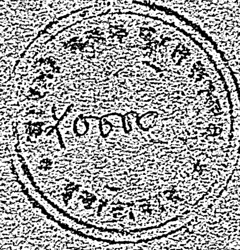
॥ श्रीः ॥

अष्टाङ्गसंग्रहः

इन्दुव्याख्यानसहितः

(उत्तरस्थानात्मकः तृतीयो भागः)

गोश्री महाराजराजधानीभिषक्पदमधितिष्ठता

टि. रुद्रपारशवेन परिशोध्य

प्रकाशितः ॥

१०९९
1924

PRINTED AT

THE MANGALODAYAM PRESS, TRICHUR.

उत्तरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

एवं पञ्चभिः स्थानैस्तन्त्रस्य प्रधानमङ्गं कायाख्यं शेषाङ्गव्यपि निर्णीतम् । बालादीनां तु सप्तानां स्तोकव्यक्तशेषत्वात् सर्वेषामेव निर्णयं कर्तुमुत्तराख्यं षष्ठं स्थानमारभ्यते । तत्रापि बाले कायतस्तोकमनन्तरं यतोऽतः प्रथममेव बालचिकित्सा वक्तव्या । तत्र प्रथमं बालस्य रोगोद्भवप्रतिषेधोपायप्रदर्शनार्थमध्याय आरभ्यते । ततोऽरक्षया जातानां रोगाणां प्रतीकारदर्शनायैव द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथातो बालोपचरणीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयमिति हेत्यादि च । बालोपचरणमधिकृत्य कृतोऽध्यायो बालोपचरणीयः तं व्याख्यास्यामः ॥

अथ खलु जातमात्रमेव बालमुल्बात् सैन्धवसर्पिषा मार्जयेत् ॥

अथेत्यानन्तर्ये । खलुशब्द इदानीमर्थे । जातमात्रं तत्काल एव बालमुल्बात् वेष्टितो जायते येन गर्भः स उल्बस्तस्मादुल्बात् सैन्धवयुक्तेन सर्पिषा मार्जयेच्छोधयेत् ॥

ततोऽस्यातिप्रबलमोहज्वरपरीतसर्वगात्रस्य क्रोशितुमपि रुजानुरूपमसमर्थस्यानवस्थिताशेषदेहधातोरसम्भाव्ययौवनाद्यवस्थस्य क्रकचस्पर्शमिव करवसनशयनसंसर्गं मन्यमानस्याविकल्पितमङ्गानि विक्षिपतः पुनरिव मरणमनुभवतो लीयमानसंज्ञस्यातिसंबाधयोनिपुटावपीडितप्राणप्रत्यानयनाय बलातैलेन परिषेकं कुर्यात् । कर्णमूले चाश्मनोः संघट्टनम् ॥

ततोऽनन्तरमस्य बालस्यातिसम्बाधेनातिसङ्कटेन योनिपुटेन प्रसूतिकालेऽवपीडितानां प्राणानां प्रत्यानयनाय बलातैलेन शारीरोक्तेन परिषेकं कुर्यात् । किम्भूतस्येत्याह । अतिप्रबलेत्यादि ।

अतिप्रबलेन मोहज्वरेण परीतानि समन्ताद्व्याप्तानि सर्वगात्राणि यस्य । जन्ममरणयोर्हि मोहज्वरावेशः प्रमुक्तः । तथा प्रसूतिक्लेशरुजानुपमां तां प्रतिकर्तुं क्रोशितुमप्यक्षमस्याशक्तस्य । तथा अनवस्थिता अगृहीतस्वरूपा अशेषा देहधातवो यस्य । धातवो वातादिरसादिमूत्रादयः । तथा असम्भाव्या यौवनाद्यवस्था यस्य । अन्यकरादिसंसर्गं च क्रकचस्पर्शमिव मन्यमानस्य । क्रकचं करपत्रम् । तथाविकल्पितं रुजाप्रयुक्तत्वेनैवाङ्गानि विक्षिपतः । तथान्यजन्मानि मरणमनुभूय प्रसूतिकाले रुजया पुनरिव मरणमनुभवतो लीयमानसंज्ञस्य मूढचेतनस्य । कर्णमूले कर्णसमीपे चास्य बालस्याश्मनोः पाषाणयोः सङ्घट्टनं परस्पराभिघातं कुर्यात् । एतच्च प्रसूतिकालसञ्जातमोहप्रशमार्थम् ॥

यदि वाचेष्ट एव स्यात्ततः कृष्णकपालिकया शूर्पेण चैनमभिनिष्पुनीयात् । दक्षिणकर्णमूले च मन्त्रमस्योच्चारयेत् ॥

अङ्गादङ्गात् संभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदां शतम् ॥
शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाभिरक्षतु ॥

अत्रान्तरे च यद्यचेष्ट एव स्यात्ततः कृष्णया धूमकज्जलेन मृदितमध्यया कपालिकया शूर्पेण चाभिनिस्फुरणाय यतेत । यतोऽतिप्रभावात्तं बोधयति । अस्य च बालस्य दक्षिणकर्णमूले अङ्गादङ्गादित्यादि श्लोकद्वयं मन्त्रमुच्चारयेत् । मन्त्रव्याख्यानस्य यत् प्रयोजनं तं बोधम् ॥

प्रत्यागतप्राणस्य च प्रकृतिभूतस्य भिनाळं नाळाभिबन्धनाच्चतुरङ्गुलस्यो क्षौमसूत्रेण बध्वा तीक्ष्णेन शस्त्रेण वर्धयेत् ग्रीवायां चैनमासज्जेत् । नाभिं च कुष्ठतैलेन सेचयेत् ॥

ततःप्रकृतिभूतस्य स्वस्थस्य च नाळाभिबन्धनान्नाभिनाळस्य यत्र जठरे निबन्धनं भवति तस्माच्चतुरङ्गुलादूर्ध्वं क्षौमसूत्रेण बध्वा सूत्रबन्धादूर्ध्वं शस्त्रेण नाभिनाळस्य वर्धनं छेदनं कुर्यात् । एनमिति छिन्नशिष्टं नाभिनाळं बालस्य ग्रीवायां सूत्रेणासज्जयेल्लम्बत्वपरिहाराय । कुष्ठेन युक्तं सिद्धं वा तैलं कुष्ठतैलं तेन नाभिं सेचयेत् ॥

ततः क्षीरिवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा तप्ततपनीयरजतनिर्वापणकवोष्णेन कपित्थपत्रकषायेण वा तद्विधेन स्नापयेत् ॥

ततोऽनन्तरं तं बालं क्षीरिवृक्षाणां वटादीनां कषायेण तप्तानां तपनीयरजतानां निर्वापणेन तत्र तापोपशमेनोष्णीकृतेन स्नापयेदिति अथवा सर्वगन्धद्रव्योदकेन तपनीयादितप्तेन । अथवा कपित्थपत्राणां कषायेण तद्विधेनेति तपनीयादिकवोष्णेन । तपनीयं सुवर्णम् । रजतं रूप्यम् ॥

ततोऽस्य सुपरिलिखितनखया सुप-

क्षालितोपधानया कार्पासपिच्वत्रगुण्ठितया दक्षिणप्रदेशिन्या जिह्वौष्ठकण्ठमनुसुखं प्रमृज्यात् । तालु चोन्नाम्य स्नेहपिचुनोपरिष्टादवगुण्ठयेत् ॥

ततः स्नानादनन्तरमस्य बालस्य सुपरिलिखितनखत्वादियुक्तया दक्षिणकरप्रदेशिन्या जिह्वौष्ठकण्ठं साधु सन्निवेशाय प्रमृज्यात् । सुपरिलिखितं पारुष्यादिनाशाय शस्त्रेण कृत्तं नखं यस्याः । पूर्वं सुप्रक्षालिता पश्चादुपधानोपशुष्का सुप्रक्षालितोपधाना । कार्पासमयः पिचुः कार्पासखण्डः । तेनावगुण्ठितया मार्दवाय वेष्टितया । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठात् द्वितीया । तथाविधयैव च तथा तालून्नाम्य स्नेहयुक्तेन कार्पासपिचुनोपरिष्टाच्छिरस्यवगुण्ठयेदाच्छादयेत् ॥

ततश्चैन्द्रीब्राह्मीशङ्खपुष्पीवचाकल्कं मधुघृतोपेतं हरेणुमात्रं कुशाग्राभिमन्त्रितं सौवर्णेनाश्वत्थपत्रेण मेधायुर्बलजननं प्राशयेत् । तद्वत् ब्राह्मीबलानन्ताशतावर्यन्यतमचूर्णं वा ॥

अनन्तरमैन्द्र्यादीनां कल्कं हरेणुमात्रमानं मधुघृताभ्यां युक्तं कुशाग्रेण दर्भाग्रेण मेधादिजननेन वैदिकेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं सुवर्णविकारेणाश्वत्थपत्रेण करणेन प्राशयेत्तं मेधादिजननम् । ऐन्द्री इन्द्राणी । ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला । शङ्खपुष्पी काश्मीरेषु वीरटिः । हरेणवः सतीनाः । अश्वत्थपत्राकृतित्वात् सौवर्णमश्वत्थपत्रम् । तद्वदैन्द्र्यादिकल्कविधिनानेन ब्राह्म्याद्यन्यतमस्य वा चूर्णं प्राशयेत् । अनन्ता दूर्वा ॥

ततः सैन्धवोपहितेन सर्पिषा गर्भोदकानि वामयेत् । तथास्योरःकण्ठविशुध्या लाघवमभिलाषश्च जायते ॥

ततः प्राशादनन्तरमस्मै सैन्धवेन युक्तं सर्पिर्गर्भोदकवमनाय दद्यात् । तथेति वमनेनास्य बालस्योरःकण्ठस्य विशुध्या लाघवादिकं जायते ॥

अथास्य जातकर्म प्राजापत्येन विधिना कुर्यात् । अपि च ॥

अथानन्तरमस्य बालस्य प्राजापत्येन ब्राह्मेण वैदिकेन विधिना जातकर्म कुर्यात् । अपि चेति पद्यसमुच्चये ॥

सिराणां हृदयस्थानां विवृतत्वात् प्रसूतितः । तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ॥

स्त्रीणां सूतानां प्रसूतितः प्रसवात्तृतीये चतुर्थे वाह्नि स्तन्यं प्रवर्तते । यतस्तदा हृदयस्थाः सिराः सर्वा विवृता भवन्ति गर्भिण्यास्तु संवृताः । यत एवमतो यावत् स्तन्यं तावदयं क्रमः ॥

तस्मात् प्रथमेऽहन्यनन्तामिश्रिते मधुसर्पिषी मन्त्रपूते त्रिकालं प्राशयेत् । द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च ॥

प्रथमेऽहन्यनन्तया दूर्वया मिश्रिते मधुसर्पिषी । अनन्तामिश्रणं मेधापुष्ट्यादीञ्जनये-

देवं वैदिकेन मन्त्रेण पूते अहनि त्रीन् कालान् प्राशयेत । द्वितीयेऽह्नि लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्त्रिकालम् । तथैव तृतीये ॥

ततः प्राङ्निवारितस्तन्यस्य स्वपाणितलसम्मितं सर्पिर्द्विकालं दापयेदनन्तरं च स्तन्यमिष्टतः ॥

ततोऽनन्तरं चतुर्थे स्तन्यपानात् प्राङ्निवारितस्तन्यस्य यत्नेन रक्षितस्तन्यपानस्य द्विकालं प्रातर्मध्याह्ने च स्वपाणितलसम्मितं बालस्य करतलमेयं सर्पिर्दापयेत् । अनन्तरं तत्काल एवेष्टतो यथेच्छं स्तन्यं दापयेत् ॥

अहरहश्चास्य श्रोत्रशृङ्गाटकं स्नेहाप्लुतेन प्लोतेन प्रच्छादयेत् ॥

अस्य च बालस्याहरहः प्रतिदिनं श्रोत्रशृङ्गाटकं कर्णपथं स्नेहाप्लुतेन स्नेहसम्प्रेन प्लोतेन चेलखण्डेन प्रच्छादयेत् ॥

प्राक्शिरसं चैनं क्षौमनिचये संवेशयेदुच्छीर्षके चास्याभिमन्त्रितमुदकुम्भं स्थापयेत् द्वारपक्षयोश्च ॥

क्षौमाणां वस्त्राणां निचये प्राक्शिरसमेनं बालं संवेशयेच्च । संवेशनं शय्यायां स्थापनम् । सुबोधम् । उच्छीर्षकं शय्यायाः शिरोभागः । द्वारपक्षो द्वारपार्श्वः ॥

आदारीविदारीबदरीखदिरनिम्बपीलुपरूषकशाखाभिरेनं वीजयेत् । ताभिश्च समन्ततः सूतिकागारं परिवारयेत् । सर्षपातसीकणकणिकाश्चान्तर्बहिः प्रकिरेत् । सायंप्रातश्च बलिम् ॥

एनं बालमादार्यादीनां शाखाभिर्बीजनं कारयेत् (नि) आदारी काकहन्ताळी तोया खदिरवल्यपि । बीजनं व्यजनवातेन पवनम् । ताभिश्चादार्यादिशाखाभिः सूतिकागारं समन्ततः सर्वतोदिकं परिवारयेत् । सूतिकागारस्यान्तर्बहिश्च सर्षपादिकणिका विकिरेद्विक्षिपेत् । सायं प्रातश्च बलिं भूतोपहारमन्तर्बहिः प्रकिरेत् ॥

व्रणोक्तैश्च गुल्गुल्वादिभिर्धूपं कुर्वीत । तथा ब्राह्मणोथर्ववेदविद्शाहं शान्तिकर्म कुर्यात् । मायूरीं महामायूरीमार्यारत्नकेतुधारिणीं चोभयकालं वाचयेत् ॥

व्रणोक्ता गुल्गुल्वादयः सूत्रस्थाने शस्त्रकर्मविधौ गुल्गुलवगरुसर्जरसवचागौरसर्षपेत्यादिना पठिताः । सुबोधम् । द्वे विद्ये एका लघुमायूरी सप्तशती । द्वितीया महामायूरी चतुःसहस्री । आर्याशब्दः प्रजावाची । रत्नकेतुनाम्ना विशिष्टा धारिणीति सौगतादीनां या प्रसिद्धा ॥

हिङ्गुवचातुरुष्करक्षोत्रैः पोटलिकामुत्तरदेहल्यामासज्जेत् । कुमारस्य च सह मात्रा कण्ठे उच्छीर्षके च । तद्वदार्यापर्णशबरीमार्यापराजितां च गोरोचनाभिलिखिताम् ॥

पोटलिका प्रसेविका । उत्तरदेहळी-द्वारशाखयोरुपर्यासक्तं काष्ठम् । कुमारस्य बालस्य कण्ठे उच्छीर्षके च हिङ्ग्वादिपोऽलिका मासज्जेत् । तन्मातुश्च तथैवेति सहार्थः । आर्यापर्णशबरीविद्याआर्यापराजिता इति मूलमन्त्रेण गोरोचनया भूर्जादिपत्रलिखितां तस्य कण्ठे उच्छीर्षके चासज्जेत् ॥

द्वारे च देहळीमनुतिर्यङ्मुसलं निधापयेत् । कणकण्डकतिन्दुकेन्धनाग्निं नक्तं दिवं च जागृयात् । तथानुरक्ताः स्त्रियः सुहृदश्च । प्रहृष्टजनसम्पूर्णं च तद्वेश्म कार्यम् ॥

देहळीमनु देहळ्यनुसारेण द्वारे तिर्यङ्मुसलं निधापयेत् । देहळी द्वारशाखयोराधारकाष्ठम् । यस्य चाग्नेः कणादिकमिन्धनं तमग्निं नक्तं दिवं च जागृयात् निर्वाणाद्रक्षेत् । कणं खण्डतण्डुलाः । कण्डकं तण्डुलक्षोदनचूर्णम् । तथानुरक्ताः स्त्रियो जागृयुः सुहृदश्च । सुबोधम् ॥

अथास्य समानवर्णा मध्यमवयाः शुचिरलोलुपा निभृतानातुरा जीवद्वत्सा वत्सलादक्षिणा ब्रह्मचारिण्यव्यङ्गा बहुक्षीरा शुक्लाम्बराचारा दीर्घह्रस्वादिदेहदोषाष्टकरहिता अलम्बोर्ध्वचूचुकातिपीनहीनस्तनदोषमुक्ता युक्तचूचुका धात्री स्यात्तस्या एव स्तन्यं पिबेत् ॥

अथ बालस्य सवर्णत्वादियुक्ता धात्री स्यात् । वर्णो ब्राह्मणादिः । मध्यं वयस्तारुण्यादूर्ध्वम् । दारुवाहिः पठति । तरुणी स्याद्वत्सला । क्लेशं न सहते वृद्धा स्तन्यं चास्या न पुष्टिकृदिति । लोलुपा आहारपानगृध्नुः । निभृता अव्यग्रा । अनातुरा व्याधिरहिता । वत्सला अपत्यवत्सला । दक्षिणा अनुकूला । ब्रह्मचारिणी निषिद्धपुंसंयोगा । अव्यङ्गा सम्पूर्णाङ्गा । आचारस्य शुक्लत्वमनिन्दितत्वम् । अष्टौ देहदोषाः अतिदीर्घत्वमतिह्रस्वत्वमतिलोमत्वमलोमत्वमतिशुक्लत्वमतिकृष्णत्वमतिकार्श्यमतिस्थूलत्वं च । अलम्बचूचुका अनूर्ध्वाभिमुखचूचुका च । अतिपीनहीनाभ्यां स्तनदोषाभ्यां मुक्ता । युक्तं प्रमाणानधिकं चूचुकं यस्याः सा तथोक्ता । चूचुकं स्तनाग्रम् । तस्या यथोक्ताया एव धात्र्याः स्तन्यं पिबेत् । एवकारग्रहणमेतद्गुणमिश्रीभावप्रतिषेधाय ॥

तच्चोदकपात्रे दुह्यमानमेकतां यदुदकेन सह गच्छति वक्ष्यमाणदोषरहितं च तच्छुद्धमारोग्यबलजननम् ॥

तच्चेति स्तन्यमुदकपूर्णे पात्रे दुह्यमानमुदकेन सह यदेकतामविभक्तवृत्तित्वं गच्छति । बालामयप्रतिषेधे वक्ष्यमाणैः स्तन्यदोषैः रहितं तच्छुद्धमारोग्यादिजननं च बोद्धव्यम् ॥

अथ धात्री स्नातानुलिप्ता नित्यमहतवासाः सुमनाः प्रजास्थापनौषधीः शिरसा बिभ्राणा प्राङ्मुखी स्तनं प्राग्दक्षिणं धौतमीषत्परिस्रुतं पाययेत् ॥

अथेत्यादिना धात्र्याः प्रथमं स्तनपानविधानम् । सुमनाः सुचित्ता प्रजास्थापनीया-

न्यौषधानि॥ऐन्द्रीदूर्वादीनि महाकषायसङ्ग्रहोक्तानि । ईषत्परिस्रुतं स्तोककृष्टस्तन्यं स्तनं बालं धात्री पाययेत् ॥

नानास्तन्यस्य ह्यसात्म्यत्वान्नानाविधा व्यापदो भवन्ति । अपरिस्रुते चातिस्तन्यपूर्णस्तनपानेनोरःस्नेहनात् कासश्वासज्वरच्छर्दिषां सम्भवः ॥

नानेत्यादिनानेकस्तन्यपानप्रतिषेधप्रयोजनम् । अतिस्तन्यपूर्णस्तनपानेन बालस्योरःस्नेहनात् कासादिसम्भवः । उरःस्नेहनं तत्स्नेहस्यान्तर्गमनम् ॥

रूक्षान्नपानकर्शनक्रोधशोककामादिभिः स्तन्यनाशः । स्तन्यजननानि तु मद्यानि शीधुवर्ज्यान्यानूपमांसानि द्रवाः स्वाद्वम्ललवणप्रायाश्चाहाराः क्षीरिण्यश्चौषधयः क्षीरपानमनायासः सौमनस्यं च ॥

रूक्षान्नपानादिना स्त्रियाः स्तन्यनाशो भवति । मद्यादीनि स्तन्यजननानि भवन्ति । सुबोधम् ॥

न तु क्षुधितशोकार्तश्रान्तक्रुद्धप्रदुष्टधातुगर्भिणीविरुद्धाहारभुक्तानां स्तन्यं पाययेन्नाजीर्णौषधं च बालमिति । भवति चात्र ॥

क्षुधितादीनां सप्तानां सम्बन्धि स्तन्यं न पाययेत् । यस्य च बालस्य महामन्त्रप्रयुक्तमौषधं न जीर्णं तं निर्दोषमपि स्तन्यं न पाययेत् । गतानुगतिका ॥

षष्ठीं निशां विशेषेण कृतरक्षाबलिक्रियाः ।
जागृयुर्बान्धवास्तस्य दधतः परमां मुदम् ॥

यद्यपि सर्वं दशाहं रक्षादिकमुक्तं तथापि विशेषेण षष्ठीं निशां तस्य बालस्य बान्धवाः कृतरक्षाबलिक्रियाः परमं च हर्षं दधतो जागृयुः ॥

दशमे द्वादशे वाह्नि गोत्राचारैः शुभैः शुभे ।
सूता स्नानोत्सवं कुर्यात् पितापत्यस्य नाम च ॥

ततो दशमे द्वादशे वाहनि शुभे प्रशस्ते शुभैः स्वगोत्राचारैः सूता आत्मनः स्नानोत्सवं कुर्यात् । तदैव च पिता अपत्यस्य नाम कुर्यात् ॥

दिने शततमे वाख्यां पूर्णे संवत्सरेऽथवा ।
बिभ्रतोऽङ्गैर्मनोह्वालरोचनागरुचन्दनम् ॥

अथवा जन्मदिनाच्छततमे दिने आख्यां नाम कुर्यात् । पूर्णे वा संवत्सरे आख्यां कुर्यात् । किम्भूतस्य बालस्येत्याह । मनोह्वादितिलकानङ्गैर्बिभ्रतो धारयतः । अलं हरितालम् ॥

किम्भूतं नाम इत्याह ॥

पूर्व्यं त्रिपुरुषानूकमादौ घोषवदक्षरम् ।
अवृद्धं कृतमूष्मान्तमनरातिप्रतिष्ठितम् ॥
नक्षत्रदेवतायुक्तं तदेव तु न केवलम् ।
मङ्गल्यमन्तरन्तस्थं न दुष्टं न च तद्धितम् ॥

पूज्यमित्यादि । पूज्यमुत्कृष्टत्वप्रसिध्या । त्रिपुरुषानूकं पितृपितामहप्रपितामहानुकारिकम् । अत ऊर्ध्वं स्वकुल्यानामपि नाम न कार्यम् । तथाविधं च नाम कुर्याद्यस्मिन् नाम्नि आदौ घोषवदक्षरं वर्णो विद्यते । तत्र वर्गाणां तृतीयचतुर्थाः, अन्तस्थाः, हकारानुस्वारौ, यमौ तृतीयचतुर्थौ, नासिक्याश्च संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तश्च । वर्गाणां तृतीया गजडदबाः चतुर्था घझढधभाः अन्तस्था यरलवाः अनुस्वारो नामायोगवाहः अनुक्ता एवेहायोगवाहाः यथा विसर्जनीयजिह्वामूलीयादयः तृतीयश्चतुर्थश्च यमः यमा उच्चारणएवोपलभ्यन्ते यथा यज्ञशब्दे नासिकाविशेषः इह नित्यनासिक्या ङ-ञ-ण-न-माः । घोषवत्वमेवैषां वर्णगुणानामस्माकमुपयोगि । अवृद्धं यस्मिन् नाम्न्यादिवर्णे वृद्धिसंज्ञा न विद्यते । वृद्धिरिति संज्ञा आकारैकारौकाराणाम् । कृतमिति कृत्प्रत्ययान्तम् । कृदतिङिति तिङ्वर्जितः प्रत्ययः कृत्संज्ञो भवति । तिबादयो सहिङन्तास्तिङः । ऊष्मान्तं यस्मिन् नाम्न्यूष्माक्षरमन्ते विद्यते । ऊष्माणः शषसहाः । यच्च बालकुल्यानामरातिना प्रतिष्ठितं न भवति । बालस्य नक्षत्रदेवतायुक्तम । नक्षत्राणां देवता भवन्ति । तद्यथा अश्विन्या अश्विनौ । भरण्या यमः । कृत्तिकानामग्निः । रोहिण्याः प्रजापतिः मृगशिरसां मृगाङ्कः । आर्द्राया रुद्रः । पुनर्वसूनामदितिः । पुष्यस्य बृहस्पतिः । आश्लेषायाः सर्पाः । मघानां पितरः । पूर्वफल्गुनीनां भगः । उत्तरफल्गुनीनामर्यमा । हस्तस्य मैत्रः । चित्रायास्त्वष्टा । स्वात्या वायुः । विशाखाया इन्द्राग्नी । अनूराधाया मैत्रः । ज्येष्ठाया इन्द्रः । मूलस्य निरृतिः । पूर्वाषाढाया आपः । उत्तराषाढाया विश्वेदेवाः । श्रवणस्य विष्णुः । धनिष्ठाया वसवः । शतभिषजो वरुणः । पूर्वभद्रपदानामजैकपात् । उत्तरभद्रपदानामहिर्बुध्निः । रेवत्याः पूषा । एता नक्षत्रदेवता यादृश्यस्ताभिर्युक्तं नाम कारयेत् । तदेवेति न केवलं तदेव पूर्वोक्तलक्षणमेव किन्तु मङ्गल्यत्वादिविशिष्टमपि । अन्तर्मध्ये अन्तस्था यरलवा यस्मिंस्तत् । न दुष्टमिति दुष्टं नाम न कुर्यात् । न च ताद्धितमिति तद्धितं तद्धिताधिकारविहितप्रत्ययान्तम् ॥

पुंसो विसर्जनीयान्तं समवर्णं स्त्रियाः पुनः ।
विषमाक्षरमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोरमम् ॥
सुखोद्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ।

तच्च नामाक्षरं विसर्जनीयान्तं च पुंसो विधेयम् । समाक्षरं यस्य नाम्नः समसंख्यान्यक्षराणि भवन्ति । स्त्रियाः पुनर्नाम तत् कुर्याद्विषमाक्षरं विषमसङ्ख्यान्यक्षराणि विद्यन्ते यस्मिंस्तदेवम् । अक्रूरं सुस्पष्टार्थं मनोरमं च । सुखोद्यं यदनायासेन वदितुं शक्यते । दीर्घोऽन्त्यवर्णसंयोग अन्ते यस्य । आशीर्वादस्याभिधानं विद्यते यस्मिन् तत । यस्मिन्नभ्युच्चार्यमाणे आशीर्वादः कृतो भवति ॥

ततः प्रकृतिभेदोक्तरूपैरायुःपरीक्षणम् ।
प्रागुदक्शिरसः कुर्यात् बालस्यज्ञानवान्भिषक् ।

ततो नाम्नोऽनन्तरं प्रकृतिभेदाध्यायोक्तै रूपैर्लक्षणैरायुषो मानस्य परीक्षणं कु-

र्योद्यस्त ज्ञानवान वैद्यः स बालस्य प्रागुदक्शेरसः ॥

स तु इदमिदं कुर्यात् किमित्यह ॥

प्रशस्तवास्तुशरणं सज्जोपकरणं शुचि ।
निर्वातं च प्रवातं च वृद्धस्त्रीवैद्यसेवितम् ॥
निर्मत्कुणाखुमशकमतमस्कं च शस्यते ।
शुचिधौतोपत्रानानि निर्वलीनि मृदूनि च ॥
शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नैर्धूपितानि च ।

प्रशस्तवास्तुत्वादियुक्तं शरणं वेश्म कुर्यात । उपकरणं यत्किञ्चिदौपयिकं तत्सर्वं सज्जं यत्र । निर्वातमेवैकदेशे एकदेशे प्रवातम । वृद्धस्त्रीभिर्वृद्धवैद्यैश्च सेवितम् । शुच्यादिगुणानि च शय्यादीनि कुर्यात् । उपवानमुपशुष्कम् । वलयः सङ्कोचाः । आस्तरणं शय्याच्छादनपटः । तानि शय्यादीनि रक्षोघ्नैः सर्षपवचादिभिर्धूपितानि शस्यन्ते ॥

काकोऽविशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः ।
वचाज्यकुष्ठश्रीवेष्टसर्षपैर्धूपयेत् सदा ॥

अविशस्तोऽहिंसितः स्वयं मृतः काकस्त्रिवृतान्वितः सत्रिवृतः स धूपने शस्यते । सदा च वचादिभिर्धूपयेत् ॥

बोधयेत् सहसा सुप्तं नो न चैनं समुत्क्षिपेत् ।
तथाह्यस्य समुत्रासो वेगरोधश्च जायते ॥

एनं च बालं सुप्तं सहसा न बोधयेत् । न चैनं सुप्तं शय्यात समुत्क्षिपेत् । तथा हि सहसा बोधनेनोत्क्षेपेण चास्य बालस्य वेगरोध उत्रासश्च जायते ॥

माक्षिकामलकव्योषबृहतीमूलसैन्धवैः ॥
लालापनोदरुच्यर्थं मुखमन्तः परामृशेत् ॥

माक्षिकादिभिर्लिप्तयाङ्गुल्यान्तर्मुखं बालस्य परामृशेत् । तथाहि लालापनुत्तौ रुचिश्च भवति ॥

जीवत्खड्गादिशृङ्गेषु समासक्ताञ्छुभान् मणीन्
धारयेद्दश चैन्द्र्यादीञ्जीवकर्षभकावपि ॥
हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात् सततं वचाम्
आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरीं रक्षोभिरक्षणीम् ॥

जीवतः खड्गादेर्गृहीतं यच्छृङ्गं तत्रासक्ता निबद्धा ये शुभा मणयः तान् बालं धारयेत् । ऐन्द्र्यादींश्च दश धारयेत् । तथा जीवकर्षभकावपि । ऐन्द्री ब्राह्मी शतवीर्या सहस्रवीर्या सुमेधा कन्या शिवाऽरिष्टावाट्यपुष्पी विष्वक्सेनेति दश । हस्तादिकेन विशेषात् सततं वचां धारयेत् । आयुरित्यादि वचाविशेषणम् ॥

स्तन्यदोषात् गदास्तस्य यथोक्तं तत् पिबेद्यतः ।
पीनोऽतिकन्धरास्तम्भं कुर्यादूर्ध्वाक्षमूर्ध्वगः ॥
उच्छ्वासरोधान्लंबोऽतिस्तनो जीवितसंशयम्
न गर्भिण्याः पिबेत् स्तन्यं पारिगर्भिककृद्धि तत्

स च बालोऽनन्तरोक्तगुणमेव सदा स्तन्यं पिबेद्यतस्तन्यदोषात गदा भवन्ति । अतिपीनः स्तनो यः प्रतिषिद्धः स कन्धरास्तम्भं बालस्य कुर्यात् । ऊर्ध्वगतचूचुकः स्त-

न्नो बालमूर्ध्वाक्षं कुर्यात् । अतिलम्बस्तन उच्छ्वासरोधाज्जीवितसंशयं कुर्यात् । गर्भिण्याः स्तन्यं पारिगर्भिकं करोति । पारिगर्भिकं गर्भिणीस्तन्यपानजं बालामये वक्ष्यते ॥

स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ।
मूलैः सिद्धं बृहत्याद्यैः स्थिराभ्यां वा सितायुतम् ॥

स्तन्याभावे स्त्रीस्तन्याभावे तद्गुणमिति पूर्वोक्तस्य स्त्रीस्तन्यस्य सर्वैराकारादिभिर्गुणैः सदृशम् । तच्च गव्यं छागं वा बृहत्याद्यैर्मूलैर्लघुना पञ्चमूलेन सिद्धम् । स्थिराभ्यां वा सिद्धमुभयमपि सितायुतम् ॥

चतुर्थे सूतिकागारादग्निस्कन्दपुरोगमान् ।
मासे निष्क्रामयेद्देवान् नमस्कर्तुं स्वलङ्कृतम् ॥

तं च बालं जन्मनश्चतुर्थे मासे सूतिकागारात् स्वलंकृतं निष्क्रामयेदग्निस्कन्दपुरोगमान् देवान् नमस्कर्तुम् । करोतिक्रियाकर्मापेक्षया कर्मणि द्वितीया ॥

पञ्चमे मासि पुण्येऽह्नि धरण्यामुपवेशयेत् ।
द्विकिष्कुमात्रे लिप्तायां बलिं दत्वा चतुर्दिशम् ॥

ततः पञ्चमे मासे पुण्येऽहनि बालं धरण्यामुपवेशयेत् । किष्कुद्वयमात्रलिप्तायां धरण्यां धरणीत्यादिना स्वाहान्तेन मन्त्रेण करणभूतेन चतुर्दिशं बलिं दत्वोपवेशयेत् । किष्कुहस्तो न वितस्तिः ॥

धरण्यशेषभूतानां माता त्वमसि कामधुक् ।
अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृता ॥
चराचराणां लोकानां प्रतिष्ठास्यव्ययासि च ।
कुमारं पाहि मातेव ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
स्वाहेति मन्त्रेणानेन प्रत्यहं च ततः परम् ।
साश्रयं सावलम्बं च कट्यादीन् मर्दयेदनु ॥

पाठविप्रतिपत्तिनिवृत्तये मन्त्रव्याख्यानम् । हे धरणि अशेषाणां भूतानां त्वमसि कामधुङ्माता । कामं दुह्यत इति कामधुक् । न जीर्यत इत्यजरा त्वमसि । तथा प्रमातुमशक्याप्रमेया । सर्वैश्च भूतैर्नमस्कृता । चरा भूता जङ्गमाः अचरा स्थावरास्तेषां सर्वेषां त्वमसि प्रतिष्ठा । न व्येति नाना न गच्छतीत्यव्यया निर्विकारा चैनं कुमारं पाहि । यथा माता पुत्रं पाति । तच्च कुमारपालनं भवत्या ब्रह्मानुमन्यताम् । एवं प्रथममुपवेशयेत् । ततः परं प्रत्यहं साश्रयं सावलम्बं चोपवेशयेत् । आश्रय आसनम् । अवलम्बं पातरक्षणम् । उपवेशनादनु च बालस्य कट्यूरुजान्वादीन् मर्दयेत् ॥

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तच्च प्रयोजयेत् ।
चिरान्निषेवमाणोऽन्नं बालो नातुर्यमश्नुते ॥
भजेद्यथा यथाचान्नं स्तन्यं त्याज्यं तथा तथा ॥

षष्ठे मास्यन्नप्राशनं कुर्यात् । तच्च क्रमेण स्तोकाभ्यासेन प्रयोजयेत् । क्रमादित्यत्रैव हेतुः चिरादित्यादि । स च बालो यथा यथा वृध्यान्नं भजेत्तथा तथापचयेन स्तन्यं त्यजेत् ॥

षट्सप्ताष्टमभासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ।
कर्णौ हिमागमे विध्येद्धात्र्यङ्कस्थस्य सान्त्वयन्
प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ।
दक्षिणेन दधत् सूचीं पाळीमन्येन पाणिना ॥

ततः षष्ठाद्यन्यतमे मासे बालस्य नीरुजस्य सतो हिमागमे शीतकालेऽहनि धात्र्यङ्कस्थस्य सान्त्वयन् भिषक्कर्णौ विध्येत् । कुमारस्य प्राक् पूर्वं दक्षिणं कर्णं विध्येत्ततो वामम् । योषितः प्राग्वामं विध्येत्ततो दक्षिणम् । यश्च विध्येत् स दक्षिणेन पाणिना सूचीं दधद्विध्येत् । अन्येन वामेन पाळीं दधत् । पाळी कर्णशष्कुली ॥

कस्मिन् प्रदेशे कर्णं विध्येदत आह ॥

मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चित् गण्डाशयं प्रति
जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यवभासिते ॥
धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्किते ।
विध्येद्दैवकृते छिद्रे सकृदेवर्जु लाघवात् ॥
नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः—

मध्यत इत्यादि । कर्णपीठस्य कर्णाधोभागस्य मध्यतो मध्ये किञ्चिच्च गण्डाशयमनुसरन् दैवकृते छिद्रे विध्येत् । जरायुमात्रेत्यादि दैवकृतच्छिद्रविशेषणं तत्परिज्ञानहेतुः । जरायुः सूतशल्कः । तन्मात्रेण तनुना छन्ने रविरश्मिभिरवभासिते आलोकिते तस्मिन्नलक्तकरसेन यावकेनाङ्किते चिह्निते विध्येत् । सूच्यभिघातेन च सकृदेकेनैव वारेण विध्येत् । ऋजु च लाघवाच्च । दैवच्छिद्रादूर्ध्वमुपरि न विध्येत् । पार्श्वत अधश्च न विध्येत ।

कुत इत्याह ॥

—सिरास्तत्र हि संश्रिताः ।
कालिकामर्मरीरक्तास्तद्व्यधाद्रागरुग्ज्वराः ॥
सशोफदाहसंरम्भमन्यास्तम्भापतानकाः ।
तेषां यथामयं कुर्याद्विभज्याशु चिकित्सितम् ॥
स्थानव्यधान्न रुधिरं न रुग्रागादिसंभवः ।

सिरा इत्यादि । ऊर्ध्वं कालिका नाम सिरा स्थिता । पार्श्वतो मर्मरी । अधो रक्ता । एताः शब्दानुगतार्थाः । तासां व्यधाद्रागाद्युद्भवः । तेषां च रागादीनां यथास्वं रोगं विभज्य भेदैर्विकल्प्याशु चिकित्सितं कुर्यात् । स्थानव्यधात् पुना रुधिरादीनामसम्भवः ॥

स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ।
आमतैलेन सिञ्चेच्च बहळां तद्वदारया ॥
विध्येत् पाळीं हितभुजः सञ्चार्याथ स्थवीयसी
वर्तिं त्र्यहात्ततो रूढं वर्धयेत शनैः शनैः ॥
स्वेदितोद्वर्तितं कर्णमभ्यक्तं बृंहणैः पुनः ।

व्यधादनन्तरं सूच्यनुस्यूतं मूलभागे लग्नं स्नेहेनाक्तं सूत्रं कर्णे निधापयेत् । अनु च कर्णमामतैलेन सिञ्चेदिति सामान्यम् । विशेष उच्यते । बहळां पाळीं घनां तद्वत्सूचीव्यधनप्रकारेणारया विध्येद्धितभुजः सतो बालस्य । एवमुभयथा वेधः । द्विविधेऽपि वेधे त्र्य-

हात् कर्णे स्थवीयसी वर्तिः सञ्चार्या । तत ऊर्ध्वं विगतशल्यक्षतं कर्णच्छिद्रं शनैः शनैर्वर्धयेत तं च कर्णं स्वेदितोद्वर्तितं सन्तं वर्धयेत् । उद्वर्तनेन स्नेहप्रयोग उक्तः । पुनश्चोद्वर्तनात् बृंहणैः स्नेहैरभ्यक्तं सन्तं वर्धयेत् ॥

नाजीर्णे न मलोद्रेके न चात्युष्णेऽपि वर्धयेत्
सदा च युञ्ज्यादभ्यङ्गान् कर्णपालीगदोदितान्॥
पुष्टिनीरुक्त्वजनानिति संवर्धिते दृढे ।
कलधौतावबद्धानि कर्णे रत्नानि निक्षिपेत् ॥

अजीर्णे तं न वर्धयेद्वर्धनाय क्रियां न कुर्यात् । मलोद्रेके दोषोद्रेके सति न वर्धयेत् । अत्युष्णे देशे काले वा न वर्धयेत् । तस्मिंश्च कर्णे वक्ष्यमाणैः कर्णपालीव्याध्युक्तस्नेहैरभ्यङ्गं कुर्यात् । पुष्टीत्याद्यभ्यङ्गविशेषणम् । इत्यनेन प्रकारेण संवर्धिते दृढे च सति कलधौतेन सुवर्णेनावबद्धानि रत्नानि निक्षिपेत् ॥

भिन्द्याददृद्धौ स्त्रीणान्तु पालीमन्तरपाङ्गतः ।
नैव चापाङ्गयोर्बाह्यां व्यापदः स्युस्ततो ध्रुवाः॥

स्त्रीणां यदि कर्णौ न वर्धेते ततोऽन्तरपाङ्गतः पालीं भिन्द्यात् पुनर्वर्धयेत । अपाङ्गयोर्बाह्या कृकाटिका ततो नैव पालीं भिन्द्यात् । ततो बाह्यपालिच्छेदाद्ध्रुवा सिरा व्यापदः स्युः ॥

जिह्मसूचीव्यधाद्वर्तिगाढत्वादथवा मलैः ।
जाते महति संरम्भे वर्तिमाश्वपनीय तत् ॥
यवैरण्डजटायष्टीमञ्जिष्ठाद्यैः प्रलेपयेत् ।
सुरूढं च पुनर्विध्येत्—

जिह्मसूचीव्यधादिना महति संरम्भे कोपे जाते आशु वर्तिमपनीय यवादिभिः प्रलेपयेत् । तज्जिह्मसूचीविद्धं लेपेन च सुरूढं पुनर्विध्येत् ॥

—त्वरया तु विवर्धनात् ॥
छिद्येत पाली शुद्धस्य शुद्धास्रां सन्दधीत ताम्
कर्णामयनिषेधोक्तसन्धानविधिना भिषक् ॥

त्वरया विवर्धनात् कदाचित् पाली छिद्येत तां छिन्नां पालीं शुद्धस्य कृतशोधनस्य शुद्धास्रां स्रावितदुष्टरक्तां सन्दधीत । कथमित्याह । कर्णामयनिषेधाध्यायोक्तेन सन्धानविधिना भिषक् सन्दधीत ॥

वर्षं स्ववसतेर्बाह्यं कुमारस्य न दर्शयेत् ।
दीपमातपमग्निं च रूपमन्यच्च भासुरम् ॥

वर्षमित्यादि सुबोधम् । दीपादिकमपि न दर्शयेत् ॥

अथैनं जातदशनं क्रमशोऽपनयेत् स्तनात् ।
पूर्वोक्तं योजयेत् क्षीरमन्नं च लघुबृंहणम् ॥

अथ वर्षादनन्तरं जातदशनं बालं क्रमशः स्तनादपनयेत् । क्षीरं च पूर्वोक्तमिहैव पञ्चमूलशृतं यदुक्तं तद्योजयेदन्नं लघु बृंहणं च ॥

कुर्यादपस्तनं स्नेहसंक्रान्त्या स्तनलेपनैः ।
बीभत्सैर्यावकासेककृत्रिमक्षतदर्शनैः ॥

अन्ने च प्रयुज्यमानेऽपस्तनं कुर्यात् । केनेत्याह । स्तने स्नेहसंक्रान्त्या तथा लेपनैर्बीभत्सैस्तथा यावकासेकेनालक्तकसेकेन स्तने रक्तबुद्धिजनकेन कृत्रिमाणां च सिन्दूरादिकृतानां स्तने क्षतानां व्रणानां दर्शनेन च ॥

प्रियाळमज्जमधुकमधुलाजसितोपलैः ।
अपस्तन्यस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः
दीपनो बालबिल्वैलाशर्करालाजसक्तुभिः ।
संग्राही धातकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः ॥

अचिरादपस्तन्यस्य बालस्य प्रियाळमज्जादिभिर्मोदकः प्रीणनः संयोज्यः । तथा बालबिल्वादिभिर्दीपनः । धातकीपुष्पादिभिः संग्रहणः ॥

बुभुक्षा चेत् प्रबलतामपस्तन्यस्य गच्छति ।
अत्यग्निजिद्धितं तस्य विधानं पारिगर्भिकम् ॥

अपस्तन्यस्य च यदि बुभुक्षा प्रबलतां गच्छति ततोऽस्यात्यग्निविधानं पारिगर्भिकं च हितम् । पारिगर्भिको नाम रोगो बालस्य मातुर्गर्भिण्याः स्तन्यं पिबतोऽप्यपिबतोऽपि बालामयप्रतिषेधे वक्ष्यते ॥

अभियुक्तः सदाचारो नातिस्थूलो न लोलुपः
कुमारधारः कर्तव्यस्तत्राद्यो बालचित्तवित् ॥
अधार्मिकं दुराचारः स्थूलो विकटगामिनम् ।
करोति लोलुपो बालं घस्मरत्वेन रोगिणम् ॥

अभियुक्तत्वादियुक्तः पुमान् कुमारधारः कार्यः । सुबोधम् । स च घस्मरत्वेनादनशीलत्वेन हेतुना रोगिणं बालं करोति ॥

रोगांश्चास्य जयेत् सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः ।
अन्यत्रात्ययिकाद्व्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ॥

अस्य च बालस्य सर्वान् रोगान् सौम्यैरेव भेषजैर्जयेद्विषादकवर्जितैः । कुष्ठादिष्वपि व्याधिषु विषादकं तीक्ष्णं परिहरेदित्यर्थः । बालस्य विरेकं सुतरां त्यजेत् । एतत् किं सर्वत्र नेत्याह । आत्ययिकात् कुष्ठादिव्याधेरन्यत्र । आत्ययिके तु व्याधौ विरेचनं योज्यमेव । बालस्य च तीक्ष्णं विरेकं परिहरेदित्यर्थः ॥

त्रासयेन्नाविधेयं च त्रस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ।
*वस्त्रपातात् परस्पर्शात् पालयेल्लंघनाच्च तम् ॥

अविधेयं च बालं त्रासयेन्नापि तु सौम्येन विधेयं कुर्यात् । यतस्तं बालं स्कन्दादयो ग्रहा गृह्णन्ति । वस्त्रपातादिकाच्च वैद्यो बालं पालयेत् । वस्त्रपातो मुखादिषु वस्त्रपतनम् ॥

क्रीडाभूमिः समा कार्या निश्शस्त्रोपलशर्करा ।
बेल्लोषणकणाम्भोभिः सिक्ता निम्बोदकेन वा
जातुषं घोषवच्चित्रमत्रासं रमणं बृहत् ।
अतीक्ष्णाग्रं गवाश्वादिमङ्गल्यमथ वा फलम् ॥

---

* वस्त्रवातादिति च पाठः ।

बालस्य क्रीडाभूमिर्निम्नोन्नतरहिता शस्त्रादिविवर्जिता च कार्या । सुबोधम् ॥

शक्तिमन्तं यथावर्णं विद्यामध्यापयेत्ततः ।
अनुशिष्यात् सदा चैनं धर्माय विनयाय च ॥
यथा नेन्द्रियदुष्टाश्वैर्ह्रियते यौवनागमे ।

ततोऽनन्तरं विद्याग्रहणशक्तिमन्तं बालं विद्यामध्यापयेत् । एनं च बालं धर्मार्थं विनयार्थं च सदानुशिष्याच्छिक्षयेत् । तथा चानुशिष्याद्यथा दुष्टैरविधेयैरिन्द्रियैरेवाश्वैर्यौवनागमे न ह्रियते न परतन्त्रीक्रियते ॥

अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानं प्रत्यहं च समाचरेत् ।
सहदेवास्थिराकौन्तीकुमुदोत्पलचन्दनैः ॥
बृहतीफलतर्कारीसर्षपाकुष्ठसैन्धवैः ।
अश्वगन्धाबलैरण्डतिलापामार्गतण्डुलैः ॥
सात्मगुञ्जाफलैस्तैलं साजक्षीरं विपाचितम् ।
रक्षोघ्नः पुष्टिदोऽभ्यङ्गस्तद्वदुद्वर्तनं च तैः ॥
दधिमाक्षिकसंयुक्तैस्त्रिगुणीकृतचिक्कसैः ।

बालस्य चाभ्यङ्गादिकं प्रत्यहं समाचरेत् । सहदेवादिभिरजाक्षीरयुक्तं तैलं पाचितं रक्षोघ्नत्वादिगुणोऽभ्यङ्गो भवति । सहदेवा बला । स्थिरा सालपर्णी । कौन्ती हरेणुका । बृहत्याः फलं तथोक्तम् । तैः सहदेवादिभिरुद्वर्तनं तद्वदिति रक्षोघ्नं पुष्टिकृच्च । किम्भूतैः सहदेवादिभिरुद्वर्तनमित्याह । दधिमाक्षिकयुक्तैस्त्रिगुणीकृतचिक्कसैश्च । ईषत् भृष्टानां यवानां चूर्णं चिक्कसम् ॥

मूर्वामूलद्विरजनीयवैश्चोद्वर्तनं हितम् ।
कुलत्थचूर्णमेकं वा वाजिगन्धारजोऽपि वा ॥
स्नाने सर्वौषधीकल्को जीवनीयाम्बु चेष्यते ।

मूर्वादिभिर्द्वितीयमुद्वर्तनम् । अथवैकं केवलमेव कुलत्थचूर्णमुद्वर्तनम् । वाजिगन्धाया अश्वगन्धाया रजश्चूर्णं वा केवलम् । बालस्य च स्नाने प्रसिद्धानां सर्वौषधीनां कल्क इष्यते जीवनीयशृतं जलं च ॥

आरग्वधादिनिर्यूहे शृतं शीतवसन्तयोः ।
वत्सकादिप्रतीवापं कुमारं प्राशयेत् घृतम् ॥

शीतवसन्तयोश्चारग्वधादिगणक्वाथे वत्सकादिप्रतीवापं घृतं शृतं प्राशयेत् ॥

ग्रीष्मे वातातपस्वेदैर्बालः क्लाम्यत्यतो हिमम् ।
प्रातरेव पिबेद्दुग्धं जीवनीयगणेः शृतम् ॥
सिताघृताढ्यान् सक्तूंश्च लिह्यान्नत्वेव पीतकम् ।

ग्रीष्मे च वातादिभिर्बालो यतः क्लाम्यत्यतो जीवनीयगणे शृतं दुग्धं प्रातरेव पिबेत् । सितया घृतेन चाढ्यान् सक्तून् लिह्यात् । पीतकं न त्वेव पिबेदिति संबध्यते । पीतको मन्थः ॥

नात्यम्बुपायी लिह्याद्वा घृतसात्म्यो घृतं शृतम्
काकोलीशर्करामेदातुकायष्ट्याह्वजीवकैः ॥
कुटन्नटेन मूर्धानं लिम्पेदन्यैश्च शीतलैः ।

अथवा ग्रीष्मे यो घृतसात्म्यो बालः सोऽत्यम्बुपानं परिहरन् काकोल्यादिभिर्जीवका-

न्तैः शृतं घृतं लिह्यात् । बालस्य च मूर्धानं ग्रीष्मे कुटन्नटेन प्लवेन लिम्पेत् । अन्यैश्च शीतलैश्चन्दनादिभिः ॥

रास्नासरळवर्षाभूहिङ्गुसैन्धवदारुभिः ।
सर्पिर्विदार्यादिजले साधितं लेहयेच्छिशुम् ॥

विदार्यादिभिः क्वाथे रास्नादिभिर्घृतं साधितं शिशुं लेहयेत् । सरळं पीडाख्यम् । वर्षाभूः पुनर्नवा ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं सूर्प्यपर्ण्यौ दुरालभा ।
प्रियालमज्जाकाकोळीविदारीकट्फलामृताः ॥
द्राक्षाजभृङ्गी दुग्धीका क्षीरशुक्ला हयाह्वया ।
भृङ्गीमधूककुसुममेदर्षभकजीवकम् ॥
एभिः क्षीरघृतं सिद्धं लिह्यात् बालो घनात्यये ।

क्षीरोद्भवं घृतं प्रपौण्डरीकादिभिः सिद्धं घनात्यये शरदि बालो लिह्यात् । दुग्धिका क्षीरिका । क्षीरशुक्ला क्षीरकाकोळी । हयाह्वया अश्वगन्धा ॥

ब्राह्मीसिद्धार्थकवचाशारिबाकुष्ठसैन्धवैः ॥
सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधास्मृतिकृत् घृतम् ।
आयुष्यं पाप्मरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिबर्हणम् ।

ब्राह्म्यादिभिः कणान्तैः साधितं घृतं पीतं बालस्य वागादिकृत् । भवत्यायुष्यादिगुणं च ॥

त्रिफला लक्ष्मणानन्ता समङ्गा शारिबा वचा
ब्राह्मी पाठा द्विबृहती द्विस्थिरा द्विपुनर्नवम् ॥
सहदेवा रवेर्वल्ली पयस्या गिरिकर्णिका ।
तोयकुम्भे पचेदेतत् पलांशं पादशेषितम् ॥
तेन कौन्तीवचाकुष्ठकृष्णासर्षपसैन्धवैः ।
नीरुक्सरूपवत्सायाः संयुक्तं पयसा च गोः ॥
पुष्ययोगे घृतप्रस्थं सहेमशकलं शृतम् ।
पानाभ्यञ्जनतो मेधास्मृत्यायुःपुष्टिबुद्धिदम् ॥
रक्षोघ्नं च विषघ्नं च सारस्वतमिदं घृतम् ।

त्रिफलादीनां गिरिकर्णिकान्तानां पलांशानां जलकुम्भे पादशेषिते क्वाथे कौन्त्यादिभिः सह घृतं नीरुक्त्वादिगुणयुक्तायाः गोः पयसा सह पुष्ययोगे प्रस्थसंमितं घृतं पचेत् । सहेमशकलं तनुभिः सुवर्णखण्डैः सह । तत् घृतं पानादिना मेधादिदं रक्षोघ्नादिगुणं च । तच्च घृतं नाम्ना सारस्वतम् । लक्ष्मणा पुत्रजननी । अनन्ता दूर्वा । रवेर्वल्यादित्यवल्ली । पयस्या क्षीरिका । कुम्भः द्वादशाधिकपञ्चशतपलानि ॥

लीढं वा सघृतक्षौद्रं वचाहेमरजोऽल्पशः ।
संवत्सरं परं मेध्यं रक्षोघ्नं वाग्विवर्धनम् ॥

वचा हेम्नोरजःसमघृतक्षौद्रं संवत्सरं लीढं परं मेध्यादिगुणम् । हेम सुवर्णम् ॥

वयस्था पिप्पली कुष्ठं हरिद्रा शारिबा वचा ।
शांसी कैडर्यमित्येतच्चूर्णं ब्राह्मीरजःसमम् ॥
लीढ्वाज्येन शिशुर्वर्षं भवत्यपलितोऽव्यथः ।
बलवान् श्रुतसम्पन्नः शतायुः स्थिरयौवनः ॥
प्रातः प्रातरिमं लेहं धात्रीं चास्यावलेहयेत् ।

वयस्थादीनां चूर्णं ब्राह्मीचूर्णेन सममात्रं गृहीत्वा क्षौद्रघृतसंयुक्तेन वर्षं लीढ्वा शिशुरपलितत्वादिगुणो भवति । इमं च वयस्थादिकमस्य बालस्य धात्रीमपि वैद्योऽवलेहयेत् ॥

ब्राह्मीवद्योजयेद्दूर्वां मूर्वां ब्रह्मसुवर्चलाम् ।
लक्ष्मणां श्वेतकारीमत्यण्डां गौरसर्षपाम् ।।
सहस्रवीर्यां फलिनीं पर्कं च बृहतीफलम् ।
रोहिषं चेत्यमीप्राशाः पृथग्द्वादश कीर्तिताः ।।
महताप्युपयोक्तव्या नरेण नियतात्मना ।

ब्राह्मीवद्दूर्वादीनपि पृथग्योजयेत् । ब्राह्मीवदित्यनेनैतत् प्रदर्शितम् । यद्वयस्थादीनां चूर्णं तत् ब्राह्मीपरिहारेण दूर्वादीनामन्यतमस्य चूर्णेन युक्तं लेह्यमिति । तत्कार्यमिमन्थाख्या । (नि) अत्यण्डेक्षुरकस्तैलकण्टकः कोकिलाक्षकः । लक्ष्मणा पुत्रजननी रक्तबन्धुच्छदा तथा । सहस्रवीर्या शतावरी । फलिनी प्रियङ्गुका । रोहिषं भूतिकम् । एते ब्राह्मीप्राशेन सह दूर्वादिभिः पृथग्द्वादश प्राशाः । एते च केवलं बालेन न यावन्महतापि नरेणोपयोक्तव्याः नियतात्मना नियतेन्द्रियेण ॥

नित्यं मृद्भक्षणाद्रक्षेत्तया स्युर्नियतं गदाः ॥
पाण्डुत्वश्वयथुश्वासकासातीसारजन्तवः ।
छर्दिमूर्छाग्निसदनस्तन्यद्वेषाङ्गरुग्भ्रमाः ॥

बालं च मृद्भक्षणान्नित्यं रक्षेत् । तया हि मृदा नियतमवश्यं गदाः स्युः । के त इत्याह पाण्डुत्वेत्यादि । जन्तवः क्रिमयः ॥

भक्षयेद्दन्तपवनं नास्थिरद्विजबन्धनः ।
तस्य तत्घट्टनात् क्रुद्धः कुर्याद्दन्तामयान्मरुत् ॥

स च बालो यावत्स्थिरद्विजबन्धनो न सम्पन्नस्तावद्दन्तपवनं न भक्षयेत् । सुबोधम् । तस्यैत्यस्थिरद्विजबन्धनस्य । तत्घट्टनात् क्रुद्धो वायुर्दन्तामयान् कुर्यात् ॥

अध्यायोक्तानां विधीनां प्रयोजनमाचिख्यासुरिदमाह ॥

शूरैरायुधिभिर्गुप्तमधृष्यं नगरं परैः ॥
यथा शिशोर्वपुस्तद्वद्यथोक्तैर्विधिभिर्ग्रहैः ।

इत्युत्तरे बालोपचरणीयो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥

शूरैरित्यादि । शूरैरायुधपाणिभिर्गुप्तं नगरं यथा परैः शत्रुभिरधृष्यं धर्षयितुमशक्यं तथा यथोक्तैर्विधिभिर्गुप्तं रक्षितं ग्रहैः स्कन्दादिभिरधृष्यमिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
उत्तरे प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

पूर्वेऽध्याये रोगोत्पत्तिरक्षायै बालस्योपचारमुक्त्वा इदानीमरक्षणजातानामामयानां तच्चिकित्सां च प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो बालामयप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि पूर्ववत् । बालानामामयस्य प्रतिषेधश्चिकित्सा सोऽस्मिन्नुच्यत इति बालामयप्रतिषेधः ॥

त्रिविधो हि बालः प्रागुक्तस्तत्र क्षीरपस्य क्षीरमदुष्टं प्रयुञ्जीत । अन्नादस्य हितमन्नम् । उभयवृत्तेरुभयम् ॥

प्राक् बालोपचरणीयेऽध्याये त्रिविधः क्षीरान्नोभयवृत्तित्वेन बाल उक्तः । सुबोधम् । दुष्टं क्षीरं वक्ष्यमाणलक्षणं भवति । अहितमन्नं सूत्रे प्रदर्शितं क्षीरं दुष्टमित्यत्र हेतुः ॥

क्षीरं हि यथोक्तैर्दोषकोपनैराहारविहारैर्धात्र्या व्यापन्नं विविधामयोदयाय बालस्य प्रकल्पते ॥

क्षीरं धात्र्या व्यापन्नं तदुपयोगिनो बालस्य विविधानामामयानामुदयाय कल्पते । केन व्यापन्नमित्याह । यथोक्तैः सूत्रे प्रदर्शितैराहारैर्विहारैश्च ॥

तत्र श्यावारुणवर्णं तिक्तकषायानुरसं विशदं रूक्षमलक्ष्यगन्धं फेनिलमतृप्तिकरमाध्मानमूत्रवर्चोविबन्धकृत् कर्शनमप्सु विसर्पति विच्छिन्नं च प्लवते वातदुष्टम् ॥

तत्र वातदुष्टं श्यावादिलक्षणम् । तिक्तकषायावनुरसौ यस्य तत् अनुरसकथनं माधुर्यस्य प्रधानस्निग्धत्वात् । अलक्ष्यगन्धमव्यक्तगन्धम् । अप्सु विसर्पति व्याप्नोति । अप्सु च विच्छिन्नं सत् प्लवते ॥

कृष्णनीलताम्रावभासं तिक्ताम्लकटुकानुरसं कुणपरुधिरगन्धि भृशोष्णमप्सु पीतराजिमद्विदाहकरं च पित्तदुष्टम् ॥

कृष्णादिलक्षणं पित्तदुष्टम् । कुणपं क्लिन्नम् ॥

अत्यर्थशुक्लमधुरं लवणानुरसं घृततैलवसामज्जगन्धि पिच्छिलं बहळं तन्तुमत् गुरु सलिलेऽवसीदति निद्राबहुलं च श्लेष्मदुष्टम् ॥

अत्यर्थशुक्लादिलक्षणं श्लेष्मदुष्टम् । बहळं घनम् । निद्राबहुलमुपयोगिनः ॥

तदुपयुज्यमानं यथास्वलिङ्गान् व्याधीनभिनिर्वर्तयति ॥

तदिति वातादिदुष्टं क्षीरं यथास्वलिङ्गान् व्याधीनुपजनयति । लिङ्गं लक्षणम् । वातेन दुष्टं क्षीरं वातलिङ्गान् व्याधीनभिवर्धयति । पित्तदुष्टं पित्तलिङ्गानेवं कफेऽपीति यथास्वशब्दार्थः ॥

स यं प्रदेशमभीक्ष्णं स्पृशति स्पर्शं च न क्षमते तत्र रुजमुपलक्षयेत् ॥

स इति बालः यं शरीरप्रदेशमभीक्ष्णं पौनःपुन्येन स्पृशति अन्यस्पर्शनं च न क्षमते न सहते तत्रास्य रुजं भिषगुपलक्षयेत् ॥

निमीलिताक्षतया मूर्ध्नि रुजम् । जिह्वोष्ठदंशश्वासमुष्टिबन्धोर्ध्वेक्षणैर्हृदये । विण्मूत्रच्छर्द्याध्मानान्त्रकूजनस्तनदंशवेष्टनपृष्ठाविनमनजठरोन्नमनैर्जठरे । मूत्रसङ्गतृण्मूर्च्छोत्रासदिग्वीक्षणखल्लीहस्तपादस्तम्भकुब्जीभवनकेशलुञ्चनैर्वस्तौ गुह्ये च सर्वत्र च स्वभावातिरिक्तरोदनेन मुखविकूणनेन च ॥

निमीलिताक्षतयाख्य बालस्य मूर्ध्नि शिरसि रुजमुपलक्षयेत् । जिह्वादंशादिभिरूर्ध्वनिरीक्षणान्तैर्हृदये रुजमुपलक्षयेत् । दंशो दंशनम् । विण्मूत्रसङ्गादिभिर्जठरे । स्तने दंशनं स्तनदंशः । वेष्टनमङ्गमोटानिका । मूत्रसङ्गादिभिर्वस्तौ गुह्ये च रुजमुपलक्षयेत् । स्वभावादतिरिक्तरोदनादि सर्वस्मिन् प्रदेशे रुजायाः सामान्यलक्षणम् ॥

अथ यथामयं यथादोषं च धात्र्याः शमनशोधनानि प्रयुञ्जीत ॥

अथेत्यादिना चिकित्सा । बालामयप्रतिषेधेषु धात्र्याः शमनानि शोधनानि च यथोपयोगं युञ्जीत । यथारोगमिति रोगं रोगस्वभावानतिक्रमेण । यथादोषमिति तद्धेतुवाताद्यनतिक्रमेण ॥

तत्र वातदूषिते स्तन्ये देवदारुसरलकटुरोहिणीवचाकुष्ठपाठाभार्ङ्गीमागधिकाट्टश्चिकालीचित्रकाजमोदशुण्ठीमरीचानां क्वाथं दशमूलक्वाथं वा त्रिरात्रं पाययित्वा वातव्याधिविहितानां सर्पिषामन्यतमं निगदमदिरानुपानं दद्याद्वातहरद्रव्यसिद्धं वा । ततः स्निग्धां मृदु विरेच्य वस्तिकर्मणोपचरेत् । वातघ्नैश्चाभ्यङ्गस्वेदोपदेहोन्मर्दनैः । सरलरास्नाजमोदादेवदारुचूर्णं सर्पिषा बालमवलेहयेत् । एवंविधैरेव च विपक्वं सशर्करं सर्पिः ॥

तत्रेति निर्धारणे । वातदूषिते स्तन्ये धात्रीं देवदार्वादिक्वाथं दशमूलक्वाथं वा त्रिरात्रं पाययेत् । ततोऽनन्तरं वातव्याधिविहितानां सर्पिषामन्यतमं शोधनादिगणोक्तवातहरद्रव्यसिद्धं वा सर्पिर्मदिरानुपानं दद्यात् । निगदं निर्दोषम् । एवं स्निग्धां धात्रीं मृदु विरेच्य वस्तिकर्मणा यथाप्राप्तेनोपाचरेत् । वातघ्नद्रव्यकृतत्वाच्च वातघ्नैरभ्यङ्गादिभिरुपाचरेत् । तत्र च वातदूषिते सरलादिचूर्णं सर्पिषा वैद्यो बालमवलेहयेत् । एवंविधैः पक्वं सिद्धं सर्पिः सशर्करम् ॥

अपि च । तिक्तानुरसं स्तन्यं मुद्गमाषपलाशाभ्यां काकोलीयुगलेन च शोधयेत् । प्रियङ्गुधातकीपुष्पपद्मकदेवदारुक्षौद्रैर्वा । कषायानुरसं हिङ्गुसैन्धवघता घृतेन । फेनिलं विच्छिन्नं प्लवमानं च विल्वाग्निमन्थशृतेन पयसा हविषा च । मुद्गपर्णी काकोलीबृहत्यवल्गुजफलैर्वा ॥

अपि चेति समुच्चये । तिक्तानुरसं स्तन्यं मुद्गादिभिः प्रियङ्ग्वादिभिर्वा शोधयेत् । कषायानुरसं तु हिङ्गुसैन्धवयुक्तेन घृतेन शोधयेत् । फेनिलं विच्छिन्नं प्लवमानं च विल्वादिशृ-

तेन पयसा हविषा च शोधयेत् । उभयमप्युभयेन । सूर्य्यपर्ण्यादिभिर्वैतदुभयं शोधयेत् । इति वातदुष्टे ॥

पित्तेऽमृतापटोलपत्रशारिवाशतावरी - निम्बचन्दनक्वाथं धात्री बालश्च पिबेत् । त्रिफलाभूनिम्बकटुकामुस्तक्वाथं वा । जीवकर्षभकर्द्धिकाकोळीमधुककट्फलकर्कटशृङ्गीक्वाथं वा । सक्षौद्रं पटोलादिं पद्मकादिं वा । शारिवादिं न्यग्रोधादिं वा । एभिरेव च द्रव्यैः सर्पींषि पित्तघ्नानि च विरेचनानि शीतांश्चाभ्यङ्गप्रदेहसेकान् कुर्यात् ॥

पित्ते पित्तदुष्टे स्तन्ये अमृतादीनां क्वाथं धात्री पिबेत् बालश्च । त्रिफलादिक्वाथं वा तौ पिबेताम् । जीवकादिक्वाथं वा । पटोलाद्यन्यतमक्वाथं सक्षौद्रं तौ पिबेताम् । एभिरेव च यथायोगं पृथक्क्वाथोक्तैर्द्रव्यैः सर्पींषि कुर्यात् । कल्पोक्तानि पित्तहन्तॄणि विरेचनानि च । शीतांश्चाभ्यङ्गादींश्च ॥

अपि च । ताम्रावभासं पयो हृदयमुद्वेष्टयति । तत्प्रियङ्गुमुस्ताशाबरलोध्रैः शोधयेत् । अम्लानुरसमम्लपित्तकरम् । तत् द्राक्षामधुकपयस्याश्रीपर्णीभिः । कटुकानुरसं छर्द्यतीसारकासश्वासकरम् । तत् काकोलीविदारीभ्यां मधुपर्ण्या च । भृशोष्णमनामदाहज्वरकरं विरेचनं च तच्चन्दनोत्पलकमलैः ॥

अपि चेति समुच्चये । ताम्रावभासगुणं स्तन्यं बालस्य हृदयोद्वेष्टनं करोति । तत् क्षीरं प्रियङ्ग्वादिभिर्निर्दोषं कुर्यात् । अम्लानुरसं स्तन्यं बालस्याम्लपित्तकरं भवति । तत् क्षीरं द्राक्षादिभिः शोधयेत् । कटुकानुरसं स्तन्यं छर्द्यादिकरं भवति । तत् क्षीरं काकोलीविदारीभ्यां शोधयेन्मधुपर्ण्या च । मधुपर्णी जीवन्ती । भृशोष्णं स्तन्यं बालस्यानामादिकरं भवति । ततस्तन्यं चन्दनादिभिः शोधयेत् । अनामो नाम रोगो रक्तकफोद्भवो वक्ष्यते । इति पित्तदुष्टे ॥

कफे तु सैन्धवपिप्पलीयुक्तं सर्पिर्बालं पाययेत् । सैन्धवमधुकसंसृष्टं वा मदनपुष्पकल्केन च सक्षौद्रेण स्तनं बालस्य चोष्ठमालिम्पेत् । तेन सुखं वमति । धात्रीं तु तीक्ष्णैर्वामयेत् । ततः कृतसंसर्जनां पञ्चमूलघनत्वचातिविषाक्वाथं पाययेत् । तगरसुरदारुसुरेन्द्रयवपृथ्वीकाग्रन्थिकाळीक्वाथं वा । आरग्वधादिं मुस्तादिं वा । रूक्षोष्णांश्च नस्यधूमगण्डूषप्रदेहपरिषेकान् शीलयेत् । अविरुद्धं चान्नपानं योजयेत् ॥

कफे कफदुष्टे स्तन्ये पुनः सैन्धवपिप्पलीभ्यां युक्तं सर्पिर्बालं पाययेत् । सैन्धवादिसंसृष्टं वा वमनायेत्यर्थात् गम्यते । मदनपुष्पाणां च कल्केन क्षौद्रयुक्तेन धात्र्याः स्तनौ बालस्य चोष्ठावालिम्पेत् । तेन ह्यालेपनेन बालः सुखं वमति । धात्रीं तु तीक्ष्णैर्यथायोग्यं वमनैर्वामयेत् । ततो वमने कृते कृतसंसर्जनां विहितपेयादिक्रमां धात्रीं प-

ग्वमूलादिकाथं तगरादिकाथं वा पाययेत् । इन्द्रयव एव सुरेन्द्रयवः । पृथ्वीका हिङ्गुपत्रिका । मुस्तादिगणमारग्वधादिगणं वा पाययेत् । प्रकरणात् क्वाथितम् । रूक्षोष्णद्रव्यैः कृतत्वाद्रूक्षोष्णान् नस्यादीन् शीलयेत् । अन्नपानं चाविरुद्धं योजयेदर्थाच्छ्लेष्मणीति ॥

अपि च । लवणानुरसं विसर्पकोठकण्डूकरम् । तत् पिचुमन्दपटोलीक्षीरीवृक्षैः शोधयेत् । तन्तुमद्दौर्बल्यश्वासकासकरम् । तत् पिप्पलीनागरचूर्णेन समधुघृतेन गुरु सदनात्मकं प्रतिश्यायसिङ्घाणकक्षीरालसककरम् । तत् पाठाव्योषकल्केन पञ्चकोलचूर्णेन वा क्षौद्रघृताप्लुतेन । दोषोपक्रमणीयं चेक्षेत ॥

अपि चेति समुच्चये । लवणानुरसं स्तन्यं बालस्य विसर्पादिकरं भवति । कोठाः सोत्सेधानि रक्तमण्डलानि । तत् क्षीरं पिचुमन्दादिभिः शोधयेत् । पिचुमन्दो निम्बः । तन्तुमत्क्षीरं दौर्बल्यादिकरं भवति । तत् क्षीरं पिप्पलीनागरचूर्णेन मधुघृताभ्यां युक्तेन शोधयेत् । गुरु तु क्षीरं सदनात्मकं सादकरस्वभावं प्रतिश्यायादिकरं च सिङ्घाणकं नासास्रावः । क्षीरालसकं वक्ष्यमाणलक्षणम् । तत् गुरु क्षीरं पाठादिकल्केन शोधयेत् । पञ्चकोलस्य चूर्णेन वा क्षौद्रघृताप्लुतेन । इति कफदुष्टे । एषु च वातादिदुष्टेषु स्तन्येषु दोषोपक्रमणीयं चेक्षेत । तदुक्तेन प्रकारेण संयोजनादिना पृथक् संसृष्टानां च दोषाणां चिकित्सा भवतीत्यर्थः ॥

यदा पुनर्धात्री सन्निपातप्रकोपनान्यासेवेत तदास्याखयो मला युगपद्वक्षोऽभिप्रपन्नाः क्षीरवहा रसायनीः समनुसृत्य संकीर्णलिङ्गं स्तन्यमावहन्ति । तच्चेदविज्ञानात् सततमप्रत्यवेक्षणात् प्रमादाद्वा मातुः कुमारः पिबति ततः स तेन सलिलोपममच्छं विच्छिन्नमामं दुर्गन्धि नानावर्णवेदनं फेनिलमतिसार्यते । पीतश्वेतमूत्रताविड्भ्रमतृष्णाज्वरच्छर्दिविजृम्भिकाशुष्कोद्गाराररुचिभ्रमाङ्गभङ्गविक्षेपकूजनघ्राणाक्षिमुखपाकदष्ट्युपप्लवस्वरसादादयश्चास्य प्रादुर्भवन्ति । तं क्षीरालसकमत्ययं चाचक्षते ॥

यदा तु धात्री सन्निपातप्रकोपनान्याहारादीन्यासेवते तदास्या धात्र्या युगपत्त्रयो मला वातपित्तश्लेष्माणो वक्ष उरोऽभिप्रपन्नाः प्राप्ताः क्षीरवहा रसायनीः समन्तादनुसृत्य सङ्कीर्णलिङ्गं मिश्रत्रिदोषलक्षणयुक्तं स्तन्यमावहन्ति कुर्वन्ति । तत् क्षीरमविज्ञानाद्वैयस्याप्रत्यवेक्षणान्मातुर्वा प्रमादादवहेलापरत्वाद्यदि कुमारः पिबति ततः स तेन सन्निपातक्षीरेण पीतेन सलिलोपमत्वादियुक्तं मलमतिसार्यते । बालस्य पीतश्वेतमूत्रतादयश्च सन्निपातरोगाः प्रादुर्भवन्ति । अस्येति कुमारस्य तमेवंलक्षणं रोगविशेषं क्षीरालसकमिति नाम्नात्ययमिति चाचार्या आचक्षते ॥

तत्र धात्रीं बालं च पूर्वमेवाशु वामयेत् । विहितसंसर्गयोश्च मुस्तापाठातिविषाकुष्ठकटुकानां क्वाथं पानाय दद्यात् । रास्नाजमोदाप्रियङ्गुभद्रदारूणां वा । पाठातेजोवतीपुनर्नवश्वदंष्ट्राकालीनां वा । भूनिम्बामृताकुटजफलशारिवाणां वा । वचाहरिद्रादिगणयोर्वा । पाठादिमहाकषायस्य वा । जम्ब्वाम्रतिन्दुककपित्थपत्राणां वा । बिल्वभङ्गस्य वा । अनुबन्धे च यथाव्याधि प्रतिकुर्वीत ॥

तत्र पूर्वमेव प्रथममेवाशु धात्रीं बालं च वामयेत् । विहितसंसर्गयोः कृतपेयादिक्रमयोर्धात्रीबालयोर्दोषाद्यपेक्षया मुस्तादिक्वाथं वा रास्नादिक्वाथं वा पाठादिकाथं वा भूनिम्बादिकाथं वा, वचाहरिद्रादिगणकाथं वा, पाठादिमहाकषायकाथं वा, जम्ब्वादिकाथं वा, बिल्वभङ्गस्य वा क्वाथं पानाय दद्यात् । अनुबन्धे त्वनिवृत्तौ क्षीरालसकस्य यथाव्याध्युत्कृष्टव्याध्यनतिक्रमेण यथास्वं प्रतीकारं कुर्यात् ।

दन्तोद्भेदश्च सर्वरोगायतनम् । विशेषेण तु तन्मूला ज्वरशिरोभितापतृष्णाभ्रमाभिष्यन्दकुकूणकपोत्थकीवमथुकासश्वासातीसारविसर्पाः ॥

रोगचिकित्साप्रसङ्गेनोच्यते । दन्तानामुद्भेदो बालस्य सर्वरोगाणामायतनं कारणम् । ज्वरादयस्तु विशेषेण तन्मूला दन्तोद्भेदहेतुकाः । शिरोभितापः शिरोरोगेषु वक्ष्यमाणलक्षणः । अभिष्यन्दो नाम सर्वाक्षिरोगः । कुकूणकपोत्थक्यौ वर्त्मरोगेषु वक्ष्येते ॥

स दीर्घायुषोऽष्टमान्मासात् परतो वा प्रवर्तते । इतरेषां तु चतुर्थात् । तेऽतिबाल्ये दन्तोत्पादवेदनयातिपीडिता न सम्यक् सम्पूर्णधातुबला भवन्ति ॥

स दन्तोद्भेदो दीर्घायुषो बालस्य येन बहुकालं जीवितव्यं तस्य जन्मनोष्टमान्मासात् परतो वा यथादैर्घ्यं नवमादिषु प्रवर्तते । इतरेषां तु ह्रस्वायुषां बालानां चतुर्थान्मासात् प्रवर्तते ह्यल्पायुषोऽतिबाल्ये दन्तोत्पादवेदनयातिपीडिताः सन्तः सम्यक् सम्पूर्णधातुबला न भवन्ति ॥

तत्रास्थिमज्जानौ दन्तोत्पत्तिहेतू । तदा च तयोरसम्पूर्णवीर्यत्वात् पुनः कालान्तरेण दन्तानां पतनमापूर्यमाणधातुत्वाच्च पुनरुत्थानमत एव च वृद्धानां न पुनर्दन्तोत्पत्तिः ॥

तत्रैवं स्थित इदं विज्ञेयम् । अस्थिमज्ज्ञोर्धात्वोर्दन्तोत्पत्तिहेतुत्वम् । तदा चातिबाल्ये तयोरस्थिमज्ज्ञोरसम्पूर्णवीर्यत्वात् पुनः कालान्तरेण दन्तानां पतनं भवति । पतितेषु च प्रथमदन्तेषु पुनरापूर्यमाणधातुत्वाद्यथावीर्यं दन्तानामभिनवानामुत्थानम् । अत एवास्थिमज्जपरिपूर्णत्वाद्धेतोर्वृद्धानां दन्तोत्पत्तिर्न भवति । तेषां हि यतो धातुसम्पूर्णत्वं भवतीत्यर्थः ॥

बलान्निपतितानां तु सहसा तदधिष्ठानगतधातुबीजभ्रंशात् सन्ततिव्युच्छेदाच्छोणितातिप्रवृत्त्याभिघाताच्च निस्सारितत्वात् । सिराणां पुनरनुत्पादः एतेन रोगच्युता अपि प्रायशो व्याख्याताः ॥

बलाद्यत्नेनाऽभिघातादिना निपतितानां दन्तानां पुनरुत्पादो न भवति । कुत इत्याह सहसेत्यादि । तदधिष्ठाने दन्ताधिष्ठाने गतो यो दन्तपोषको धातुस्तदेव बीजं तस्य सहसा झटिति भ्रंशान्नाशात् । तथाविच्छिन्नप्रवाहेण या दन्तपोषिका धातुवहनसन्ततिस्तस्या अप्युच्छेदान्नाशात् तथा तत्पाते स र्वसन्तर्पकस्य शोणितस्यातिप्रवृत्त्या हेतुभूतया अभिघाताच्च यत् सिराणां निस्सारितत्वं तत इति हेतवो यत्नपतितानां दन्तानां सहसा धातुबीजभ्रंशे । तथैव यतो रोगच्युतानां युक्तिरतस्तत्रापि पुनरुत्पत्तिसन्ततिव्युच्छेदादिकं च सर्वं पूर्ववद्वाच्यम् । प्रायोग्रहणं स्वल्पेन प्रकारेण च्युतानां पुनरुत्पत्तिप्रदर्शनार्थम् ॥

तौ तु धातू कालक्रमेण पच्यमानौ यदा दन्ताशयमनुप्रपद्येते तदास्य किञ्चिदुत्सेधेनोर्ध्वाधोदन्तमांससङ्घट्टनादङ्गहर्षो जायते । तद्गतेन च श्लेष्मणा कण्डूस्तयः चूचुकं दशते । यद्यदालभते तत्तदास्यमानयति । मारुतश्चास्य दन्तमूलेषु मूर्छेति । ततः स कफानुविद्धोऽस्थिमज्जास्थितः सर्वतो विसरन् सह पित्तेन धातून् मलांश्च दूषयन् विविधान्यथोदितानुपद्रवानभिनिर्वर्तयति ॥

ताविल्यादिना बालस्य दन्तजन्मनि क्रम उच्यते । तावस्थिमज्जानौ धातू कालक्रमेण पच्यमानौ यदा दन्ताशयमनुप्रपद्येते तदा बालस्य तद्धेतुको दन्तमांसजो यः कश्चिदुत्सेधो भवति । तेनोत्सेधेनोर्ध्वाध उभयोर्दन्तमांसयोरेकत्र स्पर्शेन सङ्घट्टनेनाङ्गहर्षो जायते । तेन शीतार्त इव बालो लक्ष्यते । तद्गतेन च दन्तमांसगतेन श्लेष्मणा तत्र कण्डूर्जायते । तया च दन्तमांसकण्ड्वा बालो धात्र्याः स्तनचूचुकं दशते । यच्च किञ्चिदालभते बालस्तत्तदास्यं मुखकुहरमानयति । तदास्य बालस्य दन्तमूलेषु मारुतोऽन्तर्वायुर्मूर्छति समुच्छ्रायवान् भवति । ततो हेतोः स मारुतः कफेनानुविद्धोऽस्थिमज्जोराश्रितः पित्तेन सह सर्वतः शरीरे विसरन् परिभ्रमन् धातून् रसादीन् मलांश्च दूषयन् विविधाननेकप्रकारान् यथोदितान् ज्वरादिकानुपद्रवानभिनिर्वर्तयति ॥

यदा पुनर्दन्तमांसाश्रयी केवलो विकृतः प्रबलोऽनिलः सपित्तो वास्थिमज्जानौ शोषयति तदा द्विजानामसम्भव एवेति । भवन्ति चात्र ॥

यदा पुनर्दन्तमांसाश्रयो वायुः केवल एव वा पित्तयुक्तो वास्थिमज्जानौ शोषयति तदा बालस्य द्विजानां दन्तानामसम्भव एव भवति । गतानुगतिका । *हनुमूलगतो वायुर्दन्तदेशान् विशोषयेत् । यदा शिशोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठन्ति ततो द्विजाः ॥ रूक्षाशिनो वातिकस्य चालयत्यनिलः सिराः ।

हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दन्तैः शब्दं करोत्यतः ॥ इति सुश्रुतः ॥

पृष्ठभङ्गे बिडालानां बर्हिणां च शिखोद्गमे ।
दन्तोद्भेदे च बालानां न हि किञ्चिन्न दूयते ॥

बिडालादीनां पृष्ठभङ्गादिना न हि किञ्चिन्न दूयते सर्वमुपतप्यत इत्यर्थः ॥

यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं यथाबलम् ।
विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम् ॥

तत्र सामान्येन व्याधिषु यथादोषं दोषस्वरूपानतिक्रमेण । यथारोगमिति रोगस्वरूपानतिक्रमेण । यथोद्रेकमिति दोषादीनामुद्रेकमनतिक्रामन् । देशादींश्च विभज्य विकल्प्य भिषग्जितं चिकित्सितं योज्यम् ॥

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥
सौकुमार्याल्पकायत्वात् सर्वान्नानुपसेवनात् ।

यद्यस्मात् य एव पुंसो दोषा वातादयस्त एव बालस्य । य एव च सम्प्राप्तिविशिष्टा ज्वरादयस्त एव यत् बालस्यातः पूर्वोक्तमेव सर्वं भेषजम् । केवलमस्य बालस्य मात्रा औषधस्य कनीयसी । कनीयस्या हेतुः सौकुमार्यादि । सुकुमारोऽल्पशरीरः सर्वान्नाभुक् च महतीं मध्यमां च मात्रां सोढुमशक्तो भवति ॥

स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ।
सद्यस्तान् वमनं तस्मात् पाययेन्मतिमान्मृदु ॥

सर्वेषु रोगेषु मतिमान् भिषङ् मृदु वमनं सद्यो रोगोद्भवसमनन्तरं बालं पाययेत् । यतो बालाः सदैव घृतक्षीरनिषेवणात् स्निग्धा भवन्ति । अतस्तान् वमनं पाययेत् ॥

वस्तिसाध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनम् ।
युञ्ज्याद्विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोचितान् ॥

विरेकेण साध्ये व्याधौ बालस्य वस्तिं युञ्ज्यान्न तु विरेकम् । मर्शेन साध्ये प्रतिमर्शनं युञ्ज्यात् । विरेचनादींस्तु यथोचितान् व्याध्यनुगुणान् धात्र्या एव युञ्ज्यात् ॥

मूर्वाव्योषवराकोलजम्बूत्वग्दारुसर्षपाः ।
सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥
इक्षुमूलकशेर्वाख्ययष्ट्याह्वैस्तनु शुध्यति ।
सान्द्रं तु क्षौद्रकाश्मर्यगुडूचीतण्डुलाम्बुभिः ॥
शृतैर्वा सुरसश्वेतसर्षपाबृहतीद्वयैः ।
ग्रथितं पद्मकोशीरफलिनीश्वेतचन्दनैः ॥

मूर्वादयो मधुना लीढाः परं सर्वस्तन्यदोषहराः । तनु तु क्षीरमिक्षुमूलादिभिः शुध्यति । सान्द्रं घनं क्षौद्रादिभिः शुध्यति । सुरसादिभिर्वा शृतैः सान्द्रं शुध्यते । ग्रथितंग्रन्थिमत् स्तन्यं पद्मकादिभिर्यथायोग्यं प्रयुक्तैः शुध्यति ॥

इति स्तन्यदोषाणां साधनमुक्त्वा क्रमप्राप्तानां दन्तोद्भवरोगाणामुच्यते ॥

दन्तपाळीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।
पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ॥
वाध्रीणसकपोतोत्थरजस्तद्वच्च योजितम् ।
लावतित्तिरिवल्लूररजः पुष्परसद्रुतम् ॥
द्रुतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुखम् ।
वचाद्विबृहतीपाठाकटुकातिविषाघनैः ॥
मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ।

दन्तपाळीमित्यादि । पिप्पल्याश्चूर्णेन समधुना दन्तपाळीं प्रतिसारयेत् । धातकीपुष्पधात्रीफलाभ्यां कृतेन वा चूर्णेन समधुना दन्तपाळीं प्रतिसारयेत् । वाध्रीणसकपोतयो रजो मांसचूर्णं तद्वदिति शब्दात् मधुना योजितं प्रतिसारणं भवति । वाध्रीणसं जाहकं मन्यते । लावतित्तिरीणां वल्लूरस्य शुष्कमांसस्य रजश्चूर्णं पुष्परसेन क्षौद्रेण द्रुतमालोडितं प्रकरणाद्दन्तपाळीप्रतिसारेण बालानां मुखं द्रुतं शीघ्रं दन्तकेसरवत् करोति । दन्ता एव केसराणि तानि विद्यन्ते यस्मिन् । केसरशब्देन मुखस्य पद्मत्वं रूपितम् । वचादिभिर्मधुरवर्गयुक्तैः सिद्धं घृतं दशनजन्मनि सिद्धमप्रतिहतम् । इति दन्तोद्भव उक्तः । अतः क्रमेण ज्वरादिषु बालस्य विशेषेणोऽच्यते ॥

भद्रदारुघनं यष्टी समङ्गा ससितोत्पला ।
वातज्वरपरीताङ्गः पिबेदन्तरपानकम् ॥

वातज्वरेण परीताङ्गो बालो भद्रदार्वादिकमन्तरपानकं पिबेत् । पानमेवान्तरपानकम् । समङ्गा मञ्जिष्ठा ॥

सुराह्वघनयष्ट्याह्वपयस्यांशुमतीद्वयम् ।
नागरं मरिचं भार्ङ्गी वृश्चिकाली शतावरी ॥
घृतं तत्क्वाथदुग्धाभ्यां सिद्धं हन्त्यनिलज्वरम् ।
बालस्य पानाभ्यङ्गाभ्यामेभिश्चोन्मर्दनं हितम् ॥

सुराह्वादीनां क्वाथेन दुग्धेन च सिद्धं घृतं पानेनाभ्यङ्गेन च बालस्यानिलज्वरं हन्ति । सुराह्वं देवदारु पयस्या क्षीरिका । (नि) नक्राहिदंष्ट्रिका काळी वृश्चिकाळ्युष्ट्रधूमकः । एभिरेव च सुराह्वादिभिर्बालस्य वातज्वरे अङ्गोन्मर्दनं हितम् ॥

हरिद्राकुष्ठषड्ग्रन्थाशतपुष्पाहरेणुभिः ।
भार्ङ्ग्येलासुषवीरास्नावर्षाभूनतसर्षपैः ॥
अक्षांशैः साम्बुसौवीरैर्मस्तुपिष्टैर्मरुज्ज्वरे ।
तैलप्रस्थं सुरामण्डतुल्यमभ्यञ्जनं पचेत् ॥

बालस्य मरुज्ज्वरे हरिद्रादिभिः कल्कपरिभाषया मस्तुपिष्टैस्तैलप्रस्थं तुल्यसुरामण्डमभ्यञ्जनं पचेत् । इति वातज्वर उक्तः ॥

लाजनीलोत्पलकणामधुकाञ्जनशर्करम् ।
पित्तज्वरमतीसारं मधुलीढं निवर्तयेत् ॥
लाजद्विपिप्पलीक्वाथः शर्करामधुसंयुतः ।
पीतो ज्वरमतीसारं तृष्णां छर्दिं च नाशयेत् ॥
आमातिसारे रक्ते च कल्कितां गजपिप्पलीम्
पाययेच्छर्करोपेतां चूर्णं वा देवदारुजम् ।

लाजादिकं मधुलीढं सातिसारं पित्तज्वरं निवर्तयेत् । लाजपिप्पलीहस्तिपिप्पलीनां क्वाथः शर्करामधुसंयुक्तः पीतः पैत्तिक-

ज्वरादिकं बालस्य नाशयेत् । सुश्रोधम् ॥

शिरोभितापे सघृतैः शिरः शीतैः प्रलेपयेत् ॥
पत्रैः कपित्थचाङ्गेरीबदरीकाकमाचिजैः ।
शिरोरुक्च्छर्द्यतीसारनाशनं मूर्धलेपनम् ॥
गवादनींडाडिमंचतृड्वान्कोष्णाम्भसापिबेत् ।

शिरोभितापे वक्ष्यमाणलक्षणे कपित्थादिपत्रैः सघृतैः शीतीकृतैर्बालस्य शिरः प्रलेपयेत् । एतद्धि कपित्थादिपत्रकृतं मूर्धप्रलेपं शिरोरोगादिनाशनम् । तृड्वान् बालो गवादनी डाडिमचूर्णं कोष्णाम्भसा पिबेत् ॥ (नि) गवादनी क्षुद्रफला वृषभादी गवाक्ष्यपि ॥

कुर्यात् कुकूणपोथक्योर्यथोक्तं स्वं स्वमौषधम्
मनश्शिलाशङ्खनाभिः पिप्पल्यो मधुयष्टिका
क्षौद्रेण घृष्टा गुळिका शिशोः सर्वाक्षिरोगजित्
पिप्पलीतण्डुलैर्मुल्गैः सुमनः कोरकैर्यवैः ॥
नीलोत्पलस्य पत्रैश्च श्रेष्ठा वर्तिः शतोन्मितैः ।

कुकूणपोथक्योर्वर्त्मरोगे वक्ष्यमाणयोर्बालस्य तत्रोक्तमेव स्वं स्वमौषधं कुर्यात् । मनश्शिलादिभिर्गुळिकाञ्जनेन शिशोः सर्वानक्षिरोगान् जयति । पिप्पलितण्डुलादीनां पञ्चानां प्रत्येकं शतेन कृता वर्तिः श्रेष्ठा प्रकरणादक्षिरोगेषु ॥

प्रियङ्ग्वञ्जनमुस्तानां चूर्णस्तण्डुलवारिणा ।
तृष्णातीसारवमथून् हन्ति पीतः समाक्षिकः ॥
पटोलनिम्बकुटजसप्तपर्णं सदीप्यकम् ।
देवदारुविलङ्गानि सरळोमाक्षिकं घृतम् ॥

लीढं ज्वरमतीसारं कासं पाण्ड्वामयं वमिम्
हन्याच्च मातृकादोषान् रोगानन्यांश्च तद्विधान्

प्रियङ्ग्वादीनां चूर्णः समाक्षिकस्तण्डुलवारिणा पीतस्तृष्णादीन् हन्ति । पटोलादिकं माक्षिकघृताभ्यां लीढं ज्वरादिकं वक्ष्यमाणांश्च मातृकादोषानन्यांश्चैवंप्रकारान् रोगान् हन्यात् । इति पित्तान्वय उक्तम् ॥

मधुकव्योषषड्ग्रन्थाग्रन्थिकास्पृष्टरोदिकाः ।
क्षीरिणां च प्रवाळानि पाठा च विपचेद् घृतम्
तत् पीतं समधु श्लेष्मज्वरघ्नं दीपनं परम् ।

मधुकादिभिर्विपक्वं घृतं समाक्षिकं पीतं श्लेष्मज्वरघ्नमग्निदीपनं च परमतिशयेन । मधुकं मधुयष्टी । व्योषं त्र्यूषणम् । षड्ग्रन्था वचा । स्पृष्टरोदिका लज्जालुका प्रासिद्धा दाक्षिणात्येषु ॥

रास्नैलानततकारीमधुशिग्रुसुराह्वयैः ।
सबिल्वकुष्ठवरणरेणुकामिसिभिः कृतः ॥
श्लेष्मज्वरहरो लेपस्तैलमभ्यञ्जनं च तैः ।
मण्डलानि तु साज्येन गजमूत्रेण लेपयेत् ॥

रास्नादिभिः कृतो लेपः श्लेष्मज्वरहरो भवति । तैश्च रास्नादिभिः सिद्धं तैलमभ्यञ्जनं श्लेष्मज्वरहरम् । मण्डलानि श्लेष्मणो लवणानुरसस्तन्यहेतुककोपजानि तानि साज्येन हस्तिमूत्रेण लेपयेत् ॥

रजनी दारु सरळश्रेयसी बृहतीद्वयम् ।

पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ।
ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनम् ॥
अतीसारज्वरश्वासकामिलापाण्डुकासजित् ॥
बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ।

रजन्यादिकं माक्षिकसर्पिषा लीढं ग्रहणीदीपनत्वादिगुणम् । श्रेयसी हस्तिपिप्पली ॥

बिल्वपेशीगजकणाधातकीलोध्रवालकम् ।
हन्ति लीढमतीसारं शिशोः क्षौद्रद्रुतं द्रुतम् ॥
त्रिफलाधातकीपुष्पपद्मबिल्वशलाटुभिः ।
सकृद्दृङ्गैर्घृतं सिद्धमुदरामयनाशनम् ॥
पथ्यासौवर्चलक्षारवेल्लव्योषाग्निहिङ्गुभिः ।
तिक्तया च घृतं सिद्धं समक्षीरं व्यपोहति ॥
शूलानाहगुदभ्रंशश्वासकासविळम्बिकाः ।

बिल्वपेश्यादिकं क्षौद्रेण द्रुतमालोडितं शिशोरतीसारं द्रुतं शीघ्रं हन्ति । बिल्वपेशी-बिल्वमध्यम् । गजकणा हस्तिपिप्पली । शेषं सुबोधम् । विळम्बिका मात्राशीतीयोक्ता ॥

समङ्गाधातकीलोध्रकुटन्नटबलाह्वयैः ।
महासहाक्षुद्रसहामुद्गबिल्वशलाटुभिः ॥
सकार्पासीफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम् ।
क्षारमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दन्तोद्भवोद्भवान् ॥
विविधानामयानेतद्वृद्धकाश्यपनिर्मितम् ।

समङ्गादीनां क्वाथे यवक्षारमस्तुभ्यां युतं साधितं घृतं दन्तोद्भवोद्भवानामयान् विविधाननेकप्रकारान् शीघ्रं हन्ति । एतच्च वृद्धकाश्यपनिर्मितम् ॥

दन्तोद्भेदोत्थरोगेषु न बालमतियन्त्रयेत् ॥
स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य यत् गदाः ।

दन्तोद्भेदोत्थेषु च रोगेषु बालं वैद्यो नातियन्त्रयेत् । कुत इत्याह । स्वयमित्यादि यस्माद्दन्तोद्भेदोत्था रोगा जातदन्तस्य स्वयमपि विनापि चिकित्सां शाम्यन्ति ॥

यावन्मासस्य यो जातस्तावद्वर्षस्य स द्विजः॥
पतति प्रायशोऽष्टानां तेषां पूर्वेषु सम्भवः ।

यावन्मासस्य बालस्य यो दन्तो जातः सदन्तस्तावद्वर्षस्यैव पतति । तेषां च वर्षाणामष्टानां पूर्ववर्षेषु प्रायः पुनः सम्भवः । अष्टवर्षादूर्ध्वं पतितदन्तानां पुनर्न सम्भवः । अस्य चार्थस्य व्यभिचारप्रदर्शनार्थं प्रायोग्रहणम् ॥

अत्यहःस्वप्नशीताम्बुश्लैष्मिकस्तन्यसेविनः ॥
शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतस्सु रसवाहिषु ।
अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते॥
कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुक्लमुखेक्षणः ।

अत्यर्थमहःस्वप्नादिसेविनः शिशोः कफेन रुद्धेषु रसवाहिषु स्रोतस्वरोचकादयो जायन्ते । ततो रसस्यालाभेन स्निग्धशुक्लमुखनेत्रः कुमारः शुष्यति ॥

सैन्धवव्योषशार्ङ्गेष्ठापाठागिरिकदम्बकान् ॥
शुष्यतो मधुसर्पिर्भ्यां [illegible] योजयेत् ।
अशोकरोहिणीयुक्तं पञ्चकोलं च चूर्णितम् ॥
बदरीधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषा द्रुतम् ।

शुष्यतो बालस्यानन्तरोक्तेष्वरुच्यादिषु सैन्धवादिकमनेकप्रकारेण योजयेत् । गिरिकदम्बको भूकदम्बकः । अशोकरोहिण्या कटुरोहिण्या युक्तं पञ्चकोलं च चूर्णितं शुष्यतोऽरुच्यादिषु योजयेत् । बदर्यादिचूर्णं वा सर्पिषा द्रुतम् ॥

अश्वलिण्डरसक्षौद्रयुक्तां वा मधुयष्टिकाम् ।
द्विवार्ताकीफलरसं केवलं वाश्वविड्रसम् ॥
मधुना वा घनव्योषपाठामूर्वाशतावरी ।
सपयस्या पृथक्पर्णी घृतं वा माक्षिकान्वितम् ॥
स्थिरामरतरुव्योषद्विपुनर्नवसाधितम् ।

अथ वा मधुयष्टिकामश्वपुरीषरसमधुभ्यां युक्तां योजयेत् । अथ वा केवलमश्वविड्रसं द्विवार्ताकीफलरसयुतं योजयेत् । द्विवार्ताकी द्विबृहती । अथ वा पयस्यापृथक्पर्णीभ्यां युक्तं घनादिकं मधुना । पयस्या क्षीरिका । पृथक्पर्णी पृश्निपर्णी । अथ वा स्थिरादिसाधितं घृतं माक्षिकान्वितं योजयेत् ॥

स्थिरावचाद्विबृहतीकाकोळीपिप्पलीनतैः ।
निचुळोत्पलवर्षाभूभार्ङ्गीमुस्तैश्च कार्षिकैः ॥
सिद्धं प्रस्थार्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परम् ।
सिंह्यश्वगन्धासुरसकणागर्भं च तद्गुणम् ॥

स्थिरावचादिभिः कार्षिकैः प्रस्थार्धं घृतस्य सिद्धं बालस्य परं स्रोतसां शोधनम् । स्थिरा सालपर्णी । नतं तगरम् । निचुळं जलवेतसम् । वर्षाभूः पुनर्नवा । सिंह्यादिगर्भं घृतं तद्गुणं स्थिरादिघृतसमगुणम् । गर्भः पाकाय कल्कः । सिंही क्षुद्रबृहती ॥

यष्ट्याह्वपिप्पलीलोध्रपद्मकोत्पलचन्दनैः ।
तालीसशारिबाभ्यां च साधितं शोषजित् घृतम् ॥
रास्नामधूलिकाभार्ङ्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ।
अश्वगन्धाद्विकाकोळीशृङ्ग्यर्षभकजीवकैः ॥
सूर्यपर्णीविलङ्गैश्च कल्कितैः साधितं घृतम् ।
शशोत्तमाङ्गनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत् परम् ॥

यष्ट्याह्वादिभिः साधितं घृतं बालस्य शोषजित् । शशोत्तमाङ्गानां शशशिरसां निर्यूहे क्वाथे रास्नादिभिः कल्कितैः साधितं घृतं शुष्यतो बालस्य परं पुष्टिकृत् । मधूलिका गुडतृणः । स एव नृत्यकुण्डो मलिश्वकः । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी ॥

वचावयस्थातगरकायस्थाचोरकैः शृतम् ।
बस्तमूत्रसुराभ्यां च तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥

वचादिशृतं तैलं बालस्याभ्यञ्जने हितम् । प्रकरणाच्छुष्यतः । वयस्था आमलकम् । कायस्था हरीतकी । बस्तमूत्रं छागमूत्रम् ॥

द्वे बले तुम्बुरुच्छल्ली वचा गिरिकदम्बकः ।
सुरापिष्टः प्रदेहः स्यादधःकाये विशुष्यताम् ॥

शुष्यतां बालानां द्विबलादिकः सुरापिष्टोऽधःकाये विशुष्यतां प्रदेहः स्यात् । तुम्बुरुः तीक्ष्णत्वक् । गिरिकदम्बको भूकदम्बकः ॥

सिंहस्कन्दीसिंहवल्लीकरमर्दीत्रिकण्टकैः ।
भङ्गैः क्वाथः कुमाराणां शुष्यतां परिषेचनम् ॥

सिंहस्कन्द्यादिभिः क्वाथः शुष्यतां कुमाराणां परिषेचनम् । *सिंहस्कन्दी । सिंहवल्ली । करमर्दी । त्रिकण्टको गोक्षुरकः ॥

साशोकरोहिणीं कृष्णां मध्वाज्येन लिहन् जयेत् ।
शिशुः शोषं शरीरस्यससितच्छागदुग्धभुक् ॥

अशोकरोहिण्या युक्तां पिप्पलीं मधुसर्पिषा लिहन् सशर्करच्छागक्षीरभुक् शिशुः शरीरस्य शोषं जयेत् ॥

शुष्ककासे कुमारस्य धात्र्याः स्तन्यविशोधनः
माषयूषः प्रयोक्तव्यः सकृष्णो घृतभर्जितः ॥
मधुनातिविषाशृङ्गीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुम् ।
एकां वातिविषां कासज्वरच्छर्दिरुपद्रुतम् ॥
कासतृट्छर्द्यतीसारैरर्दितं लाजतर्पणम् ।
लाजतालीसपत्रं वा बीजानि कमलस्य वा ॥
लोध्रप्रियङ्गुकल्कं वा पाययेत्तण्डुलाम्भसा ।
शर्करामधुसंयुक्तं लाजकुस्तुम्बरीरजः ॥

शुष्ककासेत्यादिकं सुबोधम् । कासाद्युपद्रुतं शिशुमतिविषादिकं मधुना लेहयेत् । एकामेव वातिविषां मधुना लेहयेत् । अथ वा लाजतर्पणम् । अथ वा लाजतालीसपत्रमथ वा पद्मबीजम् । लोध्रादिकं तण्डुलोदकेन । लाजकुस्तुम्बर्यो रजः शर्करामधुयुक्तं लेहः ॥

बृहतीफलमूलत्वक्पिप्पलीग्रन्थिकैः कृतः ।
तवक्षीरीयुतैः क्वाथो मधुना हन्ति शीलितः ॥
छर्दिमूर्छाज्वरश्वासकासातीसारपीनसान् ।
पञ्चकोलद्विवार्ताकीमूलभार्ङ्गीतुकाद्वयाः ॥
क्षौद्राज्यलीढाः श्वसनकासपीनसरुक्छिदः ।
श्यामातिमुक्तातक्कारीकुसुमक्वाथसाधितम् ॥
यष्टीगर्भं घृतं तृष्णाहिध्माश्वासास्रपित्तनुत् ।

बृहतीफलादिभिः कृतः क्वाथो माक्षिकयुक्तः शीलितः छर्द्यादीन् हन्ति । फलादित्रयं बृहत्या विज्ञेयम् । पञ्चकोलादि क्षौद्राज्याभ्यां लीढं श्वसनादिजित् भवति । द्वयोर्वार्तक्योर्बृहतीकण्टकार्योर्मूलम् । श्यामादिक्वाथे मधुयष्टीकल्केन साधितं घृतं पानेन बालस्य तृष्णादिनुत् ॥

पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।
द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ॥
पिप्पलीपञ्चलवणं कृमिजित् पारिभद्रकम् ।
तद्वल्लिह्यात्तथा व्योषं मषीं वा रोमचर्मणाम् ॥
लाभतः शल्यकश्वाविद्गोधर्श्यशिखिजन्मनाम्

यो बालः पीतं पीतं च स्तन्यं वमति तं बालं वैद्यो द्विवार्ताकीफलानां रसं पञ्चकोलयुक्तं मधुसर्पिषा लेहयेत् । तथा पिप्पल्यादिकं तद्वदिति मधुसर्पिषा लेहयेत् । पारिभद्रको निम्बः । तथा व्योषमपि मधुसर्पिषा लिह्यात् । अथ वा यथालाभं शल्यकादिजन्मनां रोम्णां चर्मणां च मषीं मधुसर्पिषा लिह्यात् ॥

खदिरार्जुनतालीसकुष्ठचन्दनजे रसे ।

सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमथुं विनिच्छयति ॥
क्षीरीप्रवाळमधुकदर्भमूलबिसोत्पलैः ।
तृष्णादाहज्वरहरः कषायः ससितामधुः ॥
शर्कराडाडिमकणानागकेसरजीवकम् ।
लिहन्कुमारः क्षौद्रेण तृट्छर्दिभ्यां विमुच्यते

खदिरादीनां रसे काथे सक्षीरं सर्पिः साधितं बालस्य वमथुं छर्दिं विनियच्छति नाशयति । क्षीरीप्रवाळादीनां क्वाथः शर्करया मधुना च युक्तो बालस्य तृष्णादिहरः । क्षीरिणो वटादयः तेषां प्रवाळा अङ्कुराः । शर्करादिकं क्षौद्रेण लिहन् कुमारस्तृट्छर्दिभ्यां विमुच्यते ॥

लाजैः सचन्दनोशीरयष्टीमधुकपद्मकैः ।
लिप्तो धौतः स्तनः पीतो भ्रमतृड्दाहमोहहा

लाजैश्चन्दनादियुक्तैर्धात्र्याः स्तनो लिप्तः कालातिक्रमेण धौतः पीतो बालस्य तृट्भ्रमादिहा भवति ॥

अस्नेहलवणं पीत्वा संस्कृतं लावजं रसम् ।
सशर्करं विजयते बालो लङ्घनजान् गदान्॥

स्नेहलवणाभ्यां विना यः संस्कृतो लावमांसरसः तं सशर्करं पीत्वा बालो लङ्घनजान् गदान् कार्श्यभ्रमादीन् विजयते पराजयति ॥

विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो बस्तिशीर्षजः ।
पद्मवर्णो महापद्मनामा दोषत्रयोद्भवः ॥
शाखाभ्यां हृदयं याति हृदयाद्वा गुदं व्रजेत् ।

त्रिदोषकोपाच्छिशोर्बस्तौ वा शिरसि वा पद्मवर्णो विसर्पो भवति । तस्य च महापद्म इति नाम । स च शिशोः प्राणनाशनः । तस्य चिकित्सा न विद्यत इत्यर्थः । यश्चान्योऽपि विसर्पः शाखाभ्यो हृदयं व्रजेत् हृदयाद्वा गुदं सोऽपि प्राणनाशनः ॥

सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः
कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शान्तिं तं च द्विजातये ॥
दद्यात् सदक्षिणं बालं नैगमेषं च पूजयेत् ।

यस्तु बालः सदन्तो जातदन्त एव जायते । यस्य बालस्योत्तरा उपरिभवा दन्ताः प्राग्जायन्ते तस्मिंस्तथाविध उत्पाते वैद्यः सर्वरक्षार्थं शान्तिं होमादिना कुर्यात् । तं च बालं द्विजातये ब्राह्मणाय दक्षिणया सह दद्यात् । नैगमेषं च नाम्ना वक्ष्यमाणं ग्रहविशेषं वैद्यः पूजयेत् ॥

वत्सस्य मधुलाजानामापूर्यप्राङ्मुखो मुखम् ।
चुम्बेत्कुमारस्त्रीन् वारान् प्रायश्चित्तमिदं परम्
नावमारोहयेत् बालं स्नातं स्कन्धं गजस्य वा
भोजयेत् ब्राह्मणांश्चात्र पायसं मधुसर्पिषा ॥

प्राङ्मुखश्च कुमारो माक्षिकलाजपूर्णमुखस्य गोवत्सस्य मुखं त्रीन् वारांश्चुम्बेत् । एतद्धि परं प्रायश्चित्तमुत्पातफलदोषशमनम् । स्नातं च बालं नावं वा गजस्कन्धं वारोपयेत् । अत्र चोत्पाते ब्राह्मणान् पायसं मधुसर्पिषा भोजयेत् ॥

मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायोऽपिबन्नपि

कासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः ।
युज्यते कोष्ठवृध्द्या च तमाहुः पारिगर्भिकम् ॥
रोगं परिभवाख्यं च युञ्ज्यात्तत्राग्निदीपनम् ।

मातुर्गर्भिण्याः कुमारः प्रायेण स्तन्यमपि-बन्नप्यपिशब्दात् पिबन्नपि कासादिभिर्युज्यते । तं चैवं रूपं रोगविशेषमाचार्याः पारिगर्भिकमित्याहुः । तत्र पारिगर्भिके सर्वं किञ्चिदग्निदीपनं युञ्ज्यात् ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलकटुकादेवदारुभिः ।
क्षारद्वयविडाजाजीविल्वमध्याग्निदीप्यकैः ॥
दधिसौवीरकसुरामण्डैश्च विपचेत् घृतम् ।
हन्ति प्रयुक्तं तत् काले रोगान् पारिभवाश्रयान्

पिप्पल्यादिभिर्घृतं पचेत् तत घृतं काले व्याधेः स्नेहयोग्ये प्रयुक्तं परिभवाश्रयान् कासादिरोगान् हन्ति । सौवीरकं काञ्चिकम् ॥

अन्नेनोपहितं स्तन्यं पिबतो विहितात् परम् ।
इमानेव गदान् कुर्यात् कुर्यात्तेष्वेतदेव च ॥
पीतं पीतं च यः स्तन्यं सवातमतिसार्यते ।
तस्याप्येतत् परं पथ्यं दीपनं बलवर्णकृत् ॥

विहितात् सगुणात् स्तन्यात् परं प्रतिषिद्धं स्तन्यमन्नेनोपहितं पिबतो बालस्य तत् स्तन्यं इमानेव पारिगर्भिकोक्तान गदान् कुर्यात् । तेषां च वैद्य एतदेव चिकित्सितं कुर्यात् । यश्च बालः पीतं पीतं स्तन्यमतिसार्यते तस्याप्येतत् पारिगर्भिकोक्तं परं पथ्यम् । तद्धि दीपनं बलवर्णकृच्च ॥

अत्युद्रिक्तक्षुधं बालं परिभूतं तु लेहयेत् ।
विदारीयवगोधूमकणाचूर्णं घृताप्लुतम् ॥
पाययेदनु च क्षीरं शृतं समधुशर्करम् ।
अक्षमज्जाद्रिकाकोलीयष्टीमधुकमोरटैः ॥
श्रपयेत् क्षीरमाज्यं वा बीजैरिक्षुरकस्य च ।
तत् प्रयोज्यं गुरु स्निग्धं यच्चात्यग्नौ पुरेरितम्
श्ववायसविडालानामुच्छिष्टेन जलेन च ।
स्नापयेत्तं—

परिभूतः परिभवाख्यरोगयुक्तो बालो यद्यत्युद्रिक्तक्षुधावान् भवति ततस्तं विदार्यादिचूर्णं घृताप्लुतं लेहयेत् । गुरु स्निग्धं चेति यदुक्तमत्यग्नौ तदप्यतिक्षुधायां शस्यते । तं च बालं श्वाद्युच्छिष्टेन जलेन स्नापयेत् ॥

—नचेदेवं क्षुत्तस्य प्रशमं व्रजेत् ।
क्षीरीपादपमूलस्थं विधिना स्नापितं ततः ॥
वस्त्ररत्नाद्यलङ्कारैः कुमारं भूषयेत् सितैः ।
वृक्षं चानु ततः कुर्यात् भूषणव्यत्ययं तयोः ॥
एतदायुःप्रदं धन्यं स्नपनं सर्वरोगजित् ।

एवमनन्तरोक्तेन तस्य बालस्यातिक्षुद्यदि न प्रशमं व्रजेत्ततः क्षीरीपादपस्य वटादेर्मूले स्थितं वक्ष्यमाणेन विधिना बालं स्नापयेत् । अनु च सितैः शुक्लैर्वस्त्रादिभिर्बालं भूषयेत् । ततस्तत्क्षीरिवृक्षं तद्वदेव भूषयेत् । ततोऽनन्तरं तयोर्वृक्षबालयोर्भूषणव्यत्ययं कुर्यात् । वृक्षभूषणैर्बालं भूषयेत् बालभूषणैश्च वृक्षमित्यर्थः । एतद्विधानमायुः प्रदादिगुणम् ॥

जटीभूतकचाक्ष्यादिपक्ष्माणमतिलोलुपम् ।
गोमूत्रगन्धि स्नपयेत्तीर्थे गव्यशकृद्रसैः ॥

जटीभूतकचत्वादियुक्तं बालं तीर्थे गव्यशकृद्रसैः स्नपयेत् । जटीभूता एकत्वं प्राप्ताः कचा अक्ष्यादिपक्ष्माणि च यस्य बालस्य स तथोक्तस्तम् । पक्ष्माणि लोमानि । अति लोलुप आहारादिगृध्नुः ॥

वचापुष्पीशिलाकुष्ठवयस्थाहिङ्गुकट्फलैः ।
सवस्तमूत्रमदिरैस्तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ॥
बलाविदारीत्रिकटुकुष्ठोशीरकुचन्दनैः ।
सिद्धं पीतं हविर्हन्ति तं विकारमशेषतः ॥

वचादिभिर्बालस्याभ्यञ्जनं तैलं पचेत् । बलादिभिः सिद्धं हविः पीतं जटीभूतादिविकारमशेषतो हन्ति ॥

शिरः पृष्ठं ततो मुष्कौ ततः पादौ च यो रुजेत् ।
हस्ताभ्यामुत्थितो वायुः सपर्वानुप्लवः स्मृतः ॥

यो वायुर्बालस्य हस्ताभ्यामुत्थितः शिरःप्रभृत्युक्तक्रमेण रुजेत् स रोगः पर्वानुप्लव इति नाम्ना आचार्यैरुक्तः ॥

गौरीवचासदापुष्पीहयगन्धाकटुत्रयैः ।
सकट्फलद्विवार्ताकीवयस्थाहिङ्गुरोहिषैः ॥
वस्तमूत्रसुरायुक्तैः साधितं तस्य योजयेत् ।
तैलमभ्यञ्जने शेषं वातव्याधिवदाचरेत् ॥

तस्य पर्वानुप्लाविनः गौर्यादिभिः साधितं तैलमभ्यञ्जने योजयेत् । शेषं चिकित्सितं वातव्याधिवदाचरेत् ॥

तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥
तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात् पानं शकृद्द्रवम्
तृडास्य कण्ठ्वक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥

बालस्य तालुमूले कफः क्रुद्धः तालुकण्टकं कुरुते । तेन रोगेण बालस्य मूर्ध्नि शिरसि तालुप्रदेशस्य निम्नता जायते । तालुपातादिकमपि जायते। ग्रीवाया दुःखेन धार्यत्वं ग्रीवादुर्धरता ॥

तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ।
तालु तद्वत् कणाशुण्ठीगोशकृद्रससैन्धवैः ॥

तत्र तालुकण्टके ताल्वङ्गुल्योत्क्षिप्य तदैव यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् । तद्वदित्युत्क्षिप्य कणादिभिः प्रतिसारयेत् ॥

शृङ्गिवेरनिशाकुष्ठं कल्कितं वटपल्लवैः ।
बध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूलेस्वेदयेत्ततः ॥
रसेन लिम्पेत्ताल्वास्यं नेत्रे च परिषेचयेत् ।
हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ॥
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात्

शृङ्गिवेरादि कल्कीकृतं वटपल्लवैर्बध्वा गोमयेन लिप्तं कुकूले चूर्णाग्नौ स्वेदयेत् । तस्मात् स्विन्नाद्रसेन तालुकण्टकिनस्ताल्वास्यं लेपयेत् नेत्रे च सेचयेत् । हरीतक्यादिकल्कं माक्षिकयुक्तं स्तन्येन पीत्वा कुमारस्तालुकण्टकान्मुच्यते ॥

मस्तुलुङ्गक्षयाद्यस्य वायुस्ताल्वस्थि नामयेत् ॥

तस्य तृट्दैन्ययुक्तस्य सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।
पानाभ्यञ्जनयोर्योज्य मुद्वेगश्चहिमाम्बुना ॥

स्वहेतोः कुपितोवायुर्यस्य बालस्य मस्तुलुङ्गाख्यस्य मज्जाविशेषस्य क्षयाद्धेतोस्तालवःस्थि नामयेत् तस्य बालस्य तद्धेतुभ्यां तृट्दैन्याभ्यां युक्तस्य च मधुरकैः शृतं सर्पिः पानेऽभ्यञ्जने च योज्यम् । अस्य हिमांबुना व्यजनादियुक्तेनोद्वेगश्च योज्यः । तथा हि मस्तुलुङ्गो वर्धते ॥

मलोपलेपात् स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
ताम्रो व्रणोऽन्तः कण्डूमान् जायते भूर्युपद्रवः॥
केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्ये तु पौतनम् ।
पृष्ठारुर्गुदकुट्टं च केचिच्च तमनामकम् ॥

बाह्यमलोपलेपात् स्वेदाद्वा गुदे रक्तश्लेष्मकोपेन ताम्रत्वादियुक्तो व्रणो जायते । भूर्युपद्रवो बहूपद्रवः । केचिदाचार्यास्तं रोगं मातृकादोषं वदन्ति । अन्ये त्वाचार्याः पौतनं पूतनाख्यग्रहजनितं वदन्ति । तथान्ये पृष्ठारुरन्ये गुदकुट्टमन्ये अनामकं वदन्ति ॥

तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ।
सितशीतं च शीताम्बुयुक्तमन्तरपानकम् ॥
सक्षौद्रतार्क्ष्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ।
त्रिफलाबदरीप्लक्षत्वक्काथपरिषेचितम् ॥
कासीसरोचनातुत्थमनोह्वालरसाञ्जनैः ।
लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥
सुश्लक्ष्णैरथवा यष्टीशङ्खसौवीरकाञ्जनैः ।
शारिबाशङ्खनाभिभ्यामसनस्य त्वचाथ वा ।

तत्रेति तस्मिन् रोगविशेषे धात्र्याः पयः पित्तश्लेष्महरैरौषधैः शोध्यम् । तथा बालस्य सितशीतं श्वेतचन्दनं शीताम्बुना युक्तमन्तरपानकं विधेयम् । तेन च सितशीतेन श्वेतचन्दनेन क्षौद्रतार्क्ष्यशैलाभ्यां युक्तेन गुदव्रणं लेपयेत् । किंभूतमित्याह । त्रिफलादिक्काथेन परिषेचितम् । अथ वा कासीसादिभिश्चूर्णितैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत । अथ वा यष्ट्यादिभिः सुश्लक्ष्णैर्व्रणमवचूर्णयेत् । शारिबाशङ्खनाभिभ्यां वावचूर्णयेत् । केवलया वासनत्वचा ॥

रागकण्डूत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ।
सर्वं च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके ॥
अनामस्थौल्यपित्तास्रकण्डूगण्डगळामये ।
उदरात्युन्नतौ चेष्टं तार्क्ष्यमन्तरपानकम् ॥

अथ वा तस्मिन् रोगे रागकण्डूभ्यामुत्कटे जळूकाभी रक्तस्रावं कुर्यात् । अथ वा गुदकुट्टके सर्वमाहारादिक पित्तव्रणजिच्छस्यते । प्रसङ्गेनोच्यते । अनामादिके तार्क्ष्यशैलमन्तरपानकमिष्टम् । अनामा गुदकुट्टकः ॥

गृह्णाति सूतिकागारे न स्तनंचेत् स्पृशेत्ततः ।
पथ्याधात्री फलकणैर्जिह्वां सघृतमाक्षिकैः ॥

यश्च बालोऽचिरजातत्वात् सूतिकागार एव स्थितः स्तनं न गृह्णाति तस्य पथ्यादिभिः सघृतमाक्षिकैर्जिह्वां स्पृशेत् ॥

पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतम् ।
रुदते न्यस्यते वापि लेहं दद्यात् सुखावहम् ॥

वैकारिके रुदते बालाय सूतिकागारेऽथ वा अस्यते पिप्पल्यादिचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतमवलेहं दद्यात् ॥

प्रदीप्ताङ्गाररजसा प्रशान्तेनावचूर्णयेत् ।
पञ्चमेऽह्न्यपतन्नाळं लेपयेद्वा गुडाम्भसा ॥
सान्द्रेण भूमौ घृष्टेन—

यच्च नाभिनाळं छिन्नशिष्टजातं पञ्चमं यावदहनि पतितं तन्नाळं प्रदीप्तनिर्वाणाङ्गाररजसावचूर्णयेत् । अथ वा तथाविधं नाळं गुडाम्भसा भूमौ घर्षणात् सान्द्रीभूतेन लेपयेत् । सान्द्रं घनम् ॥

—नाळपातेऽपि चोन्नताम् ।
नाभिं छागेन शकृता दग्धेनान्तर्विचूर्णयेत् ॥

नाळे पतितेऽपि च या नाभिरुन्नता भवेत्ततस्तां नाभिमन्तर्निम्ने छागशकृत्क्षारेणावचूर्णयेत् ॥

अश्वगन्धाञ्जनाजाविविड्यष्टीमधुकादिभिः ।
रोपयेच्चूर्णितैर्नाभिं स्नेहयुक्तैरनुन्नताम् ॥

या पुनर्नाभिर्नता भवति तामश्वगन्धादिभिश्चूर्णितैः स्नेहयुक्तैश्च रोपयेत् । अजाव्योर्विट् तथोक्ता । आदिशब्देन रोपणानां परिग्रहः ॥

यष्टीलोध्रनिशाश्यामाकल्कपक्वेन सेचयेत् ।
नाभिं पाके तु तैलेन तच्चूर्णैश्चावचूर्णयेत् ॥

यदा तु नाभेः पाको भवति तदा नाभिं यष्ट्यादिविपक्वेन तैलेन सेचयेत् । तच्चूर्णैर्यष्ट्यादिचूर्णैरवचूर्णयेच्च ॥

वातेनाध्मापितां नाभिं सरुजां तुण्डिसंज्ञिताम् ।
मारुतघ्नैः प्रशमयेत् स्नेहस्वेदोपनाहनैः ॥

वातेनाध्मापितायाः सरुजाया नाभेस्तुण्डिरिति नाम तां तुण्डिं वातघ्नद्रव्यकृतैः स्नेहादिभिः प्रशमयेत् ॥

असम्यक्कल्पनान्नाभेः स्याद्विनामो विजृंभिका ।
वातपित्तहरं कर्म तत्रान्तर्बहिराचरेत् ॥

असम्यङ्नाभिनाळस्य कल्पनाच्छेदनात् बालस्य गात्रविनामं विजृंभिकां मुखविकारं च कुर्यात् । तत्रान्तर्बहिः पानलेपादिना वातपित्तहरं कर्माचरेत् ॥

गर्भाम्भसामवमनाच्छ्लेष्मणः कण्ठगस्य वा ।
सम्पर्काद्धृदये दुष्टो मार्गानावृणुते रसः ॥
बद्धमुष्टिस्ततो मुख्यरोगैर्बालोऽभिभूयते ।
हृद्रोगाक्षेपकश्वासकासच्छर्दिज्वरादिभिः ॥
उल्वकं सहजं व्याधिमम्बुपूर्णं च तं वदेत् ।

बालस्य गर्भोदकस्यावमनाद्रसो हृदये दुष्टो मार्गान् स्रोतांस्यावृणुते । कण्ठगतस्य वा श्लेष्मणः संपर्काद्धृदये दुष्टो रसो मार्गानावृणुते । तत आवृतमार्गत्वात् बद्धमुष्टिर्बालो नानाविधैर्हृद्रोगादिभी रोगैरभिभूयते । तमेवंविधं व्याधिविशेषं वैद्यो नाम्नोल्वकमिति सहजमित्यम्बुपूर्णमिति च वदेत् ॥

स्रोतोविशोधनं प्रातस्तस्मिन्नन्तरपानकम् ।
विदध्याच्छागलं मूत्रं स्नानाभ्यङ्गौ च वर्जयेत्

तस्मिन्नुद्बके छागमूत्रं स्रोतोविशोधनमन्तरपानकं प्रातर्दिनारम्भे विदध्यात् । तत्र च स्नानाभ्यङ्गौ वर्जयेत् ॥

विल्वादिमूलबृहतीपञ्चकोलंपलांशकम् ।
धन्वमांसपलान्यष्टौ शशमूर्ध्नः पलाष्टकम् ।
साधयेत् षोडशगुणे सलिलेऽष्टांशशेषितम् ॥
तेन क्वाथेन कर्षांशैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
छगलीमूत्रमदिरादधिक्षीरसमांशकम् ॥
विळङ्गसैन्धवाजाजीचविकादेवदारुभिः ।
सहिंस्राहिङ्गुलशुनैः सेव्योषैः श्लक्ष्णकल्कितैः
तत् पानाद्धन्ति सहजगुल्महिध्मानिलामयान् ।
पाण्डुरोगं च वातोत्थं स्वस्थवृत्ते च पुष्टिदम् ।

विल्वादिपञ्चमूलं बृहतीपञ्चकोलं चेत्येकादश द्रव्याणि पृथक् पलांशानि अष्टौ पलानि जाङ्गलमांसस्य शशशिरसोऽष्टपलमिति सर्वं षोडशगुणे सलिलेऽष्टभागशेषं क्वाथयेत् । एष क्वाथस्तु छगलीमूत्रादिमिश्रीभूतः । विळङ्गादीनि कार्षिकाणि घृतस्य च प्रस्थमिति विपचेत् । तत् पक्वं घृतं सहजादिकान् हन्ति । सहजमुद्बकमित्युक्तम् । हिंस्रा मांसी । अनिलामयाः सर्वे वातव्याधयः । एतच्च स्वस्थवृत्तेऽपि बालस्य पुष्टिदम् ॥

परिदग्धच्छविं बालं दिह्यान्मूर्वातिलोत्पलैः ।
शमीपत्रशिरीषत्वक्शारिबामधुकाभयैः ॥

यस्य बालस्य त्वक् परिदग्धा पित्तादिवशात् भवति तं बालं दूर्वादिभिरभयान्तैः प्रदिह्यात् । अभयमुशीरम् ॥

मूर्वाधात्रीनिशाचूर्णं मूत्रेण मधुमत् पिबेत् ।
पाण्डुरोगी शृतं सर्पिर्वराभृङ्गरसेन वा ॥

पाण्डुरोगी बालो मूर्वादिचूर्णं मधुमन्मूत्रेण पिबेत् । अथ वा त्रिफलाभृङ्गरसाभ्यां शृतं सर्पिः पिबेत् ॥

पाठावेल्लद्विरजनीमुस्ताभार्ङ्गीपुनर्नवैः ।
सविल्वव्यूषणैः सर्पिर्वृश्चिकालीयुतैः शृतम् ॥
लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।

पाठादिभिर्वृश्चिकाळ्यन्तैः शृतं सर्पिः स्तोकया मात्रया लिहानो बालो भक्षितमृत्तिकोद्भवै रोगैर्मुच्यते । उपसंहरन्नाह ॥

व्याधेर्यद्यस्य भैषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपितः ।
स्थितो मुहूर्तं धौतोऽनु पीतस्तं तं जयेत् गदम् ॥

यस्य ज्वराद्यन्यतमस्य विशिष्टस्य व्याधेर्यद्विशिष्टं भैषज्यमौषधं तेन भैषज्येन प्रलेपितः स्तनो मुहूर्तं स्थितोऽनु च धौतोऽनुपीतो बालस्तं तं स्वविषयं ज्वरादिकं जयेत् ॥

ग्रहैरपि हि जायन्ते प्रच्छन्नैर्व्याधयः शिशोः ।
कर्म शस्तमतस्तेषु दैवयुक्त्याश्रयं सदा ॥

इत्युत्तरस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

न केवलं चाहारादिना शिशोर्व्याधयो जायन्ते यावत् ग्रहैरपि वक्ष्यमाणैः प्रच्छन्नैरलक्ष्यैर्जायन्ते अतो ग्रहाद्धेतोस्तेषामामयानां दैवाश्रयं कर्म मणिमन्त्रादि युक्त्याश्रयं च वमनादिकं शस्तमिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
उत्तरे द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

ग्रहैरप्यामया उक्तास्तांस्तदामयांश्च प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो बालग्रहविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

प्रथममेव तावत् ग्रहाणां सम्भव उच्यते ॥

पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिताः शूलपाणिना ।
मनुष्यविग्रहाः पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥
स्कन्दो विशाखो मेषास्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः
शकुनिः पूतना शीतपूतनाऽदृष्टिपूतना ॥
मुखमण्डितिका तद्वद्रेवती शुष्करेवती ।

पुरा पूर्वमतीते कस्मिंश्चित् कालांशे गुहस्य भगवतः कुमारस्य रक्षार्थं शूलपाणिना भगवता शम्भुना पञ्च ग्रहा मनुष्यविग्रहाः पुरुषशरीराः स्कन्दादयः सप्त च स्त्रीविग्रहाः शकुन्यादयो निर्मिताः ॥

ते कामरूपिणः स्कन्दमुपचेरुः समाहिताः ।
स्कन्दस्य बालधारत्वात्तेषां स्कन्दोऽग्रणीरभूत्

ते ग्रहाः सर्वे कामरूपिणो यथेच्छाकृतयः स्कन्दं कुमारमुपचेरुरुपचरितवन्तः । समाहिता यत्नवन्तः स्कन्दस्य कुमारस्य । तेषां मध्ये स्कन्दाख्यग्रहोऽग्रणीः प्रधानोऽभूत् बालधारत्वाद्धेतोः । स हि कुमारस्य बालधारत्वे भगवता नियुक्तः ॥

स्कन्देऽथ यौवनं प्राप्ते सेनापत्यं च तान् ग्रहान्
रौद्रान् रुद्रोऽनुजग्राह प्रह्वान् वृत्यभिलाषिणः

अथ कालेन स्कन्दे यौवनं प्राप्ते सेनापत्यं च प्राप्ते तान् रौद्रान् ग्रहान् रुद्रोऽनुजग्राह । किम्भूतानाह । प्रह्वान् जानुभ्यामवनतान् । वृत्यभिलाषिणो जीविकाकामान् ॥

कथमनुजग्राहेत्याह ॥

न तिथिष्वप्यतिथयो देवताः पितरोऽपि वा ।
येषु वेश्मसु पूज्यन्ते निवृत्ताचारवर्त्मसु ॥
उत्सन्नबलिहोमेषु भिन्नकांस्योपभोजिषु ।
हरध्वं तेषु बालानामारोग्यं धारिशर्म च ॥

न तिथिष्वपीत्यादि । भो ग्रहाः एवंविधेषु वेश्मस्वाश्रयतां बालानामारोग्यं धारिजीवितं शर्म च हरध्वम् । किंभूतेष्वित्याह । येषु वेश्मसु तिथिष्वपि पर्वस्वप्यतिथ्यादयो न पूज्यन्ते । निवृत्तमाचारवर्त्म येभ्यस्तेषु । वर्त्म मार्गम् । सुबोधम् । भिन्ने भग्ने कांस्ये पात्रे येषु वेश्मसु भुज्यते ते तथोक्तास्तेषु ॥

शूलिनेतिनियुक्तास्ते बलिपूजाभिकाङ्क्षिणः ।
क्रुद्धान् भीतान् विमनसः शून्यस्थानेकचारिणः
परोपभुक्तकुसुमवस्त्राभरणधारिणः ।
बालान् कश्मलधात्रीकान् सन्ध्यासुरुदतोऽशुचीन्

ऋक्षोलूकबिडालादिरूपैरन्यैस्तथाद्भुतैः ।
सन्त्रासयन्तःशयितानकदाचिज्जाग्रतोऽपिवा॥
प्रायः पर्वसु गृह्णन्ति ग्रहाश्छिद्रप्रहारिणः ।

इत्यनेन प्रकारेण शूलिना भगवता ते ग्रहा नियुक्ताः सन्तो बलिपूजाभिकाङ्क्षिणश्च क्रुद्धादिगुणान् बालान् घ्नन्ति । विमनसो दुश्चित्तान् । शून्ये तिष्ठन्तीति शून्यस्थास्तान् । एकचारिणो ये सर्वत्रासहायाश्चरन्ति । परेणान्येनोपभुक्तान् कुसुमादीन् धारयन्तीति तथोक्तास्तान् । कश्मला दुराचारा धात्री येषां ते तथोक्तास्तान् । कथं गृह्णन्तीत्याह । अद्भुतैराश्चर्यैः । ऋक्षादिप्राणिरूपैर्बालाञ्छयितान् जाग्रतोऽपि वा सन्त्रासयन्तः । कदा गृह्णन्तीत्याह । प्रायः पर्वस्वष्टम्यादिषु । ते च ग्रहाश्छिद्रप्रहारिणश्छिद्रे रन्ध्रे प्रहरन्ति ॥

आविशन्तश्च लक्ष्यन्ते केवलं शास्त्रचक्षुषा ।
शुद्धेन देहं बालानां गन्धर्वा इव योषिताम् ॥

ते च ग्रहा अप्रत्यक्षत्वाच्छास्त्रेणैव चक्षुषा आविशन्तो बालानां देहे लक्ष्यन्ते । किम्भूतेन शास्त्रचक्षुषा आह । शुद्धेन निर्मलेन । दृष्टान्तो यथा योषितां देहं गन्धर्वा आविशन्ते । शास्त्रचक्षुषैव लक्ष्यन्ते । न तु मांसगोळकेन । गन्धर्वावेशः प्रत्यक्षफलत्वेन सिद्धत्वाद्दृष्टान्तः ॥

तेषां ग्रहिष्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ।

तेषां च ग्रहाणां ग्रहिष्यतां ग्रहणं करिष्यतां प्रततं रोदनं ज्वरश्च सामान्येन पूर्वरूपम् ॥

सामान्यं रूपमुत्रासजृम्भाभ्रूक्षेपदीनताः ।
फेनस्रावोर्ध्वदृष्ट्योष्ठदन्तदंशप्रजागराः ॥
रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषः स्वरवैकृतम् ।
नखैरकस्मात् परितः स्वधात्र्यङ्गविलेखनम् ॥

उत्त्रासादिकं स्वधात्र्यङ्गविलेखनान्तं सर्वग्रहाणामाविष्टानां सामान्यं लक्षणम् । फेनस्रावो मुखात् । ओष्ठयोर्दन्तानां च दंशो दंशनम् । अकस्मादिति कारणं विना ॥

तत्रैकनयनस्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।
हतैकपक्षः स्तब्धाङ्गः सस्वेदो नतकन्धरः ॥
दन्तखादी स्तनद्वेषी त्रस्यत्रोदिति विस्वरम् ॥
वक्रवक्त्रोवमन्लालांभृशमूर्ध्वंनिरीक्षते ।
वसासृग्गन्धिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिशकृच्छिशुः ॥
चलितैकाक्षिगण्डभ्रूः संरक्तो भयलोचनः ।
स्कन्दार्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेद्ध्रुवम् ॥

तत्रेत्यादिना स्कन्दादिविशेषेण लक्षणम् । एकनयनस्रावीत्यादियुक्तः शिशुः स्कन्दार्तो भवति । तेन स्कन्देन बालस्य ध्रुवमवश्यं वैकल्यं मरणं वा भवेत् । बद्धशब्दो मुष्टिशकृद्भ्यां संबध्यते । चलितमेकमक्ष्यादिकं यस्य॥

संज्ञानाशो मुहुः केशलुञ्छनं कन्धरानतिः ।
विनम्य जृम्भमाणस्य शकृन्मूत्रप्रवर्तनम् ॥
फेनोद्वमनमूर्ध्वेक्षाहस्तभ्रूपादनर्तनम् ।

स्तनस्वजिह्वासन्दंशसंरम्भज्वरजागराः ॥
पूयशोणितगन्धश्च स्कन्दापस्मारलक्षणम् ।

संज्ञानाशादि शोणितगन्धान्तं स्कन्दापस्मारस्य विशाखस्य लक्षणम् । केशलुञ्छनं केशापनयनम् । कन्धरा ग्रीवा तस्या आनतिः । ऊर्ध्वमीक्षणमूर्ध्वेक्षा । हस्तादीनां नर्तनम् ॥ दंशो दशनम् ॥

आध्मानं पाणिपादस्य स्पन्दनं फेननिर्वमिः ।
तृण्मुष्टिबन्धातीसारस्वरदैन्यविवर्णताः ॥
कूजनं स्तननं छर्दिः कासहिध्माप्रजागराः ।
ओष्ठदंशांससङ्कोचस्तम्भबस्ताभगन्धताः ॥
ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनमनं ज्वरः ।
मूर्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः ॥

आध्मानाद्येकनेत्रशोफान्तं नैगमेषाख्यस्य ग्रहस्याकृतिर्लक्षणम् । स्पन्दनं चलनं पाणिपादस्य ॥

कम्पो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम् ।
बहिरायामनं जिह्वादंशोऽन्तःकण्ठकूजनम् ॥
धावनं विट्सगन्धत्वं क्रोशनं च श्ववच्छुनि ।

कम्पादिकं श्वसदृशक्रोशनान्तं शुनि श्वग्रहे लक्षणम् ॥

रोमहर्षो मुहुस्त्रासः सहसा रोदनं ज्वरः ।
कासातिसारवमथुजृम्भातृट्छवगन्धिताः ॥
अङ्गेष्वाक्षेपविक्षेपशोषस्तम्भाविवर्णताः ।
मुष्टिबन्धः स्रुतिश्चाक्ष्णोर्बालस्य स्युः पितृग्रहे ॥

रोमहर्षादिकमक्षिस्रुत्यन्तं पितृग्रहे लक्षणम् । शवगन्धिता कुणपगन्धित्वम् ॥

स्रस्ताङ्गत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ।
स्फोटाःसदाहरुक्पाकाःसन्धिषुस्युःपुनःपुनः ॥
निश्यह्नि प्रविलीयन्ते पाको वक्त्रे गुदेऽपि वा
भयं शकुनिगन्धत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ॥

स्रस्ताङ्गत्वादि ज्वरान्तं शकुन्याख्यस्य ग्रहस्य लक्षणम् । स्रंसनं निरवष्टम्भनम् । जिह्वादिके व्रणाः । सन्धिषु दाहादियुक्ताः स्फोटाः पुनः पुनः स्युर्निशि रात्रौ । तेस्फोटा अह्नि प्रविलीयन्ते । शकुनिगन्धत्वं देहे पक्षिगन्धः ॥

पूतनायां वमिः कम्पस्तन्द्रा रात्रौ प्रजागरः ।
हिध्माध्मानं शकृद्भेदः पिपासा मूत्रनिग्रहः ॥
स्रस्तहृष्टाङ्गरोमत्वं काकवत् पूतिगन्धिता ।

वम्यादिकाकसमानपूतिगन्धान्तं पूतनाख्यग्रह आविष्टे लक्षणम् । स्रस्तहृष्टयोरङ्गरोम्णोश्च यथासङ्ख्येन संबन्धः ॥

शीतपूतनया कम्पो रोदनं तिर्यगीक्षणम् ।
तृष्णान्त्रकूजोऽतीसारो वसावद्विस्रगन्धिता ॥
पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ॥

कम्पाद्येकपार्श्वोष्णत्वान्तं शीतपूतनालक्षणम् ॥

अन्धपूतनयाच्छर्दिर्ज्वरः कासोऽल्पनिद्रता ।
वर्चसो भेदवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यान्यङ्गशोषणम् ॥

दृष्टिसादोऽक्षिरुक्कण्डूः पोत्थकीजन्मशूनता ।
हिध्मोद्वेगः स्तनद्वेषवैवर्ण्यस्वरतीक्ष्णताः ॥
वेपथुर्मत्स्यगन्धित्वमथवा साम्लगन्धिता ।

छर्द्यादिकं साम्लगन्धितान्तमन्धपूतनाया अदृष्टिपूतनाया लक्षणम् । मत्स्यगन्धसाम्लगन्धयोर्विकल्पः ॥

मुखमण्डितया पाणिपादास्यरमणीयता ।
सिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥
अरोचकोऽङ्गग्लपनं गोमूत्रसमगन्धिता ।

पाणिरमणीयतादि गोमूत्रसमगन्धितान्तं मुखमण्डितिकालक्षणम् । असिताभाभिः कृष्णवर्णाभिः सिराभिरुदरस्याचितत्वम् ॥

रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनम् ।
कासहिध्माक्षिविक्षेपवक्त्रवक्रत्वरक्तताः ॥
बस्तगन्धो ज्वरः शोषः—

श्यावनीलत्वादि शोषान्तं रेवतीलक्षणम् ॥

—पुरीषं हरितं द्रवम्
जायते शुष्करेवत्यां क्रमात् सर्वाङ्गसङ्क्षयः ॥
केशशातोऽन्नविद्वेषः स्वरदैन्यं विवर्णता ।
नानावर्णपुरीषत्वमुदरे ग्रन्थयः सिराः ॥
रोदनं गृद्ध्रगन्धित्वं दीर्घकालानुवर्तनम् ।

शुष्करेवत्यां हरितादिगुणं पुरीषं जायते । क्रमाच्च सर्वाङ्गसङ्क्षयः केशशातादिकं च जायते ॥

उदरे ग्रन्थयो वृत्ता यस्य नानाविधं शकृत् ।
जिह्वाया निम्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत्

उदर इत्यादि तालुश्यावतान्तमसाध्यग्रहलक्षणम् ॥

भुञ्जानोऽन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ।
तृष्णागृहीतः क्षामाक्षो हन्ति तं शुष्करेवती ॥

यो बालो बहुविधमनेकप्रकारमन्नं भुञ्जानो बलादिभिः परिहीयते तमवश्यं शुष्करेवती हन्ति । एतत्तस्या विशेषेणासाध्यलक्षणम् ॥

प्रकारान्तरेणासाध्यत्वमुच्यते ॥
हिंसारत्यर्चनाकाङ्क्षाग्रहग्रहणकारणम् ।

त्रिविधो हि ग्रहाणां ग्रहणे हेतुर्हिंसाकाङ्क्षा रतिकाङ्क्षार्चनाकाङ्क्षा च ॥

तत्र हिंसात्मके बालो महान् वा स्रुतनासिकः
क्षतजिह्वः क्वणन् बाढमसुखी साश्रुलोचनः ॥
दुर्वर्णो हीनवचनः पूतिगन्धिश्च जायते ।
क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृद्नाति न जुगुप्सते ॥
हस्तौ चोद्यम्य संरब्धो हन्त्यात्मानं तथापरम्
तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैरग्निं वा दीप्तमाविशेत् ॥
अप्सु मज्जेत् पतेत् कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम् ।
तृड्दाहमोहान् पूयस्य छर्दनं च प्रवर्तयेत् ॥
रक्तं च सर्वमार्गेभ्योऽरिष्टोत्पत्तिं च तं त्यजेत्

तत्रेति निर्धारणे । हिंसात्मके ग्रहे बालो वा महान् वा स्रुतनासिकादिलक्षणो भवति । क्षता जिह्वा येन । जायते भवति ।

संरब्धः ससंरम्भो हस्तावुद्यम्यात्मानमपरं च हन्ति । शस्त्रकाष्ठाद्यैश्च तद्वदिति हन्त्यात्मानं तथापरमिति च । तद्विधमित्येवंप्रकारं साहसम् । स चेद्धिंसात्मको ग्रहस्तृडादीन् सर्वमार्गेभ्यश्च रक्तं रिष्टोत्पत्तिं च प्रवर्तयेत् ततस्तं हिंसात्मकं ग्रहं त्यजेदसाध्यत्वात् ॥

रहःस्त्रीरतिसल्लापगन्धस्रग्भूषणप्रियः ।
हृष्टशान्तश्च दुःसाधो रतिकामेन पीडितः ॥

रह आदिप्रियः पुरुषो रतिकामेन ग्रहेण पीडितो भवति । स च दुःसाधः । रह एकान्तः स्त्रिया रतिः सल्लापश्च स्त्रीरतिसल्लापः । हृष्टः सहर्षः । शान्तो विषयालोलुपः ॥

दीनः परिमृशन् वक्त्रं शुष्कोष्ठगळतालुकः ।
शङ्कितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति भीतताम् ।
अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नाति बुभुक्षते ।
गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात् सुखसाधनम् ॥

दीनत्वादियुक्तं बलिकामेनार्चनाकाङ्क्षिणा गृहीतं विद्यात् सुखसाधनं च अन्नाभिलाषेऽपि दत्तमन्नं नातिबुभुक्षते भोक्तुं नेच्छति ॥

हन्तुकामं जयेद्धोमैः सिद्धमन्त्रप्रवर्तितैः ।
इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतः ॥

इत्युत्तरे तृतीयोऽध्यायः ॥

हन्तुकामं ग्रहं होमादिभिर्जयेत् । इतरौ रत्यर्चनाकामौ यथाकाममिच्छानातिक्रमेण रत्यादीनां दानत इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

ग्रहाणां स्वरूपमुक्त्वा तेनैव क्रमेण चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

ग्रहेषु साध्येषु शिशुं विविक्ते शरणे स्थितम् ।
त्रिरह्ना मृष्टसंसिक्ते सदा सन्निहितानले ॥
विकीर्णभूतिकुसुमबीजपत्रान्नसर्षपे ।
रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मनि ॥
व्यवायमद्यपिशितनिवृत्तपरिचारके ।
पुराणसर्पिषाभ्यक्तं परिषिक्तं सुखाम्बुना ॥
साधितेन बलानिम्बवैजयन्तीनृपद्रुमैः ।
पारिभद्रककटवङ्गजम्बूवरणकर्तृणैः ॥
कपोतपङ्कापामार्गपाटलीमधुशिग्रुभिः ।
काकजङ्घामहाश्वेताकपित्थक्षीरिपादपैः ॥
सकदम्बकरञ्जैश्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ।
द्वीपिव्याघ्राहिसिंहर्क्षचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ॥

साध्येषु ग्रहेषु न तु दुःसाध्येषु शिशुमेवं कुर्यात् । अह्ना दिनेन त्रीन् वारान् यदामृष्टं संसिक्तं च तस्मिन् । विविक्ते जनादिरहिते । शरणे गृहे स्थितं कुर्यात् । सदा सन्निहितोऽनलो यस्मिन् । तथा विकीर्णे विक्षिप्तं भूत्यादिकं यस्मिन् । भूतिर्भस्म ।

रक्षोघ्नैस्तैलैर्ये ज्वलिता प्रदीपास्तैर्हतः पाप्मा यत्र । व्यवायादितो निवृत्ताः परिचारका यत्र । व्यवायो मैथुनम् । पुराणसर्पिषाभ्यक्तं सुखाम्बुनोष्णोदकेन । परिषिक्तं स्नातम् । कुर्यादिति क्रियापदमत्र लभ्यते । अथ वा स्नातस्य चाचरेदित्यनेनैव चकारेण यथाकथञ्चिदाचरेदित्येतत क्रियापदं बोद्धव्यम् । किम्भूतेन सुखाम्बुना आह । बलादिभिः कदम्बान्तैः साधितेन । वैजयन्त्यग्निमन्थः । नृपद्रुम आरग्वधः । पारिभद्रकः कण्टककिंशुकः । कट्वङ्गः स्योनाकः । कर्तृणं भूतीकम । कपोतपङ्का सुवर्चला । काकजङ्घा लोमशपादिका । महाश्वेता नीलपुष्पी गिरिकर्णिका । क्षीरिपादपा वटादयः । स्नातस्य च द्वीप्यादिचर्मभिर्घृतमिश्रितैर्धूपमाचरेत ॥

पूतीदशाङ्गसिद्धार्थवचाभल्लातदीप्यकैः ।
सकुष्ठैः सघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ॥
सर्षपानिम्बपत्राणि मूलमश्वखुराद्वचा ।
भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिबर्हणः ॥

पूत्यादिभिर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः । सर्षपादिभिर्धूपः सर्वग्रहनिबर्हणः । अश्वखुरा गिरिकर्णी ततो मूलम् ॥

अनन्ताम्राास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ।
सृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ॥
दशमूलरसक्षीरयुक्तं तद् ग्रहजित् परम् ।

अनन्तादिभिः कल्कितैर्दशमूलक्वाथेन क्षीरेण च घृतं पाचयेत् । तत् परं ग्रहजित् । अनन्ता यवासक. । सृगालविन्ना पृश्निपर्णी ॥

रास्नाव्यंशुमतीवद्रूपञ्चमूलबलाघनात् ।
क्वाथे सर्पिः पचेत् पिष्टैः शारिबाव्योषचित्रकैः
पाठाविडङ्गमधुकपयस्याहिङ्गुदारुभिः ।
सग्रन्थिकैः सेन्द्रयवैः शिशोस्तत् सततं हितम्
सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम् ।

रास्नादिकषाये शारिबादिभिः पिष्टैः सर्पिर्विपाचयेत् । ततः सुबोधम् । वद्रूपञ्चमूलं महत्पञ्चमूलम् ॥

शारिबासुरभिब्राह्मीशङ्खिनीकुष्ठसर्षपैः ॥
वचाश्वगन्धासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
तन्नाशयेद् ग्रहान् सर्वान् पानेनाभ्यञ्जनेन च
योजयेद् भूतविद्यायां यान्युक्तानि घृतानि च

शारिबादिभिः सर्पिर्विपाचयेत् । तत् पानेनाभ्यञ्जनेन च सर्वान् ग्रहान् नाशयेत् । यानि च घृतानि वक्ष्यमाणायां भूतविद्यायामुक्तानि तान्यपि योजयेत् ॥

हस्तमात्रं शुचौ देशे गोमयेनोपलेपयेत् ।
तत्राक्षतानां चोक्षाणां स्थाप्यं पात्रं सदक्षिणम्
निर्धूमश्चानलस्तोयं गुल्गुलुः सर्पिराहुतिः ।
शुक्लं पुष्पं बलिर्धूपो दूर्वा श्वेताश्वसर्षपाः ॥
प्राङ्मुखोऽथ शुचिर्वैद्यस्त्रिवर्णामथवा सिताम् ।
उपविष्टः प्रतिसरां गृहीत्वा वेष्टयेत्तया ॥
भूर्जे रोचनया विद्यां लिखितामपराजिताम् ॥
विधिना साधितां भूतैः सर्वैरप्यपराजिताम् ।
लक्ष्मणादिपरीवारां नित्यानुस्मृतिसेविताम् ॥
लक्ष्मणासहदेवाख्यानागदन्तीकटम्भरा ।

मर्कटी कर्कटी लम्बा बृहती कण्टकारिका ।
खरनासा मृगोर्वारुर्महाश्वेता शतावरी ॥
उदङ्मुखस्य बालस्य बध्नीयात्तां ततो गळे ।
तदभावे दृढं क्षौमसूत्रं मन्त्रमिदं जपन् ॥

हस्तमात्रमित्यादिना प्रतिसराबन्धनोपकरणविधानं सुबोधम । चोक्षाणां निर्मलानाम । अथ प्राङ्मुखो वैद्यस्त्रिवर्णां सितरक्तपीतां सितामेव वा प्रतिसरां कार्पाससूत्रवेणिकां गृहीत्वा भूर्जलिखितामपराजिताख्यां विद्यां लक्ष्मणाद्यौषधीपरिवारां नित्यं च स्वानुस्मृत्या वैद्येन सेवितां तया प्रतिसरया वेष्टयेत् । किंभूतामपराजितां सर्वैरपि भूतैर्न पराजिताम् । कास्ता लक्ष्मणादय इत्याह । (नि) लक्ष्मणा पुत्रजननी रक्तबिन्दुच्छदा तथा । सहदेवा बला । नागदन्ती हस्तिदन्ती । कटम्भरा गिरिकर्णी । मर्कटी कपिकच्छूः । स्वनामिका च कर्कटी बिल्वादिः । लम्बा कटुकालाबुनी । खरनासाम्रम् । मृगोर्वारुर्गवाक्षी । महाश्वेता नीलपुष्पी गिरिकर्णिका । ततोऽनन्तरं तां वेष्टितां बध्नामीत्यादिमन्त्रं जपन् वैद्य उदीच्यभिमुखस्य बालस्य गळे बध्नीयात् । तस्या अपराजिताया अभावे दृढं क्षौमसूत्रं बध्नीयात् । अन्ये तु क्षौमसूत्रस्यैव मन्त्रं वदन्ति ॥

बध्नाम्यहं प्रतिसरां नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे ।
बालानां रक्षणार्थाय शिवां पूर्वर्षिनिर्मिताम् ॥
इन्द्रोऽनुमन्यतां तुभ्यं ये च तस्यानुचारिणः ।
वज्राशनिधरा भूता मेघवृन्दानुसारिणः ॥
ऐरावणस्कन्धगतं येऽनुयान्ति पुरन्दरम् ।
यमो वैवस्वतो राजा ये च तस्यानुचारिणः ॥
मेषसूकरसिंहोष्ट्रखरवाजिसमाननाः ।
काळा काळायसैः पाशैः स्तब्धाक्षा भ्रुकुटीमुखाः
शक्तिमुद्गरहस्ताश्च खड्गपाशधराश्च ये ।
पाशभृद्वरुणो राजा तोयभूः सागरालयः ॥
शारदाभ्रघनाकारा ये च तस्यानुचारिणः ।
महोर्मिमन्तं वेगेन क्षोभयन्ति सरित्पतिम् ॥
धनाधिपो वैश्रवणः सर्वयक्षाधिपो विभुः ।
नानाकारश्च ये भूतास्तस्यैवानुचराः सदा ॥
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्वाश्विनावपि ।
एते सर्वेऽनुमन्यन्तामिमां प्रतिसरक्रियाम् ॥
दीर्घमायुररोगं च तव दास्यन्ति स्वस्ति ते ।
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति नारदपर्वतौ
स्वस्ति वेदाश्च यज्ञाश्च अग्नीषोमौ च स्वस्ति ते
स्वस्ति ते श्रीर्धृतिः कीर्तिर्लक्ष्मीर्मेधा क्षमा द्युतिः
स्वस्ति तुष्टिश्च पुष्टिश्च वपुर्ह्री बुद्धिरेव च ।
स्वस्ति रुद्रो विशाखश्च स्कन्दः शक्तिधरश्च ते
स्वस्ति धाता विधाता च सुपर्णश्च महाबलः ।
स्वस्ति देवाश्च यक्षाश्च मा च ते पापमागमत् ॥
दुर्व्याहृतानि दुस्वप्नं मनसाचिन्तितानि च ।
दुष्टादीनां भयकृतो वाचः प्रतिहता मया ॥
रक्षा प्रतिसरा तुभ्यं बद्धेयं पापघातिनी ।
निर्वृतस्त्वं निरुद्वेगो जीव वर्षशतं सुखी ॥

बध्नामीत्यादिभिश्चतुर्दशभिः श्लोकैर्मन्त्रो निगदव्याख्यातः किञ्चित् प्रदर्श्यते स्वयंभुवे ब्रह्मणेन नमस्कृत्वा प्रतिसरां बध्नामि बालानां रक्षणाय । किम्भूतामाह शिवां श्रेयस्करीं पूर्वर्षिनिर्मिताम् । हे बाल तुभ्यं प्रति-

सरामिन्द्रोऽनुमन्यतामङ्गीकरोतु । वज्राशनिधरत्वादिगुणाश्च तस्येन्द्रस्यानुचारिणो ये भूता ऐरावणस्कन्धगतं पुरन्दरमिन्द्रमनुयान्ति । यमोऽनुमन्यतां ये च तदनुचरा मेषाद्याननाः कृष्णादिरूपाश्च । वरुणोऽनुमन्यतां तदनुचराश्च । सागर आलयो यस्य । महोर्मीत्यादि वरुणानुचरविशेषणम् । धनाधिपश्च तदनुचराश्च । आदित्यादयश्च । इति सर्वे इमां प्रतिसराक्रियामनुमन्यन्ताम् । तव शिशोस्ते दीर्घमायुररोगं च दास्यन्ति । स्वस्तीत्याद्याशीःपदम् । ते शिशोः पापं दुर्व्याहृतादिकं च मागमत् । दुष्टादीनां वाचो भयङ्करा मया प्रतिहताः । इयं च पापघातिनी रक्षाप्रतिसरा तव बद्धा । अनया च त्वं निर्वृतो निरुद्वेगश्च सुखी वर्षशतं जीव ॥

अपूपपूपसंयावस्वस्तिकालोपिकादयः ।
पायसो मिश्रकः सिद्धो गुडपूरो हरिद्रकः ॥
कृसरो यावकः क्षौद्रं पललं लवणं हविः ।
दधिकुल्माषनिष्पावो रक्तो भूतोदनः पयः ॥
पक्वाममांसरुधिरमत्स्यसक्तु सुरासवाः ।
गन्धं माल्यं फलं हेम धूपः सपुरकुन्दुरुः ॥
सुरसार्जकनिर्गुण्डीकुसुमं च सपल्लवम् ।
बलिः सुशस्तैर्देयः स्याद् भवनस्य चतुर्दिशम् ॥
चतुष्कचैत्यालिपथदेवायतनगोपुरे ।
रेखावृक्षोदपाने च सन्ध्ययोर्दीपवान् निशि ॥

बालनिवासभवनस्य चतुर्दिशमपूपादिकश्च बलिर्देयः । अपूपा मण्डकाः । त एव सगुडाः स्नेहसिद्धाः पूपाः । संयावो यवौदनः । स्वस्तिकाः स्वस्तिकाकृतयः पिष्टविकाराः । लोपिकाः सपूराः पिष्टस्विन्नाः । मिश्रकस्तण्डुलावरान्नोदनः । सिद्धः सिद्धौदनः । गुडपूरः प्रसिद्धः । हरिद्रकः पीतभक्ष्यः । हविर्घृतम् । पललं तिलकल्कः । रक्तौदनो रक्तमिश्रो भूतौदनः । भूतौदनो मांसमिश्रः । चतुष्कादिषु च बलिर्देयः । चतुष्कं चतुःशालम् । रेखामण्डलं मन्ये । उदपानं कूपसरः । निशि दीपवान् बलिर्देयः ॥

अथापतितगोवर्चःप्रलिप्ते दर्भसंस्तृते ।
वृत्ते वा चतुरश्रे वा मण्डले कुसुमोज्ज्वले ॥
नानाग्रहपरीवारं भिषग्भूतपतिं लिखेत् ।
तं प्रतिप्राङ्मुखो विद्यां पठन्नुपहरेत् बलिम् ॥

नमोविमारकस्य । नमः कुमारङ्गाय । नमः सप्तानां मातॄणाम् । नमः स्कन्दाय । एष परिग्रहमन्त्रः । मातॄणामावाहनं च । हिलिहिलिनिमापटालिनि स्वाहा । अनेन सप्तकृत्वः परिजपितेन पानीयचुलुकेनात्माभ्युक्षयितव्यः । एवमात्मरक्षा कृता भवति ॥

अथेत्यादिना मण्डलविधानम् । अपतितगोवर्चो यत्पतदेव गोर्गृहीतम् । वृत्तं वर्तुळं मण्डलम् । चतुरश्रं चतुष्कोणम् । भूतपतिर्भगवान् महादेवः । तं मण्डले चित्रकर्मणा लिखेत् । तं प्रतिप्राङ्मुख इत्यर्थः । नम इत्यादिकां विद्यां पठन् तस्मै भगवते नानाविधं बलिमुपहरेत् । नम इत्यादिबलिपरिग्रहमन्त्रः । एवमेव मातॄणामावाहनमाह्वानम् हिल्यादिकेन सप्तवारान् यत् परिजपितं पा-

नीयचुलुकं तेनात्माभ्युक्षयितव्यः । अभ्युक्षणं समन्ताद्बिन्दुभिः सेचनम् । अनेनाभ्युक्षणेनात्मनो रक्षा कृता भवति ॥

ग्रहाणां सन्निधानाय बलेश्च प्रतिपत्तये ।
सत्यसाधनसंयुक्तमिमं मन्त्रं पठेदनु ॥
प्रजापतौ च यत् सत्यं यत् सत्यममरेश्वरे ।
धर्मराजे च यत् सत्यं यच्च सत्यं तपस्विषु ॥
धनाधिपे च यत् सत्यं यच्च सत्यं जलाधिपे ।
यत् सत्यमग्निहोत्रेषु सत्यं यच्छ्रोत्रियेषु च ॥
पतिव्रतासु यत्सत्यमीश्वरे च महात्मनि ।
एतैस्तु सत्यसमयैर्गुह्यकाः सत्यवादिनः ॥
दर्शयध्वं स्वरूपाणि सत्यं रक्षत सर्वतः ।
आमन्त्रिता मया सौम्याः सौम्यरूपाः प्रतीछत
बलिं चोपहृतं सर्वे सर्वे कौमारका ग्रहाः ।
दर्शयध्वं स्वरूपाणि बलिश्च प्रतिगृह्यताम् ॥

अनन्तरं प्रजापतावित्यादिमन्त्रं पठेत् । किमर्थमित्याह ग्रहाणां सन्निधानं कर्तुं तेषामेव च बलेः प्रतिपत्त्यर्थं च किम्भूतं मन्त्रमाह । सत्यसाधनसंयुतम् । एवं ह्यिष्टसिद्धिर्भवति । पञ्चभिः श्लोकैर्मन्त्रः । एतैः सत्यैर्गुह्यका भूतविशेषाः सत्यवादिनः स्वरूपाणि दर्शयध्वं ये मया आमन्त्रिताः । सत्यं रक्षत बालं च प्रतीछत मयोपहृतम् । कौमारकग्रहाश्च सर्वे स्वरूपाणि दर्शयध्वं बलिश्च प्रतिगृह्यताम् ॥

ततश्चानु पठेदेनां कुलविद्यां समाहितः ।
औला नीला खला काला नकुला ग्रहकारिका
सेना सुसेना माता च महासेना यशस्विनी ।
कृतमालाक्षतशिरा एतास्तु ग्रहमातरः ॥
कुमारवचनाच्छीघ्रं प्रमुञ्चन्तु शिशुन्त्विमम् ।
कालकल्पा ज्वलच्छक्तिः किङ्किणीजालभूषिता
कुमारवचनाद्दूती सम्प्राप्ता मुच्यतां शिशुः ।
पताका कुक्कुटः छत्रं घण्टाबर्हधरः शिखी ॥
शरस्तम्भश्च ते मुद्रा मुच्यतां मातरः शिशुः ।
गन्धं धूपं च माल्यं च कुमारस्ते प्रयच्छति ॥
न स्थातव्यं तदाघ्राय स्वां गतिं गच्छ मा चिरम्
धात्र्यः सर्वाः कुमारस्य सङ्गता गन्धमादने ॥
रक्तध्वजपताकस्य रक्तांशुकनिवासिनः ।
कुमारस्यालयं तत्र यात बालं विमुञ्चत ॥
षण्मुखो द्वादशाक्षो वै तस्मिन् काले वृतो वरम्
वीरः कुमाराधिपतिस्तव पुत्रोऽभिषिच्यताम्॥
ब्राह्मणो ब्राह्मणानान्तु सर्ववेदविदां वरः ।
यक्षराक्षसनागानां गन्धर्वासुरयोरपि ॥
पिशाचभूतसङ्घानां व्याधीनां च स ईश्वरः ।
आज्ञापयति वः स्कन्दो गम्यतां गन्धमादनम्
ग्रहो यः कोपयेदाज्ञां कुमारस्य यशस्विनः ।
स्थानाच्युतः स वै क्षिप्रं बाह्यः पारिषदो भवेत्

ततोऽनन्तरं समाहितो वैद्यः सार्धैर्दशभिः श्लोकैः कुलविद्यां पठेत् । अस्यार्थः औलादयस्त्रयोदश ग्रहमातरः । भगवत्कुमारवचनादिमं शिशुं शीघ्रं प्रमुञ्चन्तु । कुमारवचनात् कालकल्पादिगुणा दूती सम्प्राप्ता शिशुर्मुच्यतामिति । किङ्किणीजालं सूक्ष्मघण्टासमूहः । पताकादिका मुद्रास्ते तुभ्यम् । हे मातरः शिशुर्मुच्यतां ते इति बहूनां प्रयो-

गो मन्त्रत्वात् । ते कुमारो गन्धादिकं प्रयच्छति । तदाघ्राय स्वां गतिं गच्छ । माचिरं शीघ्रम् । कुमारधात्र्यः सर्वाः गन्धमादने सङ्गताः । रक्तध्वजादिमतः कुमारस्य तत्नालयम् । तत्र यात । बालं विमुञ्चत । शेषस्य पाठ एव शरणम् । यो ग्रहः कुमारस्य यशस्विन आज्ञां कोपयेत् सः क्षिप्रमेव स्थानाच्युतः परिषदः स्ववृन्दात् बाह्यो भवेदिति कुलविद्या ॥

बलेरनन्तरं कुर्याद्धोममभ्यर्च्य पावकम् ।
पुष्पैर्भक्ष्यैश्च विविधैश्चरुणा लोहितैस्तथा ॥
गन्धैर्गुल्गुलुधूपैश्च समिधः खादिरादथ ।
शतमष्टोत्तरं हव्यमथवा चन्दनद्रुमात् ॥

ततो बलेरनन्तरं पावकमभ्यर्च्य पुष्पादिभिर्होमं कुर्यात । ततो हव्यमन्नं गन्धैर्गन्धद्रव्यैर्लोहितैः खादिरसमिधां चन्दनसमिधां चाष्टोत्तरं शतं हव्यम् ॥

अग्निदण्डं प्रवक्ष्यामि सर्वग्रहविमोक्षणम् ।
ब्रह्मण्यन्त्व(१)नलं देवं हव्यकव्यप्रतीच्छकम् ॥
देवानां (२)प्राङ्मुखं स्वस्तिस्वाहापहरतिद्रुतम्
सहस्रविद्यो दहनः पावकः सर्वभक्षणः ॥
त्वं हि यज्ञश्च यूपश्च त्वं हि धर्मवतां गतिः ।
हिरण्यरेता देवस्त्वं त्वं हि वेदविदां गतिः ॥
दुर्वृत्तानां विनाशाय त्वं समुत्पादितः सुरैः ।
दहसङ्ग्रहदेवत्वमिदं दुष्टस्य निग्रहम् ॥

अग्नये स्वाहा । महाग्नये स्वाहा ।

त्वं हि शान्तिकरो वह्निस्त्वं मारुतहरोदनः ।
हरिप्रधानगतिरासीदिमं निगृह्य गुह्यकमुत्सादय तेजसा त्वं मम वश्यं च तं कुरु दुष्टग्रहनिवारणं सर्वोपद्रवेषु च ॥

त्वया कृतेन होमेन शीघ्रं शान्तिः प्रजायते ।
आयाहि वह्ने देवानां त्वं हि वक्त्रं पुरातनम्
तेन सत्येन देवेश इमं साधय मे ग्रहम् ।

नमोऽस्तुते हव्यवाहन दण्डं प्रदर्शय दह दह दर्श दर्श तेज तेज मोटय मोटय अपस्मारमुद्वाटय कुमार पिशाचरेवतीरोदनत्रासन वित्रासन कम्पन उत्कम्पन विजृंभणदेवयक्षगन्धर्वभूतनागराक्षससन्तर्जनदण्डनाविधूसारयभगवन्नग्निदण्ड अग्निवीर्य नमस्तेजसास्वेनत्यक्तमुत्सादय स्वाहा । (३) भूर्भुवस्स्वस्स्वाहा । दीप्ततेजसे स्वाहा । हव्यवाहनाय स्वाहा । यमाय स्वाहा ॥

नश्यन्त्यनेन होमेन समस्ता बालकग्रहाः ।

अग्निदण्डो मन्त्रो यमाय स्वाहेत्येवमन्तः । अनेनानन्तरोक्तेन मन्त्रेण होमेन समस्ता बालकग्रहा नश्यन्ति ॥

तत्राग्नावरुणे ताम्रे तप्तहेमसमार्चिषि ॥
तारावैडूर्यसदृशे शशिविद्युत्समप्रभे ।
घृतमण्डाभवर्णे वा गन्धेन च घृतोपमे ॥
केतकोत्पलदध्याभे ध्रुवमारोग्यमादिशेत् ।
अनारोग्यं तु नीलेऽग्नौ कपिले भस्मनिष्प्रभे ॥

(१) त्वमलं (२) प्रमुखं (३) भूर्भुवाय स्वाहा इति पाठभेदाः ।

कृष्णे कपोते दुर्गन्धे मत्स्यपूयास्रगन्धिके ॥
वचालशुनगन्धाभे विस्रे कर्दमगन्धिके ।

इत्युत्तरे चतुर्थोऽध्यायः ॥

तत्राग्नाविलादिसिद्धलक्षणं तप्तहेमारुणादिरूपेऽग्नौ ध्रुवमवश्यमारोग्यमादिशेत् । नीलादिरूपेऽग्नावातुरस्यानारोग्यमादिशेत् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

ग्रहप्रतीकारस्य प्रकृतत्वात् स्नपनविधेश्च तत्र प्राधान्यात्तं प्रदर्शयितुं पृथगध्याय आरभ्यते ॥

अथातः स्नपनाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
सरित्सङ्गमगोतीर्थगजेन्द्रस्कन्धगोकुले ।
चतुष्पथे च स्नपयेद् बालं सस्तन्यमातरम् ॥
श्मशाने दीर्घरोगार्तं मृतापत्यां च योषितम् ।

सरित्सङ्गमादिके बालं स्नपयेत् । सह स्तन्यमात्रा धात्र्या यो वर्तते तम् । सरिन्नदी । गोतीर्थं प्रधानगोस्थानम् । गजेन्द्रस्कन्धो भद्रवारणसमूहः । गोकुलो यत्र गोसमूहो वर्तते । दीर्घरोगेणार्तं बालं श्मशाने स्नापयेत् । तत्रैव च मृतवत्सां योषितम् ॥

दूर्वा क्षीरिद्रुमवती प्रागुदक्प्रवणा मही ॥
स्निग्धनीरुजपुष्पाढ्यपादपा स्नपने शुभा ।

दूर्वावत्त्वादिगुणा मही भूमिर्बालस्य स्नपने शुभा । प्राग्दिशाभिमुख्येननिम्ना प्राक्प्रवणा स्निग्धादिगुणाः पादपा यस्यां सा तथोक्ता ॥

रेवतीश्रवणस्वातीप्राजापत्योत्तरैन्दवे ।
पुष्ये मूले च बालस्य स्नानं पर्वदिनेषु च ॥

रेवत्याद्यन्यतमे नक्षत्रे बालस्य स्नानं शुभम् । प्राजापत्यं रोहिणी । ऐन्दवं मृगशीर्षम् । पर्वदिनेषु चाष्टम्यादिषु बालस्य स्नानं शुभम ॥

चतुर्हस्ताष्टहस्तं वा द्वात्रिंशद्धस्तमेव वा ।
नल्वमात्रप्रमाणं वा त्रिवर्णं मण्डलं लिखेत् ॥
गोचर्मचापेषुमितस्त्रिविधो नल्व उच्यते ।
चतुरश्रं चतुर्द्वारं पताकाभिरलङ्कृतम् ॥
आकीर्णं परितो दूर्वासिद्धार्थकयवाङ्कुरैः ।

चतुर्हस्ताद्यन्यतमेन मानेन त्रिवर्णं सितरक्तपीतादिकेन विभागेन मण्डलं लिखेत् । नल्वो मानविशेषः । किंलक्षण इत्याह । त्रिविधो नल्वः एको गोचर्ममितः द्वितीयश्चापेन धनुषा मितः तृतीय इषुणा शरेण मितः । चतुरश्रमित्यादि मण्डलविशेषणम् । पताका वैजयन्त्यः । परितः समन्ताद् दूर्वादिभिराकीर्णम् ॥

क्रमात् प्राच्यादिषु लिखेद् गजारूढं पुरन्दरम्
धर्मराजं महिषगं चक्राहस्थमपां पतिम् ॥

धनदं च गदापाणिं यमस्थानमतीत्य च ।
मातृस्थानं लिखेत्तस्मिन् सवृषं नन्दिकेश्वरम्
सवध्वनुचरं चादौ मृन्मयं च विनायकम् ।

तस्मिंश्च मण्डले प्राच्यादिषु दिक्षु क्रमात् पुरन्दरादीन् लिखेत् । प्राग्दिश्यैरावणारूढं पुरन्दरं सहस्राक्षं लिखेत् । दक्षिणस्यां महिषगतं धर्मराजं यमम् । पश्चिमायां चक्रवाकारूढमपांपतिं वरुणम् । मकरासनस्थमिति दारुवाहिः । उत्तरस्यां गदापाणिं धनदं वैश्रवणम् । दारुवाहिः सिंहासनस्थमिति । यमस्थानमतीत्यातिक्रम्य दक्षिणायां मातृस्थानं लिखेत् । सह वध्वा अनुचरैश्च वर्तत इति तथोक्तम् । तत्र चादावेव मृन्मयं विनायकं लिखेत् ॥

अतीत्य वरुणावासं सहस्रारं निवेशयेत् ॥
विष्णुप्रहरणं चक्रं सर्वविघ्ननिवारणम् ।
सुरयक्षेशयोर्मध्ये पद्महस्तालयां श्रियम् ॥
नन्द्यावर्ताङ्कुशादर्शमत्स्यस्वस्तिकतोरणम् ।
शङ्खं च दक्षिणावर्तं श्रीवत्सं माल्यदाम च॥
इन्द्रादीनां परीवारमैशान्यादि विदिक्षु च ।

तत्र च मण्डले वरुणावासमतीत्य पश्चिमायां विष्णोः प्रहरणं निवेशयेत् । सुरयक्षेशयोरिन्द्रधनदयोर्मध्ये पद्महस्तां पद्मालयां च श्रियं विनिवेशयेत् । तत्र च नन्द्यावर्तादिकं लिखेत् । स्वस्तिकनन्द्यावर्तौ सन्निवेशौ मण्डलार्थं प्रसिद्धौ । श्रीवत्साख्यो मणिस्तिर्यग्दीर्घश्चतुष्कोणः । ऐशान्यादिविदिक्षु क्रमेणेन्द्रादीनां परिवारं लिखेत् । ऐशान्यामिन्द्रपरिवारम् । आग्नेय्यां यमपरिवारम् । नैरृत्यां वरुणपरिवारम् । वायव्यां धनदपरिवारमिति ॥

लम्बोदरी लम्बभुजा लम्बकर्णी च राक्षसी ।
इन्द्रद्वारे निवेश्याः स्युर्यमद्वारे प्रलम्बिनी ॥
लम्बकेश्यप्पतिद्वारे कौबेरे लम्बनासिका ।

इन्द्रद्वारे पूर्वे लम्बोदरादिरूपास्तिस्रो राक्षस्यो निवेश्याः स्युः । उद्देश एकवचनेनापि कर्तृबहुत्वाद् बहुवचनम् । प्रलम्बिनीरूपानुगमा राक्षसी यमद्वारे । तद्वदपांपतेर्वरुणस्य द्वारे लम्बकेशीनामा । कौबेरे धनदद्वारे लम्बनासिका ॥

षट्कीलानायसान्कुर्यात्सप्ततैलोहिकान्भिषक्
द्वौ चात्र खादिरौ शङ्कू चन्दनाम्बुसमुक्षितौ ।

अत्र मण्डले सर्वतोदिक्कं पञ्चदश शङ्कून् कुर्यात् । तत्र केवलायोमयाः षण्मिश्रीकृतलोहत्रयमयाः सप्त । चन्दनाम्बुसमुक्षितौ चन्दनाम्बुसिक्तौ द्वौ खादिराविति । त्रयो लोहाः सितकृष्णपीताः ॥

अष्टौ घटाः षोडश वा द्वात्रिंशद्द्विगुणा अपि ।
स्वस्तिकाङ्काः प्रवालाभा रङ्गैरश्लेषकैः कृताः॥
यथाहौषधसंयुक्तशुचितोयप्रपूरिताः ।
क्षीरिवृक्षपलाशाब्जगन्धमाल्योपशोभिताः ॥
मण्डलस्य चतुर्द्वारे कर्तव्याः सुनिवेशिताः ।

स्वस्तिकाङ्का इत्यादि घटविशेषणम् । अश्लेषका रङ्गाः पृथग्भूता वर्णाः । यथार्हैरौषधैर्युक्तं यत् शुचि तोयं तेन प्रपूरिताः ।

देवता घटवर्णविशेषपरभागलाभयोग्यो यथार्हा-श्रैः । क्षीरि वृक्षपलाशादिभिः शोभिताः । पलाशं छदनम् । इन्द्रद्वारे शुक्लरक्ताः । यम-द्वारे कृष्णाः । वरुणद्वारे पीताः । कुबेरद्वारे लोहिताः । इत्येवमादिना सुनिवेशिताः ॥

पूर्वेषु प्रक्षिपेद्धेम ततश्च मणिमौक्तिकम् ।
अपरेष्वौषधीबीजानुदक्ष्वक्षतसर्षपान् ॥

पूर्वेषु घटेषु हेम काञ्चनं प्रक्षिपेत् । तत इति दक्षिणेषु मौक्तिकम् । सुबोधम् ॥

मृदः पवित्रा रक्षोघ्नीराहरेत् सुरालयात् ।
हस्तिशालाश्वशालाभ्यां शृङ्गाटकचतुष्पथात् ॥
वल्मीकाग्रान्नदीतीराद्वेश्याकोशनृपालयात् ।
गुप्तिद्वारात् समुद्राच्च समिद्धं चाग्निमाहरेत् ॥
समिधः क्षीरिवृक्षाणां गन्धमाल्यं घृतं मधु ।
अक्षतांस्तण्डुलान्लाजानपञ्चवर्णोदनंतिलान्

तत्र च सुरालयादितो रक्षोघ्नीर्मृद आ-हरेत् । शृङ्गाटकं त्रिपथम् । वल्मीकः पि-पीलिकास्थाणुः । वेश्यालयात् कोशालयान्नृ-पालयाच्च । कोशो धननिचयः । गुप्तिद्वारात् समुद्राच्च । समिद्धं दीप्तमग्निं यागजमरणिजं वा यथालाभमाहरेत् । क्षीरिवृक्षसमिदादींश्च ॥

ततो मध्यस्थिते पद्मे सह धात्र्योपवेशयेत् ।
बालमौदुम्बरे पीठे पालाशे वाप्युदङ्मुखम् ॥
आस्तृते हरितैर्दर्भैर्न तु प्राच्यादिदिङ्मुखम् ।

ततोऽनन्तरं मण्डलमध्यस्थिते पद्मे धा-त्र्या सह बालमुदङ्मुखमुदुम्बरकाष्ठकृते पा-लाशे वा पीठे हरितैर्दर्भैरास्तृते उपवेशयेत् । प्राच्यादिदिगभिमुखन्नैवोपवेशयेत् ॥

उदाहरिष्यते मन्त्रो यः स्कन्दबलिकर्मणि ।
जुहुयात्तेन तत्राग्निमुदीच्यां स्थापितं दिशि ॥

तत्र पद्ममण्डलस्योदीच्यां दिशि स्था-पितमग्निं तेन मन्त्रेण जुहुयाद्यो मन्त्रः स्क-न्दबलिकर्मण्युदाहरिष्यते स च प्रत्येकग्रहप्रति-षेधे अग्नये कृत्तिकेत्यादिना पठितः ॥

त्रिरात्रोपोषितो वैद्यः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ।
सर्षपाक्षतयुक्ताभिर्मृद्भिर्गात्राणि मार्जयन् ॥
यथोदिताभिःस्नपयेत्घटैःप्राच्यादिदिक्स्थितैः
क्रमात् प्रदक्षिणोत्क्षिप्तैः—

ततोऽनन्तरं त्रिरात्रोपोषितत्वादिगुणो वै-द्यो बालस्य गात्राणि सर्षपाक्षतयुक्ताभिर्मृद्भि-र्मार्जयन् तं बालं प्राचीदक्षिणादिदिग्भ्यः क्र-मेण मण्डलादुत्क्षिप्तैर्घटैः स्नपयेत् ॥

—तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥

अमृतात् पूर्वमुत्पन्नमिमं ते कलशं शुभम् ।
ददातु भगवानिन्द्रो विजयं नामनामतः ॥
रक्तपीताम्बरधरैर्भूतैर्बहुभिरन्वितः ।
राक्षसोरगगन्धर्वपिशाचैश्चानुसेवितः ॥
वज्रघण्टाशनिधरैर्मेघैश्च विविधस्वनैः ।
देवसङ्घैः परिवृतो गजेन्द्रस्कन्धसंश्रितः ॥
एभिः सार्धं महानिन्द्रः स्नपनं तेनुमन्यताम् ।
पूर्वद्वारे स्थितं दिव्यं वज्रमिन्द्राज्ञया शुभम् ॥
तव सर्वाणि पापानि निहन्ता चापराजितः ।

इन्द्राय नमः स्वाहा । इन्द्राण्यै नमः स्वाहा । अपराजिताय स्वाहा । मेघाधिपतये स्वाहा । देवाधिपतये स्वाहा शतक्रतवे स्वाहा ॥

अमृतादित्यादिस्नपने इन्द्रकलशोत्क्षेपे च मन्त्रः । एवमुत्तरत्रापि ॥

द्वितीयं कलशं पुण्यमादित्यसदृशप्रभम् ।
यमो ददातु भगवान् वैजन्तं तु नामतः ॥
कृष्णाञ्जननिभैर्घोरैः कृष्णाम्बरधरैस्तथा ।
वृतः करालैर्विकृतै राक्षसैरुग्रविक्रमैः ॥
श्मशानारण्यनिलयैर्मृतवस्त्रान्त्रभूषणैः ।
त्वगस्थिमज्जमांसादैः प्रेतैर्बहुभिरावृतः ॥
धर्मराजो यमः श्रीमान् सत्यसन्धो महातपाः
दिव्यं महिषमारुह्य स्नपनं तेनुमन्यताम् ॥
दक्षिणद्वारसंस्थस्ते यमदण्डः प्रतापवान् ।
दुःस्वप्नं दुष्कृतं पापं सर्वमद्य हनिष्यति ॥

यमाय नमः स्वाहा । यमदण्डाय नमः स्वाहा । महिषवाहनाय स्वाहा । प्रेताधिपतये स्वाहा । धर्माधिपतये स्वाहा । वैजयन्ताय स्वाहा ॥

द्वितीयमित्यादि वैजयन्ताख्ये यमकलशे मन्त्रः ॥

जयन्तं जयवृध्यर्थं तृतीयं कलशं शुभम् ।
ददातु मधुराजस्ते भगवान् वरुणः स्वयम् ॥
श्वेतमाल्याम्बरधरैः श्वेतगन्धानुलेपनैः ।
गन्धर्वैः पन्नगेन्द्रैश्च भगवाननुशोभितः ॥
तीर्थकूपनदीवृक्षनिष्कुटोद्यानवासिभिः ।
(१)प्रबलैः कपिलैर्मुण्डैर्विकटैर्वामनैस्तथा ॥
वृतः परिषदैर्भूतैः पाशमुद्गरपाणिभिः ।
एभिः सहाद्य भगवान् वरुणस्त्वाभिषिञ्चतु ॥
वरुणस्य महापाशोऽप्यपरद्वारमाश्रितः ।
तव पापं विहन्त्वाशु सर्वविघ्ननिवारणः ॥

वरुणाय नमः स्वाहा । श्वेताम्बरधराय स्वाहा । मकरवाहनाय स्वाहा । जयन्ताय स्वाहा ॥

जयन्तमित्यादि तृतीयकलशे जयन्ताख्ये मन्त्रः । निष्कुटो गृहारामः विकटो विस्तीर्णः ॥

चतुर्थं कलशं पुण्यं प्रधानमपराजितम् ।
धनेश्वरो महाबाहुः प्रयच्छत्वलकाधिपः ॥
चित्रमाल्याम्बरधरैश्चित्रगन्धानुलेपनैः ।
चित्रमद्यमदोन्मत्तैर्यक्षैः समुपसेवितः ॥
मुदितोद्गीतगन्धर्वैः सेवितश्चाप्सरोगणैः ।
स ते वैश्रवणः श्रीमान् स्नपनन्त्वनुमन्यताम् ॥
सर्वव्याधिहरा दीप्ता द्वारमुत्तरमाश्रिता ।
गदा ते नाशयत्वद्य सर्वपापं दिशोदश ॥

धनाधिपतये स्वाहा । गदापाणये स्वाहा । अपराजिताय स्वाहा । चित्राम्बरधराय स्वाहा ॥

चतुर्थमित्यादि धनदकलशे अपराजिताख्ये मन्त्रः । अळका नाम यक्षनगरी ॥

आपः पवित्रं लोकेस्मिन्नापो वै परमं शुचिः ।

(१) प्रवलगतकपिलैरिति च पाठः ।

आपो वै देवताः सर्वा आपस्त्वा अभिषिञ्चयताम् ॥
ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिः सार्धं भगवांस्त्वाभिषिञ्चतु ।

स्वाहा ।

साङ्गोपाङ्गास्तथा वेदाः कीर्तिर्लक्ष्मीः सरस्वती
बाला दाक्षायणी सीता सावित्री सरमा द्युतिः ।
आकाशगङ्गा गङ्गाद्या महानद्यो महोदधिः ॥
नदीनां सङ्गमास्तीर्थां निर्झराः सागरास्तथा ।
मेरुर्महेन्द्रो हिमवान् जगच्च स्थावरत्वयम् ॥
स्कन्दादयो ग्रहाश्चैव तोषिता वलिकर्मणा ।
अद्य त्वा मभिषिञ्चन्तु नीरुजो भवदारक ॥

नमो भगवते पितामहाय । ॐ–मं ॐ–मं-लिम–लिम–लि झुक्–लिझुक्–लिपि-भवनेभ्यः स्वाहा ॥

नमो भगवते रुद्राय हिलिमिलि, मेलि, मेलि, वेलि वेलि, स्मिलिस्मिलि स्वाहा ॥
राक्षसाश्च पलायन्तु भूताश्च त्रस्तमानसाः ।
मृताशना महाजिह्वास्तथा विघ्नविनायकाः ॥

नमो भगवते कुमाराय पिलि, पिलि, खिलि, खिलि, । खिणि, खिणि, स्वाहा ॥

पुष्करं पुष्करारण्यं नैमिशं च तथागया ।
प्रभासं प्रवरं तीर्थं तथा पिण्डारकाह्वयम् ॥
तीर्थान्येतानि सर्वाणि अभिषिञ्चन्तु स्वस्ति ते

नमो भगवतीभ्यो महायोगीश्वरीभ्यो। निमिनिमि मेनुमेनु तुरुतुरु स्वाहा ॥

याश्च जातापहारिण्यो राक्षस्यो विकृताननाः
अपितानिहताःसर्वाश्चान्याःपापचिन्तकाः ।
सतीनां कपिलानां च सिद्धानां चैव तेजसा
तेजसा चर्षिविप्राणां मयाद्य स्नपितो भवान्
मभुर्मृत्युरलक्ष्मीश्च कालरात्रिश्च सारथिः (१)
लम्बा च लोहशङ्कुश्च पूतना कूटपूतना ।
अशुभं यच्च ते किञ्चित् सर्वं प्रतिहतं मया ॥
आदित्यावसवो रुद्रा अश्विनावौषधीगणाः ।
गावोन्तरिक्षं सन्ध्ये च नक्षत्रग्रहवत्सराः ॥
विश्वावसुश्च हाहा च नारदस्तुम्बुरुस्तथा ।
धन्वन्तरिरगस्त्यश्च सुस्नातं प्रदिशन्तु ते ॥

आप इत्यादिकः धन्वन्तरिरगस्त्यश्च सुस्नातं प्रदिशन्तु ते इत्येवमन्तो मन्त्रपाठो विज्ञेयः ।

स्नातो द्विजभिषग्भृत्यान्यथाविभवमर्चयेत् ।
मांसव्यवायाहःस्वप्नान् पञ्चरात्रं विवर्जयेत् ॥

एतेन च विधिना स्नातः सन् बालो यथाविभवं द्विजादीनर्चयेत् । पञ्चरात्रं च मांसादीन् वर्जयेत् ॥

स्नपनं पाप्मजित् पुण्यं नीरुजामपि पुष्टिकृत् ।
रोगिणां सर्वरोगघ्नं वन्ध्यानामपि पुत्रदम् ॥
विधिना विधिहीनन्तु सर्वेधं हन्तिबालकम् ॥
नैतदश्रद्दधानाय योज्यं नानुपसीदते ।

एतच्च स्नपनं पाप्मजित् पुण्यं निरुजानामपि बालानां पुष्टिकृद्भवति । रोगिणां पुनर्बालानां सर्वरोगघ्नम् । वन्ध्यानामपि योषितां पुत्रदं

(१) सारतिरिति च पाठः ।

भवति । एवंगुणं च विधिना शास्त्रोक्तेन युक्तं भवति । विधिहीनं पुनः सवैद्यं बालकं हन्ति । तच्च स्नानमश्रद्दधानाय यो न श्रद्धाति तस्मै न योज्यम् । अनुपसीदत इत्युपसदनमकुर्वते न योज्यम् ॥

पूतीकरञ्जत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो बर्बरादपि ।
तुम्बीविशालारलुकशमीबिल्वकपित्थतः ॥
स्थाल्यामुत्क्वाथ्यतत्तोयंबालानांस्नपनंशिवम् ।
रात्रौ प्रसुप्तलोकायां पुष्टिदं सर्वरोगजित् ॥

इत्युत्तरे पञ्चमोऽध्यायः ॥

पूतीकरञ्जादीनां त्वक्पत्रं स्थाल्यामुत्क्वथितं तत् तोयं बालानां सुप्तलोकायामिति रात्रावर्धमानगतायां स्नपनं शिवं श्रेयस्करं पुष्टिदं सर्वरोगघ्नं च भवति । क्षीरिणो वटादयः । बर्बरवृक्षश्चन्दनाकारः प्रसिद्धः । तुम्बी कटुकालाबुनी । विशाला गवाक्षी । अरलुको मयूरजङ्घ इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-मुत्तरे पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

सामान्येन सर्वग्रहाणां स्नपनमुक्त्वा विशेषेण प्रत्येकं चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः प्रत्येकग्रहप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

स्कन्दग्रहे गुल्गुल्वेलावालुकमनःशिलाहरितालमञ्जिष्ठोशीररास्नागरुदेवदारुश्रीवेष्टकहरेणूगिरिकदम्बकचन्दनैः श्लक्ष्णपिष्टैः प्रदेहो वातहरवृक्षपत्रक्वाथेन कवोष्णेन परिषेकस्तेषामेव च मूलक्वाथे सर्वगन्धसुरामण्डकैडर्यावापवत्तैलं विपक्वमभ्यङ्गः ॥

स्कन्दग्रहे गुल्गुल्वादिभिः श्लक्ष्णपिष्टैः प्रदेहः । एलावालुकं मालूकम् । श्रीवेष्टकं धूपद्रव्यम् । गिरिकदम्बको भूकदम्बकः । वातहरवृक्षाणां भद्रदार्वादीनां पत्रक्वाथेन कोष्णेन परिषेकः । तेषामेव च वातहरवृक्षाणां मूलक्वाथे सर्वगन्धावापवत्तैलं विपक्वमभ्यङ्गः । आवापः कल्कः । सर्वाणि गन्धद्रव्याणि यथालाभम् । कैडर्यं सुरभिपत्रम् ॥

बृहतीद्वयद्विपुनर्नवरेणुकोपकुल्यामुस्तखदिरवचाशङ्खनाभिसरलसर्पसुगन्धासुराह्वकल्कविपक्वं वा ॥

अथवा बृहत्यादिभिर्विपक्वं तैलमभ्यङ्गः । रेणुका हरेणूः । उपकुल्या पिप्पली । सर्पसुगन्धा नाकुली । सुराह्वं देवदारु ॥

क्षीरिवृक्षकषायेण क्षीरेण च सिद्धमर्धपलिकैश्च पिष्टैः शारिबाद्विकाकोलीद्विबलांशुमतीद्वयहस्तिकर्णपर्णैर्घृतप्रस्थं पानम् ॥

क्षीरिवृक्षाणां वटादीनां क्वाथेन क्षीरेण च तत् सर्वमेकतः कृत्वा शारिबादिभिश्चार्धपालिकैः पिष्टैर्घृतप्रस्थं सिद्धं पानम् । अंशुमती सालपर्णी ॥

रास्नादेवदार्वन्यतरकल्केन वा सक्षीरं साधितं सर्पिः ॥

अथवा रास्नादेवदारुभ्यामन्यतरस्य कल्केन सक्षीरं सर्पिः साधितं पानम् ॥

वचाकाकादनीसर्पकञ्चुकसर्षपैरुष्ट्राजाव्यश्वगोरोमभिश्च सघृतैर्धूपः । सिद्धार्थकसर्जरसकुष्ठहिङ्गुगुल्गुलुभिर्वा ॥

वचादिभिरुष्ट्रादिरोमभिश्च सघृतैर्धूपः । सिद्धार्थकादिभिर्वा सघृतैर्धूपः ॥

सोमवल्लीन्द्रवल्लीशमीविल्वबन्दाकमृगादिनीमूलानि सूत्रेण ग्रथितानि कण्ठेन शिरसा वा धारयेत् ।

सोमवल्यादीनां मूलानि सूत्रेण ग्रथितानि बद्धानि कण्ठेन शिरसा वा धारयेत् । सोमवल्ली गुडूची । इन्द्रवल्ली ऐन्द्री । बन्दाको वृक्षादिनी । मृगादीनि गवाक्षी ॥

रक्तमाल्यानुलेपवस्त्रपताकामणिबीजैर्विविधैश्च भक्ष्यैः सदधिघृतमधुलाजकुल्माषमांसमत्स्यसुरासवं समयूरकुक्कुटं सघण्टार्कं सशूर्पव्यजनं च कुमारग्रहे रक्तौदनेन बलिमुपोषितो निवेदयेत् ॥

उपोषितश्च रक्तमाल्यादिभिर्बलिं बालग्रहे निवेदयेत् । रक्तशब्दो लोहितवर्णवाची माल्यानुलेपनाभ्यां संबध्यते । पताका वैजयन्ती । बीजानि सस्यानि । सदधीत्यादि बलिविशेषणम् । कुल्माषः स्विन्नसस्यम् ॥

तत्र च रात्रावग्निं ज्वालयित्वा मन्त्रमिमं पठन् मधुसर्पिषा जुहुयात् ॥

**अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति चान्ततः। नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः ॥
शिरसात्वाभिवन्देहं प्रतिगृह्णीष्व मे बलिम्। नीरुजो निर्विकारश्च शिशुर्भवतु सर्वदा ॥**
स्वाहेति ।

तत्र च कुमारग्रहे रात्रावग्निं ज्वालयित्वा मन्त्रमिममग्नये कृत्तिकाभ्यश्चेत्यादि पठन् मधुसर्पिषा मिश्रेणाग्निं जुहुयात् । स्वाहा स्वाहेत्यनेनाग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहेत्युक्तम् । सर्वत्र स्वाहेत्येवमन्तो मन्त्रः ॥

प्रसङ्गेनोच्यते ।

सर्वेष्वेव ग्रहेषु त्रिकालमग्निं पूजयेत्तर्पयेच्च । विशेषतः स्कन्दग्रहे त्रिरात्रं च रात्रौ रात्रौ गायत्र्यभिमन्त्रितोदकेन चत्वरे धात्रीकुमारयोः स्नपनमाचरेत् ॥

सर्वेष्वेव ग्रहेषु त्रिकालं प्रातर्मध्याह्ने सायं चाग्निं पूजयेत् पुष्पादिना । विशेषत इत्यादि सुबोधम् ॥

त्रिकालं च मन्त्रेणानेन बालमपमार्जयेत् प्रतिसरां च बध्नीयात् ॥

त्रिकालमनेन वक्ष्यमाणेन तपसामित्यादिना मन्त्रेण बालमपमार्जयेत् मार्जनं च कुर्यात् । अनेनैव मन्त्रेण प्रतिसरां सूत्रवेणिकां च बध्नीयात्॥

तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा ।
विधाता योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु
ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।
देवसेनारिपुहरः पातु त्वा भगवान् गुहः ॥
देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।
गङ्गोमाकृत्तिकानां च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥
रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः ।
रक्तादित्यवपुर्देवः पातु त्वा क्रौञ्चसूदन इति ॥

तपसामित्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैर्मन्त्रः । इति स्कन्दग्रहे ॥

विशाखे स्कन्दग्रहोक्तो वचाकुष्ठान्वितः प्रदेहो गोलोमीविल्वशिरीषमुस्तसुरसादिक्वाथेन परिषेकः । सर्पसुगन्धादेवदारुकुष्ठमुस्ताकल्केन सगोमूत्रबस्तमूत्रेण सिद्धं तैलमभ्यङ्गः ॥

विशाखाख्ये ग्रहे स्कन्दोक्तो गुल्गुल्वादिर्वचाकुष्ठाभ्यां युक्त. प्रदेहः । गोलोम्यादियुक्तसुरसादिगणक्वाथेन परिषेकः । गोलोमी दूर्वा । सर्पसुगन्धादिकल्केन गोबस्तमूत्रेण च सिद्धं तैलमभ्यङ्गः । सर्पसुगन्धा नाकुली । बस्तमूत्रं छागमूत्रम् ॥

क्षीरिवृक्षकषायेण जीवनीयगर्भं सपयस्कं सर्पिः सिद्धं पानम् । जीवकर्षभकक्षीरिणीबृहतीहरिद्रांशुमतीद्वयमधुकैर्वा विदारीद्वयतवक्षीरीमृद्वीकामधुकरास्नानीलोत्पलकन्दबचाव्योषैर्वा ॥

क्षीरिवृक्षाणां क्वाथेन जीवनीयगणं गर्भं दत्वा सक्षीरं सिद्धं सर्पिः पानम् । जीवकादिभिर्वा सिद्धं सर्पिः पानम् । क्षीरिणी क्षीरिका । अंशुमतीद्वयं पृश्निपर्णी सालपर्णी च । विदार्यादिभिर्वा सिद्धं सर्पिः पानम् ॥

गृद्ध्रोलूकपुरीषवृषभरोमकेशहस्तिनखैर्घृताक्तैर्धूपः । अनन्ताकुक्कुटीमर्कटीबिम्बीसमङ्गाश्वेतगिरिकर्णिकाः पूर्वोक्तानि च पूर्ववद्धारयेत् ॥

गृद्ध्रपुरीषादिभिर्घृताक्तैर्धूपः कार्यः । केशा मनुष्यस्य । अनन्तादीनि च पूर्वोक्तानि स्कन्दग्रहोक्तानि सोमवल्यादीनि च पूर्ववदिति सूत्रेण बध्वा कण्ठेन शिरसा वा धारयेत् ॥

पक्वामममांसरुधिरदधिवारुणीयुक्तो वटवृक्षे बलिश्चतुष्पथे स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा
विशाखसंज्ञः स शिशोः शिवोस्तु विकृताननः

पक्वाममांसादियुक्तो वटवृक्षे बलिश्चतुष्पथे स्नानं स्कन्दापस्मार इत्यादिश्लोकेन मन्त्रः। इति विशाखे ॥

नैगमेषे विशाखोक्तः प्रदेहोऽग्निमन्थवरुणनळरोहिषपूतीकपारिभद्रकैः परिषेको धा-

न्याम्लेन सबीजेन गुल्गुल्वश्वगन्धासर्षपोशीरश्वेताकुष्ठशताह्वाविपक्वं तैलमभ्यङ्गः ॥

नैगमेषो मेषास्य इति पर्यायौ । तस्मिन् विशाखोक्तो वचाकुष्ठान्वितो गुल्गुल्वादिप्रदेहः । अग्निमन्थादिभिः परिषेकः । रोहिषः ह्रीहिन्नः । पारिभद्रको निम्बतरुः । धान्याम्लादिभिः पक्वं तैलमभ्यङ्गः । धान्याम्लस्य बीजमधोवस्थितं तेन सह । श्वेता कटभी । शताह्वा शतपुष्पा ॥

दशमूलक्वाथे मधुरस्कन्धगर्भं सक्षीरं सर्पिः पानम् । सर्पगन्धाबस्तनखरोमभिर्धूपः । सर्पगन्धाबस्तगन्धातुम्बीमृगोर्वारुशतावरीसहदेवापुनर्नवबीजानि धारयेत् ॥

दशमूलस्य क्वाथे मधुरस्कन्धं सूत्रोक्तं गर्भं दत्वा सक्षीरं सर्पिर्विपक्वं पानम् । सर्पगन्धादिभिश्च धूपः । सर्वगन्धादीनि पूर्ववद्धारयेत् । बस्तगन्धाजगन्धा । तुम्बी कटुकालाबुनी । मृगोर्वारुर्गवाक्षी । सहदेवा बला ॥

विचित्रमाल्यफलशुक्लविलेपनौदनदधिघृतगुडक्षीरैर्महापथे क्षीरिद्रुमे वा बलिः । नदीतीरे स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

अजाननश्चलाक्षिभ्रूः कामरूपी महायशाः ।
बालं बालहितो देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु ।
स्वाहा ।

विचित्रमाल्यादिभिर्महापथे राजमार्गे क्षीरिद्रुमे वा बलिः । नदीतीरे स्नानम् । मन्त्रश्चाजानन इति श्लोकः । इति मेषास्ये ॥

श्वग्रहे गवाक्षीब्रह्मदत्ताबृहतीद्वयशारिबाह्रीबेरकुष्ठभूमिकदम्बसुरसमञ्जरीकरवीरपुष्पैः प्रदेहः । मयूरोलूकाश्वमहिषीपुरीषरोमभिश्च । बिल्वैरण्डनक्तमालारलुकपत्रक्वाथः परिषेकः ॥

श्वग्रहे गवाक्ष्यादिभिः प्रदेहः । ब्रह्मदत्ता । ह्रीबेरं वालकम् । भूमिकदम्बकं गिरिकदम्बकम् । सुरसमञ्जरी तथोक्ता । मयूरपुरीषादिभिर्लेपः । बिल्वादिपत्रक्वाथः परिषेकः । नक्तमालः करञ्जः । अरलुको मयूरजङ्घः ॥

वयस्थाशतावरीशारिबापयस्यैरण्डसहदेवात्रिकटुककल्कक्षीरसिद्धं तैलमभ्यङ्गः । तथैव च घृतं पानम् । गोबस्तमूत्रभावितशुष्कमत्स्यचूर्णो निशीथे धूपः ॥

वयस्थादिकल्केन क्षीरेण च सिद्धं तैलमभ्यङ्गः । तथैव च वयस्थादिकल्कक्षीराभ्यां सिद्धं घृतं पानम् । वयस्था आमलकम् । पयस्या क्षीरिका । सहदेवा बला । शुष्काणां मत्स्यानां चूर्णो गोबस्तमूत्राभ्यां भावितो निशीथेऽर्धरात्रे धूपः ॥

वचावयस्थाब्राह्मीजटिलागोलोमीलम्बापूतनाकेशीगिरिकदम्बकैषीकासहदेवा धारयेत् ॥

वचादिकं धारयेत् । वयस्था आमलकम् । ब्राह्मी प्रसिद्धा । जटिला मांसी । गोलोमी दूर्वा । लम्बा कटुकालाबुनी । पूतना हरीतकी ।

केशी गन्धमांसी । केषां चिच्छतावरी । एकैषीका त्रिवृन्मयूरशिखा च ॥

सघृतसुरामांसदधिरुधिरपललश्वत्वरे बलिः । सङ्करकूटे स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

रक्षार्थं कार्तिकेयस्य कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः ।
योसौ श्वग्रिहः सृष्टः स देवस्त्वाभिरक्षतु ॥
स्वाहा ।

घृतादिषु श्वत्वरे त्रिपथे बलिः । सङ्करकूटे सङ्करानके स्नानम् । रक्षार्थमित्यादिना श्लोकेन मन्त्रः । इति श्वग्रहे ॥

पितृग्रहे पूर्वोक्तः प्रदेहो वचावयस्थाजीवन्तीधातकीप्रियङ्गुगुग्गुलुरास्नामनःशिलालैर्वा । वचादिभिरेव सिद्धं तैलमभ्यङ्गः ॥

पितृग्रहे पूर्वोक्तः श्वग्रहोक्तो गवाक्ष्यादिः प्रदेहो वचादिभिर्वा । वचादिभिरेव सिद्धं तैलमभ्यङ्गः ॥

बिल्वकपित्थकरञ्जतर्कारीसुरसपाटलीवरणपारिभद्रकपारिजातमातुलुङ्गपत्रक्वाथेन रात्रौ परिषेको बिल्वादिभिरेव च तैलं सुराबस्तमूत्रयुक्तं साधितमभ्यङ्गः ॥

बिल्वादिपत्रक्वाथेन रात्रौ परिषेकः । तर्कार्यग्निमन्थः । पारिभद्रको निम्बः । पारिजातो देवदारुः । बिल्वादिभिरेव च सुराबस्तमूत्रयुक्तं साधितं तैलमभ्यङ्गः ॥

त्रिफलांशुमतीद्वयपयस्यामधुककल्केन दशमूलनिर्यूहे सक्षीरं सर्पिः पक्वं पानम् । देवदारुभार्ङ्गीविडङ्गचन्दनकाकोळीद्वयजीवकर्षभकैर्वा सक्षीरैः ॥

दशमूलक्वाथे त्रिफलादीनां कल्केन सक्षीरं पक्वं सर्पिः पानम् । पयस्या क्षीरिका । देवदार्वादिभिर्वा सक्षीरैः पक्वं सर्पिः पानम् ॥

लक्ष्मीपुरकुष्ठगोलोमीजटिलोग्रगन्धाभिः सिद्धं तैलं नावनम् । एभिरेव च सुरापिष्टैर्लेपः ॥

लक्ष्म्यादिभिः सिद्धं तैलं नावनम् । सुरापिष्टैस्तैरेव च लेपः । लक्ष्मी ऋद्धिः शमी पद्मचारिणी च । गोलोमी दूर्वा । जटिला मांसी । उग्रगन्धा वचा ॥

गृद्ध्रोलूकश्वानररोमाणि सघृतानि तत्पुरीषं वा सुप्तजने धूपो वचादिभिर्वा प्रदेहोक्तैः पूर्वोक्तो वा । पूर्वोक्ता एव च धारयेत् ॥

गृद्ध्रादिलोमानि घृतयुक्तानि गृद्ध्रादीनां पुरीषं वा सुप्तजने घनायां रात्रौ धूपः । अथवा वचादिभिः प्रदेहपठितैर्धूपः । पूर्वोक्तः श्वग्रहोक्तो वा. मूत्रभावितमत्स्यचूर्णो धूपः । पूर्वोक्ता एव लक्ष्म्याद्या धारयेत् ॥

सुरासवगुडापूपपिष्टतिलकृतभक्ष्यो वृक्षमूले सदर्पभः काञ्चनाक्षियुगयुक्तः स्वयं पित्रा कुमारस्य निर्वापणीयो बलिः । क्षीरिवृक्षसमीपे स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

यः पिता सर्वबालानां ग्रहाणां पूजितो वरः ।
वृक्षमूले कृतावासः सस्त्वां पातु पिता सदा ॥
स्वाहा ।

कुमारस्य पित्रा वृक्षमूले सुरादियुक्तः स्वर्णमयेन चाक्षियुगेन युक्तो बलिः स्वयं निर्वापणीयो निवेदनीयः । क्षीरिवृक्षस्य समीपे स्नानम् । यः पितेत्यादिना श्लोकेन मन्त्रः । इति पितृग्रहे ॥

शकुन्यां मधुकह्रीबेरोशीरशारिबापद्मकोत्पलमञ्जिष्ठालोद्ध्रप्रियङ्गुगैरिकैः प्रदेहः । सुरामूत्रपिष्टैर्वा लोद्ध्रयष्टीमधुकमञ्जिष्ठाहरीतकीदेवदारुभिर्व्रणोक्ताश्च प्रदेहाः । वेतसाम्लकपित्थैः सपञ्चमूलैर्वा । शुक्तिशङ्खशम्बूकभस्ममञ्जिष्ठाभयामधुकैस्तैलं पक्वं व्रणरोपणम् ॥

शकुन्याख्ये मधुकादिभिः प्रदेहो लेपः । अथवा सुरादिपिष्टैर्लोद्ध्रादिभिः प्रदेहः । व्रणप्रतिषेधोक्ताश्च प्रदेहाः । वेतसाम्लादिभिर्वा । शुक्तिभस्मादिभिः पक्वं तैलं व्रणरोपणम् । शुक्त्यादित्रयं जलप्राणिविशेषः ॥

क्षीरितरुभिः परिषेको मार्कवमूलकामलकीत्वक्पत्रप्रियङ्गुमनःशिलालैलाद्वयय-ष्टीक्रमुकलोद्ध्रधातकीशारिबाञ्जनोत्पलपत्त-ङ्गसमङ्गाद्विहरिद्रामांसीमञ्जिष्ठाचन्दनपद्मकसु-वर्णगैरिकैस्तैलं सपयस्कं पक्वमभ्यङ्गो ग्रहहा व्रणरोपणश्च ॥

क्षीरिवृक्षजलैः परिषेको मार्कवमूलकादिभिः साधितेन तैलेन कृतोभ्यङ्गश्च ग्रहहा भवति व्रणरोपणश्च । क्रमुकः पट्टिकारोद्ध्रः । मार्कवो भृङ्गराजः ॥

अर्जुनफललोद्ध्रमधुकोदुम्बरवचाचूर्णः क्षौद्रयुक्तो मुखपाके मुखोद्घर्षः । विशाखोक्तं सर्पिः पानम् । स्कन्दोक्तो धूपः । काकपिञ्छेन वा गोबालोग्रगन्धा रक्षोघ्नघृतमयूरचन्द्रकैर्वा ॥

अर्जुनफलादीनां चूर्णः क्षौद्रयुक्तो शाकुनिके मुखपाके मुखोद्घर्षः । विशाखोक्तं सर्पिर्जीवनीयकाथकृतं जीवकादिकृतं वा । स्कन्दोक्तो धूपो वचादिः सिद्धार्थकादिश्च । काकस्य वा पिञ्छेन पश्चिमया पक्षसन्तत्या गोबालादिभिर्वा धूपः । उग्रगन्धा वचा ॥

कटम्भराकुक्कुटीमर्कटीलम्बासहदेवाह्रीबेरोशीराणि धारयेत् । नागदन्ती लक्ष्मणाबृहतीद्वयमृगेर्वारुशतावरीसहदेवा वा ॥

कटम्भरादीनि धारयेत् । कटम्भरा महाश्वेता । कटञ्जटीति च । कुक्कुटी मेकवाटिके प्रसिद्धा रसायनाध्यायोक्तलक्षणा । मर्कटी कपिकच्छुः । स्वनामिका च । नागदन्त्यादीर्वा धारयेत् ॥

तिलतण्डुलमत्स्यमनःशिलाहरिताल-सम्पृक्तस्तिलपिष्टकृतशकुनिकैः करञ्जे बलिर्निष्कुटे स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

अन्तरिक्षचरा देवी सर्वालङ्कारभूषिता ।
अयोमुखीतीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥
दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वरा ।
लम्बोदरीशङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु ॥

तिलादिभिः सम्पृक्तस्तिलपिष्टाभ्यां कृतैः शकुनिकैः पक्षिभिः सह करञ्जवृक्षे बलिः । निष्कुटेग्रहारामे स्नानम् । अन्तरिक्षचरेत्यादिना श्लोकद्वयेन मन्त्रः । इति शकुन्याख्ये ग्रहे ॥

पूतनायां हिङ्गुवचागिरिकदम्बकुष्ठैलाद्वयसुराह्वैः प्रदेहः । कपित्थशिरीषन्यग्रोधविल्वैरण्डबकुळधववंशाग्निमन्थपत्रकाथः सर्वगन्धोदकयुक्तः परिषेको वरणकट्वङ्गास्फोतकपोतपङ्कापारिभद्रकैर्वा ॥

पूतनायां हिङ्ग्वादिभिः प्रदेहः । गिरिकदम्बको भूकदम्बः । कपित्थादिपत्राणां काथः सर्वगन्धोदकेन युक्तः परिषेकः । वरणादिभिर्वा परिषेकः । कट्वङ्गः स्योनाकः । आस्फोतोर्कः । कपोतपङ्का सुवर्चला । पारिभद्रको मन्दारः ॥

कुष्ठसर्जरसवचागोलोमीवयस्थामनाशिलालैस्तैलं साधितमभ्यङ्गः । मधुरौषधैः साधितं सर्पिः पानम् । एलाद्वयकुष्ठवचाहिङ्गुदेवदारुगिरिकदम्बकैर्धूपः । बिम्बीगुञ्जाकाकादनीन्द्रवारुणीचित्रफला धारयेत् ॥

कुष्ठादिभिः साधितं तैलमभ्यङ्गः । मधुरौषधैः सूत्रोक्तैः सिद्धं सर्पिः पानम् । एलादिभिर्धूपः । गिरिकदम्बको भूकदम्बः । बिम्ब्यादीर्धारयेत् । बिम्बी तुण्डिकेरी ॥

विचित्रमाल्यमत्स्योदनकृसरपललवान् बलिः सङ्करकूटे । तद्वच्छरावसम्पुटस्थः शून्यगृहे चतुर्दिशं प्रक्षेप्यः । तत्र चोच्छिष्टेन स्नपनम् । मन्त्रश्च ॥

मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्धजा ।
शून्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥
दुर्दर्शना महाकाया कराळा मेघकाळिका ।
भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥

विचित्रमाल्यादिमान् बलिः सङ्करकूटेवकरनिकरे । तद्वदिति सङ्करकूटवद्विचित्रमाल्यादिमान् । शरावसम्पुटमस्थो बलिः शून्यगृहे चतुर्दिशं प्रक्षेप्यः । तत्र च शून्यगृहे उच्छिष्टेन भुक्तशिष्टेन बालस्य स्नपनम् । मलिनाम्बरेत्यादिश्लोकद्वयेन मन्त्रः । इति पूतनायाम् ॥

शीतपूतनायां पूतनोक्तः प्रदेहो धारणीयानि च । वरणकपित्थतुळसीपाशिकावंशीविल्वपाटलीनन्दीभल्लातकपत्रनिर्यूहेण परिषेकः ॥

शीतपूतनायां पूतनोक्तैर्हिङ्ग्वादिभिः प्रदेहः । तदुक्तान्येव बिम्ब्यादीनि धारणीयानि । वरुणकपित्थादिपत्रकाथेन परिषेकः । तुळसी सुरसः पाशिकाख्यो वृक्षः प्रसिद्धो दाक्षिणात्येषु । वंशी गिरिकर्णिका । नन्दी नन्द्यावर्ताख्या ॥

मुस्तामरदारुकुष्ठसर्पगन्धैर्गोबस्तमूत्रयुक्तं तैलं विपक्वमभ्यङ्गः । काश्मर्यपृश्निपर्णीलोध्रमधुकैर्मधुरवर्गेण च समक्षीरं सर्पिः शृतं प्राश्यमानं शीतपूतनां छर्दिहिध्माकासश्वासांश्च शमयति ॥

मुस्तादिभिर्गोबस्तमूत्राभ्यां युक्तं तैलं विपक्वमभ्यङ्गः । काश्मर्यादिभिः सूत्रोक्तेन च मधुरवर्गेण समक्षीरं शृतं सर्पिः प्राश्यमानं शीतपूतनादीञ्छमयेत् ॥

सातिसारायां तु खदिरपलाशसर्जार्जुनरोहिणीत्वक्काथेन तुल्यपयः सर्पिः । गृद्ध्रोलूकविड्वस्तगन्धा हि निर्मोकनिम्बपत्रैर्धूपः । जीर्णगोचर्मसर्षपभिक्षुसङ्घाटीसर्पकञ्चुकैर्वा ॥

अतिसारयुक्तायां तु शीतपूतनायां खदिरादित्वचां क्वाथेन तुल्यक्षीरं सर्पिः सिद्धं शस्यते । गृद्ध्रविडादिभिर्धूपः । बस्तगन्धा अजगन्धा । जीर्णगोचर्मादिभिर्वा धूपः । भिक्षुसङ्घाटी श्रमणककन्धा ॥

मुद्गौदनमयो जलाशयसमीपे बलिस्तत्रैव च स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

मुद्गौदनाशना देवी सुराशोणितपायिनी ।
जलाशयालयरता पातु त्वा शीतपूतना ॥

अत्र च मुद्गौदनप्राया जलाशयस्य नद्यादेः समीपे बलिः । तत्रैव च जलाशयसमीपे स्नानम् । मुद्गौदनाशनेत्यादिना श्लोकेन मन्त्रः । इति शीतपूतनायाम् ॥

अन्धपूतनायां सर्वगन्धैः सशिरोवक्त्रस्य प्रदेहः । वरुणास्फोतपारिभद्रकवृक्षादनीनागबलागैरिकशतावरीभिः परिषेकः । हरितालमनःशिलाकुष्ठसर्जरससुरासौवीरकसंस्कृतं तैलमभ्यङ्गः ॥

अन्धपूतनायां सर्वैर्गन्धद्रव्यैः सशिरोवक्त्रस्य बालस्य प्रदेहः । वरुणादिभिः परिषेकः । आस्फोता मुकुन्दा अर्कश्च । वृक्षादनी द्रुमव्याधिः । हरितालादिसंस्कृतं तैलमभ्यङ्गः ॥

स्पन्दनश्योनाककाश्मर्यखदिरकुष्ठैर्मधुरवर्गेण च क्षीरिवृक्षकषाये सक्षीरं शृतं घृतं मधुयुक्तं चक्षुः कामोपसृष्टानां प्राशः । छर्दिकासातीसारवतां तु तदेव पिप्पलीपिप्पलीमूलसालपर्णी बृहतीकल्कोपेतम् ॥

स्पन्दनादिभिः सूत्रोक्तेन च मधुरवर्गेण कल्कीकृतेन क्षीरिवृक्षकषाये सक्षीरं सिद्धं घृतं प्रयोगे च माक्षिकयुक्तं चक्षुः कामग्रहोपसृष्टानां प्राशः । छर्द्यादिमतामन्धपूतनार्तानां तदेवस्पन्दनादिभिः सिद्धं पिप्पल्यादिकल्कोपेतम् ॥

रक्षोघ्नारुष्करसर्जरसमधुभिर्धूपः । जीर्णभिक्षुसङ्घाटीकृकवाकुपुरीषाहित्वक्केशचर्मभिर्वा ॥

रक्षोघ्नादिभिर्धूपः । अथवा जीर्णभिक्षुसङ्घाट्यादिभिः । रक्षोघ्नः सर्षपः । अरुष्करो भल्लातकः । जीर्णा शीर्णा भिक्षुसङ्घाटी श्रमणककन्धा । कृकवाकुः कुक्कुटस्तस्य पुरीषम् ॥

अनन्ता कुक्कुटी मर्कटी बिम्बीर्धारयेत् । तुम्बी चित्रफला मृगोर्वारुजालिनी काकादनीर्वा ॥

अनन्तादीर्धारयेत् । अनन्ता दूर्वा ।

कुक्कुटी प्रसिद्धामेकवाटिके । मर्कटी आत्मगुप्ता । बिम्बी तुण्डिकेरी । अथवा तुम्ब्यादर्धारयेत् । तुम्बी कटुकालावुनी । चित्रफला चिर्भिटो विशालाभेदः । मृगोर्वारुर्गवाक्षी । जालिनी कोशातकी । काकादनी गुञ्जा ॥

पक्वाममांसशोणितैश्चतुष्पथे बलिर्गृहे । स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

कराळा पिङ्गला मुण्डा कषायाम्बरवासिनी ।
देवी बालमिमं प्रीता पालयत्वन्धपूतना ॥

पक्वाममांसादिभिश्चतुष्पथे बलिः । गृहे स्नानम् । कराळेत्यादिश्लोकेन मन्त्रः । इत्यन्धपूतनायाम् ॥

मुखमण्डितिकायां वारुण्या श्लक्ष्णपिष्टैः सर्वगन्धैर्लेपः । बिल्वैरण्डकपित्थाग्निमन्थवंशीकुबेराक्षीपत्रक्वाथेन परिषेकस्तेषामेव च स्वरसेन मधुकवाजिगन्धागर्भमैकध्यंतैलं वसा च पक्वमभ्यङ्गः ॥

मुखमण्डितिकायां वारुण्या सुरया श्लक्ष्णपिष्टैस्सर्वैर्गन्धद्रव्यैर्लेपः । बिल्वादिपत्रक्वाथेन परिषेकः । वंशी गिरिकार्णिका । कुबेराक्षी श्वेतपाटला । तेषामेव च बिल्वादिपत्राणां स्वरसेन मधुकाश्वगन्धागर्भं वसा तैलं चैकध्यमेकीभूतं पक्वमभ्यङ्गः ॥

ह्रस्वपञ्चमूलमधुरवर्गसिद्धं घृतं समधुशर्करं प्राशः । पाठाकेतकसूचीनिम्बफलपिप्पलीविडङ्गहरीतकीभस्मवचाचोरकचूर्णो वा मधुसर्पिर्भ्याम् । ऋक्षरोममषीपाठामरिचपिप्पलीचूर्णो वा । देवदारुभस्मयुक्तो मूर्वाव्योषमुस्तारास्नागिरिकदम्बकाश्वगन्धाचूर्णो वाऽशोकरोहिणीचूर्णो वा । एभिरेव च विपक्वमाजं घृतं पयो वा पिबेत् ॥

ह्रस्वपञ्चमूलेन सूत्रोक्तेन मधुरवर्गेण च सिद्धं घृतं मधुशर्कराभ्यां प्रयोगकाले युक्तं प्राशः । पाठादिचूर्णो वा मधुसर्पिर्भ्यां प्राशः । भस्मशब्दस्य पाठादिभिः सम्बन्धः । केतकसूची प्रसिद्धा । अथवा ऋक्षरोममषीपाठादीनां चूर्णो घृतमधुभ्यां प्राशः । अथवा मूर्वादीनां चूर्णो देवदारुभस्मना युक्तो मधुघृताभ्यां प्राशः । गिरिकदम्बकं भूकदम्बकम् । अथवैक एवाशोकरोहिण्याः कटुरोहिण्याश्चूर्णः । एभिरेव च मूर्वादिभिर्विपक्वमाजं घृतं वा क्षीरं वा पिबेत् ॥

एभिरेव च योगैर्धूपापदेहाभ्यङ्गनस्यतैलाक्षिपूरणपरिषेकान् कुर्यात् । यवकुष्ठसर्जरसैर्धूपः । सर्पचाषकीरल्लकजिह्वा धारयेत् । मातुश्चास्य श्लेष्महरमौषधं पाने स्तनोद्वर्तने च युञ्ज्यात् ॥

एभिरेव चानन्तरोक्तैर्योगैर्धूपादीन् कुर्यात् । यवादिभिर्धूपः कार्यः । सर्पादिजिह्वा धारयेत् । रल्लकः प्राणिविशेषः । मातुरित्यादि सुबोधम् ॥

विविधगन्धधूपमाल्याञ्जनपारदमनःशिलायुक्तो गोष्ठमध्ये बलिर्गवां मध्ये स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ।
गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वा मुखमण्डिता ॥

विविधगन्धादियुक्तो गोष्ठमध्ये बलिः । गोमध्ये स्नानम् । अलंकृतादिश्लोकश्च मन्त्रः । इति मुखमण्डितिकायाम् ॥

रेवत्यां सर्वगन्धैः कुलत्थमाषचूर्णेन च प्रदेहः । अश्वगन्धाजशृङ्गीशारिबाद्विपुनर्नवद्विसहाविदारीभिः परिषेकः ॥

रेवत्यां सर्वगन्धैः कुलत्थमाषाभ्यां चूर्णेन च प्रदेहः । अश्वगन्धादिभिः परिषेकः । द्वे सहे मुद्गपर्णी माषपर्णी च ॥

कुष्ठसर्जरससाधितं तैलमभ्यङ्गः । धवाश्वकर्णधातकीककुभतिन्दुकैर्जीवनीयैश्च पिष्टैर्घृतं शृतं प्राशः । यवयवफलोलूकगृध्रशकृद्भिः सघृतैर्धूपः । वरणारिष्टसिन्दुकान्वितश्चाविकमूत्रेण कण्डको लेपः ॥

कुष्ठसर्जरसाभ्यां साधितं तैलमभ्यङ्गः । धवादिभिः पिष्टैः शृतं घृतं प्राशः । यवादिभिः सघृतैर्धूपः । यवफलो वंशफलः । वरुणारिष्टाद्यन्वितः कण्डकस्तण्डुलत्वक्चूर्णं आविकमूत्रेण लेपः । सिन्दुकः सिन्दुवारकः ॥

शुक्लमाल्यविलेपनलाजौदनपायसैर्गोतीर्थे बलिः । नदीसङ्गमे क्षीरिवृक्षसमीपे वा स्नपनम् । मन्त्रश्च ॥

नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना ।
चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥

शुक्लमाल्यादिभिर्गोतीर्थे प्रधानगोस्थाने बलिः । नदीसङ्गमे वा क्षीरिवृक्षसमीपे वा स्नपनम् । नानावस्त्रेत्यादिना श्लोकेन मन्त्रः । इति रेवत्याम् ॥

शुष्करेवत्यां धूपवर्ज्यः स्कन्दग्रहोक्तो विधिः । वचाश्वगन्धाहिङ्गुलाजासिद्धार्थकैरुद्वर्तनम् । सर्षपतैलं वचासिद्धं नेत्रपूरणम् ॥

शुष्करेवत्यां धूपं वर्जयित्वा सर्वो विधिः स्कन्दग्रहोक्तः । वचादिभिरुद्वर्तनम् । वचया सिद्धं सर्षपतैलं नेत्रपूरणम् ॥

काकगृध्रगर्दभशकृद्भिर्लेपः । कुळीरकपालशल्यकशुक्तिमेषशृङ्गहयखरजाहकहस्तिनखनकुलरोमभिर्धूपः सर्वग्रहघ्नः ।

काकादिशकृद्भिर्लेपः । कुळीरकपालं कच्छपवराटकः । जाहको नाम प्राणिविशेषः ॥

कुल्माषैर्मद्येन शुष्कमांसेन च शुष्कवृक्षे बलिः । तत्रैव च स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः ।
लम्बा कराळा विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥
रेवती शुष्कनामा च सा ते देवी प्रसीदतु इति ।

भवति चात्र ।

कुल्माषादिभिः शुष्कवृक्षे बलिः । तत्रैव च शुष्कवृक्षे स्नानम् । उपासत इत्या-

दिना सार्धेन श्लोकेन मन्त्रः । इति शुष्करेवत्याम् । गतानुगतिका ॥

अनुबन्धान्यथाकृच्छ्रं ग्रहापायेप्युपद्रवान् ॥ बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत् ॥

ग्रहापाये ग्रहविगमेऽप्यनुबन्धानुपद्रवान्यथाकृच्छ्रं कृच्छ्रोपद्रवानतिक्रमेण यथास्वं बालामयप्रतिषेधोक्तैर्भेषजैः समुपाचरेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे षष्ठोऽध्यायः ॥

द्वितीयं कौमारतन्त्रं सम्पूर्णम् ।

सप्तमोऽध्यायः ।

शारीरमानसदोषोपघातक्रमेण भूतविज्ञानीयाध्याय आरभ्यते ॥

अथातो भूतविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अष्टादश भूताधिपतयः । तद्यथा । सुरासुरगन्धर्वोरगयक्षब्रह्मराक्षस राक्षसपिशाचप्रेतकूश्माण्डकाखोर्दयौकिरणवेताळपितरः ऋषिगुरुवृद्धासिद्धाश्च । ते पुनः पृथक् कोटिपरिवाराः । तेषामपि चापरिसङ्ख्येयः परिवार इत्यनन्तो भूतलोकः ॥

अथात इत्यादि पूर्ववत् । यथाष्टादश भूताधिपतयो भवन्ति तद्यथेत्यादिना तथा दर्शयति । ते च सुरादयः पृथक् प्रत्येकं कोटिपरिवाराः तेषामपि परिवाराणां प्रत्येकमपरिसङ्ख्येयः परिवार इत्यनेन प्रकारेणानन्तो भूतलोकः ॥

सर्वेऽपि च प्रायेणाहारकामा निशार्धविचारिणो भयानका मांसासृग्वसाशिनः ॥

सर्वेऽपि भूतलोका आहारकामिनः सन्तो निशार्धविचारिणो भवन्ति । भयानका भयङ्करा मांसाद्याशिनश्च ॥

अपि च । सुरासुरादिसंवाससंसर्गात्तच्छीलाचारकर्मतया च तत्संज्ञां लभन्ते ॥

अपि चेति समुच्चये । य एतेऽस्माभिः सुरादयः प्रदर्शिताः न ते पुरन्दरबलिचित्ररथवासुकिधनदप्रभृतयो ज्ञेया अपि त्वन्य एव । तेषां तु सुरादीनां संवाससंसर्गात्तत्सदृशशीलादितया च सुरादिसंज्ञां लभन्ते ॥

तेषां पुनरनुप्रवेशे कारणं सद्यः पूर्वकृतो वा विशेषेण प्रज्ञापराधः ॥

तेषां तु देहानुप्रवेशे पुंसां प्रज्ञापराधो विशेषतः कारणम् । किंभूतः प्रज्ञापराध आह । सद्यः कृतो वा पूर्वजन्मकृतो वा । स च सूत्र उक्तः ॥

तेन हि कामक्रोधलोभमोहादिजनिते

न प्लुप्तधर्मो भिन्नव्रताचारशौचो मलीमसः पूज्यानतिक्रामन्नात्मानमुपहन्ति॥

तेन हि प्रज्ञापराधेन कामादिजनितेन लुप्तधर्मत्वादियुक्त आत्मानमुपहन्ति । भिन्नशब्दस्य नष्टपर्यायस्य शौचान्तेन सम्बन्धः ॥

ततस्तमात्महनमवतारगवेषिणो देवादिग्रहा अप्यनुघ्नन्ति । तद्वदुन्मादापस्मारोपप्लुतचित्तं तथा ज्वराद्यामयोपहतमपि । विशेषतश्च व्रणिनः पूयासृक्स्नेहगन्धेन ॥

तं तथाविधमात्मनैव हतात्मानमवतारगवेषिणश्छिद्रान्वेषिणो देवादिग्रहा अप्यनुपश्चात् घ्नन्ति । तद्वदेवोन्मादेनापस्मारेण वोपप्लुतचित्तं देवादयोनुघ्नन्ति । व्रणिनश्च पुरुषान् पूयादिगन्धेन हेतुना विशेषतोऽनुघ्नन्ति ॥

एवंविधांस्तु पुरुषानेष्वाघातकालेष्वभिगच्छन्ति ॥

एवंविधान् पूर्वोक्तप्रकारान् पुरुषांस्तु एषु वक्ष्यमाणेष्वाघातकालेषु छिद्रेषु देवादयोऽभिगमनं कुर्वन्ति ॥

केष्वित्याह ।

तद्यथा । पापस्य कर्मणः समारम्भे । पूर्वकृतस्य वा परिणामकाले । एकस्य वा शून्यग्रहनिवासे । चतुष्पथाधिष्ठाने वा । सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा पक्षसन्धिषु वा मिथुनीभावे । रजस्वलाभिगमने वा । विगुणे वाध्यापनहोमबलिमङ्गलप्रयोगे । नियमब्रह्मचर्यव्रतभङ्गे वा । महाहवे वा । देशपुरकुलविनाशे वा । महाग्रहोपगमने वा । स्त्रिया वा प्रजननकाले । विविधभूताशुचिसंस्पर्शे वा । वमनविरेचनरुधिरस्रावे वा । अशुचेरप्रयतस्य वा चैत्यदेवायतनाभिगमने वा । मांसमधुगुडतिलमद्योच्छिष्टे वा । दिग्वाससि वा । निशि नगरचतुष्पथोपवनश्मशानाभिगमने वा । द्विजगुरुसुरयतिपूज्यव्यतिक्रमे वा ॥

तद्यथेत्यादि व्याख्यासामम् । पापं कर्महिंसादि । अप्रयतभावोऽशुचित्वम् । पक्षसन्धयोष्टमीचतुर्दश्यमावास्याः । मिथुनीभावो योषिता रतिः । अथवाध्यापनादीनां प्रयोगे विगुणे शास्त्रनिषिद्धे । अथवा नियमादिभङ्गे । शास्त्रतो नियमः स्मृतः । महाहवो महान् सङ्ग्रामः । देशविनाशे वा पुरविनाशे वा कुलविनाशे वा । महाग्रहस्य राहोरुपगमने वा । स्त्रियाः प्रजननकालः प्रसूतिकालः । अथवा विविधानां भूतानामशुचीनां संस्पर्शे वा । वमनादीनां प्रयोगे वा । अशुचेरप्रयतस्य वासतश्चैत्याद्यभिगमने वा । मांसाद्युच्छिष्टे वा । दिग्वाससिनग्ने । निशि वा नगराद्यभिगमने । द्विजादीनां पूज्यानां व्यतिक्रमे वा ॥

तत्रावलोकयन्तो जनयन्ति मनोविकारं सुरासुरग्रहाः । स्पृशन्तो गन्धर्वाः । समाविशन्तो भुजगाः । यक्षाश्चात्मगन्धमाघ्रापयन्तः । राक्षसावाहयन्तोधिरुह्य । तथैव पिशाचाद्याः । दर्शयन्तः पितरोभिशपन्त ऋषिगुरुवृद्धसिद्धाः ॥

तत्रेत्यादिना यो ग्रहो येन प्रकारेण मनोविकारं जनयतीति प्रदर्श्यते । सुबोधम् । राक्षसा अधिरुह्य वाहयन्तस्तथैव पिशाचाद्या अपि । पितरो दर्शयन्तः । ऋष्यादयस्त्वभिशापं कुर्वन्तः । अपि च । आदूषयन्तः पुरुषस्य देहं देवादयः स्वैस्तुगुणप्रभावैः । विशन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव छायातपौ दर्पणसूर्यकान्तौ ॥

तत्र शीलवन्तं चोक्षाचारं शुक्लाम्बरधरं तपःस्वाध्यायपरं प्रायः शुक्लप्रतिपदित्रयोदश्यां चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा देवा गृह्णन्ति । क्रोधनं कदर्यमात्मसम्भाविनं कुलरूपगर्वितं कृष्णद्वादश्यां कृष्णत्रयोदश्यां सन्ध्ययोश्चासुराः । प्रियनृत्तगीतवादित्रगन्धमाल्याम्बरं परदाररतं चोक्षाचारं प्रायश्चतुर्थ्यामष्टम्यां द्वादश्यां चतुर्दश्यां च गन्धर्वाः । स्वप्नशीलं चपलमनिमित्तक्रोधनमर्थसिद्धं ब्राह्मणं प्रायः पञ्चम्यां सन्ध्ययोर्मध्याह्ने च नागाः । सत्वबलरूपगान्धर्वधनशौर्ययुक्तं माल्यानुलेपनहास्यप्रियमतिव्याकरणं प्रायः शुक्लसप्तम्यामेकादश्यां च यक्षाः ॥

तत्र शीलवत्वादिगुणं प्रायः शुक्लप्रतिपदादिषु देवा गृह्णन्ति । क्रोधनादिकं कृष्णद्वादश्यादिष्वसुराः । प्रियनृत्तगीतादिकं चतुर्थ्यादिषु गन्धर्वाः । स्वप्नशीलादिकं पञ्चम्यादिषु नागाः । न्यस्यार्थे सिद्धोऽर्थसिद्धः । सत्वादियुक्तं माल्यादिप्रियं च वाचमतिक्रम्य चरतियस्तं शुक्लसप्तम्यादिषु यक्षाः ॥

स्वाध्यायतपोव्रतचर्यादेवयतिगुरुपूजारतं भ्रष्टशौचं वा ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्रह्मवादिनं शूरं मानिनं देवागारसलिलक्रीडनप्रियं च स्खलितब्रह्मचर्यं प्रायः शुक्लपञ्चम्यामष्टम्यां पूर्णचन्द्रदर्शने सन्ध्यासु च । ब्रह्मराक्षसाः ॥

स्वाध्यायादिरतं ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्रह्मवादिनं वेदपाठशीलं देवागारादिप्रियं स्खलितब्रह्मचर्यं च शुक्लपञ्चम्यादिषु ब्रह्मराक्षसाः ॥

हीनसत्वं पिशुनं स्तेनं लुब्धं शठं प्रायो द्वितीयातृतीयाष्टमीषु राक्षसपिशाचादयः । कलिपानप्रियमसूयावन्तं परुषभाषिणं बह्वाशिनं च कृष्णनवमीद्वादश्योर्निशि च राक्षसाः ॥

हीनसत्वादिकं द्वितीयादिषु राक्षसपिशाचादयः । तत्र विशेषः कलिप्रियादिकं कृष्णनवम्यादिषु राक्षसाः ॥

आत्मश्लाविनं कूटसाक्ष्यप्रदं परोपतापिनं च चतुर्दश्यां पिशाचादयः ॥

आत्मश्लाविप्रभृतिनं चतुर्दश्यां पिशाचादयः । कूटसाक्ष्यमसत्यसाक्ष्यम् ॥

मातापितृगुरुवृद्धसिद्धाचार्योपसेविनं प्रायो दशम्याममावास्यां च पितरः । तद्विधमेव च प्रायः षष्ठ्यां नवम्यां च गुरुवृद्धसिद्धाः । तथैव च स्नानशुचिविविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिकाव्यकुशलमृषयः ॥

मात्राद्युपसेविनं पितरो दशम्यादिके । तद्विधमेव च मात्राद्युपसेविनं षष्ठ्यादिके गुर्वादयः । तथैव चेति षष्ठ्यां नवम्यां च स्नानादिसेविनं धर्मशास्त्रादिकुशलं चर्षयः ॥

तेषां तु ग्रहीष्यतां पूर्वरूपाणि भवन्ति । तद्यथा । देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचित्वं नृशंसाभिप्रायता कोपनत्वमरतिरोजोवर्णच्छायाबलवपुषां चोपतप्तिः स्वप्ने देवादिभिर्भर्त्सनं प्रवर्तनं च ॥

तेषां तु सर्वेषां सुरादीनां ग्रहीष्यतां ग्रहणं करिष्यतां पूर्वरूपाणि भवन्ति । कानीत्याह । तद्यथेत्यादि । उपतप्तेरोजोवर्णादिभिः संबन्धः । स्वप्ने देवादिभिर्भर्त्सनं सन्तर्जनम् । प्रवर्तनं च यथोक्तेषु व्यापारेषु ॥

तत्र सौम्यदृष्टिं गम्भीरमप्रधृष्यमकोपनं शुचिमनिद्रं भोजनानभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीषवाचं संस्कृतवादिनं देवद्विजगुरुभक्तं शुक्लमाल्याम्बरसरित्पुळिनशैलोच्चभवनदधिक्षीरसुरभिप्रियं चिरादक्षिणी निमीलयन्तं वरप्रदातारं शुभगन्धं वर्चस्विनं फुल्लपद्मोपममुखं देवग्रहेण गृहीतं विद्यात् ॥

तत्रेत्यादिना सुरादीनामष्टादशानामाविष्टानां क्रमेण लक्षणम् । तत्र सौम्यदृष्ट्यादिकं देवग्रहेण गृहीतं विद्यात् । गम्भीरम् । यस्य प्रभावादाकारे क्रोधशोकभयादयः । भावस्था नोपलक्ष्यन्ते तत् गाम्भीर्यमिति स्मृतमिति । तेन युक्तम् । स्वेदादिवागन्तानामल्पशब्देन संबन्धः । भक्तशब्दस्य देवादिभिः । प्रियशब्दस्य माल्यादिभिः । वर्चस्वी तेजस्वी ॥

तत्रापि गोवृषमिव नदन्तं दीप्तमुखनयनमादीप्तेन स्वरेण सर्वमाभाषमाणमीश्वरेण । मेघस्तनितविद्युद्वृष्टीर्वाचा विसृजन्तमिन्द्रेण । धनानि वाचा प्रयच्छन्तमाच्छिन्दन्तं च धनदेन । सुरासवसमगन्धं काष्ठतृणरज्ज्वादि सर्वं पाशमभिमन्यमानं वरुणेन ॥

तत्रापीत्यादिना ईश्वराख्यस्य देवविशेषस्य लक्षणम् । गोवृषो मदोत्कटो गौः । आदीप्तः स्वर ओजस्वी । मेघस्तनितादि वाचा विसृजन्तमिन्द्राख्येन देवेन गृहीतं विद्यात् । वाचैव धनानि प्रयच्छन्तं धनदेन गृहीतं विद्यात् । वरुणाख्येन देवेन गृहीतः सुरादिगन्धो भवति । काष्ठादिकं च सर्वं पाशं मन्यते । इति देवानां लक्षणम् ॥

जिह्मदृष्टिं दुष्टात्मानं क्रोधनमतृप्तं सस्वेदगात्रं देवब्राह्मणगुरुद्वेषिणं निर्भयमभिमानिनं शूरं व्यवसायिनं रुद्रोऽहमिन्द्रोऽहमुपेन्द्रोऽहं स्कन्दोऽहं विशाखोऽहमित्यादि भाषमाणं विकृतवाचमसकृद्धसन्तं सुरामिषरुचिं दन्तैर्नखैश्च परान् हिंसन्तमसुरेण ॥

जिह्मदृष्ट्यादिकमसुरेण गृहीतं विद्यात् । दुष्टात्मानं दुष्टबुद्धिम् ॥

स्वाचारं हृष्टात्मानं शुभगन्धमल्पव्यवहारं नृत्यन्तं गायन्तं मुखवाद्यानि कुर्वन्तं प्रियोद्यानपुळिनरक्तवस्त्रस्नानमाल्यानुले-

पनधूपान्नपानहासलीलाशृङ्गारकथागान्धर्वं गन्धर्वेण । तत्रापि शिरो धुनानं कलहं कुर्वन्तं संरम्भेण जागरूकं पठन्तं हसन्तं हसनेन ॥

स्वाचारादिकं गन्धर्वेण गृहीतं विद्यात् । तत्रापि शिरो धुनानमित्यादिकं हसनेन । इति गन्धर्वाः ॥

क्रोधनमनिशं निश्वसन्तं भ्रमन्तमातपत्रात् त्रस्यन्तं रक्ताक्षं स्तब्धदृष्टिं जिह्वां लोलयन्तं सृक्किण्यौ लिहानमधोमुखशायिनं चलं वक्रगामिनं बिलमवलोक्य सर्पवदूर्ध्वं प्रसरन्तं जलौघघनदुन्दुभिस्वनैर्हृष्यन्तं क्षीरघृतगुडमधुस्नानमाल्यप्रियं गात्राणि कम्पयन्तं दन्तैः खादन्तं जलेऽवतीर्णमुत्तरणमनिच्छन्तमुरगेण ॥

क्रोधनत्वादिगुणमुरगेण गृहीतं विद्यात् । अनिशं प्रतिक्षणं जिह्वां लोलयन्तं परिलोलयन्तम् । सृक्किण्यावोष्ठसन्धी । बिलं छिद्रमवलोक्य दृष्ट्वा सर्पवदूर्ध्वं प्रसरन्तम् । जलौघादिस्वनैर्हृष्यन्तम् । प्रियशब्दस्य क्षीरादिभिः संबन्धः ॥

असकृत् स्वप्नरोदनहासनृत्यगीतपाठकथाऽन्नपानस्नानमाल्यधूपगन्धरक्तवस्त्ररतिं रक्तत्रस्तविप्लुताक्षं द्रुतं सगर्वं मत्तमिव गच्छन्तं वस्त्रान्तमुत्कर्षयन्तं चलिताग्रहस्तं बहुभाषिणं स्त्रीलोलुपं मद्यामिषप्रियं सन्नह्य शस्त्रं मृगयमाणमतिबलमव्यथं हृष्टं तुष्टमल्परोषं किं कस्मै ददामीति वादिनं शुभगन्धं वर्चस्विनं द्विजातिवैद्यपरिभाविनं रहस्यभाषिणं यक्षेण ॥

असकृत स्वप्नादिरतिं रक्ताक्षत्वादिगुणं च यक्षेण गृहीतं विद्यात् । वस्त्रान्तमञ्चलम् । सन्नह्य कङ्कटं गृहीत्वा युद्धाय शस्त्रं मार्गयन्तम् ॥

तत्रापि हृषितरोमाणमूर्ध्वेक्षणं प्रहृष्टनयनं चण्डं परुषं महानिनादं मणिवरेण । रहोहसितनृत्यगीतान्याचरन्तमाकीर्णे मौनमासेवमानं विकटेन ॥

तत्रापीत्यादिना यक्षविशेषाः । हृषितरोमत्वादिरूपं मणिवराख्येन यक्षेण गृहीतं विद्यात् । रहःप्रभृत्याचरन्तमाकीर्णे जनसंकुले मौनमाचरन्तं विकटाख्येन यक्षेण गृहीतं विद्यात् ॥

हासनृत्तप्रियमाक्रोशिनं प्रधाविनं देवद्विजभिषग्द्वेषिणं मन्त्रवेदशास्त्राभिधायिनं काष्ठशस्त्रादिभिश्चात्मानमाघ्नन्तं छिद्रप्रहारिणं वैद्यरन्ध्रान्वेषिणं भोःशब्दवादिनं परुषं रौद्रचेष्टं शीघ्रगामिनं ब्रह्मराक्षसेन । तत्रापि विकृतस्वरं भाषयन्तमुत्रासयन्तं ब्रह्मवादिनं संस्कृतभाषिणं बहुशस्तोयं याचन्तं यज्ञसेनेन ॥

हासनृत्तप्रियादिगुणं ब्रह्मराक्षसेन गृहीतं विद्यात् । वैद्यस्य रन्ध्रान्वेषिणं रन्ध्रं प्रहरणावसरम् । तत्रापि ब्रह्मराक्षसेषु मध्ये विकृतस्वरादिगुणं यज्ञसेनाख्येन गृहीतं विद्यात् इति यक्षाः ॥

सक्रोधदृष्टिं भ्रुकुटिमुद्वहन्तं भैरवास्यं त्वरितमभिधावन्तं रुवन्तं ससंभ्रमं प्रहरन्तं नष्टनिद्रं निशाविचारिणमन्नद्वेषिणमनाहारमप्यतिबलिनमन्नकाले हसन्तं निर्लज्जं शूरं रोषणमप्रियवादिनमशुचिं स्त्रीमद्यमांसरक्तमाल्यप्रियं रक्तमामिषं वा दृष्ट्वोष्ठौ परिलिहन्तं दीनं शङ्कितं धावन्तमकस्माद्रुदन्तं हसन्तं गायन्तं नृत्यन्तं निरर्थकं परिभाषमाणं राक्षसेन । तत्रापि परुषच्छविं भूमिं ताडयन्तमकस्माद्रुदन्तं विशाखेन । भिन्नगद्गदकण्ठमङ्गानि भञ्जयन्तं जिह्वां परिलिहानमक्षमालया जपमानं शौचमभीक्ष्णं कुर्वाणं सङ्गमेन । मेघविद्युदुदयायासते क्रुध्यन्तं जलवृष्टिं समन्तान्मन्यमानं शकटनिष्पीडिनं विद्युन्मालिना । आममांसपललमूलकापूपपरमान्नयाचिनं रूक्षच्छविं विरूपाक्षेण ॥

सक्रोधदृष्टित्वादियुक्तं राक्षसेन गृहीतं विद्यात् । भैरवं भीषणम् । रुवन्तं शब्दं कुर्वन्तम् । प्रियशब्दस्य स्त्र्यादिभिः संबन्धः । अकस्मादिति शङ्कितादिनापि संबध्यते । तत्रापि राक्षसेषु मध्ये परुषच्छवित्वादियुक्तं विशाखाख्येन राक्षसेन गृहीतं विद्यात् । भिन्नगद्गदकण्ठत्वादियुक्तं सङ्गमाख्येन गृहीतम् । असते अभवने मेघाद्युदयाय क्रुध्यन्तमेवमादिगुणं विद्युन्मालिना गृहीतम् । आममांसादियाचिनं रूक्षच्छविं च विरूपाक्षेण गृहीतं विद्यात् । इति राक्षसविशेषाः ॥

अस्वस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठन्तं परिधात्रिनं दयितनृत्यगीतहासोच्छिष्टमद्यमांसशून्यनिवासरतिं पुरस्तादभिघ्नन्तं निर्भत्सनादीनशङ्कितवदनं नखैरात्मवपुषि लिखन्तं नष्टस्मृतिं बद्धावद्धभाषिणमकस्माद्रुदन्तं दुःखान्यावेदयमानमुध्वस्तरूक्षदेहस्वरं दुर्गन्धमशुचिं नग्नं मलिनं रथ्याचैलतृणाभरणं सङ्करकूटकाष्ठाश्वारोहिणं लोलं बह्वाशिनं पिशाचेन । तत्रापि भोजनं दृष्ट्वा हसन्तं विस्वरं क्रोशन्तं नित्यभीतं कश्मलेन । सर्वगात्राणि स्पन्दयन्तं मुहुर्मुहुर्धावन्तं भीषयमाणं कुशेन । वैद्यं दृष्ट्वा कुप्यन्तं भ्रमद्भोजिनं बह्वाशिनं भस्मगुण्ठनशयनं स्त्रियोमार्गे रुन्धानं मूत्रपुरीषविमर्दिनं निस्तेजसा । प्रेताकृतिचेष्टागन्धं तृणच्छेदिनं भीतमाहारद्वेषिणं प्रेतेन ॥

अस्वस्थचित्तत्वादिगुणं पिशाचेन गृहीतं विद्यात् । निर्भत्सनं सन्तर्जनम् । आवेदयमानं कथयन्तम् । रथ्याचैलं मार्गवस्त्रखण्डिका । सङ्करकूटमवकरनिकरम् । काष्ठमय्यश्वप्रतिकृतिः काष्ठाश्वः । तत्रापि पिशाचग्रहेष्वपि प्रेताकृतीत्याद्यन्तेन ग्रन्थेन कश्मलादिभिः प्रेतान्तैर्गृहीतानां लक्षणं सुबोधम् । इति पिशाचाः ॥

बहुप्रलापमुग्रवाक्यं विलम्बितगतिं कृष्णवदनं शूनप्रलम्बवृषणं कूश्माण्डेन ॥

बहुप्रलापादिगुणं कूश्माण्डेन गृहीतं विद्यात् ॥

नग्नं धावन्तमकस्मादश्मकाष्ठादि गृहीत्वा भ्रमन्तं तृणचीरमाल्यनिवसनमुत्रस्तदृष्टिं

परुषाभिधायिनं श्मशानशून्यैकवृक्षरथ्यानिषेविणं तिलान्नमद्यामिषसक्तदृष्टिं काखोर्देन ॥

नग्नत्वादिगुणं काखोर्दाख्येन ग्रहेणाधिष्ठितं विद्यात् । निवसनशब्दस्य तृणादिभिः सम्बन्धः । सक्तशब्दस्य तिलान्नादिभिः ॥

उग्रवादिनं रक्तत्रस्तनेत्रमन्नाभिलाषिणमुदकं प्रार्थयमानं मौकिरणेन ॥

उग्रवागादियुतं मौकिरणेन गृहीतं विद्यात् ।

सत्यवादिनं परिवेपिनं धूपगन्धमाल्यरतिमतिनिद्रालुं वेतालेन ॥

सत्यवागादिगुणं वेतालेन गृहीतमिति जानीयात् । परिवेपनं कम्पनम् ॥

अप्रसन्नदृष्टिं चलन्नेत्रपक्ष्माणं शङ्कितेक्षणं दीनवदनं संशुष्कतालुं निद्रालुं प्रतिहतवाचमपसव्यवस्त्रधरपाणिमरोचकिनं तिलगुडपायसमांसरुचिं च पितृग्रहेण ॥

अप्रसन्नदृष्टित्वादिगुणं पितृग्रहेण गृहीतं विद्यात् । अपसव्यमवामम् । रुचिशब्दस्तिलादिभिः संबध्यते । तेन तिलरुचिं वा गुडरुचिं वा पायसरुचिं वा मांसरुचिं वा इति ।

ऋषिगुरुवृद्धसिद्धानामभिशापानुध्यानानुरूपविहारव्याहाराहारं तद्ग्रहेण गृहीतं विद्यादिति । भवति चात्र ॥

ऋष्यादीनामन्यतमस्य यस्य वाभिशापानुध्यानस्यानुरूपैः प्रत्यक्षानुमितैर्विहारादिभिर्युक्तस्तं तद्गृहीतमेव विद्यात् । गतानुगतिका । [यो नरो गुर्वादीनां शापस्यानुध्यानेन ते मामेवं शप्तवन्त इत्यादि सर्वदा व्यवहरति तद्विधाहारचेष्टो वा भवति तं गुर्वाद्यन्यतमग्रहेण गृहीतं विद्यादिति कैरळी व्याख्या] ॥

लक्षयेत् ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् ।
पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥

यत्र यस्मिन् पुरुषेऽपौरुषमपुरुषोचितं ज्ञानादिकं वैद्यो लक्षयेत् तत्र भूतग्रहमस्तीति वदेदिति साधारणं लिङ्गम् ॥

कुमारवृन्दानुगतं नग्नमुद्धतमूर्धजम् ।
अस्वस्थमनसं दैर्घ्यकालिकं सग्रहं त्यजेत् ॥

इत्युत्तरे सप्तमोऽध्यायः ।

कुमारवृन्दानुगतमित्यासाध्यग्रहलक्षणं व्याख्यास्यम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

उक्तक्रमेणैव भूतानां चिकित्सितं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो भूतप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

भूतं जयेदहिंसेच्छुं जपहोमबलिव्रतैः ।
तपश्शीलसमाधानज्ञानदानदयादिभिः ॥

आहिंसेच्छुं साध्यं रतिकामं बलिकामं च भूतं जपप्रभृतिभिर्जयेत् ॥

हिङ्गुव्योषालनैमालीलशुनार्कजटाजटाः ।
अजलोमीसगोलोम्नी भूतकेशीवचालता ॥
कुकुटीसर्पगन्धाख्यातिलाः काणविकाणिके ।
वज्रप्रोक्ता वयस्था च शृङ्गी मोहनवल्ल्यपि ॥
स्रोतोजाञ्जनरक्षोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधम् ।
खराश्वश्वाविडुष्ट्रर्क्षगोधानकुलशल्यकात् ॥
द्वीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्वतः ।
चर्मपित्तद्विजनखा वर्गेऽस्मिन् साधयेत् घृतम् ॥
पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ।
अभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ॥
एभिश्च गुळिकां युञ्ज्यादञ्जने सावपीडने ।
प्रलेपे कल्कमेतेषां क्वाथं च परिषेचने ॥
प्रयोगोऽयंग्रहोन्मादान् सापस्मारान् शमं नयेत्

हिङ्ग्वादौ वर्गे पुराणं घृतं सिद्धं नवं तैलं वा पाननस्ययोरभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यम् । नैमाळी मनश्शिला । अर्कजटा अर्कमूलम् । जटा मांसी । अजलोमी मेषविलोचना । गोलोमी दूर्वा । भूतकेशी शुक्ला निर्गुण्डी । लता शतपुष्पा । कुकुटी रसायनोक्तलक्षणा । सर्पगन्धा गन्धनाकुली । काणा काकोळी । विकाणा क्षीरकाकोळी । वज्रप्रोक्ता सुधा । वयस्था आमलकम् । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । मोहनवल्ली ब्राह्मी शिरीषश्च । रक्षोघ्नं सर्षपम् । अन्यद्रक्षोघ्नमौषधं वचादि यथालाभम् । खरादीनां त्रयोदशानां सामुद्राणां च सत्वानां प्राणिनां यथालाभं चर्मादिकम् । एषामित्येभिरिति च हिङ्ग्वादीनां परामर्शः । अवपीडनं कल्कादिनस्यम् । सुबोधम् ॥

गजाह्वापिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ।
गोधानकुलमार्जारशशपित्तप्रपेषितान् ॥
नावनाभ्यङ्गसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ।

गजाह्वादीन् गोधादिपित्तप्रपेषितान् नावनादिषु ग्रहापहान् विदधीत । गजाह्वा हस्तिपिप्पली ॥

अश्वश्वाश्वतरोलूककङ्कगृध्रसृगालजा ।
विट्खरोष्ट्रवराहाश्च तया तैलं विपाचितम् ॥
पिष्ट्या बस्तमूत्रेण नावनादिषु पूजितम् ।

अश्वादीनां दशानां विशा पुरीषेण बस्तमूत्रपिष्टया तैलं विपाचितं नावनादिषु पूजितम् । अश्वतरो वेसरः ॥

* शिरीषपुष्पंलशुनं शुण्ठींसिद्धार्थकंवचाम् ॥
मञ्जिष्ठां द्वे निशे कृष्णां बस्तमूत्रेण पेषयेत् ।
छायाशुष्का कृतावर्तिः मत्स्यपित्तद्रुताञ्जनम् ।

शिरीषादिभिर्बस्तमूत्रपिष्टैः कृता वर्तिः छायाशुष्का सती प्रयोगकाले मत्स्यपित्तेन द्रुता भूतेष्वञ्जनम् ॥

* शिरीषबीजमिति सुश्रुतपाठः ।

नक्तमालफलं व्योषं विल्वस्योनाकयोर्जटा ।
हरिद्रे च कृता वर्तिः पूर्ववन्नयनाञ्जनम् ॥
* वयस्थाहिङ्गुकटुका षड्ग्रन्थासैन्धवं तथा ।

नक्तमालफलादिभिः कृता वर्तिः पूर्ववदिति वस्तमूत्रपिष्टा शुष्का च मत्स्यपित्तेन कृता नयनाञ्जनम् । नक्तमालः कर्णिकारः । जटा मूलम् । वयस्थेत्यादि । तथा पूर्ववन्नयनाञ्जनम् । वयस्था आमलकम् । षट्ग्रन्था वचा ।

सिद्धार्थकवचाहिङ्गुप्रियङ्गुरजनीद्वयम् ॥
मञ्जिष्ठाश्वेतकटभीवराश्वेताद्रिकर्णिका ।
निम्बस्य पत्रं बीजं तु नक्तमालशिरीषयोः ॥
सुराह्वं त्र्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ।
सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ॥
ग्रहान्सर्वान्निहन्त्याशुविशेषादासुरान्ग्रहान् ।
कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्मजित् ॥
एभिरेवौषधैर्बस्तवारिणा कल्पितोऽगदः ।
पाननस्याञ्जनालेपस्नानोद्वर्षणयोजितः ॥
गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ।

सिद्धार्थकादिभिः कल्कीकृतैश्चतुर्गुणे गोमूत्रे सिद्धं सर्पिर्नाम्ना सिद्धार्थकं । ग्रहान् सर्वान् सुरादीन् निहन्ति । आसुरान् ग्रहान् विशेषान्निहन्ति । कृत्यादिघ्नं च । कृत्या आभिचारदेवता । एभिरिति सिद्धार्थकादिभिर्बस्तमूत्रेणागदः पानादियोजितो गुणैः पूर्ववत् । सुबोधम् ॥

* वयस्थाहिङ्गुकटुकमिति सुश्रुतपाठः ।

सिद्धार्थकव्योषवचाश्वगन्धा
निशाद्वयं हिङ्गुपलाण्डुकन्दम् ।
बीजं करञ्जात् कुसुमं शिरीषात्
फलं च वल्कं च कपित्थवृक्षात् ॥
समाणिमन्थं सनतं सकुष्ठं
स्योनाकमूलं किणिही सिता च ।
बस्तस्य मूत्रेण सुभावितं तत्
पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥
दुष्टग्रहोन्मादतमोनिशान्धा-
नुद्बन्धकान् वारिनिमग्नदेहान् ।
दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदष्टां-
स्ते साधयन्त्यञ्जननस्यलेपैः ॥

सिद्धार्थकाद्यनेकवारं बस्तमूत्रेण भावितं गोपित्तेन गुडान् कुर्यात् । ते गुडा अञ्जनादिभिर्दुष्टग्रहादीन् साधयन्ति । वल्कं त्वक् । माणिमन्थं सैन्धवम् । स्योनाकस्य मयूरजङ्घस्य मूलम् । किणिही गिरिकर्णिका । सा तु सिता शुक्ला । तमस्तिमिरम् । उद्बन्धको गलबन्धेन मृतकल्पः । तद्वज्जलनिमग्नदेहः । विषलिप्तेन शस्त्रेणाहतो दिग्धाहतः ॥

कार्पासास्थिमयूरपत्रबृहतीनिर्माल्यपिण्डीतक
त्वग्वांशीवृषदंशविट्तुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः
नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं
स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशग्रहघ्नंपरम् ॥

कार्पासास्थ्यादिभिस्तुल्यैः समभागैः कृतं धूपनं स्कन्दग्रहादिघ्नम् । निर्माल्यं स्रक् । पिण्डीतको मदनः ॥

त्रिकटुकदलकुङ्कुमग्रन्थिकक्षारसिंही
निशादारुसिद्धार्थयुग्माम्बुशक्राह्वयैः ।
सितलशुनफलत्रयोशीरतिक्तावचा
तुत्थयष्टीबलालोहितैलाशिलापद्मकैः ॥
दधितगरमधूकसारप्रियाह्वाविषाख्या
विषाताक्ष्यशैलैः सचव्यामयैः कल्कितैः ।
घृतमनवमशेषमूत्रांशसिद्धं मतं
भूतरावाह्वयं पानतस्तद्ग्रहघ्नं परम् ॥

त्रिकटुकादिभिस्तुल्यैः समभागैः कल्कितैरशेषमूत्रांशसिद्धमष्टानां मूत्राणामंशेन भागेन पक्कमाज्यमनवं पुराणं नाम्ना भूतरावम् । तत् पानात् परं ग्रहघ्नम् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । सिंही बृहती । सिद्धार्थयुग्मं रक्तश्वेतभेदेन । सितं चन्दनम् । लोहिता मञ्जिष्ठा । दधि श्रीवासम् । प्रियाह्वा प्रियङ्गुः । विषाख्या लाङ्गली । विषा अतिविषा । आमयं कुष्ठम् । त्रिंशद्वर्णैः पूर्णपादस्त्वर्णाख्योयं हि दण्डकः ॥

नतमधुककरञ्जलाक्षापटोलीसमङ्गावचा ।
पाटलीहिंगुसिद्धार्थसिंहीनिशायुग्लतारोहिणैः
बदरकटुफलत्रिकाकाण्डदारुक्रिमिघ्नाजगन्धामराकोलकाशातकीशिग्रुनिम्बांबुदेन्द्राह्वयैः
गदशुकतरुपुष्पबीजोग्रयष्ट्यद्रिकर्णीनिकुम्भाग्निबिल्वैःसमैः कल्कितैर्मूत्रवर्गेणसिद्धंघृतम्
विधिविनिहितमाशु सर्वैः क्रमैर्योजितं हन्तिसर्वग्रहोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतम् ॥

नतादिभिः समैः कल्कितैर्घृतं मूत्रवर्गेणाष्टभिर्मूत्रैः सिद्धं विधिना च पात्रे निहितं सर्वैश्च पानादिभिः क्रमैर्योजितं सर्वग्रहादीन् हन्ति नाम्ना महाभूतरावं स्मृतम् । समङ्गा मञ्जिष्ठा । सिंही बृहती । निशायुग्दार्वी पिण्डहरिद्रा च । लता शारिबा शतपुष्पा च । रोहिणी कटुरोहिणी । कटु मरिचम् । फलत्रिकं त्रिफला । दारुर्देवदारुः । अमरा निर्गुण्डी अङ्कोलोऽङ्कोलः । अम्बुदो मुस्तः । इन्द्राह्वय इन्द्रवृक्षः । गदं कुष्ठम् । शुकतरुः शिरीषः । बीजोग्रो वंशः । अद्रिकर्णी गिरिकर्णी । निकुम्भो दन्ती । अग्निश्चित्रकः । षट्त्रिंशद्वर्णपादोयं व्यालाख्यो दण्डकः स्मृतः ॥

ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ।
दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥

पूर्वाध्यायोक्तप्रकारेण ग्रहा भूता येषु दिनेषु गृह्णन्ति तेष्वेव दिनेषु विशेषतस्तेषां बल्यादींश्चिकित्सकः प्रयुञ्जीत । विशेषशब्दादन्यदापीति ॥

स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ।
रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥
रत्नानि गन्धमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिषी ।
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम्

येभ्यो ग्रहेभ्यः स्नानादिकं यदैव रोचते तदैवाहरेदुपनयेत् । रत्नादिकं सर्वेषां ग्रहाणां सामान्यः साधारणो विधिः ॥

सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ।
दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेत् बलिम् ॥
पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरे ।

गन्धर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् ।

सुरादिभ्यः पञ्चभ्यः सुरालये बलिस्तत्रापि तेष्वपि उत्तरस्यां दिशि देवेषु विशेषः । दैत्यभूताय चत्वरे त्रिपथे पश्चिमायां दिशि । गवां मार्गे वस्त्राभरणयुक्तो गन्धर्वाय बलिः ॥

पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।
यक्षाय यक्षायतने सरितोर्वा समागमे ॥
चतुष्पथे राक्षसयोर्भीमेषु गहनेषु वा ।
रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् ॥
शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ।

पितृग्रहे नागग्रहे च नद्यां बलिः नागानां विशेषमाह नागेभ्यः पूर्वदक्षिणायां दिशि । यक्षाय यक्षायतने । यक्षायतनं यक्षदेवताक्षेत्रम् । यद्वा वटविटपिमूलं तत्र यक्षाधिवासस्य प्रसिद्धत्वात् । सरितोः समागमो नद्योः सङ्गमः । राक्षसयोरिति राक्षसानां ब्रह्मराक्षसानां च चतुष्पथे वा भीषणेषु वा गहनेषु काननेषु । तयोरेव दिक् सुबोधा । पश्चिमां दिशमास्थिते शून्यालये पिशाचाय बलिः । सर्वत्र दिग्विभाग आतुरगृहापेक्षयेति ॥

दिग्देशमुक्त्वा शुचीत्यादिना बलिरुच्यते ॥

शुचिशुक्लानि माल्यानि गन्धाः क्षैरेयमोदनम् ।
दधिच्छत्रं च धवलं देवानां बलिरिष्यते ॥

शुचिमाल्यादिकं देवानां बलिरिष्यते ॥

हिङ्गुसर्षपषड्ग्रन्धाव्योषैरर्धपलोन्मितैः ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

तत्पाननावनाभ्यङ्गैर्देवग्रहविमोक्षणम् ।

हिङ्ग्वादिभिरर्धपलोन्मितैर्घृतप्रस्थं चतुर्षु गोमूत्रप्रस्थेषु विपाचयेत् । तद्घृतं पानादिभिर्देवग्रहविमोक्षणम् । षड्ग्रन्धा वचा ॥

नस्याञ्जनं वचाहिङ्गुलशुनं बस्तवारिणा ॥

वचादिकं बस्तमूत्रेण सह नस्यं चाञ्जनं च देवग्रहविमोक्षणमिति संबन्धः । इति देवानाम् ॥

दैत्ये बलिर्बहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ।

बहुफलादियुक्तो दैत्ये बलिः । इति दैत्ये ॥

नागानांसुमनोलाजगुडापूपगुडोदनैः ॥

परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेसरैः ।
वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ॥

सुमनःप्रभृतिभिर्नागानां बलिः गुडापूपः सोमालकम् । परमान्नं पायसम् । पुरो गुग्गुलुः । रक्तोत्पलं रक्तोत्पलकुसुमम् ॥

श्वेतपत्रं च लोध्रं च तगरं नागसर्षपाः ।
शीतेन वारिणा पिष्टं नावनाञ्जनयोर्हितम् ॥

[श्वेतपत्रमित्यादि । शीतेनानुष्णेन जलेन पिष्टं श्वेतपत्रादिकं नावनाञ्जनयोर्नावनेऽञ्जने च हितं नागग्रहविमोक्षणमित्यर्थः । श्वेतपत्रं (वेळिळयिल) श्वेतपद्ममिति केचित् । नागं नखम् । सर्षपं हृस्वसर्षपम् । नपुंसकमनपुंसकेनैकवचान्यतरस्यामिति हितशब्दस्य क्लीबत्व-

मेकत्वं च । इति कैरळी व्याख्या] इति नागानाम् ॥

यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकौदनगुल्गुलु ।
देवदारूत्पलं पद्ममुशीरं वल्लकाञ्चनम् ॥
हिरण्यं च बलिर्योज्यो मूत्राज्यक्षीरमेकतः ।
सिद्धं समोन्मितं पाननावनाभ्यञ्जने हितम् ॥

क्षीरादिकं हिरण्यान्तं यक्षाणां बलिः । मिश्रकौदनं मांसमिश्रमोदनम् । वल्लकाञ्चनं (पोन्मत्तम) हिरण्यं स्वर्णम् । नागकेसरमिति केचित् । मूत्रं घृतं क्षीरं च समोन्मितं तुल्यमेकत्र मिश्रीभावेन सिद्धं पानादौ हितम् ॥

हरीतकी हरिद्रे द्वे लशुनो मरिचं वचा ।
निम्बपत्रं च बस्ताम्बुकल्कितं नावनाञ्जनम् ॥

हरीतक्यादिकं बस्तमूत्रेण कल्कितं नावनमञ्जनं च नावनाञ्जनविषये हितम् । इति यक्षाणाम् ॥

ब्रह्मरक्षोबलिः सिद्धं यवानां पूर्णमाढकम् ।
तोयस्य कुम्भः पललं छत्रं वस्त्रं विलेपनम् ॥

यवानां पूर्णमन्यूनाधिकमाढकं सिद्धं कल्कितं तोयकुम्भादिकं च ब्रह्मरक्षसो बलिर्भवति । आढकं षोडशकुडुबप्रमाणम् । तोयस्य कुम्भो द्रोणः । पललं मांसम् । विलेपनं चन्दनाद्यनुलेपनम् ॥

गायत्रीविंशतिपलक्वाथेऽर्धपलिकैः पचेत् ।
त्र्यूषणत्रिफलाहिङ्गुषड्ग्रन्थामिसिसर्षपैः ॥
सनिम्बपत्रलशुनैः कुडवान सप्त सर्पिषः ।
गोमूत्रे त्रिगुणे पाननस्याभ्यङ्गेषु तद्धितम् ॥

गायत्रीविंशतिपलस्य खदिरपलविंशतेः क्वाथे क्वाथपरिभाषया कृते त्र्यूषणादिभिरर्धपलैः सह सप्त कुडुबान् सर्पिषस्त्रिगुणे गोमूत्रे पचेत् । तत् पक्वं घृतं ब्रह्मरक्षसां पानादिषु हितम् । षड्ग्रन्था वचा । मिसिः शतपुष्पा । लशुनं सितलशुनम् । इति ब्रह्मरक्षसाम् ॥

रक्षसां पललं शुक्तं कुसुमं मिश्रकौदनम् ।
बलिः पक्वामसांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः ॥

पललादिकं रुधिरोक्षितनिष्पावान्तं रक्षसां बलिः बलिसाधनम् । पललं तिलचूर्णम् । मिश्रकौदनं मांसेन सह पक्वमोदनम् । पक्वान्यामानि च मांसानि । रुधिरेण रक्तेनोक्षिताः सिक्ताः ॥

नक्तमालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च ।
तद्वच्च कृष्णपाटल्या बिल्वमूलं कटुत्रिकम् ॥
हिङ्ग्विन्द्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलम् ।
नावनाञ्जनयोर्योज्यो बस्तमूत्रद्रुतोऽगदः ॥

नक्तमालशिरीषत्वगादिकं बस्तमूत्रद्रुतोऽगदो रक्षसां नावनाञ्जनयोर्नावनविषयेऽञ्जनविषये च योज्यः । नक्तमालः कर्णिकारः । कृष्णपाटली कृष्णपुष्पा पाटली ॥

एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ।
रक्षोग्रहान् वारयते पानाभ्यञ्जननावनैः ॥

एभिरेव नक्तमालत्वगादिभिश्चतुर्गुणे गोमूत्रे सिद्धं पक्वं घृतं पानादिभी रक्षोग्रहान् वारयते रुणद्धि । इति रक्षसाम् ॥

पिशाचानांबलिःशीधुःपिण्याकःपललंदधि ।
मूलकं लवणं सर्पिः सभूतौदनयावकम् ॥

शीध्वादि यावकान्तं पिशाचानां बलिः। शीधुरिक्षुकृतं मद्यम् । पिण्याकस्तिलकल्कः । पललं मांसम्। मूलकं तत्संज्ञं शाकम् । भूतौदनं मांसौदनम् । यावकं वाट्यम् ॥

हरिद्राद्वयमञ्जिष्ठामिसिसैन्धवनागरम् ।
हिङ्गुप्रियङ्गुत्रिकटुरसोनत्रिफलावचाः ॥
पाटलीश्वेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतम् ।
गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ॥

पाटल्यादिभिः कृते क्वाथे हरिद्राद्वयादिकं कल्कीकृत्य गोमूत्रचतुर्भागयुक्तं सिद्धं घृतं पानेभ्यञ्जने च पिशाचानां पिशाचग्रहगृहीतानां हितम् । श्वेतकटभी सुषवी । (पुळानीति भाषायाम् ॥

बस्ताम्बुपिष्टैस्तैरेव योज्यमञ्जननावनम् ।

बस्ताम्बुनाविमूत्रेण पिष्टैस्तैरेव हरिद्राद्वयादिभिरञ्जनं नावनं च योज्यम् । इति पिशाचानाम् ॥

देवर्षिपितृगन्धर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ।
सर्पिष्पानादि मृद्वस्मिन् भैषज्यमवचारयेत् ॥

देवादिचतुष्टये तीक्ष्णमसहनीयं नस्यादिकं वर्जयेत् । अस्मिंश्चतुष्टये सर्पिष्पानादिकं सर्वं च भैषज्यं मृद्वतीक्ष्णमवचारयेत् प्रयोजयेत् । सर्पिष्पानादीत्यत्रादिशब्देन नावनाभ्यञ्जनादिपरिग्रहः ॥

ऋते पिशाचात् सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ।
सवैद्यमातुरं घ्नन्ति क्रुद्धास्ते हि महौजसः ॥

सर्वेषु ग्रहेषु प्रतिकूलं न किञ्चिदप्याचरेत् पिशाचादृते पिशाचं वर्जयित्वा । ते सुरादयः पिशाचवर्जिता महौजसोऽनिर्देश्यशक्तिविशेषा यतः प्रतिकूलाचरणेन क्रुद्धाः सवैद्यमातुरं घ्नन्ति ॥

ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम् ।
सर्वव्याधिचिकित्सांचजपन्सर्वग्रहान्जयेत् ॥
तथोन्मादानपस्मारानन्यं वा चित्तविप्लवम् ।

नाथमार्यावलोकिताख्यं ध्यात्वा सर्वव्याधिचिकित्सां विद्यां जपन् समाहितः पौनः पुन्येनोचरन् सर्वग्रहानुन्मादादींश्च जयेत् । ईश्वरादिकं तस्यैव विशेषणम् । [ईश्वरमिति । द्वादशभुजं द्वादशसङ्ख्यैर्भुजैर्युतं आर्यावलोकितं आर्यया पार्वत्या अवलोकितमार्यासहितमित्यर्थः । नाथं लोकैकनाथमीश्वरं महादेवं ध्यात्वा सर्वव्याधिचिकित्सां लक्षणया सर्वव्याधेः प्रायश्चित्तभूतं श्रीपञ्चाक्षरादिकं मन्त्रं जपन् समाहितः पौनःपुन्येनोचरन् सर्वग्रहान् पञ्चसप्ताष्टादशविधानुन्मादान् वक्ष्यमाणलक्षणानपस्मारानपस्मारग्रहानन्यं वा येनकेनापि हेतुनोत्पन्नं चित्तविप्लवं बुद्धिविभ्रंशं जयेच्छमयेत् । इति कैरळी]

महाविद्यां च मायूरीं शुचिस्तं श्रावयेत् सदा

तं चातुरं शुचिर्वैद्यो मायूरीं महाविद्यां सदा श्रावयेत् । [शुचिं तं श्रावयेत सदा इति च पाठः । महाविद्यामिति । शु-

चिं कायवाङ्मनोव्यापारशुद्धं तमातुरं महाविद्यां बुद्धदेवताख्यां मायूरीं त्वरितां सदानवरतं श्रावयेत् तं प्रति ब्रूयात् । इति कैरळी]

भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्गणान्
जपन् सिद्धांश्च तन्मन्त्रान् ग्रहान सर्वानपोहति

भूतेशमिति । भूतनाथविग्रहं स्थाणुं च भगवन्तं महेश्वरं प्रमथाख्यांस्तद्गणांश्च पूजयेत् । तदिति स्थाणुपरामर्शः । [भूतेशमिति । भूतेशं सर्वभूतानामीशं स्थाणुं महादेवं प्रमथाख्यान् भूतप्रमथगुह्यकादिषु मध्ये प्रमथाख्यान् गणांश्च तदिति स्थाणुपरामर्शः पूजयेत् बलिकर्मादिपूजाविशेषैः प्रसादयेत् । जपन्निति । सिद्धान् प्रसिद्धांस्तन्मन्त्रानघोरादीनिति पाठ्यकारः । ग्रन्थान्तरेऽन्यथा प्रोक्तं च॰ व्योमावापीमहाविद्या महापाशुपतस्तथा । फेळाक्षी वज्रगान्धारी मालिनी मन्त्रसंहिता ॥ तथा चिबिडनासा च शूलिनी चेति कीर्तिताः । तन्त्रे सिद्धा महामन्त्रा ग्रहाणां निग्रहा हिताः । इति तान् मन्त्रान् जपन् सर्वान् ग्रहानपोहति ॥ इति कैरळी ॥

यच्चानन्तरयोः किञ्चिद्वक्ष्यतेऽध्याययोर्हितम्
यच्चोक्तमिह तत् सर्वं प्रयुञ्जीत परस्परम् ॥

इत्युत्तरेऽष्टमोऽध्यायः ॥

यच्चेत्यादिनोन्मादापस्मारयोर्भूतानां च साधारणी चिकित्सा बोद्धव्येत्युक्तम् । [यच्चेति । अनन्तरयोरुन्मादापस्मारप्रतिषेधयोर्यद्धितं चिकित्सितं वक्ष्यते इह भूतप्रतिषेधे यदुक्तं च तत्सर्वं कर्म परस्परं व्यत्यस्य प्रयोजयेत् । तच्चेति च शब्देन अस्मिन्नध्याये देवदानवग्रहादीनुद्दिश्य प्रोक्तं कर्मापि परस्परं प्रयुञ्जीतेति द्योतितम् । इति कैरळी]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरेऽष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः ।

भूतसमानहेतुत्वादिभिश्चित्तोपप्लवसामान्याच्चिकित्सासामान्याच्च भूतचिकित्साया अनन्तरमेवोन्मादापस्मारयोर्निर्णयस्तत्र प्रथममुन्मादं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथात उन्मादप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

षडुन्मादा भवन्ति वातपित्तकफसन्निपाताधिविषनिमित्ताः । तत्रोन्मादो नाम य उन्मार्गगैः शारीरमानसैर्दोषैर्मनसो मदः ॥

वातादिभेदेन षडुन्मादाः । आधयो मानसा व्याधयो मौनविचारहर्षादयः । तत्र शारीरैर्वातादिभिर्मानसाभ्यां च रजस्तमोभ्यां मनसो यो मदः स उन्माद इत्युन्मादस्य निर्वचनम् ॥

तेषां पुनरुन्मार्गगत्वे हेतुः शमलं विकृतोपहितमहितमनुचितमन्नपानाविधिनिरपेक्षमाहारजातमत्युपक्षीणदेहानां व्यवायव्याधिवेगसमुद्गमे विषमशरीरचेष्टोपसेवा देवद्विजगुरूल्लङ्घनं वा रागद्वेषजनिताभिराधिभिर्मनोविघातो विषोपविषगरोपयोगो वा ॥

तेषामिति शारीरमानसानां दोषाणामुन्मार्गगमने तु शमलादिकं हेतुः । शमलं पापम् । विकृतोपहितमित्याद्याहारजातस्य विशेषणम् । विकृतेनोपहितं कृतमहितमपथ्यम् । अनुचितमनभ्यस्तम् । विषमेण शरीरेणाङ्गेन या चेष्टा तस्याः सेवा । देवादीनामुल्लङ्घनं वा । रागजनिता आधयो दयितादिविरहादयः । द्वेषजनिता भयादयः । तैराधिभिर्मनोविघातः । विषं महाविषम् । उपविषं स्वल्पशक्ति विषम् । गरोऽनेकसंयोगजनितं विषम् ॥

एभिर्हीनसत्वस्य मनस्युपहते बुद्धौ प्रचलितायामत्युदीर्णत्वाद्दोषाः प्रकुपिता हृदयमुपसृत्य मनोवहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयन्त्युन्मादम् ॥

एभिरित्यनन्तरोक्तैर्हेतुभिः । हीनसत्वस्येत्यादि सुबोधम् ॥

तत्र शिरसः शून्यता चक्षुषोरस्वस्थत्वं स्वनः कर्णयोरुच्छ्वासाधिक्यमास्यसंस्रवणमन्नानभिलाषोऽरोचकोऽविपाको हृदयग्रहोऽस्थाने ध्यानायाससम्मोहोद्वेगाः सततं रोमहर्षो ज्वरोऽभीक्ष्णमुन्मत्तचित्तत्वमुदर्दित्वमर्दिताकृतिकरणं व्याधेः स्वप्ने च दर्शनमभीक्ष्णं भ्रान्तचित्तचलितानवस्थितानामप्रशस्तानां रूपाणां तिलपीडकचक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकाभिरुन्मथनं निमज्जनं कलुषाणामम्भसामावर्तेषु चक्षुषोश्चापसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि । ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिरेव ॥

तत्रेत्यादिना वातादिदोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि । अस्थानेऽप्रसङ्गे ध्यानादयः । उदर्दो दोषादिविज्ञानीयोक्तलक्षणः । व्याधेः स्वप्ने दर्शनं देहस्य । भ्रान्तादिगुणानां च रूपाणां दर्शनम् । कचिच्चक्राधिरूढैस्तिलाः पीड्यन्ते यथास्मद्देशे । वातकुण्डलिका आवर्तवाताः । ततः पूर्वेभ्योऽनन्तरमुन्मादोऽवश्यमभिनिर्वर्तत इत्येवशब्दार्थः ॥

सामान्यलिङ्गं मनोबुद्धिस्मृत्यादिसंप्रमोषः ।

मनः सम्प्रमोषादिकमुत्पन्नानामुन्मादानां दोषजानां सामान्यलिङ्गम् ॥

ततश्च देहो हतसारथिरिव रथोऽकर्णधार इव चाप्सु प्लवः सुखदुःखाचारधर्माधर्मप्रलुप्तोऽकस्माद् भ्रमति ॥

ततश्चेति मनःप्रभृतीनां सम्प्रमोषे । कर्णधारः प्लववाहकः । प्लवश्च नावादिः ॥

तत्रवातादस्थानस्मितहसितनृत्तगीतवादित्रवागङ्गविक्षेपवाग्भेदभ्रूविक्षेपरोदनक्रोशनास्फोटनानि पर्यटनमजस्रमास्यात् फेनागमो यानमयानैरलङ्करणमनलङ्कारिकैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्येषु लब्धेषु चावमानस्तीव्रं मा-

त्सर्यं कार्श्यं पारुष्यमुत्पिण्डितारुणाक्षता जीर्णेऽन्ने चातिबलवत्त्वम् ॥

तत्रेत्यादिना विशेषलिङ्गानि । अतिबलवत्त्वान्तं वातज उन्मादे लक्षणम् ॥

पित्तात् क्रोधः सन्तर्जनमकस्मान्मुष्टिलोष्टकाष्ठशस्त्रैरभिद्रवणं नग्नता प्रच्छायशिशिराभिरतिरुदकाभिलाषः सन्तापः पीतावस्रंसनमनिमित्तमनलज्वलनोपशङ्काह्नि तारकादर्शनं ताम्रहरितहारिद्रसंरब्धाक्षत्वं च ॥

पित्तादुन्मादे संरब्धाक्षत्वान्तं लिङ्गम् । प्रकृष्टा छाया यत्र देशे स प्रच्छायः । पीतावस्रंसनं पीतस्य गुणेन भ्रंशः ॥

कफादल्पवाक्चेष्टाहारत्वमरोचको वमथुरुष्णसेवा लालासिङ्घाणकस्रवणं रहःकामता स्त्रीप्रियत्वं निद्राबीभत्सत्वं शौचद्वेषः श्वयथुरास्ये शुक्लस्तिमितमलाविलाक्षता भुक्ते रात्रौ च बलवत्त्वमिति । भवति चात्र ॥

रात्रिबलवत्त्वान्तं कफादुन्मादे लक्षणम् । गतानुगतिका ॥

सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।
उन्मादं दारुणं विद्यात्तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥

सर्वेषामायतनानां दोषोन्मादकारणानां सन्निपाते संस्थानानां च सर्वोन्मादलिङ्गानां सन्निपाते मिश्रीभूतत्वे तदात्मकमुन्मादं विद्यात् । तं दारुणं सान्निपातिकं वैद्यः परिवर्जयेदसाध्यत्वात् ॥

धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवान् ।
पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥
रोदित्यकस्मात् स्मयते तद्गुणान् बहुमन्यते ।
शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥

धनेत्यादिना आधिज उच्यते । अभिषङ्गोऽभिभवः । तद्गुणा नष्टधनकान्तादिगुणाः । शोकेन क्लिष्टं मनो यस्य स तथोक्तः जागरणशीलो जागरूकः ॥

विषेण श्यावदनो नष्टच्छायोऽबलेन्द्रियः ।
वेगान्तरेऽपि सम्भ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥

विषेणेत्यादिना विषज उन्मादः । वेगान्तरमतीतानागतयोर्विषवेगयोर्मध्यं तत्रापि सम्भ्रान्तोऽस्वस्थचित्तः । तमिति विषजमुन्मादम् ।

अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदुशोधनम् ॥
कफपित्तोद्भवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
स्निग्धस्विन्नस्य वस्तींश्च शिरसश्च विरेचनम् ॥
तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।

अथेत्यादिना वातादिक्रमेणैवोन्मादानां चिकित्सोच्यते । अनिलज उन्मादे पूर्वं प्रथमं स्नेहपानं प्रयोजयेत् । आवृतमार्गे त्वनिलजे सस्नेहं स्नेहसहितं मृद्वतीक्ष्णं शोधनं वमनविरेचनाख्यम् । कफोद्भवे पित्तोद्भवेऽपि शिरोविरेचनान्तम् । तथेत्यनन्तरोक्तचिकित्सया । अस्येत्यातुरस्य ॥

स्नेहकाले च वातोत्थे तैलं शैरीषमिष्यते ।

महाकल्याणकं पैत्ते पञ्चगव्यं कफोद्भवे ॥

वातोत्थ उन्मादे स्नेहकाले स्नेहयोग्ये । शैरीषमपस्मारोक्तम । पैत्ते महाकल्याणकम् । कफोद्भवे पञ्चगव्यमिष्यते ॥

इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ।
हर्षणाश्वासनोत्रासभयताडनतर्जनम् ॥
अभ्यङ्गोद्वर्तनालेपधूपान् पानं च सर्पिषः ।
युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः

इत्थमप्युक्तया चिकित्सया विहितयाप्युन्मादस्यानुवृत्तौ दोषाद्यपेक्षया तीक्ष्णं नावनादिकं युञ्ज्यात् । तानि हि नावनादीनि यतः शुद्धदेहस्य सतो मनः प्रकृतिं नयन्ति ॥

हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ।
सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत् परम् ॥

द्विपलांशैः पलद्वयप्रमाणैर्हिङ्ग्वादिभिः समूत्रं गोमूत्रसहितं सिद्धं घृतस्याढकमष्टाविंशत्यधिकं पलशतं परमतिशयेन भूतादिनुत् भवति ॥

द्वौ प्रस्थौ स्वरसात् ब्रह्म्या घृतप्रस्थं च साधितम् ।
व्योषश्यामात्रिवृद्बिम्बीशङ्खपुष्पीनृपद्रुमैः ॥
ससप्तलाक्रमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ।
पलवृध्या प्रयुञ्जीत परं मात्राचतुष्पलम् ॥
उन्मादकुष्ठापस्मारहरं वन्ध्यासुतप्रदम् ।
वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद्धन्यं ब्रह्मीघृतं स्मृतम् ॥

ब्रह्म्याः स्वरसात् प्रस्थद्वयं चतुःषष्टिपलानि घृतप्रस्थं द्वात्रिंशत्पलानि कर्षप्रमाणैः कल्कितैर्व्योषादिभिः साधितं ब्रह्मीघृतसंज्ञमेतत् पलवृध्या दिने दिने पलप्रमाणवृध्या प्रयुञ्जीत । परमुत्कृष्टा मात्रा चतुष्पलं पलचतुष्टयम् । तद्घृतमुन्मादादिहरं वन्ध्यायाः सुतप्रदं वागादिकृत् धन्यं भाग्यकरं स्मृतमाचार्यैः ॥

वराविशालाभद्रैलादेवदार्वेलवालुकैः ।
द्विशारिबाद्विरजनीद्विस्थिराफलिनीनतैः ॥
बृहतीकुष्ठमञ्जिष्ठानागकेसरदाडिमैः ।
वेल्लतालीसपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ॥
सदन्तीपद्मकहिमैः कर्षांशैः सर्पिषः पचेत् ।
प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारसूदनम् ॥
पाण्डुकण्डूविषे शोषे मेहे मोहेज्वरे गरे ।
अरेतस्यल्परजसि दैवोपहतचेतसि ॥
अमेधसि स्खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ।
बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ।

कर्षांशैः कर्षप्रमाणैर्वरादिभिर्घृतस्य प्रस्थं द्वात्रिंशत्पलानि पचेत् । सर्वत्र जलस्य स्मर्तव्यम् । तद्घृतं भूतादिसूदनं पाण्ड्वादिषु शस्तं बल्यादिगुणं कान्त्यादिप्रदं च । इदं घृतं कल्याणकसंज्ञं परं पुंसवनं पुंसवनेषु श्रेष्ठं गर्भस्यादिकाले पुरुषप्रजार्थमपि सेवनीयमित्यर्थः ॥

एभ्यो द्विशारिबादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम्
जले तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् ।
वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छूविषाणिभिः ॥
सूर्प्यपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ।

बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ॥

एभ्य इति वरादिभ्यो द्विशारिवादिन्येव नत्वेलावालुकान्तानि । हिमं चन्दनम् । एतानि चैकविंशतिद्रव्याणि जले पक्त्वा तस्मिन् जले सूप्यपर्ण्यायुतैर्वीरादिभिः कल्कितैर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणं सर्पिः पचेत् । एतत् घृतं महाकल्याणकं बृंहणादिगुणं पूर्वस्मात् कल्याणकात् गुणैरधिकम् । गृष्टिरेकवारप्रसूता गौः ॥

जटिलापूतनाकेशी चारटी मर्कटी वचा ।
त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ॥
कायस्था सूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलङ्कषा ।
महापुरुषदन्ता च वयस्था नाकुली द्वयम् ॥
कटम्भरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ।
सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥
महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ।
बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानां चाङ्गवर्धनम् ॥

जटिलादिभिः शालिपर्ण्यन्तैरौषधैःसाधितं महापैशाचकं नाम घृतं चातुर्थिकोन्मादादिनाशनम् । चातुर्थिको ज्वरः । एतत् घृतममृततुल्यं महागुणत्वात् । बुध्यादिकरं बालानामङ्गवर्धनं च । जटिला मांसी पूतना गन्धमांसी । केशी शतावरी । चारटी पद्मचारिणी । मर्कटी आत्मगुप्ता । जया अग्निमन्थः । अपराजिता च । वीरा काकोळी । चोरकः षडी चण्डा च । कायस्था हरीतकी सुरसश्च । सूकरी वाराही । छत्रा कुतुम्बकम् । धान्यकमिति च । अतिच्छत्रा गौतमाख्या । शतपुष्पेति च । पलङ्कषा लाक्षा । महापुरुषदन्ता महामेदा । शतावरीति च । वयस्था आमलकम् । नाकुलीद्वयं नाकुली गन्धनाकुली च । कटम्भरा कटभी । वृश्चिकाळी चक्रा । उष्ट्रधूमक इति च ॥

लशुनानां शतं त्रिंशदभयात्र्यूषणात् पलम् ।
गव्यचर्ममषीप्रस्थो द्व्याढकं क्षीरमूत्रयोः ॥
(१)पुराणसर्पिषःप्रस्थमेभिःसिद्धंप्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णपलं शीते दत्वा च मधुमानिकाम् ॥
तद्दोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमज्वरान् ।
अपस्मारांश्च हन्त्याशु पानाभ्यञ्जननावनैः ॥

लशुनः सितलशुनः । मधुनः क्षौद्रान्मानिकामष्टौ पलानि । तल्लशुनघृतं दोषादिसम्भूतानुन्मादादीन् पानादिभिराशु हन्ति । दोषा वातादयः । आगन्तू आधिविषे ॥

केवलं सिद्धमेभिर्वा घृतमुत्तममात्रया ।
पुराणं पाययित्वैनं श्वभ्रे रुन्ध्यात् गृहेऽथवा ॥

तथेदमपि कुर्यात् । पुराणं घृतं केवलमथवैभिर्लशुनादिभिः सिद्धमुत्तमया मात्रया अष्टयामजरणीयया एनमुन्मादिनं पाययित्वा श्वभ्रे प्रपाते रुन्ध्यात् । गृहेऽथवा विजन इत्यर्थात् ॥

एतानौषधवर्गान्वा विधेयत्वमगच्छति ।
अञ्जनोद्वर्तनालेपनावनादिषु योजयेत् ॥

(१) उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् । लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्वग्रहापहमिति चरके ॥

निवृत्तोन्मादेऽपि तत्संस्काराद्विधेयत्वमगच्छलेतानन्तरोक्तान्यथायोगमौषधवर्गानञ्जनादिषु योजयेत् ॥

अश्वगन्धाजगन्धोग्रगन्धालशुनसर्षपैः ।
रास्नाकायस्थगोलोमीयुक्तैस्तैलं विपाचितम्॥
गोमूत्रसदृशं पाननस्याभ्यङ्गानुवासनैः ।
सर्वोन्मादग्रहालक्ष्मीपाप्मापस्मारनाशनम् ।

अश्वगन्धादिभिर्गोमूत्रसमं तैलं विपाचितं पानादिभिः सर्वोन्मादादिनाशनम् । उग्रगन्धा वचा । कायस्था हरीतकी । गोलोमी दूर्वा ॥

शिरीषो मधुकं हिङ्गु लशुनस्तगरं वचा ।
कुष्ठं च बस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाञ्जनम् ॥
तद्वद्व्योषं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठाहिङ्गुसर्षपाः ।
शिरीषबीजं चोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥

शिरीषबीजादिकं बस्तमूत्रेण पिष्टमञ्जनं नावनं च स्यात् । व्योषादिकमपि तद्वदिति बस्तमूत्रेण पिष्टमञ्जनं नावनं च । एतच्च प्रयोगद्वयमप्युन्मादादिनाशनम् ॥

ब्राह्मीमैन्द्रीं विळङ्गानि व्योषं हिङ्गुजटां मुरम्
रास्नां विषघ्नां लशुनं विशल्यां सुरसं वचाम्
ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्तां सहरीतकीम् ।
काम्लीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता
वर्तिर्नस्याञ्जनालेपधूपैरुन्मादसूदनी ॥

ब्राह्म्यादिकं हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता वर्तिर्नस्यादिभिरुन्मादसूदनी भवति । हिङ्गुजटा हिङ्गुपत्री । विषघ्नात्र सोमराजी । कटंभी च । विशल्या गर्भपातनी । ज्योतिष्मती कङ्कुणिका । नागविन्ना नागदन्ती । अनन्ता दूर्वा । काम्ली सौराष्ट्री । अतश्च सुबोधम् ॥

पिष्ट्वाफलान्यपामार्गाद्धिङ्गुळं हिङ्गुपत्रिकाम्
वर्तिर्गोक्रोष्टुपित्तेन मरिचार्धांशकाञ्जनम् ॥
उन्मादभूतापस्मारे नृषु गोषु च गोचरे ।

गोर्वृषस्य क्रोष्टुः सृगालस्य च पित्तेन । एतत् सर्वमेकत एकतो मरिचमित्यर्धांशत्वम् । एषा वर्तिरुन्मादे भूतेऽपस्मारे च योज्या । नृषु नरेषु गोचरे विषये गवां मारके गोषु वृषभेषु चाञ्जनं विधेयम् ॥

अवपीडाश्च विविधाः सर्षपस्नेहसंयुताः ।
कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥
सहिङ्गुतीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।
सृगालशल्यकोलूकजतुकावृकबस्तजैः ॥
मूत्रपित्तशकृल्लोमनखचर्मभिराचरेत् ।
धूपधूमाञ्जनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥
धूपयेत् सततं चैनं श्वगोमत्स्यैः सुपूतिभिः ।
वातश्लेष्मात्मके प्रायः—

अवपीडाः कल्कादिनस्या विविधा नानाविधास्तीक्ष्णाः ते च सर्षपतैलसंयुताः । कटुतैलेनाभ्यङ्गश्च हितः । तद्रजः सर्षपचूर्णं तच्च सहिङ्गु । कटुशब्देन सर्षपा उच्यन्ते । सृगालादीनां मूत्रादिभिर्धूपादिनाचरेत् । जतुका चर्मचटिका । श्वाप्रभृतिभिः सुपूतिभिः ।

क्लिन्नगन्धैरेनमुन्मादिनं सततं धूपयेत् । सुबोधम् ॥

—पैत्तिके तु प्रशस्यते ।
तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिःस्नेहश्च मिश्रकः ॥
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि लघूनि च ।
विध्येत् सिरां यथोक्तां वा तृप्तं मेद्यामिषस्य वा
निवाते शाययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात् ।

पैत्तिके तु तिक्तकादिकं सर्पिः प्रशस्यते । सुबोधम् । सिराव्यधादिकं च सर्वं दोषाद्यपेक्षया विहितविभागं कार्यम् । मेद्यामिषस्य बल्यामिषस्य तृप्तमुन्मादिनं निवाते शाययेत् । एवमुपक्रान्ते सति मतिविभ्रमादुन्मादान्मुच्यते॥

प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ।
आश्वासयेत् सुहृत्तं वा वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥
ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ।
बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यस्तं चोत्तानमातपे ॥
कपिकच्छ्वाथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।
कशाभिस्ताडयित्वावाबध्वाश्वभ्रेविनिक्षिपेत् ॥
अथवा वीतशस्त्राश्मजने सन्तमसे गृहे ।
सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तमम् ॥
त्रासयेच्छस्त्रहस्तैर्वा किराताराततिस्करैः ।

प्रक्षिप्येत्यादि । असलिले जलरहिते कूपे प्रक्षिप्य बुभुक्षयानशनेन शोषयेद्वा । सुहृदिति बन्धुस्तमुन्मादिनं धर्मार्थसंयुतैर्वचनैराश्वासयेद्वा । इष्टविनाशं पुत्रमरणादिरूपं वाक्यं ब्रूयाद्वा । अथवाद्भुतान्याश्चर्यभूतानीन्द्रजालादीनि दर्शयेत् । अथवा सर्षपतैलेन सिक्तं पाण्यादिषु बध्वा उत्तानं कृत्वातपे न्यस्तं कपिकच्छ्वाद्यन्यतमेन स्पृशेत् । कपिकच्छुरात्मगुप्ता । अथवा कशाभिस्ताडयित्वा बध्वा च श्वभ्रे जलरहितकूपे विनिक्षिपेत् । अथवा शस्त्रादिरहिते अन्धकारभवने । अथवा तं सर्पादिना त्रासयेत् । सर्परतूद्धृतदंष्ट्रः । सिंहा गजाश्च दान्ता एव ये त्रासयन्त्येव न तूपघ्नन्ति । अथवोद्धृतायुधैः किरातादिभिस्त्रासयेत् । तस्करा गृहीतछत्मतस्करपदवाकिाः पुरुषाः ॥

अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।
भाययेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥
देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।
तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः ॥
सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ।

अथवैनमुन्मादिनं प्रसिद्धा राजपुरुषा नगरात् बहिर्नीत्वा सुसंयतं कृत्वा नृपाज्ञया तर्जयन्तो वधेन करणभूतेन भाययेयुः । यतो देहदुःखभयेभ्यः प्राणभयं परमुत्कृष्टं मतमतस्तेन प्राणभयेन तस्यातुरस्य सर्वतो विप्लुतं मनः शममायाति । इयं चानन्तरप्रदर्शिता क्रिया सिद्धा अप्रतिहता देशकालाद्यपेक्षया प्रयोक्तव्या । अस्यामपि सिद्धिमयात्यां देशादिव्यभिचार एवानुमन्तव्यो न तु क्रियादोषा हृदि वर्तन्ते ॥

इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्तिसान्त्वाश्वासैः प्रसादयेत्

इष्टद्रव्यविनाशादित्यादि । सुबोधम् । स-दृशमितीष्टसदृशं धनसदृशं च । तदिति मनः ॥

कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसम्भवान् ।
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥

कामादिसम्भवानुन्मादानेभिरेव कामादिभिः परस्परप्रतिद्वन्द्वैः शमं नयेत् । कामजं तत्प्रतिद्वन्द्वीभूतेन भयेन वा क्रोधेन वा शमं नयेदित्यर्थः । एवं शेषेष्वपि यथासंभवं प्रतिद्वन्द्विषु वाच्यम् ॥

भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिम् ।
यद्युन्मादे ततः कुर्यात् भूतनिर्दिष्टमौषधम् ॥

यदि चोन्मादे वैद्यो भूतानुबन्धमीक्षेत । ततो भूतनिर्दिष्टमौषधं कुर्यात् । किंभूतं भूतानुबन्धमाह । प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिं प्रोक्तेभ्य उन्मादविशेषेभ्योऽधिका आकृतिर्लक्षणं यस्य तम् ।

बलिं च दद्यात् पललं यावकं सक्तुपिण्डिकाम्।
स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोक्षितान्
पक्कामकानिमांसानि सुरां मैरेयमासवम् ।
अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ॥
चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ।

तत्र च भूतानुबन्धे चतुष्पथादिषु भूतेभ्यः पललादिकं बलिं दद्यात् । रुधिरोक्षिताः रुधिरसिक्ताः ॥

निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ॥
निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्ववान् न स युज्यते ।

निवृत्तामिषत्वादियुक्तः सत्ववांश्च जितेन्द्रियत्वादिलक्षणो निजैरागन्तुभिश्चोन्मादैर्न युज्यते ॥

प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुध्यात्ममनसां तथा ।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥

इत्युत्तरे नवमोऽध्यायः ।

इन्द्रियार्थादीनां प्रसादादिकं विगतोन्मादस्य पुरुषस्य लक्षणम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-मुत्तरे नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः ।

उन्मादानन्तरमपस्मारे पूर्वमुक्तं प्रयोजनं तद्विज्ञानार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः सधीसत्त्वाभिसंप्लवात्
जायतेऽभिहते चित्ते चिन्ताशोकभयादिभिः ॥
उन्मादवत् प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।
हते सत्त्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च ॥
तमो विशन् मूढमतिर्बीभत्साः कुरुते क्रियाः ।
दन्तान्खादन्वमनफेनंहस्तौपादौचविक्षिपन् ॥

पश्यन्नसन्तिरूपाणि प्रस्खलन् पतति क्षितौ ।
विजिह्माक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते ॥
कालान्तरेण सपुनश्चैवमेव विचेष्टते ।
अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन च ॥

अपस्मारो हि स्मृत्यपायः स्मृत्यपगम उच्यते । स चापस्मारो धियो बुद्धेः सत्त्वस्य धैर्यस्य चाभिसंप्लवाद्विनाशाज्जायते । कथमित्याह । चिन्तादिभिश्चित्तेऽभिहते उन्मादोक्तप्रकारेण प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलै रजस्तमोवातादिभिः सत्त्वे हते हृदि च व्याप्ते संज्ञावाहिषु च स्रोतस्सु व्याप्तेष्वेवं सति पुरुषो मूढमतिस्तमो विशन् बीभत्साः क्रियाः कुरुते । दन्तखादनादि कुर्वन् क्षितौ पतति । ततो दोषाणां वेगेऽतीते विजिह्माक्षिभ्रुवो विबुध्यते । सुबोधम् । निचयः सन्निपातः ॥

रूपमुत्पत्स्यमानेऽस्मिन् हृत्कम्पः शून्यता भ्रमः
तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूव्युदासोऽक्षिवैकृतम् ॥
अशब्दश्रवणं स्वेदो लालासिङ्घाणकस्रुतिः ।
अविपाकोऽरुचिर्मूर्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥
निद्रानाशोऽङ्गमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्तनम् ।
पानं तैलस्य मद्यस्य तयोरेव च मेहनम् ॥

अस्मिन्नपस्मार उत्पत्स्यमाने भविष्यति हृत्कम्पादिकं रूपम् । सिङ्घाणकं नासास्रावः । तयोरिति तैलमद्ययोर्मेहनम् । इति सामान्येन पूर्वरूपम् ॥

तत्र वातात् स्फुरत्सक्थिः प्रततं च मुहुर्मुहुः ।
अपस्मरति संज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ॥
उत्पिण्डिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कम्पते ।
आविध्यति शिरो दन्तान् दशत्याध्मातकन्धरः
परितो विक्षिपत्यङ्गं विषमं विनताङ्गुलिः ।
रूक्षश्यावारुणाक्षित्वङ्नखास्यः कृष्णमीक्षते
चपलं परुषं रूपं विरूपं विकृताननम् ॥

तत्रेत्यादि विकृताननान्तं वातापस्मारलक्षणम् । प्रततं सन्ततं मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणमपस्मरति संज्ञां च लभते । विस्वरं रुदन् शब्दं कुर्वन् शिर आविध्यति भित्त्यादावाविद्धं करोति । आध्माता समन्तादध्माता कन्धरा ग्रीवा यस्य । रूक्षत्वादियुक्तमक्ष्यादिकं यस्य । सर्वं च रूपं कृष्णं चपलादिगुणमीक्षते पश्यति ॥

अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञां च विन्दति ।
पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगास्फालयति मेदिनीम् ॥
भैरवादीप्तरुषितरूपदर्शी तृषान्वितः ।

तृषान्वितान्तं पित्तापस्मारलक्षणम् । पीतैः फेनादिभिर्युक्तो मेदिनीं भुवमास्फालयत्याहन्ति । भैरवादिगुणरूपदर्शी च भवति ॥

कफाच्चिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनम् ॥
शुक्लाभरूपदर्शित्वं सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ।

शुक्लाभरूपदर्शित्वान्तं कफापस्मारलक्षणम् । सर्वलिङ्गमपस्मारं निचयोद्भवत्वाद्वर्जयेत् । [अत्र तुशब्दो विशेषद्योतकः । अस्यासाध्यत्वकथनेनान्येषां साध्यत्वं सूचितमिति]

अथावृतानां धीचित्तहृत्खानां प्राक्प्रबोधनम्
तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वचनादिभिः ॥

अथेत्यादिना अपस्माराणामुक्तक्रमेण चिकित्सोच्यते । सर्वस्मिन्नपस्मारे प्राक् प्रथममावृतानां बुध्यादीनां तीक्ष्णैर्वमनादिभिः कर्मभिः प्रबोधं कुर्यात् ॥

वातिकं बस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ।
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥

वातिकमित्यादि व्याख्यासमम् । तृतीयाबहुवचनं सामानाधिकरण्यात् । [वातिकं वातकृतमपस्मारं बस्तिभूयिष्ठैर्बस्तिबहुलैः कर्मभिरुपाचरेत् । भूयिष्ठग्रहणेन वमनादिभिः संशमनैश्चेति बोद्धव्यम् । पैत्तश्लेष्मणोश्च प्रायोग्रहणादेवमेवोपाचरेत् चिकित्सेत् ॥

वमनं मदनं लम्बा विशालारिष्टकौटजम् ।
रेको मूत्रत्रिवृच्छ्यामा द्रवन्ती सप्तला स्नुही

वमनमित्यादि सुबोधम् । मदनादीनि वमनद्रव्याणि । मदनं राठः । विशाला इन्द्रवारुणी । अरिष्टो निम्बः । कौटजं कुटजफलम् । मूत्रादीनि विरेचनद्रव्याणि । मूत्रं गोमूत्रम् । द्रवन्ती समुद्रैरण्डः । मूषिकपर्णीति च ॥

दशमूलबलारास्नासरलामरदारुभिः ।
यवकोलकुलत्थैश्च समूत्रक्षारसैन्धवैः ॥
आस्थापनं प्रयुञ्जीत हिङ्गुस्नेहसमन्वितैः ।

मूत्रादिभिर्हिङ्गुना स्नेहेन च युक्तैर्दशमूलादिभिरास्थापनं निरूहं प्रयुञ्जीत ॥

एभिरन्यैश्च वातघ्नैः कटुतैलं प्रसाधितम् ॥
वातापस्मारशमनं नस्याभ्यङ्गानुवासनैः ।

एभिरिति दशमूलादिभिरन्यैरनुक्तैर्वातहरैर्द्रव्यैश्च प्रसाधितं कटुतैलं नस्यादिभिर्वातापस्मारशमनं भवति ॥

सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् शृणु ॥

सर्वत इत्यादिना शमनयोगानामधिकारनिर्देशः । [सर्वत ऊर्ध्वमधश्च सुविशुद्धस्य सुतरां विशुद्धस्य सम्यग्विशुद्धस्येत्यर्थः । सम्यगाश्वासितस्य सम्यक् प्रधानमध्यावरशुध्यनुसारेण पेयाद्यासेवनादाश्वासितस्य च अपस्मारविमोचनार्थं वक्ष्यमाणान् शमनप्रायान् योगानाकर्णय] ॥

तानेवाह ।

गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं हविः ।
अपस्मारज्वरोन्मादकामिलान्तकरं पिबेत् ॥

गोमयेत्यादि । गोमयस्वरसादिभिः शृतं हविरपस्माराद्यन्तकरं पिबेत् । उत्तरे हविषीदं पञ्चगव्यं महदिति पाठादस्य लघुपञ्चगव्यनामकत्वमभिमतम् । [अत्र च गोमयस्वरसादीनां सामान्यपरिभाषयान्योन्यसमत्वं घृताच्चतुर्गुणत्वं च ज्ञेयम । चरके तु गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैः समैर्घृतमिति पाठः]

द्विपञ्चमूलत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः ।
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥
शम्याकपुष्करजटाफल्गुमूलदुरालभाः ।
द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥
भार्ङ्गीपाठाढकीकुम्भनिकुम्भव्योषरोहिषैः ।

मूर्वाभूतीकभूनिम्बश्रेयसीशारिबाद्वयैः ।
मदयन्त्यग्निनिचुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् ।
प्रस्थं तद्वद्द्रवैः पूर्वैः पञ्चगव्यमिदं महत् ॥
ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहरं परम् ।
शोफार्शःकामिलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम् ॥

द्विपञ्चमूलेत्यादिना महत् पञ्चगव्यं घृतं सुबोधम् । द्रवैः पूर्वैरिति पूर्वोक्तैर्गोमयस्वरसादिभिः एतेषां पञ्चप्रभृतिद्रवत्वात् पृथक् स्नेहसमत्वम् । [द्विपञ्चमूलेति । द्विपलानि द्विपलप्रमाणानि द्विपञ्चमूलादीनि सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते क्वाथे अक्षांशैः कर्षप्रमाणैर्भाङ्ग्यादिभिस्तद्वत् पूर्वैर्गोमयस्वरसादिद्रवैश्च घृतस्य प्रस्थं पचेत् । महत् पञ्चगव्यमिदं घृतं परमतिशयेन ज्वरादिहरम् । द्विपञ्चमूलं दशमूलम् । सप्तपर्णः सप्तच्छदः । शम्याक आरग्वधः । पुष्करजटा पुष्करमूलम् । फल्गुर्मलयूस्तस्या मूलम् । रोहिषः प्लीहघ्नः । (अटक्कावाणियन्) मदयन्ती धातकी । निचुलो वेतसः [क्षिपेत पिष्टाक्षमात्राणि तेन प्रस्थं घृतात् पचेत् । गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैश्च तत्समैरिति चरकपाठः]

शिरीषपुष्पपत्रत्वक्सारमूलतुलाद्वयम् ।
वरणैरण्डशम्याकदशमूलाटरूषकम् ॥
शतावरीबलारास्नासुषवीपारिभद्रकम् ।
मुरुङ्गीं वञ्चुलं दन्तीं ककुभं सपुनर्नवम् ॥
रोहिषस्य जटां पुष्पं करघाटमयूरकम् ।
शतार्धांशं पृथग्द्राक्षालाक्षामिसिवरायवान् ॥
सकोलान् सकुलत्थांश्च पृथगर्धाढकोन्मितान् ।
द्विशतं पिशितात् गव्यात् छागाद्वा तत्पचेदपाम्
द्रोणैर्द्वात्रिंशताष्टांशशेषेण च विपाचयेत् ।
तैलद्रोणं दधिवहे श्लक्ष्णपिष्टैश्च पालिकैः ॥
पाठासमङ्गासुषवीद्विनिशाचन्दनद्वयैः ।
एलाजलोत्पलबलाश्वदंष्ट्राशारिवाघनैः ॥
मञ्जिष्ठाकुष्ठमधुकलोध्ररास्नाकुटन्नटैः ।
षडीशिरीषकुसुमनतनागामराद्वयैः ॥
वराङ्गजोङ्गपत्तङ्गविडङ्गैः सप्रियङ्गुभिः ।
मुरुङ्गीपत्रनळदसेव्यकुन्दनखद्वयैः ॥
तिलपर्ण्या च तत्पानवस्त्यभ्यञ्जननावनैः ।
अपस्मारग्रहोन्मादान् सशोषविषमज्वरान् ॥
योनिशुक्रामयान् गुल्मं प्रमेहं पाण्डुतां मदम् ।
वातशोणितवीसर्पपक्षाघातार्दितादिकान् ॥
सर्वान् मारुतजान्रोगान्विशेषाद्विषवातजान् ।
निहन्ति कार्मणं कृत्यां मूलदंष्ट्राविषं गरम् ॥
रसायनानां प्रवरं मेध्यं वाजीकरं परम् ।

शिरीषेत्यादिना शैरीषं तैलं पानादिभिरपस्मारादीन् निहन्ति । रसायनानां प्रवरं श्रेष्ठं मेध्यं परं वाजीकरं च शिरीषस्य पुष्पादिकान्मिश्रीभूतात्तुलाद्वयम् । सुषवी पानीयवल्ली । पारिभद्रको निम्बः पारिजातश्च । मुरुङ्गी मधुस्रवा । वञ्चुलं दीर्घपत्रो वेतसः । रोहिषस्य प्लीहघ्नस्य जटा मूलम् । करघाटो मदनः मयूरकोऽपामार्गस्तयोः पुष्पम् । एतद्वरणादिकं पृथक् शतार्धांशं पञ्चाशत् पलानि । द्राक्षादिकं पृथगर्धाढकं द्वात्रिंशत् पलानि । गव्यात् छागाद्वा पिशितान्मांसात् द्विशतं पलानाम् । तत् सर्वमपां द्वात्रिंशता द्रो-

लैः पचेत् । अष्टांशशेषेण तेन पालिकैः पलप्रमाणैः श्लक्ष्णपिष्टैः पाठादिभिश्च सह दधिवहे तैलद्रोणं सद्वादशानि पञ्च पलशतानि विपाचयेत् । समङ्गा मञ्जिष्ठा । सुषवी पानीयवल्ली । कुटन्नटं परिपेलवम् । नागं नागकेसरम् । अमराह्वयं देवदारु । वराङ्गं त्वक् । जोङ्गकं कृष्णागरु । मुरुङ्गी मधुस्रवा । नखद्वयं हस्तिनखं व्याघ्रनखं च । तिलपर्णी बदरकः । विषवातो विषौषधिवातः । कार्मणं कृत्रिमयोगः । कृत्या आभिचारदेवता । मूलविषं शृङ्ग्यादिकम् । दंष्ट्राविषं सर्पादिजम् ॥

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीशृतं घृतम् ।
पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ॥

ब्राह्मीरसादिभिः शृतं पुराणं घृतं मेध्यादिगुणम् । [ब्राह्मीरसे कल्कितैर्वचादिभिः सिद्धं पुराणं घृतं मेध्यं मेधायै हितं उन्मादादिजिच्च । अलक्ष्मीः अश्रीः]

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
क्षीरद्रोणे पचेत् सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ॥

तैलप्रस्थमित्यादिना यमकं सुबोधम् । [क्षीरस्य द्रोणे चतुष्षष्टिकुडुबे पलोन्मितैः पलप्रमाणैर्जीवनीयैर्जीवनीयगणेन सह तैलघृतयोः प्रस्थं मिश्रीकृत्य पचेत् । सिद्धं तत्पानादिभिरपस्मारविमोचनम्]

कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ।
कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ॥
वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं निहन्ति तत् ।

कंस इत्यादि व्याख्यासमम् । अष्टगुणं सर्पिषः । [क्षीरेक्षुरसयोः कंसे आढके क्षीरमिक्षुरसश्च प्रत्येकं द्विप्रस्थपरिमितमित्यर्थः अष्टगुणे घृतादष्टाधिके द्व्याढक इत्यर्थः काश्मर्ये रसे काश्मर्यसम्बन्धिनि रसे काश्मर्ये इत्यत्र वृद्धाच्छ इत्यस्यानित्यत्वात्तस्येदमित्यण्प्रत्ययः। कार्षिकैः कर्षप्रमाणैर्जीवनीयगणेन च चशब्दः समुच्चये प्रस्थं चतुष्कुडुबं सर्पिर्विपाचयेत् तत् घृतं पानादिभिर्वातोद्भवं पित्तोद्भवं चापस्मारं क्षिप्रमाशु निहन्ति]

तद्वत् काशविदारीक्षुकुशक्वाथशृतं पयः ॥

काशादिशृतं पयः क्षीरं तद्वदिति क्षिप्रं वातपित्तोद्भवमपस्मारं निहन्ति । [काशादिक्वाथेन सह शृतं पयस्तद्वत् । वातजं पित्तजं चापस्मारं क्षिप्रं निहन्तीत्यर्थः]

मधुकद्विपले कल्के द्रोणे चामलकीरसात् ।
सिद्धं सिद्धो घृतप्रस्थः पित्तापस्मारभेषजम् ॥

आमलकीरसात् द्रोणे मधुकद्विपले कल्के च सिद्धः शृतो घृतस्य प्रस्थः पित्तापस्मारभेषजं सिद्धमप्रतिहतम् ॥

कूश्माण्डस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ।
यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ॥
कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितम् ।
श्वसृगालविडालानां सिंहादीनां च पूजितम् ॥

कूश्माण्डस्वरस इत्यादि सुबोधम् । श्वा-

दीनां पित्तं नावनमिति संबध्यते । [अष्टादशगुणे घृतादष्टादशप्रमाणाधिके कूश्माण्डस्वरसे घृतकुडुबादष्टादशकुडुबादिककूश्माण्डस्वरस इत्यर्थः । यष्टीकल्कं शृतं पक्वं सर्पिरपस्मारं हरति धीवाक्स्वरान् प्रददाति च । कपिलेति । कपिलानां कपिलवर्णानां गवां तासामचिन्त्यप्रभावत्वात् न श्वेतरक्तकृष्णानाम् । पित्तं हृदयाधस्थितद्रवविशेषं नावनं नस्यं परमं हितं अपस्मारहरमित्यर्थः । श्वसृगालादीनां पित्तं च नावने प्रशस्तम्]

गोधानकुलनागानां पृषतर्क्षगवामपि ।
पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ॥

गोधादीनां पित्तेष्वेकीकृतेषु तैलं साधितं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ॥

त्रिफलाव्योषपतिद्रुयवक्षारफणिर्जकैः ।
श्रयाह्वापामार्गकारञ्जबीजैस्तैलं प्रसाधितम् ॥
बस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वाध्मापयेत् भिषक्

त्रिफलादिभिर्बस्तमूत्रे तैलं प्रसाधितं नस्यं हितम् । एभिरेव कृतं चूर्णं वा भिषङ्नासायां ध्मापयेत् । पीतद्रुदार्वी । श्रयाह्वं विल्वम् । [भिषग्वैद्य एषां त्रिफलादीनां चूर्णं ध्मापयेत् मुखवायुनातुरस्य नासायां नाडीयन्त्रेण प्रवेशयेत् चूर्णनस्यं कुर्यादित्यर्थः]

वृश्चिकालीबलाकुष्ठभार्ङ्गीलवणपञ्चकम् ।
कायस्थां शारदां मुद्गमुशीरं जलदं यवान् ॥
व्योषं च बस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ।
अपस्मारगरोन्मादसर्पदष्टविषाशिते ॥

वृश्चिकाल्यादिकं बस्तमूत्रेण पिष्ट्वा अञ्जनाय वर्तिं प्रकल्पयेदपस्मारादिके । शारदी जलपिप्पली ॥

मुस्तावयस्थात्रिफलाकायस्थाहिङ्गुशाद्वलैः ।
व्योषमाषयवैर्मूत्रैर्बस्तमेषर्षभोद्भवैः ॥
हन्ति वर्तिरपस्मारकिलासविषमज्वरान् ।
पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ॥
तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं हितम् ।

मुस्तादिभिर्बस्तमेषाद्युद्भवैर्मूत्रैः कृता वर्तिरञ्जनादपस्मारादीन् हन्ति । सुबोधम् । तदेवेति पुष्योद्धृतं श्वपित्तम् ॥

कटभीनिम्बकट्वङ्गमधुशिग्रुत्वचां रसे ।
सिद्धं मूत्रसमं तैलमभ्यङ्गार्थं प्रशस्यते ॥

कटभ्यादीनां क्वाथे मूत्रसमं तैलं सिद्धमभ्यङ्गार्थं प्रशस्यते । कटभी श्वेतगुञ्जा प्रसिद्धा । मूत्रं गोः ॥

पलङ्कषावचापथ्यावृश्चिकाल्यर्कसर्षपैः ।
जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गुचोरकैः ॥
लशुनातिरसाच्छत्राकुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम् ।
मांसाशिनां यथालाभं बस्तमूत्रे विपाचितम् ॥
तैलमभ्यञ्जनं कार्यं तैश्च धूपनलेपनम् ।

पलङ्कषादिभिर्मांसाशिनां पक्षिणां विड्भिश्च बस्तमूत्रे साधितं तैलमभ्यञ्जनं तैः पलङ्कषादिभिर्धूपनं लेपनं च कार्यम् । पलङ्कषा लाक्षा । वृश्चिकाल्युष्ट्रधूसकः । अतिरसा

मूर्वा । छत्रा गौतमाख्या कुतुम्बकं च । मांसाशिनः पक्षिणः श्येनादयस्तेषां यथालाभं विडाभिः ॥

नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपमस्य प्रयोजयेत् ।

नकुलादिजैस्तुण्डादिभिरस्यापस्मारिणो धूपं प्रयोजयेत् । तुण्डं मुखाग्रम् ॥

काकोळीशिग्रुलवणहिङ्गुहिङ्गुशिवाटिकाः ।
कैडर्यं चन्दनं कृष्णां काकनासां ससर्षपाम् ॥
शुनः स्कन्धाक्षिनखरान् पर्शुकांश्चेति पेषयेत् ।
बस्तमूत्रेण पुष्यर्क्षे तैर्दिह्याद्धूपयेच्च तैः ॥

पुष्यनक्षत्रे काकोळ्यादिकं बस्तमूत्रेण पेषयेत् । पिष्टैस्तैरपस्मारिणं दिह्याद्धूपयेच्च । हिङ्गुशिवाटिका हिङ्गुपत्रिका । कैडर्यः पूतिकरञ्जः ॥

गोपुच्छलोमभिर्दग्धैरथवा बस्तरोमभिः ।
खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तद्वद्वा मूत्रकल्कितैः ॥
उद्वर्तनं सदा कुर्याच्छृतैश्च परिषेचनम् ।

गोपुच्छलोमभिर्दग्धैर्मूत्रकल्कितैश्चोद्वर्तनं सदा कुर्यात् । अथवा बस्तरोमभिर्दग्धैर्मूत्रकल्कितैश्चोद्वर्तनमथवा खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तद्वदिति दग्धैरनु च मूत्रकल्कितैर्जले शृतैर्गोपुच्छलोमादिभिः परिषेचनं च कुर्यात् ।

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं संप्रमुच्यते
स्रोतांसिचास्यशुध्यन्तिस्मृतिंसंज्ञांचविन्दति ।

आभिरनन्तरोक्ताभिः क्रियाभिः सिद्धाभिरसन्दिग्धकार्यकरणस्वभावाभिरस्यापस्मारिणो हृदयं सम्यक् प्रमुच्यते स्रोतांसि शुध्यन्ति च । सः स्मृतिं संज्ञां च विन्दति लभते ॥

भूतानुबन्धेपस्मारे दोषलिङ्गाधिकाकृतौ ।
युञ्ज्याद्यथास्वं भूतोक्तां क्रियां दैवव्यपाश्रयाम्

अपस्मारे यद्युक्तलिङ्गाधिक्यलक्षणैर्भूतानुबन्धो दृश्यते अतस्तत्र दैवव्यपाश्रयां मन्त्रादिकां क्रियां युञ्ज्यात् । यस्यैव सुराद्यन्यतमस्यानुबन्धस्तस्यैव क्रियेति यथास्वशब्दार्थः ॥

शीलयेत्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥

शीलयेदित्यादि सुबोधम् । तैललशुनादीनां शीलनमभ्यासः ॥

समं क्रुद्धैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ।
यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥
तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।
तदार्तं चाग्नितोयादेर्विषमात् पालयेत् सदा ॥

एष चापस्मारो दुश्चिकित्स्यस्वभावो यद्यस्माच्छारीरैर्मानसैश्च दोषैः समसेककालं क्रुद्धैर्जायते । एष चापस्मारो यतो महामर्मसमाश्रयो हृदयाश्रयस्तस्मादेनं दुश्चिकित्स्यं रसायनैः सदोपचरेत् । तदिलपस्मारपरामर्शः । सुबोधम् ॥

मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ।
न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ॥

मनोविकारेण चोन्मादभूतादिना मुक्तं निवृत्तमनोविकारं नरं त्वमित्थं कृतवानिति न ब्रूयादावेशे भवतेदं कृतमिति न स्मारयेत् । अस्य तून्मादादिनः क्लिष्टं चेतो मन इष्टैर्विषयैः शब्दादिभिर्बृंहयेत् ॥

प्रसङ्गेनोच्यते ।

ग्रहोपश्लिष्टदेहानां विभ्रान्तस्मृतिचेतसाम् ।
महास्नेहं प्रशंसन्ति पानाभ्यञ्जनवस्तिषु ॥

इत्युत्तरे दशमोऽध्यायः ।

ग्रहैः उपश्लिष्टदेहानामाचार्याः पानादिषु महास्नेहं स्नेहचतुष्टयं प्रशंसन्तीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे दशमोऽध्यायः ।

(तृतीयं भूततन्त्रं सम्पूर्णम्)

समाप्ता च ग्रहचिकित्सा ।

एकादशोऽध्यायः ।

निजहेतुत्वादुक्तशिष्टत्वात् कायचिकित्साङ्गभूतत्वाच्चोर्ध्वाङ्गचिकित्साया अवसरस्तत्रापि चक्षुषः प्राधान्यात्तस्यैव वर्त्मसन्धिसितासितदृष्टिक्रमेण निर्णयः क्रियते । तत्र तावद्वर्त्मरोगाणां हेत्वादिप्रदर्शनायाध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

वर्त्म नेत्रपुटम् ।

सर्वरोगेत्यादिना सामान्येनाक्षिरोगाणां निदानं संप्राप्तिश्चोच्यये ।

सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।
अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥
सिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ।
वर्त्मसन्धिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा
रोगान् कुर्युः —

सर्वरोगनिदाने यान्यहितान्युक्तानि तैर्विशेषेण चाचक्षुष्यैर्मला वातादयः कुपिताः सिराभिश्च यथास्वं कोष्ठादूर्ध्वं शिरःप्रसृता वर्त्मादिकं च नेत्रस्यावयवं सर्वमेव वा नेत्रमाश्रिता रोगान् नानाविधान् कुर्युः । किम्भूता आह । प्रायो बाहुल्येन दोषाः पित्तानुसारिणः पित्तप्रधानाः । प्रायो नेत्रयो रोगकरा इत्यर्थः ॥

—चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः सिराः
सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तम्भं सवेदनम् ॥
पांसुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च ।
विमर्दनात् स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम्

तत्रैवं स्थिते चलो वायुः प्रधानो वर्त्माश्रयाः सिराः प्राप्य सुप्तोत्थितस्य तत्कालत्यक्तनिद्रस्य पुंसो वर्त्मस्तम्भादिकं कुरुते । तस्य च रोगस्य विमर्दनाच्छमः स्यात् । तं रोगविशेषमाचार्या नाम्ना कृच्छ्रोन्मीलमिति वदन्ति ॥

चालयन्वर्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ।
करोत्यरुङ्निमेषोऽसौ—

वायुः क्रुद्धो वर्त्मनी चालयन् मुहुर्निमेषोन्मेषणं करोति । अरुगिति विना रुजम् । असौ रोगो निमेषाख्यः ॥

—वर्त्म यत्तु निमील्यते ।
विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ।

यत्तु वर्त्म वायुना निमील्यते न कदाचिदुन्मील्यते तद्वर्त्म नाम्ना वातहतमुच्यते । किम्भूतं वर्त्माह । विमुक्तसन्धि विस्रस्तबन्धनम । निश्चेष्टं हीनं च ॥

कृष्णाः पित्तेन बह्व्योन्तर्वर्त्म कुम्भीकबीजवत्
आध्मायन्तेपुनर्भिन्नाःपिटकाःकुम्भिसंज्ञिकाः

अन्तर्वर्त्म वर्त्मनोऽन्तर्भागे पित्तेन कृष्णाः पिटका भवन्ति । या भिन्नाः कुम्भीकबिजवत् कुमुदतण्डुलवत् पुनराध्मायन्ते परिपूर्यन्ते । ताः पिटकाः कुम्भिनाम्न्यः ॥

सदाहक्लेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् ।
पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति तत् ॥

पित्तेन सदाहादिगुणं वर्त्म जायते भवति तद्वर्त्म नाम्ना पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति ॥

करोति कण्डूं दाहं च पित्तं पक्ष्मान्तमाश्रितम्
पक्ष्मणां शतनं चानु पक्ष्मशातं वदन्ति तम् ॥

पक्ष्मान्तमाश्रितं पित्तं कण्ड्वादिकं करोति तं रोगमाचार्या नाम्ना पक्ष्मशातमिति वदन्ति ॥

पोत्थक्यःपिटकाःश्वेताःसर्षपाभाघनाःकफात् ।
शोफोपदेहरुक्कण्डूपिच्छिलास्रसमन्विताः ॥

श्वेता आकृत्या च सर्षपसदृशा घनाः संहताः शोफादिसमन्विताश्च पिटकाः कफाद्धेतोर्भवन्ति ता नाम्ना पोत्थक्य इत्युच्यन्ते ॥

कफोत्क्लिष्टं भवेद्वर्त्म स्तम्भक्लेदोपदेहवत् ।

स्तम्भादिमद्वर्त्म भवेत् कफादिति प्रकरणात् । तद्वर्त्म नाम्ना कफोत्क्लिष्टमित्युच्यते ॥

ग्रन्थिःपाण्डुररुक्पाकःकण्डूमान्कठिनःकफात्
कोलमात्रःसलगणःकिञ्चिदल्पस्ततोऽथवा ॥

कफाद्धेतोः कोलमात्रो बदरमात्रस्ततो वाकोलात् किञ्चिदल्पः पाण्डवादिगुणो ग्रन्थिर्भवति । रुक्पाकाभ्यां रहितोऽरुक्पाकः । स ग्रन्थिर्नाम्ना लगण इत्युच्यते ॥

रक्ता रक्तेन पिटका तत्तुल्यपिटकाचिता ।
उत्सङ्गाख्या—

रक्तेन वातादिदुष्टेन रक्ता लोहितवद्रक्तवर्णा पिटका भवति । तत्तुल्याभिः प्रधानसदृशाभिरन्याभिः पिटकाभिराचिता कृतसञ्चया सा पिटका नाम्नोत्सङ्गेत्युच्यते ।

—तथोत्क्लिष्टं राजिमत् स्पर्शनाक्षमम् ॥

तथेति रक्तेनोत्क्लिष्टन्नाम वर्त्म यत् तद्राजिमत् स्पर्शनाक्षमं च ॥

अर्शोऽधिमांसंवर्त्मान्तःस्तब्धंस्निग्धंसदाहरुक्। रक्तं रक्तेन तत्स्रावि छिन्नं छिन्नं च वर्धते ॥

रक्तेनासृजा वर्त्मान्तर्वर्त्मनोऽन्तर्भागे रक्तं लोहितमधिमांसं भवति स्तब्धादिगुणकमित्यधिमांसमर्श इति नाम्नोच्यते ॥

मध्ये वा वर्त्मनोऽन्ते वा कण्डूषारुग्वती स्थिरा मुद्गमात्रासृजाताम्रा पिटकाञ्जननामिका ॥

असृजा रक्तेन वर्त्मनोऽन्ते वा मध्ये वा कण्ड्वादिमती स्थिरा मुद्गप्रमाणा ताम्रवर्णा च या पिटका भवति सा नाम्ना ञ्जननामिकेत्युच्यते

दोषैर्वर्त्म बहिः शूनं यदन्तः सूक्ष्मखाचितम्। सस्रावमन्तरुदकं विसाभं विसवर्त्म तत् ॥

दोषैस्त्रिभिर्यद्वर्त्म बहिः शूनमन्तःसूक्ष्मच्छिद्रं सस्रावमन्तरुदकं यस्मिन् विसे तत्सदृशं भवति तद्वर्त्म नाम्ना विसवर्त्म इत्युच्यते ॥

यद्वर्त्मोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टमकस्मान्म्लानतामियात्। रक्तदोषत्रयोत्क्लेशात् भवत्युत्क्लिष्टवर्त्म तत् ॥

रक्तस्य दोषत्रयस्य च मिश्रीभावेन तेषामुत्क्लेशाद्धेतोर्यद्वर्त्म पुनरुत्क्लिष्टं स्वयमेवपुनर्म्लानतामियात् किञ्चित्पारेशोषं गच्छति तद्वर्त्म नाम्नोत्क्लिष्टवर्त्मेत्युच्यते ॥

श्याववर्त्म मलैः सास्रैः श्यावं रुक्लेदशोफवत्

सास्रैः सरक्तैर्मलैर्वातादिभिस्त्रिभिर्मिश्रीभूतैः श्यावं वर्णेन रुगादियुक्तं च यद्वर्त्म भवति तन्नाम्ना श्याववर्त्मोच्यते ॥

श्लिष्टाख्यं वर्त्मनी श्लिष्टे कण्डूश्वयथुरागिणी

सास्रैरेव च मलैर्वर्त्मनी द्वे कण्ड्वादित्रययुक्ते परस्परश्लिष्टे च भवतः तद्वर्त्म श्लिष्टाख्यमुच्यते ॥

वर्त्मान्तः पिटका रूक्षाः कर्कशाः सिकतोपमाः सिकतावर्त्म—

वर्त्मनोऽन्तर्भागे रूक्षत्वादिगुणाः पिटका भवन्ति तद्वर्त्म नाम्ना सिकतावर्त्मोच्यते ।

—कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमम्

कृष्णं कर्दमसदृशं मार्दवेन यद्वर्त्मतन्नाम्ना कर्दममुच्यते ॥

बहळं बहळैर्मांसैः सवर्णैश्चीयते समैः ।

यद्वर्त्म समैर्बहळैर्घनैर्मांसैश्चीयते तन्नाम्ना बहळमित्युच्यते ॥

कुकूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः। स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ॥ सवर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ।

दन्तोद्भवजो यो वर्त्मरोगः शिशोरेव भवति स नाम्ना कुकूणकः तेनोच्छूनादिरूपाक्षः शिशुः स्यात् ॥

पक्ष्मोपरोधे सङ्कोचो वर्त्मनोर्जायते ततः ॥ खरतान्तर्मुखत्वं च रोम्णामन्यानि वा पुनः कण्टकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्घृष्टं तैरक्षि शूयते ॥ ऊष्यते चानिलादिद्विडल्पाहं शान्तिरुद्धृतैः ।

पक्ष्मोपरोधनाम्नि रोगे वर्त्मनोः संकोचो जायते । तथा रोम्णामपि वर्त्मभवानां संकोचः खरतान्तर्मुखत्वं च जायते । अन्यानि वा रोमाणि जायन्ते । तैश्च रोमभिस्तीक्ष्णाग्रैः कण्टकसदृशैर्घृष्टं सदाक्षि शूयते । ऊष्यते सदाहं भवति अनिलादिस्पर्शं च द्वेष्टि । तैश्च रोमभिरुद्धृतैरपनीतैरल्पाहं स्तोकानि दिनानि रुजश्शान्तिर्भवति पुनस्तथैव भवति ॥

कनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रन्थिरुन्नतः ।
ताम्रः पक्वोस्रपूयस्रुदलज्याध्मायते मुहुः ॥

कनीनके नासानिकटे नेत्रान्ते बहिर्वर्त्म वर्त्मनो बहिर्भागे काठिनत्वादिगुणो ग्रन्थिर्भवति मुहुराध्मायतेऽर्थान्मुहुः स्रवति स ग्रन्थिर्नाम्ना अलजीत्युच्यते ॥

वर्त्मान्तर्मांसपिण्डाभः श्वयथुर्ग्रथितोऽरुजः ।
सास्रैः स्यादर्बुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः ॥

सास्रैः रक्तमिश्रैर्वातादिभिर्मांसपिण्डसदृशः श्वयथुः स्यात् । स च यदान्तर्वर्त्म भवति तदा ग्रथितः कठिनोऽरुजश्च भवति । यदा तु बहिर्वर्त्म तदा चलो भवति । स उभयोऽपि श्वयथुरर्बुद इति नाम्नोच्यते ॥

चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः ।

एते अनन्तरोक्ता वर्त्माश्रया व्याधयः कृच्छ्रोन्मीलि,निमेष,वातहत,कुम्भि,पित्तोत्क्लिष्ट,पक्ष्मशात,पोत्थकी,कफोत्क्लिष्ट,लगणो,त्सङ्ग,रक्तोत्क्लिष्टा,र्शो,ञ्जननामिका,विसवर्त्मो,त्क्लिष्टवर्त्म,-श्याववर्त्म,श्लिष्टवर्त्म,सिकता,कर्दम,बहळ,कुकूणक,पक्ष्मोपरोधा,लज्य,र्बुदाख्याश्चतुर्विंशतिरित्युक्ताः ॥

आद्योऽत्रभेषजैः साध्यो द्वौ ततोर्शश्च वर्जयेत् ।
पक्ष्मोपरोधोयाप्यःस्याच्छेषाञ्छस्त्रौषधैर्जयेत् ।

अत्र चतुर्विंशतावाद्यः कृच्छ्रोन्मीलाख्यो भेषजैर्वक्ष्यमाणैः साध्यः तदनन्तरौ निमेषवातहताख्यावर्शआख्यश्च त्रय इति वर्जयेत् । पक्ष्मोपरोधो याप्यः । शेषाननुक्तान् शस्त्रैरौषधैश्च यथायोग्यं जयेत् ॥

अलैवैषां चिकित्सा सूत्र्यते सुखाववोधाय ॥

कुट्टयेत् पक्ष्मशतनं छिन्द्यात्तेष्वपि चार्बुदम् ।
भिन्द्याल्लगणकुम्भीकाविसोत्सङ्गाञ्जनालजीः
पोत्थकीश्यावसिकताश्लिष्टोत्क्लिष्टचतुष्टयम् ।
सकर्दमं सबहळं विलिखेत् सकुकूणकम् ॥

इत्युत्तरे एकादशोऽध्यायः ।

कुट्टयेदित्यादि तेष्वपि शेषेषु पक्ष्मशतनं वक्ष्यमाणप्रकारेण कुट्टयेत् । अर्बुदं छिन्द्यात् । अलज्यन्तं भिन्द्यात् । पोत्थक्यादिकं विलिखेदिति ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे एकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

उक्तक्रमेणैव वर्त्मरोगप्रतिषेधाध्यायं व्याख्यातुमारभते ॥

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

कृच्छ्रबोधे पुराणं घृतं द्राक्षाकल्कक्वाथसिद्धं शर्करावचूर्णितं रात्रौ पाययेत् । स्निग्धांश्च नस्यधूमाञ्जनतर्पणपुटकान् प्रयोजयेत् - वातहरद्रव्यकल्पितांश्च वस्तीन् क्षीरस्विन्नैरेरण्डपल्लवैः स्वेदं च वर्त्मनाम् ॥

कृच्छ्रबोधाख्ये वर्त्मरोगे पुराणं घृतं द्राक्षायाः क्वाथेन तस्या एव च कल्केन सिद्धं शर्करयावचूर्णितं भिषगातुरं रात्रौ पाययेत् । अत्र च स्निग्धान् नस्यादीन् वातहरद्रव्यासिद्धान् वस्तीन् क्षीरस्विन्नैरेरण्डपल्लवैर्वर्त्मनां स्वेदं च प्रयोजयेत् ॥

एवमशान्तौ मुद्गमात्रान्तरैः पदैरग्निना त्वग्दाहं विन्दुभिराचरेत् ॥

एवं कृतेऽप्यशान्तौ सत्यामग्निना विन्दुभिर्मुद्गमात्रान्तरैः पदैस्त्वग्दाहमाचरेत् । विन्दुभिरिति त्वग्दाहकरणे शरादीनां मुखस्पर्शेन वर्त्मनोर्विन्द्वाकृतिर्दाहो योज्यो मुद्गमात्रैर्व्यवहितैः पदैरिति प्रदर्शितम् ॥

कुम्भीकापिटकासु वर्त्म लिखित्वा सैन्धवेनानुप्रतिसार्य पटोलामलकमधुकक्वाथेन सेचयेत् घृतेन च ॥

निमेषवातहतौ वर्जयेदित्युक्तम् । कुम्भीकाख्यासु पिटकासु वर्त्म लिखित्वा सूक्ष्माभी रेखाभिः समं विदार्य पश्चात् सैन्धवेन प्रतिसारणं पटोलादिक्वाथेन घृतेन च सेकं च ॥

पित्तरक्तोक्लिष्टयोर्मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा स्निग्धस्य सिरां विध्येत् । विरेचयेच्चैनं त्रिवृत्क्वाथवता त्रिफलाकल्केन । त्रिफलाक्वाथयुक्तेन वा ब्राह्मीचूर्णेन । चन्दनोशीरमधुकमृद्वीकापुनर्नवबृहतीमूलसिद्धं तैलं नावयेत् । लिखिते च वर्त्मनि स्रुतरक्ते यष्ट्याह्वनिर्यूहेण प्रक्षालनम् । चन्दनशृतं पयः परिषेकः । शीतस्निग्धाश्च शिरोवक्त्रलेपाः ॥

पित्तोत्क्लिष्टे रक्तोत्क्लिष्टे च शिरोवक्त्रलेपान्तं यथायोगं कार्यम् । लाघवाय क्रमभङ्गः ॥

पक्ष्मशाते रोमकूपान् सूच्यग्रेण कुट्टयेज्जलौकोभिर्वा ग्राहयेत् । पयसेक्षुरसेन वा वमनम् । स्वादुशीतस्कन्धसाधितं सर्पिर्नावनम् । काकजङ्घां रोहितमत्स्यमांसं च काकशोणितभावितमन्तर्धूमं दग्धं चूर्णाञ्जनं कुर्यात् ॥

पक्ष्मशाते व्याख्यासमम् । सूच्यग्रं सूचीप्रान्तं तेनाघातैः कुट्टयेत् च्युतानां रोम्णां सुषिराणि तुदेत् । पयसेक्षुरसेन वा वमनमि-

त्यत्र वमनद्रव्ययुक्तेनेत्यर्थात् गम्यते । स्वादुशीतस्कन्धः शतावरीजीवन्त्यादिः ॥

सञ्चूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत् सुरसारसैः। ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदञ्जनम् ॥

[सञ्चूर्ण्येति । पुष्पकासीसं तत्संज्ञमौषधं सञ्चूर्ण्य चूर्णयित्वा सुरसारसैः सुरसायास्तुळस्याः स्वरसैः सह ताम्रे ताम्रभाजने दशाहं दश दिवसान् दशाहमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । भावयेन्मर्दयेत् । पुष्पकासीसं पुत्रच्चारीति भाषायाम् । तत् पक्ष्मशाते परमं श्रेष्ठमञ्जनम्]

पोत्थकीर्विलिख्य शुण्ठीसैन्धवमागधिकाचूर्णैः प्रतिसार्य प्रक्षाळ्य चोष्णाम्भसा खदिरसाराढकीशिग्रुपत्रकषायेण सेचयेत् । ततश्चाम्रजम्बूप्रवाळक्काथेनाश्च्योतनम् । त्रिफलाखदिरसारोदकेन वा मधुसंयुक्तेन । विळङ्गलाक्षादार्वीत्वग्गैरिकालमनोह्वाचूर्णः क्षौद्रान्वितोऽञ्जनम् ॥

पोत्थकीर्विलिख्येत्यादि व्याख्यासमम् ॥ खदिरसारः खदिरकाष्ठम् । आढकी तुवरी । आम्रः सहकारः जम्बूप्रसिद्धस्तयोः प्रवाळानां क्काथेन । मधुयुक्तेन त्रिफलादिक्काथेन वाश्च्योतनम् । विळङ्गादिचूर्णः क्षौद्रान्वितोऽञ्जनम् ॥

एवमप्यनुपशमे जळौकसो योजयेत् । पुनः पुनर्वा लेखयेत् । परिषेकं च त्रिफलामधुकद्विहरिद्राकषायेण मधुयुक्तेन कुर्यात् । मुस्तशर्कराकपित्थपत्राम्बुना वा ॥

एवं कृतेऽप्यनुपशमे अशान्तौ जळौकसो योजयेत् ताभिर्दुष्टरक्तमपहरेदित्यर्थः । मधुयुक्तेन त्रिफलादिकषायेण परिषेकं कुर्यात् । द्विहरिद्रा पिण्डहरिद्रा दारुहरिद्रा च मुस्ताद्यम्बुना वा परिषेकं कुर्यात् । कपित्थो दधित्थः ॥

कफोत्क्लिष्टं वर्त्म लिखित्वा सैन्धवकासीसपिप्पलीमनश्शिलारसाञ्जनचूर्णैर्मधुमद्भिः प्रतिसारयेत् । कफघ्नानि च वमनधूमनावनाञ्जनान्याहारविधिश्च । वर्त्मोपक्लेदे कासीसलवणसुमनोमुकुळरसाञ्जनैर्वर्तिरञ्जनम् ॥

कफोत्क्लिष्ट इति व्याख्यासमम् । चूर्णैरिति बहुवचनमविवक्षितम् । वर्त्मोपक्लेदः कफोत्क्लिष्ट एव विज्ञेयः ॥

लगणं कफोत्क्लिष्टवत् साधयेत् । अशाम्यत्यग्निना दाहो वमनं विरेचनं च । पिप्पलीमधुकनिम्बज्योतिष्मतीदेवदारुविळङ्गहिङ्गुत्रिफलाकुष्ठशताह्वासैन्धवैः सिद्धं तैलं नावयेत् । तीक्ष्णावपीडाञ्जनकबळांश्च विदध्यादुष्णोपचारं च ॥

लगणमिति । व्याख्यासमम् । ज्योतिष्मती कङ्गुणिका । अवपीडादिकं सूत्रोक्तलक्षणम् ॥

उत्सङ्गपिटकामञ्जननामिकां च भित्वा निष्पीड्य चोल्लिखितां तगरैलासैन्धवनेपाळीचूर्णेन सक्षौद्रेण प्रतिसारयेत् । हरिद्रामधुकपटोललोध्रैः समाक्षिकैः परिषेकः ॥

उत्सङ्गपिटकामित्यादि व्याख्यासमम् । भेदः काण्डवच्छस्त्रनिक्षेपः । नेपाळी मनःशिला । प्रतिसारयेल्लिम्पेत् । अर्शश्च वर्जयेदित्युक्तम् ॥

बिसवर्त्मादिषु बहळवर्त्मान्तेषु सैन्धवं प्रतिसारणम् । बिसाश्लिष्टवर्त्मनोस्तथानुपशमेऽग्निना क्षारेण वा दहनम् ॥

बिसवर्त्मादिष्विति सप्तसु । तत्र विशेषो बिसश्लिष्टयोः । तथेति सैन्धवप्रतिसारणेनानुपशमे अग्निक्षारयोरन्यतरेण दहनम् ॥

कुकूणके निम्बपत्रत्रिफलाखदिरमूलकल्कविपक्वं सर्पिर्धात्रीं पाययित्वा सैन्धवसर्षपोपकुल्यायष्ट्याह्वक्वथितोष्णाम्भसा वामयेत् । पिप्पलीद्राक्षाभयानिर्यूहेण विरेचयेत् । स्तनौ चास्या मागधिकामुस्ताद्विरजनीकल्केनालिप्योद्वर्तयेत् । धूपयेच्च सघृतैः सिद्धार्थकैः । पाययेच्चैनां पटोलमुस्तमृद्वीकागुळूचीत्रिफलाकषायम् ॥

कुकूणकनाम्नि रोगे बालस्य धात्र्या निम्बपत्रादिना सर्पिस्सैन्धवादियुक्तेनोष्णाम्भसा वमनं पिप्पल्यादिनिर्यूहेण विरेचनं चोच्यमानं सुबोधम् । अस्याश्च धात्र्या स्तनौ मागधिकादिभिरालिप्योद्वर्तयेत् । सघृतैर्घृतसहितैः सिद्धार्थकैर्धूपयेच्च । सिद्धार्थकः सर्षपः । एनां धात्रीं पटोलादिकषायं च पाययेत् । इति धात्र्या बालोपकाराय क्रिया ॥

बालस्य वर्त्मनी लिखित्वा मधुसैन्धवरसाञ्जनैः प्रतिसार्यामलक्यश्मन्तकजम्बूपल्लवक्वाथेन प्रक्षाळयेत् । जळौकोभिर्वा ग्राहयेत् । वेदनायां तु कुष्ठगुळूचीकल्कोदकेन सगुडक्षौद्रेण परिषेको मूर्धानं चास्य कटुतैलेनाभ्यज्य पाठाकल्केन प्रलिप्यार्जुनबिल्वनिर्गुण्डीमार्कवतर्कारीसैर्यककार्पासीमालतीपत्त्रनिर्यूहेण सेचयेत् ॥

बालस्येति । परं तु बालस्य वर्त्मलेखनप्रतिसारणप्रक्षाळनजळौकसो योज्याः वेदनायां रुजायामर्थादतिमात्रायां तु बालस्य गुडक्षौद्रसहितेन कुष्ठादिकल्कोदकेन परिषेकः । अस्येति बालस्य मूर्धानं शिरः । सुबोधम् । कटुशब्देन सर्षपा उच्यन्ते ॥

मरिचविळङ्गहरिद्राकल्कसिद्धं तैलं प्रतिमर्शः । मूर्वाताम्ररजसी स्तन्यपिष्टे पिण्डाञ्जनम् । शङ्खमनःशिलासैन्धवरसाञ्जनक्षौद्रैर्वा रसक्रिया । लोहशिवाटिकामृदः कपालेऽनेकशः प्रतप्ताः स्तन्येननिर्वापिताः श्लक्ष्णचूर्णमञ्जनम् । लाक्षावेल्लमनःशिलालगैरिकदार्वीत्वग्भिर्वा । पुनः पुनश्च धात्रीं वमनविरेचनैरुपपादयेत् ॥

मरिचादीनां कल्केन सिद्धं तैलं प्रतिमर्शो नस्यम् । व्याख्यासमम् । पिण्डाञ्जनं वर्ति । द्रवघृष्टा रसक्रिया । क्षौद्रे क्षिप्तश्चूर्णो द्रवाञ्जनम् । लोहमयः । शिवाटिका काकोदुम्बरिका । मृत् गैरिकम् ॥

पक्ष्मोपरोधे समुपचितं वर्त्म लेखनेनोत्क्लिष्टं रक्तं विस्रावणेन सशोफं शिरोविरेककबळधमनैर्यापयेत् ॥

पक्ष्मोपरोधे समुपचितादिरूपे वर्त्मनि विशेषेण विलेखनादिक्रियाविशेषः ॥

प्रवृद्धेषु तु रोमसु विशुद्धदेहस्य सहिष्णोर्भ्रुवोधस्ताद्द्वौ भागौ पक्ष्मान्तात् भागमेकं समुत्सृज्य यवमात्रं तदाकृति तिर्यक् छेदयेदार्द्रवाससा च रक्तं गृह्णीयात् ॥

प्रवृद्धेषु तु रोमसु पक्ष्मोपरोधे पक्ष्मणामूर्ध्वगानां भ्रुवश्च यदन्तरं तत्त्रिभागैर्विकल्प्यम् । ततो द्वौ भागौ भ्रुवोऽधस्तात् त्यक्त्वा पक्ष्मान्ताच्चैकं भागं त्यक्त्वा यवमात्रं यवाकृति च तिर्यक् छेदं शस्त्रेण दद्याद्रक्तं चार्द्रवाससा गृह्णीयात् ॥

ततस्तनुभूते रक्ते क्षौमसूत्रेण बालेन वा धनुर्वक्रया सूच्या मुद्गमालान्तरैः पदैः सीव्येत् । ततोऽस्य ललाटे पट्टं बध्वा तत्सीवनसूत्रं तत्र सूचीपदैर्नातिगाढश्लथमासज्जेत् । शतधौतघृतेन चास्य सक्षौद्रेण कवलिकां दद्यात् ।

ततोऽनन्तरं तनुभूतेऽस्रे वहनेन स्वल्पीभवति । धनुर्वक्रा सूची शस्त्रविधावुक्ता । एवं स्यूते वर्त्मव्रणे यत्सीवनसूत्रं तच्छिरसि पृथग्बद्धे पट्टे सीवन्या नातिगाढश्लथमासज्जेत् । चिरगृहीते च सूत्रे कवलिकां चैलखण्डिकां व्रणस्योपरि दद्यात् ॥

न चैतत् बध्नीयात् । व्रणवेदनायां वत्सकबद्धेन यष्टीमधुकचूर्णेन संस्कृतं सर्पिः परिषेको वटादिकषायाश्च सक्षीराः । पञ्चमे षष्ठे वाहनि स्थिरीभूतेषु शस्त्रपदेषु सीवनसूत्रमवलम्बकाच्छित्वापनयेत् । व्रणं च स्वर्णगैरिकरजसावचूर्णयेत् । तीक्ष्णनस्याञ्जनानि चावचारयेत् ॥

एतदिति प्रकृतं वर्त्म । वटादिकषायाश्च सक्षीराः परिषेका इति संबध्यते । सुबोधम् । अवलम्बकं शिरःपट्टकं यन्त्रतया सीवनसूत्रस्यासज्जनार्थं पूर्वमुक्तम् । स्वर्णगैरिको गैरिकाविशेषः ॥

नातिगाढश्लथमासज्जेदित्युक्तमतस्तदन्यथात्वे दोषमाह ॥

अत्युत्क्षिप्ते तु सूत्रे श्वयथुः स्यात् । तत्र मृदुः स्वेदः स्नैहिकं च नस्यम् ॥

सूत्रे त्वत्युत्क्षिप्ते सति गाढत्वाच्छ्वयथुः स्यात् । तत्रेति श्वयथौ । स्नैहिकं नस्यं नस्यविधावुक्तम् ॥

निर्भुज्य वा वर्त्मदोषोपहतां वलीं विलिख्य तुम्बुरुवक्रकुशाभयाबीजान्यतमकल्केन प्रतिसारयेत् । क्षारेण वा दहेत्तप्तया वा शलाकया ॥

निर्भुज्येत्यन्तः परिवर्त्य । दोषोपहता वली श्वयथुकारणाधिष्ठितमांसराजिः ॥

उपपक्ष्माणि तु लाक्षारसेन लक्षयित्वा सन्दंशेनोद्धृत्य तनुसूच्यग्रेणाग्निवर्णेन रोमकूपान् दहेत् । ततश्च पूर्ववत् परिषेको नावनं च ॥

उपपक्ष्माणि यान्यन्यानि वेत्युक्तानि पक्ष्मोपरोधे तानि लाक्षारसेन यावकेन लक्षयित्वा साभिज्ञानीकृत्य । पूर्ववदिति व्रणवत् ॥

बाह्यालजेर्भिन्नलिखितस्य क्षारेणाग्निना वा दाहो व्रणवच्चोपचारः । अर्बुदस्य च स्विन्नस्यामूलच्छिन्नस्य लिखितप्रतिसारितस्य चेति । भवन्ति चात्र ॥

बाह्यालजेऽर्याख्यासमम् । अर्बुदस्य च स्विन्नच्छिन्नादिरूपस्य सतो व्रणवदुपचार इति संबध्यते । गतानुगतिका ॥

निवात इत्यादिनार्बुदस्य क्रमेण स्वेदादिविधानम् ॥

निवातेऽधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।
बहिः कोष्णाम्बुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥
निर्भुज्य वस्त्रान्तरितं वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीधृतम् ।
न स्रंसते चलति वा वर्त्मैवं सर्वतस्ततः ॥
मण्डलाग्रेण तत्तिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ।
लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिकादिजैः ॥
फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृजन्नसृक् ।

शुद्धस्य कृतवमनविरेचनस्य निवाते वातरहिते प्रदेशे आप्तैर्विश्वस्तपुरुषैरधिष्ठितस्यावलम्बितस्य उत्तानशायिनः कृतोत्तानशयनस्यादावेव कोष्णाम्बुतप्तेन वाससा बहिर्वर्त्म संस्वेद्य रक्तविलायनार्थमेतत् । ततो वर्त्मान्तर्निर्भुज्य कुटिलीकृत्य बाह्यतो विकास्य वस्त्रान्तरिताभ्यां वामहस्ताङ्गुष्ठांगुलीभ्यां धृतं कुर्यादिति शेषः । एवं च धृतं वर्त्म हस्तान्न स्रंसते । न वा चलति । ततोऽनन्तरं तद्वर्त्म सर्वतः साकल्येन मण्डलाग्रेण तत्संज्ञशस्त्रेण तिर्यग्वर्त्मायामवैपरीत्येन शस्त्रपदाङ्कितं किञ्चिद्व्रणितं कृत्वा तेन मण्डलाग्रेणैव लिखेत् । मण्डलाग्रं नाम शस्त्रमुक्तं शस्त्रविधौ । अथवा शाकाख्यस्य तरोः पत्रेण शेफालिकादिपरुषपत्रेण वा तोयराशेः समुद्रस्य फेनेन वा लिखेत् । पिचुना कार्पासचुलुकेनोत्पन्नमसृक् प्रमृजन् । [रक्तप्रवृत्या लेखितुमशक्यत्वे तदुपायमाह पिचुनासृक् प्रमृजन्निति । वस्त्रखण्डेनान्तरा तरा प्रकर्षेणासृजः शोधनं कुर्वन्]

स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ।
यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ॥
घृतेन सिक्तमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा ।
ऊर्ध्वाधःकर्णयोर्दत्वा पिण्डीं च यवसक्तुभिः ॥
तृतीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ॥
कुर्याच्चतुर्थे नस्यादीन् मुञ्चेदेवाह्नि पञ्चमे ।

सुलिखितं च रक्ते स्थिते रुद्धे सक्षौद्रैर्यथास्वमुक्तैः प्रयोगैर्दोषव्याध्याद्यनतिक्रमेणेति यथास्वशब्दार्थः । प्रतिसारयेत् । अनु पश्चादुष्णेन वारिणा प्रक्षाल्य क्षालयित्वा घृतेन सिक्तं मधुसहितसर्पिषा चाभ्यक्तं यवसक्तुभिः पिण्डीं मधुसर्पिर्भ्यामेव वर्तितां दत्वा कर्णयोरूर्ध्वमधश्च यवपिण्ड्या सह वर्त्मव्रणबन्धः सुकरो भवति । तृतीयेऽह्नि मुक्तबन्धनस्य वर्त्मनो यथायथं दोषाद्यनतिक्रमेण परिषेकं कृत्वा पुनर्बध्नीयादित्येवकाराल्लभ्यते । [अनु प्रतिसारणादनन्तरमुष्णेन वारिणा सुखोष्णजलेन प्रक्षाल्य

सम्यक् क्षाळयित्वा घृतेन सर्पिषा सिक्तं कृतपरिषेकं पश्चान्मधुसर्पिषा मधुसहितेन सर्पिषाभ्यक्तं कृत्वा यवसक्तुभिः पिण्डीं च दत्वा मधुसर्पिर्भ्यामेव वर्तितं यवसक्तुपिण्डं च निम्नताजनितशैथिल्यपरिहारार्थं वर्त्मनोर्बहिर्विन्यस्य । उक्तं च । यवानां सक्तुभिः सूक्ष्मैर्मधुसर्पिःपरिप्लुतैः । वर्त्मप्रमाणां पिण्डीं च दत्वा बन्धनमाचरेदिति । उभयोरपि कर्णयोरूर्ध्वाध ऊर्ध्वभोगऽधोभागे च ऊर्ध्वाधोभागगतेन द्विमुखेन चेलखण्डेन पृष्ठे बध्नीयादित्यर्थः । तृतीयेऽहनि बन्धनात्तृतीये दिवसे मुक्तस्य मुक्तबन्धनस्य वर्त्मनो यथायथं यथास्वं परिषेकं घृतक्षीरस्वरसकषायादिभिराश्च्योतनं कुर्यात् । चतुर्थे चतुर्थदिवसे नस्यादीन् कुर्यात् । नस्यमादिर्येषां आदिशब्देन धूमकबळगण्डूषपरिग्रहः । पञ्चमदिवसे मोक्षयेदेव पुनर्न बध्नीयात् । अत्रैवशब्देन तृतीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकानन्तरं बन्धनं कार्यमिति च सूचितत्]

सुलिखितं प्रतिसारणाद्युक्तं तच्च सुलिखितं न ज्ञायते ततस्तल्लक्षणमुच्यते ॥

समं नखनिभं शोफकण्डूघर्षाद्यपीडितम् ।
विद्यात् सुलिखितं वर्त्म लिखेद्भूयो विपर्यये
रुक्पक्ष्मवर्त्मशतनस्रंसनान्यतिलेखनात् ।
स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्टो वातहरः क्रमः ॥

समत्वादिगुणं शोफाद्यपीडितं च वर्त्म सुलिखितं विद्यात् । अस्य तु सुलिखितलक्षणस्य विपर्यये भूयो लिखेत् । न त्वति । अतोऽतिलिखितलक्षणमुच्यते । रुगादिकमतिलेखनाद्भवति । तत्रातिलेखनाद्रुगादिके स्नेहस्वेदादिर्वातहरः क्रम इष्टः ॥

अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतलोध्रं प्रलेपयेत् ।
एरण्डमूलकल्केन पुटपाकं पचेत्ततः ॥
स्विन्नं प्रक्षाळितं शुष्कं चूर्णितं पोट्टळीकृतम् ।
स्त्रियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम् ।
शालितण्डुलकल्केन लिप्तं तद्वत् परिष्कृतम् ।
कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना ॥
केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जाङ्गलाशिनः ।

अभ्यज्येत्यादिना श्वेतलोध्रपुटपाकविधानम् । पोट्टळीप्रसेको तद्भावमापादितं पश्चाच्च क्षीरमृदितम् । तदेव च श्वेतलोध्रमेरण्डमूलकल्केन विना शालितण्डुलकल्केन लिप्तं तद्वदेव च परिष्कृतं नवनीताभ्यङ्गादिना पोट्टळीकरणान्तेन कृतसंस्कारमनु च दधिमस्तुना मृदितमतिलिखिते वर्त्मनि नेत्रसेचनं कुर्यात् । अथवा जाङ्गलाशिनः सतः केवलेनैव मस्तुना सेचनम् ॥

उपसंहरन्नाह ।

भेद्यांस्तु व्रीहिवक्त्रेण विभिद्य कठिनोन्नतान् ।
निष्पीडयेदनु विधिः शेषः स्यात्तत्र पूर्ववत् ॥

इत्युत्तरे द्वादशोऽध्यायः ।

भेद्यान् लगणादीनलज्यन्तान् कठिनानुन्नतांश्च व्रीहिवक्त्रेण विभिद्य निष्पीडयेत् । अनु पश्चाच्छेषो विधिः प्रतिसारणादिः पूर्ववत् स्यादिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे द्वादशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तानां वर्त्मसन्ध्यादीनां रोगेषु हेत्वादिकं प्रदर्शयितुं स्तोकप्रमेयत्वादेक एवाध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सन्धिसितासितरोगविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

वायुः क्रुद्धः सिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः
अश्रु स्रावयते वर्त्मशुक्लसन्धेः कनीनकात् ॥
तेन नेत्रमरुग्रागशोफं स्यात् स जलास्रवः ।

स्वहेतुभिः क्रुद्धो वायुर्हेतुविशेषादेव नेत्रे जलवाहिनीः सिराः प्राप्य कनीनकान्नासानिकटान्नेत्रान्ताच्छुक्लवर्त्मनोः सन्धेरश्रु स्रावयते । तेन चाश्रुस्रवणेन नेत्रं रुगादिरहितं स्यात् । स रोगविशेषो नाम्ना जलस्रावः ॥

कफात् कफास्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहलं स्रवेत् ।

कफास्रवाख्ये रोगे कफाद्धेतोः श्वेतादिगुणमश्रु स्रवेत् । बहलं घनम् ॥

कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः ।
पृथुमूलश्चलः स्निग्धः सवर्णो मृदुपिच्छिलः ॥
महानपाकः कण्डूमानुपनाहः स नीरुजः ।

कफेन तीक्ष्णाग्रादिगुणः शोफो भवति स नाम्नोपनाहः । तीक्ष्णाग्रो निशितमुखः । क्षारबुद्बुदाः पच्यमाने क्षारेऽग्निसंयोगादुत्पद्यन्ते ॥

रक्ताद्रक्तास्रवे ताम्रं बहूष्णं चाश्रु संस्रवेत् ॥

रक्तास्रवनाम्नि रोगे रक्ताद्धेतोस्ताम्रादिस्वरूपमश्रु स्रवेत् ॥

वर्त्मसन्ध्याश्रया शुक्ले पिटका दाहशूलिनी ।
ताम्रा मुद्गोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणी॥

तत एव रक्ताच्छुक्ले भागे वर्त्मसन्ध्याश्रया तन्मूला दाहादिगुणा पिटका भवति सा च भिन्ना रक्तमेव स्रवति सा नाम्ना पर्वणीत्युच्यते ॥

पूयास्रावे मलाः सास्रा वर्त्मसन्धेः कनीनकात्
स्रावयन्ति मुहुः पूयं सासृक् त्वङ्मांसपाकतः

पूयास्रावनाम्नि रोगे मला वातादयोऽस्रमिश्राः कनीनकाद्वर्त्मसन्धेस्त्वङ्मांसपाकेन सासृक् पूयं स्रावयन्ति ॥

पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरम्भपूर्वकः ।
कनीनसन्धावाध्मायी पूयास्रावी सवेदनः ॥

कनीनके वर्त्मसन्धौ शोफसंरम्भपूर्वकः सूक्ष्मो यो व्रण आध्मायित्वादिगुणः स पूयालसनामा रोगः आदौ शोफसंरम्भौ ततः स्वयंभिन्नो व्रण इति पूर्वशब्दार्थः ॥

कनीनस्यान्तरलजी शोफो रुक्तोददाहवान् ।

कनीने वर्त्मसन्धावन्तर्भागे यो रुजादिमान् शोफः स नाम्नालजी ॥

अपाङ्गे वा कनीने वा कण्डूषापक्ष्मपोटवान् ॥
पूयास्रावीक्रमिग्रन्थिःग्रन्थिः क्रमियुतोऽर्तिमान्

नेत्रस्यापाङ्गे वा कनीने वा कण्ड्वादिमान् पूयास्रावी क्रमियुक्तश्चार्तिमांश्च यो ग्रन्थिः स नाम्ना क्रमिग्रन्थिः । इति नव रोगा वर्त्मशुक्लसन्धिजाः ॥

उपनाहक्रमिग्रन्थिपूयालसकपर्वणीः ।
शस्त्रेण साधयेत् पञ्च सालजीनास्रवांस्त्यजेत्

एषु चोपनाहादींश्चतुरः शस्त्रेण साधयेत् चिकित्सेत् । अलज्यासहितानास्रावान् वातकफरक्तजान् पूयास्रावं चेति पञ्च त्यजेदसाध्यत्वात् ॥

पित्तमित्यादिना सितभागरोगा उच्यन्ते ॥

पित्तं कुर्यात् सिते बिन्दूनसितश्यावपीतकान्
मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लमदाहरुक् ॥
रोगोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशकृद्भेदतृड्ज्वरः ।

पित्तं क्रुद्धं सिते भागे असितादिवर्णान् बिन्दूंस्तिलकान् कुर्यात् । अथवा सर्वं शुक्लं मललिप्तदर्पणसदृशं कुर्यात् । उभयत्रापि दाहरुगभावः । एतदुभयमपि शकृद्भेदादियोगान्नाम्ना शुक्तिकेति रोगो भवति ॥

कफाच्छुक्ले समं श्वेतं चिरवृध्यधिमांसकम् ॥
शुक्लार्म—

शुक्ले भागे कफाद्धेतोः समादिगुणं यदधिमांसं तन्नाम्ना शुक्लार्म ॥

— शोफस्त्वरुजः सवर्णो बहळो मृदुः ।
गुरुः स्निग्धोम्बुबिन्द्वाभो बलासग्रथितः स्मृतः

यस्तु शोफः कफाच्छुक्ले अरुजत्वादियुक्तोऽम्बुबिन्दुसदृशः स नाम्ना बलासग्रथित आचार्यैः स्मृतः ॥

बिन्दुभिः पिष्टधवळैरुत्सन्नैः पिष्टकं वदेत् ।

शालिपिष्टवच्छुक्लैः सोत्सेधैश्च बिन्दुभिर्युक्तं रोगं नाम्ना पिष्टकं वदेद्वैद्यः ॥

रक्तराजीततं शुक्लमूष्यते यत् सवेदनम् ।
सशोफाश्रूपदेहं च सिरोत्पातः स शोणितात्

शुक्लं नेत्रद्रव्यं यत् लोहिताभी राजीभिस्ततं व्याप्तं सवेदनं शोफादिरहितं चोष्यते सदाहं भवति स गदो नाम्ना सिरोत्पातः स चास्रात् भवति ॥

उपेक्षितः सिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्धयन्
कुर्यात् सास्रं सिराहर्षं तेनाक्ष्युद्वीक्षणाक्षमम् ॥

एष सिरोत्पात उपेक्षितोऽचिकित्सितः ता एव लोहिताः सिरोत्पातराजीर्वर्धयन्नश्रुणा सह नाम्ना सिराहर्षं गदं कुर्यात् । तेन सिराहर्षेणाक्षि नेत्रमुद्वीक्षणेऽक्षमं भवति ॥

सिराजालं सिराजालं बृहद्रक्तं घनोन्नतम् ।

सिराजालं सिरासमूहो बृहत्त्वादिगुणं नाम्ना सिराजालं शुक्ले भवति ॥

शोणितार्म समं श्लक्ष्णं पद्माभमधिमांसकम् ।

समादिगुणं पद्मसमरूपं चाधिमांसं नाम्ना शोणितार्म ॥

नीरुक्श्लक्ष्णोऽर्जुनोबिन्दुःशशलोहितलोहितः ।

शशलोहितवच्छशरक्तवल्लोहितवर्णो यो-बिन्दुर्नीरुक् श्लक्ष्णश्च शुक्ले भवति स नाम्नार्जुन उच्यते ॥

मृद्वाशुवृध्यरुङ्मांसं प्रस्तारिश्यावलोहितम् ।
प्रस्तार्यर्म मलैः सास्रैः—

सास्रैः सरक्तैर्मलैर्वातादिभिर्मृद्वादिगुणं मांसं शुक्ले नाम्ना प्रस्तार्यर्मोच्यते । प्रस्तारीत्यत्युत्सन्नविस्तृतम् ॥

—स्नावार्म स्नावसन्निभम् ॥

स्नावसन्निभमधिमांसं नाम्ना स्नावार्म भवति ॥

शुष्कासृक्पिण्डवच्छ्यावं यन्मांसं बहळं पृथु ।
अधिमांसार्म तत्—

यन्मांसं शुष्करक्तवच्छ्यावं बहळं घनं पृथु विस्तीर्णं तन्नाम्ना अधिमांसार्म ॥

—दाहघर्षवत्यः सिरावृताः ।
कृष्णासन्नाः सिरासंज्ञाः पिटकाः सर्षपोपमाः

शुक्लभागे याः सर्षपोपमाः पिटकाः कृष्णभागस्यासन्ना निकटवर्तिन्यो दाहादिमत्यः सिराभिश्चावृतास्ताः सिरासंज्ञाः संज्ञया सिरा इति भवन्ति । इति त्रयोदश रोगाः सितजाः ॥

शुक्तिहर्षसिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनम् ।
साधयेदौषधैः षट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकम् ॥
नवोत्थं तदपि द्रव्यैरर्मोक्तं यत्तु पञ्चधा ।
तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्नावसिरावृतम् ॥
चर्मोद्दालवदुच्छ्रायिदृष्टिप्राप्तं तु वर्जयेत् ।

एषु च शुक्तिहर्षक्रमादिपठितं षट्कं वक्ष्यमाणैरौषधैः साधयेत् । हर्षः सिराहर्षः । शेषं यत् लक्षणक्रमपाठे शुक्तिहर्षादिशिष्टमधिमांसार्मसिरोत्पातादिसप्तकं तच्छस्त्रेण साधयेच्चिकित्सेत् । न केवलं तच्छुक्त्यादिषट्कमौषधैः साधयेद्यावदेतत्सप्तकमपि अचिरकालजातं सत् । यत् पुनरेतेष्वेव मध्ये पञ्चभिः प्रकारैः शुक्लार्म, शोणितार्म, प्रस्तार्यर्म, स्नावार्मा,धिमांसार्माख्यैरर्मोक्तं तच्छुक्लभाग एव स्थितं छेद्यम् । असितप्राप्तादिरूपं वर्जयेत् । असितं कृष्णभागस्तस्यान्तर्दृष्टिः ॥

पित्तं कृष्ण इत्यादिना कृष्णभागव्याधयः ।

पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्लं तोदाश्रुरागवत् ।
छित्वात्वचंजनयतितेनस्यात्कृष्णमण्डलम् ॥
पक्वजम्बूनिभं किञ्चिन्निम्नं च क्षतशुक्लकम् ।
तत्र कृच्छ्रसाध्यं याप्यं तु द्वितीयपटलव्यधात्
तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्धाभकृष्णता ।
तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निचितं व्रणैः ॥

पित्तं दुष्टं कृष्णे वा दृष्टौ वा त्वचं छित्वा तोदादियुक्तं शुक्लविन्द्वाकृति रोगं जनयति तेन च रोगेण कृष्णमण्डलं नेत्रे पक्वजम्बूफलप्रख्यं किञ्चिच्च निम्नं भवति तच्छुक्लं

क्षतशुक्लं नाम्नोच्यते । तत् बहिस्थितत्वात् कृच्छ्रसाध्यम् । तदेव द्वितीयपटलव्यधाद्याप्यं भवति । पटलं नेत्रत्वक् । तत्र याप्ये पूर्वापेक्षया तोदादिबहुलत्वं सूचीविद्धसमकृष्णभागता च नेत्रस्य भवति । यदा तु तदेव तृतीयमपि पटलं व्याप्नोति तदा व्रणैर्निचितमसाध्यं क्षतशुक्लकं भवति । इति क्षतशुक्लम् ॥

शङ्खशुक्लंकफात्साध्यंनातिरुक्शुद्धशुक्लकम्।

यत्तु कृष्णे कफाद्धेतोः शङ्खवच्छुक्लं भवति तत् साध्यं न चातिरुङ्नाम्ना तु शुद्धशुक्लम् ॥

आताम्रपिच्छिलास्रस्तु दाताम्रपिटकातिरुक् ।
अजाविट्सदृशोच्छ्रायकार्ष्ण्या वर्ज्यासृजाजका

असृजा रक्तेनातिरुगालोहिता पिटका ताम्रवर्णास्रस्रुद्भवति अजाविट्सदृशं कार्ष्ण्यमुच्छ्रायश्च यस्याः सा तथोक्ता सैवंविधा पिटका वर्ज्योपेक्षणीया नाम्ना अजका ॥

सिराशुक्लं मलैः सास्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमण्डलम् ।
सतोददाहताम्राभिः सिराभिरवतन्यते ॥
अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्रस्रुच तत्त्यजेत् ।

सिराशुक्लं नाम्ना भवति सास्रैर्मलैर्वातादिभिस्तेन जुष्टं सेवितं कृष्णमण्डलं तोदादियुताभिः सिराभिरवतन्यते व्याप्यते । अकारणादेव चोष्णं वा शीतं वाच्छं वाश्रु स्रवति तत्सिराशुक्लं त्यजेत् ॥

दोषैः सास्रैः सदृक्कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ।
धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्धदलाकृति ॥
अतितीव्ररुजारागदाहश्वयथुपीडितम् ।
पाकात्ययेन तच्छुक्लं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ॥

सरक्तैर्वातादिभिः सदृष्टिमण्डलं कृष्णं शुक्लरूपतां नीयते । धवलेन शुक्लेनाभ्रेणोपलिप्तमिव भाति । निष्पावस्य राजशिम्बीफलस्यार्धदलाकृति । अतितीव्रेण रुजादिना पीडितं तत्तु पाकात्ययेन पाकस्यातिक्रान्त्या वर्जयेन्नाम्ना तीव्रवेदनम् ॥

यस्यवालिङ्गनाशोऽन्तःश्यावंयद्वासलोहितम् ।
अत्युत्सेधावगाढं वा सास्रनाडीव्रणावृतम् ॥
पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्लकम् ।
पञ्चेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः

इति त्रयोदशोऽध्यायः ।

यस्य वेत्यादिना शुक्लानामसाध्यलक्षणम् । लिङ्गनाशो वक्ष्यमाणलक्षणः । अवगाढो निम्नः । विषमं निम्नोन्नतम् । इति पञ्चगदाः, क्षतशुक्ल,शुद्धशुक्ला,जका,सिराशुक्ल,तीव्रवेदनाख्याः कृष्णभागे साध्यासाध्यविभागेनोक्ताः दृष्टौ तु पृथग्वक्ष्यत इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

उक्तेषु सन्धिसितासितरोगेषु क्रमेण चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सन्धिरोगेष्वास्रावांस्त्यजेदित्युक्तम् । उपनाहादीनां चिकित्सोच्यते ॥

उपनाहं भिषक् स्विन्नं व्रीहिमुखेन भित्वा मण्डलाग्रेण समन्ताल्लेखयेत् । ततः सैन्धवपिप्पलीचूर्णेन सक्षौद्रेण प्रतिसारयेत् । पूर्ववच्च बध्नीयात् । पटोलपत्रामलककाथेनाश्च्योतयेत् ॥

उपनाहमित्यादि । स्विन्नत्वादिगुणयुक्तमुपनाहं भिषङ्मण्डलाग्रशस्त्रेण समन्ताल्लेखयेत् । ततो लेखनादनन्तरं च सैन्धवादिभिः प्रतिसारयेत । व्याख्यासमम् । पूर्ववदित्यर्बुदवत् ॥

पर्वणीमुत्तरसन्धित्रिभागे बळिशेनावलम्ब्य वृद्धिपत्रेणार्धमात्रे छिन्द्यात् । अन्यथाश्रुनाडी स्यात् । मधुसैन्धवप्रतिसारितां चार्मवच्चिकित्सेत् ॥

पर्वणीमिति उत्तरसन्धिर्बाह्यो वर्त्मसन्धिः तस्य त्रिभागे बळिशेनावलम्बनम् । उत्सेधस्य मूलं त्यक्त्वार्धमात्रे छेदनम् । अन्यथा समूलछेदे अश्रुनाडी स्यात् । अर्मचिकित्सात्रैव वक्ष्यते ॥

पूयालसे सिरां विध्येत्ततस्तमुपनाहयेदक्षिपाकोक्तं चेक्षेत । सैन्धवार्द्रककासीसायस्ताम्रैः सुसूक्ष्मैः सक्षौद्रैरञ्जनम् ॥

पूयालसे सिरां शिरोनेत्रविकारेषु ललाटेत्युक्तां विध्येत् । उपनाहयेत् बध्नीयात् । अक्षिपाके सर्वगाक्षिरोगे यदुक्तं तदीक्षेत प्रयोगाय । अलजीं वर्जयेदित्युक्तम् ॥

कृमिग्रन्थिं करीषेण स्विन्नं भित्वा विलिख्य च कासीससैन्धवत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥

कृमिग्रन्थ्याख्यं करीषेण शुष्कगोमयेन पोट्टलीकृतगोमयचूर्णेनेत्यर्थः । स्विन्नं सत् भित्वा विलिख्य कासीसादिभिः प्रतिसारयेदिति सन्धिरोगेषु ॥

शुक्तिकां पित्ताभिष्यन्दवत् साधयेत् ॥

शुक्तिकाख्यं पित्ताभिष्यन्दाख्यसर्वगाक्षिरोगवत् साधयेत चिकित्सेत । अर्मणां पृथग्वक्ष्यते ॥

बलासग्रथितं पिष्टकं च सिराव्यधवर्जं कफाभिष्यन्दवत् ॥

बलासग्रथितपिष्टकयोः सिराव्यधं वर्जयित्वाकफाभिष्यन्दाख्य सर्वगाक्षिरोगवच्चिकित्सितम् ॥

विशेषतास्तिलनाळान् यवनाळान् वा हरितशलाकानर्धमासमजाक्षीरेण भावयित्वा शोषयित्वा च दाहयेत् । ततस्तद्भस्म क्षारकल्पेन परिस्राव्यादर्वीप्रलेपाद्विपचेत् । रसक्रियेयं बलासग्रथितशोफोपदेहहरा । अयमेव च कल्पः फाणिज्जार्जिकास्फोतोबिल्वकपित्थाग्निगुण्ड्यैरण्डकुमुदोत्पलजातीकुसुमेषु पृथक् कार्यः ।

विशेषत इति हरिता वर्णेन पक्वा शलाका येषां नाळानाम् । व्याख्यासमम् । क्षारकल्पः क्षारपरिस्रावणप्रकारः । रसक्रियाञ्जनाय । अयमेव तिलनाळकल्पस्तत्प्रकारः फणिज्जकादिकुसुमेष्वपि पृथक् प्रत्येकं कार्यः ॥

सैन्धवालमतिचकट्फलशङ्खसमुद्रफेनैर्वर्तिः पिष्टकेऽञ्जनम् । शुण्ठीशिग्रुफलपिप्पलीसैन्धवचूर्णो बीजपूरकरसाप्लुतोऽञ्जनं पिष्टकमपहरति । तद्वत्त्रिकटुककट्फलचूर्णो बलासग्रथितं च ॥

पिष्टकाख्ये सैन्धवादिभिर्वर्तिरञ्जनम् । मातुलुङ्गरसालोडितः शुण्ठ्यादिचूर्णोऽञ्जनं पिष्टकमपहरति । तद्वदिति बीजपूररसाप्लुतस्त्रिकटुकादिचूर्णो बलासग्रथितं पिष्टकमपीति चशब्दार्थः ॥

बृहतीफलं पिप्पलीतण्डुलपूरितं पुटपाकेन पचेत् । तैस्तण्डुलैश्चूर्णाञ्जनं बलासग्रथितपिष्टकघ्नम् । अत्यर्थशोफे हरितालसैन्धवशुण्ठीदेवदारुपुनर्नवाबिल्वालकः ।

बृहतीफलमित्यादि व्याख्यासमम् । पिप्पलीतण्डुलाः पिप्पलीफलानि । तैस्तण्डुलैरिति बृहतीफलपरिहारार्थम् । हरितालादिभिरत्यर्थशोफे बिलालकः कार्यः । बिलालक इत्यक्ष्णोर्बहिर्लेपस्याख्या ॥

सिरोत्पातहर्षजालार्जुनेषु रक्ताभिष्यन्दवत् प्रतिकुर्यात् । विशेषेण सिराहर्षे स्वर्णगैरिको मधुयुक्तोऽञ्जनम् । स्तन्यान्वितं वा कासीसं क्षौद्रद्रुतं वा कासीससैन्धवमर्जुने मातुलुङ्गरसेन सशर्करेणाश्च्योतनं मस्तुना वा ।

सिरोत्पात इत्यादि व्याख्यासमम् । रक्ताभिष्यन्दनामा सर्वगाक्षिरोगः । कासीसं वा स्तन्यान्वितमर्जुने विशेषेणेति संबध्यते । मस्तुना वा सशर्करेणाश्च्योतनमिति च ॥

शङ्खनाभिर्माक्षिकेण युक्ता सितया वा समुद्रफेनकोऽञ्जनम् । स्फटिककुङ्कुमशङ्खनाभिमधुयष्टिका वा क्षौद्राद्रास्तद्वद्वा रसाञ्जनं कासीसं वा ॥

मधुना युक्ता शङ्खनाभिर्वा समुद्रफेनको वा सितया युक्तोऽञ्जनमर्जुने । स्फटिकादि वा क्षौद्रेणार्द्रमञ्जनम् । तद्वदिति क्षौद्रार्द्रं रसाञ्जनं कासीसं वाञ्जनम् ।

अर्म तु पञ्चविधमपि यत्तनुरक्तं धूमाविलं दधिनिभं वा तच्छुक्रवत् कायशिरोविरेकलेखनाञ्जनैरुपाचरेत् ।

सर्वं ह्यर्म तनुत्वादिगुणमत्रैव वक्ष्यमाणशुक्रवत् कायविरेकादिभिरुपाचरेत् ॥

अथेतरस्मिन् स्निग्धस्यातुरस्य पेयाविलेपीजाङ्गलरसान्यतमाशितस्य कृतस्वस्त्ययनस्य सुखशयनगतस्योत्तानदेहस्य किञ्चिदवाक्शिरसः सुखोष्णाम्बुप्लुततान्तवखिन्ननयनस्य सैन्धवेन सबीजपूरकरसेनाञ्जयित्वाऽङ्गुष्ठकेन निमीलितमक्षि विमृद्नीयादाबलासग्रथितरूपोत्पत्तेः । इत्थं च संरोषिताक्षस्य प्रचलितेऽर्माधिमांसके निश्चलं परिचारकः शिरो धारयेत् ।

इतरस्मिन्नित्युक्तगुणविपरीतगुणेऽर्मणि स्निग्धस्येत्यादिना कर्मविधानं सुबोधम् । आशितस्य भोजितस्य । तान्तवं वस्त्रम् । बलासग्रथितरूपं पूर्वाध्यायोक्तम् । संरोषिताक्षस्योत्कोपिताक्षस्य ॥

अन्यश्च वामदक्षिणान्यतरपार्श्वेऽनुकूलं स्थितो दृढवस्त्रगर्भाभ्यामङ्गुष्ठाभ्यां वर्त्मनी निक्षिपेत् । अथ वैद्यः कनीनकात् प्रवृद्धेऽर्मण्यपाङ्गमीक्षमाणस्य यत्र यत्र वली जायते तत्र तत्रार्म बलिशेन मुचुण्ड्या वा नात्यायतं गृहीत्वा किञ्चिदुन्नम्य कृष्णशुक्लमण्डलाभ्यां सर्वतः सूच्यग्रेण मोक्षयित्वा किञ्चिदाच्छेत् । अथ तीक्ष्णेन मण्डलाग्रेण वृद्धिपत्रेण वा विलिख्य कनीनकं चोपानीय कनीनकसममेव चतुर्भागशेषं छिन्द्यात् । वर्जयेच्च कनीनकं सिराश्चाश्रुवहाः । तथा हि नाक्षि व्यापद्यते ॥

अन्यश्चेति परिचारको वामे वा दक्षिणे वा पार्श्वे अनुकूलं स्थितो दृढस्य वस्त्रस्य गर्भेऽन्तर्गतावङ्गुष्ठौ ताभ्यां वर्त्मनी निक्षिपेत् सुदृढं गृह्णीयात् । नात्यायतं बलिशेन मुचुण्ड्या वा गृहीत्वा । मुचुटी शस्त्रविधावुक्ता । आच्छेदायतमानयेत् । उपनीय किञ्चिदात्मानमानीय । व्याख्यासमम् ॥

यत्तु जालवदर्म व्यापि तदेषिण्या यावत्कनीनकमनुसरन्नुन्मोच्योन्नमय्य पूर्ववत् छिन्द्यात् । तद्वदपाङ्गात् प्रवृद्धे कनीनकमीक्षमाणस्य यावदपाङ्गं चोपनीयापाङ्गसममेव तथा यावद्वर्जयेदपाङ्गं सिराश्चेत्यादि । ततः प्लोतेन रक्तं विशोध्य सम्यक् छिन्नमवेक्ष्य सैन्धवचूर्णेन पुनः पुनः प्रतिसारयेद्यवनाळभस्मना वा प्लोतशुद्धं च पुनर्मधुना । ततः शीताम्बुपरिषिक्तं सर्पिषा सुखोष्णेन परिषिच्य मधुघृताक्तं पूर्ववत् बध्नीयात् । मूर्ध्नि पादयोश्चास्मै शतधौतघृतं शीतांश्च प्रदेहान् दद्यात् ॥

यत्तु जालवदर्म तच्छिद्रेणैषिण्या जालमुन्मोच्योन्नमय्य च पूर्ववच्छिन्द्यात् । तद्वदित्यनेनैतदुच्यते यथा पूर्वत्र कनीनकमुपानीय तथात्रापाङ्गमुपानीयेति । शेषं सर्वं पूर्ववत् । प्लोतं वस्त्रखण्डम् । यवनाळभस्मना वा प्रतिसारयेदिति संबध्यते । पुनश्चेति प्रतिसारणस्य पश्चात् । अस्मा इत्यातुराय । शेषं व्याख्यासमम् ॥

स्नेहोक्तं चाचारमादिशेत् । द्वितीये चाह्नि सायंप्रातर्मधुकसर्पिषा कोष्णेन शिरस्तथावबद्धमेव चाक्षि सिञ्चेत् । पश्चाहं चो-

ष्णोदकानुपानं सर्पिः पीत्वा जीर्णे पथ्यमश्नीयात् ॥

स्नेहविध्युक्तं चोष्णोदकादिकमाचारमादिशेत् । शेषं व्याख्यासमम् । मधुयष्ट्या सिद्धं वा युक्तं वा सर्पिर्मधुकसर्पिः ॥

तृतीये दिवसे विमुच्य करञ्जबीजासिद्धेन क्षीरेणाक्षि स्वेदयेत् । लोध्रमधुकार्किशुकपटोलद्विहरिद्राकोरण्डमुकुळकाथेन मधुमिश्रेणाश्च्योतयेत् । सप्तमेऽहनि सर्वथा मुञ्चेत् । आतपाकाशदर्शनं च परिहरेत् ॥

तृतीये च पुनर्बध्वा चतुर्थं पञ्चमं षष्ठं नयेदित्यर्थात् । सप्तमेऽहनि मुक्ते नेत्रे आतपादिकं परिहरेत् । (नि) आम्लानकस्तु कोरण्डो राजसैरीयसंज्ञकः ॥

सशोफे तु नेत्रे धूमः शिरोविरेचनं च । अनुपशान्तरागे सिराविस्रावणम् । सास्रावे नस्यम् ॥

तत्रैव सशोफादिके नेत्रे धूमादिकं योज्यम् ।

तिलान् सुलिखितान् मधुककाकोळीसुनिषण्णकपञ्चमूलशर्कराशृतशीते पयसि सप्ताहं भावितांस्तेनैव पयसा पीडयेत् । मधुकशताह्वाशारिबानन्तागरुकाकोळीहरेणुकैलावालुकचूर्णं च पीड्यमानेषु षोडशभागेन प्रक्षिपेत् । तत्तैलमेभिरेवौषधैः पयसा चाष्टगुणेन सिद्धं नावनादश्रुरागघ्नं दृष्टिप्रसादनं च । कृष्णगते तु व्रणे व्रणशुक्लवत् क्रिया । अर्मशेषे च लेखनाञ्जनानि ॥

तिलानित्यादिना तैलपीडनपाकविधानम् । षोडशभागं पीड्यमानात् । तदित्यौषधैः सह पीडितं ॥

सम्यक् छिन्नमवेक्ष्येत्युक्तं तस्य लक्षणमुच्यते ॥

तत्र सम्यक्छिन्ने वर्णविशुद्धिः । स्वस्थता च । हीनच्छेदात् पुनर्वृद्धी रागाश्रुपातप्रकाशदर्शनाक्षमत्वादि च । अतिच्छेदादक्षिपाकस्तम्भस्फुरणास्रस्रुतितिमिरसंरम्भविबद्धवर्त्मानि । तेषु यथास्वं दोषोद्रेकात् प्रतिकुर्यात् । नागरमनश्शिलालैलासैन्धवशर्कराभिरर्धकर्षांशाभिर्युक्तं रसाञ्जनार्धपलं क्षौद्रद्रुतमञ्जनादर्मशेषश्लेष्मतिमिरपिल्लामयघ्नम् ॥

सम्यक्छिन्नेऽर्मणि वर्णविशुद्धिः स्वस्थता च असम्यक्छेदस्तु हीनताधिक्यं वा । तत्र हीनच्छेदात् पुनर्वृद्धी रागादिकं च । अतिच्छेदादक्षिपाकादीनि । विबद्धवर्त्म दीर्णत्वक्त्वम् । तेषु हीनच्छेदातिच्छेदजेषु यथास्वमार्जीयं दोषाद्यपेक्षं चिकित्सितं योज्यम् । नागरादीनां प्रत्येकमर्धकर्षांशयुक्तं रसाञ्जनस्यार्धपलं क्षौद्रेण द्रुतमञ्जनादर्मशेषादिघ्नम् । रसाञ्जनं तार्क्ष्यम् ॥

सिराजाले सिरायास्तु स्थूलाः कठिनाश्च ता बळिशेन गृहीत्वा मण्डलाग्रेणोल्लिखेत् ।

सिराजाले याः सिराः स्थूलाः कठिनाश्च तास्तु बळिशेन गृहीत्वा मण्डलाग्रशस्त्रेण लिखेत् ॥

सिरापिटकाः सूच्यग्रेणावलम्बिताः कृष्णमनुपघ्नन् छिन्द्यात् । सूक्ष्मास्त्ववलिखेत् । अर्मवच्चैतयोः शेषमाचरेत् ॥

सिरासंज्ञाः पिटकाः सूच्यग्रेण गृहीताः कृष्णभागं रक्षन् छिन्द्यात् । सूक्ष्मास्तु ताभ्यो लिखेन्न तु छिन्द्यात् । एतयोः सिराजालसिरापिटकयोः शेषं कर्मार्मवदाचरेच्च ॥

शुक्रकेषु यथास्वदोषानुसारेण त्रिफलाघृतपानरक्तमोक्षविरेचनाश्च्योतनमुखालेपनस्य तर्पणपुटपाकान् प्रयुञ्जीत ॥

शुक्रकेषु क्षतशुक्रशुद्धशुक्रादिषु यथास्वदोषानतिक्रमेण त्रिफलाघृतपानादीन् प्रयुञ्जीत ॥

तत्र व्रणशुक्रे त्रिवृन्निर्यूहेण त्रिर्विपक्वं सर्पिः पाययेत् । सिरां च विध्येत् । दुष्टशेषं च पिण्डितमक्षिगमसृक् जलौकोभिरपहरेत् । मधुककाकोलीमृद्वीकोत्पलविदारीक्वाथेन मञ्जिष्ठाक्षीरकाकोलीमधुकक्वथिताजक्षीरेण वा सशर्करेणाश्च्योतयेत् । शीतैश्चास्य शिरोवक्त्रं दिह्याम् सिञ्चेच्च । एवमप्यनुबद्धवेदनं शताह्वायष्ट्याह्ववता घृतमण्डेनानुवासयेम् । अपि च ।

अश्रुरागरुजाशान्तिं यदा यस्योपलक्षयेत् ।
तदा तदाञ्जनैः शुक्रं लेखनीयैरुपाचरेत् ॥

तत्रेत्यादिना विशेषेण । तत्र तेषु शुक्रेषु मध्ये व्रणशुक्रे क्षतशुक्राख्ये त्रिवृन्निर्यूहेण त्रिवारं सिद्धं सर्पिस्त्रिवृत्कषायेण पाययेत् । दुष्टशेषमित्यादि सुज्ञो । विशेषतया सुबोधम् । शीतैरिति चन्दनोशीरादिभिः । अपि चेति समुच्चये । अश्रवाद्युपशान्त्यां लेखनान्यञ्जनानि ॥

वैडूर्यस्फटिकशङ्खमुक्ताविद्रुमरूप्यायस्त्रपुताम्रसीसालमनःशिलाकुक्कुटाण्डत्वक्समुद्रफेनरसाञ्जनसैन्धवैरजापयःपिष्टैर्वर्तयश्छायाशुष्काः क्षौद्रघृष्टाः प्रातः सायं च प्रयुक्ता व्रणशुक्रनुदः । करिवराहगोगर्दभाश्वाजोष्ट्रदशनाः शङ्खमुक्तासमुद्रफेनाश्च मरिचचतुर्थांशयुता जलपिष्टा वर्तयः क्षतशुक्रहराः । लाक्षासुवर्णगैरिकचन्दनजातीमुकुलैर्वर्तिरस्रक्पित्तप्रसादनी व्रणशुक्रहरा च ॥

वैडूर्यादिका वर्तिर्व्याख्यासमा । करिदन्तादीनां समुद्रफेनान्तानां चतुर्थेन भागेन मरिचम् । लाक्षादिका वर्तिः सुबोधा ॥

निम्नं च शुक्रं सरुजमुन्नमयेत् स्नेहपाननस्यजाङ्गलरसैः । नीरुजं तर्पणपुटपाकाभ्याम् ॥

निम्नं सरुजं च शुक्रं स्नेहपानादिभिरुन्नमयेत् । नीरुज रुजारहितं निम्नं शुक्रं तर्पणपुटपाकाभ्यामुन्नमयेत् ॥

तत्र तर्पणं मृगविष्किरपिशितं काश्मर्यसुनिषण्णोत्पलमृणालशृङ्गाटककशेरुद्राक्षाक्षीरविदारीजीवनीयांश्च क्षीरेण पाचयेत् तस्मान्नवनीतमुद्धृत्य चन्दनमधुशर्करानन्तानीलोत्पलकल्कैरष्टगुणेन च पयसा विपक्वं पूर्ववद्योजयेत् ॥

तत्र नीरुजे मृगविष्किरपिशीतादिश्रृतात क्षीरान्नवनीतं गृहीत्वा चन्दनादीनां कल्कैरष्टगुणेन क्षीरेण च विपक्कं तर्पणं योज्यम् । पूर्ववदिति सूत्रोक्तविधानेन तर्पणमुक्तम् ॥

पुटपाकं च कुक्कुटमुद्धृतान्त्रं वेशवारीकृत्य चन्दनशारिबामधुकशर्करानन्तानीलोत्पलप्रपौण्डरीकजीवनीयकल्कैः समधुघृतैः संसृज्य प्रागिव कल्पयेत् ॥ द्वित्वक्छिन्नमेवं यापयेत् ॥

कुक्कुटमांसादिना पुटपाक उच्यते । वेशवारं सूक्ष्मच्छिन्नम् । प्रागिव सूत्रोक्तपुटपाकविधानेन । द्वित्वक्छिन्नं शुक्रकमेवमुक्तप्रकारेणैव यापयेत् ॥

शुद्धशुक्रे हरिद्रामधुकशारिबालोध्रनिर्यूहेणाश्च्योतनम् । लोध्रचूर्णेन वा तान्तवबद्धेनोष्णाम्बुमृदितेन । शुद्धकोष्ठस्य च दन्तीज्योतिष्मतीकल्कोऽवपीडकः । शिरोविरेचनद्रव्यविपक्कं वा तैलं मर्शः प्रतिमर्शो वा ॥

शुद्धशुक्रे हरिद्रादिकषायेणाश्च्योतनं हितम् । लोध्रचूर्णेन वेत्यादावाश्च्योतनमिति संबध्यते । तान्तवं वस्त्रम् । शिरोविरेचनानि द्रव्याणि शोधनादिगणपठितान्यपामार्गविडङ्गादीनि ॥

शुण्ठीसैन्धवमधुयष्टिकाबृहतीमूलताम्ररजोभिरामलकरसपिष्टैस्ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् । तच्च सघृतैर्यवैरामलकपत्रैश्च बहुशो धूपयेत् । वर्तिरेषा महानीला मधुतोयघृष्टा शुद्धशुक्रं नाशयति । पूर्वोक्ता च दन्तवर्तिः । अशाम्यति तु शुक्रे सर्वत्र पुनः पुनर्यथोक्तमेव पर्यायेण योजयेत् । अन्तरान्तरा च रक्तं विस्रावयेत् । अभिष्यन्दप्रतिषेधं चेक्षेत ॥

शुण्ठ्यादिना ताम्रलेपादिसंस्कृता महानीलाख्या वर्तिः शुद्धशुक्रं नाशयति । करिवराहादिदन्तकृता दन्तवर्तिः । पर्यायेण परिवृत्या करणेन च । अभिष्यन्दप्रतिषेधमध्यायमीक्षेत तदुक्ताञ्जनप्रयोगाय ॥

अथोत्सादनार्थं शुद्धशुक्रे संप्रहर्षणानि दद्यात् । त्रिफलारसेन त्र्यहं भावितेन सैन्धवेनाञ्जयेत् । तद्वत् पिप्पलीभिर्वा । मरिचपिप्पलीशिरीषबीजसैन्धवैर्वा । कोलास्थिकतकफलशङ्खद्राक्षामधुकैर्वा । वलासग्रथितोक्तक्षाराञ्जनैर्वा ॥

शुद्धशुक्र उत्सादनार्थं निम्नत्वत्यागाय संप्रहर्षणानि सार्थनामान्यञ्जनानि दद्यात् । तान्युच्यन्ते । त्रिफलारसेन त्र्यहं भावितं सैन्धवमञ्जयेत् । तद्वदिति त्रिफलारसभाविताभिः पिप्पलीभिरञ्जयेदिति सर्वत्र संबध्यते । मरिचादिभिर्वा । कोलास्थ्यादिभिर्वा । वलासग्रथिताख्ये यानि क्षाराञ्जनान्युक्तानि तैर्वा ॥

संप्रहर्षणाद्रागाश्रुवेदनासु सन्धावाञ्जनानि युञ्ज्यात् । शङ्खं ताम्रे स्तन्येन घृष्टं सघृतैर्यवैः शमीपत्रैश्च धूपयेत् अनेन सन्धावाञ्जनेनाञ्जयेत् । तद्वत् सुवर्णं रूप्यमयो वा घृष्टं सघृतैर्बदरीपत्रैर्धूपितमञ्जनम् ।

शङ्खो निस्तुषाश्च हरितमुद्गाः पिष्टा वर्तिश्चूर्णो वा मधुयुक्तोऽञ्जनं शुक्रघर्षणम् । मधूकसारश्च मधुना विभीतकास्थिमज्जा वा ॥

एभिः संप्रहर्षणै रागाद्युद्भवे सन्धावाख्यानि युञ्जीत । तान्युच्यन्ते । ताम्रे शङ्खं नारीक्षीरघृष्टं घृतसहितैर्यवैः शमीपत्रैश्च धूपितं सन्धावः । सुवर्णादिकं पृथक् तद्वदिति ताम्रे स्तन्येन घृष्टं तद्घृयुक्तैर्बदरीपत्रैर्धूपितं सदञ्जनम् । शङ्खादिका वर्तिर्मधुयुक्ताथवा चूर्णो माक्षिकयुक्तोऽञ्जनं शुक्रस्य घर्षणम् । मधूकस्य सारः काष्ठमध्यं विभीतकफलास्थिमज्जा वा मधुनाञ्जनं शुक्रघर्षणम् ॥

मसूरा निस्तुषाः स्तन्यपिष्टास्तरुणदर्भाङ्कुरा घृतमाजं गोक्षीरं शरश्चायसे ताम्रेण घृष्टं प्रत्यञ्जनं वेदनाघ्नम् । यवगोधूमजीवनीयमांसीचूर्णेन सघृतशर्करोत्कारिका स्वेदोपनाहे प्रणीता वेदनामपनयति शुक्रं चोत्सादयति । तद्वदानूपमांसवेशवारो वसापयः सर्पिर्भिर्मिश्रः सिद्धः ॥

निस्तुषमसूरादीन्यायसे भाण्डे ताम्रेण घृष्टानि प्रत्यञ्जनं वेदनाघ्नं भवति । यवादीनां चूर्णेन घृतशर्कराभ्यां सह कृतोत्कारिका स्वेदार्थमुपनाहे बन्धे प्रणीता वेदनामपनयति शुक्रं चोत्सादयति । आनूपवेशवारो वसादिभिर्मिश्रः सिद्धस्तद्वदिति स्वेदोपनाहोत्कारिकायां प्रणीत इत्यादि पूर्ववत् ॥

अथैवमुपनाहप्रचलितस्याञ्जनम् । गोखराश्वोष्ट्रदन्ताः समुद्रफेनः शङ्खश्चार्जुनकषायपिष्टा वर्तिर्लेखनी । समुद्रफेनशङ्खखरपरशुकास्थिखरनागाश्वगोबालास्तिन्दुककषायपिष्टा वा ॥

अथानन्तरमेवमित्युक्तेन प्रकारेणोपनाहेन प्रचलितस्य दोषस्याञ्जनं योज्यम् । किमित्याह । गोदन्तादिकमर्जुनकषायपिष्टा लेखनी वर्तिः । समुद्रफेनादिकं वा तिन्दुककषायपिष्टा वर्तिः ॥

प्रत्यञ्जनं च तरुणबदरखदिरतिन्दुकास्श्मामन्तर्धूमदग्धानां चूर्णम् । उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्रं बालादिभिर्लिखेत् पुटपाकेन वा । बलासग्रथितोक्तक्षाररसक्रियया वा ॥

लेखनाञ्जने दत्ते यन्मृद्वञ्जनमुक्तं तत् प्रत्यंजनम् । तदत्र तरुणबदराद्यस्श्मामन्तर्धूमदग्धानां चूर्णम् । उत्सन्नं सशल्यं वा शुक्रं बालेन शस्त्रेण वा तीक्ष्णाग्रेण लिखेत् । सुबोधम् । पुटपाको लेखनः सूत्रोक्तः ॥

सिराशुक्रे त्वदृष्टिघ्ने तरुणे व्रणशुक्रवत् कुर्यात् ॥

अदृष्टिघ्ने सिराशुक्रे येन दृष्टिर्न व्याप्ता । व्रणशुक्रः क्षतशुक्रः । [अत्रासाध्येष्वजकासिराशुक्रपाकात्ययशुक्रेषु मध्यगतस्य सिराशुक्लस्यादृष्टिघ्नावस्थायां चिकित्सितोक्त्या अदृष्टिघ्नयोरजकापाकात्ययशुक्लयोरप्येषैव क्रिया कर्तव्येति सूचितम् ॥]

अञ्जनं चास्य प्रपौण्डरीकमधुकहरिद्रालोहरजोञ्जनबृहतीक्षीरकाकोळीरजापयःपिष्टा यवैर्घृतयुक्तैरामलकीपत्रैश्च पर्यायेण धूपिता वर्तिः ॥

अस्य च सिराशुक्लवतः प्रपौण्डरीकादीरजाक्षीरपिष्टा घृतयुक्तैर्यवैरामलकीपत्रैश्च पर्यायेण परिवृत्या धूपिता वर्तिरञ्जनं भवति ॥

अप्रशान्तमेवमर्मवत् साधयेत् । समाक्षिकं तु रसाञ्जनं प्रतिसारणम् । सप्तमे दिवसे कुक्कुटाण्डकपालस्फटिकचन्दनमनःशिलालैरश्ववराहदशनैश्च वर्तिं कृत्वाञ्जयेत् । उदधिकफशङ्खचन्दनैरजापयःपिष्टैर्वर्तिर्मधुघृष्टा प्रत्यंजनं सिराशुक्लजित् । अनुपशमे पश्यति चातुरे किञ्चिदिदमेवासकृत् कुर्वीत ॥

एवमुक्तेनाप्रशान्तं सिराशुक्लमर्मोक्तप्रकारेण शस्त्रेण साधयेत् । प्रतिसारणं शस्त्रकर्मणः पश्चात् । सप्तमे दिवसे शस्त्रकर्मणः । व्याख्यासमम् । उदधिकफः समुद्रफेनः । यदा त्वेवमनुपशमः पश्यति च किञ्चिद्रूपमातुरे तदेदमेवानन्तरोक्तं विधानमसकृत् पुनः पुनः कुर्वीत ॥

अजकामदृष्ट्युपघातिनीं कृष्णान्तजामस्रविस्रावणैर्मधुरविरेचनैः क्षीरवस्तिभिश्च साधयेत् । सिराशुक्लवच्च शस्त्रकर्मादिविधिनेति । भवति चात्र ॥

अजकाख्या या दृष्टेरनुपघातिनी कृष्णभागस्यान्ते जाता तामस्रविस्रावणादिभिः साधयेत् । गतानुगतिका । [एतच्च क्षतशुक्लाद्युपद्रवभूताया एव तत्कर्मसाध्याया अजकायाः । न तु पूर्वोक्ताया रक्तनिमित्ताया असाध्याया अजकायाः । शास्त्रान्तरेषूक्तं च । व्रणशुक्लाक्षिपाकाभ्यां कृष्णं भित्वा तु याजका । जायते दृष्टिदूरस्था तस्यास्त्वेता क्रिया हिता इति ॥]

अजकायामसाध्यायां शुक्लेऽन्यत्र च तद्विधे ।
वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्स्रावणादिभिः ॥
कुर्यात् बीभत्सतां जेतुंशुक्लत्वोत्सेधसाधनम् ।

उक्तलक्षणविपरीतायामसाध्यायामजकायां शुक्ले चासाध्येऽन्यत्र चैवंप्रकारे रोगे स्नेहपानादिभिर्वेदनोपशमं कुर्यात् । बीभत्सतां जुगुप्सितत्वं नेत्रस्य जेतुं शुक्लत्वसाधनमुत्सेधसाधनं च यथायोग्यं कुर्यात् ॥

नाळिकेरास्थिभल्लाततालवंशकरीरजम् ।
भस्माद्भिः स्रावयेत्ताभिर्भावयेत् करभास्थिजम् ।
चूर्णं शुक्लेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमंजनम् ।
साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ॥

नाळिकेरास्थ्यादिजं भस्म अद्भिर्जलैः स्रावयेत् क्षारकर्मविधिना गाळयेत् । ताभिर्भस्माद्भिः करभास्थिजं चूर्णं भावयेत् । तदंजनमसाध्येषु शुक्लेषु बीभत्सवैवर्ण्ये निहन्ति । साध्येषु तु शुक्लेषु साधनायालं पर्याप्तमिदमेव शीलितं सदाभ्यासेन । [करभास्थिजं चूर्णं करभास्थिकृतं रजः भावयेत् पेषणशोषणादिसंस्कारविशेषैस्तद्वीर्यमस्मिन्नापादयेत् । तत्पिण्डाद्य-

न्यतममंजनमसाध्येषु साधयितुमशक्येषु शुक्रेषु वैवर्ण्यघ्नं विवर्णताविनाशकरम् । इदमंजनमेव शीलितं चिरकालपरिचितं साध्येषु अनुत्पन्नासाध्यलक्षणेष्वेष्वेव साधनाय चिकित्सार्थमलं पर्याप्तम् । तालस्यापि साहचर्यादस्यैव ग्राह्यम् ॥]

अजकाया वेधनविधानमाह ॥

अजकां पार्श्वतो विध्वा सूच्या विस्राव्य चोदकम् ।
समं प्रपीड्याङ्गुष्ठेन वसार्द्रेणानु पूरयेत् ॥
व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ।
सप्तरात्राद्व्रणे रूढे कृष्णभागे समे स्थिते ॥
स्नेहाञ्जनं च कर्तव्यं नस्यं च क्षीरसर्पिषा ।
तथापि पुनराध्माते भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ॥
युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ।

अजकामित्यादि व्याख्यासमम् । वसार्द्रेणेति गोमांसचूर्णविशेषणम् । बद्धं बद्धं च प्रतिदिनं विमुच्य गोमांसचूर्णेन पूरयेदिति संबन्धः । सप्तरात्रादिति सप्तरात्राद्विमुच्य बन्धनमपनीय परं न बध्नीयात् । युक्तिर्दृष्ट्युपघातरक्षणी । अतिच्छेदो ह्यक्ष्णोर्निमज्जनहेतुः । [अजकां सूच्या सूचीशस्त्रेण पार्श्वतः पार्श्वभागे विध्वा वेधनं कृत्वा अङ्गुष्ठेन समं यथा न विषमं भवति तथा प्रपीड्य उदकमजकान्तर्गतजलं चशब्दादस्रादिकं च विस्राव्य स्रावयित्वानु तदनन्तरं व्रणं सूचीवेधव्रणं वसार्द्रेण वयसा स्नेहविशेषेणार्द्रेण सिक्तेन गोमांसस्य चूर्णेन रजसा पूरयेत् बद्धं बद्धं दिनादिनाद्विमुच्य पुनःपुनर्बद्धं सप्तरात्राद्विमुच्य बन्धनमपनीय सप्तरात्रात् परं न बन्धनीयमित्यर्थः । व्रणे रूढे कृष्णभागे कृष्णमण्डले समे निम्नोन्नतत्वरहिते स्थिते च सति स्नेहाञ्जनं स्नेहेन कृतमञ्जनं क्षीरसर्पिषा क्षीरोद्भूतेन सर्पिषा नस्यं नस्यकर्म च कर्तव्यं वैद्येनेति शेषः । तथेति । तथा एवमुपक्रान्तेऽपि पुनरप्याध्माते सति भेदच्छेदादिकां क्रियां आदिशब्देन लेखनाञ्जनादिपरिग्रहः युक्त्या हीनातियोगाद्विना यथातिच्छेदेनामूलच्छेदेन निमज्जनमवनतिर्न स्यात्तथा च्छिन्द्यात् । युक्त्या कुर्यादित्युक्त्यैव हीनातिच्छेदनिरोधे सिद्धे पुनरप्यतिच्छेददोषकथनं हीनच्छेदादतिच्छेदस्यापायाधिक्यप्रदर्शनार्थम् ॥]

उपसंहरन्नाह ॥

नित्यं च शुक्रेषु भृतं यथास्वं
पाने च मर्शे च घृतं विदध्यात् ।
न हीयते लब्धबला तथान्त-
स्तीक्ष्णाञ्जनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥

इति चतुर्दशोऽध्यायः ।

सर्वेषु च शुक्रेषु यथास्वं दोषानतिक्रमेणौषधैः शृतं घृतं पाने च मर्शे नस्ये च नित्यं विदध्यात् । तथेति घृतपाननस्याभ्यामन्तर्लब्धबला सती दृक् शुक्रविघाताय प्रततं सन्ततं प्रयुक्तैरपि तीक्ष्णाञ्जनैर्न हीयत इति । [सर्वेष्वपि शुक्रेषु यथास्वं स्वदोषानतिक्रमेण शृतं पक्वं घृतं पाने पान इत्युक्तत्वात् शुक्रेषु विचारणया न घृतं योज्यमिति च सूचितम् ।

चशब्दादभ्यङ्गसेकतर्पणादिपरिग्रहः । मर्शे मर्शाख्ये नस्ये अत्र चशब्देन प्रतिमर्शादिपरिग्रहः । नित्यमन्वहं विदध्यात् कुर्यात् । तथा घृतपाननस्यादिभिरन्तरन्तर्भागे लब्धबला सती दृक् शुक्रविघाताय सततमनवरतं प्रयुक्तैस्तीक्ष्णाञ्जनैरपि न हीयते न नश्यति । सततं प्रयुक्तैरित्युक्तत्वाल्लेखनविषये प्रयोज्यस्य तीक्ष्णाञ्जनस्य प्रत्यंजनाभावोऽपि सूचितः ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तानां दृष्टिरोगाणां हेत्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः । इतिह ॥

दृष्टिभागपटलाख्यत्वग्विशेषव्याप्त्या दोषस्य रोगविशेषप्रदर्शनं क्रियते ॥

सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ।
अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥

सिरानुसारिणीत्यादि । मलो वातादिभिः कृतो दोषविशेषः सिरानुसारिणि सिराभिः कोष्ठात् दृष्टिमनुसरति तस्मिंस्तथाविधे मले प्रथममाभ्यन्तरं न तु बाह्यं पटलमाश्रिते सति पुरुषो व्यक्तमपि रूपं कलशादिनिमित्ताभावेप्य व्यक्तं पश्यति । (ननु कथं व्रणशुक्रे बाह्यं पटलं प्रथमपटलमित्युक्त्वा अत्राभ्यन्तरं पटलं प्रथमपटलमित्युच्यते । अत्र ब्रूमः पटलस्य त्वग्विशेषत्वाद्व्रणशुक्लस्य बाह्यात् पटलादारभ्य क्रमेणाभ्यन्तरयोर्द्वितीयतृतीयपटलयोरावेशाच्च व्रणशुक्रे बाह्यं पटलं प्रथमपटलमित्युक्तम् । अत्र पुनः सिरानुसारिणि मल इत्युक्त्या अभ्यन्तरस्थानां सिराणां बहिर्मुखत्वात् बहिर्निर्गच्छतो मलस्य प्रथममाभ्यन्तरपटलसंश्रयत्वाच्चाभ्यन्तरपटलमेव प्रथमपटलम् । निमिनाप्युक्तम्—"यदा दोषाः प्रकुपिताः प्राप्य रूपवहे सिरे । दृष्टेरभ्यन्तराद्यत्तु पटलं समभिद्रुताः । अपिधानाद्विवृद्धाश्च नीरुजत्वादुपेक्षिताः । दृशोः पटलमाश्रित्य नेत्रमध्यानुसारिणः । एकैकमनुपद्यन्ते पर्यायात् पटलान्तरम् । शनैरनुसृताश्चैव पुष्यन्ति स्थिरतांगताः । ओषधीरसवीर्याणां मार्गमावृत्य नेत्रयो"रिति । बाह्यमेव पटलं प्रथमपटलमिति केचित् । तदयुक्तम् । तिमिरकाले दृष्टिमण्डलस्य रागाद्यभावात् । काचतां प्राप्ते रागादिदर्शनाच्च सर्वथा तिमिररोगे आभ्यन्तरं पटलमेव प्रथमपटलमिति व्यवस्थितम् । दृष्टिमण्डलसंस्थानन्तु शास्त्रमतमनुसृत्य किञ्चित् ब्रूमः । दृष्टेश्चत्वारि पटलानि सन्ति । ज्योतिर्मयी दृष्टिस्तेषु पटलेषु व्याप्ताप्याभ्यन्तरे मेदोमये पटल एव तिष्ठतीत्यवगन्तव्यम् । उक्तञ्च चतुष्षष्टौः—"सिरागुणोत्र प्रथमे द्वितीये कण्डरागुणः । मेदोगुणस्तृतीयेस्याद्दृष्टिर्भेदः प्रतिष्ठिता । ततः परं

भवेत् काळं ततः काळात् परं कफः। निर्वर्तते सिराग्रैस्तु तत्र खल्वस्थिबन्धनम्। यावदा हृदयाद्बद्धा यावत्पादतला''दिति। ननु एवमाभ्यन्तरे पटले दृष्टौ स्थितायां द्वितीयपटलस्थ एव मले दोषावच्छादितत्वाल्लिङ्गनाशनं भवितव्यम । उच्यते तेजस्संभवाया ज्योतिर्मय्या दृष्टेर्ज्योतिषां साकल्येन सन्निधानादाभ्यन्तरे पटले मलस्य बलहानिर्भवति। तस्माद्द्वितीयपटलस्थस्यापि मलस्य तेजस्सान्निध्येनाल्पबलत्वाद्दृष्टेस्तिरोधानेपि लिङ्गनाशकरणे न शक्तिर्भवति। यथा पटान्तरितोपि दीपस्सन्निधौ घटपटादीन् पदार्थानवद्योतयति तथा दोषान्तरितापि दृष्टिर्दोषस्याल्पबलत्वाद्रूपावद्योतनी भवति । उक्तञ्च.— "यथा पटेनान्तिकसस्थितेन तिरोहिता दीपशिखाप्रदीप्ता। तथामलेनान्तरितापि दृष्टिः प्रकाशयेद्रूपमदूरसंस्थ''मिति । एवं पटलान्तरेषु दृष्टेर्विप्रकृष्टतया क्रमेण प्रवृद्धं मलं चतुर्थं पटलमाश्रित्य लिङ्गनाशाय भवति ॥)

प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।
भूतं तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मञ्च नेक्षते ॥
दूरान्तिकस्थं रूपञ्च विपर्यासेन मन्यते ।
दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ॥
द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते ।
दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववद्विपर्ययम् ॥
नान्तिकस्थमधस्संस्थे दूरगं नोपरिस्थिते ।
पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योयमामयः ॥

यदा तु द्वितीयमपि पटलं प्राप्तो दोषो भवति तदा अभूतमप्यसदपि रूपं पश्यति । भूतं सद्रूपं यत्नात् पश्यत्यासन्नञ्च पश्यति । यत्तु भूतं दूरे सूक्ष्मं वा तन्न पश्यत्येव । दूरस्थमन्तिके समीपे मन्यते । अन्तिकस्थं दूर इति विपर्यासः । तत्र तु यदा मण्डलसंस्थानोपलया कृत्या दोषो भवति तदाऽग्रे मण्डलानीव पश्यति । दृष्टिमध्यस्थे रेखा कृतावेकं रूपं द्विधा पश्यति । बहुभिः प्रकारैः स्थितैर्दोषैर्बहुधारूपं पश्यति । यदा तु दृष्टेरभ्यन्तरे मध्ये दोषो भवति तदा वद्रू रूपं ह्रस्वं पश्यति ह्रस्वञ्च वद्रूमिति विपर्ययार्थः । यदा तु दृष्टेरधो भवति तदान्तिकस्थं रूपं न पश्यति । यदा तु दृष्टेरुपरि दोषो भवति तदा दूरस्थन्न पश्यति । यदा तु दृष्टिपार्श्वे दोषो वर्तते तदा पार्श्वस्थितं रूपं न पश्येदयमनेकप्रकार आमयः आख्यया तिमिरः ॥

प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीय पटलाश्रिते ।
तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम् ॥
यथा वर्णश्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।

यदा तु तृतीयमपि पटलं दोषो व्याप्नोति तदा तदेव तिमिराख्यं काचतां याति । तेन काचेन तु नर ऊर्ध्वं स्थितं रूपमीक्षते पश्यति । नाधः स्थितम् । यच्च पश्यति तत्तनुचेलावृतोपमं पश्यति । दृष्टेश्च यथा यथा वर्णो रज्येत तथा तथा दर्शनशक्तिर्हीयेत इति क्रमार्थः ॥

तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ।
लिङ्गनाशं मलः कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ॥

तथाभूतोपि दोष उपेक्षया चतुर्थं पटलं प्राप्तो लिङ्गनाशाख्यं रोगं कुर्वन् दृष्टिमण्डलमशेषमाच्छादयेत् । इति सामान्येन तिमिरादीनां रूपम् ॥

तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ।
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नश्चेक्षते मुहुः ॥
जालानि केशान् मशकान्रश्मींश्चोपेक्षितेत्र च ।
काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ॥
चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ।
वृद्धः काचो दृशं कुर्याद्रजो धूमावृतामिव ॥
स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ।
सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्सिराः ॥
दृङ्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ।

तत्रेत्यादिना वातादिभेदेनोच्यते । व्याविद्धमाकुलम् । चलाभासमस्थिरम् । आविलमस्फुटम् । रश्म्यन्तं मुहुरीक्षते पश्यति । तत्र वाततिमिर उपेक्षिते वातकाचत्वं प्राप्ते दृगरुणवर्णा भवत्यातुरश्च स्वमास्यमनासिकं पश्यति । व्याख्यासमम् । स एव वातकाचो वृद्धो दृशं दृष्टिमण्डलं रजसेव धूमेनेव चावृतं कुर्यात् । स्पष्टमरुणमाभाति यस्या दृशः स वातलिङ्गनाशो भवति । तत्रैव वातलिङ्गनाशे दृक्सिरा वातेन सङ्कोचयति । दृङ्मण्डलमन्तर्विशत्यसौ दृङ्ना म्नागम्भीरा । गम्भीरावगाढरूपा । इति वातिकतिमिरादिलक्षणम् ॥

पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतोद्योतदीपितम् ।
शिखितित्तिरिपत्राभं प्रायो नीलश्च पश्यति ॥
काचे दृक्कांस्यनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।
अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ॥
भृङ्गनीला निरालोका दृक्स्निग्धा लिङ्गनाशतः ।
दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वाह्रस्वदर्शिनी ॥
भवेत् पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ।

पित्तजे तिमिरे सदसद्वारूपं विद्युद्दीपितत्वादियुक्तं पश्यति । खद्योतो भास्वान् कीटः । तस्मिन्नुपेक्षया काचीभूते कांस्यनीलाभा दृग्भवति । तादृगेव च रूपं पश्यत्यर्केन्दुपरिवेषादिकं वाऽन्यदेव पश्यति । परिवेषो मण्डलमग्निमरीचयो रश्मयः । तस्मिन् पित्तकाच उपेक्षिते लिङ्गनाशीभूते दृग्भृङ्गवत् भ्रमरवन्नीला स्निग्धा च भवति । तत्रैव दृष्टिर्या महदपि रूपं ह्रस्वं पश्यति सा नाम्ना ह्रस्वा भवति । तत्रैव पीतावर्णेन दृष्टिः पीताभरूपदर्शना च नाम्ना पित्तविदग्धा भवति । इति पैत्तिकानां तिमिरादीनां लक्षणम् ॥

कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतश्च पश्यति ।
शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ॥
काचे तु निष्प्रभेन्द्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ।
सिताभासा च दृष्टिस्स्याल्लिङ्गनाशे तु दृश्यते ॥
मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ।
विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंश्रितः ॥
उष्णे सङ्कोचमायाति च्छायायां परिसर्पति ।
शङ्खकुन्देन्दु कुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ॥

कफेन तिमिरे प्रायः सर्वं स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति । शङ्खादिभिरिव चाचितं रूपं पश्यति । तस्मिन्नेवोपेक्षया कफकाचीभूते नि-

ष्प्रभा दृगिन्द्रायुधैराचितमिव रूपं पश्यति। तत्र च सिताभासा दृष्टिः स्यात्। तस्मिंस्तूपेक्षया कफलिङ्गनाशीभूते मूर्त एव कफः स्निग्धत्वादिगुणो दृष्टिगतो लक्ष्यते। स तथाविधो दृष्टिकफ उष्णे आतपे सङ्कोचमायाति छायायान्तु शङ्खाद्युपमशुक्लिमापरिसर्पति विस्तार्यते। इति कफतिमिरादीनां रूपम्॥

रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति।
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति
लिङ्गनाशेऽपि दृक् तादृङ्निष्प्रभा हतदर्शना।

रक्तेन तिमिरे। सुबोधम्। तस्मिन्नेवोपेक्षया रक्तकाचीभूते रक्ता वा कृष्णा वा दृष्टिस्स्यात्। तादृगेव रक्तं कृष्णं वा पश्यति। तदुपेक्षया रक्तलिङ्गनाशे दृक् तादृगिति काचसमा रक्ता कृष्णा वा॥

संसर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणान्।
तिमिरादीन कस्माच्च तैः स्याद्व्यक्ताकुलेक्षणः॥
तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते।

संसर्गेषु त्रिषु सन्निपाते चैकस्मिन्नुक्तलक्षणसङ्कीर्णान्यथा संसर्गं तिमिरादीन् विद्यात्। संसर्गसन्निपातयोश्चैकत्वाद्विवक्षितभेदत्वम्। तेन संसर्गजं तिमिरं संसर्गजः काचः संसर्गजो लिङ्गनाशः। तथा सन्निपातजं तिमिरं सान्निपातजः काचः सन्निपातजो लिङ्गनाशः। तैश्च संसर्गसन्निपातैस्तिमिरे अकस्मादकारणं कदाचिद्व्यक्तेक्षणः पुरुषः स्यात कदाचिदाकुलेक्षणः। शेषयोः काचलिङ्गनाशयोर्दृष्टौ चित्रोऽनेकप्रकारो रागो जायते। (नन्वेवं संसर्गनानात्वे विवक्षिते निर्दिष्टास्सप्तविंशतिरित्युक्तिरग्रेऽनुपपन्नेत्यत आह। संसर्गेति। अयं भावः। यथा सन्निपातानां नानात्वेपि सान्निपातत्वेनैकत्वं तथा संसर्गाणामपि संसर्गत्वेनैकत्वं विवक्षितम्। एवञ्च तिमिरादीनां विवक्षितविभागः सङ्गच्छत इति॥)

द्योतते नकुलस्येव यस्य दृङ्निचिता मलैः।
नकुलान्धस्स तत्राह्नि चित्रं पश्यति नो निशि॥

यस्य दृग्दृष्टिमण्डलं मलैर्वातादिभिर्निचिता नकुलस्येव द्योतते दीप्ता भवति स पुरुषो नकुलान्ध उच्यते। सचाह्नि दिवसे मित्रं नानारूपं पश्यति निशि तु नैव पश्यति॥

स्तम्भमागता दोषा दृशं स्थगयन्ति कदेत्याह॥

अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तम्भमागताः।
स्थगयन्ति दृशं दोषा दोषान्धः सगदोपरः॥
दिवाकरकरस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः।
विलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राह्निदर्शनम्॥

अर्के भगवति तिग्मरश्मावस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ अस्तो नाम पर्वतस्तस्य मस्तके शिखरे न्यस्ता क्षिप्ता गभस्तयो मरीचयो यने तस्मिन्। अनेन दिनापगमः प्रदर्शितः। अयमेवंभूतो गदो नाम्ना दोषान्धः। दोषा रात्रिः। अपर इति सर्वदोषजसाम्येन नकुलान्धापेक्षया। अत्र च दोषान्धे दोषाः अह्नि व्यक्तं स्फुटं दर्शनं यच्छन्ति ददति। किं भूता आह। दि-

वाकरस्य सूर्यस्य करै रश्मिभिः स्पृष्टा अत एव च दृष्टिपथात् भ्रष्टा विलीनाः क्वापि च लीनाश्च ॥

उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ।
त्रिदोषरक्तसंपृक्तो यात्यूष्मोर्ध्वं ततोक्षिणी ॥
दाहोषे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनम् ।
रात्रावान्ध्यं च जायेत विदग्धोष्णेन सास्मृता ॥

उष्णेनातपादिना तप्तस्य यच्छीतवारिनिमज्जनं ततो हेतोस्त्रिभिर्दोषै रक्तचतुर्थैस्संसृष्टो देहोष्मोर्ध्वं शिरोयाति ततस्तस्मिन्याते अक्षिणि नेत्रे दाहादिकं जायते । सा दृष्टिर्नाम्नोष्णविदग्धोच्यते ॥

भृशमम्लाशनाद्दोषैस्सास्रैर्या दृष्टिराचिता ।
स क्लेदकण्डूः कलुषा विदग्धाम्लेन सा स्मृता ॥

अत्यर्थाम्लाशनाद्धेतोस्सरक्तैर्वातादिभिर्या दृष्टिराचिता तत एव च स क्लेदादिका साऽम्लविदग्धेति नाम्ना स्मृता आचार्यैः ॥

शोकज्वरशिरोरोग सन्तप्तस्यानिलादयः ।
धूमाविलां धूमदृशं दृशं कुर्युः स धूमरः ॥

शोकादिसन्तप्तस्यानिलादयो धूमाविलां दृशं कुर्युः । सा च धूमं पश्यतीति धूमदृक् । तस्मात् स रोगो नाम्ना धूमरः ॥

सहसैवाल्पसत्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ।
भास्वरं भास्करादिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः ॥
कुर्वन्ति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितदर्शनाम् ।
वैडूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवाव्यथाम् ॥
औपसर्गिक इत्येष लिङ्गनाशः—

अल्पसत्वस्य पुंसः सहसा झटित्येवाद्भुतमाश्चर्यजननं रूपं पश्यतो भास्करादेर्वा रूपं भास्वरं तेजस्वि पश्यतो वाताद्या नयनमाश्रितास्तत्स्थं दर्शकं तेजः संशोष्य मुषितदर्शनां हृतदर्शनशक्तिं दृष्टिं कुर्युः । वैडूर्यवर्णादिकं दृष्टिविशेषणम् । अयं रोग औपसर्गिक आगन्तुको लिङ्गनाश उच्यते ॥

उपसंहरन्नाह—

—अत्र वर्जयेत् ।
विना कफाल्लिङ्गनाशान् गम्भीरां ह्रस्वजामपि ॥
षट्काचा नकुलान्धश्च याप्याश्शेषांस्तु साधयेत्
द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टास्सप्तविंशतिः ॥

इति पञ्चदशोऽध्यायः ।

अत्रेति — अत्र दृष्टिरोगेषु कफाद्विना कफजं लिङ्गनाशं वर्जयित्वा शेषान् लिङ्गनाशान् वातपित्तरक्तसंसर्गसन्निपातोपसर्गजान् षड्वर्जयेदसाध्यत्वात् । गम्भीरामपि दृष्टिं वर्जयेत् । ह्रस्वजामप्येवमष्टौ वर्ज्याः । षट्काचा वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपातजा नकुलान्धश्चेति सप्त याप्याः । एवं पूर्वैरेकीकृताः पञ्चदश । शेषाणि तु द्वादश वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपातजानि षट्तिमिराणि पित्तविदग्धां कफलिङ्गनाशदोषान्ध्याम्लविदग्धोष्णविदग्धाधूमर इति साधयेच्चिकित्सेदित्यनेन प्रकारेण सप्तविंशतिर्गदा दृष्टावुक्ताः । शुक्लन्तु यद्यपि दृष्टौ भवति तथाप्यसितमूलत्वात्तत्रैवोक्तमिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

तिमिरप्रतिषेधः ।

तिमिरस्य काचादिहेतुत्वेन प्राधान्यात् पृथक् प्रथमं चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्ध्यमुपेक्षया ।
नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतम् ॥

सर्वेषु नेत्ररोगेषु यतो घोरं तिमिरमतस्तं द्रुतं शीघ्रं साधयेत् । घोरत्वे हेतुस्तिमिरमित्यादिकम् ॥

[तिमिरादीनां लेखनाञ्जनादेसाध्यत्वाल्लेखनस्य दृग्बलहानिकरत्वात् पूर्वं दृग्बलाधानकारणं घृतपानं प्रस्तौति ॥]

तुलां पचेत जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।
तत्क्वाथे द्विगुणक्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
प्रपौण्डरीककाकोलीपिप्पलीलोध्रसैन्धवैः ।
शताह्वामधुकद्राक्षा सितादारुफलत्रयैः ॥
कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।

जीवन्त्याद्यं घृतं व्याख्यासमम् । [जीवन्त्यास्तुलां पलशतमपां द्रोणे चतुष्षष्टिकुडुबप्रमितेऽम्भसि पचेत श्रपयेत् । पादशेषिते षोडशकुडुबावशिष्टे तत्क्वाथे जीवन्तीकषाये द्विगुणक्षीरमष्टकुडुबप्रमितपयस्संयुतं घृतप्रस्थं कार्षिकैः कर्षप्रमाणैः प्रपौण्डरीकादिभिर्विपाचयेत् साधयेत् । तद्घृतं निशि स्वप्नकाले पीतं सेवितं परमतिशयेन तिमिरापहरं तिमिरघ्नम् ॥]

द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ।
सिताशतावरीमेदापुण्ड्राह्वमधुकोत्पलैः ॥
पचेज्जीर्णघृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ।
हन्ति तच्छुक्लतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ॥

द्राक्षाद्यं घृतं सुबोधम् । [समक्षीरं घृततुल्येन क्षीरेण युक्तं जीर्णघृतस्य पुराणघृतस्य प्रस्थं कुडुबचतुष्टयं पिचून्मितैः कर्षप्रमाणैः कल्कितैर्द्राक्षादिभिः पचेत् । पक्वं तद्घृतं काचादीन् हन्ति । रक्तराजीसिरोत्पातः । यस्य व्याधेर्यद्विशेषलक्षणं तदेव तस्य व्याधेः संज्ञान्तरत्वेन परिणमति । धूमदर्शनेन विना धूमरस्याभावाद्धूमरो धूमदर्शीत्युच्यते । धन्वन्तरिणा तु धूमरचिकित्सायामुक्तम् – "घृतं पिबेद्धूमदर्शी नरस्तु कुर्याद्विधिं पित्तहरं च सर्व"मिति । तथा रक्तराज्या विना सिरोत्पातस्यासम्भवाद्रक्तराजीत्युच्यते सिरोत्पातः । शङ्खवद्धवळत्वाच्छङ्खशुक्लम् । पाकात्ययहेतुत्वात् पाकात्ययशुक्लम् । इत्येवमादयः संज्ञाविशेषा बहवो दृश्यन्ते ।]

पटोलनिम्बकटुकादार्वीसेव्यवराद्वृषम् ।
सधन्वयासत्रायन्तीपर्पटं पालिकं पृथक् ॥
प्रस्थमामलकानां च क्वाथयेदर्मणेऽम्भसः ।
तदाढकेर्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥

मुस्तभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटजोदीच्यचन्दनैः ।
सव्योषचव्यैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णाक्षिरोगजित् ॥
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठनुत् ।
विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्ध्योष्णाम्लदाहहृत् ॥

पटोलाद्ये घृते सामान्यपरिभाषणं स्मर्तव्यम् । दुष्टारूंषि पर्वण्युदीर्णमूलाः पिटकाः। अपचिर्गण्डमाला । नक्तान्ध्यं दोषान्ध्यम् । उष्णशब्देनोष्णविदग्धोच्यते । अम्लशब्देनाम्लविदग्धा । सकलनेत्रावयवज ऊष्मा दाहः । [पृथक् पालिकं प्रत्येकं पलप्रमाणं धन्वयासादिसहितं पटोलादिकमामलकानां प्रस्थं चाम्भसर्मणे जलद्रोणे क्वाथयेद्विपाचयेत् । तदाढके षोडशकुडुबावशिष्टे तस्मिन् क्वाथे पिष्टैः कृतपेषणैरर्धपलिकैरर्धपलप्रमाणैर्व्योषचव्यसहितैर्मुस्तादिभिः कल्कैः सह घृतप्रस्थं पचेत् । पक्वं तत् सर्पिः सेव्यमानं घ्राणादिरोगजिद्भवति । घ्राणादीनां रोगशब्देन प्रत्येकं सम्बन्धः । दुष्टारुर्दुष्टव्रणः । आमलकस्योभयत्रोक्तेरुभयत्राप्युक्तप्रमाणं ग्राह्यम् ॥]

त्रिफलाष्टपलं क्वाथ्यं पादशेषं जलाढके ।
तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ॥
अर्धप्रस्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ।
युक्तं पिबेत्तत्तिमिरी तद्युक्तं वा वरारसम् ॥

त्रिफलाष्टपलमित्यादिना त्रैफलं घृतं सुबोधम् । तदिति घृतम् । वरारसस्त्रिफलाकषायः । [त्रिफलायाः प्रत्येकं विंशतिकाणाधिकमर्धाधिकफलद्वयम् । जलाढके षोडशकुडुबप्रमिते जले पादशेषं प्रस्थावशेषं क्वाथ्यम् । तुल्यक्षीरेण तेन क्वाथेन पलप्रमाणत्रिफलाकल्कयुक्तो घृतादर्धप्रस्थः सिद्धः कृतपाकसंस्कारः कार्य इति शेषः । तिमिरी तिमिररोगयुक्तः पुरुषः सितामाक्षिकान्यतरोपेतं तद्घृतं तद्युक्तं तेन घृतेन युक्तं वरारसं त्रिफलाकषायं वा पिबेत् ॥]

यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीकृष्णामृतोत्पलैः ।
पालिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत् समैः ॥
अजाक्षीरवरावाशामार्कवस्वरसैः पृथक् ।
महात्रैफलमित्येतत् परं दृष्टिविकारजित् ॥

यष्टीमध्वित्यादिना महात्रैफलं घृतम् । अत्राजाक्षीरादीनां पञ्चावध्यधो भवत्वान्मिश्राणामस्नेहसमत्वे प्राप्ते पृथक् समैरित्युक्तम् । [पालिकैः पलप्रमाणैः ससिताद्राक्षैः सिताद्राक्षोपेतैर्यष्टीमध्वादिभिः कल्कैः । यष्टीमधुर्यष्टिमधुकम् । पृथक् प्रत्येकं समैस्तुल्यैः प्रस्थोन्मितैरित्यर्थः । अजाक्षीरेण वरावाशामार्कवाणां पृथक् स्वरसैश्च घृतप्रस्थं प्रस्थोन्मितं घृतं पचेत् । महात्रैफलमिति प्रसिद्धमेतदेवं पक्वं घृतं परमातिशयेन दृष्टिविकारजित् दृष्ट्याश्रयांस्तिमिरादिविकारान् जयति ॥]

त्रिफलाप्रयोगमाह ॥

त्रैफलेनाथ हविषा लिहानस्त्रिफलां निशि ।
यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ॥
मासमेकं हिताहारः पिबन्नामलकोदकम् ।
सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान् निमिः ॥

त्रैफलेन घृतेन त्रिफलाया लेहः सुबोधः। सौपर्णं चक्षुर्वैनतेयसम्बन्धि । [अथ घृतपाना-

दनन्तरम् । अथशब्दात्तिमिरे घृतपानानन्तरमेवान्यत् सर्वं कर्म कर्तव्यमिति च सूचितम् । मासमात्रग्रहणार्थैकं मासमित्युक्तम् । हिताहारः पथ्याशी । आमलकोदकमामलकसिद्धमुदकं पानीयार्थे पिबन् यष्टीमधुकसंयुक्तां यष्ट्याह्वोपेतां मधुना माक्षिकेण परिप्लुतां सिक्ताम् । च शब्दः समुच्चये । त्रिफलां त्रैफलेन त्रिफलासिद्धेन हविषा घृतेन सह निशि रात्रौ लिहानः सौपर्णं सुपर्णसम्बन्धि । सुपर्णो गरुडः । चक्षुर्नेत्रं लभत इत्येवं भगवानैश्वर्यादिषड्गुणपरिपूर्णो निमिर्नाम महर्षिराह । अत्र सौपर्णमिति मुख्यार्थबाधात् सुपर्णस्य चक्षुरिव चक्षुर्लभत इत्यर्थः ॥]

गव्यं घृतं लोहरजोभाजने बादरे स्थितम् ।
त्रिफलाचूर्णसहितं पीतं तिमिरनाशनम् ॥
पुराणं च सिताभीरुयष्टीमधुकचूर्णवत् ।
निषिक्तमग्निवर्णैर्वा जीर्णं सर्पिरयोगुडैः ॥

बदरक ष्ठमये पात्रे शस्त्रचूर्णयुतं गव्यं घृतमासंस्कारस्थितमनुच त्रिफलाचूर्णेन युक्तं पीतं तिमिरस्य नाशनं भवति । पुराणं घृतं च सितादियुक्तं पीतं तिमिरनाशनम् । अभीरुः शतावरी । अथवा जीर्णं सर्पिः पुराणं घृतमयोगुडैः शस्त्रपिण्डैस्तप्तत्वादग्निवर्णैर्निषिक्तमाप्लुतं पीतम् ।

हेमरूप्यायसैश्चूर्णैर्युक्तां वा त्रिफलां पृथक् ।
घृतक्षौद्रान्वितामद्यात् केवलां वा विचूर्णिताम् ॥

पृथक् हेमादियुक्तां त्रिफलां घृतक्षौद्रान्वितामद्यात् । केवलामेव वा त्रिफलाम् । केवलशब्देन हेमादिसंयोगप्रतिषेधकेनानुगामिनोर्घृतक्षौद्रयोः प्रयोगे प्राप्ते विचूर्णितामित्युच्यते । केचित्तु घृतक्षौद्रमिच्छन्ति ॥

ताप्यायस्त्रिफलाचूर्णं मधुजीर्णघृतद्रुतम् ।
लोहपात्रे स्थितं मासं माषराशौ च भक्षयेत् ॥
सक्तून् वाद्यात्ससर्पिष्कां स्त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ।
भुञ्जीत वा सुसिद्धेन सूपेनामलकैः सह ॥

ताप्यादिचूर्णं मधुजीर्णघृताभ्यां द्रुतमालोडितं मासं लोहपात्रे माषराशौ स्थितं भक्षयेत् । सक्तूनित्यादि अथवा यवसक्तून् सर्पिषा त्रिफलाचूर्णेन च संयुतानद्यात् । व्याख्यासमम् ॥

प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात् पथ्यां पृथक् पृथक् ।
मृद्वीकाशर्कराक्षौद्रैः सततं तिमिरातुरः ॥
काथोऽसनात् भृङ्गरसस्तैलं काळतिलोद्भवम् ।
लोहपात्रे तदेकत्र साधितं नावनं हितम् ॥

पथ्यां हरीतकीं मृद्वीकया वा शर्करया वा क्षौद्रेण वेति पृथग्विकल्पार्थम् । असनक्वाथादिकं लोहपात्रे साधितं नावनम् । असनं बीजकम् । भृङ्गो मार्कवः ॥

स्रोतोजांशांश्चतुःषष्टिं हेमायो रूप्यताम्रकैः ।
युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरन्धमूषोदरस्थितान् ॥
ध्मापयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ।
रसस्कन्धकषायेण सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥
वैडूर्यमुक्ताशङ्खानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।
चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत तत्सर्वतिमिरापहम् ॥

स्रोतोञ्जनस्य चतुष्षष्टिर्भागाः । हेमादीनां प्रत्येकमेकेन भागेन युक्ताः । तेन हेमादीनां चतुर्णां मिश्रीभूतानां षोडशगुणमेकं स्रोतोञ्जनम् । तथाविधं स्रोतोञ्जनमन्धमूषिकायां उदरे स्थितमग्नौ ध्मापयित्वा समावृत्तं शिलायां चूर्णितं मधुरादिरसस्कन्धकषायेण प्रत्येकं सप्तवारान् भावितमनु च वैडूर्यादीनां त्रिभिर्भागैरेकभागोपमैर्युक्तं चूर्णाञ्जनं प्रयोज्यम् । मूषा मृन्मयी सुवर्णादिद्रुतत्वापादनेऽधिकरणम् । तस्या अन्धत्वं पीधानेनान्तर्धूमदाहाय ॥

निर्दग्धं बदराङ्गारैस्तुत्थं चेत्थं निषेचितम् ।
क्रमादजापयःसर्पिःक्षौद्रैस्तस्मात् पलद्वयम् ॥
कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोजकटुकानतैः ।
पटुलोध्रशिलापथ्याकफैलाञ्जनफेनकैः ॥
युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूषान्तर्ध्मातचूर्णितम् ।
हन्ति काचार्मनक्तान्ध्यरक्तराजीः सुशीलितः॥
चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ।

बदराङ्गारैर्निर्दग्धं तुत्थमित्थं पृथक् सप्तकृत्वः क्रमेणाजापयःप्रभृतिभिर्निषेचितं कृत्वा तस्मात् तुत्थात् पलद्वयं ताप्यादिभिः कार्षिकैः पलेन च मधुयष्ट्या युक्तं मूषान्तर्ध्मातं पश्चादत्र चूर्णितं भास्करचूर्णोऽयं सुशीलितः काचादीन् हन्ति विशेषात्तिमिरम् । यथा भास्कर आदित्यस्तिमिरम् ॥

मनोह्वासैन्धवव्योषशङ्खनाभीरसाञ्जनम् ।
कतकं चन्दनं फेनो विडङ्गानि सितोपला ॥
कुक्कुटाण्डकपालं च जलपिष्टा सुखावती ।
हन्त्येषा मधुना घृष्टा काचतैमिर्यशुक्रकान् ॥

मनोह्वादिभिः सुखावतीनाम्ना वर्तिर्मधुना घृष्टा काचादीन् हन्ति ॥

त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वक्कासीसमयसोरजः ।
नीलोत्पलं विळङ्गानि फेनं च सरितांपतेः ॥
आजेन पयसा पिष्ट्वा लेपयेत्ताम्रभाजनम् ।
सप्तरात्रे गते भूयः पिष्टं क्षीरेण वर्तयेत् ॥
एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरपि स्याद्भिन्नचक्षुषः ।

त्रिफलादिनाऽजाक्षीरपिष्टेन ताम्रभाजनं लेपयेत् । ततः सप्तरात्रे गते ताम्रभाजनाद् गृहीत्वा पुनश्च क्षीरेणाऽनेन पिष्ट्वा वर्तयेत् वर्तिभावमापादयेत् । एषा वर्तिर्यदि चक्षुर्भिन्नं तथाप्यवश्यं दृष्टिं ददाति ॥

अञ्जनं कृष्णसर्पास्ये निहितं कुशवेष्टिते ।
ततस्ततः समुद्धृत्य मासात् संचूर्णयेत् सह ॥
सुमनःक्षारकैः शुष्कैरर्धांशैः सैन्धवेन च ।
प्रयोजयेद्रागवति तिमिरे तद्वराञ्जनम् ॥

कुशैर्वेष्टिते कृष्णसर्पस्य मुखेऽञ्जनं सौवीरकं निहितं मासं स्थितमनन्तरं ततः कृष्णसर्पमुखात्समुद्धृत्य सुमनोमुकुळकैरञ्जनादर्धभागिकैः सह संचूर्णयेत् । ततः सैन्धवेन च दोषापेक्षेण सह चूर्णयेत् । एतद्वरं श्रेष्ठमञ्जनं रागवति तिमिरे प्रयोज्यम् ॥

पयसा त्रयमेतच्च चूर्णयित्वा सुभावितम् ।

एतच्च त्रयमित्यञ्जनसुमनःक्षारकसैन्धवाख्यं चूर्णं पयसा भावितमञ्जनाय द्वितीयः प्रयोगो रागवति तिमिरे ॥

सामान्यं साधनं त्वेतत्प्रतिदोषमतः शृणु ।

एतच्च यदुक्तं तत् तिमिरे सामान्यं साधनं चिकित्सितम् । अतोऽनन्तरं यत्प्रतिदोषं साधनं तत् शृण्विति शिष्यायाचार्यः कथयति ॥

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ।
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ॥
त्रिफलापञ्चमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ।
एरण्डतैलसंयुक्तं योजयेत विरेचनम् ॥

तत्रेति निर्धारणे । वातजे तिमिरे दशमूलाम्भसा दशमूलकषायेण त्रिफलाकल्केन च चतुर्गुणक्षीरं घृतं सिद्धं पिबेत् । ततो घृतपानादनन्तरं स्निग्धलक्षणे जाते विरेचनाय त्रिफलापञ्चमूलकषायं क्षीरेण समं दोषाद्यपेक्षमात्रेणैरण्डतैलेन संयुक्तं योजयेत् ॥

शङ्खिनीतिल्वकश्यामादन्तीर्निष्क्वाथ्य वाजले
त्रिवृत्कल्कप्रतीवापं तेन पक्वं घृतं पिबेत् ॥

अथवा शङ्खिन्यादिकं जले निष्क्वाथ्य तेन जलेन त्रिवृत्कल्कप्रतीवापं घृतं पक्वं पिबेत् । शङ्खिनी यवतिक्ता । तिल्वकं पट्टिकालोध्रम् ॥

प्रपौण्डरीकबृहतीवलानळदसैन्धवैः ।
दारुबिल्वाढकीकृष्णा हरिद्रा मधुयष्टिभिः ।
सिद्धं चतुर्गुणक्षीरं तैलं नस्तो निषेचयेत् ।

प्रपौण्डरीकादिभिः क्षीरचतुर्गुणं सिद्धं तैलं नस्यम् । नळदं मांसी ॥

सितैरण्डजटासिंहीफलदारुनिशानतैः ।
शताह्वाबिल्वमूलैश्च तैलं पक्वं पयोऽन्वितम् ॥
नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूत्थवातश्लेष्मामयादिषु ।

सितैरण्डादिभिः पयोऽन्वितं पक्वं तैलं नस्यं जत्रूर्ध्वजेषु सर्वेषु वातश्लेष्मामयेषु योज्यम् ॥

वसाञ्जने च वैयाघ्री वाराही वा प्रशस्यते ।
गृध्राहिकुक्कुटोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ॥

व्याघ्रादीनां वसानामन्यतमा मधुयष्ट्या युक्ताऽञ्जनं योज्यम् ॥

प्रत्यञ्जनं च स्रोतोजं रसक्षीरघृतैः क्रमात् ।
निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥

अत्र च वाततिमिरे स्रोतोऽञ्जनं क्रमाद्रसादिभिर्निषिक्तं भावितम् । पूर्ववदिति मधुकेनान्वितं प्रत्यञ्जनं योज्यम् । तदनुत्तमं तिमिरघ्नम् । तीक्ष्णाञ्जनस्य पश्चान्मृद्वञ्जनं प्रत्यञ्जनम् । न विद्यते उत्तमं यस्मात् तदनुत्तमम् ॥

नचेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत् ।

यदि चैवमनन्तरोक्तया क्रियया वाततिमिरं शमं न याति, ततः सूत्रस्थानप्रदर्शितं तर्पणमाचरेत् ॥

शताह्वाकुष्ठनळदकाकोळीद्वययष्टिभिः ।
प्रपौण्डरीकसरळपिप्पलीदेवदारुभिः ॥
सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।

शताह्वादिभिरष्टगुणक्षीरं सर्पिर्विपक्वमुत्तमं तर्पणम् । नळदं मांसी ॥

प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ।

तथा प्रसादनाख्यं सूत्रस्थाननिर्दिष्टं स्नेहनाख्यं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥

वातपीनसवच्चात्र निरूहं सानुवासनम् ।

अत्र च वाततिमिरे वातपीनसवन्नासारोगे वक्ष्यमाणं निरूहमनुवासनं च हितम् । इति वाततिमिरे ॥

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ।
शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ।

पित्तजे तिमिरे जीवनीयादिभिर्विपक्वस्य सर्पिषः पानेन स्निग्धदेहस्य सिरां विध्येत् । शर्करादिभिर्विरेचयेत् ॥

माञ्जिष्ठालोध्रमधुकशारिबाचन्दनैः शृतम् ।
जलं सशर्करास्तन्यं नेत्रसेके प्रशस्यते ॥
स्तन्यं वा पद्मकोशीरक्षीरिवृक्षाङ्कुरैः शृतम् ।
तप्तैर्निर्वापितं सर्पिरसकृल्लोहपिण्डकैः ॥
विमर्दितसिताद्राक्षं हिमं तच्चाक्षिसेचनम् ।
शीतानालेपसेकादीन् मुखे मूर्ध्नि च शीलयेत् ॥

मञ्जिष्ठादिभिः शृतं जलं पश्चात् सितास्तन्ययुक्तं सेचनान्नेत्ररोगजित् । पद्मकादिभिः शृतं स्तन्यं वा । तप्तैर्निर्वापितमिति असकृदनेकवारं तप्तं शस्त्रपिण्डं निर्वापितं यत्र यत्र च सिताद्राक्षा च विमर्दिता तत्र सर्पिर्हिमं शीतीकृतमक्षिसेचनं हितम् । मुखे मूर्ध्नि च शीतानालेपादीन् शीलयेत् ॥

शारिवापद्मकोशीरमुस्ताशाबरचन्दनैः ।
वर्तिः शस्ताञ्जने चूर्णस्तथा पद्मोत्पलाञ्जनैः ॥
सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याह्वस्वर्णगैरिकैः ।

शारिबादिभिर्वर्तिरञ्जने शस्ता । तथा नागपुष्पादिसहितैः पद्मोत्पलाञ्जनैश्चूर्णः ॥

नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।

क्षीरादिभिः साधितमाज्यं घृतं नस्यम् । सिता शर्करा ॥

लोध्रमूर्वाप्रपुण्ड्राह्वमांसीयष्ट्याह्वचन्दनैः ।
सोशीरैः साधितं सर्पिः सक्षीरं तर्पणे हितम् ॥

लोध्रादिभिस्सक्षीरं साधितं घृतं तर्पणं नेत्रस्य हितम् ॥

एभिरेवौषधैश्छागे पक्वे यकृति तद्रसे ।
पूर्ववत् पुटपाकश्च कार्यस्तिमिरनाशनः ॥

एभिरिति — लोध्रादिभिश्छागे यकृति पक्वे तद्रसे यकृद्रसे पूर्ववत् पुटपाकः कार्यः । इति पित्तजे तिमिरे ॥

श्लेष्मोद्भवेऽमृताक्वाथवराकणशृतं घृतम् ।
विध्येत् सिरां पीतवतो दद्याच्चानुविरेचनम् ॥
क्वाथं पूगाभयाशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ।

श्लेष्मोद्भवे गुळूच्याः क्वाथेन वराकणाभ्यां च कल्कीकृताभ्यां सिद्धं घृतं पीतवतः सिरां विध्येत् । पश्चाच्च पूगादिजं क्वाथं विरेचनं दद्यात् ॥

करञ्जकट्फलवचातिफलापञ्चकोलकैः ।

सदार्वीकैः पयो युक्तं सिद्धं तैलं च नावनम् ॥

करञ्जादिभिः क्षीरयुतैः सिद्धं तैलं नावनम् ॥

शङ्खप्रियङ्गुनैमालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ।
दृग्वैमल्याय विमला वर्तिः स्यात् कोकिला पुनः
कृष्णलोहरजोव्योषसैन्धवत्रिफलाञ्जनैः ।
पीताख्याद्विनिशाकुष्ठनतपत्रकणोषणैः ॥

शङ्खादिभिर्वर्तिर्नाम्ना विमला दृग्वैमल्याय स्यात् । तथा कृष्णलोहरजआदिभिर्नाम्ना कोकिला । द्विनिशादिभिः पीताख्या वर्तिः ॥

पत्रपीतावराव्योषशिलालनतसैन्धवैः ।

पत्रादिभिः सैन्धवान्तैर्वर्तिस्तथा । पीता पीतरोहिणी ॥

मनोह्वाशङ्खसिन्धूत्थमरिचैस्तिमिरं जयेत् ।
वर्तिः प्रगाढमप्याशु शुक्रपिल्लामयार्मं च ॥

मनोह्वादिभिर्वर्तिः प्रगाढं घनमपि तिमिरमाशु हन्ति ; शुक्रादिकं च ॥

तालीसपाठाकिणिहीदेल्लमांसीनिशाभयैः ।
पिष्टैः क्षीरिद्रुमक्काथे घृतं सिद्धं च तर्पणम् ॥

तालीसादिभिः पिष्टैः कल्कीकृतैर्घृतं क्षीरिवृक्षक्काथे सिद्धं नेत्रतर्पणम् । किणिही कटभ्यपामार्गश्च । अभयमुशीरम् ॥

पुटपाकं च पिशितैर्जाङ्गलैः सैन्धवान्वितैः ।
सपिप्पलीमधुघृतैः कल्कितैः प्रागिवाचरेत् ॥

जाङ्गलमांसैः सैन्धवपिप्पल्यादियुक्तैः कल्कितैः पूर्ववत् पुटपाकमाचरेत् ॥

शिग्रुपत्रैर्जलस्विन्नैः कार्यः स्वेदश्च मात्रया ।

स्वेदो जलपिष्टैः शिग्रुपत्रैर्मात्रया स्तोकमित्यर्थः । इति श्लेष्मजे तिमिरे ॥

रक्तजे पित्तवत् कार्यं सन्निपाते यथोल्बणम् ।

रक्ततिमिरे पित्तवत् सर्वं कर्म कार्यम् । सन्निपातजे उल्बणदोषानतिक्रमेण ॥

व्याघ्रर्श्यगोशिखिवसा यवक्काथपयोयुता ।
दूर्वामधुककल्केन विपक्का तर्पणे हिता ॥

अत्र च व्याघ्रादीनां वसा यवक्काथक्षीराभ्यां दूर्वामधुककल्केन च विपक्का नेत्रतर्पणे हिता ॥

यष्ट्यनन्ताद्विबृहतीपिप्पलीलवणद्वयैः ।
सलोहचन्दनैः पक्कं यकृता शल्यकस्य च ॥
मृगगोधाशशानां च पुटपाकं प्रकल्पयेत् ।

यष्ट्यादिभिः शल्यकादीनां शशान्तानां च यकृता विपक्कं सूत्रोक्तविधिं पुटपाकं प्रकल्पयेत् ॥

दद्यादुशीरनिर्यूहे चूर्णितं कणसैन्धवम् ॥
तत्स्रुतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं क्षिपेद्धने ।
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम्

उशीरक्काथे कणसैन्धवं पिप्पलीलवणं चूर्णितं दद्यात् । चूर्णे दत्ते तन्निर्यूहं गालितं घ-

तेन सह पचेत् । ततस्तस्मिन् घने शीते च क्षौद्रं क्षिपेत् । इदमंजनं सन्निपाततिमिरहितम् ॥

कुष्ठं वा शर्करोपेतमान्तरिक्षेण वारिणा ।
निष्क्वाथ्यसर्पिःक्षौद्राभ्यां संसृष्टं प्रागिवाञ्जनम् ॥

अथवा कुष्ठं शर्करायुक्तमान्तरिक्षेण वारिणा निष्कथितं पश्चाच्च प्रागिव घनीभावे शीतत्वे च मधुसर्पिर्भ्यां संसृष्टमंजनम् ॥

स्रोतोऽञ्जनं ससौवीरं वेष्टयित्वाऽजमेदसा ।
वटपत्रैरनु तथा दर्भैः कृष्णमृदानु च ॥
गोमयानलपक्वं तत् प्रशस्तं चूर्णमंजनम् ।

सौवीरस्रोतोंऽजने आजमेदसा वेष्टितेऽनु च वटपत्रैरनु च दर्भैरनु च कृष्णया मृदा वेष्टिते गोमयाग्निपक्वे चूर्णांजनं प्रशस्तम् ॥

उरभ्रशल्यकश्वाविण्मार्जारशिखिजन्मभिः ।
वसाभिर्विधिनाऽनेनयोगायोज्याः पृथक् पृथक् ॥

अनेनाऽजामेदोविधिनोरभ्रादीनां पृथग्वसाभिः स्रोतोंऽजनसौवीरांजनयोगा योज्याः ॥

वटप्ररोहमधुकदूर्वालोध्रतिलोत्पलैः ।
पयोम्बुपिष्टैः सघृतैः शिरो वक्त्रं च लेपयेत् ॥

वटप्ररोहादिभिर्जलक्षीराभ्यां पिष्टैर्घृतयुक्तैः शिरो मुखं प्रलेपयेत् ॥

कुर्याच्छिरःपरीषेकमेभिरेव पयश्शृतैः ।

एभिरेव च वटप्ररोहादिभिः क्षीरशृतैः शिरःपरिषेकं कुर्यात् ॥

सन्निपाते यदुदितं दोषोद्रेकं विभज्य तत् ।
संसर्गेऽपि प्रयुंजीत —

यच्च सन्निपाते चिकित्सितमुक्तं तत् संसर्गेऽपि प्रयुंजीत । कथं दोषोद्रेकं विभज्य । य एव दोषः संसर्गे उद्रिक्तस्तद्विपरीतमेव सन्निपातोक्तं विधेयमित्यर्थः । इति तिमिर उक्तम् ॥

—काचे तिमिरवत् क्रिया ।
न तु तत्रसिरां विध्येत् दृक्स्थिता यन्त्रपीडनात् ।
कुर्युरान्ध्यं मला दद्यात् स्राव्ये त्वस्रे जलौकसः ॥

काचे तु वातादिभिन्ने तिमिरवत् स्नेहनादिका विशेषेणैव क्रिया । तत्र तु काचे तिमिरवत् सिरां न विध्येत् । सिराव्यधप्रतिषेधहेतुर्मला दोषा दृक्स्थिता यन्त्रपीडनादान्ध्यं कुर्युरिति । नन्वस्रविस्रावणे किं विधेयमित्याह । स्राव्ये त्वस्रे जलौकसो दद्यात् ।

धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा ।
स्निग्धं विरेचयेच्छीतैश्शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ॥

धूमराख्यायामम्लविदाहे पित्तविदाहे उष्णविदाहे च पुराणघृतस्निग्धं पुरुषं विरेचयेत् । सर्वतः शीतैश्चन्दनादिभिः प्रदिह्यात् ॥

गोशकृद्रसदुग्धाज्यैर्विपक्वं शस्यतेऽजनम् ।
स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ॥

गोमयरसादिभिघृतान्तैर्विपक्वमंजनं सुवर्णगैरिकादिप्रतीवापा रसक्रिया च धूमरादिष्वंजनं शस्यते ॥

पुराणगुडकासीसपिप्पलीकट्फलाद्रजः ।
भावितं त्रिफलाम्भोभिः शुष्कं गोविड्रसाप्लुतम्
निशान्ध्यतिमिरे सद्यो गुळिका हन्ति तत्कृता

पुराणगुडादिचूर्णं त्रिफलाकाथभावितं शुष्कं च गोमयस्वरसाप्लुतं सत् कृता गुळिका निशान्ध्यतिमिरे द्वे सद्य एव हन्ति ॥

दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यन्धांजनमुत्तमम् ।
भृष्टं घृतं कुम्भयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ॥

दध्ना विघृष्टमिति । सुबोधम् । कुम्भयोनेश्छत्राभिधानाया द्रोणपुष्प्याः पत्रैर्भृष्टं निस्ताळितं घृतं पाने पूजितम् ॥

कारञ्जिकोत्पलस्वर्णगैरिकाम्भोजकेसरैः ।
गोविड्रसेन पिष्टेयं वर्तिर्नक्तान्ध्यनाशिनी ॥
क्षौद्रजातीरसाभ्यां वा द्विहरिद्रारसाञ्जनैः ।
अजामूत्रेण वा कौन्तीकृष्णास्रोतोजसैन्धवैः ॥
गोशकृद्रसपिष्टैर्वा द्विनिशापिप्पलीयुतैः ।
काळानुसारीतालीसपत्रयष्ट्याह्वनागरैः ॥

कारंजिकादिवर्तिः सुबोधा । अथवा हरिद्राद्वयरसांजनैः क्षौद्रसुमनोरसाभ्यां वर्तिरथवा कौन्त्यादिभिरजामूत्रपिष्टैरथवा काळानुसार्यादिभिर्द्विनिशापिप्पलीयुक्तैर्गोमयस्वरसपिष्टैर्व - र्तिः । काळानुसारी तगरम् । कालेयकं च ॥

कणा वा कापिले पित्ते मासार्धं परिभाविता ।
यकृत्पित्तेषु वा गोधाशशर्श्यरुरुबर्हिणाम् ॥

अथवा कणा पिप्पली कापिले कपिलगोसम्भवे पित्ते मासार्धं पक्षं परितः समन्ताद्भाविता अञ्जनम् । अथवा नक्तान्ध्ये गोधादीनां यकृत्पित्तेषु मासार्धं परिभाविता कणांऽजनम् ॥

खादेच्च प्लीहयकृती माहिषे तैलसर्पिषा ।
घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पल्लवानि च भक्षयेत् ॥
तथाऽतिमुक्तकैरण्डसोहळाभीरुजानि च ।

अत्र च माहिषे प्लीहयकृती तैलसर्पिषा खादेत् । जीवन्त्याः पल्लवानि घृते भृष्टानि भक्षयेत् । अतिमुक्तादिपल्लवानि च । सोहळा दधिशर्मी ज्ञेया ज्ञेयासैवापराजिता । अभीरुः शतावरी ॥

व्रणवच्चाक्षिरोगेषु भोज्याभोज्यानि निर्दिशेत् ॥

सर्वेषु चाक्षिरोगेषु व्रणे यानि भोज्यानि तानि भोज्यानि निर्दिशेत् । तद्वदेव च त्याज्यानि । तानि सूत्र उक्तानि । वक्ष्यन्ते च ॥

अविधारितवेगस्य भजतोऽञ्जननावनम् ।
त्यजतः क्रोधशोकौ च तिमिरं नाश्नुतेऽन्तरम् ॥

अविधारितवेगत्वादियुक्तस्य तिमिरमन्तरं नाश्नुते न व्याप्नोति ॥

त्रिफलामश्नतो रात्रौ संस्कृतं पिबतो घृतम् ।
भुक्त्वा चापिबतस्तोयं तिमिरं लघु शाम्यति ॥

यो रात्रौ त्रिफलामश्नाति यश्च चक्षुष्यैः संस्कृतं घृतं पिबति यश्च भुक्त्वा तोयं न पिबति तस्य तिमिरं लघु शीघ्रं शाम्यति ॥

सुषभव्यं सुकन्यां च स्कन्दं च्यवनमश्विनौ ।
षडेतान् यः स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न हीयते ॥

यश्च सुषभव्यादीन् षड् नित्यं मनसा स्मरेत् तस्य चक्षुर्न हीयते ॥

दृष्टिहितप्रसङ्गेनोच्यते —

चिन्ताभिघातभीशोकरौक्ष्यामोत्कुटिकासनात्
विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् च।
विदग्धाहारवमनात् क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ।
अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगिवत् ॥

चिन्तादितो विरेकादिविभ्रमान्मिथ्यायोगाद् विदग्धाहारवमनादितश्च तिमिररोगिवन्नरं पश्येत् । दृष्टेररक्षयेत्यर्थः ॥

यथास्वं तत्र युञ्जीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ।

अत्र तु चिन्तादिजे दोषानालक्ष्य यथास्वं भेषजं युंजीत च ॥

सूर्योपरागानलविद्युदादि-
विलोकनेनोपहतेक्षणस्य ।
सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि योज्यं
तथांजनं हेमघृतेन घृष्टम् ॥

यः पुनः सूर्योपरागादीनां विलोकनेनोपहतेक्षणस्तस्य स्निग्धहिमादि सन्तर्पणमाहारादिकं कुर्यात् । उपहतशब्देन स्वल्प उपघातो लक्ष्यते । औपसर्गिकस्य लिङ्गनाशस्यासाध्यत्वात् । सूर्योपरागो ग्रहयोगः । तत्र च हेम सुवर्णं घृतेन सह घृष्टमंजनम् ॥

उपसंहरन्नाह —

चक्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यै-
र्यत्नः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां
पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥

यावत् पुंसो जीवित इच्छा तावत्तेन नित्यमेव चक्षूरक्षायां यत्नः कर्तव्यः । यतोऽन्धानां पुंसां वित्ते धने विद्यमानेऽप्ययं मनुष्यलोको दर्शनेन तुल्यरात्रिन्दिवानां व्यर्थो निष्फलः ॥

ननु का सा चक्षूरक्षेत्याह —

त्रिफलारुधिरस्रुतिर्विशुद्धि-
र्मनसो निर्वृतिरंजनं सनस्यम् ।
शकुनाशनता सपादपूजा
घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥

अहितादर्शनात् सदा निवृत्ति-
र्भृशभास्वच्चलसूक्ष्मवीक्षणाच्च ।
मुनिना निमिनोपदिष्टमेतत्
परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंसाम् ॥

तमालतुटिकुंकुमान्यसितमुत्पलं पिप्पली
सितांजनमयोरजोमरिचकाकमाचीत्वचः ।
सयष्टिमधुकांजनान्युदधिफेनमक्ष्यामये-
ष्वनुत्तममतोऽजनं विमलमाशु तैमिर्यहृत् ॥

इति षोडशोऽध्यायः ॥

त्रिफलेत्यादि सुबोधम् । शकुनाशनता पक्षिमांसभोजित्वम् । सदैवेति घृतपानेनाभिसम्बध्यत इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे षोडशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

लिङ्गनाशप्रतिषेधम् ।

लिङ्गनाशस्य दुःसाधत्वात् पृथक् चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो लिङ्गनाशप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

लिङ्गनाशे नीलिका पटलमाध्यमिति पर्यायाः । सः श्लैष्मिक एव प्राक् साध्योऽभिहितः । तस्य पुनः षडुपद्रवाः । आवर्तकी, शर्करा, राजीमती, छिन्नांशुका, चन्द्रकी, छत्रकी चेति ॥

लिङ्गनाशस्य व्यवहारार्थं पर्यायकीर्तनम् । सुबोधम् । प्रागिति दृष्टिरोगविज्ञानीये । तस्येति लिङ्गनाशस्य । उपद्रवोऽनुबन्धिरोगान्तरम् ॥

तत्र श्वेतारुणावर्तवदनवस्थिता दृष्टिरावर्तकी । अर्कक्षीरलेशेनेव कूर्चिकापिण्डेनेव चाचिता शर्करा । शालिशूकाभराज्यावृता राजीमती । छिन्नविषमदग्धाभा सरुक् छिन्नांशुका । कांस्यसमच्छाया चन्द्रकसंस्थाना चन्द्रकी । नैकवर्णा छत्रनिभा छत्रकी । ता न विध्येत् । अपि च ।

तत्रेत्यादिनाऽवर्तक्यादीनां षण्णां लक्षणम् । सुबोधम् । ता आवर्तक्यादीर्न विध्येत्; तद्वर्जितं लिङ्गनाशं विध्येदित्यर्थः । अपिचेत्यवेध्याया नीलिकाया लिङ्गनाशस्य समुच्चये । [आवर्तोऽम्भसां भ्रमस्तद्वदनवस्थिता चला । आवर्तकी तत्संज्ञो लिङ्गनाशोपद्रवः । एवं शर्करादयो वाच्याः । कूर्चिका क्षीरविकृतिः । आचिता समन्ताद्व्याप्ता । शालिशूकानामाभेवाभा यासां ताः शालिशूकाभाः शालिशूकाभाश्च ता राजयश्च ताभिरावृता । छिन्ना अन्तरान्तरा विच्छेदयुक्ता विषमा विषमसंस्थाना दग्धाभा दग्धप्रतीतियुक्ता च । सरुक् रुजासहिता । कांस्यं कंसलोहम् । चन्द्रकसंस्थाना चन्द्रकाकारा । चन्द्रकं मयूरबर्हाग्रम् । नैकवर्णाऽनेकवर्णा । छत्रनिभा किञ्चिदुन्नतत्वाच्छत्रसदृशी । छत्रमातपत्रम् ॥]

उपद्रवषट्कस्य लिङ्गमुक्त्वाऽनन्तरमवेध्यान् दर्शयति —

न विध्येदसिराहाणां न तृट्पीनसकासिनाम्
नाजीर्णभीरुवमिताशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ॥
नात्युष्णशीतवाताभ्रे नासम्पूर्णां च नीलिकाम्

असिराहा येषां सूत्रस्थाने सिराव्यधः प्रतिषिद्धस्तेषां नीलिकां तिमिरं न विध्येत् । सुबोधम् । असम्पूर्णा असंजाता ॥

सा चासम्पूर्णा नीलिकाऽनेन लक्षणेन ज्ञातव्या —

असंजाता हि विषमा दधिमस्तुतनुश्च सा ।
शलाकयाऽवघृष्टापि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥
करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च स्थगयेत् पुनः

असंजाता असम्पूर्णा सा नीलिका विषमत्वादिरूपा भवति । विषमा कचित्तन्वी कचित्समा । दधिमस्तुवत्तनुरघना । नेत्रच्छिद्रप्रविष्टया कुरवकमुखया शलाकयाऽवघृष्टापि पुनरप्यूर्ध्वं नेत्रस्य प्रपद्यते । सुबोधम् । [हृदये तु "असंजातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः । शलाकयाऽवघृष्टोपि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यत" इति पाठः । व्याख्या । असंजातोऽसम्पूर्णः विषमो विषमसंस्थानः । अन्तस्थितमलस्याऽसम्पूर्णतया कुत्रचित् सूक्ष्मत्वात् कुत्रचिन्निबिडत्वाच्च बहिर्निम्नोन्नतत्वयुक्तः । दधिमस्तुनिभः दधिनिभो मस्तुनिभो वा । कदाचिद्दधिनिभः कदाचिन्मस्तुनिभ इति केचित् । तनुरघनः । शलाकया अवघृष्टोऽपि दृष्टिमण्डलान्नासां प्रति निर्लिखितोऽपि पुनरप्यूर्ध्वं प्रपद्यते । तीव्रां रुजं च करोति । पुनरवघर्षणादनन्तरं दृष्टिं दृष्टिमण्डलं स्थगयेदाच्छादयेत् ॥]

सा च संपूर्यते शीघ्रं श्लेष्मळैर्वातपित्तळैः ।
चिरात्सोपद्रवाचस्यान्निष्प्रेक्ष्यात्वर्हतिव्यधम्

सा चासम्पूर्णा नीलिका श्लेष्मळैराहारैराशु सम्पूर्यते वातपित्तळैः पुनश्चिरात् सम्पूर्यते आवर्तकयाद्युपद्रवयुक्ताच स्यात् । या तु निष्प्रेक्ष्या परिपूर्णत्वेनाविज्ञातसमया सा व्यधमर्हति । [शीघ्रावच्छादने चिरावच्छादने च हेतुमाह — श्लेष्मळैरित्यादि । सः असम्पूर्णविद्धो लिङ्गनाशः श्लेष्मळैः श्लेष्मवर्धनैराहारादिभिराश्वचिरात् पूर्णतां प्राप्नोति । अन्यैरश्लेष्मळैराहारैः सोपद्रव उपद्रवैरावर्तकयादिभिः सहितश्चिरेण कालेन पूर्णो भवति ।]

अथ स्निग्धस्य विरिक्तस्य घृतैः सम्भोजितस्य निशि रसेन प्रीणितोत्तमाङ्गस्याभुक्तवतः सज्जोपकरणस्य विमलेऽहनि साधके च कृतस्वस्त्ययनस्य विहितादित्यविदेहाधिपतिप्रणामस्य पूर्वाह्णे निवातप्रकाशदेशस्थस्य भत्यादित्यमास्तरणेन लब्धमार्दवायां भूमौ प्रसारितचरणयुग्ममुपविष्टस्य क्षितितलगतसमतलोभयपाणेः पृष्ठतः सुखोपविष्टेन परिचारकेण हस्ताभ्यां निश्चलमवलम्बितशिरसः किञ्चिदुत्तानास्यस्य स्वां नासामितरच्चेक्षणमीक्षमाणस्यातुरस्य जङ्घयोरुपरिष्टान्नात्युच्छ्रितासननिविष्टो भिषग् दक्षिणहस्तानुलोममाक्षि मुखबाष्पस्विन्नं निमीलितमीषदंगुष्ठोदरविमृदिततारकतया परिप्लुतदोषं सव्यांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यामुन्मील्य दक्षिणमध्यमाप्रदेशिन्यंगुष्ठैर्निष्कम्पं गृहीतया शलाकया कृष्णभागाद्भागद्वयस्यापाङ्गादेकभागस्य च सङ्गमे दृष्टेरार्जवं नात्यूर्ध्वमधो वा नेत्रसहजन्मनि सन्धौ विध्येत् ॥

अथेत्यादिना लिङ्गनाशे शस्त्रकर्मविधानम् । रसेन मांसरसेन प्रीणितं तर्पितं नस्या-

दिनोत्तमाङ्गं यस्य स तथोक्तः । उपकरणानि तदुपयोगीनि । विदेहाधिपतिर्जनको राजा । प्रत्यादित्यमादित्याभिमुखम् । आस्तरणेन कुथादिना लब्धमार्दवा या भूमिस्तस्यां प्रसारितचरणयुग्मो योऽसङ्कुचितजानूपविष्टः । क्षितितलगतौ समतलौ द्वौ पाणी यस्य । हस्तस्यान्तर्भागस्तलः । इतरद्यत् प्रयुज्यमानकर्म ईक्षणं तस्माद् द्वितीयम् । ईक्षणं नेत्रम् । यत्रोपविष्टेन प्रसारितमातुरेण जानुयुग्मं तन्मध्ये कृत्वा कर्मयोग्यनैकट्येन वैद्यस्यासनमातुरजङ्घयोरुपर्यौन्नत्येन कर्मसौकर्यापेक्षं योज्यम् । मुखबाष्पो वैद्यमुखोद्भवः । सव्यो वामः । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठनिकटाङ्गुली । सहजस्तनि सन्धौ स्वाभाविके छिद्रे । इति दक्षिणहस्तेन व्यधः सव्यनेत्रे ॥

एवमेव दक्षिणं दक्षिणांगुष्ठप्रदेशिन्युन्मीलितमितरेण करेणैव चातुरस्य दक्षिणपार्श्वे स्थित्वा ॥

एवमेव हस्तकर्मवैपरीत्येनातुरस्य दक्षिणं नेत्रं विध्येत ॥

अथ शब्दवद्वेदनं साम्बुबिन्दुस्रुति च सम्यग्विद्धं विद्यात् । प्रविष्टमात्रां च शलाकां धारयेत् । रागाश्रुवेदनानुत्पादनार्थं च स्तन्येन सेचयेत् । ततः पुनरातुरमाश्वास्य भ्रमयन् शलाकामा दृष्टिमध्यात् प्रवेशयेत् ॥

अथेति । शब्दवदित्यादि सम्यग्विद्धलक्षणम् । सुबोधम् । शलाकायामन्तःस्थितायामेव स्तन्येन सेकः । आ दृष्टिमध्याद् दृष्टिमध्यं यावत् ॥

अथश्चास्यावलोकयतो लिङ्गनाशमद्रुतमविलम्बितमनुसुखमधोमुखमपनयेदुच्छिङ्खयेच्चैनम् । तथा हि दृक् स्रस्तकफस्य विशुध्यति । विशुद्धदृष्टेश्चांगुलिं तन्तून् ज्ञातीन् सन्ततींश्च दर्शयेत् । प्रेक्षमाणस्य चानिमीलिताक्षेत्राच्छनैः शनैः भ्रमयन्नेव शलाकामपकर्षेत् । अथ व्यपगतदोषस्य यथावत् पश्यतः सुखोष्णघृताप्लुतं पिचुमीक्षणस्योपरि दत्वा बध्नीयात् । ततो निवातमगारमनुप्रवेश्य संवेश्य च सोपधाने मृदुशयने शयानं दक्षिणेऽक्षिणि विद्धे वामेन पार्श्वेन वामे दक्षिणेनोभयस्मिन्नुत्तानमनुकूलाभिः कथाभिरुपाचरेत् । यथाशक्ति चैनमुपवासयेत् । उद्गारक्षवथुकासनिष्ठीवनोत्क्षेपणानि त्र्यहं परिहरेत् । स्नानाम्बुपानदन्तधावनाधोमुखावस्थानानि सप्ताहम् ॥

अस्येत्यातुरस्याधोभूमिदेशमीक्षमाणस्य नेत्राल्लिङ्गनाशमधोमुखं नेत्रस्याधोभागे अपनयेदाकर्षेत् । तथाहीत्युच्छिङ्खनेन स्रस्तकफत्वाद् दृग्विशुध्यति । शेषं व्याख्यासमम् । पिचु कार्पासचुलुकम् । स्नानादीनि सप्ताहं परिहरेदिति सम्बन्धः ॥

स्नेहविधिं चेक्षेत । मूर्ध्नि पादयोश्च घृताभ्यङ्गमाचरेत् । तृतीये चाह्नि मुक्त्वाक्षि परिषेचयेदेरण्डपल्लवशृतेन दुग्धोष्णेन

दुग्धेन । जीवनीयैर्वा सिद्धेन पयसा हविषा वा । तद्वल्लघुना पञ्चमूलेन । ततः पूर्ववद् बध्नीयात् ॥

स्नेहविधिं चेक्षेत तदुक्ताचारविधानाय । दुग्धोष्णं धारोष्णमेव यदेरण्डपल्लवश्टृतं दुग्धं क्षीरं तेन सेचयेत् । अथवा जीवनीयाख्यैः सिद्धेन क्षीरेण वा घृतेन वा सेचयेत् । तद्वदिति पयसा हविषा वा लघुपञ्चमूलसिद्धेन । पूर्ववदित्यर्मादिविधानेन ॥

ततः प्रभृत्येवमेव प्रत्यहमासप्ताहम् । सप्तमे तु दिवसे सर्वथा मोक्षयेत् । दशमे वा । भोजयेच्चैनं व्योषामलकयुक्तं द्रवमीषत्स्नेहलवणं वाट्यमुष्णोदकद्वितीयं विलेपीं वा । एवमाचरतो रुजारागादयो नानुवर्तन्ते ॥

ततः प्रभृति प्रत्यहं विमुच्यैवमेव बध्नीयादित्यर्थः ॥ दशमे वेति दोषाद्यपेक्षया । सर्वथेत्यपुनर्बन्धनाय । सुबोधम् । रुजारागादय इत्यत्रादिशब्देनाश्र्वादयः ॥

तदनुवृत्तौ तु यष्टीमधुकलोध्रमृद्वीकासैन्धवैः सिद्धेन ससितेनाऽजपयसा नयनमाश्च्योतयेत् । मधुककुष्ठोत्पलद्राक्षालाक्षाशर्कराभिर्वा । पृश्निपर्णीमुस्तमधुकशतावरीपद्मकसैन्धवैर्वा ॥

तदनुवृत्तौ रुजाद्यनुवृत्तौ तु यष्टीमधुकादिभिः सिद्धेनाजपयसा सशर्करेण नयनमाश्च्योतयेत् । मधुकादिभिर्वा नयनमाश्च्योतयेत् । अत्र सामर्थ्याज्जलम् । अथवा पृश्निपर्ण्यादिभिराश्च्योतयेत् ॥

शिरोवक्त्रलेपं च शारिबागैरिकयवदूर्वाघृतैः कुर्यात् । मातुलुङ्गरसाप्लुतैर्वा मृदुभृष्टैस्तिलैः ससर्षपैः । अजाक्षीरद्रुतैर्वा पयस्याशारिवापत्रमञ्जिष्ठायष्ट्याह्वैर्हिमः सुखोष्णो वा लेपः । तद्वद्देवदारुनागरपद्मकैर्वा ॥

शारिबादिभिः शिरोवक्त्रलेपं च कुर्यात् । अथवा सर्षपयुक्तैस्तिलैस्तोकभृष्टैर्मातुलुङ्गस्य रसेनाप्लुतैरालोळितैः शिरसो वक्त्रस्य च लेपः । अथवा पयस्यादिभिरजाक्षीरद्रुतैरालेपो हिमः सुखोष्णो वा शिरसि वक्त्रे चेति प्रकरणात् । पयस्या क्षीरिका । अथवा देवदार्वादिभिर्लेपस्तद्वदिति अजाक्षीरद्रुतो हिमः सुखोष्णो वा ॥

जाङ्गलरसेन च जीवनीयक्वाथवता भोजयेत् । वातहरवर्गसिद्धेन च पयसा । पद्मकादिगर्भसिद्धं सर्पिः पाननावनसेकेषु विदध्यात् । तथानुपशमे सिरां विध्येत् । अधिमन्थसाधनं चेक्षेत ॥

जाङ्गलरसेनेत्यादि सुबोधम् । वातहरवर्गसिद्धेन च पयसा भोजयेदिति सम्बन्धः । अधिमन्थसाधनं सर्वगाक्षिरोगोक्तमीक्षेतानुष्ठानाय ॥

यथोक्ताचारातिक्रमात्तु व्यधः पाकमुपयाति । अभिष्यन्दाधिमन्थादयः स्युर्व्यधदोषाच्च । तान्यथास्वमुपक्रमेत ॥

यथोक्तस्यानन्तरोक्तस्याचारस्यातिक्रमाल्लिङ्गनाशव्यधः पाकमुपयाति। अभिष्यन्दाधिमन्थादय इत्यत्रादिशब्देन सर्वेषां सर्वगाक्षिरोगाणां ग्रहणम्। व्यधदोषाच्चैवमेव भवेत्। तानित्यभिष्यन्दाधिमन्थादीन्यथास्वं चिकित्सयोपक्रमेत ॥

व्यधदोषाच्च रोगाः स्युरित्युक्तम्। ते तु व्यधदोषाः पुनरथ इत्यादिना प्रदर्श्यन्ते ॥

व्यधदोषाः पुनरध ऊर्ध्वं कृष्णासन्नमपाङ्गासन्नं सिराव्यधश्च ॥

अत्यूर्ध्वमधः शलाकया वेध उक्त ऊर्ध्वाधोदोषः। एवमन्यदपि वाच्यम् ॥

तत्राधोव्यधादत्यर्थशूलास्रस्रुतिरागाः शलाकायाश्चोपलेपो बहळपिच्छिलः कृष्णं वलिभिरुपचीयते नयनं स्रवति तद्वर्जयेत् ॥

तत्रेति निर्धारणे। अधोव्यधादत्यर्थं शूलादित्रयं शलाकोपलेपादिकं च। बहळपिच्छिल इत्युपलेपविशेषणम्। कृष्णमिति नेत्रभागः। तदधोव्यधं वर्जयेदसाध्यत्वात् ॥

ऊर्ध्वव्यधादतिमात्ररुक्। तत्रात्युष्णघृतपरिषेको वातहरं च कर्म ॥

ऊर्ध्वव्यधादित्यादि। सुबोधम्। वातहरं कर्म यत्किञ्चित् सूत्रोक्तम् ॥

कृष्णासन्नव्यधान्नसुखमपनीयते पटलम्। कृष्णे च रुजा। दृष्टिरपि च रक्ताभच्छादिता कृष्णमण्डलाभा भवति। तत्र सर्पिस्सेकविरेकरक्तमोक्षैः सिद्धिः ॥

कृष्णासन्नव्यधादिति। पटलं लिङ्गनाशः। दृष्टिर्दृष्टिमण्डलम्। तत्रेति कृष्णासन्नव्यधे। सर्पिस्सेकादिभिः सिद्धी रोगोपशमाख्या।

अपाङ्गसन्नव्यधाच्छोफशूलतोदभेदाः सास्राः स्रुतयः। तत्र घृतसेकोपवासौ भ्रुवोरन्तरे च दाहः ॥

अपाङ्गस्यासन्ने समीपे व्यधाच्छोफादयः स्युस्तत्र घृतसेकादिकम् ॥

सिराव्यधाद्रक्तागमो विविधाश्च वेदनाः। तत्र स्तन्यमधुकविपक्वेन सर्पिषा परिषेकोऽपाङ्गे वा दाहः ॥

सिराव्यधाद्रक्तागमादिस्तत्र सिराव्यधरोगे स्तन्यमधुकसिद्धेन सर्पिषा परिषेको दाहश्चापाङ्गे ॥

सिराजालवति तु नेत्रे प्राक् सिराजालमपनयेत्। ततो लब्धबलं स्निग्धं च विध्येत् ॥

सिराजालवति नेत्रे तु सिराजालं प्रागपनयेत्ततो लब्धबलादिकं नेत्रं विध्येत् ॥

अथ शलाकाभ्रमणदोषाः। क्षोभणमूर्ध्वमधोऽत्यर्थदृष्टिघट्टनमतिदृष्टिप्रेरणं च। शलाकाक्षोभणाद्धि स्पन्दनतोदभेदपारिमन्थाः। तस्मिन्यष्टीमधुकपोट्टल्या घृतमृदितया सेको

जळौकसश्च । ऊर्ध्वंप्रणयनाद्रागोऽतिवेदना च । तत्रोपवासो घृतसेकश्च स्पर्शसुखः । अधोनयनाच्छूलं रक्तागमश्च । तत्र क्षोभणवत् सिद्धिः । अत्यर्थंदृष्टिघट्टनाद्दृष्ट्याकुलता । तत्र सर्पिर्मण्डोनुवासनं नावनं च । अतीत्य दृष्टिं शलाकायाः प्रेरणाद्रक्तस्रवणं रक्ताभरूपदर्शनं च । तत्र सर्पिस्सेकोपवासजळौकसः ॥

अथेत्यादिना शलाकाभ्रमणदोषाः । सुबोधम । दृष्टिर्दृष्टिमण्डलम् । परिमन्थः परितो मथनमिव वेदनाविशेषः । दृष्ट्याकुलता आकुलदर्शित्वम् ॥

लिङ्गनाशदोषास्तु स्फुटनमवगळनं विस्तरणमुत्प्लवनं लीनता च । तत्र शलाकया स्पृष्टो लिङ्गनाशो यः स्फुटति तमेरण्डपत्रस्विन्नं खण्डशः शोधयेत् । ततः कृष्णासैन्धवमधुभिरवपीडनम् । अवगळति तु शलाकामपनीय स्तन्यसेकं दद्यादवपीडनं च शुण्ठीगुडं जळौकसश्च ॥ विस्तीर्यमाणे सुखोष्णाम्बुप्लुतेन वाससा स्वेदो घृतमण्डश्च प्रतिमर्शः । तद्वदुत्प्लवमाने वित्रासनं शीताम्भसा सततं चोच्छिङ्खनं च ॥

स्फुटनादयो लिङ्गनाशस्य स्वभावदोषाः । स्फुटनं मण्डलस्य बहुधागमनम् । अवगळनं शलाकया स्प्रष्टुमशक्यत्वम् । शेषं सुबोधम् । एषां दोषाणां क्रमेण चिकित्सा च सुबोधा । अवपीडनं सूत्रोक्तलक्षणं नस्यम् । प्रतिमर्शो नासाभ्यङ्गः । वित्रासनं शीताम्भसा बिन्दुक्षेपयुक्तेनोत्रासनम् । तद्वदित्यनेन पूर्वोक्तः स्वेदः प्रतिमर्शश्च ॥

स्थिरे चले च दोषे पत्रभङ्गस्वेदः । तथाप्यनपगच्छति शलाकापगमने वा पुनरुत्प्लवने स्नेहपानस्याद्भिरुपपाद्य पुनर्विध्येत् । एवमपि पुनरुत्प्लवने भ्रुवोरन्तरे दाहः ॥

स्थिर इत्यादिना उत्प्लवनविशेषाचिकित्सोच्यते । सुबोधम् । तथापि स्वेदेनापि । यदा तु शलाकायामपनीतायां पुनर्दोष उत्प्लवते तदा स्नेहपानादिनोपपाद्य पुनर्विध्येत् । सुबोधम् । दाहः सूर्यकान्तादिना त्वग्दाहः ॥

यस्त्वपकृष्यमाणो दृष्टिमण्डले लीयते तत्र क्षीरेण नाडीस्वेदं दद्यात् । शताह्वामधुकचूर्णसंसृष्टं च घृतं प्रतिमर्श इति । भवति चात्र ॥

यस्त्वित्यादिना लीनतोच्यते । सुबोधम् । नाडीस्वेदः सूत्रोक्तलक्षणः । शतपुष्पामधुयष्टीचूर्णयुक्तं घृतं प्रतिमर्शः । गतानुगतिका ॥

वेध्येऽक्ष्णि कार्ये स्वेदादौ नियमोयं विधीयते।
स्वेददाहप्रतीमर्शान् सद्यो विद्धे तु सेचनम् ॥
अवपीडं तृतीयेऽह्नि युंज्यात्तद्वज्जळौकसः ।
सप्ताहान्ते सिरामोक्षं विरेकं वस्तिकर्म च ॥
यन्त्रणामनुरुध्येत दृष्टेरा स्थैर्यलाभतः ।
रूपाणि सूक्ष्मदीप्राणि सहसा नावलोकयेत् ॥

व्यधनीयेऽक्ष्णि स्वेदादौ कार्ये अयं नियमो विधीयते । क इत्याह । स्वेददाहेत्यादि ।

सुबोधम् । यावद्दृष्टेः स्थैर्यलाभस्तावद्यन्त्रणानुरोधः ॥

कुर्याच्छलाकास्थूलाग्रा विशालव्रणतां तनुः ।
पटलोत्प्लवनं तीक्ष्णाक्षतमन्तः खरारुजः ॥
कुण्ठा च विषमाश्रूणि ह्रस्वा दीर्घा च दुर्ग्रहा

कुर्यादित्यादिना शलाकादोषाः । सुबोधम् । कुण्ठा भुग्ना । विषमा निम्नोन्नता । ह्रस्वा वा दीर्घा वा दुर्ग्रहा भवति ॥

आढकीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।
विद्धेऽक्षिणसगुडावर्तिर्योज्यादिव्याम्बुपेषिता

आढकीमूलादिभिर्दिव्याम्बुपेषिता सगुडा वर्तिर्विद्धेऽक्षिण योज्या । [विद्धे कृतलिङ्गनाशवेधेऽक्षिण नेत्रे आढकीमूलादिभिः सगुडा गुडोपेता दिव्याम्बुपेषिता गङ्गाजलपिष्टा वर्तिर्योज्या ॥]

जातीशिरीषधवमेषविषाणपुष्प-
वैडूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टम् ।
आजेन ताम्रममुना प्रतनुप्रदिग्धं
सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टम् ॥
पिण्डाञ्जनं हितमनातपशुष्कमाक्षिण
विद्धे प्रसादजननं बलकृच्च दृष्टेः ।

जात्यादिकमाजेन पयसा पिष्टममुना पिष्टेन च ताम्रं प्रतनुप्रदिग्धं सप्ताहतश्च पुनस्ताम्रपात्राद्गृहीत्वा क्षीरेण पिष्टं छायाशुष्कं पिण्डाञ्जनं विद्धेऽक्षिण हितं प्रसादजननं दृष्टेश्च बलकृत् ॥

स्रोतोजविद्रुमशिलाऽप्पतिफेनतीक्ष्णै-
रस्यैव तुल्यमुदितं गुणकल्पनाभिः ॥

इत्युत्तरे सप्तदशोऽध्यायः ॥

स्रोतोजादिकमस्यैव जात्यादिकस्य गुणैः कल्पनाभिश्चाजाक्षीरपेषणताम्रलेपनादिभिस्तुल्यमुदितम् । अप्पतिफेनः समुद्रफेनः । तीक्ष्णं मरिचम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

सर्वगाक्षिरोगविज्ञानीयम् ।

नेत्रस्याऽवयवविभागेन रोगनिर्णयं कृत्वा रोगाणां व्यापिनां हेत्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सर्वगाक्षिरोगविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

वातेन नेत्रेऽभिष्यण्णे नासानाहोऽल्पशोफता ।
शंखाक्षिभ्रूललाटास्यतोदस्फुरणभेदनम् ॥
शुष्काल्पा दूषिका शीतमल्पं चाश्रु चला रुजः
निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राज्जन्तूनामिव सर्पणम् ॥
अक्ष्याध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैश्शल्यैरिवाचितम्
स्निग्धोष्णैश्चोपशमनम्—

वातेन नेत्रेऽभिष्यण्णे आर्द्रीभूते नासानाहादिकं भवति । सुबोधम् । उपशमनं स्वास्थ्यलाभः । एष रोगोभिष्यन्द उच्यते ॥

—सोभिष्यन्द उपेक्षितः ।
अधिमन्थो भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं भ्रमः ॥
अरण्येव च मथ्यन्ते ललाटाक्षिभ्रुवादयः ।

एष चोपेक्षितः सन् वातेनैवाधिमन्थो भवेत् । तत्र वाताधिमन्थे कर्णनादादिकं लिङ्गम् । अरणी याज्ञिकानां घर्षणेनाग्न्युत्पादने मथनकाष्ठम् ॥

हताधिमन्थः सोपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः
अनेकरूपा जायन्ते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ।

स चाधिमन्थः प्रमादादपचाराद्धताधिमन्थाख्यः स्यात् । तेन च हताधिमन्थेनानेकरूपा वेदना रुजो जायन्ते । दृष्टिमण्डले च दर्शनहा व्रणो जायते ॥

मन्याक्षिशंखतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयेत् ॥
व्यथां तीव्रामपैच्छिल्यरागशोफं विलोचनम्
सङ्कोचयति पर्यश्रु सोन्यतो वातसंज्ञितः ।

यदा तु स्वनिमित्तात् कुपितो वायुर्मन्यादितोऽन्यतो वा तन्निकटादङ्गात् पूर्वात्तीव्रां व्यथां प्रवर्तयेत् । पैच्छिल्यादिरहितं नेत्रं साश्रु सङ्कोचयति । तदा स रोगो नाम्नाऽन्यतोवातः ॥

तद्वज्जिह्मं भवेन्नेत्रमूनं वा वातपर्यये ॥

वातपर्ययाख्ये रोगे तद्वदिति पूर्ववन्मन्यारुजादिकेन नेत्रं जिह्मं कुटिलं चित्रन्यस्तमिव भवत्यूनं वा प्रमाणेन भवति ।

दाहो धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनोर्बहिः ।
अन्तःक्लेदोऽश्रुपीतोष्णं रागः पीताभदर्शनम् ॥
क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्यन्दलक्षम् ।

दाहादिकं पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् । धूमप्रवेश इव धूमायनम् । क्षारेणोक्षितो यो व्रणस्तत्तुल्यव्रणाक्षिता भवति ॥

ज्वलदङ्गारकीर्णाभं यकृत्पिण्डसमप्रभम् ।
अधिमन्थे भवेन्नेत्रम्—

अस्मिन्नुपेक्षया पित्ताधिमन्थीभूते ज्वलदङ्गारकीर्णाभनेत्रत्वादिकं लिङ्गम् ॥

—स्यन्दे तु कफसम्भवे ।
जाड्यं शोफो महान् कण्डूर्निद्रान्नानभिनन्दनम्
सान्द्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छावद्दूषिकाऽश्रुता ।

कफजेऽभिष्यन्दे जाड्यादिकं लिङ्गम् । अनभिनन्दनमन्नस्य । सान्द्रादिगुणवद्दूषिका सान्द्रादिगुणवदश्रुता च ॥

अधिमन्थे नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमण्डलम् ।
प्रसेको नासिकाध्मानं पांसुपूर्णमिवेक्षणम् ॥

अस्मिन्नेवोपेक्षया कफाधिमन्थीभूते कृष्णं नतत्वादिलक्षणम् ॥

रक्ताश्रुराजीदूषीका रक्तमण्डलदर्शनम् ।
रक्तस्यन्देन नयनं सपित्तस्यन्दलक्षणम् ॥

रक्ताभिष्यन्दे पित्ताभिष्यन्दलक्षणान्तं लिङ्गम् ॥

मन्थेऽक्षिताम्रपर्यन्तमुत्पाटनसमानरुक् ।
रागेण बन्धूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम् ॥
असृङ्निमग्नारिष्टाभं कृष्णमग्न्याभदर्शनम् ।

अस्मिन्नेव रक्ताधिमन्थीभूते ताम्रपर्यन्तमाक्षि भवत्युत्पाटनसमानरुगादिस्वरूपं च । असृजि रक्ते निमग्नं यदरिष्टफलं तेन सदृशं कृष्णं यस्मिन्नाक्षिण ॥

अधिमन्था यथास्वं च सर्वे स्यन्दाधिकव्यथाः
शंखदन्तकपोलेषु कपाले चातिरुक्कराः ॥

सर्वे चाधिमन्था यथास्वदोषेभ्योऽभिष्यन्देभ्योऽधिकव्यथा भवन्ति । वाताधिमन्थो वाताभिष्यन्दाधिकव्यथः । एवं सर्वत्र वाच्यम् । ते चाधिमन्थाः शङ्खादिकेऽतिरुक्कराः ॥

वातपित्तातुरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् ।
रूक्षदारुणवर्त्माक्षिकृच्छ्रोन्मीलनिमीलनम् ॥
विकूणनविशुष्कत्वशीतेच्छाशूलपाकवत् ।
उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयम्—

वातपित्तेनातुरं पीडितमाक्षि घर्षतोदादिगुणं भवति । स रोगो नाम्ना शुष्काक्षिपाक उक्तः ॥

—सशोफः स्यात्त्रिभिर्मलैः ।
सरक्तैस्तत्र शोफोऽतिरुग्दाहष्ठीवनादिमान् ॥
पक्वोदुम्बरसङ्काशं जायते शुक्लमण्डलम् ।
अश्रूष्णशीतविशदपिच्छिलाच्छघनं मुहुः ॥

सशोफाख्यस्तु पाकः सरक्तैस्त्रिभिर्दोषैर्भवति । तत्र सशोफे पाकेऽतिरुगादिमान् शोफः । नेत्रे च शुक्लमण्डलं पक्वोदुम्बरसङ्काशं जायते । उष्णत्वादिगुणं चाश्रु जायते ।

अल्पशोफोऽल्पशोफस्तु पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा

यस्त्वक्षिपाकोऽल्पशोफोऽन्यैः पक्वोदुम्बरसङ्काशादिकैरनन्तरोक्तसशोफाख्याक्षिपाकलक्षणैर्युक्तो भवति स नाम्नाऽल्पशोफः ॥

अक्षिपाकात्यये शोफः संरम्भः कलुषाश्रुता ।
कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् ॥
दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाश्चानवस्थिता ।

अक्षिपाकात्ययाख्ये रोगे शोफादिकं लिङ्गम् । संरम्भो वेदनाया उद्रेकः । वेदना अनवस्थिताश्चलस्वरूपा ॥

अन्नसारोऽम्लतां नीतः पित्तरक्तोल्बणैर्मलैः ।
सिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितम् ॥
सशोफदाहपाकाश्रु भृशं चाविलदर्शनम् ।
अम्लोषितोऽयमित्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः

योऽन्नस्य सारः स पित्तरक्ताधिकैस्त्रिभिर्मलैरम्लत्वं नीतः सिराभिश्च नेत्रमारूढः सन् नेत्रं श्यावलोहितं करोति । अयं रोगो नाम्ना अम्लोषितः । इति षोडश व्याधयः सर्वगा उक्ताः ॥

हताधिमन्थमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ।

एतेषु च मध्ये हताधिमन्थमक्षिपाकात्ययं चासाध्यत्वात् त्यजेत् ॥

वातोद्भूतः पञ्चरात्रेण दृष्टिं
सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमन्थः ।
रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वत्त्रिरात्रा-
न्मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव ॥
इत्युत्तरे अष्टादशोऽध्यायः ।

वातोद्भूत इत्यादि सुबोधम् । दृष्टिं हन्तीति सर्वत्र सम्बध्यते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे अष्टादशोऽध्यायः ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अभिष्यन्दप्रतिषेधम् ।

उक्तेभ्यः सर्वगाक्षिरोगेभ्योऽभिष्यन्दस्य प्राधान्यात् पृथक् चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातोऽभिष्यन्दप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः । अथ खलु सर्वगाक्षिरोगाणां पूर्वरूप एव शिरोविरेकरूक्षबद्धधूमोपवासानासेवेतान्यत्र मारुतोद्रेकात् ॥

अथेत्यादिना सामान्येन सर्वगाक्षिरोगाणामभिष्यन्दाधिमन्थादीनां चिकित्सा । सर्वगाक्षिरोगाणां पूर्वरूपदर्शन एव शिरोविरेकादिकं कुर्यात् । किं सर्वत्र । अपि तु मारुतोद्रेकादन्यत्र ॥

सर्वत्र तु चन्दनमरिचपत्रैलास्वर्णगैरिकतगररसाञ्जनलवणयष्ट्याह्वैर्विलाळकं कुर्यात् ।

सर्वत्र चन्दनादिना विलाळको बहिर्लेपो हितः । नवतायामञ्जनप्रतिषेधात ॥

तथा दार्वीतुत्थहरीतकीभिर्वातपित्ते । कफे तु हरीतकीनागररसाञ्जनस्वर्णगैरिकैः ॥

दार्व्यादिभिर्विलाळको वातपित्ते योज्यः । हरीतक्यादिभिः कफे ॥

अपि च । कुष्ठमिसिपिप्पलीचन्दनोत्पलैर्विलाळको वेदनाघ्नः । मुस्तागरुचन्दनैः क्षौद्रयुतैः शूलदाहरागघ्नः । सैन्धवागरुत्रिजातकत्रिकटुकस्वर्णगैरिककुष्ठतगरशैलेयकैः शूलश्वयथुदाहरागनुत् ॥

अपि चेति साधारणसमुच्चयाय । कुष्ठमुस्तासैन्धवादयस्त्रयो विलाळकाः सुबोधाः । मिसिः शतपुष्पा ॥

शिग्रुफलमनोह्वाशाबरलोध्रैः क्रमाच्चतुर्गुणवृद्धैः श्लक्ष्णरजोभिः सूक्ष्मतान्तवस्थैर्नयनमवचूर्णयेत् ॥

शिग्रुफलादिचूर्णं वस्त्रबद्धं नेत्रावचूर्णनं कुर्यात् । शिग्रुफलेभ्यस्तु तुलयावच्छिन्नेभ्यश्चतुर्गुणा मनःशिला । ततश्चतुर्गुणः शाबरलोध्र इति क्रमार्थः ॥

श्वेतलोध्रत्वचं बहिर्विलिखितां निम्बपत्रकल्केन प्रदिग्धां पुटपाके विपकामर्धपलो-

निमितां मरिचचतुष्टययुक्तां श्लक्ष्णरजीकृतां वस्त्रबद्धामक्ष्ण्यवाकिरेत् । एतदवगुण्ठनं शूलदाहाश्रुश्वयथुकण्डूषापाकक्लेदोपदेहहरम् । तयैव च पोट्टलिकयाऽऽश्च्योतनकालेऽवन्तिसोमाप्लुतयाऽऽश्च्योतयेत् ॥

लोध्रत्वचो यथोक्तविधिना पक्वाया अर्धपलं चत्वारि मरिचफलानीत्येतच्छ्लक्ष्णचूर्णं वस्त्रेण बध्वाऽक्षिण्यवकिरेत् । अवगुण्ठनमाच्छादनचूर्णमक्षणः । तयैव च पोट्टलिकयाऽवन्तिसोमेकाञ्चिके आप्लुतया आश्च्योतनकाल इत्यभिनवे काले एष्वेव रोगेष्वाश्च्योतनम् ॥

पूर्ववद्वा लोध्रवल्कलकल्कमुपस्कृतं तन्मात्रमेव मरिचद्वयेन मनश्शिलापादेनाष्टांशकैश्च यष्टीमधुकशतपुष्पाञ्जनैर्युक्तं प्रकल्पयेत् । अपि च ॥

अथवा लोध्रस्य वल्कलं त्वक् पूर्ववदुपस्कृतं बहिर्लेखनं कृत्वा निम्बपत्रकल्कलेपनादनन्तरं पुटपाकेन स्विन्नम् । तन्मात्रमित्यर्धपलोन्मितम् । मरिचफलद्वयेन मनश्शिलायाश्च पादेनार्धकर्षेण यष्ट्यादिभिश्चाष्टांशकैः प्रत्येकं शाणप्रमाणैर्युक्तम् । पूर्ववदिति चूर्णमवाकिरणे आश्च्योतने च कल्पयेत् । अपि चेति समुच्चये ॥

आरण्याऽऽछगणरसे पटान्तबद्धाः
सुस्विन्ना नखवितुषीकृताः कुलत्थाः ।
तच्चूर्णं सकृदवचूर्णनान्निशीथे
नेत्राणां विधमति सद्यएव कोपम् ॥

आरण्याः कुलत्था अक्षिभेषजाख्याः पटे बद्धाः छगणरसे गोमयस्य रसे सुस्विन्ना अनु च नखैर्वितुषीकृता ये तेषां चूर्णं निशीथे रात्रौ सकृदेकवारमेवाऽवचूर्णनादवकिरणात् सद्य एव नेत्राणां कोपमभिष्यन्दं विधमति नाशयति ॥

अथ दारुहरिद्रापलमुदकार्धप्रस्थेनाष्टांशशेषं क्वथितं माक्षिकयुक्तमाश्च्योतनं कुर्वीत ॥

अथेत्यभिनवत्वे गते हरिद्रेत्यादिनाऽऽश्च्योतनं सुबोधम् ॥

एवं चानुपशमे वाताभिष्यन्दिनमादावेव जाङ्गलरसैर्भोजयित्वा दशमूलरास्नात्रिफलाक्वाथेन जीवनीयकल्केन च पयोयुतं सिद्धमितरद्वा पुराणसर्पिः पाययेत् ॥

एवं कृते यद्यक्षिरोगस्योपशमो न भवति तत इदमिदं कुर्यात् । सुबोधम् । दशमूलादिक्वाथेन जीवनीयकल्केन च क्षीरयुतं पुराणसर्पिः सिद्धं वाऽसिद्धमेव वा क्षीरदशमूलादिक्वाथे जीवनीयकल्कयुतं पुराणं घृतं पाययेत्। केचित्त्वितरदिति केवलं पुराणघृतमाहुः ॥

आश्च्योतनं चास्यैरण्डमूलपल्लवैः शृतमजाक्षीरं कुर्यात् । सालपर्णीपृश्निपर्णीद्विबृहतीमधुकोरुपूगैर्वा । तद्वत्तगरह्रीबेरशार्ङ्गेष्टोदुम्बरमधुकपिप्पलीबृहतीद्वयैरण्डमूलैर्वा ॥

आश्च्योतनमित्यादि सुबोधम् । अथवा सालपर्ण्यादिभिः सिद्धमजाक्षीरमाश्च्योतनं कुर्यादिति सम्बन्धः । ऊरुपूग एरण्डः । तग-

रादिभिरेरण्डमूलान्तैस्तद्वदिति शृतमजाक्षीरमाश्च्योतनम् ॥

अंशुमतीद्वयबृहतीकण्टकारिकाभिर्वा तान्तवावबद्धाभिः सुरामद्यधान्याम्लान्यतमाप्लुताभिरानूपमांसाम्लक्काथेन वा ॥

अथवांशुमतीद्वयादिभिस्तान्तवे वस्त्रे अवबद्धाभिः सुराद्यन्यतमाप्लुताभिराश्च्योतनम् । अथवांशुमतीद्वयादिभिस्तान्तवबद्धाभिरानूपमांसानामम्लानां च डाडिमादीनां क्काथेनाप्लुताभिराश्च्योतनम् ॥

तैरेव च मांसैर्वेशवारीकृतस्विन्नैर्महास्नेहवद्भिर्यवचूर्णलवणप्रगाढामुल्कारिकां कृत्वा ललाटगण्डादीन् स्वेदयेत् ॥

अथवा तैरेवेत्यानूपैर्मांसैर्वेशवारीकृतैः कुट्टितैरसु च स्विन्नैः स्नेहचतुष्टययुक्तैश्च यवचूर्णलवणाभ्यां प्रगाढामापादितपिण्डीभावामुल्कारिकां कृत्वा ललाटादीन् स्वेदयेत् ॥

अथवा रास्नाभीरुदशमूलबलाकोलकुलत्थयवानामजाक्षीरस्विन्नानां बाष्पेण । रास्नादिभिरेव सिद्धं तैलं सर्पिर्वा नावनम् । एवंविधैरेव नाडीस्वेदं कुर्यात् ॥

अथवा रास्नादीनामजाक्षीरस्विन्नानां बाष्पेण ललाटादीन् स्वेदयेत् । सुबोधम् । एवंविधैरिति रास्नादिसमानगुणैः ॥

सरलसुरभिघनदेवदारुहिंस्राकरञ्जफलबिल्वसर्षपैश्च सभृष्टतिलैः पयसा पिष्टैः सुखोष्णैर्मुखालेपोऽक्षिवेदनास्तम्भप्रशमनः ॥

सरलादिभिर्भृष्टतिलयुक्तैः पश्चाच्च पयसा पिष्टैः सुखोष्णैर्मुख.लेपोऽक्षिवेदनादिशमनः ॥

एवमस्यानुपशान्तरुजः सिरां मोक्षयेत् । स्नेहस्वेदविष्यन्दं हि वातदुष्टमसृङ्निर्ह्रियमाणं नानिलप्रकोपाय । पुनश्च स्निग्धाय तिल्वकेन संस्कृतं संयुक्तं वा तिल्वककषायानुपानं सर्पिर्विरेचनं दद्यात् । शुद्धं च वातप्रतिश्यायवदास्थापयेदनुवासयेच्च ॥

एवमित्यादि सुबोधम् । स्नेहेत्यादि सिरामोक्षहेतुः । पुनरित्यस्रे निर्हृते । तिल्वकं पट्टिकालोध्रम् ॥

अथ तिलान् निस्तुषान् बिल्वफलकाथेन भावयेन्निशि दिवा शोषयेदेवं पञ्चाहम् । तेभ्यस्तैलं गृहीत्वा वराहमेदोयुक्तं बिल्वमूलमधुयष्टिकाकल्केन पयसा च पचेत् । तेन नस्यं शिरोवस्तिं च कुर्यात् । सर्वगन्धनिर्यूहेण वा मधुकगर्भं सक्षीरं तैलम् । स्नैहिकं च धूमं पिबेत् ॥

अथान्वासनादनन्तरम् । तिलानित्यादि सुबोधम् । शिरोवस्तिः सूत्रोक्तलक्षणः । अथवा सर्वगन्धद्रव्याणां निर्यूहेण क्काथेन मधुयष्टीगर्भं सक्षीरं तैलं सिद्धं नस्यं शिरोवस्तिं च कुर्यादिति सम्बन्धः । स्नैहिको धूमः शोधनादिगणसंग्रहे अगरुगुलगुल्वादिना सूत्रोक्तः ॥

उपशान्तरुजोऽस्य च तर्पणम् । काश्मर्यमधुककुमुदोत्पलोरुपूगकुष्ठबृहतीतमालमां -

सीशारिबाप्रपौण्डरीकदर्भमूलकशेरुकाभिः पयः साधयेत् तत्तर्पणनस्याभ्यङ्गेषु विदध्यात् ॥

ततोऽनन्तरमुपशान्तायां तीव्रायां रुजायां तर्पणं योज्यम् । काष्मर्यादिभिः साधितं पयस्तर्पणादिषु विदध्यात् । काष्मर्यः श्रीपर्णी । ऊरुपूग एरण्डः । प्रपौण्डरीकः प्रसिद्धो मध्यदेशे ॥

कृष्णसर्पशिरो वा क्षीरे क्राथयेत् । ततः स्नेहमुद्धृत्य चन्दनोशीरशर्करोत्पलकल्केन क्षीरवता पक्वं तर्पणम् । अथवा पञ्चमूलजीवनीयकुक्कुटमांसैः पयो विपचेत्, ततो नवनीतं घनानन्ताशारीबोशीरचन्दनैः सपयस्कैः साधयेत् ॥

कृष्णसर्प इत्यादि सुबोधम् । तत इति कृष्णसर्पकथितात् क्षीरात् । अथवा पञ्चमूलादिना तर्पणम् । ततः पञ्चमूलादिपाचितात् पयसः ॥

पुटपाकं च छागोरभ्रवराहाणामन्यतमस्य यकृत् पिप्पलीसैन्धवमधुघृतोपेतं कुर्यात् । अञ्जनं चास्य दृक्प्रसादनार्थम् ॥

छागादीनामन्यतमस्य यकृत् पिप्पल्यादियुक्तं पुटपाकं सूत्रोक्तविधानेन नेत्रे कुर्यात् । अस्यचाभिष्यन्दिनो दृक्प्रसादनार्थमञ्जनं च कुर्यात् ॥

किमित्याह ॥

कृष्णतिलान् निस्तुषान् कृत्वा स्तन्येन सप्ताहं भावयेच्छोषयेच्च । तच्चूर्णं सितोपलासमं कृत्वा मधुकार्धभागेन सैन्धवांशेन कृष्णसर्पशिरसश्चान्तर्धूमदग्धस्य भागेन संसृष्टं दिव्योदकपिष्टां गुळिकां कारयेत् ॥

कृष्णतिलानित्यादि सुबोधम् । अंशश्चतुर्थो भागः समशर्करामिश्रात्तिलचूर्णात् । तद्वदेवान्यभागः । एषा गुळिका दृक्प्रसादनमञ्जनम् ॥

गोधासर्पवसायामाजमेदसि च सैन्धवपिप्पलीचूर्णं रसाञ्जनं चावपेत् । एषा मासं स्थिता रसक्रिया दृष्टिप्रसादनी रुजाहरा च ॥

गोधादिवसायामाजमेदसि च मिश्रिते सैन्धवादिचूर्णं रसाञ्जनं च निक्षिपेत । मासं स्थितैषा रसक्रिया दृष्टेः प्रसादनीरुजाहराच ॥

उद्धृतसरेण गव्येन दध्नाम्लेन राजतं भाजनमालिम्पेत् । नीलीभूतं च तद्विशुष्कं मस्तुनावर्तयः कृताः छायाविशोषिता वाताक्षिरोगं जयन्ति । मागधिकाकण्टकारिकाद्वयमूलत्वङ्मधुकसितासैन्धवताम्ररजांस्यजाक्षीरेण पिष्ट्वा ताम्रपात्रमालेपयेत् । सप्ताहात् सप्ताहादपनीय पुनस्तथैव पिष्ट्वा लेपयेत् । सप्तभिः सप्तरात्रैर्गुळिकाः कृताः परं वाताक्षिरोगवेदनारागशोफतिमिरकाचनक्तान्ध्यतापाधिमन्थाभिघातहराः ॥

उद्धृतसरेणेत्यादिना मागधिकेत्यादिना च राजतताम्रलेपनप्रयोगद्वयं वातजेषु सर्वगाक्षिरोगादिषु ॥

प्रत्यञ्जनं चात्र स्फटिकशङ्खनाभिमधुकगैरिकैरिक्षुरसपिष्टैर्वर्त्तिः ॥

अत्र च वाताभिष्यन्दे इक्षुरसपिष्टैः स्फटिकादिभिर्वर्त्तिः प्रत्यञ्जनम् । तीक्ष्णाञ्जने प्रयुक्ते यन्मृद्वञ्जनं तत्प्रत्यञ्जनसंज्ञम् ॥

अयमेव च सर्वो विधिरधिमन्थादिष्वपि प्रयोज्यः ।

अयमेव च सर्वो वाताभिष्यन्दोक्तो विधिः सर्वेष्वप्यधिमन्थादिषु सर्वगाक्षिरोगेषु प्रयोज्यो वातजेष्वित्यर्थात् ॥

विशेषतस्त्वधिमन्थे सहचरस्फूर्जातककतकबीजबिल्ववृक्षादनीनिर्यूहेण सपयस्कं सर्पिः सिद्धं पिबेत् ॥

अधिमन्थे तु विशेषत इदं कुर्यात् । किमित्याह । सहचरेत्यादि । स्फूर्जातकस्य काकतिन्दुकस्य बीजम् । वृक्षादनी द्रुमव्याधिः ॥

सर्पिषानुपशमे तैलं वसां मज्जानं पूर्वोक्तविधिवद्व्यत्यासेन कुर्यात् । सर्वथानुपशान्तावुपरि भ्रुवोर्यथोक्तो दाहः ॥

सर्पिषानेनानुपशमे सहचरादिभिः साधितं तैलाद्यन्यतममनन्तरोक्तविधिवद्व्यत्यासेन पर्यायेण कुर्यात् । दाहः सुबोधः । इति वाताभिष्यन्दे ॥

पित्ताभिष्यन्दाधिमन्थयोः शर्करावचूर्णितं सर्पिः पानम् । तिक्तकानामन्यतमं वा ॥

पित्ताभिष्यन्दे पित्ताधिमन्थे च शर्करयाऽवचूर्णितं घृतं पानम् । अथवा चिकित्सितस्थाननिर्दिष्टानां तिक्तकमहातिक्तकगुलगुलुतिक्तकानामन्यतमं वा पानम् ॥

प्रपौण्डरीकामलकद्विबृहतीदर्भदशमूलशतावरीतालीसपत्रमञ्जिष्ठानीलोत्पलक्काथः सितास्तन्येनाश्च्योतनम् । मधुककटङ्कटेरीनिर्यूहो वा । सक्षौद्रश्चन्दनमधुकलोध्रमञ्जिष्ठास्वर्णगैरिकक्काथस्तीव्रशूलदाहहरः ॥

प्रपौण्डरीकादीनां क्काथः सितया स्तन्येन च युक्त आश्च्योतनम् । मधुकादिनिर्यूहो वा सितास्तन्ययवानाश्च्योतनम् । कटङ्कटेरी दारुहरिद्रा । चन्दनादीनां वा क्काथः क्षौद्रेण युक्त आश्च्योतनेन तीव्रशूलदाहहरः ॥

लोध्रदार्वीमधुकप्रपौण्डरीकाण्यापोथ्यनन्तकेन बध्नीयात् । तेन क्षौद्रसलिलाप्लुतेन सेको वेदनाघ्नः । तेनैव च सशर्करस्त्रीस्तन्ये च्छागदुग्धे वा दाहरागघ्नः ॥

लोध्रादिसेको वेदनाघ्नः सुबोधः । नन्तकं गाळनवस्त्रम् । तेनैवेति लोध्रादिसहितेन नन्तकेन सशर्करस्त्रीस्तन्ये छागदुग्धे वाप्लुतेन सेक इति सम्बन्धः ॥

श्वेतलोध्रं मधुकं च समं घृतेन भर्जयित्वा चूर्णयेत् । ततः पोट्टलिकावबद्धं स्तन्येन तोयेन वा मृदितमाशु शूलदाहरागशोफानपोहति । चन्दननळिनकुमुदनळदादि-

भिर्वा क्षीरसंस्कृतैः । तैश्च शिरोवक्त्रप्रलेपपरिषेकाः ॥

श्वेतलोध्रादिकमाश्च्योतनमाशु शूलादीनपोहति । सुबोधम् । क्षीरसंस्कृतैश्चन्दनादिभिर्वासेकः । अत्रादिशब्देन शीतवीर्याणामन्येषां ग्रहणम् । तैरिति क्षीरसंस्कृतैश्चन्दनादिभिः शिरोवक्त्रलेपादिकं च ॥

एवमसिद्धौ सिराव्यधः पुनः स्निग्धस्य च त्रिफलाकाष्मर्यकाथशर्करात्रिवृच्चूर्णैर्विरेकः ॥

एवमित्यादि सुबोधम् । सिराव्यधः सूत्रोक्तप्रकारेण । पुनरित्यस्रे हृते तिक्तकाद्यन्यतमघृतपानेन स्निग्धस्य सतस्त्रिफलादिभिर्विरेकः ॥

शङ्खमधुकसैन्धवबृहतीमूलत्वचः पयसाजेन पिष्ट्वा ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् । पुनः सप्ताहादेवं सप्तभिः सप्तरात्रैर्गुलिकाः कुर्यात् । ताः स्तन्यघृष्टाः पित्तामयेऽञ्जनाद्रुजमपहरन्ति ॥

शङ्खादिभिर्गुलिकाः पित्तामयेषु पित्ताभिष्यन्दादिष्वञ्जनाद्रुजमपहरन्ति ॥

सुवर्णगैरिकं निशां दिव्येऽम्भसि स्थितमहः शोषयेत् सप्ताहमेवमेव च सुशीतेन मधुरवर्गकषायेण भावयेदेतच्चूर्णाञ्जनं दाहरागघ्नम् ॥

सुवर्णगैरिकभावनं सुबोधम् । निशामित्यनन्तसंयोगे । दिव्याम्भो गङ्गाजलम् । मधुरवर्गः सूत्रोक्तः । एतच्चूर्णाञ्जनं दाहादिघ्नम् ॥

पञ्चाशद्दार्वीपलानि पलिकानि च शारिबामधुककाकोलीद्विनिशामृद्वीकाकाष्मर्यसुनिषण्णकमञ्जिष्ठालोध्रोशीरचन्दनानि जलद्रोणेऽष्टभागावशेषं पचेत् । परिस्रुतं च पुनरादर्वीलेपादवतार्य च सितोपलासमांशं मधुघृतद्विपलं प्रक्षिपेत् । रसक्रियेयं मधुरा सर्वाक्षिरोगेषु हिता ॥

पञ्चाशद्दार्वीपलानीत्यादिना रसक्रिया व्याख्यासमा । पुनरा दर्वीलेपात् पचेदिति सम्बन्धः । सर्वाक्षिरोगेषु पित्तजेषु ॥

काष्मर्यस्वरसपिष्टः शारिबाशर्कराकल्को नस्यमिक्षुरसपिष्टं वा यष्ट्याह्वम् । क्षतशुक्रोक्तं चात्र तर्पणं पुटपाकश्च ॥

काष्मर्यस्वरसपिष्ट इत्यादि सुबोधम् । काष्मर्यफलस्य रसः काष्मर्यस्वरसः । क्षतशुक्रे मृगविष्किरपिशितमित्यादिनोक्तं तर्पणं कुक्कुटमुद्धृतान्त्रमित्यादिनोक्तः पुटपाकश्चात्र पित्ताभिष्यन्दे धिमन्थे च हितः । इति पित्ताभिष्यन्दे ॥

श्लेष्माभिष्यन्दे धिमन्थे च त्र्यहमुपवासस्तीक्ष्णानि धूमकवळनावनानि । शार्ङ्गेष्टाकुष्ठतगरतुरङ्गीव्योषैलादारुभिर्बिलालकः ॥

श्लेष्माभिष्यन्दाधिमन्थयोस्त्र्यहोपवासादिकम् । शार्ङ्गेष्टादिभिर्बिलालको बहिर्लेपः । तुरङ्गी अश्वगन्धा ॥

तिल्वकबृहतीनिदिग्धिका लोध्रारग्वधमूलत्वग्भिर्गोमूत्रक्वथितैराश्च्योतनं शोफोपदेहकण्डूघ्नम् ॥

गोमूत्रक्वथितैस्तिल्वकादिभिराश्च्योतनं शोफादिघ्नम् ॥

निम्बपत्रकल्कदिग्धं वा लोध्रमङ्गारस्वेदितं चूर्णितं तान्तवावबद्धमुष्णाम्बुमृदितम् ॥ तद्वदेवाभयामलकोपकुल्या पाटलीचूर्णानि । शिग्रुपल्लवरसो वा मधुमिश्रः । मधुशिग्रुपाटलीबिल्वमूल शुण्ठीक्वाथो वा ॥

निम्बेत्यादि सुबोधम् । उष्णाम्बुमृदितमाश्च्योतनं शोफादिघ्नमिति सम्बन्धः । अभयादीनां चूर्णानि तद्वदित्युष्णाम्बुमृदितानि च । शेषं सुबोधम् ॥

निम्बपटोलजातिपत्र लोध्रद्वयमहौषधैः खण्डशः कल्पितैर्वस्त्रबद्धैः सक्षौद्रैर्गौडे शीथौ वा परिप्लुतैः सेकः परं श्लेष्मशूलघ्नः ॥

खण्डशः कल्पितैः कृतैः क्षौद्रसहितैर्वस्त्रेण बद्धैर्गौडे गुडकृतमद्ये शीथाविक्षुकृतमद्ये वा परिप्लुतैर्निम्बपत्रादिभिः सेकः परं श्लेष्मशूलहरः ॥

रोहिषपूतीककरञ्जकपित्थास्फोतपीलुबिल्वपत्रशिग्रुसुरसार्कनिम्बपत्रैर्गोमूत्रक्वथितैः स्वेदः ॥

रोहिषादिभिर्गोमूत्रक्वथितैः स्वेदः पूर्वगुणः। रोहिषः ध्रीहघ्नः । आस्फोतः श्वेतार्कः । एकः पत्रशब्दो बिल्वेन द्वितीयो निम्बेन च सम्बध्यते ।

तथापि शोफघर्षानुबन्धे यवमदनभूर्जशमीपत्रैः सघृतैर्घृतेनैव वा नाड्याक्षि धूपयेत् । लघ्वशितं च द्वितीयेह्नि प्रातर्व्योषविपक्वं यवक्षारावचूर्णितं सर्पिः पाययेत् । ततः सिराव्यधो विरेकश्च ॥

तथापीत्यादि । शोफघर्षयोरनुबन्धे सति यवादिभिः सघृतैर्नाड्या करणभूतया अक्ष्णोर्धूपनम् । केवलेनैव वा घृतेनाक्षिधूपनम् । मदनं मधूच्छिष्टम् ॥

बृहतीत्वक्शुण्ठी ताम्रकांस्य रजांसि दधिमस्तुना पिष्ट्वा ताम्रपात्रे प्रलेपयेत् । तथैव च सप्ताहे । सप्तसप्ताहे च गते वर्तयः कार्याः मरिचहरिद्राभयाञ्जनैर्वा जलपिष्टा वर्तिः । त्रिकटुकत्रिफलाबिलङ्गसारहरिद्राभिर्वा ॥

बृहतीत्यादि सुबोधम् । तथैवेति ताम्रपात्रे सप्ताहे बृहत्यादिभिरुपर्युपरिलेपः । एवं सप्त सप्ताहे सप्तालेपा भवन्ति । सुबोधम् ॥

हरीतकी तुत्थं च समभागं तुत्थादष्टांशेन मरिचमेषा वर्तिः कुमारी सर्वश्लेष्माक्षिरोगघ्नी ॥

हरीतकी तुत्थसमा । तुत्थस्याष्टभागेन मरिचम् । एषा वर्तिः कुमारी नाम्ना ॥

बिलङ्गचूर्णो वा वारुण्या भावितः शङ्खो बीजपूररसेन मधुकं त्रिफलारसेन पृ-

थगैकध्यं वा चूर्णाञ्जनं वा पिण्डो वा पोत्थकीबहळकफोत्क्लेशाभिष्यन्दानपहरति ॥

विलङ्गशंखमधुकानि वारुणीबीजपूररसलिफलारसैर्भावितानि दोषाद्यपेक्षया प्रत्येकं वा ऐकध्यं वा चूर्णाञ्जनं वा पिण्डाञ्जनं वा योज्यानि पोत्थक्यादिके ॥

स्वर्णगैरिकसैन्धवमनश्शिलालाक्षानतकरञ्जिकासुरसशङ्खव्योषतालीसकुष्ठकालिङ्गकदेवदारुनळदजातीमुकुळरसाञ्जनैः सुरामण्डपिष्टैर्वर्त्तिः सर्वश्लेष्माक्षिरोगविकारहरा ॥

स्वर्णगैरिकादिभिर्वर्त्तिः श्लेष्माक्षिरोगहरा । करञ्जिका करञ्जः । नळदं मांसी । रसाञ्जनं तार्क्ष्यम् ॥

पुष्पकासीसचूर्णं ताम्रसम्पुटे सुरसपत्रस्वरसेन सप्ताहं भावयेत् । तच्चूर्णाञ्जनं वर्त्मोपचयपक्ष्मशातघ्नम् ॥

पुष्पकासीसशब्देन धातुकासीसभ्रान्तिनिवृत्तिः । ताम्रसमुद्गं सताम्रपिधानं ताम्रभाजनम् ॥

सैन्धवव्योषशराविलङ्गलोध्रप्रपौण्डरीकमधुकतुत्थकतार्क्ष्यशैलताम्रचूर्णैः छागपयः पिष्टैर्मार्कवस्वरसपरिपीतैर्वर्त्तिः काण्डचित्राख्या सर्वाक्षिरोगान् जयति ॥

सैन्धवादिना काण्डचित्राख्या वर्तिः । मार्कवस्वरसो भृङ्गरसः तेन परिपीतैर्भावितैः ॥

कण्ड्वां मनश्शिलासैन्धवश्वेतमरिचैर्मातुलुङ्गरसपिष्टैर्वर्त्तिः । सशोफायां नागरदेवदारुसैन्धवजातिक्षारकैः सुरामण्डपिष्टैः ॥

मनश्शिलादिभिः कण्ड्वां वर्त्तिः । सशोफायां कण्ड्वां नागरादिभिः सुरामण्डपिष्टैर्वर्त्तिः । श्वेतमरिचं शिग्रुबीजम् ॥

नक्तमाललशुनशिग्रुशिग्रुकबीजैर्वा रसक्रिया । तर्पणं च ॥

तत्रैव नक्तमालादिभी रसक्रिया सूत्रोक्तलक्षणा । शिग्रुसौभञ्जनं हरितकं च । शिग्रुकं रक्तसौभञ्जनम् । तर्पणं च भवेत् ॥

किमित्याह ॥

यकृदाजमगरुप्रियंगुनळददेवदारुयुतं पयसि क्वाथयेत्तस्मिन् शीते खजमथिते यन्नवनीतं तदेभिरेवौषधैर्विपक्वम् । पुटपाकश्च कुष्ठतगरदार्वीसर्वगन्धै राजेन यकृता सह पिष्टैर्मधुघृतयुतैः ॥

यकृदित्यादि । आजं यकृदगर्वादियुतं क्षीरे क्वाथयेत् । तस्मात् क्षीरात् खजमथिताद्यन्नवनीतमुत्पद्यते तदेतैरेवागर्वादिभिर्विपक्वं तर्पणम् । कुष्ठादिभिर्नेत्रे पुटपाकः । इति श्लेष्मणि ॥

रक्तजं पुनरभिष्यन्दमधिमन्थं च पित्तवदुपक्रमेत् । स्तन्येक्षुरसशर्करोदकान्यतमेन वाश्च्योतयेत् । पुनःपुनश्चास्य रुधिरमव-

सेचयेत् सिराव्यधेन जळौकोभिश्च । तीव्रवेदनायां महतीं घृतमात्रां पाययेत् ॥

रक्तजे पित्तवत् । तथा स्तन्याद्यन्यतममाश्च्योतनम् । अस्येति रक्तेनाभिष्यन्दिनोऽधिमान्थिनो वा । सुबोधम् ।

आढकीकुर्यटपाटलीश्रीपर्णीविदुलार्जुनबृहतीचम्पकमालतीमूलानि खर्जूररसपिष्टानि गुळिकाञ्जनम् ॥

आढकीमूलादिना खर्जूररसपिष्टेन गुळिकाञ्जनम् । आढकी तुवरी । कुर्यटस्तरुणिः । विदुलो वेतसः ॥

केशैर्जलार्द्रैः कंसमुद्घर्षयेत् तान् कांस्यमलदिग्धानन्तर्धूमं दग्ध्वा तत् भस्म त्रिफलाक्वाथे सुरसास्वरसे क्षीरे च छागे पश्चाहं भावयेत् । एतच्चूर्णं स्रोतोजतुल्यं प्रत्यञ्जनम् ॥

केशैरित्यादि । कांस्यमलदिग्धान् प्रघर्षणात् । तान् मलिनकेशान् । सुबोधम् । स्रोतोजं तत्संज्ञमञ्जनम् ॥

कृष्णसर्पं पयसि क्वाथयेत्ततः पूतशीतमथितात् स्नेहमुपोषिताय कृकवाकवे दद्यात् । तस्य यत् पुरीषं तत् स्नेहाञ्जनम् ॥

कृष्णसर्पमित्यादि । कृकवाकुः कुक्कुटः । उपोषितः कृतोपवासः ॥

कृष्णसर्पमुखमंजनसर्पिषाः पूर्णं दर्भवेष्टितं मृदवलिप्तमधोमुखं गोमयेनाग्निनादग्ध्वा ततोऽञ्जनमादाय पत्रनळदनीलोत्पलतुल्यं चूर्णीकृतं परं दृक्प्रसादजननमञ्जनम् ॥

कृष्णसर्पमुखस्याधोमुखत्वं पच्यमानेऽञ्जने स्नेहविस्रावाय । शेषं सुबोधम् ॥

घृतमण्डश्च शर्करामधुकनीलोत्पलैर्मानुषीदुग्धयुक्तैः सिद्धो नस्यमिति । भवति चात्र ॥

शर्करादिभिर्युक्तः सिद्धो घृतमण्डश्च नस्यम् । गतानुगतिका ॥

सर्वेऽक्षिरोगा यत् प्रायो जायन्ते स्यन्दपूर्वकाः ।
यतश्च रक्तं सन्दूष्य तानतस्त्वरयाजयेत् ॥

यद्यस्माद्ये केचनाक्षिरोगास्ते सर्वे प्रायः स्यन्दपूर्वका अभिष्यन्दपूर्वका जायन्ते । यतश्च ते स्यन्दा रक्तं क्षिप्रकारि सन्दूष्य जायन्ते अतस्तात् स्सन्दांस्त्वरया जयेत् ॥

सर्वोर्ध्वजत्रुगस्रोतस्यन्दनात्स्यन्द उच्यते ।
तत्स्थानां तद्वदङ्गानामधिमन्थोतिमन्थनात् ॥

स च रोगस्सर्वेषामूर्ध्वजत्रुगतानां स्रोतसां स्यन्दनात् स्रावणात् स्यन्द इत्युच्यते । तद्वदेव तत्स्थानां जत्रूर्ध्वस्थानामङ्गानां मन्थनादधिमन्थ इत्युच्यते ॥

वातेऽक्षिसेकस्सैरण्डबृहतीमधुशिग्रुणा ।
सिद्धेन पञ्चमूलेन सासितैः पित्तरक्तयोः ॥
दार्वीलाक्षोत्पलद्राक्षामञ्जिष्ठामधुकद्वयैः ।

श्लेष्मणि त्रिफलाशुण्ठीनिम्बलोध्राटरूषकैः ।
समस्तैस्सान्निपातोत्थे कुर्यात् स्यन्देऽक्षिसेचनम् ।

वातेऽधिके स्यन्दाख्येऽक्षिरोगे सिद्धेन क्वथितेन पञ्चमूलेनैरण्डादियुतेनाक्षिसेकः । पित्तरक्तयोः सनितैर्दार्व्यादिभिः परिषेकः । मधुकद्वयं मधुयष्टी मधुकं च । त्रिफलादिभिः श्लेष्मणि सेकः । सन्निपातोत्थे स्यन्दे समस्तैर्वातपित्तकफौषधैः सेचनं कुर्यात ॥

तुत्थव्योषाभयालोध्रयष्ट्याह्वैस्ताम्रसंस्थितैः ।
धान्याम्लपिष्टैः सेकोऽयं सर्वाभिष्यन्दरुक्प्रणुत् ।
तद्वत्तुत्थाभयालोध्रयष्टीमधुरसाञ्जनैः ।
शताह्वार्द्धांशसंयुक्तैः सेकः सर्वाक्षिशूलजित् ॥

तुत्थादिभिः सेकः सुबोधः । तुत्थाभयादिभिस्तद्वदिति ताम्रस्थितैर्धान्याम्लपिष्टैश्च । शताह्वाया अर्द्धांशः समुदायात् ॥

पुष्पाञ्जनसिताक्षौद्रैस्ताम्रसंस्थैस्तिलाम्भसा ।
सेचनं हन्ति रुग्रागदाहश्वयथुघर्षणम् ॥
द्विनिशात्रिफलामुस्तैः प्रमदादुग्धकल्कितैः ।
सेकः सशर्कराक्षौद्रैरभिघातरुजापहः ॥

पुष्पाञ्जनादिकं ताम्रस्थं तिलपिष्टोदकयुक्तं सेकेन रुगादीन् हन्ति । पुष्पाञ्जनं रीतिपुष्पम् । द्विनिशादिसेकः सुबोधः ॥

निषिक्तं तुत्थकं वारान् गोजले पञ्चविंशतिम् ।
स्तन्ये वा छागदुग्धे वा सद्यःकोपे तदञ्जनम् ॥

तुत्थकचूर्णं मूत्रेण वा गोः स्तन्येन वा छागदुग्धेन वा पञ्चविंशतिं वारान् निषिक्तं सद्यःकोपेऽञ्जनम् ॥

बदरीदलयष्ट्याह्वतुत्थधात्रीफलैः समैः ।
पुटान्तर्बादराग्नीद्धैर्दृगुत्कोपघ्नमञ्जनम् ॥

समैः पुटस्यान्तर्बादरेणाग्निनेद्धैर्दग्धैर्बदरीदलादिभिः कृतमञ्जनं दृगुत्कोपघ्नम् । उत्कोपोऽभिष्यन्दः ॥

बृहत्यैरण्डमूलत्वक्शिग्रुमूलैः ससैन्धवैः ।
वर्त्तिराजपयःपिष्टैस्सर्ववाताक्षिरोगजित् ॥

आजेन पयसा क्षीरेण पिष्टैः सैन्धवसहितैर्बृहत्यादिभिः कृता वर्त्तिः सर्वान् वातजानक्षिरोगान् जयति ॥

सुमनःक्षारकाः शङ्खास्त्रिफला मधुकं बला ।
पित्तरक्तापहा वर्त्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥

सुमनःक्षारकादिभिर्दिव्येन वारिणा पिष्टा वर्त्तिः पित्तरक्तापहा भवति । सुमनःक्षारकाः सुमनःकलिकाः ॥

सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिस्समुद्रजः ।
फेनः शैलेयकं सर्जो वर्त्तिःश्लेष्माक्षिरोगजित् ॥

सैन्धवादिभिः कृता वर्त्तिः श्लेष्माक्षिरोगजित् श्लेष्माभिष्यन्दाधिमन्थादिशमनी । अत्रानुक्तद्रवत्वात् पूर्वोक्तेन दिव्याम्बुना पिष्टैरेभिः कृतेत्यर्थः । उभयोर्वाक्ययोर्मध्यस्थं पदं युक्तिवशादुभयत्रापि सम्बध्यते ॥

शङ्खविद्रुमवैडूर्यलोहिताक्षप्लवास्थिभिः ।
स्रोतोजश्वेतमरिचैर्वर्त्तिः सर्वाक्षिरोगजित् ॥

शङ्खादिभिः श्वेतमरिचान्तैः कृता वर्त्तिः सन्निपाताक्षिरोगजित् । अत्राप्यनुक्तद्रवत्वाद् दिव्येन वारिणा पिष्टैरिति बोद्धव्यम् । अस्थिशब्दो लोहिताक्षप्लवाभ्यां सम्बध्यते । लोहिताक्षः सारसविशेषः । प्लवो वाडिम्बः ॥

पिप्पल्यः किंशुकरसो वसासर्पस्य सैन्धवम् ।
घृतं च जीर्णं सर्वाक्षिविकारघ्नी रसक्रिया ॥

पिप्पल्यादिना रसक्रिया सर्वाक्षिविकारनाशनी भवति ॥

कृष्णसर्पवसा क्षौद्रं रसो धात्र्या रसक्रिया ।
शस्ता सर्वाक्षिरोगेषु काचार्मपटलेषु च ॥

कृष्णसर्पवसादिभी रसक्रिया सर्वाक्षिरोगादिषु शस्ता प्रशस्ता । कृष्णसर्पो दर्वीकरविशेषः ॥

रसाञ्जनं शृङ्गिवेरमभया तुत्थकं शुभम् ।
यथोत्तरं द्विगुणितैस्तैर्वर्त्तिरपराजिता ॥
ऋतेवातादभिष्यन्दात्तिमिराणिक्कूणकम् ।
पोत्थकीपिटकाः पिल्लानर्माणि च नियच्छति ॥

रसांजनादिभिश्चतुर्भिर्यथोत्तरं द्विगुणितैरपराजिताख्या वर्त्तिः । रसांजना द्विगुणितं शृङ्गिवेरम । ततो द्विगुणा अभया । ततस्तुत्थकमिति यथोत्तरार्थः । एषापराजिताख्या वर्ति वातवर्जितान सर्वानभिष्यन्दांस्तिमिरादिकं च नियच्छति नाशयति ॥

ताम्रेमस्तु समुद्घृष्टं तुत्थकं श्यावतां गतम् ।
सर्वाभिष्यन्दशुक्रार्मसिराजालजिदञ्जनम् ॥

मस्तुना ताम्रपात्रे समन्तादुद्घृष्टं तेन चोद्घर्षणेन श्यावतां गतं तुत्थकं सर्वाभिष्यन्दजिदंजनम् ॥

मरिचवरलवणभागौ
भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।
सौवीरभागनवकं
चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥

मरिचसैन्धवाभ्यामेको भागः । पिप्पली समुद्रफेनाभ्यां द्वौ भागौ । नव भागाः सौवीरस्य । एतत् चित्रायां नक्षत्रे चूर्णितं कफामयजिदंजनम् ॥

मरिचामलकजलोद्भव-
तुत्थांजन ताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।
षण्माक्षिक इति योग-
स्तिमिरार्मक्लेदकाचकण्डूघ्नः ॥

मरिचादिभिः क्रमवृद्धैः षण्माक्षिकनामा योगो नानाप्रयोगस्तिमिरादीन् हन्ति । ताप्यधातुर्वट्टमाक्षिकम् । मरिचस्यैकोभागः । आमलकानां द्वौ । फेनस्य त्रयः । तुत्थस्य चत्वारोऽञ्जनस्य पञ्च । ताप्यधातोः षडिति क्रमवृद्धार्थः ॥

पिप्पलीं सतगरोत्पलपत्रां
वर्त्तयेत् समधुकां सहरिद्रां ।

एतया सततमंजयितव्यं
यः सुपर्ण सममिच्छति चक्षुः ॥

इत्युत्तरे एकोनविंशोऽध्यायः ।

पिप्पलीं तगरादिना सह वर्तयेद्वर्तित्वमापादयेत् । एतया पिप्मल्या तेन सततमंजायेतव्यं यो गरुडसमं चक्षुरिच्छतीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे एकोनविंशोऽध्यायः ॥

विंशोऽध्यायः ।

अक्षिपाकपिल्लप्रतिषेधम् ।

अभिष्यन्दस्य तदेकयोगक्षेमस्य चाधिमन्थस्य चिकित्सामुक्त्वा अक्षिपाकानां पिल्लानां च साधनं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः अक्षिपाकपिल्लप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथात इत्यादि । पिल्ला उक्तेभ्य एव वर्त्मादिरोगेभ्यः केचित । ते चेहैव वक्ष्यन्ते ॥

शुष्काक्षिपाके वाताभिष्यन्दविहितं सर्पिः पिबेत् । कुळीररसक्षीरसिद्धं वा ॥

वाताभिष्यन्दविहितं सर्पिर्दशमूलादिकं कुळीरमांसरसक्षीराभ्यां सिद्धं वा सर्पिः पिबेत् ॥

दार्वीपौण्डरीकयोः क्वाथ आश्च्योतनमक्षिपाकघ्नम् । मञ्जिष्ठामधुककालानुसारीशारिबालोध्रलाक्षाप्रपौण्डरीकाणामक्षिपाकरक्तराजीघ्नम् । मृद्वीकाचन्दनकल्कस्तण्डुलाम्बुपरिप्लुतो मधुमानश्रुदाहहरः । लोध्रकोरण्डकपुष्पक्वाथो वेदनाहरः ॥

दार्व्यादि सुबोधम् । मंजिष्ठादीनां क्वाथ आश्च्योतनमिति सम्बध्यते । कालानुसारी कालेयकः । कोरण्डक आम्लायनः । सुबोधम ॥

अणुतैलं नस्यम् । शारिबाविदारीबलामधुकोत्पलद्राक्षाटरूषकजीवकचन्दनैर्जाङ्गलरसक्षीरोपेतं तैलं साधितं नावनात् सर्वोर्ध्वजत्रुजान् गदान् वातपित्तोत्तरान् निहन्ति ॥

अणुतैलं नस्यविध्युक्तम् । शारिवादितैलं नावनाद्वातपित्ताधिकान् सर्वानूर्ध्वजत्रुजान् गदान् निहन्ति नाशयति ॥

स्निग्धाश्चात्र तर्पणपुटपाकाः । वातपित्तान्यतरोद्रेकतश्च यथास्वमभिष्यन्दविधिः ॥

अत्रेत्यक्षिपाके वातपित्तयोरन्यतरस्योद्रेकाद्धेतोर्यथास्वमुद्रिक्तदोषानतिक्रमेणाभिष्यन्दोक्तो विधिः ॥

आदर्शमण्डले घृताक्तकेशान् घृष्ट्वान्तर्धूमं दहेत् सा मषी घृतपिष्टाऽयसभाजनस्थिताऽक्षिपाकमञ्जनादपहरति ॥

आदर्शमण्डले मलिनितकेशमप्यंजनम् । सुबोधम् ॥

मञ्जिष्ठाफलत्रिककटङ्कटेरीनिष्क्वाथे लोहस्रोतोञ्जनचूर्णमापिण्डीभावात् पचेत् । एतच्चूर्णाञ्जनमभयं दाहोषारागाश्रुहरम् ॥

मञ्जिष्ठादिक्काथपक्वगुळिका चूर्णीकृताञ्जनं नाम्नाभयं दाहादिहरम् ॥

ताम्ररजस्सैर्यकपुष्पपुण्ड्राह्वमधुककाळानुसारीशारिबाः छागेन पयसा पिष्टाः पिण्डाञ्जनम् ॥

ताम्रचूर्णादिकं पिण्डाञ्जनं सुबोधम् । सैर्यकस्य सहचरस्य पुष्पमाम्लायनस्येति केचित् ॥

आनूपवसा शुण्ठीसैन्धवचूर्णान्विता स्नेहाञ्जनम् । एवमप्यशान्तौ मधुकसिद्धः शताह्वाचूर्णयुक्तो घृतमण्डस्तथा पयो वा बस्तिः ॥

आनूपवसेत्यादि सुबोधम् । तथापय इति घृतमण्डवन्मधुकसिद्धं शताह्वाचूर्णयुक्तं च ॥

सशोफाल्पशोफयोस्तु स्निग्धस्विन्नस्यानु सिरां विध्येत् ॥

सशोफाख्येल्पशोफाख्ये च स्निग्धस्विन्नस्य सतः सिरां विध्येत् ॥

द्राक्षाभयाक्काथस्त्रिवृत्कल्कवान् सघृतो विरेकः । विरिक्तस्य यथादोषोदयमास्थापनम् ॥

द्राक्षाहरीतकीक्काथेन त्रिवृत्कल्कघृतयुक्तेन विरिक्तस्य दोषोदयानतिक्रमेणास्थापनम् ॥

ततः पिण्डस्विन्नशिरसः सर्षपतैलेन सैन्धवयुतेन वा सर्पिषा फणिज्जकयुक्तेन वा अणुतैलेन शिरोविरेकः । विरिक्तशिरसोनुवासनं क्षीरसर्पिषा धूमपानं च ॥

तत इत्यास्थापनादनन्तरं पिण्डस्वेदः सूत्रोक्तस्तेन स्विन्नशिरसः सर्षपतैलेन शिरोविरेकः सर्पिषा वा सैन्धवयुतेनाणुतैलेन वा फणिज्जकचूर्णयुतेन । फणिज्जको मरुवकः । ततः क्षीरसर्पिषानुवासनम् । धूमपानं दोषाद्यपेक्षम् ॥

शिरोनेत्रं चास्य सुनिषण्डकपत्तूरैरण्डपत्रैः क्षीराम्बुस्विन्नैः संस्वेदयेत् ॥

अस्य चाक्षिपाकवतः शिरोनेत्रं च सुनिषण्डकादिपत्रैः क्षीराम्बुस्विन्नैः स्वेदयेत् । सुनिषण्डकनामानूपे भवति । काश्मीरेषु सुल्येति प्रसिद्धः । पत्तूरो जले भवति नाम्ना मत्स्याक्षकः ॥

घृतभृष्टं लोध्रचूर्णं सूक्ष्मवासस्थमुष्णोदकविमृदितमाश्च्योतनम् । शुष्काक्षिपाकोक्तं च वेदनाघ्नम् ॥

घृतभृष्टमित्यादिनाश्च्योतनं सुबोधम् । शुष्काक्षिपाकोक्तं वेदनाघ्नमाश्च्योतनमिति सम्बध्यते । तच्च लोध्रकोरण्डपुष्पकृतः क्काथः ॥

एवमशान्तवेदनं सन्धावैरुपक्रमेत ॥

सन्धावैरित्यनन्तरं वक्ष्यमाणैः सन्धावनामभिरञ्जनै श्चोपक्रमेत ॥

शशशिरःकपालं सैन्धवं कांस्ये स्तन्यघृष्टं सन्धावो वेदनाघ्नः । तद्वत्ताम्रं च लोहे गोमूत्रघृष्टं घृतधूपितम् ॥

शशस्य शिरःकपालं सैन्धवेन सह कांस्यपात्रे स्तन्येन घृष्टं वेदनाघ्नं सन्धावः । लोहपात्रे गोमूत्रघृष्टं ताम्रं घृतधूपितं सन्धावः ॥

शिग्रुपल्लवरसश्च ताम्रघृष्टो घृतधूपितः । शङ्खं ताम्रे स्तन्येन घृष्टं घृताभ्यक्तयवशमीपत्रधूपितं घर्षवेदनाघ्नम् ॥

शिग्रुपल्लवरसस्ताम्रघृष्टो घृतधूपितश्च सन्धावः । तद्वल्लोहपात्रे घृष्टं ताम्रं घृतधूपितं सन्धावः ॥

उदुम्बरफलं लोहे स्तन्यघृष्टं घृताभ्यक्तं शमीपत्रधूपितं शूलरागाश्रुघर्षघ्नम् । दधिसरः पिप्पलीसैन्धवयुक्तस्ताम्रे घृष्टश्शोफघर्षाश्रुवेदनाघ्नः ॥

उदुम्बरफलमित्यादिना शूलादिघ्नस्सन्धावः । दधिसरादिकः सन्धावः शोफादिहरः ॥

मृत्कपालं कांस्ये तिलोदकघृष्टं घृताक्तं निम्बपत्रधूपितं शोफकण्डूघर्षाश्रुशूलरागघ्नम् ॥

मृन्मयं पक्वकपालं कंसभाजने तिलोदकेन घृष्टं घृताक्तं निम्बपत्रधूपितं शोफादिघ्नः सन्धावः ॥

सन्धावाञ्जितं चाक्षिस्तन्येनानुसिञ्चेत् । त्रिःपरं च तैर्नाञ्जयेत् । अथाञ्जनानि ॥

एभ्योन्यतमेन सन्धावेनाञ्जितमाक्षि स्तन्येन सिञ्चेत् । तैरितिसन्धावैः त्रिस्त्रिभ्योवारेभ्यः परमूर्ध्वं नेत्रं नाञ्जयेत् । अथानन्तरमञ्जनानि भवन्ति ॥

मधुकबृहतीत्वक्ताम्ररजजांस्यजाक्षीरपिष्टानि शम्यामलकपत्रै घृताप्लुतै रनेकशो धूपितानि पिण्डाञ्जनं शोफवेदनाघ्नम् ॥

मधुकादिना पिण्डाञ्जनं शोफादिघ्नं भवति ॥

तालीसपत्रपिप्पलीलोहरजोञ्जनकासीसतगरजातीमुकुलसैन्धवैर्गोमूत्रपिष्टैस्ताम्रमालिप्तं सप्तरात्रं स्थापयित्वा पुनस्तद्वदेवपिष्टैर्गुलिकाः कार्यास्ताः स्तन्यघृष्टाः स्तम्भश्वयथुहर्षघर्षाश्रुकण्डूघ्न्यः ॥

तालीसपत्रादिना गुळिकाः स्तम्भादिघ्न्यः तद्वदेवेति गोमूत्रेण । अञ्जनकाले स्तन्येन गुळिकोद्घर्षणम ॥

अबद्धास्थिसहकारमांसं विगतत्वचंसमताम्रचूर्णमीषत् सैन्धवोपेतं गव्येन दध्ना पिष्ट्वा ताम्रमालेपयेत् । शुष्कं शुष्कं तथैव च पिष्ट्वा पुनर्लेपयेत् । एतत् सप्तभिः सप्ताहैः

पिण्डाञ्जनं कृतं सर्वाक्षिपाकाश्रुपर्षशोफराग वर्त्मोपचयघ्नम् । अश्मन्तकाम्लवेतसपरूषक कोलडाडिमैः कृता रसक्रिया सशोफाल्पशोफपूयालसान् नाशयति । इत्थमपि शोफानुवृत्तौ पुनरस्रावसेकः शिरोविरेकश्च ॥

सहकारमाम्रफलमबद्धास्थ्यतिबालम् । तस्य सहकारस्य मांसं त्वचोन्तर्भागम् । सप्ताहेन सप्ताहेनोपर्युपरि लेपः । अश्मन्तकादिना रसक्रिया । अश्मन्तक इन्द्रक. । सुबोधम् ॥

अम्लोषितं पित्ताभिष्यन्दवदुपाचरेत् । पिल्लसाधनंचेक्षेत ॥

अम्लोषिते पित्ताभिष्यन्दवदुपचारः । पिल्लसाधनंचात्रैव वक्ष्यमाणमीक्षेताम्लोषितोपचरणाय । इत्युक्ता अक्षिपाकाः ॥

पिल्ला अष्टादशका इत्याह ॥

पित्तकफरक्तनिचयोत्क्लिष्टवर्त्मपोत्थकीविसाख्य कुकूणकपक्ष्मोपरोध पूयालसशुष्काक्षिपाकाल्पशोफाम्लोषिता वातवर्ज्याश्च स्यन्दाधिमन्था इत्यष्टादशदीर्घकालानुबान्धिनो रोगाः पिल्लसंज्ञाः

पित्तोत्क्लिष्टवर्त्म कफोत्क्लिष्टवर्त्म रक्तोत्क्लिष्टवर्त्म निचयोत्क्लिष्टवर्त्म पोत्थकीविसाख्यो- विसवर्त्म कुकूणकः पक्ष्मोपरोधः पूयालसः शुष्काक्षिपाकः अल्पशोफः अम्लोषितः वातवर्ज्याः स्यन्दाश्चाधिमन्थाश्च पित्तस्यन्दः कफस्यन्दः रक्तस्यन्दः पित्ताधिमन्थः कफाधिमन्थः रक्ताधिमन्थश्च इत्यष्टादश रोगा दीर्घकालानुवर्त्तिनः सन्तः पिल्लसंज्ञां लभन्ते ॥

एषां क्रिया यथास्वमुपदिष्टैव । पुनश्च पिल्लीभूतानां सामान्येनोपदिश्यते ॥

एषां पिल्लसंज्ञितानां पित्तोत्क्लिष्टवर्त्मादीनां क्रिया चिकित्सा यथास्वमध्यायेपूक्तैव । पिल्लीभूतानां तु दीर्घकालानुवर्त्तिनां सामान्येन क्रिया साधारणी चिकित्सोच्यते ॥

अथ पिल्लाक्षिरोगिणं स्नेहयित्वा वामयेत् । कृतक्रमस्य सिराव्यधस्ततो विरेकः । कृतविरेकस्यवर्त्मनीलिखेत् । सकृल्लेखनादशुद्धौपुनर्लेखयेत् जळौकोभिश्च ग्राहयेत् ॥

अथेत्यादि सुबोधम् । वमनादनुकृतक्रमस्य विहितपेयादिक्रमस्य सिराव्यधः ॥

प्रियङ्गुलोध्रपत्मकेसरचन्दनमधुककल्केन समाक्षिकेण बिलाळकः । तुवरिका फलत्रिकरोचना क्वाथेन मधुमता सायं प्रातः सदा प्रक्षाळनमञ्जनान्ते च कषायवृक्षपल्लवकषायेण ॥

प्रियङ्ग्वादिना बिलाळको बहिर्लेपः । तुवरिकादि क्वाथेन माक्षिकवता सायंप्रातश्च प्रक्षाळनम् । अञ्जनान्ते च कषायवृक्षाणा मनन्तरोक्तानां तुवरिकादीनां पल्लवकषायेण प्रक्षाळनम् ॥

तैरेवच पत्रैरुष्णप्रियतायामन्तरान्तरा स्वेदः ॥

उष्णप्रियतायां मुष्णाभिलाषे तैरेव कषायवृक्षपत्रैरन्तरान्तरा कदाचित् स्वेदः ॥

तुत्थकपलं विंशतिश्च श्वेतमरिचानि धान्याम्लपिष्टानि तत्पलैस्त्रिंशता ताम्रपात्रे समालोडितानि बहुवर्षाणामपि पिल्लानां परममाश्च्योतनम् ॥

तुत्थकपलमित्यादि सुबोधम् । तत्पलैरिति धान्याम्लपलैः ॥

अञ्जनंचास्याम्रधातकीपुष्पतिलपर्णी कल्केन च वर्तिः । हरीतक्याढकीश्चाष्टगुणेऽम्भस्यष्टभागावशेषं क्वाथयेत् पुनश्च परिस्राव्यादार्वीप्रलेपाद्रसक्रियेयं पिल्लाक्षिरोपणी । पलाशशाखास्वरसे क्वाथ्यमाने बृहत्युशीररजोदद्यात् तत्घनीभूतं शीतमञ्जनम् । सुरसारसपिष्टैर्वा वचालदेवदारुभिः । गोपित्तपिष्टाभ्यां वा व्योषरसाञ्जनाभ्याम् ॥

अस्य च पिल्लाक्षिरोगिण आम्रादिकल्केन वर्तिरञ्जनम् । हरीतक्यादिना रसक्रिया सुबोधा । पलाशेत्यादिना लेहोऽञ्जनम् । वचादिभिः सुरसाया रसेन पिष्टैरञ्जनम् । सुरसा-मूर्वा । गोः पित्तेन पिष्टाभ्यां व्योषरसाञ्जनाभ्यां वाञ्जनम् ॥

हरितालसौवीरकाञ्जनसमांशं वा ताम्रचूर्णमञ्जनम् । परिपेलवकासीसहरिद्राद्वयसर्षपप्रियङ्गुतगरपिप्पलीकल्केन ताम्रभाजनमन्तर्लेपयित्वा सौवीरककुम्भेधोमुखं सप्ताहं वासयेत् ततो गुळिकाश्चूर्णं वा कुर्यात् ॥

हरितालादिकं भागस्ताम्रं भाग इति चुर्णाञ्जनम् । परिपेलवादिना गुळिकाथवा चूर्णाञ्जनम् । सौवरिकं सतुषयवजातं काञ्चिकम् ॥

तुत्थगैरिकचूर्णं छगलीपयःपिष्टं गुळिका प्रत्यञ्जनम् । चूर्ण एववा दिव्योदकभावितः । स एववा तदाप्लुतो नेत्राश्च्योतनमिति । भवतिचात्र ॥

तुत्थादिकं प्रत्यञ्जनम् । अथवैष तुत्थगैरिकयोश्चूर्णो दिव्योदकभावितोऽञ्जनम् । स एववा दिव्योदकभावित तुत्थादिचूर्णो दिव्योदकेनाप्लुत आश्च्योतनम् । गतानुगतिका ॥

वर्त्मावलेखंबहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ।
पुनः पुनर्विरेकं च पिल्लरोगातुरोभजेत् ॥

बहुशो वर्त्मावलेखादिकं पिल्लरोगेणातुरो भजेत् ॥

पूयालसेत्वशान्तेन्तेदाहः सूक्ष्मशलाकया ॥

पूयालसेतु पिल्लीभूते अशान्ते सर्वक्रियाणामन्तेऽवसाने शलाकया दाहो विधेयः ॥

नेत्ररोगानुपसा जिहीर्षुराह चतुर्णवतिरित्यादिभिः ॥

चतुर्णवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।
परस्परमसङ्कीर्णाःकात्स्न्येर्नगदितागदाः ॥

इत्यनन्तरोक्तैरध्यायैरक्ष्णोर्गदाश्चतुर्णवतिः परस्परमसङ्कीर्णाः हेत्वादिभिः कात्स्न्येन निश्शेषतया गदिता उक्ताः । तेचकृच्छ्रोन्मीलनिमेष वातहत कुम्भीका पित्तोत्क्लिष्ट पक्ष्मशात पोत्थकी कफोत्क्लिष्ट लगणोत्सङ्ग रक्तोत्क्लिष्टार्शोऽञ्जननामिका विसवर्त्मोत्क्लिष्टवर्त्म श्यावर्त्म श्लिष्टवर्त्म सिकतावर्त्म कर्दमबहळ-

कुकूणकपक्ष्मोपरोधालज्यर्बुद जलास्रवकफास्रवोपनाह रक्तास्रवपर्वणी पूयास्रवपूयालसालजी कृमिग्रन्थिशुक्तिका शुक्लार्मबलासग्रथित पिष्टक सिरोत्पात सिराहर्ष सिराजाल शोणितार्मार्जुनप्रस्तार्यर्मस्नाय्वर्माधिमांसार्मसिरासङ्गक्षतशुक्र शुद्धशुक्राजकासिराशुक्र तीव्रवेदनवाततिमिर वातकाच वातलिङ्गनाश पित्ततिमिर पित्तकाच पित्तलिङ्गनाश गम्भीरा ह्रस्वा पित्तविदग्धा कफतिमिर कफकाच कफलिङ्गनाश रक्ततिमिर रक्तकाच रक्तलिङ्गनाश संसर्गतिमिर संसर्गकाच संसर्गलिङ्गनाश सन्निपाततिमिर सन्निपातकाच सन्निपातलिङ्गनाश नकुलान्ध्यदोषान्ध्योष्णविदग्धाम्लविदग्धा धूमरौपसर्गिकलिङ्गनाश वाताभिष्यन्द वाताधिमन्थ हताधिमन्था न्यतोवातवातपर्यय पित्ताभिष्यन्द पित्ताधिमन्थ कफाभिष्यन्द कफाधिमन्थ रक्ताभिष्यन्द रक्ताधिमन्थ शुष्काक्षिपाक सशोफाल्पशोफाक्षिपाकात्ययाम्लोषिता इत्याख्याभिरुक्ताः ॥

सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ।
पुराणयवगोधूमशालिषष्टिककोद्रवान् ॥
मुद्गादीन्कफपित्तघ्नान्भूरिसर्पिःपरिप्लुतान् ।
शाकंचैवं विमांसं जाङ्गलं डाडिमं सिताम् ॥
सैन्धवं त्रिफलाद्राक्षां वारिपाने च नाभसम् ।
आतपत्रं पदत्राणं विधिवद्दोषशोधनम् ॥

यस्तु नयनप्रियः स सर्वदा षट्स्वप्यृतुषु स्वस्थोऽप्यपिशब्दादक्षिरोगवानपि पुराणयवादिकं सेवेत । एवंविधं च शाकं कफपित्तघ्नं भूरिसर्पिःपरिप्लुतं च सेवेत ॥

वर्ज्जयेद्वेगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ।
क्रोधशोकदिवास्वप्नरात्रिजागरणातपान् ।
विदाहविष्टम्भकरं यच्चेहाहारभेषजम् ॥

वेगसंरोधादिकं वर्ज्जयेत् । यच्चेहादिकं विदाहकरं विष्टम्भकरं च तदपि वर्ज्जयेत् ॥

द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे
सिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।
ता म्रक्षणोद्वर्तनलेपनादीन्
पादप्रयुक्तान् नयनं नयन्ति ॥

प्रत्येकं पादमध्ये द्वे सिरे पृथुसन्निवेशे विस्तीर्णरूपे न तु वर्तुळे ये सिरे ते नेत्रे बहुधा गते । ताः पादयोश्चतस्रः सिराः पादप्रयुक्तान् म्रक्षणादीन् नेत्रं नयन्ति । म्रक्षणमभ्यङ्गः ॥

मलोष्णसङ्घट्टनपीडनाद्यै-
स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
भजेत् सदा दृष्टिहितानि तस्मा-
दुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥

इत्युत्तरे विंशोऽध्यायः ॥

ताश्च मलादिभिर्दुष्टा नयनानि सर्वेषां दूषयन्ति । यत एवमतो हेतोरुपानदादीनि दृष्टिहितानि सदा भजेत् । उपानहौ पादुके । धावनं प्रक्षाळनम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायामुत्तरे
विंशोऽध्यायः ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

कर्णरोगविज्ञानीयम् ।

नेत्ररोगाणां निर्णयं कृत्वोर्ध्वाङ्गचिकित्साप्रसङ्गेन कर्णरोगाणां हेत्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः कर्णरोगविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इतियः ॥

प्रतिश्याय जलक्रीडा कर्णकण्डूयनैर्मरुत्
मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोन्यैश्च कोपनैः ।
प्राप्य श्रोत्रसिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत्
अर्धावभेदकं स्तम्भं शिशिरानभिनन्दनम् ॥
चिराच्च पाकः पक्कं तु लसीकाम्ल्पशः स्रवेत्
श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात् सञ्चारविचारवत् ।

प्रतिश्यायादिभिर्हेतुभिरन्यैश्च निदानोक्तैर्मरुद्वायुः कुपितः श्रोत्रसिराः प्राप्य श्रोत्रस्रोतसि वेगवच्छूलमर्धावभेदकादिकं च कुरुते । प्रतिश्यायो नासारोगेषु वक्ष्यते । अर्धावभेदकः शिरोरोगेषु । शिशिरानभिनन्दनं शीतद्वेषः । चिराच्च पाकः श्रोत्रेस्यात् । पक्कं च श्रोत्रमकस्माद्विनाकारणं सञ्चारविचारवत् स्यात् । क्षणं संवृतमाभातिक्षणं विवृतमित्यर्थः । इति वातकर्णरोगः ॥

शूलं पित्तात् सदाहोषा शीतेच्छाश्वयथुज्वरम्
आशुपाकं प्रपक्कं च सपीतलसिकास्रुति ॥
सालसीकास्पृशेद्यद्यत्तत्पाकमुपैति च ।

पित्तात् स्वहेतुतः कुपिताच्छ्रोत्रस्रोतसि दाहादियुक्तं शूलं स्यादिति सम्बन्धः । आशुपाकादिकं चार्थाच्छ्रोत्रविशेषणं बोद्धव्यम् । सुबोधम् । इति पित्तकर्णरोगलिङ्गम् ॥

कफाच्छिरोहनुग्रीवा गौरवं मन्दतारुजः ।
कण्डूःश्वयथुरुष्णेच्छापाकाच्छ्वेतघनस्रुतिः ॥

कफादिति । प्रकरणात् कर्णरोगे शिरोगौरवादिकं लिङ्गम् ॥

करोति श्रवणे शूलमभिघातादिदूषितम् ।
रक्तं पित्तसमानार्तिं किञ्चिद्वाधिकलक्षणम् ॥

अभिघातादिना रक्तस्य कोपस्तेन दूषितं रक्तं श्रवणे कर्णे शूलं करोति । तच्च रक्तकर्णरोगं पित्तकर्णरोगसमानलिङ्गं भवति । ततोपि पित्तात् किञ्चिदधिकलक्षणमिति रक्तकर्णरोगः ॥

शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ।
पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ॥
पक्कं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ।

समुदितैः सन्निपतितैर्दोषैर्वातादिभिः शोफादियुक्तं शूलं श्रोत्रे जायते । पर्यायेण निरन्तरावृत्त्या उष्णेच्छा शीतेच्छा च यस्मिन् शूले तत्पर्ययादुष्णशीतेच्छम् । श्रुतिजाड्यवत् कर्णबाधिर्ययुक्तम् । अथवा पर्यायादेव श्रुतिमज्जाड्यवच्च । तच्च श्रोत्रं पक्कं सितासितादिगुणपूयप्रवाहि भवतीति सन्निपातकर्णरोगः ॥

शब्दवाहि सिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ।
नादानकस्मादिविधान् कर्णनादं वदन्तितम् ॥

शब्दवहासु सिरासु कारणविशेषवशात् स्थिते पवने पुरुषो मुहुः प्रतिक्षण मकस्मात् काकारणं विना विविधानसतो नादान् शृणोति । तं कर्णरोगं कर्णनादमित्याचार्या वदन्ति ॥

श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वासमुपेक्षितः ।
उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्यात् बधिरत्वं क्रमेण च ॥

श्लेष्मणा वायुरनुगत उच्चैः कृच्छ्राच्च श्रुतिं कुर्यात् । अथवा कर्णनादाख्यो रोग उपेक्षितः सन्नेवं कुर्यात् । उभयत्रापि क्रमेण बधिरत्वमयं रोगः सतनः ॥

वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतोलिम्पेत्ततो भवेत् ।
रुग्गौरवं पिधानं च सः प्रतीनाहसंज्ञितः ॥

कारणविशेषवशाद्वातेन श्लेष्मा शोषितः सन् कर्णस्रोतोलिम्पेत्ततः स्रोतो लेपात् कर्णरुगादिकं भवेत् । स एवं भूतो रोगः संज्ञया प्रतीनाहः ॥

कण्डूशोफौकफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञयास्मृतौ ।

कफाद्धेतोर्यौ श्रोत्रे स्थिरौ कण्डूशोफौतौ तत्संज्ञया कण्डूशोफाविति नाम्ना स्मृता वाचार्यैः । एकः कण्डूः द्वितीयः शोफः ॥

कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं तथा ।
घनपूति वहुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकम् ॥

पित्तेन कर्त्राकफो विदग्धः विदाहावस्थां नीतः पूतिकर्णाख्यं रोगं कुरुते । किं भूतमित्याह । सरुजं वा नीरुजं वा उभयथापि घनपूति वहुक्लेदम् ।

वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्क्लेदजारुजम् ।
खादन्तो जन्तवः कुर्युस्तीव्रां सः क्रिमिकर्णकः ॥

जन्तवः क्रिमयः खादन्तो भक्षयन्तः प्रकरणात् कर्णं तत्रैव सम्भवात्तीव्रां रुजं कुर्युः । स रोगो नाम्ना क्रिमिकर्णकः । किं भूता जन्तव आह । वातादिभिः स्वकारणकुपितैर्दूषिते ये श्रोत्रसम्बन्धिनी मांसासृजी तयोर्क्लेदस्तज्जाः ॥

श्रोत्रकण्डूयनाज्जाते क्षतेस्मात् पूर्वलक्षणः ।
विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः शोफोर्शोर्बुदमीरितम् ॥

श्रोत्रस्य कण्डूयनेन क्षते व्रणे जाते सति पूर्वलक्षणस्तीव्ररुग्रूपो विद्रध्याख्यो रोगः स्यात् । अन्यश्च विद्रधिः पूर्ववन्निदानोक्त विद्रधि हेतुना भवन्नेप च विद्रधेरेव भेदान्तरं तेन संख्यायां न प्रविशति । शोफश्च यः कर्णे स नाम्ना एकार्शे ईरितः द्वितीयोर्बुदं एवमेतौ द्वौ रोगावेकीकृत्य पूर्वैः सहपञ्चदश तु भवन्ति ॥

तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं वधिरत्वं क्रमेण च ।

तेषु चानन्तरोक्तेषु विद्रध्यर्शोर्बुदेषु क्रमेण यथासंख्यं रुगादित्रयं जायते । ※ वधिरत्वं च जायते । इति च पाठः ॥

गर्भे निलात् संकुचिता शष्कुली कूचिकर्णकः ।

गर्भावस्थायामनिलाद्धेतोर्या कर्णशष्कुली संकुचिता स रोगो नाम्ना कूचिकर्णकः ॥

एको नीरुगनेकोवा गर्भे मांसांकुरः स्थिरः ।
पिप्पली पिप्पलीमानः ॥

गर्भावस्थायामेव कर्णे एको वानेकोवा स्थिरः पिप्पलीप्रमाणो-यो मांसांकुरः स नाम्ना पिप्पली ॥

सन्निपाताद्विदारिका ।
सवर्णः सरुजस्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥
कटुतैलनिभं पक्वः स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति ।
सङ्कोचयति रूढाच साध्रुवं कर्णशष्कुलीम् ।

सन्निपाताद्धेतोर्यः श्वयथुः सवर्णादिगुण उपेक्षितश्च पक्वः सन् कटुतैलनिभं तत्सदृशं स्रावं स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति बहुकालप्रयुक्तभैषज्य संस्काराद्रूढो भवति सः श्वयथुर्विदारिकानामरोगः । सा च विदारिका रूढा लब्धास्पदासती ध्रुवमवश्यं कर्णशष्कुलीं सङ्कोचयति ॥

सिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम् ।

कर्णसिरास्थो वायुः पाल्यां शोषं नाम्ना पालीशोषसंज्ञं कुरुते ॥

कृशादृढा च तन्त्रीवत् पालीवातेन तन्त्रिका ।

वातेन पालीवीणा तन्त्रीवत् कृशा दृढा च भवति सा तन्त्रिकानामरोगः ॥

सुकुमारे चिरोत्सर्गात् सहसैव प्रवर्धिते ।
कर्णे शोफः सरुक्पाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥
परिपोटः सपवनात् ।

सुकुमारे कर्णे बहुकालमुपेक्ष्य झटिति प्रकर्षेण वर्धिते अरुणः परिपोटवांश्च सरुक्पाल्यां शोफः स्यात् । परिपोटश्चर्मदरणम् । स रोगः पवनाद्धेतोर्भवति । नाम्ना परिपोटः ॥

उत्पातः पित्तशोणितात् ।
गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावोरुग्दाहपाकवान् ॥
श्वयथुः स्फोटपिटकारागोषाक्लेदसंयुतः ।

गुर्वाभरणभाराद्यैः प्रकुपितात् पित्तशोणितात् श्यावादिगुणः स्फोटादिसंयुक्तश्चयः श्वयथुः स उत्पातो नाम रोगः ॥

पाल्यांशोफोनिलकफात्सर्वतोनिर्व्यथः स्थिरः
स्तब्धः सवर्णः कण्डूमानुन्मन्थोगल्लिरश्च सः ॥

अनिलकफाद्धेतोः पाल्यां सर्वतोदिक्कं निर्व्यथादिगुणः शोफो भवति स रोगो नाम्ना उन्मन्थोगल्लिरश्चोच्यते ॥

दुर्विद्धे वर्धिते कर्णे सकण्डूदाहपाकरुक् ।
श्वयथुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्धनः ॥

यश्च कर्णो दुर्विद्धः सन् वर्धितस्तस्मिन् यः कण्ड्वादिगुणः सन्निपातोत्थः श्वयथुः स नाम्ना दुःखवर्धनः ॥

कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकण्डूक्लेदवेदनाः ।
लिह्याख्याःपिटकास्ताहिलिह्युःपालीमुपेक्षिताः

कफादिजाः कण्ड्वादियुक्ताः पिटका नाम्नालिह्याख्यास्ताह्युपेक्षिताः पालीं लिह्युः शोषयेयुरित्यर्थः ॥

पिप्पलीसर्वजं शूलं विदारी कूचिकर्णकः।
एषामसाध्यायाप्यैकातन्त्रिकान्यांस्तुसाधयेत्

एषां कर्णरोगाणां मध्ये पिप्पल्यादिचतुष्टयमसाध्यम् । एका तन्त्रिकैव याप्या । शेषान् साधयेत् ॥

पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः ।

इत्युत्तरे एकविंशोध्यायः ।

इत्यनन्तरोक्तेन प्रकारेण वातकर्णरोग, पित्तकर्णरोग, कफकर्णरोग, रक्तकर्णरोग, सन्निपातकर्णरोग, कर्णनाद, बधिरत्व, प्रतीनाह, कण्डूः, शोफ, पूतिकर्णक, क्रिमिकर्णक, उभयरूपविद्रध्य, अर्श, र्बुद, कूचिकर्णक, पिप्पली, विदारिका, पाळीशोष, तन्त्रिका, परिपोटो, त्पातो, न्मन्थ, दुःखवर्धन, लिह्याख्याः, पञ्चविंशतिकर्णरोगा उक्ताः ॥

इत्यष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे
एकविंशोऽध्यायः ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

कर्णरोगप्रतिषेधम् ।

उक्तक्रमेण कर्णरोगाणां चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इतियः ॥

वातजे कर्णशूले रात्रौ रात्रौ रसभोजनोत्तरं वातहरद्रव्यसिद्धं सर्पिः पिबेन्निरन्नो वा पयोनुपानम् ॥

रसभोजनोत्तरं रसभोजनस्य पश्चात् । अथवा निरन्न एव पयोनुपानं वातहरद्रव्यसिद्धं सर्पिः पिबेत् ॥

ततो दशमूलसिद्धे छागे पयसि गोशृङ्गनिहितेऽग्निवर्णान् पाषाणान् सन्दंशेन गृहीत्वाऽवपेत् । तेनोष्मणा नाडीस्वेदेन च स्वभ्यक्तं स्वेदयेत् । बिल्वयवकोलकुलत्थमापार्कशिग्रुपत्रैर्वा सानूपमांसैः क्वथितैः ॥

तत इति सर्पिष्पानादनन्तरं दशमूलेत्यादिना कर्णस्वेदः । अथवा बिल्वादिपत्रैरानूपमांसयुक्तैः कथितैः स्वेदयेत् ॥

स्विन्नं च पूरयेत् कुष्ठरास्नामधुकवंशावलेखशुण्ठीशिखिचन्द्रकमापसरळपयोविपक्केन तैलेन । जीवकमधुककुष्ठमण्डूकीदेवदारुमहौषधकल्काष्टगुणक्षीरसिद्धेन वा ॥

एवं च स्विन्नं कर्णं कुष्ठादिविपक्केन तैलेन पूरयेत् । जीवकादीसिद्धेन तैलेन वा ॥

मयूरनाळकुलत्थागरुमाषदेवदारुकल्कक्षारशुक्ताम्लसाधिताभ्यां वा तैलवसाभ्याम् । मधुकक्षीरकाकोळी माषशतावरीकल्कसर्वगन्धोदकक्षीरविपक्कया वा वराहवसया ॥

मयूरनाळादिसाधिताभ्यां तैलवसाभ्यां वा मधुकादिविपकया वराहवसया वा कर्णं पूरयेत् ॥

रास्नामधुककाकोळीदेवदारुकल्कप - योविपाचितया वा शिशुमारवसया । मांसीकुष्ठमेदासरळसुराभिमधुकक्षीरविपक्कया वा गोधावसया ॥

रास्नादिविपाचितया शिशुमारवसया वा । शिशुमारोनामजलजः प्राणिविशेषः । मांस्यादिविपक्कया गोधावसया वा कर्णं पूरयेदिति सम्बन्धः । सुराभिर्मुरा ॥

जीवकशताह्वा मधुकमांसीक्षीरसिद्धां कुक्कुटमयूरवसां कर्णपूरण नस्याभ्यङ्गेषु विदध्यात् । मधुकक्षीरकाकोळी कल्केन चतुर्गुण शिग्रुह्रस्वपञ्चमूलकैरण्डपत्ररसमष्टगुणक्षीरं साधितं तैलं वा ॥

जीवकादिसिद्धां कुक्कुटमयूरयोर्वसां कर्णपूरणादिषु विदध्यात । मधुकादिसाधितं वा तैलं कर्णपूरणादिषु । शिग्र्वादिपत्ररसस्तैलाचतुर्गुणः । क्षीरमष्टगुणं । ह्रस्वं बृहत्यादिपञ्चमूलम् ॥

घृततैलवसाभ्यक्तानि तरुणान्यश्वत्थपत्राणि पुटपाकास्विन्नानि प्रपीड्य तद्रसेन कर्णं पूरयेत् ॥

तरुणानचिरप्ररूढान्यश्वत्थपत्राणि घृताद्यभ्यक्तानि पुटपाकास्विन्नानि प्रपीड्य तेन रसेन कर्णं पूरयेत् ॥

तद्वच्च तैललवणाभ्यक्तान्यर्कारुपूगमूल कारळक विल्वमहावृक्षान्यतमपत्राणि ॥

अर्कादीनामन्यतमस्य पत्राणि तैललवणाभ्यक्तानि तद्वदितिपुटपाकास्विन्नानि प्रपीड्य तद्रसेन कर्णं पूरयेत् ॥

महापञ्चमूलसरळागरुदेवदार्व्यन्यतम - काष्ठमष्टादशाङ्गुलं त्रिभागे क्षौमेणावेष्ट्य तैलेन सिक्त्वाग्रे प्रदीपयेत् । ततो यस्तपानाद्यः स्नेहः पतति स सद्यः कर्णरुजमपहरति ॥

महापञ्चमूलाद्यन्यतमकाष्ठस्नेहग्रहणविधानं सुबोधम् । सःस्नेहः कर्णपूरणेन सद्य एव कर्णरुजमपहरति ॥

मधूच्छिष्टकैडर्यमधुशिग्रुफलवचायवनळदैलागुग्गुलुभिः श्लक्ष्णपिष्टैः क्षौमवस्त्रं धूमवर्तिप्रमाणपरिणाहं लेपयेत्ततः सूत्रेणावेष्ट्य डुण्डुकनाळेन धूमं पातुं दद्यात् ॥

मधूच्छिष्टादिभिः श्लक्ष्णपिष्टैः सूत्रोक्त धूमवर्तिप्रमाणं परिणाहे क्षौमं लेपयेत् । ततस्तत् क्षौमं वर्तीकृत्वा सूत्रेणावेष्ट्य डुण्डुकस्य स्योनाकस्य नाळेन धूमं पातुमातुराय दद्यात ॥

डुण्डुकनाळमेववानेन कल्केनाभ्यज्य विशोषयित्वा धूमं विदध्यात् ॥

अथवा केवलमेव डुण्डुकनाळमनेन मधूच्छिष्टादिकल्केनाभ्यज्यशोषयित्वा धूमं पातुं विदध्यात् ॥

श्रेयसीदेवदारुकाकोळी कुष्ठनिचुलबीजैः क्षीरपिष्टैस्तिलयुतैः कर्णं बहिर्लेपयेत् । सर्वधान्यस्नेहगोक्षीरसिद्धामुत्कारिकामेरण्डपत्रा-

वच्छादिते कर्णे स्वेदार्थं प्रणयेत् । पुनः पुनश्च नाडीस्वेदान् पिण्डस्वेदांश्च । वातव्याधिप्रतिश्यायार्दितविधानं च सनिरूहानुवासनं कुर्यात् ॥

श्रेयस्यादिभिस्तिलयुक्तैः कर्णलेपः । श्रेयसी हस्तिपिप्पली । सुबोधम्

परिहार्याणि च परिहरेद्विशेषतः प्रवातं शीताम्बुपानं शिरःस्नानं च ॥

परिहार्याणि वातकोपनानि परिहरेत् । प्रवातादी निविशेषेण । प्रकृष्टो वातः प्रवातः । इति वातजे कर्णरोगे ॥

पित्तजे तुशूले प्रातः प्रातः शर्करायुतं सर्पिः पाययेत् । ततः स्निग्धं विरेचयेत् । द्राक्षामधुकसिद्धं स्तन्यं कर्णपूरणं प्रयुञ्जीत । माक्षिकं वा । मधुकपद्मकककल्कस्तन्यासिद्धं वा सर्पिः । सितामधुकखर्जूरमृद्वीकाभिर्वा सक्षीरेक्षुरसं प्रियाळकतैलं पाचितमभ्यञ्जनस्य-कर्णपूरणैः शूलदाहघ्नम् ॥

पित्तजे कर्णशूले प्रातः प्रातः शर्करया युतं सर्पिरा स्निग्धत्वलाभात् पाययेत् । सुबोधम् । माक्षिकं वेति केवलम् । सितादिभिः प्रियाळकतैलं पाचितमभ्यङ्गादिभिः शूलदाहघ्नम् ॥

मधुककुडवं षोडशगुणेनाम्भसाष्टावशेषं साधयित्वा तेन तैलार्द्धकुडबमष्टगुणक्षीरं यष्टीमधुकोशीरशारिवाकाकोळीजीवकानन्ता-मृणाळमञ्जिष्ठालोध्रचन्दनबिसगर्भं पचेत् । तच्च पूर्ववत् प्रणयेत् ॥

मधुकादिना तैलं पूर्ववत् प्रणयेदित्यभ्यङ्गादिषु । तेनेत्यष्टभागशेषेण यष्टीमधुकादिगर्भेण । अनन्ता दूर्वा ॥

एषामेव च कल्केन सघृतेन कर्णं परितो लेपयेत् । स्वेदयेच्च । तथा क्षीरसर्पिर्नस्यं शिरोभ्यङ्गश्च । एवमप्यनुपशमे तु पुनर्विरेकः

एषामित्यनन्तरोक्तानां यष्टीमधुकादीनाम् । क्षीरसर्पिर्यत् क्षीरं मथित्वा गृह्यते । सुबोधम् । इति पित्तजे कर्णरोगे ॥

कफजे पिप्पलीविपक्वं घृतमथवा सक्षौद्रं पाययित्वा तं वामयेत् । ततस्तीक्ष्णं धूमं पाययेत् ॥

कफजे कर्णशूले पिप्पलीविपक्वमपक्वमेव वा सक्षौद्रं सर्पिः पाययित्वा तमातुरं वामयेत् । तीक्ष्णो धूमः सूत्रोक्तः ॥

कर्णं चास्य पूरयेत् सरळदेवदारुहिंस्रापटोलपत्रसुरससिद्धेन तैलेन । देवदारुपिप्पलीमालतीपत्रक्वाथकल्कासिद्धेन वा । लोध्रखदिरसारमनःशिलाद्विहरिद्राकुष्ठातिफलैलाक्वाथकल्कासिद्धेन वा । रसाञ्जनमार्कववैजयन्तीशिग्रुलशुनार्द्रकमुरुङ्गीमूलकदळीनां वा पृथक् समस्तानां वा रसेन मधुना वा रक्षोघ्नतैलेन वा । तथा शूलशोफगौरवाणि प्रशाम्यन्ति ॥

अस्य च श्लेष्मकर्णरोगिणः सरळादिसिद्धेन वा देवदार्वादिसिद्धेन वा लोध्रादिसिद्धेन वा

तैलेन कर्णं पूरयेत् । सरलादिकल्कपाकम् । शेषयोर्येषामेव क्काथस्तेषामेव च कल्केन । रसाञ्जनादीनां पृथग्भूतानां वा मिश्रीभूतानां वा रसेन कर्णं पूरयेत् । मार्कवो भृङ्गराजः । वैजयन्त्यतिमुक्तकः । मुरुङ्गी मधुस्रवा । अथवा केवलेनैव मधुना । अथवा रक्षोघ्नतैलेन सर्षपतैलेन । तथेति कर्णपूरणक्रियया शूलादीनि शाम्यन्ति ॥

धान्याम्लक्कथितदशमूलबाष्पेण नाडीस्वेदमाचरेत् । स्विन्नं कुशाग्रत्रिवृन्नलदशुण्ठीशुक्तसाधितेन तैलेन पूरयेत् । कफघ्नांश्च गण्डूषान् धारयेत् ॥

नाडीस्वेदः सुबोधः । स्विन्नं कर्णं कुशाग्रादिसिद्धेन तैलेन पूरयेत् । कुशाम्रः क्षुद्राम्रः । कफघ्नान् कफघ्नद्रव्यकृतान् गण्डूषान् धारयेच्च । इति कफजे कर्णरोगे ॥

रक्तजे पैत्तिकवत् सिद्धिः सिराव्यधश्च ॥

रक्तजे कर्णरोगे पैत्तिककर्णरोगवत् सिद्धिश्चिकित्सा । अत्र तु सिराव्यधोऽधिकः ॥

पक्केषु कर्णशूलेषु पूयप्रवाहिषु यथास्वं धूमनस्यगण्डूषवमनान्याचरेत् ॥

पक्केष्वित्यनन्तरोक्तेषु वातादिजेषु कर्णशूलेषु यथास्वमित्यारम्भकदोषापेक्षया धूमादीन्याचरेत् ॥

उपदिग्धं च स्रोतः सायंप्रातः पिचुवर्तिभिः प्रमृज्य प्रवागरुमदनैः सघृतैर्गुल्गुलुना वा धूपयित्वा मधुना पूरयेत् ॥

उपदिग्धं क्लेदेन लिप्तं कर्णस्रोतः । पिचुवर्तिः कार्पासवर्तिः ॥

पलाशधवतिनिशककुभसर्जत्वक् क्काथरसक्रियया स्वभ्यक्तां पिचुवर्तिं स्रोतसि दद्यात् । बदरीसल्लकीजम्बूधातकीवटप्लक्षोदुम्बरक्काथेनैवमेव च रसक्रियया । हरिद्राधातकीत्रिफलाजम्बूसल्लकीकिंशुकक्काथेन च । तथा सौराष्ट्रिका पद्मकधातकी समङ्गाश्वत्थधवलोध्ररसाञ्जनक्काथेन ॥

पलाशादिक्काथेन बदर्यादिक्काथेन च पिचुवर्त्यभ्यञ्जने रसक्रिया । हरिद्रादिक्काथेन च रसक्रिया । सौराष्ट्रिकादिक्काथेन च ॥

एभिरेवौषधैः सूक्ष्मचूर्णीकृतैः स्रोतसोऽवकिरणमेवं क्लेदशूलगौरवाणि शाम्यन्ति । एषामेव च कषायेण सक्षौद्रेण कपित्थस्वरसेन वा प्रक्षालनम् । तथा सुरसादिवर्गः प्रक्षालनावचूर्णनयोः प्रयोज्यः ॥

एभिरेव च यथायोगं रसक्रियौषधैः सूक्ष्मचूर्णीकृतैः पक्ककर्णस्रोतसोऽवकिरणम् । एषामित्यादि सुबोधम् ॥

नादबाधिर्ययोर्वातशूलोक्तः सर्वो विधिः । श्लेष्मानुबन्धे तु प्राक् श्लेष्माणमपहरेद्वमननावनाभ्यां तीक्ष्णधूमैश्च ॥

नादाख्ये बाधिर्याख्ये च रोगे वातकर्णरोगोक्तः सर्वो विधिः । श्लेष्मानुबन्धस्त्विति नादबाधिर्ययोरेव ॥

बाधिर्यं च बालवृद्धक्षीणकासशोषिणां चिरोत्थितं च वर्जयेत् ॥

बालादीनां बाधिर्यमसाध्यम् । सर्वस्यैव च चिरोत्थितं बहुकालप्ररूढं बाधिर्यं यत्तदसाध्यम् ।

इतरत्तु स्नेहस्वेदनस्यशिरोवस्तिवस्तिकर्मप्रभृतिभिर्दोषानुबन्धमवेक्ष्य साधयेत् ॥

इतरत्त्वनन्तरोक्तलक्षणविपरीतं बाधिर्यं दोषानुबन्धस्वरूपानतिक्रमेण नस्यादिभिः साधयेत् ॥

तत्र प्रागेव पुराणसर्पिषा वा वातहरतैलेन वा स्निग्धं स्नेहेनैव विरेचयेत् । कृतसंसर्जनस्य पुनः स्निग्धस्य शोणितमपहरेत् । कर्णासन्नं जळौकोभिस्ततो वस्तिकर्ममूर्धतैलनस्यधूमान् कर्णपूरणं च शीलयेत् ॥

तत्रेति बाधिर्ये । संसर्जनं पेयादिक्रमः । मूर्द्धतैलमभ्यङ्गादिभेदेन चतुर्विधं सूत्रे प्रदर्शितम् ॥

तरुणबिल्वफलानि गोमूत्रेण क्वाथयेत्तेन क्वाथेन सितामधुकबीजकबीजकल्केन च पयोयुक्तं तैलं पाचयेत् । तत्तैलमुष्णं शीते बिल्वक्वाथे प्रक्षिप्य मन्थयेत् यावत् पिण्डीभूतमुद्धृत्य चैतत्पुनरन्यत्र बिल्वोदके मन्थयेत् । ततश्चोद्धृत्याष्टगुणे पयसि मधुकगन्धचन्दनगर्भं साधितमाशु कर्णपूरणाद् बाधिर्यं नाशयति ॥

तरुणस्याचिरकालप्ररूढस्य बिल्वस्य फलानि गोमूत्रेण क्वाथयेत् । तेनेति क्वथितगोमूत्रेणेत्यादि तैलपाकविधिः । शेषं सुबोधम् ॥

तिलान् नवप्रलूनान् वस्त्रबद्धान् वहन्तीष्वप्सु रात्रिमुषितान् दिवा शोषयेत् पञ्चरात्रम् । एवं गते पञ्चरात्रे मधुयष्टिका क्षीरकाकोली महापञ्चमूलदेवदारुशताह्वाजीवककथिते पयसि पञ्चाहमेवं वासयेच्छोषयेच्च । ततोऽनेनैव क्षीरेणैषामेव च द्रव्याणां चूर्णमात्रया युक्तान् प्रपीडयेत् । तत्तैलं नीलोत्पलानन्ताचन्दनागरुमधुकजीवककाकोलीसुनिषण्णकमूलकल्कैरष्टगुणेन पयसा पचेत् । एतन्नस्ये कर्णपूरणे शिरसि चाभ्यञ्जने प्रणीतमाशु शूलनादबाधिर्याणि सर्ववातविकारांश्च पित्तानुबन्धानपोहति भग्नास्थिसन्धानजननं च ॥

तिलानित्यादिना तिलभावनं सुबोधम् । एवमिति प्रतिदिनं शोषणं च वहदम्बुवासनं च पञ्चरात्रम् । ततस्तथैव मधुयष्ट्यादिकथितपयसि वासनं शोषणं च पञ्चरात्रमेव । अनेनैवेति यष्ट्यादिशृतेन । एषामेव चेति यष्ट्यादीनां चूर्णेन युक्तान् तिलान् ॥

शुष्कमूलकभस्मक्षारद्वयहिङ्गुशुण्ठीमिसिवचाकुष्ठामरदारुसौभञ्जनभूर्जग्रन्थिमुस्तालवणत्रयैः सोद्भिदैस्तैलं शुक्तकदळीबीजपूरकरससंयुक्तं सिद्धं शूलनादबाधिर्यकण्डूशोफक्लेदोपदेहक्रिमिपूतिकर्णेषु ॥

शुष्कमूलकभस्मादिभिर्द्रव्यैः शुक्तादिभिश्च द्रवैस्तैलं सिद्धं शूलादिषु दृष्टशक्ति ॥

अथ कर्णौ सुप्ताविव भवतस्तत्समीपे यथोक्तां सिरां मोक्षयेत् । सश्वयथुपरिस्रावे मन्दश्रुतेर्वमनमाचरेत् ॥

सुप्ताविवेति बाधिर्य एव । यथोक्तामिति सूत्रोक्ताम् । सश्वयथ्वादि बाधिर्य एव । इति बाधिर्यम् ॥

प्रतीनाहे स्नेहस्वेदक्लिन्नं कर्णं कर्णशोधनेन विशोध्य तैलस्य पूरयेन्मातुलुङ्गरसस्य वा सशुक्तक्षौद्रसैन्धवस्य ॥

प्रतीनाहाख्ये पूर्वं स्नेहस्वेदाभ्यां कर्णक्लेदान् पादनम् ॥ कर्णशोधनं स्रुवमुखमश्वत्थपत्राग्रमिति यत्तं सूत्रे पूर्वमुक्तम् । तैलस्येति करेण षष्ठी । पूरणयोगात् । तद्वन्मातुलुङ्गरसस्येति च ॥

शोध्यमाने वेदना रक्तागमो वा यदि भवेत्ततो घृतमण्डेन पूरयेन्नस्यं च शीलयेत् । मलपूर्णेऽप्येष एव विधिः ॥

यदि च शोध्यमाने कर्णे वेदना भवेदथवा रक्तागमो भवेत्ततो घृतमण्डेन पूरणंयोग्य नस्यशीलनं च । मलपूर्णेपीति प्रतीनाहप्रकारत्वादेष एव प्रतीनाहोक्तो विधिः ॥

कण्ड्वां तीक्ष्णनस्यधूमादीन् कफघ्नान्वितरेत् । रूक्षतिक्तकटुश्चाहारः । शोफेप्येवमेव विधिः । कटुतीक्ष्णोष्णाश्च प्रदेहपरिषेकाः ॥

कण्ड्वाख्ये तीक्ष्णधूमादिकं कफघ्नं वितरेत । तदेव च शोफाख्ये । अत्र तु कट्वादिगुणप्रदेहादिकमपि ॥

पूतिकर्णे कर्णस्रावोक्तो विधिः क्रिमिकर्णे च । विशेषतश्चात्र क्रिमिघ्नः । तथा सर्षपतैलेन पूरणम् । हरितालचूर्णवता गोमूत्रेण वा । वार्ताकबीजेन धूपनम् ॥

पूतिकर्णे कर्णस्रावोक्तः पक्वकर्णपूयप्रवाहोक्तो धूमादिः । क्रिमिकर्णे च पूतिकर्णवदेव। अत्र तु क्रिमिकर्णे क्रिमिघ्नो विधिर्विशेषतः कार्यो धूपनान्तः ॥

कर्णविद्रधिं वमनपूर्वं विद्रधिवदामं पक्वं च चिकित्सेत् । क्षतविद्रधिं पित्तकर्णशूलवदर्शांसि नासार्शोवदर्बुदानि च ॥

कर्णविद्रधिर्योऽन्य इत्युक्तस्तं वमनपूर्वं विद्रधिवत् विद्रधिप्रकारेणामम्पक्वं च चिकित्सेत् । तत्र च विद्रधेः क्षतविद्रध्याख्यो भेदोयः कण्डूयनहेतुकस्तमनन्तरोक्तपित्तकर्णरोगवच्चिकित्सेत् । सुबोधम् । अर्शास्यर्बुदानि च प्रकरणाद्वक्ष्यमाणनासार्शोर्बुदवत् ॥

विदारिकामामां कर्णविद्रधिवद्यथादोषादयं च साधयेत् ॥

विदारिकाऽसाध्योक्ता । तत्र विशेषः आमायां दोषानतिक्रमेण चिकित्सितोक्ता विद्रधिचिकित्सा कार्या ॥

पालीशोषे वातशूलवन्नस्यमालेपं स्वेदं च कुर्यात् । स्विन्नमुद्वर्तयेत्तिलप्रियालबीजमधुकयवाश्वगन्धाकल्केन ॥

पालीशोषे वातशूलवन्नस्यादिकं कुर्यात् ।

वातशूलं कर्णरोगे प्रथममुक्तम् । स्विन्नं च पालीशोषं तिलादिकल्केनोद्वर्तयेत् ॥

उद्वर्तितं च मधुकपयस्याशतपुष्पाश्वगन्धाकल्काष्टगुणवाजिगन्धाबृहत्यभीरुकाथक्षीरसाधितेन तैलेनाभ्यज्यात् । शतावर्यश्वगन्धैरण्डपयस्याजीवकक्षीरसिद्धेन वा ॥

उद्वर्तितं च पालीशोषं मधुकादिसिद्धेन तैलेनाभ्यज्यात् । शतावर्यादिसिद्धेन वा ॥

गोधाप्रतुदविष्किरानूपौदकमांसवसामज्जानं सर्पिस्सर्षपतैलं च यथालाभं संगृह्यार्कालर्कबलातिबलानन्ताविदारगन्धाजलशूकमधुरवर्गप्रतीवापं विपचेदयमभ्यङ्गः पाल्याः परं मांसजननः ॥

गोधेत्यादिनाभ्यङ्गाय तैलम् । अलर्कोमन्दारः । अनन्ता दूर्वा याषश्च । जलशूकः शैवालम् ॥

एवमपि तु या क्षीयते पाली तस्या यद्दुष्टं तच्छित्वा विधिवत् सन्धाय यथोक्तेन क्रमेणोपचरेत् ॥

एवमनन्तरोक्तेनप्रकारेण चिकित्स्यमाना या पाली क्षीयते तस्याः पाल्याः यदंशं दुष्टं लक्ष्यते तच्छित्वा शेषं विधिवत् सन्धाय यथोक्तेन पालीशोषक्रमेणोपचरेत् ॥

तन्त्रिकामपि चैवमेव नस्याभ्यङ्गादिभिर्यापयेत् ॥

तन्त्रिका याप्यैवोक्ता तां पालीशोषप्रकारेणैव प्रथमं चिकित्सेद्याप्यत्वे च नस्यादिभिर्यापयेत् ॥

परिपाटकेप्ययमेव विधिः । तथा मधुकखरमञ्जरीसैन्धवाश्वगन्धादेवदारुमूलकावल्गुजफलमूलमधूच्छिष्टैः सक्षीरैर्महास्नेहः सिद्धोभ्यङ्गः । तिलमधुकप्रपौण्डरीकासिद्धार्थकघृतक्षीरकृतयोत्कारिकयोपनाहः ॥

अयमेवेति पालीशोषोक्तः । तथेति परिपोटके ॥ ....

उत्पाते जलौकोभिरपनीतरक्ते शीतैः प्रदेहः । तिलमधुकशारिबोत्पललोध्रकदम्बबलाम्रजम्बूपल्लवैस्सधान्याम्लं तैलं साधितमभ्यङ्गः । तथा क्षीरसर्पिर्विसर्पोक्तानि च घृतानि ॥

विसर्पोक्त घृतानि चेत्यन्तमुत्पाताख्ये । रक्ते हृते शीतैश्चन्दनादिभिः प्रलेपः कार्यस्तिलादिभिः कतकितैर्धान्याम्लसहितं साधितं तैलमभ्यङ्गश्च । तथा क्षीरोत्थं घृतं विसर्पे यानि घृतान्युक्तानि तानि च हितानि ॥

उन्मन्थे तीक्ष्णैः शिरोविरेकः । तिलसर्षपलोध्रहरिद्राद्वयैरुद्वर्तितायाः कर्णपाल्यास्तालीसतमालैलाकट्फलरसाञ्जनैर्लेपः । तालपत्र्यश्वगन्धार्कसैन्धवावल्गुजबीजसुरसलाङ्गलिकाभिर्गोधाकुळीरवसायुक्तं तैलं विपक्वमभ्यञ्जनम् । तैलमेव वा पटोलकटुरोहिणीरसाञ्जनाशिरीषैः ॥

पटोलादितैलान्तमुन्मन्थाख्ये । तैलमेवेत्येवकारेण पटोलादौ वसाप्रतिषेधः ॥

दुःखवर्द्धने जम्ब्वाम्राश्मन्तकपत्रक्वाथपरिषिक्तां कर्णपालीं तैलेनाभ्यज्य यष्टीमधुकहरिद्राप्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा चूर्णेनाऽवचूर्णयेत्। लाक्षाविळङ्गपक्केन तैलेनाभ्यञ्जयेत् ॥

दुःखवर्द्धनाख्ये प्रथमं जम्ब्वाम्रादिक्वाथपरिषेकस्ततस्तैलेनाभ्यञ्जनं ततो यष्ट्यादिचूर्णेनाऽवचूर्णनं लाक्षाविळङ्गाभ्यां पक्कं तैलमभ्यञ्जनं च हितम् ॥

लेहिका पिटकासु कर्णपालीं बहुशो गोमयपिण्डस्विन्नामुरभीमूत्रपिष्टैः क्रिमिघ्नैरालिम्पेत्। कुटजकरञ्जेङ्गुदबीजारग्वधत्वग्भिर्वा। एभिरेव च सर्वैस्समरिचनिम्बपत्रमधूच्छिष्टैस्सर्षपतैलं सिद्धं लेहिकाव्रणघ्नोऽभ्यङ्गः। परिदहने जलजाभिरसृक् स्रावयेत्। शीतैश्च प्रदिह्यात् ॥

लेहिकापिटकासु लिह्याख्यासु। सुबोधम्। क्रिमिघ्नानि विळङ्गफलानि। कुटजादिभिर्वा लिम्पेदिति सम्बन्धः। एभिरित्यनन्तरोक्तैः। सर्वशब्देन विळङ्गानां च परिग्रहः। परिदहने तु लिह्याख्या स्विति प्रकरणात्। जलजा जळौकसः। इत्युक्ता यथोद्दिष्टाः कर्णरोगाः ॥

सर्वेषु च पाळीरोगेषु स्नेहस्वेदशोधनाभ्यङ्गप्रदेहनस्या स्रविस्रावणानि यथार्हं प्रयुञ्जीत। प्रकोपकारणानि च परिहरेत् ॥

सर्वेषु चोक्तानुक्तेषु पाळीरोगेषु। यथार्हमिति दोषाद्यपेक्षं स्नेहादि प्रयुञ्जीत। सुबोधम् ॥

उत्पच्यमानायां तु पाळ्यां सर्जरसापामार्गपटोलनिम्बनिचुलत्वग्भिरालेपः। उत्पुटन्त्यां शिग्रुशम्याकपूतीकगोवराहपित्तगोधावसासर्पिर्भिः। श्यावायां गौरीसुगन्धाश्यामानन्ता तण्डुलीयकमूलैः। कण्डूमत्यां पाठानन्तातार्क्ष्यशैलेयमाक्षिकैः। दह्यमानायां क्षीरिवृक्षजीवनीयकल्कमधुघृतैः। व्रणितायां क्षौद्रजीवनीयैः। कृशायां गोधावराहवसाभिः। ग्रथितायां ग्रन्थिं पाटयित्वा विलिख्य च कृष्णासैन्धवमधुभिः प्रतिसारयेत्। स्राववत्यां मधुमधुकमधूकमधुपर्णीभिर्लेपः। एभिरेव च यथास्वं स्नेहानभ्यङ्गार्थं प्रकल्पयेत् ॥

उत्पच्यमानायामित्यादिना पाळ्यामवस्थाविशेषेषु साधनविशेषः। उत्पुटनं दरणम्। गौरी हरिद्रा। सुगन्धा गन्धनाकुली दह्यमानादाहयुक्ता। व्रणिता सव्रणा। ग्रथिता ग्रन्थिमती। एभिरेवचानन्तरोक्तैरवस्थाविशेषे यथास्वमभ्यङ्गार्थं स्नेहान् प्रकल्पयेत्। उत्पच्यमानायां सर्जरसादिभिरेव। उत्पुटन्त्यां शिग्र्वादिभिरेवेत्येवमादि यथास्वशब्दार्थः ॥

अथ रोगतो बलाद्वा विच्छिन्नं कर्णमनुसन्दध्यात्।

अथेत्यादिना छिन्नपाळीसन्धानविधानम्। अथेति मङ्गळे। रोगतः कर्णं छिन्नं स्वस्थमेववा संग्रामादौ बलात् छिन्नमुभयमप्यनुसन्दध्यात्। तास्मिन् विच्छेदे दोषसंस्थानविशेषवशात् प्रहारादिगतिविशेषवशाच्चानेकप्रकारोघटनीयः सन्धिः

सम्भवति । सर्वैः सर्वैः प्रकारैर्दर्शयितुमशक्यः ॥

समासतस्तु पञ्चदश कर्णसन्धयःप्रायो नामानुगतसंस्थानस्थानविशेषतया सम्भवन्ति ॥

समासतस्तु छिन्नकर्णसन्धयः पञ्चदशवैद्यघटनीयाः सम्भवन्ति । कथमित्याह । प्रायो बाहुल्येन स्वनामार्थानुगतसंस्थानविशेषतया स्वनामानुगतस्थानविशेषतया च । संस्थानमाकृतिः । स्थानं प्रदेशः । प्रायोग्रहणं व्यभिचारसूचनार्थम् ॥

तद्यथा । पृथुलायतसमोभयपालीश्चक्रनेमिः ॥

तथेत्यादिना त एव सन्धयः पञ्चदशोच्यन्ते । कर्णेतावदेकापालीभवति । सा छिन्नासतीद्वे सम्पद्यते । एका गण्डलग्ना । द्वितीयाशष्कुल्यवबद्धा । एवं स्थिते एकः सन्धिश्चक्रनेमिनामा भवति । तस्य लक्षणं पृथुले चायते समेनिम्नोन्नतरहिते पाळी यस्यसन्धेः स तथोक्तः । रथचक्रेहि नेम्याख्यं बाह्यवृद्धिकाष्ठमेवंरूपमेव भवति ॥

वृत्तायतसमोभयपाळिरुत्पलभेदकः ॥

द्वितीयोह्युत्पलभेदाख्यः । तस्य लक्षणं वृत्ते परिवर्तुळे आयते दीर्घे समे निम्नोन्नतरहिते पाळी यस्य । वृन्ते हि भग्नमुत्पलमाकृत्यैवं भवति ॥

अभ्यन्तरदीर्घपाळिः कवाटः ॥

तृतीयः सन्धिः कवाटाख्यः । तस्यलक्षणमभ्यन्तरागण्डनिबद्धा पाळीशष्कुली बाह्यपाळ्यपेक्षया दीर्घा यस्य स तथोक्तः । अत्रनामानुगतत्वे प्रायोग्रहणम् ॥

विपरीतोर्द्ध्वकवाटः

चतुर्थोर्द्ध्वकवाटाख्यः । तस्य लक्षणं कवाटलिङ्गवैपरीत्यम् ॥ अत्र हि बाह्याशष्कुल्यवबद्धापाळी दीर्घा भवति । कवाटेद्वारपक्षौ ।

ह्रस्ववृत्तसमोभयपाळिर्वल्लूरकः ॥

पञ्चमोवल्लूराख्यः तस्यलक्षणमुभे अपि पाळीह्रस्वे स्तोकलम्बे वृत्ते वर्तुळे परस्परं च समे । वल्लूराख्या हि शुष्यन्मांसपेश्याः । व्याधाङ्गनास्वेवंविधा एव दृश्यते ॥

अणुस्थूलसमविषमपाळिर्व्यायोजिमः ।

षष्ठोव्यायोजिमाख्यः । तस्य लक्षणं एकापाळ्यणुर्नातिघना । द्वितीयास्थूलातिघना च । एकासमानिम्नोन्नतराहिता । द्वितीयातद्विपरीता यस्यसतथोक्तः । अस्यार्थे प्रायोग्रहणम् ॥

बाह्यपलिर्गण्डाधारः ॥

सप्तमोगण्डाधाराख्यः । तस्यलक्षणं बाह्यशष्कुल्याश्रया एकैवपाळिर्गण्डमूलछिन्नत्वाद्यस्यतस्य हि बन्धे गण्डएवाधारो द्वितीयपाळ्यभावात् ॥

अतोविपरीतस्त्वासङ्गिमः ॥

अष्टमआसाङ्गिमाख्यः । तस्यलक्षणम् । गण्डाधारवैपरीत्यम् । अत हि शष्कुलमिूले छिन्नत्वादेव गण्डलग्नापाळीभवति । अत्रापि प्रायोग्रहणम् ॥

अपालिराहार्यः । स एव मांसळपीठो निर्वेधिमः ॥

नवम आहार्याख्यः । तस्य लक्षणम् । नविद्यते कदाचिदपि पाळिर्यस्यसोऽपाळिर्भव - ति । आहार्यअपूर्वपाळ्युपायत्वात् । सएवाहार्यो मांसळेन कर्णपीठेन निर्वेधिम उच्यते । अतएवासौ सन्धुत्तरः योहि वेधमर्हति ॥

शुष्कशष्कुलिरुत्सन्नपाळिः ॥

दशमः शुष्कशष्कुल्याख्यः । तल्लक्षणं सर्वसर्विक्रया पाळ्युच्छेदः । शष्कुलीशुष्कैवंरूपैवभवति ॥

इतराल्पपाळिः सङ्क्षिप्तः ॥

एकादशः सङ्क्षिप्तपाळिः । तल्लक्षणमितरेति । नोत्सन्नपाळिरपि स्वल्पपाळिः ॥

अनधिष्ठानपाळिः पर्यन्तयोश्चक्षीणमांसो हीनः

द्वादशोहीनाख्यः तल्लक्षणं पाळीस्थानयोः क्षीणमांसोतएवचानाधिष्ठानपाळिरन्यपा - क्यां अपितत्र संश्रयो नविद्यते सभवतिहीनः ॥

तनुविषमपाळिर्वाल्लिः ॥

त्रयोदशो वल्याख्यः । तल्लक्षणं तु तनुविषमे काचीन्निम्ने कचिदुन्नते पाळ्यौ यस्यवल्लिरप्येवंरूपैवभवति ॥

ग्रथितनिर्मांसस्तब्धासिरावृतसूक्ष्मपाळिर्यष्टी ॥

चतुर्दशोयष्ट्याख्यः तल्लक्षणं ग्रथिता ग्रन्थिमती निर्मांसा स्तब्धानिश्चला सिराभिरावृता सूक्ष्माऽतितन्वी पाळीयस्यसतथोक्तः । यष्टिरप्येवंरूपाभवति ॥

निर्मांससङ्क्षिप्ताग्राऽशोणितपाळिः काकौष्ठ इति ॥

पञ्चदशः काकौष्ठाख्यः । तल्लक्षणं नि - र्मांसेऽल्पप्रान्ते शोणितरहिते पाळीयस्य सतथोक्तः । काकस्यचञ्चुपुटावप्येवं रूपावेवभवतः । इत्युक्ताः पञ्चदशसन्धयः ॥

एषामाद्यादशसिध्यन्ति । नत्वितरे ॥

एषांशुष्कशष्कुल्यन्ता दशसाध्या इतरे पञ्च संक्षिप्तादयोऽसाध्याः ॥

तत्रबाह्यायां पाळयां दीर्घायामाभ्यन्तरः सन्धिः । तथेतरायां बाह्यः । समः समयोश्च ॥

तत्रैतेषु मध्ये यदा बाह्या शष्कुल्याश्रया पाळी दीर्घाभवति तदास्या आभ्यन्तरः सन्धिः । द्वितीयया संयोगं तच्छिद्रमार्गेण कर्तव्यम् । यदा तु गण्डाश्रया दीर्घा तदास्या बाह्यः सन्धानमभिमुखसन्धिः । समयोश्चपाळयोर्बाह्य एव ॥

अण्वादिविषमयोस्तु परस्परविपर्ययौ॥

येतुपाली अण्वादिविशेषेण विषमे भिन्नस्वरूपे तयोः पाळयोः परस्परविपर्ययेण सन्धिः । यत्रैका अणुरपरा स्थूला एका समाऽपरा निम्ना तत्राणोः सन्धिः तथा निम्ना कर्तव्या यथा स्थूलाचाणुर्भवत्यणुश्च स्थूलेत्येकीभूता समाभवत्येवं समविषमयोरपि विपर्ययो वाच्यः ॥

यात्वेकैवपाळीस्थूला पृत्थ्वीस्थिराचस्यात् तां द्विधापाटयित्वोपरिछित्वा सन्दध्यात् ॥

द्विधा पाटितायाः । पाळ्या एकैकोभागो मूलेछित्वा शून्ये पाळीमूले योज्यः । ततो द्विपाळिं सन्दध्यात् ॥

गण्डोत्कृत्तेन मांसशोणितेन सानुबन्धेन मांसेन पाळीं कल्पयेत् । यस्य पाळीद्वयमपि नास्ति तस्याध्येष एव विधिः । अथवा समानवयोदोषादेः सश्चार्य कर्णपीठं समं मध्ये निवेश्य वर्द्धयेत् ॥

सहानुबन्धेन जीवत्संस्कारेण वर्तत इति तथोक्तः । सुबोधम् ॥

सन्धानविधिः पुनरातुरे ग्रथितकेशान्ते बन्धनमुपधारिते छेद्यभेद्यलेख्यैरुपपन्नैरुपपाद्यकर्णं शोणितमवेक्षेत दुष्टमदुष्टं वेति ॥

आतुरइत्यादिना कर्णसन्धानविधिर्भवति। उपधारिते निश्चितयोग्ये बन्धे कर्णस्वछेद्याद्युपपादनमस्थाने विषये कर्तुं नयाति । दुष्टादुष्टशोणितलक्षणं सिराव्यध उक्तम् ॥

ततो वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदकाभ्यां पित्तदुष्टे क्षीरशीतोदकाभ्यां श्लेष्मदुष्टे वारुणीसलिलाभ्यां प्रक्षाल्य पुनश्चावलिख्यानुन्नतमहीनविषमं सन्धिं निवेश्य ततो मधुघृताभ्यामभ्यज्य पिचुप्लोतयोरन्यतरेणावगुण्ठ्यसूत्रेण नातिगाढमशिथिलं च बध्वा सिराव्यधोक्तेन कपालस्थवा चूर्णेनावकीर्याचारिकमुपादिशेत् ॥

तत इत्यादि सुबोधम् । पिचुः कार्पासचुर्ळुकम् । प्लोतं वस्त्रम् । सिराव्यधोक्तेनेतिचूर्णेनसम्बध्यते । आचारिकं व्रण्यनुष्ठेयम् ॥

सन्धिमाश्लिष्यन्तं क्षौमसूत्रेण सीव्येत्। अतिक्षीणपाळिकं वा शोणिताक्तेन पिचुना वेष्टयेत् । व्रणवच्चैनमुपाचरेत् । त्र्यहाचतुरहाद्वा सलिलेन परिषिच्य पिचुं सूत्रं चापनयेत् । न चाशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा कर्णं सन्दध्यात् ॥

यदि च कर्णसन्धिः श्लेषं न गृह्णाति ततः क्षौमसूत्रेण सीव्येत् । तस्येत्यशुद्धरक्तस्य वातिप्रवृत्तरक्तस्य वा क्षीणरक्तस्य वा कर्णं न सन्दध्यात् ॥

तस्य हि स्वयमपि सन्धिर्विश्लिष्यते आध्मायते श्यावतामुपैति पच्यते शुष्यति चिराद्रोहति रूढोप्याभरणं न क्षमते । सशोफ-

कण्डूसन्तापो ग्रन्थिमांश्च भवति। तत्र च यथास्वं प्रतिकुर्वीत। दुष्टरक्ते च रक्तमवसेचयेत्। क्षीणरक्तं स्नेहपाननस्यमांसरसाशनाभ्यङ्गैर्बृंहयेत् ॥

तस्य हीत्यादि सुबोधम्। तत्रेत्याध्मानपाकादौ यथास्वमिति स्वचिकित्सितानतिक्रमेण ॥

सर्वत्र चैवमपि सोपद्रवसन्धौ सन्धिं विमुच्य पूर्वापचारोपस्थापितस्मृतिः सम्यक् सन्दधीतेति। भवतिचात्र ॥

एवं च विधीयमानेपि यदि सोपद्रव एव सन्धिर्भवति ततस्तं विमुच्य पूर्वोपद्रवहेतूनां स्मरणं पुनस्तथाभावप्रतिषेधाय कृत्वा सम्यक् सन्दधीत। गतानुगतिका ॥

न कर्णे शोफरागादियुक्ते सन्धानमाचरेत्।
नघस्मरस्यनात्युष्णेना विशुद्धतनोरपि ॥

शोफादियुक्ते कर्णे सन्धानं नाचरेत्। घस्मरस्यात्यदनशीलस्य। अत्युष्ण इति देशे काले च। अशुद्धतनोरकृतवमनादिकस्य ॥

सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धि समं स्थिरम्।
सुवर्ष्माणमरोगं च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥

सुरूढत्वादिगुणं कर्णं शनैर्वर्धयेत्। सुवर्ष्मा सुसारः ॥

अन्यथा दाहरुक्तोदशोफाः स्युस्तत्रकारयेत्।
शीतान्प्रदेहसेकादीन् शुद्धिंच क्लेदनाशिनीम् ॥

अन्यथेति सुरूढत्वादिविपरीते वर्धनाद्दाहादयः स्युः। तत्रेति दाहादिषु शीतान् प्रदेहादीन्। क्लेदनाशकफलां च वमनादिकां शुद्धिं कारयेत ॥

स्नेहावानूपजौ तैलं सर्पिर्लाक्षारसंसमम्।
साधयेन्मधुरस्कन्ध हयगन्धा मयूरकैः ॥
पिष्टैर्दशगुणक्षीरे तत्परं कर्णवर्द्धनम्।
कठिनाःसरुजःक्षामाःपाळ्यःस्वेदितमर्दिताः।
अभ्यक्तास्तेनजायन्ते मृदवोनीरजः स्थिराः ॥

आनूपप्राणिजौ स्नेहौ सम्भवाद्वसामज्जानौ। घृतं च तैलं च लाक्षारसं चेति पञ्चकं परस्परसमम्। मधुरस्कन्धः सूत्रोक्तः। हयगन्धा अश्वगन्धा। मयूरक अपामार्गः। क्षीरं द्रवपंचकात् दशगुणम्। कठिनादिगुणाः पाळ्यः स्वेदितमर्दिताः सत्यः। तेनेति मधुरस्कन्धादिपकेन स्नेहेनाभ्यक्ता मृदवो नीरुजो रुग्रहिताः स्थिराश्च जायन्ते ॥

बृहत्यौकच्छुरावारिशूकमर्कजटाघृतम्।
माक्षिकं शङ्खिनीं तैलं सप्ताहं ताम्रभाजने।
स्थापयेत्तत्परंकर्णमालेपात्पोषयेत् कृशम् ॥

बृहत्यादिकमालेपयोग्यं सप्ताहं ताम्रभाजनास्थितमालेपात् कृशं कर्णं परं पोषयेत्। कच्छुरा फणिकारी। वारिशूकं जलशूकम्। शङ्खिन्यायवतिक्तायाः स्नेहः शङ्खिनीतैलम् ॥

चर्मचटिकाजलौकोहयगन्धाशबरकन्दकंतुल्यम्
माहिषनवनीतयुतं कपित्थगं कर्णवर्धनं साक्षात्

कुर्याच्चाभ्यञ्जनालेपान् पालीशोषे प्रकीर्तितान्

चर्मचटिकेत्यादि सुबोधम् । चर्मचटिका प्रसिद्धा चर्मपक्षा । एतत् पङ्कं कपित्थे स्थितं कर्णवर्धनम् । अत्र च कर्णवर्धनप्रसङ्गे पाळीशोषोक्तानभ्यञ्जनादीन् कुर्यात् ॥

अनेन च कर्णसन्धानप्रसङ्गेनाथेत्यादिना नासासन्धानकर्माप्युच्यते ।

अथ कुर्याद्वयस्थस्यच्छिन्नांशुद्धस्य नासिकाम् ।
छिन्द्यान्नासा समं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः ॥
त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ।
सीव्येत् गण्डं ततः सूच्यासेवन्यापिचुयुक्तया ॥

अथेत्यानन्तर्ये । छिन्नां नासां नासिकां वयस्थस्य प्रत्यग्रवयसः शुद्धस्य च वमनादिना पुनरन्यां कुर्यात् । कथमित्याह । छिन्द्यादित्यादि । कपोलतः छिन्नं नासिकासमप्रमाणं मांसपत्रं तत्तुल्यमिति नासाकारं छिन्द्यात् । नासिकाप्रत्यासन्ने प्रदेशे त्वङ्मांसं रक्षन् सीवनोपयोगाय । तच्च मांसपत्रं तनुतां तत्क्षणेन नयेत् । ततोनन्तरमुद्धृतपत्रं गण्डं व्रणोष्ठयोः पिचुयुक्तया सीवन्या सीव्येत् । व्रणोष्ठवत् पिचुरपि सूच्या ग्राह्येत्यर्थः ॥

नासाच्छेदेथलिखिते परिवर्त्योपरि त्वचम् ।
कपोलवध्रे सन्दध्यात् सीव्येन्नासां चयत्नतः ॥
नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ।
आमतैलेन सिक्त्वानु पत्तङ्गमधुकाञ्जनैः ॥
शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।
ततो मधुघृताभ्यक्तं बध्वाऽचारिकमादिशेत् ।

अथानन्तरं नासाच्छेदे यतः छिन्ना नासा तस्मिन् लिखिते कपोलवध्रमुपरित्वचं कृत्वा सन्दध्यात् । सन्धाय च नासां यत्नतस्तेन वध्रेण सह सीव्येत् । तां च नासामन्तः स्रोतसि सुखेनोच्छ्वासप्रवृत्त्यर्थं नाडीभ्यामुत्क्षिपेत् । अनु चामतैलेनापक्वतैलेन सिक्त्वा पत्तङ्गादिभिरन्यैश्च सूत्रस्थानोक्तैर्मधुकादिभिः शोणितस्थापनैः सुश्लक्ष्णपिष्टैरवचूर्णयेत् । आचारिकं व्रणोक्त आचारः ॥

ज्ञात्वावस्थान्तरं कुर्यात् सद्योव्रणविधिं ततः ।
छिन्द्याद्रूढेधिकं मांसं नासोपान्ताच्च चर्मतत् ॥
सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्धयेत् पुनः ।

ततोनन्तरमवस्थाविशेषं ज्ञात्वा सद्योव्रणोक्तमपि विधिं कुर्यात् । ततोत्र यदाधिकं मांसं तच्छिन्द्यात् । नासानिकटाद्दुच्छ्रायि यच्छेषितं चर्मतदाकृतिलाभाय च । ततोनन्तरं सुश्लक्ष्णं कृत्वा सीव्येत् । यश्च प्रदेशो हीनः स्यात् तं पुनरन्येन वध्रलेशेन सन्दध्यात् ॥

निवेशिते यथान्यासं सद्यच्छिन्नेप्ययं विधिः ।

यच्च सद्य एव प्रहारादिना नासिकाच्छिन्नं तस्मिन् यथान्यासं पूर्वसन्निवेशानतिक्रमेण निवेशिते अयमेव सीवनादिको विधिः । प्रसङ्गेनोच्यते ।

नाडीयोगाद्विनोष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिः ।

इत्युत्तरे द्वाविंशोऽध्यायः ।

ओष्ठस्य विच्छिन्नस्य सन्धाने नासासन्धानवत् सर्वो विधिः । श्वासोच्छ्वासमुखप्रवृत्यर्थं नाडीयोगवर्ज्यमिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-मुत्तरे द्वाविंशोऽध्यायः ।।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

नासारोगविज्ञानीयम् ।

ऊर्ध्वाङ्गप्रसङ्गेन नासारोगाणां हेत्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो नासारोगविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इतियः ॥

अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ।
नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥
अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिबाष्पग्रहादिभिः ।
क्रुद्धावातोल्बणादोषानासायांस्त्यानताङ्गताः ।
जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्धमानं क्षयप्रदम् ।

अवश्यायादिभिर्हेतुभिर्वातोल्बणास्त्रयो दोषा नासायां कुपितास्तत्रैव स्त्यानतां संहतत्वं प्राप्ताः प्रतिश्यायाख्यं रोगं जनयन्ति । स च वर्धमान उपेक्षया क्षयं ददाति । अवश्यायः प्रदोषे जलं शीतमन्तरीक्षात् पतत् । रजः क्षितिरजो धूळिः । अतिशब्दः स्वप्नजागराभ्यां सम्बध्यते । उपधानशब्दः शय्यायाः शिरोनिषदनपर्यायो नीचात्युच्चाभ्याम् । अन्येन विजातीयेन वारिणा पीतेनार्थादन्यस्मिन् पीते । अत्यम्बुपानेनात्यम्बुरमणेन छर्दिबाष्पग्रहादिभिश्च । आदिग्रहणेन वेगरोधादीनां ग्रहणम् ॥

तत्र वातात् प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षवः ।
घ्राणोपरोध निस्तोद दन्तशंखशिरोव्यथाः ॥
कीटका इवसर्पन्ति मन्यते परितो भ्रुवौ ।
स्वरसादश्चिरात् पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ॥

तत्रेत्यादिनाऽधिकदोषविशेषवशेन प्रतिश्यायादीनां लक्षणमुच्यते । मुखशोषादिशिशिराच्छकफस्रुत्यन्तं वातप्रतिश्यायलक्षणम् । प्रतिश्यायानां पाक इहैव वक्ष्यमाणलक्षणः ॥

पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राण पिटकासम्भवभ्रमाः ।
नासाग्रपाको रूक्षोष्णताम्रपीतकफस्रुतिः ॥

तृष्णादिकं रूक्षादिगुणकफस्रुत्यन्तं पित्तात् प्रतिश्याये भवति ॥

कफात् कासोरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ।
माधुर्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लकफस्रुतिः ॥

कासादिस्निग्धादिस्रुत्यन्तं कफात् प्रतिश्याये ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्वृद्धि शान्तिमान् ।

यस्तु सर्वदोषजः प्रतिश्यायः स सर्वैरनन्तरोक्तैर्वातादिप्रतिश्यायलक्षणैर्युक्तो भवति । सचाकस्मादहेतुहान्या वृध्या च युक्तो भवति ॥

दुष्टं नासासिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ।

उरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥
कण्डूःश्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्रलक्षणम् ।

असृग्रक्तं वातादिदूषणैर्दुष्टं नासासिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोति । अत्र च रक्तप्रतिश्याये उरसः सुप्ततादिपित्तप्रतिश्यायोक्तं च लक्षणम् ॥

सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्त्युपेक्षिताः ।
यथोक्तोपद्रवाधिक्यात् स सर्वेन्द्रियतापनः ॥
साग्निसादज्वरश्वासकासोरःपार्श्ववेदनः ।
कुप्यत्यकस्माद् बहुशो मुखदौर्गन्ध्यशोषकृत् ॥
नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ।
पूयोपमासितारक्तग्रथितश्लेष्मसंस्रुतिः ॥
मूर्च्छन्ति चात्र क्रिमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ।

सर्व एवानन्तरोक्ताः प्रतिश्याया उपेक्षिताः सन्तो दुष्टप्रतिश्यायतां यान्ति । स च दुष्टप्रतिश्यायो यथोक्तानामुपद्रवाणां मुखशोषादीनां प्ररूढत्वेनाधिक्यात् सर्वेन्द्रियाणां तापन उपतापकरो भवति । अग्निसादादियुतश्च । स च दुष्टप्रतिश्यायोऽकस्मादेवातिशयेन कुप्यति । मुखदौर्गन्ध्यादिकृच्च भवति । मुहुः प्रतिक्षणं नासिकायाः क्लेदं च शोषं च शुद्धिं च रोधं च करोति । पूयोपमादिगुणश्लेष्मसंस्रुतिश्च भवति । अत्र च दुष्टप्रतिश्याये कफस्रुतौ दीर्घादिरूपाः क्रिमयो मूर्च्छन्ति समुच्छ्रायं लभन्ते । अणवो लघुप्रमाणाः ॥

पक्वलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघवं क्षवथोः शमः ।
श्लेष्मा सुचिक्कणः पीतोऽज्ञानं च रसगन्धयोः ॥

तेषु च सर्वेषु प्रतिश्यायेषु प्रकोष्यङ्गलाघवादिकं लिङ्गम् ॥

तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मि सूत्रतृणादिभिः ।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि ॥
विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजन् ।
निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशक्षवः ॥

तीक्ष्णाघ्राणादिभिर्नासिकायास्तरुणास्थनि मृद्वस्थनि विघट्टिते क्षुण्णे सत्यनिलः क्रुद्धो यदि केन चिद्धेतुना रुद्धो भवति तदा सरुद्धस्सन् बहिः प्रतिनिवृत्यान्तः शृङ्गाटकाख्यं नासास्रोतो व्रजन्नेव निवृत्तः सन्नत्यर्थं क्षवथुं कुरुते । स रोगो नाम्ना भृशक्षवः । उपयोगशब्दस्तीक्ष्णेन सम्बध्यते । आदिशब्द एवंजातीयग्रहणार्थः ॥

शोषयन् नासिकास्रोतः कफं च कुरुतेऽनिलः ।
शूकपूर्णाभनासत्वं कृच्छ्रादुच्छ्वसनं ततः ॥
स्मृतोऽसौ नासिकाशोषः

स्वहेतुतः क्रुद्धोऽनिलो नासिकास्रोतः शोषयन् कफं च शोषयन् प्रथमं शूकपूर्णाभनासत्वं कुरुते । ततः कृच्छ्रादुच्छ्वसनमसौ रोगो नाम्ना नासिकाशोषः स्मृतः ॥

नासानाहे तु जायते ।
नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥
निश्वासोच्छ्वाससंरोधात् स्रोतसी संवृते इव ।

नासानाहाख्ये तु रोगे नासाया नद्धत्वमिव जायते । केन हेतुनेत्याह । श्लेष्मरुद्धेन

वायुना । तत्र च नासानाहे निश्वासोच्छ्वासयो रोधान्नासास्रोतसी संवृतेऽपि हिते इव भवतः ॥

पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दाहशूलवत् ।
स घ्राणपाकः

पित्तं स्वहेतुना नासापुटे कुपितं दाहशूलाभ्यां युक्तं तत्रैव त्वङ्मांसं पचेत् स रोगो नाम्ना घ्राणपाकः ॥

स्रावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसम्भवः ।
अच्छो जलोपमोऽजस्रं विशेषान्निशि जायते ॥

यस्तु श्लेष्मसम्भवोऽच्छत्वादिगुणो नासायाः स्रावः स तत्संज्ञो रोगो नाम्ना स्रावः । अजस्रं सन्ततम् । स च स्रावो निशि विशेषाज्जायते ॥

कफः प्रवृद्धो नासायां रुध्वास्रोतांस्यपीनसम् ।
कुर्यात् सघुर्घुरश्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥
अवेरिव स्रवत्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका ।
अजस्रं पिच्छिलं शीतं पक्वं सिंघाणकं घनम् ॥

नासायां स्वहेतोः प्रवृद्धः कफः स्रोतांसि रुध्वा अपीनसाख्यं रोगं कुर्यात् । किम्भूतमाह । सघुर्घुरश्वासम् । पीनसाख्याद्रोगादधिकवेदनम् । तेनापीनसाख्येन प्रक्लिन्ना सती नासिका अवेर्मेषस्येवाजस्रमविच्छिन्नं स्रवति । किं स्रवतीत्याह । पिच्छिलादिगुणं सिंघाणकं नासाकफं स्रवति ॥

रक्तेन नासा दग्धेव बाह्यान्तःस्पर्शनासहा ।
भवेद्धूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्दहतीव च ॥

रक्तेन क्रुद्धेन दग्धेव नासा भवेत् बाह्यान्तःस्पर्शनासहा धूमोपमोच्छ्वासा च भवेत् । स रोगो नाम्ना दीप्तिः । सम्भवाच्चाश्रयं दहतीव ॥

तालुमूले मलैर्दुष्टे मारुतो मुखनासिकात् ।
श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्तितम् ॥

तालुमूलमाश्रित्य मलैर्वातादिभिर्दुष्टे मुखाच्च नासिकातश्च पूतिर्मारुतो निर्गच्छेत् कफश्च पूतिर्निर्गच्छेत् । तं रोगमाचार्याः पूतिनासं नाम्ना वदन्ति ॥

निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्रवेत् ।
तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥

निचयात् सन्निपातादभिघाताद्वा हेतोर्नासिका पूयमसृक्च स्रवेत् । तत्पूयासृक् शिरोदाहरुजाकरम् । नाम्ना पूयरक्तमित्याचार्यैराख्यातम् ॥

पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्मरुत् ।
कफं स शुष्कः पुटतां प्राप्नोति पुटकं तु तत् ॥

पित्तश्लेष्मभ्यां कर्तृभ्यामेवान्तर्नासं वायुरवरुद्धः कफं शोषयेत् । स कफः शुष्कः पुटतां शुष्कत्वाच्चर्माकृतित्वं प्राप्नोति । एवंविधो रोगः पुटकमित्युच्यते ॥

अर्शोर्बुदानि विभजेद्दोषलिङ्गैर्यथायथम् ।

अर्शांस्यर्बुदानि च नाम्ना प्रसिद्धान् मांसांकुरान्यथायथं यथास्वमारम्भकवातादिदोष-

लिङ्गैर्विभजेत् । बहुवचनं मांसांकुराणामनेकत्वा-पेक्षया ॥

सर्वेषु कृच्छ्रोच्छ्वसनं पीनसं प्रततं क्षुतम् ।
सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ॥
अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसम् ।

इत्युत्तरे त्रयोविंशोऽध्यायः ।

सर्वेषु च नासारोगेषु कृच्छ्रोच्छ्वसनादि साधारणं लिङ्गम् । एषां च रोगाणां, वातप्रतिश्याय, पित्तप्रतिश्याय, कफप्रतिश्याय, सन्निपातप्रतिश्याय, रक्तप्रतिश्याय, दुष्टप्रतिश्याय, भृशक्षव, नासाशोष, नासानाह, घ्राणपाक, स्रावा, पीनस, दीप्ति, पूतिनास, पूयरक्त, पुटका, अर्शो, अर्बुदा,ख्या अष्टादश रोगा उक्ताः । तेषां रोगाणां मध्ये दुष्टपीनसं यापयेत् । शेषाः साध्या इत्यर्थादिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

नासारोगप्रतिषेधम् ।

उक्तक्रमेणैव नासारोगाणां चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो नासारोगप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ इतिय ।

सर्वेष्वादौ पीनसेषु स्नेहस्वेदवमनधूमगण्डूषस्निग्धोष्णभोजननिवातशयनासनानि सेवेत ॥

सर्वेष्वित्यादिना सामान्येन प्रतिश्यायानां चिकित्सा ॥

पाचनार्थं च गुळार्द्रकक्षीरत्रिकटुकाजमांसमद्याम्ळभोजनानि ।

पाचनार्थमिति येन प्रतिश्यायः पक्वतां याति तदर्थं गुडादिभोजनानि सेवेतेति सम्बन्धः ॥

रोहिषाजाजीवचाचोरकोपकुञ्चिकात्वक्चातुर्जातकरजो वस्त्रावबद्धं मुहुर्मुहुरुपजिघ्रेत् । घृताक्तसक्तून् मल्लकसम्पुटे कृत्वा धूमं च पिबेत् ॥

सर्वेषु च रोहिषादिचूर्णं वस्त्रे बध्वा मुहुर्मुहुरुपजिघ्रेत । घृताक्तसक्तूनित्यादि सुबोधम् ॥

पक्वे तु शिरोविरेचनमवपीडं च युञ्ज्यात् ॥

पक्वे तु सर्वस्मिन् प्रतिश्यायेऽङ्गलाघवादिना ज्ञाते शिरोविरेकादिकं युञ्ज्यात्तीक्ष्णद्रव्यैः । कल्काद्यैर्नासायोज्य औषधोऽवपीडः ॥

निदानोक्तानि च वर्जयेत् । विशेषेण शीताम्बुस्नानपानात्युच्चोपधानानुपधानक्रोधशोकान् ।

निदानोक्तानि चावश्यायादीनि वर्जयेत् । शीताम्बुस्नानादिकं विशेषेण वर्जयेदिति ॥

साधारणमुक्त्वाऽथेत्यादिना विशेषेणोच्यते ॥

अथ वातप्रतिश्याये पूर्वमेव वातहरद्रव्यविपक्कं ससैन्धवं प्रातः सर्पिः पिबेन्महाषट्पलं वा ॥

पूर्वमेव प्रथममेव । वातहराणि द्रव्याणि भद्रदार्व्यादीनि शोधनादिगणोक्तानि । महाषट्पलं यावशूकेत्यादिना गुल्मनिर्दिष्टम् ॥

दशमूलकुलत्थकोलयवशुष्कमूलकव्योषलवणपञ्चकैः सदधि धान्याम्लं सर्पिः सिद्धमाहारे पाने च प्रणीतं प्रतिश्याययक्ष्मकासश्वासग्रहणीगुल्मविबन्धघ्नम् ॥

दशमूलादिभिः सिद्धं सर्पिराहारपानाभ्यां प्रतिश्यायादिघ्नम् ॥

जीर्णस्नेहं जाङ्गलरसेन व्योषदाडिमसैन्धववता बालमूलकरसेन सर्वधान्ययूषेण वा भोजयेत् । नागरं वा पयसा पिबेत् ॥

जीर्णस्नेहमातुरं यस्यानन्तरोक्तान्यतमस्नेहो जीर्णस्तं व्योषादिमता जाङ्गलरसेन भोजयेद् । बालमूलकस्य रसेन वा । रसो यूष । सर्वधान्यानां मुद्गादीनां यूषेण वा । सुबोधम ॥

कृष्णादशमूलशुण्ठीयवैरण्डमूलक्वाथसिद्धेन पयसोत्तमाङ्गं स्वेदयेत् । तदेव च पानभोजनयोर्विदध्यात् । अर्दितोक्तांश्च स्वेदान् । एवमपरिपच्यमाने पुनः पुनर्नाडीस्वेदं वातहरं चास्थापनमनुवासनं शिरोबस्तिं च ॥

कृष्णादिसिद्धेन पयसोत्तमाङ्गं शिरः स्वेदयेत । तदेवेति कृष्णादिसिद्धं क्षीरम् । अर्दितोक्तांश्च स्वेदान् कुर्यात् । सुबोधम ॥

पक्के तु तैलं क्षवकचूर्णयुक्तं ससैन्धवं सर्पिर्वा शिरोविरेचनम् ॥

पक्के तु वातप्रतिश्याये क्षवकेण राजक्षवकेणयुक्तं तैलं शिरोविरेचनं सर्पिर्वा ससैन्धवम् । इति वातप्रतिश्याये ॥

पित्तप्रतिश्याये पद्मकोशीरपटोलशारिवा विदारीशतावरीक्षीरिद्रुमशुङ्गषडीकर्कटाख्या दुरालभानामर्द्धाढकमष्टगुणेऽम्भसि विपाच्य पादावशेषे मधुकमृद्वीकाचन्दनशृङ्गाटककशेरुक श्वेतपाकान्यक्षमात्राणि दत्वा घृतप्रस्थं पयसा सह साधयेत् । तत् प्रातः पानाय युञ्ज्यात् । जीर्णे सुखोष्णतोयपरिषिक्तं ससैन्धवेन रसेन भोजयेत् । सुस्निग्धं विरेचयेद्द्राक्षा टोलश्रीपर्णीमूर्वा त्रिवृत्क्वाथेन त्रिवृत्पथ्यापूगफलचूर्णान्वितेन ॥

पित्तजे प्रतिश्याये पद्मकादिघृतेन सुस्निग्धं द्राक्षादिक्वाथेन त्रिवृदादिचूर्णान्वितेन विरेचयेत । क्षीरिद्रुमाणां वटादीनां शुङ्गा अङ्कुराः । कर्कटाख्या कर्कटशृङ्गी । अर्द्धाढकं द्वात्रिंशत्पलानि । अष्टगुणमम्भः पलसङ्ख्यया । श्वे-

तपाकः श्वेतकाम्बोजिका । अक्षं कर्षः । जीर्ण इति तस्मिन् घृते । पारिषिक्तं स्नापित मातुरम् । रसेनेति मांसरसेन ॥

विरिक्तभुक्तस्य शीतैः शिरोवक्त्रलेपपरिषेककवळग्रहान् वितरेत् ॥

एवं विरिक्तस्यानन्तरं च भुक्तस्य शीतैः शीतवीर्यस्पर्शैर्द्रव्यैः शिरोवक्त्रे लेपादीन् वितरेत ॥

व्यजनपवनविधूयमानश्च नीलशाद्वलोपवनशिशिरकरकिरणधारागृहाणि सेवेत ।

व्यजनपवनैरुत्क्षेपवातैर्विधूयमानः सन्नातुरो नीलशाद्वलोपवनादिकं सेवेत । नीलं शाद्वलं दूर्वा यस्मिन्नुपवने तत्तथोक्तम् । शिशिरकरस्य शीतरश्मेः किरणाः पादाः । धारागृहं यन्त्रप्रवृत्तधाराजलं (नन्तसमं) वेश्म एषां द्वन्द्वः । [धारागृहं नाम चतुस्तम्भप्रतिष्ठितमदृश्यप्रभवाभिर्निष्यन्दिनीभिर्जलधाराभिः परिवृतं मण्डपम्] ॥

तत्र च पक्के तु दोषे शिरोविरेकं पुराणघृतेन ससैन्धवेन घृतमण्डेन वा कट्फलान्वितेन कुर्यात् । विशुद्धस्रोतसश्च जाङ्गलरसेन क्षीरेण वा शीतेन भोजनम् ॥

तत्र च पित्तप्रतिश्याये दोषे पक्के ससैन्धवेन पुराणघृतेन शिरोविरेकं कुर्यात् । अथवा कट्फलान्वितेन घृतमण्डेन तत् कुर्यात् । विशुद्धस्रोतसश्चेति शिरोविरेचनेन शीतरसक्षीरभोजनं हितम् । इति पित्तप्रतिश्याये ॥

कफजे तु यवक्षारावचूर्णितमुष्णोदकानुपानं घृतं पाययेत् । जीर्णे च तिलमाषपललवतीं यवागूम् । ततो वामनीयौषधक्काथसिद्धया ससर्पिष्कया सैन्धवमाषचूर्णप्रगाढया पेययोष्णाम्भसा च वामयेत् ॥

कफजे प्रतिश्याये । सुबोधम् । जीर्ण इति घृते । पललं तिलकल्कः । तत इत्यस्मिन् क्रमे कृतेऽनु तदहरेव वमनम् । वामनीयान्यौषधानि मदनादीनि सूत्रपठितानि । सैन्धवमाषयोश्चूर्णेन प्रगाढा घना ॥

ततस्तीक्ष्णधूमकवळयवान्नचणकप्रायाहारनाडीस्वेदैरुपाचरेत् । अरुचिगौरवयोस्तु विशोधयेत् ॥

ततो वमनस्य पश्चात्तीक्ष्णधूमादिभिरुपाचरेत् । तीक्ष्णो धूमः सूत्र उक्तो नाडीस्वेदश्च । अरुचिगौरवयोस्तु विशोधयेदित्यर्थाद्वमनेन विरेचनेन च ॥

पक्के क्षवककविळङ्गसैन्धवादिभिर्नस्यम् । तैलाप्लुतो नागरचूर्णानुविद्धो मुलग आहारो यथासात्म्यं च रूक्षतीक्ष्णोष्णम् ॥

पक्के च तस्मिन् प्रतिश्याये क्षवकादिभिस्तीक्ष्णैर्नस्यम् । क्षवको राजक्षवकः । तत्र च मुलग आहारो यथासात्म्यं चान्यदभ्याहरम् । किम्भूतो मुलग आह । तैलाप्लुतस्तैलभूयिष्ठ इत्यर्थः । नागरचूर्णेन चानुविद्धः कृतसंस्कारः ॥

शुद्धघ्राणपथस्य देवदारुसरळकाकोळीजीवकमधुकपिप्पल्यनन्ताक्षीरविपक्कं तैलं नस्यम् ॥

एवं रूक्षादिगुणैराहारादिभिर्विशुद्धघ्राणमार्गस्य सतो दे दार्व्यादिभिः क्षीरेण च विपक्वं तैलं नस्यम् इति कफे ॥

सान्निपातिके दोषबलतः प्रतिकुर्यात् । रसाञ्जनातिविषामुस्तभद्रदारुसाधितं चात्र तैलं नावनम् ॥

सन्निपातजे तु दोषबलापेक्षया कार्या । य एव दोषो यथा बलवांस्तस्यैव तथा चिकित्सया प्रतीकार इत्यर्थः । अत्र च सन्निपाते रसाञ्जनादिभिः साधितं तैलं नावनमिति सन्निपाते ॥

रक्तजे पैत्तिको रक्तपित्तोक्तश्च विधिः ॥

रक्तजे प्रतिश्याये पित्तप्रतिश्यायोक्तो रक्तपित्तोक्तश्च विधिः इति रक्ते ॥

दुष्टप्रतिश्याये व्योषचित्रकयवक्षारबीजकाविळङ्गपूतीकरञ्जत्वग्लवणत्रयैर्मांसरसप्रतीवापविपक्वं सक्षौद्रं सर्पिः पाययेत् । जीर्णे घृते जाङ्गलरसेन तैलोपसेकं भोजयेत् । स्निग्धं च कफप्रतिश्यायवदुपाचरेत् ॥

दुष्टप्रतिश्याये व्योषादिभिर्मांसरसं प्रतीवापं पच्यमाने दत्वा विपक्वं सर्पिः क्षौद्रेण सह पाययेत् । उपसेकशब्देन तैलस्यातिबहुत्वमुक्तम् । स्निग्धं चेत्यनन्तरोक्तेन प्रकारेणैव दुष्टप्रतिश्यायिनम् ॥

पक्वेऽवपीडं व्योषेन्द्रयवविळङ्गसारजीरकसैन्धवैर्बस्तमूत्रपिष्टैर्दद्यात् । विशुद्धघ्राणस्रोतसं च पुनरुपस्नेह्य विरेचयेत् । भृष्टान्यवान् भूस्तृणकाम्रातकजीरकत्रिवृतायुक्तान् गोमूत्रेण क्वाथयेत् । तं क्वाथमभयानागरमरिचक्रमुकसैन्धवत्रयवशूकचूर्णयुक्तं सबीजपूरकरसं पाययेत् । कोष्णोदकं चानुकण्ठयेत् ॥

पक्वे च दुष्टप्रतिश्याये व्योषादिभिर्बस्तमूत्रपिष्टैरवपीडं नस्यं दद्यात् । सुबोधम् । अनुकण्ठनं स्तोकपानम् ॥

विरिक्तं च काले मुस्तहरिद्रानागरयवक्षारपूतीककरञ्जरेणुकाभिरजाविगोमूत्रदधिभिश्च सिद्धं सर्पिरुपयोजयेत् । तीक्ष्णानि च निरूहानुवासनानि । अरिष्टांश्च पानार्थम् ॥

विरिक्तं चेति भृष्टयवादिरसेन । काले इति योग्ये मुस्तादिभिरजादीनां मूत्रेण दध्ना च सिद्धं सर्पिरुपयोजयेत् । तीक्ष्णानि निरूहादीन्युपयोजयेदिति सम्बध्यते ॥

एवमप्यशान्तौ हिङ्गुक्षारामरदारुविपक्वं घृतं मांसरसानुपानं पिबेत् ॥

एवमनन्तरोक्तेनाप्यशान्तौ सत्यां हिंग्वादिपक्वं घृतं पिबेत् ॥

कोशाम्रपल्लवमूर्वा तर्कारीङ्गुदीफलफणिज्झकमहापञ्चमूलकण्टकारिका शारिबोरुपूगहिंस्रा निम्बशिग्रुफलरक्षोघ्नक्रिमिघ्नदन्तीपूतीकरञ्जपिप्पलीवार्ताकबीजाहिमारकमूलत्वक्पत्रपुष्पफलै रजामूत्रपिष्टै रजाश्व शकृद्रसयुक्तै धूमवर्त्ति कृत्वा कृताभ्यक्तां पातुं प्रयच्छेत् ॥

तस्य च कोशाम्रादीनां यथासम्भवं पत्रादिभिरजस्य मूत्रेण पिष्टैरजाश्वशकृद्रसेन युक्तैर्धूमविध्युक्तप्रकारेण धूमवर्तिं कृत्वा घृतेनाभ्यक्तां पातुं प्रयच्छेत् । पानाय दद्यात् ॥

पिप्पलीवर्धमानं चोपयुञ्जीत । कृमिघ्नैश्च योगैर्यापयेत् ॥

पिप्पलीवर्धमानं रसायने वक्ष्यते । कृमिघ्ना योगाश्चिकित्सित उक्ताः । तैर्दुष्टप्रतिश्यायं याप्यत्वोक्तेर्यापयेत् । इति दुष्टप्रतिश्याये ॥

भृशक्षवथौ पुटके च निम्बकटफलकुष्ठमरिचचूर्णैः क्लेदनाय प्रधमनम् । पिप्पलीकुष्ठशुण्ठीविलङ्गमृद्वीकाकषायकल्कविपक्वं तैलं घृतं वा नावनम् ॥

भृशक्षवाख्ये रोगे पुटके च शुष्कत्वनाशाय क्लेदोत्पादनाय निम्बादिचूर्णं प्रधमनम् । पिप्पल्यादीनां क्वाथेन कल्केन च विपक्वं तैलं वा घृतं वा नावनम् ॥

नासाशोषे बलातैलं पाने शिरोबस्तौ च । स्निग्धस्य स्वेदः । क्षीरसर्पिर्नस्यं मधुरवर्गसाधितं वा तैलम् । स्नैहिको धूमः । तथा नासानाहेऽपि । एवमनुपशमे शिरोविरेकः ॥

नासाशोषाख्ये सुबोधम् । क्षीरात् गृहीतं घृतं क्षीरसर्पिः । स्नैहिको धूमः सूत्रोक्तः । तथेति नासाशोषक्रमसमुच्चयो नासानाहाख्येऽपि । एवं च नासानाहस्यानुपशमे शिरोविरेकः ।

नासापाके दीप्तौ च जलौकोभिरस्रविस्रावणम् । शीतैरूर्ध्वाधोविरेकलेपसेकाः । नासास्रावे तीक्ष्णं नस्यं धूमश्च ॥

नासापाकदीप्त्याख्ययोर्जलौक आदिकम् । नासास्रावे सुबोधम् ॥

अपीनसे पूतिनासे च गुडमरिचहिङ्गुशिवाटिकाविलङ्गैरजामूत्रपिष्टैर्नस्यम् । कफप्रतिश्यायवच्च स्नेहस्वेदवमनानि ॥

अपीनसपूतिनासयोर्गुडादिभिरजामूत्रपिष्टैर्नस्यम् । हिंगुशिवाटिका हिंगुपत्री । कफप्रतिश्यायवत् स्नेहादीनि ॥

वमितवतो निर्गुण्डीशिग्रुतर्कारीफणिजकक्षवकसुरसार्जकपत्रस्वरसेन सार्षपं पीलुजं वा तैलं विपाच्य नस्यं विदध्यात् ।

वमितवतः कृतवमनस्य । निर्गुण्ड्यादिपत्रस्वरसेन सर्षपतैलं पीलुजं वा तैलं विपाच्य नस्यं विदध्यात् ॥

लाक्षाविलङ्गपिप्पलीलवङ्गक्षवकनिशाकुष्ठवचाकरञ्जिकाकल्कैर्वा तिलतैलम् । शिग्रुबृहतीदन्तीमूलबिल्वव्योषसुरससैन्धवैर्वा ॥

अथवा लाक्षादिकल्कैस्तिलतैलं विपाच्य नस्यं विदध्यात् । शिग्र्वादिकल्कैर्वा । इत्यपीनसे पूतिनासे च ॥

उत्पन्नमात्रं पूयरक्तं रक्तप्रतिश्यायवच्चिकित्सेत् । प्रवृद्धं नाडीव्रणवत् । कृतवमनस्य चास्य नस्यधूमौ प्रयोजयेत् ॥

पूयरक्ताख्यमुत्पन्नमात्रमेव रक्तप्रतिश्यायविधानेन चिकित्सेत् । प्रवृद्धं पुनर्वक्ष्यमाणं नाडीव्रणवत् । अस्य च प्रवृद्धरक्तपूयवतः कृतवमनस्य धूमं दोषाद्यपेक्षया योजयेत् ॥

अर्शांसि विधिवत् क्षारेणाग्निना वा दहेत् । स्थूलानि तु शस्त्रेण स्पृष्ट्वा दाहानन्तरं शीतां क्रियां योजयेत् ॥

अर्शांसीति । विधिवत् ग्रहणमपायपरिरक्षार्थं । स्थूलानि त्वर्शांसि शस्त्रेण स्पृष्ट्वा छित्वा दहेदिति सम्बन्धः । सुबोधम् ॥

वर्तिं च नासायां कुम्भनिकुम्भाग्निकसैन्धवपिप्पलीमनःशिलालकल्कमधुघृतप्रदिग्धाम् ॥

वर्तिं च चेलमयीं कुम्भादिकल्कमधुघृतप्रदिग्धां नासायां योजयेदिति सम्बन्धः ॥

तुवरिकाबिभीतकहरिद्रालोध्रप्रियंगुकरञ्जिकाकल्कगुडोदकविपक्वं तैलं नावनम् । करञ्जकलोध्रोत्पलमधुकातिन्दुकास्थित्रिफलाखदिरसारविपक्वं वा ॥

तुवरिकादिविपक्वं तैलं करञ्जकलोध्रादिभिर्विपक्वं वा तैलं नावनम् ॥

यथादोषं च स्नेहवमनविरेकादीन् प्रणिदध्यात् ॥

दोषस्वरूपानतिक्रमेण च स्नेहादीन् प्रणिदध्यात् । इत्यर्शांसि ॥

अर्बुदं बलिशेन गृहीत्वा मण्डलाग्रेण मूले समं छिन्द्यात् । छिन्ने चोच्छिङ्खयेत् । चेलप्रमृष्टं च व्रणं शलाकया दहेत्तैलेन वा । अग्निदग्धं म्रक्षयेत्ततः शिशिरैः प्रदेहैः ॥

अर्बुदे सुबोधम् । उच्छिङ्खयेत् दुच्छ्वासेनान्तर्नयेत् । ततोऽनन्तरं शिशिरैः प्रदेहैर्म्रक्षयेत् ॥

उपरूढव्रणस्य लोध्रावापं तीक्ष्णोष्णलवणद्रव्यगोमूत्रयुक्तं सार्षपं कारञ्जं वा तैलं नावनम् । पित्तजे रक्तजे वार्बुदे गोदन्तसैन्धवालकासीसकांस्यनीलैरम्बुपिष्टैरालेपः । ततश्च शीताः प्रदेहसेकाः । शीतैरेव च साधितानि घृतान्यभ्यञ्जनस्यपानानि ॥

उपरूढार्बुदस्य तीक्ष्णादिगुणैर्द्रव्यैर्लोध्रावापं गोमूत्रेण युक्तं सार्षपं तैलं कारञ्जं वा विपक्वं नावनम् । सुबोधम् । शीताः शीतवीर्यस्पर्शाः ॥

मांसमेदःसन्निपातार्शोर्बुदानि चैवं साधयेदिति । भवति चात्र ॥

मांसादिजानि त्वर्शोर्बुदानि चैवमित्युक्तेन छेदनादिना प्रकारेण साधयेत् । गतानुगतिका ॥

उपसंहरति ।

हीनच्छेदात् पुनर्वृद्धिरतिच्छेदात् स्वरक्षयः । गन्धाज्ञानं च वीसर्पो मूर्छा छिन्द्यादतः समम् ॥

इत्युत्तरे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

छेद्यमर्शोर्बुदं समं छिन्द्यात् । कुत इत्याह हीनच्छेदादित्यादि । सुबोधम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-मुत्तरे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

मुखरोगविज्ञानीयम् ।

ऊर्ध्वाङ्गक्रमेण मुखरोगाणां हेत्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो मुखरोगविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

मात्स्यमाहिषवाराह पिशितामकमूलकम् ।
माषसूपदधिक्षीर शुक्तेक्षुरसफाणितम् ॥
अवाक्शय्यां च भजतो द्विषतो दन्तधावनम् ।
धूमच्छर्दनगण्डूषानुचितं च सिराव्यधम् ॥
क्रुद्धाः श्लेष्मोल्बणा दोषाः कुर्वन्त्यन्तर्मुखं गदान्

मात्स्येत्यादिना मुखरोगाणां सामान्यं निदानम् । मात्स्याद्यामिषादिकं भजतो दन्तधावनादिकं चोचितसिराव्यधान्तं द्विषतः श्लेष्मोद्रूणास्त्रयो दोषा अन्तर्मुखं कुपितास्तत्रैव गदान् कुर्वन्ति । फाणितं क्षुद्रगुडः । अवाक्शय्याऽधोमुखस्य शयनम् ॥

तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तो वातेनौष्ठो द्विधाकृतः ।

तत्रेत्यादिना रोगा उच्यन्ते । य ओष्ठो वातेन द्विधाकृतो भवति स रोगो नाम्ना खण्डोष्ठः ॥

ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ ।
दाल्येते परिपाट्येते परुषासितकर्कशौ ॥

पवनादोष्ठकोपाख्ये रोगे स्तब्धादिरूपावोष्ठौ भवतः ।

पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ ।
पिटकाभिर्बहुक्लेदावाशुपाकौ

पित्तादोष्ठकोपे तीक्ष्णासहत्वादिगुणावोष्ठौ । चितौ व्याप्तौ ॥

कफात् पुनः
शीतासहौ गुरू शूनौ सवर्णपिटकाचितौ ॥

कफादोष्ठकोपे शीतासहत्वादिगुणौ । शूनौ शोफयुक्तौ ॥

सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धास्रावपिच्छिलौ ।
अकस्मान्म्लानसंशूनरुजौ विषमपाकिनौ ॥

सन्निपातादोष्ठकोपे अनेकाभौ नानावर्णौ दुर्गन्धादिगुणौ च अकस्मादकारणं म्लानत्वादिगुणो ययोः । तेन कदाचिन्म्लानौ कदाचित् संशूनौ कदाचित् सरुजौ कदाचिचारुजौ । विषमपाकिनौ कचित् सपाकौ कचित् कठिनावित्यर्थः ॥

रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ।
खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेऽर्बुदं भवेत् ॥

रक्तोपसृष्टौ रक्तार्दितावोष्ठौ रक्तवर्णौ भूत्वा शोणितं स्रवतः । अत्र च रक्तोष्ठकोपे

रक्ते स्रावात् क्षीणे खर्जूरसदृशमर्बुदं भवेत् ॥

मांसपिण्डोपमौ मांसात् स्यातां मूर्च्छेत् क्रिमी-[क्रमात् ॥

मांसाद्दुष्टान्मांसपिण्डोपमावोष्ठौ क्रमाच्च मूर्च्छेत् क्रिमी स्याताम् ॥

तैलाभश्वयथुक्लेदौ सकण्ड्वौ मेदसा मृदू ॥

मेदसा दुष्टेनोष्ठौ तैलाभश्वयथुक्लेदौ तैलाभौ श्वयथुक्लेदौ ययोस्तौ तथोक्तौ सकण्ड्वौ कण्डूयुक्तौ मृदू च भवतः ॥

क्षतजाववदीर्येते पाट्येते चासकृत् पुनः ।
ग्रथितौ च पुनः स्यातां कण्डूलौ दशनच्छदौ ॥

क्षतजावोष्ठौ यौ क्षतेन कुपितौ तयोरवदरणादिकं लिङ्गम् । [पुनस्तथाप्यचिकित्सिते सति ग्रथितौ कण्डूलौ कण्डूयुक्तौ स्याताम्] ॥

जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ॥

वातकफाद्धेतोर्जलबुद्बुदवज्जलार्बुदमोष्ठे भवति । इत्योष्ठे एकादश ॥

गण्डालजी स्थिरः शोफो गण्डे दाहरुजान्वितः॥

दाहाद्यन्वितः स्थिरश्चाचलो गण्डे यः शोफः स गण्डालजी । इति गण्ड एकः ॥

वाताद्दुष्णासहा दन्ताः शीतस्पर्शाधिकव्यथाः ।
दाल्यन्त इव शूलेन शीताख्यो दालनश्च सः ॥

वाताद्धेतोरुष्णासहत्वादिगुणा दन्ता भवन्ति स रोगो नाम्ना शीतोदालनश्चोच्यते । [शूलेन दाल्यन्त इवेत्यनेन शूलस्यातिपीडाकरत्वं सूचितम्] ॥

दन्तहर्षे प्रवाताम्लशीतभक्षाक्षमा द्विजाः ।
भवन्त्यम्लाशनेनैव सरुजश्चलिता इव ॥

वातादेव दन्तहर्षाख्ये रोगे प्रवाताद्यक्षमा अम्लाशनेनैव सरुजश्चलिता इव दन्ता भवन्ति । [प्रवाते अम्लशीतयोर्भक्षे भक्षणे चाक्षमा अशक्ताः । अत्राम्लशब्दो रसवाची । अम्लाशनेनैवेत्यत्राम्लशब्दो वृक्षाम्लवाची] ॥

दन्तभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः

दन्तभेदाख्ये रोगे द्विजा दन्तास्तोदभेदाद्यन्विता भवन्ति । [अत्र रुक्तोदौ दन्तमूले । स्फुटनभेदौ दन्त एवेति मन्तव्यम्] ॥

चालश्चलद्भिर्दशनैर्भक्षणादधिकव्यथैः ॥

चालो नाम रोगश्चलद्भिर्भक्षणादधिकव्यथैश्च दशनैर्भवति । [चलद्भिः कम्पमानैर्भक्षणाद्यस्य कस्यापि चर्वणादधिका पूर्वस्मादतिरिक्ता व्यथा पीडा येषां तैः] ॥

करालस्तु करालानां दशनानां समुद्भवः ॥

स करालो नाम रोगो यः करालानां विकटानां दन्तानां समुद्गमः ॥

दन्तोऽधिकोऽधिदन्ताख्यः स चोक्तः खलवर्द्धनः ।
जायमानेऽतिरुग्दन्ते जाते तत्र तु शाम्यति ॥

यस्तु सन्निवेशादधिको दन्तः सोऽधिदन्ताख्यो रोगः तस्यैव खलवर्द्धन इति नाम । तत्र चाधिदन्ते जायमाने रुग्जायते जाते तु तस्मिन् रुक् शाम्यति ॥

अधावनान्मलो दन्ते कफो वा वातशोषितः ।
पूतिगन्धिः स्थिरीभूतः शर्करा

दन्तानामधावनादप्रक्षाळानाद्योन्नादिमलः श्लेष्मा वा वातेन शोषितः सन पूतिगन्धिः स्थिरीभूतश्च स नाम्ना शर्करेत्युचते ॥

साप्युपेक्षिता ।
शातयत्यणुशो दन्तकपालानि कपालिका ॥

सापि शर्करोपेक्षिता सत्यणुशोल्पशो दन्तकपालानि शातयति स कपालिका नाम रोगः ॥

श्यावः श्यावत्वमायातो रक्तपित्तानिलैर्द्विजः ॥

द्विजो दन्तो रक्तादिभिः श्याववर्णत्वमायातः श्यावो नाम रोगो भवति ॥

समूलं दन्तमाश्रित्य दोषैरुद्बणमारुतैः ।
शोषितेमाज्ञिसुषिरे दन्तेन्नमलपूरिते ॥
पूतित्वात् क्रिमयः सूक्ष्मा जायन्ते जायते ततः ।
अहेतुतीव्रार्त्तिशमः ससंरम्भोसितश्चलः ।
प्रलूनः पूयरक्तस्रुत् सचोक्तः क्रिमिदन्तकः ।

उद्बणमारुतैर्मारुताधिकै स्त्रिभिर्दोषैः समूलं मूलसहितं दन्तमाश्रित्य तन्मज्जानि शोषिते अत एव चान्तर्दन्ते सुषिरेन्नमलपूरिते सति नेन मलेन पूतित्वात् सूक्ष्माः क्रिमयो जायन्ते । ततश्चाहेत्वकारणमेव तीव्रार्तिर्जायते । अकारणमेव तस्याः शमश्च । ससंरम्भ इत्यादि प्रकरणाद्दन्तः । प्रलून उद्धृतः । छिन्न इत्यर्थः । सरोगः क्रिमिदन्ताख्य उक्तः । इति दन्ते दश रोगाः ॥

श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहन्त्यस्रमहेतुकम् ।
शीर्यन्ते दन्तमांसानि मृदुक्लिन्नासितानिच ॥
शीतादोसौ

श्लेष्मरक्तेन हेतुना पूतीनि दुर्गन्धीनि दन्तमांसान्यहेतुकमेवास्रं वहन्ति मृद्वादिगुणयुक्तानि च भवन्ति शीर्यन्ते चासौ रोगः शीतादः ॥

उपकुशः पाकः पित्तासृगुद्भवः ।
दन्तमांसानि दह्यन्ते रक्तान्युत्सेधवन्त्यतः ॥
कण्डूमन्तिस्रवन्त्यस्रमाध्मायन्तेसृजिस्थिते ।
चला मन्दरुजो दन्ताः पूतीवक्त्रं च जायते ॥

पित्तासृगुद्भवो यो दन्तमांसानां पाकः स नाम्नोपकुशः । तत्र च दन्तमांसानां दाहो रक्तत्वमुत्सेधश्च भवति । अतश्चोत्सेधात दन्तमांसानि कण्डूमन्त्यस्रं च स्रवन्ति । असृजि रक्ते स्थिते रुद्धे आध्मायन्ते परिपूर्यन्ते । दशनाश्च चला मन्दरुजश्च भवन्ति वक्त्रं च पूति जायते ॥

दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घनः ।
कफास्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दन्तपुप्पुटः ॥

दन्तयोरिति द्वयो स्त्रिषु वा दन्तेषु मूलेष्विति प्रकरणात् । कफास्राद्धेतोर्बदरास्थिनिभो घनस्त्रिरुक् च शोफो भवति । स च शीघ्रं पच्यते । स नाम्ना दन्तपुप्पुटः ॥

**दन्तमांसे मलैः सास्रैर्बाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः ।
सरुग्दाहः स्रवेत् भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ॥**

सास्रैः सरक्तैर्वातादिभि स्त्रिभिर्दोषैर्दन्तमांसे अन्तर्बहिश्च गुरुः सरुग्दाहश्च श्वयथुर्भवति स च भिन्नः पूयास्रं स्रवेत् स रोगो नाम्ना दन्तविद्रधिः ॥

**श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान्रक्तपित्तजः ।
लालास्रावी स सुषिरो दन्तमांसप्रशातनः ।।**

दन्तमूलेषु दन्तोत्पत्तिस्थानेषु रक्तपित्तजो रुजावान् रुजायुक्तः लालास्रावी लालास्रावयुक्तो दन्तमांसप्रशातनश्च यः श्वयथुः स नाम्ना सुषिरः । दन्तमांसं प्रकर्षेण शातयतीति दन्तमांसप्रशातनः ॥

**ससन्निपातज्वरवान् सपूयरुधिरस्रुतिः ।
महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धनः ॥**

स एव शोफः सन्निपातज्वरादिना युक्तो विश्लिष्टदन्तबन्धनस्थानश्च नाम्ना महासुषिर इत्युक्तः ॥

**दन्तान्तेकीलवच्छोफो हनुकर्णरुजाकरः ।
प्रतिहन्त्यभ्यवहृतिं श्लेष्मणासोधिमांसकः ॥**

श्लेष्मणा हेतुना दन्तान्ते दन्तमालाविच्छेदे हन्वादिरुजाकरो यः श्वयथुरभ्यवहृतिं भोजनं प्रतिहन्त्यन्तरा शल्यभूतत्वात् । स रोगो नाम्नाऽधिमांसकः ॥

**घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।
यस्मिंश्चलन्ति दन्ताश्च स विदर्भोऽभिघातजः ॥**

स विदर्भो नामाभिघातजो रोगो भवति । यो येन केनचित् घृष्टेषु दन्तमांसेषु महान् संरम्भो जायते । यस्मिन् दन्ताश्चाचला श्चलन्ति ॥

**दन्तमांसाश्रितान्रोगान् यः साध्यानप्युपेक्षते ।
अन्तस्तस्यास्रवन् दोषः सूक्ष्मांसञ्जनयेद्गतिम्
पूयं मुहुः सास्रवति त्वङ्मांसास्थिप्रभेदिनी ॥**

यः पुरुषः साध्यानपि दन्तमांसाश्रितान्रोगानुपेक्षते तस्यान्तरस्रवन् गृह्णन् दोषः सूक्ष्मां गतिं नाडीं सञ्जनयेत । सा च नाडीत्वगादिभेदिनी मुहुः पूयं स्रवति । [यः पुरुषः साध्यान् साधयितव्यान् शीतादादीनुपेक्षते न साधयति अपिशब्दान्नकेवलमन्यरोगोपेक्षया दोषादिभिः स्वयमपि जायत इति सूचितम् । तस्यान्तः स्थितो दोषः अस्रवन् स्रोतोरोधादनिर्गच्छन् दोषशब्देन पूयं गृह्यते ॥]

ताः पुनः पञ्चविज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः ॥

ताः पुनर्नाड्यः पञ्चविज्ञेयाः । कथमित्याह । स्वैर्नाडीविज्ञाननिर्दिष्टैः पृथग्दोषसन्निपातशल्यभेदेन वातात् सरुगित्यादिभिर्लक्षणैर्यथोदितैः । एवं दन्तमूले त्रयोदशरोगाः ॥

**शाकपत्रखरासुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ।
जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्कुरैश्चिता
शल्मलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहला गुरुः ॥**

वातदूषिता जिह्वा शाकतरुपत्रवत् खरा सुप्ता च निबन्धनात् भवति स्फुटिता च ।

पित्ताद्धेतोर्दाहादियुक्ता जिह्वा भवति । कफेन हेतुना दूषिता जिह्वा तु शल्मली कण्टकाभैर्मांसाङ्कुरैश्चिता व्याप्ता बहळा घना गुरुश्च भवति ॥

कफपित्तादधः शोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नतः ।
मत्स्यगन्धिर्भवेत् पक्वः सोऽलसो मांसशातनः ॥

जिह्वाया अधोभागे कफपित्ताच्छोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नतश्च भवति स च पक्वः सन् मत्स्यगन्धिर्भवेन्मांसशातनश्च । स रोगो नाम्नाऽलसः

प्रबन्धनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्निभः ।
साङ्कुरः कफपित्तास्रैर्लालोषास्तम्भवान् खरः
अधिजिह्वः सरुक्कण्डू वाक्याहारविघातकृत् ॥

जिह्वाया अधोभागे प्रबन्धने मूले जिह्वाग्रसन्निभः सांकुरश्चयः शोफः कफादिभिर्लालादियुक्तः खरः खरस्पर्शो रुगादिकृच भवति स रोगो नाम्ना अधिजिह्वः । विघातशब्दो वाक्याहाराभ्यां सम्बध्यते ॥

तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि स्थितः ॥

तादृगेवैवं लक्षण एव जिह्वाया उपरि स्थितः शोफ उपजिह्वाख्यो रोगः । इति जिह्वायां षट् ॥

तालुमांसेऽनिलाद्दुष्टे पिटकाः सरुजाः खराः ।
बह्वोघनास्रावयुता स्ता स्तालुपिटकाः स्मृताः ॥

अनिलात्तालुमांसे दुष्टे सरुजात्वादिगुणा याः पिटका भवन्ति ता नाम्ना तालुपिटकाः स्मृताः ॥

तालुमूले कफात्सास्रान्मत्स्यबस्तिनिभो मृदुः ।
प्रलम्बः पिच्छिलः शोफो नासयाहारमीरयन् ।
कण्ठोपरोधतृट्कासवमिकृत् गळशुण्डिका ॥

सास्रात् कफात्तालुमूले यः शोफो भवति । किम्भूत इत्याह । मत्स्यबस्तिनिभत्वादिस्वरूपः । मत्स्यबस्तिः शुक्तिमत्स्येषु मध्ये दृश्यते । सशोफो भुज्यमानमाहारं नासयेरयन् प्रेरयन् कण्ठोपरोधादिकृत् भवति । स रोगो नाम्ना गळशुण्डिका ॥

तालुमध्ये निरुग्मांसं संहतं तालुसंहतिः ॥

तालुमध्ये रुजया विना यन्मांसं संहतं भवति स रोगस्तालुसंहतिर्नाम्ना । संहतमेकत्र पुञ्जीभूतम् ॥

पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्वयथुरर्बुदम् ॥

रक्ताद्धेतोस्तालुमध्ये यः पद्माकृतिः श्वयथुः सनाम्नाऽर्बुदं भवति ॥

कच्छपः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥

तत्रैव तालुमध्ये कफाद्धेतो श्चिरवृद्धी रुजारहितश्च यः कच्छपाकारः श्वयथुः स नाम्ना कच्छपः ॥

कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां पुप्पुटो नीरुजः स्थिरः ॥

तत्रैव श्लेष्ममेदोभ्यां बदरसदृशः स्थिरो नीरुजश्च यः श्वयथुः सनाम्ना पुप्पुटः ॥

पित्तेनपाकः पाकाख्यः पूयास्रावी महारुजः ॥

पित्तेन तालुमध्ये पूयास्रावी महारुजश्च यः पाकः सरोगो नाम्ना पाकः ॥

वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाह्वयः ॥

वातपित्तादिभिस्तालुनि शोषो भवति स रोगस्तदाह्वयस्तालुशोषनामेत्यर्थः । इत्यष्टौ तालुरोगाः ॥

जिह्वाप्रबन्धजाः कण्ठे दारुणा मार्गरोधिनः ।
मांसांकुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी

कण्ठे कण्ठस्यान्तर्भागे जिह्वाप्रबन्धने जिह्वामूले जाता ये दारुणादिगुणा मांसांकुरास्ते रोहिणी नाम रोगो भवति । सा च शीघ्रकारिणी शीघ्रमेवस्वं कर्म मारणाख्यं करोति ॥

कण्ठास्यशोषकृद्वातात् साहनुश्रोत्ररुक्करी ।
पित्ताज्ज्वरोषातृण्मोहकण्ठधूमायनान्विता ॥
क्षिप्रजाक्षिप्रपाकातिरागिणी स्पर्शना सहा ।
कफेन पिच्छिला पाण्डुरसृजास्फोटकाचिता ॥
तप्ताङ्गारनिभाकर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ।
गंभीरपाका निचयात् सर्वलिङ्गसमन्विता ॥

कण्ठेत्यादि । रुक्पर्यन्तं वातजरोहिणी लक्षणम् । ज्वरादिकं स्पर्शनासहान्तं पित्तरोहिण्याः । कफेन रोहिणी पिछिला पैच्छिल्ययुक्ता पाण्डुः पाण्डुरवर्णा च भवति । असृजा दोषदुष्टेन रोहिणी स्फोटकाचितत्वादिगुणा पित्तजाकृतिः पित्तरोहिणीसमानलक्षणा च [तप्ताङ्गारनिभा तप्ताङ्गारसदृशी तापाद्विनाङ्गारस्यासम्भवादङ्गारशब्देनैव तापे सिद्धे पुनरपि तप्ताङ्गारनिभेत्युक्तत्वादस्यतापरागाद्यतिशयोध्व - न्यते ।] निचयात् सन्निपाताद्रोहिणी गभीरपाकाऽवगाढपाका सर्वैर्वातादिरोहिणीलिङ्गैः समन्विता च भवति ॥

दोषैः कफोद्भवैः शोफः कोलवत् ग्रथितोन्नतः ।
शूककण्टकवत् कण्ठे शालूको मार्गरोधनः ॥

कफोद्भवैस्त्रिभिर्दोषैर्बदरवत् ग्रथितश्चोन्नतश्च शूकवत् कण्टकवच्च स्रोतो रोधनो यः श्वयथुः कण्ठे भवति स नाम्ना शालूकः ॥

वृन्दो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृत् गळपार्श्वगः ॥

तैरेव दोषैर्गळस्यपार्श्वे गोवृत्तोन्नतो दाहज्वरकृच्च यः श्वयथुः सनाम्ना वृन्दः । [अनुक्तकारणविशेषत्वात् पूर्वोक्तैरेव दोषैः कृतो गळपार्श्वगः गळमार्गस्य वामदक्षिणान्यतरपार्श्वगतः वृत्तश्चोन्नतश्च वृत्तोन्नतः वृत्तो वर्तुळः । दाहं ज्वरं च करोतीति दाहज्वरकृत दाहादिज्वरं करोतीति वा य एवंविधः शोफः सवृन्दाख्यो रोगः ।]

हनुसन्ध्याश्रितः कण्ठे कार्पासीफलसन्निभः ।
पिच्छिलोमन्दरुक्शोफःकठिनस्तुण्डिकेरिका॥

तैरेव यः श्वयथुः कण्ठे हनुसन्धिमाश्रित्य जातः कार्पासीफलसदृशः पिच्छिलत्वादिगुणश्च भवति स नाम्ना तुण्डिकेरिका ॥

बाह्यान्तःश्वयथुर्घोरो गळमार्गार्गळोपमः ।
गळौघो मूर्द्धगुरुतातन्द्रालालाज्वरप्रदः ॥

तैरेव यः श्वयथुः कण्ठे बाह्यान्तः बहिर्भागेऽन्तर्भागे च घोरो भयङ्करः गळस्रोतसोऽर्गळोपमो द्वारबन्धनसदृशो मूर्द्धगुरुतादिप्रदश्च स नाम्ना गळौघः ॥

वलयं नातिरुक्शोफस्तद्वदेवायतोन्नतः ॥

तैरेव दोषैस्तद्वदेव बाह्यान्तर्गळमार्गर्गळोपमो नातिरुगायतोन्नतश्च यः शोफः स वलयमिति नाम्ना भवति ॥

मांसकीलो गळे दोषैरेकोनेकोथवाल्परुक् ।
कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहृतिःपृथुमूलोगिलायुकः॥

दोषैर्वातादिभिर्गळे एको वानेको वा कृच्छ्रोछ्वासः कृच्छ्राभ्यवहृतिश्च यो मांसांकुरो भवति स नाम्ना गिलायुकः ॥

भूरिमांसांकुरवृता तीव्रतृड्ज्वरमूर्द्धरुक् ।
शतघ्नीनिचितावर्त्तिः शतघ्नीवातिरुक्करी ॥

तैरेव दोषैः कृता भूरिभिः प्रभूतैर्मांसांकुरैर्वृता परिवृता तीव्रतृडादियुक्ता गळे निचिता कण्ठस्रोतसि समन्ताद्व्याप्ता या वर्तिरतिरुक्करी भवति सा रुजयाऽकृत्या च शतघ्नीसादृश्याच्छतघ्नी । शतघ्न्याख्यश्चायुधः कण्टकाचिता यष्टिर्भवति ॥

व्याप्तसर्वगळःशीघ्रजन्मपाको महारुजः ।
पूतिपूयनिभास्रावी श्वयथुर्गळविद्रधिः ॥

व्याप्तसर्वगळत्वादियुक्तः श्वयथुर्नाम्ना गळविद्रधिः । शीघ्रं जन्मपाकौ यस्य स तथोक्तः । [व्याप्तसर्वगळः गळे समन्ताद्व्याप्तः । अत्र सर्वशब्देनगळस्य बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहः । पूतीपूयनिभास्रावी पूतीपूयतुल्यः आस्राव आस्रवणं तेन युक्तः । अत्र पूयनिभशब्देन पकोप्यन्यविद्रधिवत् पूयं न स्रवति तत्तुल्यं कफमेव स्रवतीत्यर्थः ॥]

जिह्वावसानेकण्ठादावपाकं श्वयथुं मलाः ।
जनयन्ति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद्गळार्बुदम् ॥

मला वातादयो जिह्वाया अवसाने कण्ठस्यादौ प्रारम्भे वा पाकरहितं स्थिरमचलं लोहितं रुजारहितं च यं श्वयथुं जनयन्ति तत् गळार्बुदं भवति । [जिह्वाया अवसाने अन्ते हृदये जिह्वावसानमिति धन्वरिः । हृदयात् पच्यमानानामाध्मानाद्रुक्मसारवत् । कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते । अत्र कण्ठरोगप्रसङ्गात् जत्रोरुपरि जिह्वावसानमिति मन्तव्यम् ॥]

पवनश्लेष्ममेदोभिर्गळगण्डो भवेत् बहिः ।
वर्द्धमानः सकालेन मुष्कवल्लम्बतेनिरुक् ॥

पवनादिभिर्बहिस्त्वग्भागे गळगण्डाख्यो रोगो भवेत् । स च कालेन वर्द्धमानो निरुक् सन् मुष्कवद्वृषणवल्लम्बते ॥

कृष्णारुणोवातोदाढ्यः स वातात् कृष्णरा-
[जिमान् ।
वृद्धस्तालुगळे शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥
स्थिरः सवर्णः कण्डूमान् शीतस्पर्शो गुरु
[कफात् ।

वृद्धस्तालुगळे लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥

तत्र कृष्ण इत्यादिना पवनहेतुकस्य गळगण्डस्य लिङ्गम् । श्लेष्मजस्य स्थिर इत्यादि ॥

मेदसा श्लेष्मवद्धानिवृद्ध्योः सोनुविधीयते ।
देहं वृद्धश्च कुरुते गळे शब्दं स्वरेल्पताम् ॥

मेदसा हेतोर्गळगण्डे श्लेष्मवत् कफगळगण्डवत् लिङ्गम् । स गळगण्डो हानिवृध्योश्च देहमनुविधीयते । यदैव देहो वर्द्धते तदैव गळगण्डोपि वर्द्धते । यदैव देहोऽपचीयते तदैव सोपीत्यर्थः । स च मेदोजो गळगण्डो वृद्धो गळशब्दादिकं कुरुते ॥

श्लेष्मरुद्धानिलगतिः शुष्ककण्ठो हतस्वरः ।
ताम्यन् प्रसक्तं श्वासिति येनसस्वरहानिलात् ॥

येन रोगेण पुरुषः श्लेष्मरुद्धानिलगतिः शुष्ककण्ठत्वादियुक्तो भवति सोनिलाज्जायते स नाम्ना स्वरहा । इत्यष्टादश गळरोगाः । [श्लेष्मणा रुद्धा अनिलस्य प्राणाख्यस्य मरुतो गतिर्गमनं यस्य । शुष्कमनार्द्रं कण्ठं यस्य । हतस्वरः सन्नस्वरः ताम्यन् ग्लपितेन्द्रियः । प्रसक्तं कफावृतकण्ठमार्गत्वात् प्रकर्षेण सक्तं । श्वासिति श्वासमुक्तिं करोति ॥]

करोति वदनस्यान्तर्व्रणान् सर्वसरोनिलः ।
सञ्चारिणोऽरुणान्रूक्षानोष्ठौताम्रौ चलत्वचौ ॥
जिह्वा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कण्टकाचिता ।
विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखं पाको मुखस्य सः ॥

सर्वसरोव्याप्तिमानानिलोऽन्तर्वदनं सञ्चार्यादिगुणान् व्रणान् करोति । सञ्चारिणो नियतस्थानाः । ततश्चोष्ठौ ताम्रौ ताम्रवर्णौ चलत्वचौ च भवतः । जिह्वा शीतासहत्वादिगुणा । स चातुरः कृच्छ्रेण मुखं विवृणोति स रोगो नाम्ना मुखपाकः ॥

अधः प्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः ।
यात्यूर्ध्वंवक्त्रदौर्गन्ध्यंकुर्वन्नूर्ध्वगुदस्तु सः ॥

अर्शोगुल्मादिभिर्वायुरधःप्रतिहतो वक्त्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वं याति । स रोगो नाम्नोर्ध्वगुदः ॥

मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषे तिक्तवक्त्रता ।
क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणा स्तद्वच्च रक्तजे ॥

पित्तजे मुखपाके दाहादिकं लिङ्गम् । क्षारेणोक्षितं सिक्तं यत् क्षतं व्रणस्तत्समा दाहवेदनादिगुणा व्रणाः । तद्वदेव रक्तजे ॥

कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमत्पिच्छिला व्रणाः ॥

कफजे मुखपाके मधुरास्यत्वादि लिङ्गम् । कण्डूमन्तश्चते पिच्छिलाश्च कण्डूमत्पिच्छिलाः ॥

अन्तःकपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डु कफोर्बुदम् ।
कुर्यात्तत् घट्टितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ॥

अन्तःकपोलं कपोलान्तर्भागमाश्रित्य कफः श्यावपाण्ड्वर्बुदं कुर्यात् । तच्चार्बुदं

घट्टितं शाकपत्रादिनावघृष्टं छिन्नं वृद्धिपत्रादिना । मृदितं विलायनाय कृतमर्दनमपि पुनर्वर्द्धते । [सर्वास्यरोगस्यास्यान्तः कपोलकथनमास्यान्तर्भागद्योतनार्थम् । आश्रित्येत्युक्तत्वात् प्रवृद्धस्य पुनर्बहिर्गतिः सूचिता । विवर्द्धत इत्युक्तत्वात् छेदनाद्यनन्तरजनितस्य पूर्वस्मादाधिक्यमपि सूचितम् ॥]

मुखपाको भवेत् सास्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥

सास्रैः सरक्तैः सर्वैर्मलैः वातादिभिर्मुखपाको नाम सर्वलक्षणो रोगो भवेत् । [सर्वाकृतिः सर्वलक्षणः सर्वेषां वातादिमुखपाकानां लक्षणैर्युक्त इत्यर्थः ॥]

पूत्यास्यता च तैरेव दन्तकाष्ठादिविद्विषः ॥

दन्तकाष्ठादिविद्विषः अननुष्ठितदन्तकाष्ठादिकस्य पुरुषस्य आदिशब्देनाञ्जननस्यधूमगण्डूषादिपरिग्रहः । तैरेवेति स सास्रैर्मलैः पूत्यास्यनामा रोगो भवति । इत्यष्टौ सर्वास्यरोगाः ॥

ओष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गळे ।
वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पञ्चसप्ततिरामयाः ॥

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेणोष्ठादिष्वष्टसु स्थानेषु पञ्चसप्ततिरामया उक्ताः ॥

केनविभागेनेत्याह ॥

एकादशैकोदश च त्रयोदश तथा च षट् ।
अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्

एकादशेत्यादि । ओष्ठेषु खण्डौष्ठः, वातोष्ठकोपः, पित्तोष्ठकोपः । कफोष्ठकोपः, सन्निपातोष्ठकोपः, रक्तोष्ठकोपः, अर्बुदम्, मांसोष्ठकोपः, मेदोष्ठकोपः, क्षतोष्ठकोपः, जलार्बुदाख्यः, इत्येकादश रोगाः । गण्डे गण्डलाड्याख्य एको रोगः । द्विजे दन्ते शीतदन्त, दन्तहर्ष, दन्तभेद, चाल, कराळाऽधिदन्त, शर्करा, कपालिका, श्याव, क्रिमिदन्ताख्या दश रोगाः । मूले प्रकरणाद्दन्तमूले शीतादोऽपकुश, दन्तपुप्पुट, दन्तविद्रधि, सुषिर, महासुषिराऽधिमांस, विदर्भाख्याः पञ्चभिर्नाडीभिः सह त्रयोदश रोगा भवन्ति । जिह्वायां वातदूषिता, पित्तदूषिता, कफदूषिता, ऽलसा, ऽधिजिह्वो, ऽपजिह्विकाख्याः षड्रोगा भवन्ति । तालुके तालुपिटका, गळशुण्डी, तालुसंहति, त्वाल्वर्बुद, कच्छप, तालुपुप्पुट, तालुपाक, तालुशोषाख्या अष्टौ रोगाः । गळे वातरोहिणी, पित्तरोहिणी, कफरोहिणी रक्तरोहिणी, सन्निपातरोहिणी, शालूक, वृन्द, तुण्डिकेरी, गळौघ, वलय, गिलायुक, शतघ्नी, गळविद्रधि, गळार्बुद, पवनगळगण्ड, श्लेष्मगळगण्ड, मेदोगळगण्ड, स्वरघ्नाख्या अष्टादश रोगा भवन्ति । सर्वत्राशेषे वक्त्रे वातमुखपाको, ऽर्धगुद, पित्तमुखपाक, रक्तमुखपाक, कफमुखपाक, कफार्बुद, सन्निपातमुखपाक, पूत्यास्याख्या अष्टौ रोगा भवन्तीति क्रमार्थः । एवमेकीकृत्यैते पञ्चसप्तती रोगाः ॥

तेष्वनुपक्रमाः ।

कराळो मांसरक्तोष्ठावर्बुदानि जलाद्विना ॥
कच्छपस्तालुपिटका गळौघः सुषिरो महान् ।

स्वरघ्नोर्ध्वगुदश्यावशतघ्नीवलयालसाः ॥
नाड्योष्ठकोपौ निचयाद्रक्तात् सर्वैश्च रोहिणी ।
दशने स्फुटिते दन्तभेदः पक्कोपजिह्विका ॥
गळगण्डः स्वरभ्रंशी कृच्छ्रोच्छ्वासोतिवत्सरः ।
याप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥

इत्युत्तरे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

तेषु मध्य इमेऽनुक्रमात्याज्याः । क इत्याह । कराळ इत्यादि । कराळो नाम दन्तरोगः । मांसोष्ठरक्तोष्ठावोष्ठरोगौ । जलाद्विना जलार्बुदमेकं वर्जयित्वाशेषाणि चत्वार्यर्बुदानित्योष्ठार्बुद, गळार्बुद, तात्वर्बुद, कफार्बुदानीत्येतान्यसाध्यानि । कच्छपो नाम तालुरोगस्तालुपिटका च । गळौघाख्यो गळरोगः । महान् सुषिरः महासुषिराख्यो दन्तमूलरोगः, तथा स्वरघ्नादयश्च । स्वरघ्नाख्यः, कण्ठरोगः, ऊर्ध्वगुदाख्यः सर्वास्यरोग, श्यावाख्यो दन्तरोगः, शतघ्नी कण्ठरोगः, तद्वद्वलयम् । अलसो जिह्वारोगः एते चासाध्याः । नाडीदन्तमूलजा सन्निपातजा त्याज्या । ओष्ठकोपः सन्निपातजोऽसाध्यः । रक्तात् सर्वैः रोहिणी च रक्तसान्निपात रोहिण्यौ कण्ठरोगावसाध्यौ । दन्तभेदाख्यो रोगो दशनेस्फुटित एवासाध्योनत्वस्फुटिते । उपजिह्विका पक्का एवाऽसाध्या । गळगण्डः स्वरभ्रंशी स्वरहा कृच्छ्रोच्छ्वासत्वेन च युक्तोतिक्रान्तवत्सरश्च त्याज्यः । दन्तहर्षो दन्तभेदश्च याप्यः । एभ्यः शेषान्यथायोगं वक्ष्यमाणप्रकारेण शस्त्रैरौषधैश्च जयेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया मुत्तरे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

षड्विंशोऽध्यायः ॥

मुखरोगप्रतिषेधः ।

उक्तक्रमेणैव मुखरोगाणां चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो मुखरोगप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ स्निग्धस्विन्नस्य खण्डौष्ठस्योष्ठान्तौ विलिख्य सुश्लिष्टौ क्षौमसूत्रेण सीव्येत् । शतधौतघृताभ्यक्तां चास्मै कबळिकां व्रणस्यो परिदद्यात् । प्रक्लिन्नं च व्रणं व्रणचिकित्सया साधयेत् ॥

तैलनस्यान्तं खण्डौष्ठसाधनम् । स्निग्धस्विन्नस्य पुंसः खण्डौष्ठस्योष्ठान्तौ सद्वैद्यो विलिख्य सुश्लिष्टौ कृत्वा सूत्रेण सीव्येत् । सुबोधम् ॥

ज्योतिष्मतीलोध्रमधुकपटोलोत्पलकाकमाचीश्रावणीशारिवाभिस्तैलं विपक्वमभ्यञ्जनाच्छोधनरोपणम् । तथा वातहरमधुरौषधसिद्धं तैलं नस्यम् ।

ज्योतिष्मत्यादिभिर्विपक्वं तैलमभ्यङ्गात् खण्डौष्ठव्रणस्य शोधनं रोपणं च । ज्योतिष्मती कङ्गुणिका । वातहरैर्भद्रदार्वादिभिर्मधुरवर्गेण च सूत्रोक्तेन सिद्धं तैलं नस्यं तथा शोधनं रोपणं च ॥

वातज ओष्ठकोपे देवदारुगुल्गुलुसर्जरसमधूच्छिष्टसिद्धेन महास्नेहेनाभ्यङ्गः । तेनैव समधुकचूर्णेन प्रतिसारणम् । तदभ्यक्तेनपिचुना प्रच्छादनम् । एरण्डपल्लवैः क्षीरकथितैर्नाडीस्वेदः खण्डौष्ठोक्तं नावनं शिरोभ्यङ्गश्च ॥

शिरोभ्यङ्गश्चेत्येवमन्तं वातोष्ठकोपे । महास्नेहः चतुष्टयम् । तेनैवेति देवदार्वादिसिद्धमहास्नेहेन मधुयष्टीचूर्णयुक्तेन प्रतिसारणम् । रसक्रिया कल्कश्चूर्णश्चेति त्रिविधं प्रतिसारणं पूर्वमुक्तम् । पिचुः कार्पासचुलुकम् ॥

पित्तोत्थेऽभिघातजे च जलौकोभिर्विस्रावणम् । पत्तङ्गयष्टी छिन्नरुहा विपकं सर्पिरभ्यङ्गः । मधुमधुकलोध्रसर्जरसैः प्रतिसारणम् । पित्तविद्रधिवच्च चिकित्सा ॥

पित्तज ओष्ठकोपे तथाभिघातजे क्षतजे च पित्तविद्रधिचिकित्सान्तम् । सुबोधम् ॥

रक्तजेप्यचिरोत्थिते पैत्तिकवत् प्रतिकुर्यात् ॥

रक्तजे पैत्तिकवत् रक्तोष्ठकोपस्या साध्यत्वोक्ते रचिरोत्थित इति विशेषणम् ॥

कफजे जलौकोभिः शाकादिपत्रैर्वा रक्तं विस्राव्य व्योषपाठायवक्षारस्वर्जिकाक्षारैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् । कुष्ठतगरदन्तीश्यामाविडङ्गहरितालविल्वङ्गैर्वा । स्वेदनस्यधूम कबलांश्च कफघ्नानवचारयेत् ॥

कफघ्नस्वेदाद्युपचरणान्तं कफोष्ठकोपे । तत्र प्रथमं जलूकाभिः शाकाख्यतरुपत्रेण वा रक्तविस्रावणम् । ततो व्योषादिभिः सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् । कुष्ठादिभिर्वा सक्षौद्रैः प्रतिसारणमिति सम्बन्धः ॥

मेदोजे दन्तच्छदं स्वेदयित्वा वृद्धिपत्रेण विपाट्य शुद्धमेदसमग्निनानुचरेत् । कफजोक्तैश्च प्रतिसारणम् । जलार्बुदोक्तं तैलं रोपणम् ॥

रोपणान्तं मेदोष्टकोपे । दन्तच्छद ओष्ठः । शुद्धमेदसं निकृष्टमेदसमग्निनानुपचरेदुपचरेत् । कफजोक्तैर्व्योषादिभिः प्रतिसारणम् । जलार्बुदोक्तं हरिद्रादिविपक्कं तैलं व्रणरोपणम् ॥

जलार्बुदं भित्वा विशोध्य त्रिकटुकटुका तेजोवती यवक्षार स्वर्जिका सैन्धवकासीसचूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् । अवगाढमतिवृद्धं वा क्षारेणाग्निना वा दहेत् । हरिद्रालोध्रमधुकमालतीहरेणुतगरैर्विपक्कं तैलं रोपणम् ॥

जलार्बुदं भित्वा ऋज्ववगाढं च शस्त्रं न्यस्य विशोध्य अन्तर्मलापनयन प्रक्षाळनादिना सक्षौद्रैस्त्रिकटुकादिभिः प्रतिसारणं कुर्यात् । अवगाढं क्षारेणातिवृद्धमग्निना वा दहेत् । अवगाढं गम्भीरमतिवृद्धमतिमहदुन्नतमित्यर्थः । सुबोधम् । सन्निपातमांसोष्ठकोपोष्ठार्बुदान्यसाध्यान्युक्तानि । इत्योष्ठरोगाः ॥

गण्डालजीमपक्वां शोफवद्विदग्धामुपनाह्य पक्वां विदार्य व्रणवत् साधयेत् ॥

व्रणवत् साधयेदित्यन्तं गण्डालज्याम् । इति गण्डरोगः ॥

शीतदन्तस्योष्णाम्बुखिन्नस्य व्रीहिमुखेन पाळीं लिखित्वा पिचुतैलेन दहेत् । प्रतिसारयेच्च प्रियङ्गुजम्ब्वास्थिदाडिमत्वक्त्रिफलारसाञ्जनसैन्धवशुण्ठीमुस्तचूर्णैः समधुघृतैः । क्षीरीवृक्षकषायो गण्डूषः । अणुतैलं नस्यम् ॥

अणुतैलनस्यान्तं शीताख्ये दन्तरोगे । शीतो दालन इति पर्यायौ । प्रतिसारयेच्च । केनेत्याह प्रियङ्ग्वादीनां चूर्णैस्समधुघृतैः ॥

दन्तहर्षे भेदे च वातहरसिद्धं तैलमेला कुष्ठपाटलीत्वग्विपक्को मज्जा वा गण्डूषः । स्निग्धाश्च नस्यादयः ॥

स्निग्धाश्च नस्यादय इत्यन्तं दन्तहर्षदन्तभेदयोः । एलादिविपक्को मज्जा विज्ञेयः ॥

दन्तचाले दशमूलक्काथेन तैलसर्पिर्वसाक्षौद्रैश्च कवलः । पिप्पलीसैन्धवतुत्थलोध्रपत्तङ्गस्रोतोजमुस्तत्रिफलाः प्रतिसारणम् । नियतं च स्नैहिकधूमपायी स्निग्धमधुराहारो विस्रावणपरः स्यात् । चन्दनपद्मकमधुकविदारीकशेरुकनीलोत्पलमृद्वीकाजीवकर्षभकशर्कराणां प्रत्येकं पलेन क्षीरेण च मांसरसद्विगुणेन तैलप्रस्थं विपाचयेत् । एतन्नस्यगण्डूषप्रयोगात् परं दशन नयन श्रवणबलकरम् ॥

श्रवणबलकरमित्येवमन्तं दन्तचाले । दशमूलक्काथेन वा तैलादिभिर्वा कवलग्रहः । पिप्पल्यादिभिः प्रतिसारणम् । अत्र चाल आतुरो नियतं सदा स्नैहिकाख्यधूमपायी स्यात् । स्निग्धमधुराहारो विस्रावणपरश्च । विस्रावणं विरेचनम् । चन्दनादिना तैलं नस्यगण्डूषयोरिति ॥

अधिदन्तकं क्षारेणालिप्य जर्जरं विज्ञाय क्रिमिदन्तकविधिनोत्पाट्य तद्वदेवोपचरेत् । अनवस्थित शोणितं च दग्ध्वा व्रणवदुपक्रमेत ॥

व्रणवदुपक्रमेतेत्येवमन्तमधिदन्ते । जर्जरं त्यक्तस्थैर्यम् । क्रिमिदन्तस्योत्पाटनविधिरुपचरणं चात्रैव वक्ष्यते । अनवस्थितशोणितमरुद्धशोणितम् ॥

दन्तशर्करां दन्तमूलान्यपीडयन् दन्तलेखनेन विलिख्य क्षारतैलेनात्रसेचयेत् । मूषाकूर्प पाटलीत्वक् चूर्णेन प्रतिसारणम् । सदा च दन्तधावनादीन् सेवेत । दन्तहर्षोक्तं च कुर्यात् ॥

दन्तहर्षोक्तं च कुर्यादित्येवमन्तं दन्तशर्करायाम् । दन्तमूलान्यपीडयन् रक्षन् । दन्तलेखनं नाम शस्त्रं शस्त्रविध्युक्तम् । क्षारतैलं क्षारपक्वं तैलम् मूषा सुवर्णाद्यावर्तनी । कूर्प प्रस्तरचूर्णम् । दन्तहर्षोक्तम् । वातहरसिद्धमित्यादिकम् ॥

कपालिकायामेतदेव विशेषतः शीलयेत् ॥

कपालिकाख्ये दन्तरोगे एतदेव दन्तशर्करोक्तं विशेषेण शीलयेत् ॥

क्रिमिदन्तके सुषिरं गुडेन मधूच्छिष्टेन सर्पिषा वा पूरयित्वा तप्तया कुब्जशलाकया दहेत् । सप्तच्छदार्कक्षीरं वा पूरणम् । सर्षप करञ्जतैलं वा ॥

शीतोपचारश्च सुतरामित्येवमन्तं क्रिमिदन्ताख्ये । सुषिरमन्तः शून्यं क्रिमिदन्तस्थं गुडाद्यन्यतमेन पूरयित्वा कुब्जया शलाकया दहेत । सप्तच्छदक्षीराद्यन्यतमपूरणं रुजमपहरतीत्युत्तरेण सम्बध्यते ॥

हिङ्गुविलङ्गस्वर्जिकाकट्फलकासीसकुष्ठचूर्णस्तान्तवबद्धो दन्तस्योपरि तिष्ठन् रुजमपहरति । कुन्दुरुष्कचूर्णो वा एभिरेव च सिद्धं तैलं गण्डूषः । दृढगूढमूलमांसे सरुजे विस्रावणम् । भग्नस्फुटितविवर्णसुप्तचलस्य सरुजस्य च ॥

हिङ्ग्वादिचूर्णस्तान्तवे वस्त्रे बद्धो दन्तस्योपरितिष्ठन्रुजमपहरति । कुन्दुरुष्कचूर्णो वातान्तवावबद्धः । एभिरिति हिंग्वादिभिः दृढ इत्यादिकं क्रिमिदन्तविशेषणम् । विस्रावणं रक्तस्य ॥

एवमनुपशमे सन्दंशयन्त्रेण दन्तमायतं गृहीत्वा विचाल्य शस्त्रेण पार्श्वेभ्यो मोक्षयित्वोद्धरेत् ॥ दन्तनिर्घातनेनोत्पीड्य मुद्गरेणाश्मना वा निर्घातयेत् । न तूत्तरं दन्तम् ॥

एवमनन्तरोक्तक्रियानुपशमे दन्तमुद्धरेत् । कथमित्याह सन्दंशयन्त्रेणेत्यादि । सन्दंशयन्त्रं यन्त्रशस्त्रविधेः स्मर्तव्यम् । उत्तरदन्तपाल्यामुद्भूतं दन्तं नैवोद्धरेत् ॥

कुत इत्याह ॥

तस्योद्धरणाच्छोणितात्ययस्ततश्चेन्द्रियभ्रंशो वातव्याधिर्वा ॥

तस्येत्यादि शोणितात्ययो रक्तक्षयः । ततश्चेति शोणितात्ययात् ॥

प्रक्षालितमुखश्च समधुकचूर्णं तैलं मधु वा गण्डूषं धारयेत् ॥

प्रक्षालित इत्यादिना दन्तोद्धरणानन्तरकरणीयमाह । अनुक्तद्रवत्वात् केवलजलेन प्रक्षालितमुखस्सन् मधुकचूर्णयुक्तं तैलं माक्षिकं वा गण्डूषं धारयेत् । मधुकं यष्टिमधुकम् ॥

विदारीमधुकशृङ्गाटककशेरुकाभिस्तैलं दशगुणे पयसि सिद्धं नस्यम् ॥

विदारी मधुकादिभिः कल्कितैर्दशगुणे क्षीरे सिद्धं तैलं नस्यं हितम् । शृङ्गाटको जलज कन्दविशेषः ॥

उत्तरदन्तोद्धरणेऽप्ययमेव प्रतीकारः । शीतोपचारश्च सुतराम् ॥

यत्र चाज्ञानादुत्तरो दन्त उद्धृतस्तत्राप्ययमेव विधिः । अत्र तु सुतरां शीतोपचारः कार्यः । कराळश्यावावसाध्यावुक्ताविति दन्तरोगाः ॥

शीतादे शोणितं विस्राव्य रसाञ्जनमुस्तत्रिफलार्जुनत्वक् प्रियङ्गुमहौषधकषायं गण्डूषं धारयेत् । एभिरेव च सक्षौद्रैः प्रतिसारणं । मधुरवर्गसिद्धं तैलं नस्यम् । तेजोवती व्योषहरिद्राद्वयकुष्ठपाठा कटुरोहिणी लोध्रसमङ्गा मुस्तैः प्रतिसारणं सर्वदन्तमांसामयेषु कण्डूश्वयथु वेदनारक्तस्रुतिहरम् । तथा व्योषयवक्षारमनःशिला सैन्धवदार्वीत्वग्भिः एभिरेवौषधैर्गुळिका सर्वमुखरोगहरा ॥

एभिर्गुळिका सर्वमुखरोगहरेत्येवमन्तं शीतादाख्ये । रसाञ्जनादिकषायो गण्डूषः । एभिरेवेति रसाञ्जनादिभिः । मधुरवर्गः सूत्रोक्तस्तेन साधितं तैलं नस्यम् । तेजोवत्यादिचूर्णं सर्वदन्तमांसामयेषु कण्ड्वादिहरम् । व्योषादिभिस्तथेति तेजोवत्यादिचूर्णवत् । एभिरेवेति व्योषादिभिः ॥

उपकुशे सुखोष्णाम्बुस्विन्नान्युत्सन्नानि दन्तमांसान्यवलिखेन्मण्डलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा । ततः सुखोष्णो घृतमण्डस्तैलं वा गण्डूषः । मरिचकुष्ठमधुकप्रियङ्गु लाक्षा पत्तङ्गगैरिकरसाञ्जन शुण्ठी सैन्धवैर्मधुघृतमण्डयुक्तैः प्रतिसारणम् । पृथक्पर्णी विळङ्गविदारी मधुकपयस्या सुरदारुविपक्वं तैलं गण्डूषो नस्यं च । मधुरवर्गसिद्धमेववा सर्पिः पुनः पुनश्च रुधिरावसेकः ॥

रुधिरावसेकान्तमुपकुशाख्ये । सुबोधम् । उत्सन्नान्यत्युन्नतानि ॥

दन्तपुप्पुटके स्विन्न छिन्नभिन्न विलिखिते स्वर्जिका मधुकशुण्ठी सैन्धवैः प्रतिसारणम् ॥

दन्तपुप्पुटाख्ये पूर्वमुष्णाम्बुधारणेन संस्वेद्य पुनश्छेदभेदनं कृत्वानन्तरं विलिखिते सति स्वर्जिकादिचूर्णैः प्रतिसारणं कुर्यात् ॥

दन्तविद्रधौ तिक्तकटुकषायोष्णैः सर्मूत्रैः कबळो लेपश्च । वृश्चिकाळी कुष्ठकटुका यवक्षारैः प्रतिसारणम् । तं च पाकतो रूक्षशीतैरन्तर्बहिः प्रयुक्तैर्वारयेत् । पक्वे तु पाटनमवगाढे दाहः । त्रिफला सुमनोरिष्टकाथो गण्डूषः । यष्टीमधुकासिद्धः सर्पिर्मण्डो नस्यम् ॥

सर्पिर्मण्डो नस्यमित्येवमन्तं दन्तविद्रधौ । तिक्तादिरसैर्द्रव्यैर्मूत्रयुक्तैः कबळो लेपश्च । वृश्चिकाळ्यादिभिः प्रतिसारणम् । वृश्चिकाळी उष्ट्रधूमकः । तं च विद्रधिमन्तर्बहिश्च प्रयुक्तै रूक्षशीतैः पाकतो वारयेत् । अशक्त्या तु पक्वे पाटनमवगाढे कठिने दाहः । त्रिफलादिकाथो गण्डूषः । सुबोधम् ॥

सुषिरे छिन्नलिखिते लोध्रमुस्तत्रिफलाकिंशुकपत्तङ्गताक्ष्यशैलशतपुष्पाकट्फलैरवघर्षः । तेषामेव काथो गण्डूषः । क्षीरिवृक्षकिंशुकामलकानां वा । गैरिकोत्पलमधूकशारिवा चन्दनप्रपौण्डरीकशर्करानन्तालोध्रागरुसिद्धं तैलं नावनम् ॥

तैलं नावनमित्येवमन्तं सुषिराख्ये । छिन्नस्य शेषे लेखनम् । लोध्रादिभिरवघर्षणम् । तेषामिति लोध्रादीनां क्षीरीवृक्षादीनां वा क्वाथो गण्डूषः । गैरिकादिसिद्धं तैलं नावनम् ॥

अधिमांसकमचिरोत्थितं स्रावयेत् । विवृद्धन्तु बडिशेन मुचुण्ट्या वा गृहीत्वा मण्डलाग्रेण छित्वा तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत् । कटुतीक्ष्णैः कबळस्तैलं वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥

तैलं यवक्षारावचूर्णितमित्येवमन्तमधिमांसे । सुबोधम् ॥

विदर्भे दन्तमूलानि शस्त्रेण विशोध्य क्षारं प्रयुज्य घृतमण्डं गण्डूषे दद्यात् । लोध्रपतङ्गमञ्जिष्ठामधुकचूर्णैः प्रतिसारणम् । काकोलीयष्टीमधुशर्कराविपक्वं तैलं नावनम् ॥

विदर्भे शस्त्रेण मण्डलाग्रनाम्ना दन्तमूलानि विशोध्य क्षारं प्रयुज्य गण्डूषे घृतमण्डं दद्यात् । लोध्रादिभिः प्रतिसारणं काकोल्यादिविपक्वं तैलं नावनं च ॥

दन्तनाडीमेषयित्वा संवृतां शस्त्रेण विवृतयित्वा तदाश्रितं दन्तमशेषमुद्धृत्य शलाकया दहेत् ॥ कुब्जामवगाढामनेकगतिं वा गुडमधुसिक्थान्यतमपूर्णाम् । ततः क्षीरिवृक्षकषायेण गण्डूषं धारयेत् । तत्सिद्धेन वा तैलेन ॥

नाडीसाधनं चेक्षेतेत्यन्तं दन्तनाड्याम् । संवृतां दन्तनाडीमेषिण्या एषयित्वानन्तरं शस्त्रेण विवृतांकृत्वा तदाश्रितं दन्तं सन्दंशकदन्तनिर्घातयोरन्यतरेणाशेषमुद्धृत्याग्नितप्तया शलाकया दहेत् । कुब्जां वक्रामवगाढामन्तरतिप्रविष्टामनेकगतिं वा नाडीं गुडाद्यन्यतमपूर्णां कृत्वा दहेत् । अनन्तरं क्षीरिवृक्षाणां वटाश्वत्थप्लक्षसदाफलानां कषायेण तत्सिद्धेन तैलेन वा गण्डूषं धारयेत्

दन्तीखादिरसारमदनस्वादुकण्टकक्वाथे लोध्रवाळकोशीर देवदारुमञ्जिष्ठा मधुककल्कविपक्वं तैलं सर्षपतैलं वा नाडीशोधनरोपणम् ॥

दन्त्यादिभिः साधितं तैलं नाडीशोधनं रोपणं च । अथवा केवलं सर्षपतैलम् ॥

प्रपौण्डरीकहरिद्राद्वयमधुकमधूच्छिष्टलोध्रकटुकीशर्करापद्मकचन्दनमूर्वोपोदकावास्तुकतण्डुलीयकमञ्जिष्ठाम्लीकाकपित्थपत्रैर्वा ॥

प्रपौण्डरीकादिभिर्वा सिद्धं तैलं पूर्वगुणम् । पत्रशब्दस्योपोदकादिभिः सम्बन्धः ॥

नस्यं च विळङ्गमधुकमुस्तानिर्गुण्डी खदिरमाञ्जिष्ठोशीर सुरतरुसिद्धं तैलम् । धूमास्रुक्स्रावणनावनानि शीलयेत् । नाडीसाधनं चेक्षेत.....॥

विळङ्गादिभिः सिद्धं तैलं नस्यम् । धूमादीनि च शीलयेत् । नाडीसाधनं नाडीव्रणचिकित्सितं चेक्षेत तदुक्तोपक्रमविधानाय । महासुषिरो निचयान्नाडी चास्याव्ये । इति दन्तमूलरोगाः ॥

वातजेषु जिह्वाकण्टकेषु वातोष्ठकोपोक्तो विधिः ॥ पित्तजेषु विघृष्टस्रुतरुधिरेषु स्वादुभिर्द्रव्यैरवघर्षणगण्डूषनावनानि कुर्यात् । तद्वत् कफजेषु तीक्ष्णैः ॥

वातजेषु जिह्वाकण्डकेषु वातोष्ठकोपेयोविधिर्महास्नेहाभ्यङ्गप्रतिसारणादिरुक्तस्स कार्यः। पित्तजेषु विघर्षणेन दुष्टरक्तविस्रावणं ततश्च स्वादुभिर्द्रव्यैरवघर्षणादीनि कुर्यादिति । तद्वत् कफजेषु । तीक्ष्णैरित्यनेनैतदुक्तं कफजेषु जिह्वाकण्टकेष्ववघर्षणेन स्रुतदुष्टरुधिरेषु तीक्ष्णैर्द्रव्यैरवघर्षणादीनि कुर्यादिति ॥

जिह्वालसे नवोत्थिते तीक्ष्णाः प्रतिसारणादयः । न चात्र शस्त्रमवचारयेत् । सिरां तु विध्येत् ॥

सिरां तु विध्येदित्येवमन्तमलसे । तस्य चासाध्यत्वोक्तेर्नव इति विशेषणम् ॥

अधिजिह्वामुन्नम्य बाळिशेन गृहीत्वा मण्डलाग्रेण छिन्द्यात् । तीक्ष्णाश्च नस्यादयः। उपजिह्वां शाकपत्रेणाङ्गुलिशस्त्रेण वा विस्राव्य यवक्षारेण प्रतिसारयेत् ॥

आधिजिह्वायामुपजिह्वायां च छेदनविस्रावणादि सुबोधम । इति जिह्वारोगाः ॥

गळशुण्डिकां कफघ्नैरुपाचरेत् । वृद्धायान्तूर्वारुबीजनिभमसिराततमग्रमुपरिजिह्वाया निविष्टं बळिशेन मुचुण्ड्या वा वस्त्रवेष्टिताभ्यां वा अंगुष्ठप्रदेशिनीभ्यां गृहीत्वा मण्डलाग्रेण नात्यग्रे नातिमूले छिन्द्यात् । अग्रच्छेदादनुपशमः शोफो लालादिवृद्धिर्वा । अतिच्छेदाच्छोणितक्षयेण मरणम् । सम्यक्छिन्नायां पूर्ववत् प्रतिसारणादयः........॥

गळशुण्डिका कफघ्नैः कफहरैर्द्रव्यैरुपाचरेत् चिकित्सेत् । वृद्धायामिति गळशुण्डिकायां उर्वारोः कर्कटिकाया बीजेन सदृशं सिरारहितं प्रदेशं बळिशादिना ग्राह्यम् । नात्यग्रेऽतिमूले च छिन्द्यादित्यत्रहेतुमाह अग्र इत्यादि पूर्ववदिति तीक्ष्णैरुपजिह्वावत् ॥

तालुसंघाते पुप्पुटे कच्छपे च नवे विधिरयम् । शस्त्रकर्मणि तु विशेषः । अत्र हि विलेखनम् ॥

तालुसंघाते तथा पुप्पुटे तथा नवे कच्छपे चायमेव गळशुण्डिकोक्तो विधिः । अत्र तालुसंघातादिके शस्त्रकर्मण्येव विशेषः । अत्र हि त्रये शस्त्रेण विलेखनं गळशुण्डिकायां तु छेदनमिति ॥

तालुपाके त्वपक्वस्य श्वयथोः कासीसरसाञ्जनक्षौद्रैः प्रतिसारणम् । मधुरकषायैः शीतैर्गण्डूषः । पक्वस्य मण्डलाग्रेणाष्टापदवत् भेदनम् तीक्ष्णैरवघर्षणम् । पटोलारिष्टजातीकरवीरगुळूचीवृषकटुका हरिद्राद्वयवेत्राग्रकण्टकारिकाक्वाथः । कबळो मधुतैलं च ॥

तालुपाके तु अपक्वस्यपाकावस्थामप्राप्तस्य श्वयथोः शोफस्य कासीसादिभिः प्रतिसारणं कुर्यात् । रसाञ्जनं तार्क्ष्यम् । शीतैः स्पर्श-

तो वीर्यतश्च मधुरादिभिरौषधैर्गण्डूषो धार्यः। अष्टापदवदिति अष्टापदं चतुरङ्गपीठम्। तत्कोष्टाकृतिछेदनमष्टापदवत् भेदनम्। तीक्ष्णैर्मरिचादिभिरवघर्षणं प्रतिसारणम्। पटोलादिकाथो मधु तैलं च कबळः।'

तालुशोषे मधुकपिप्पलीनागरासिद्धं सर्पिरुत्तरभाक्तिकं सतृष्ण पिबेत्। अम्लैश्चास्य गण्डूषः। पयस्यामधुकमधूलिका विपक्वं क्षीरसर्पिर्नस्यम्। स्निग्धो धूमः। तृष्णाघ्नमन्नपानम्॥

तालुशोषे सतृष्णस्तृष्णासहितो मधुकादिसिद्धं सर्पिर्घृतमुत्तरभाक्तिकं पिबेत्। उत्तरं भक्तं यस्य तदुत्तरभाक्तिकं भक्तात् पूर्वमित्यर्थः। अस्य तालुशोषवतोम्लैरम्लद्रव्यैर्गण्डूषः पयस्यादिसिद्धं क्षीरात् गृहीतं सर्पिर्नस्यं स्निग्धधूमादि च हितम्। इति तालुरोगाः॥

कण्ठरोगेषु तु ज्वराद्यनुपद्रुतेषु कटुतीक्ष्णैर्नस्यावघर्षणगण्डूषादयः सिराव्यधो रसाञ्जनेन्द्रयवदार्वीनिम्बक्राथः पानम्। व्योषयवक्षारदार्वीरसाञ्जनतेजोवती पाठा निम्बत्वक्त्रिफलाचित्रकैः शुक्तगोमूत्रक्वथितैः कबळो गुळिका वा प्रतिसारणम्। तालीसपत्रगृहधूमपञ्चकोलकैलामरिचपलाशमुष्ककक्षारयवक्षारैर्यवक्राथेन गुळिकाः कृताः सर्वकण्ठरोगेष्वमृतोपमाः।

कण्ठरोगेषु ज्वराद्युपद्रवरहितेषु कटुतीक्ष्णैरौषधैर्नस्यादयः। सिराव्यधेनासृङ्मोक्षः। रसाञ्जनादिकाथः पानम्। रसाञ्जनं तार्क्ष्यम्। इन्द्रयवः कलिङ्गः। शुक्तगोमूत्रसाधितैर्व्योषादिभिः कबळः प्रतिसारणं वा। तालीसादिभिर्यवक्षारान्तैर्यवकाथेन कृता गुळिकाः सर्वकण्ठरोगेष्वमृतोपमाः। इति साधारणचिकित्सा॥

अथ वातरोहिणिकामन्तर्बहिः स्विन्नामंगुलिशस्त्रकेण मधुलवणगर्भेण वा नखेन विस्राव्य तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत्। महापञ्चमूलक्राथो गण्डूषः। एलापुनर्नवासिंहीकापेत्थकल्कपयोविपक्वं तैलं गण्डूषो नावनं च॥

अथेति मङ्गले दुष्करप्रतिक्रियत्वान्मङ्गलपूर्वकं वातरोहिणिकामुपक्रमेत्। अन्तरभ्यन्तरे बहिर्बहिर्भागे च स्विन्नामंगुलिशस्त्रेण मध्वादिगर्भेण नखेन वा विस्राव्य तीक्ष्णैर्मरिचशुण्ठ्यादिभिः प्रतिसारयेत्। महापञ्चमूलं बिल्वादि तत्काथो गण्डूषः। एलादिकल्केन पयसा च विपक्वं तैलं गण्डूषो नावनं च॥

पित्तजामप्येवं विस्राव्य पत्तङ्गशर्करालोध्रप्रियंगुभिः प्रतिसारयेत्। एषामेव कषायो गण्डूषः। द्राक्षापरूषकोशीरमधुकचन्दनक्राथो वा। त्रिफलातिल्वकश्यामा श्रीपर्णीत्वङ्मधुयष्टिकाभिर्दशगुणे पयसि सिद्धं सर्पिर्नस्यकबळभोजनेषु॥

पित्तजां रोहिणीमप्येवमंगुलीशस्त्रेण नखेन वा विस्राव्य पत्तङ्गादिभिः प्रतिसारयेत्। एषां पत्तङ्गादीनामेव वा काथो द्राक्षादिकाथो वा गण्डूषः। त्रिफलादिभिर्घृताद्दशगुणे क्षीरे सिद्धं सर्पिर्नस्यादिषु हितम्॥

रक्तजामप्येवं प्रत्याख्यायोपक्रमेत् ॥

रक्तजाऽसाध्योक्ता तां प्रत्याख्यायनसेत्स्यतीति प्रत्याख्याय चिकित्सेदेव नतूपेक्षेत । एवमिति पित्तरोहिणीचिकित्सया ॥

श्लैष्मिकीं स्वेदयित्वा विलिख्य कटुकवर्गेणागारधूम त्रिफलासैन्धवयुक्तेन प्रतिसारयेत् । तद्विधाश्च गण्डूषाः । निम्बजात्यपामार्गविळङ्गविपक्वं तैलं नस्यम् ॥

श्लैष्मिकीं स्वेदयित्वा विलिख्य चागारधूमादियुक्तेन कटुकवर्गेण प्रतिसारयेत् । अगारधूमं धूममलम् । कटुकवर्गः सूत्रोक्तः । तद्विधा अगारधूमादियुक्तकटुकवर्गकृताः । निम्बादिसिद्धं तैलं नस्यम् ॥

शालूकवृन्दतुण्डिकेरी गिलायुष्वप्येष एव विधिः ॥

शालूकादिचतुष्टयेष्वपि एष एव कफरोहिण्युक्तो विधिः ॥

गळविद्रधौ विस्राविताय़ां लोध्रवरारसाञ्जनपत्तङ्गगैरिकरोचनापिप्पलीसैन्धवचूर्णैरवघर्षणम् । एभिरेव क्वथितैर्गण्डूषः । किराततिक्तकलोध्रदार्वीशतपुष्पा निम्बपत्रकुष्ठैला गुळूची चित्रकतगरमुस्ताक्वाथकल्कविपक्वं तैलं नावनम् ॥

तैलं नावनमित्येवमन्तं गळविद्रधौ । विस्राविताय़ां शस्त्रेण विशोधिताय़ां सत्यां लोध्रादिचूर्णैरवघर्षणम् । एभिरेव लोध्रादिभिर्जले क्वथितैर्गण्डूषश्च हितः । वरा श्रेष्ठा । रसाञ्जनं तार्क्ष्यम् । किराततिक्तकादिक्वाथकल्कपक्वं तैलं नावनम् ॥

गळगण्डमनिलजं स्वेदयित्वा विस्रावयेत् । रूढव्रणं च तिलपियाळलट्वामूलकशणातसी बीजैरुपनाहयेत् । तिल्वकाग्निमन्थपुनर्नवकाळामृतासौभञ्जनक गजपिप्पल्यकैषिकार्कमूलकरघाटकपुष्पैः सुराम्ळपिष्टैः पुनः पुनर्लेपयेत् । निम्बगुळूचीकुटजहंसपादीकृष्णाबलाद्वयदेवदारुसिद्धं च तैलं पाययेत् ॥

तैलं पाययेदित्येवमन्तमनिलजे गळगण्डे । वातजं गळगण्डं तापाद्यन्यतमस्वेदेन स्वेदयित्वा जळूकाद्यन्यतमेन रक्तं विस्रावयेत् । रूढव्रणं चानुबन्धपरिहारार्थं तिलादिभिरुपनाहयेत् । लट्वा लम्बा, अतसी उमा, उपनाहः पिण्डबन्धः सुराम्ळपिष्टैस्तिल्वकादिभिः पुनःपुनर्लेपयेत् । अग्निमन्थस्तक्कारी, काळानीलिनी, (नि) नीलिन्युक्ता नीलिका नीलपत्री नीला नीली नीलयष्टी विषघ्नी । चण्डाल्यान्याराजनी भारवाही काळा काळीचास्पृशा शोधनी च । सौभञ्जनकः शिग्रुः । एकैषीका महादूर्वा त्रिवृद्वा । करघाटो मदनः । (नि) मदनं राढः पिण्डी करघाटः शल्यकः फलं जगदुः । निम्बादिसिद्धं तैलं पाययेच्च । हंसपादी त्रिपादी ॥

श्लैष्मिकेऽप्ययमेव विधिः । तीक्ष्णतराश्च स्वेद प्रलेपादयः । विशल्यातिविषा विषाणिकाशुकनासाजगन्धागुञ्जाफलकटुकालाबुभिः पलाशक्षाराम्बुपिष्टैः सुखोष्णो लेपः । वत्सकादिना पञ्चलवणयुक्तेन सिद्धं तैलं पानम् ।

तीक्ष्णांश्च वमनादीन् शीलयेत् । पर्यायतश्च स्वेदं शोणितावसेचनं च । तथानुपशमे पाचयित्वा व्रणवदुभावप्युपाचरेत् । यवान्नमुद्गादियूषांश्च व्योषोत्कटान् पानभोजनयोर्विदध्यात् ॥

कफजे गळगण्डेऽप्ययमेव वातगळगण्डोक्तो विधिः कर्तव्यः । वातजे स्वेदादयोऽल्पा अत्र त्वधिकाः । पलाशक्षाराम्बुपिष्टा विशल्याद्या लेपः । विशल्या लाङ्गली, विषाणिका ऋषभकः, शुकनासा शुकाख्या, कटुकालाबुस्तुम्बी, पञ्चलवणयुक्तेन वत्सकादिना पक्वं तैलं पिबेत् । तीक्ष्णान् कफघ्नानित्यर्थः । तथानुपशमे एवमप्यशान्तौ । उभावपीति वातजं कफजं च । यवान्नादींश्च व्योषोत्कटान् पाने भोजने च दद्यात् ॥

मेदोजे स्विन्नस्य सिरां विध्येत् । पूर्वोक्ताः प्रलेपाः प्रातः प्रातश्चासनादिसाररजो गोमूत्रेण पिबेत् । एवमप्यशान्तौ शस्त्रेण विदार्य मेदो विशोध्य सीव्येत् । दाहयोग्यं वा वसाघृतक्षौद्रान्यतमेन यथावद्दहेत् । रोचनाकासीसतुत्थकचूर्णावचूर्णितं तैलं व्रणशोधनरोपणम् । असनादिसारगोपुरीषभस्मयुक्तं वा ॥

गोपुरीषभस्मयुक्तं वेत्यन्तं मेदोजे । मेदोभवे गळगण्डे स्वेदितस्य सूत्रोदितामुरुगां सिरां विध्येत् । पूर्वोक्ताः प्रलेपा वातजे कफजे च गळगण्ड उक्ताः । असनादिगणचूर्णं प्रातः प्रातर्गोमूत्रेण पिबेत् । एवमप्यशान्तौ तथानुपशमे । दाहयोग्यं वसाद्यन्यतमेन यथावद्विधिवद्दहेत् । रोचनादिचूर्णावचूर्णितं तैलं व्रणशोधनं रोपणं च भवति । असनादिसारादियुक्तं तैलं वा ॥

मुखपाकेषु साधारणं चिकित्सितमाह ॥

मुखपाकेषु सामान्यतस्त्रिफलाक्काथो मधुमानन्ये च तिक्तकटुककषाया मुखधावनाः । मृद्वीकापाठाजातीमातुलुङ्गार्जुनपत्र जीवकपल्लवानासनभ्यवहरता चर्वणम् ॥

मुखपाकेषु सक्षौद्रा मुखधावनाः प्रयोज्याः । केत इत्याह त्रिफलाक्काथश्चान्ये तिक्तकटुककषायाश्च । अथवा मृद्वीकादि जीवकपल्लवान्तानां चर्वणम् । तेषां निगिरणं न कर्तव्यम् । पल्लवोऽभिनवोत्पन्नं पत्रम् ॥

दारुहरिद्रार्द्धतुलां विंशतिगुणेऽम्भसि श्रपयित्वा तं क्काथं सगैरिकमादर्वीप्रलेपात् साधितं क्षौद्रयुक्तं घृतभाजने निदध्यात् । एतन्निष्ठीवनं सर्वमुखामयनाशनम् । अयमेव च पृथक्कल्पो यष्टीमधुकपटोली निम्बाटरूषक जातीलोध्रारिमेदत्रिफला जम्बूखदिरत्वचाम् ॥

दारुहरिद्राया अर्द्धतुलां पञ्चाशत्पलानि तेभ्यो विंशतिगुणमम्भः पलसहस्रं तस्मिन् क्काथयित्वा तं क्काथं गैरिकसहितमादर्वीप्रलेपात् दर्वीप्रलेपं यावत् साधितं पक्वं मधुना युक्तं घृतलिप्तभाजने स्थापयेत् । सुबोधम् । यष्टीमधुकादीनामयमेव दारुहरिद्राविहित एव पृथक् कल्पः कार्यः ॥

यवक्षारभागाः सप्त सुवर्णगैरिकात् भागद्वयं मूर्वा कटुकातिविषामलकानामेको भागस्तत् सर्वं कुतलक्षारोदकपिष्टं गुळिकाः कृत्वा खादेन्निष्ठीवेच्च ॥

यवक्षारस्य भागा अंशाः सप्त । सुवर्णगैरिकात् गैरिकविशेषात् भागद्वयं मूर्वादीनां प्रत्येकमेको भागस्तत् सर्वं कुतलक्षारोदकपिष्टं कृत्वा गुळिकाः कार्यास्ताः खादेन्निष्ठीवेच्च । ताः पूर्वगुणाः । कुतलस्तिलकाण्डः दग्धस्य तस्य क्षारः ॥

खदिरसारतुलामरिमेदतुलाद्वयं च तोयवहेऽष्टभागावशेषं क्वाथयेदवतारितं परिस्रुतं च पुनराघनीभावात् । घनीभूते शीते च कार्षिकाणि श्लक्ष्णीकृतानि प्रक्षिपेच्चन्दनपद्मकोशीरवालकमञ्जिष्ठा धातकीमुस्त प्रपौण्डरीकमधुकत्रिफला चातुर्जातकलाक्षा नळदतार्क्ष्यशैललोध्र द्विरजनीसमङ्गा पाठाकट्फलैलेयपत्तङ्गागरुगैरिकाञ्जनानि । पालिकांश्च जातीफललवङ्गतकोलकेबुकान् । कर्पूरार्द्धकुडुवं च । ता गुळिका वदनस्थाः सर्वान् मुखरोगान् जयन्ति । सौरभं सौमनस्यं रुचिं च जनयन्ति ॥

खदिरसारेत्यादि । खदिरसारस्य तुलापलशतमरिमेदसोऽहिमारस्य तुलाद्वयं द्वे पलशते च तोयवहेऽपां घटचतुष्के । घटो द्वादशाधिकानि पञ्चपलशतानि । अष्टभागावशेषमष्टांशावशेषं क्वाथयेत् । अवतारितं चुल्लीतः परिस्रुतं गाळितं चतं पुनराघनीभावात् घनीभावात्र्धि क्वाथयेत् । घनीभूते शीते च सति कार्षिकाणि कर्षप्रमाणानि श्लक्ष्णचूर्णीकृतानि चन्दनादीन्यौषधानि प्रक्षिपेत् । पालिकान् पलप्रमाणान् जातीफलादीन् कर्पूरस्यार्द्धकुडुबं द्वे पले च । ततो गुळिकाः कुर्यात् वदनस्थास्ताः सकलान् मुखरोगान् जयन्ति सौरभादींश्च जनयन्ति ॥

एषामेव च कल्ककषायैस्तैलं साधितं कबळे नियुञ्ज्यात् ॥

एषामेव खदिरसारादीनां कल्कैः कषायेण च साधितं पक्वं तैलं कबळे कबळधारणे नियुञ्ज्याद्योजयेत् ॥

वातादिजेषु मुखपाकेषु विशेषोपक्रममाह ॥

तत्र वातजे मुखपाके दशमूलकाकोलीरास्नामधुकशारिवाक्वाथेन कुष्ठकल्केन च सिद्धं तैलं नस्यं गण्डूषश्च । स्नैहिको धूमः । पिप्पल्येलालवणोत्तमैः प्रतिसारयेत् ॥

तत्रेत्यादि । वातजे मुखपाके दशमूलादिक्वाथेन कुष्ठकल्केन च सिद्धं पक्वं तैलं नस्यं हितं गण्डूषश्च । स्नैहिको धूमः सूत्रोदितः । पिप्पल्यादिभिः प्रतिसारणं रसक्रियादिभेदेन त्रिविधम् ॥

पैत्तिके क्षीरे क्षुरसद्राक्षाशर्करोदकैर्गण्डूषः । मधुरद्रव्यसिद्धं पयः पानं कबळो नस्यं च । पद्मकसमङ्गामञ्जिष्ठालोध्रधातकीविपक्वः सर्पिर्मण्डो नावनम् । मदयन्तिकापत्रैर्निष्ठीवनं च ॥

पित्तजे मुखपाके क्षीरादिभिर्गण्डूषः । असञ्चार्या तु या मात्रा सगण्डूष इति सूत्रोक्तलक्षणः । मधुरद्रव्याणि मधुरद्रव्यस्कन्धनिर्दिष्टानि घृतमध्वादीनि तैः सिद्धं क्षीरं पानादिषु हितम् । पद्मकादिसिद्धो घृतमण्डो नावनं नस्यम् । सुबोधम् । मदयन्तिका धातकी ॥

कफजे कटुकक्षारलवणैः प्रतिसारणम् । स्थिरासु तु पिटकासु प्राक्शाकादिपत्रेण लेखनम् । मुष्ककपलाशामलकी क्षारगोमूत्रैर्गण्डूषः । तद्विपक्वं च तैलम् । निर्गुण्डीफणिर्जकार्जकसुरसपत्रैर्निष्ठीवनम् । देवदारुपाठातिविषादन्तीन्द्रयवकटुकागोमूत्रेण कल्किताः क्वथिता वा पीताः सर्वकफामयान् निघ्नन्ति ॥

कफजे मुखपाके कटुकादिभिः प्रतिसारणम् । स्थिरासु पिटकासु तु लेखनादिकं कर्म सुबोधम् । देवदार्वादयो गोमूत्रेण पीताः सर्वकफामयघ्नाः ॥

रक्तजे पित्तवत् सिद्धिः । सर्वजे यथादोषोदयम् । रोचना कासीससौराष्ट्रिका रसाञ्जनानि मोचरसो मधु चैकतो विपक्वं लोहभाजनस्थं कल्कं विशुष्कं चूर्णीकृतं मधुना व्रणलेपं कुर्यात् ॥

रक्तजे मुखपाके पित्तमुखपाकवत् सिद्धिः साधनम सर्वजे सन्निपातजे मुखपाके यथा दोषोदयमुत्कृष्टदोषानतिक्रमेण चिकित्सा । रसाञ्जनादि चैकतो विपक्वमेकस्मिन् पात्रे कृत्वा पक्वं लोहपात्रस्थं कल्कं विशुष्कं कृत्वा चूर्णीकृतं मधुना सह व्रणे लेपं कुर्यात् । रोचना गोरोचना ॥

अथ सर्वसरमर्बुदमाचिरोत्थितमवृद्धं मण्डलाग्रेण छित्वा मुष्ककभस्मना मधुमिश्रेण प्रतिसारयेत् स्वर्जिकाशुण्ठीचूर्णेन वा । मधु तैलं निम्बगुळूचीक्काथश्च गण्डूषः । यवान्नभोजी तीक्ष्णानि कवळाभ्यञ्जनस्यान्याचरेत् ॥

अथेत्यादिनार्बुदाचिकित्सा । अचिरोत्थितमित्यसाध्यत्वाद्विशेषणम् । मण्डलाग्रेण शस्त्रेण छित्वा मधुमिश्रेण मुष्ककभस्मना स्वर्जिकादिचूर्णेन वा प्रतिसारयेदिति सम्बन्धः । मध्वादिगण्डूषः सुबोधः । यवान्नं भुञ्जानः तीक्ष्णानि कवळादीन्याचरेत् ॥

पूतिमुखं स्निग्धस्विन्नं वामयित्वा शिरोविरेकैरुपाचरेत् । ततः स्वर्जिकाहिंगुगृहधूममनश्शिलैलाशुण्ठीविळङ्गतेजोवतीभिर्गुळिकाः कृत्वा मधुद्रुता मुखपरिशोधनार्थं दद्यात् । समङ्गाधातकीपद्मलोध्रप्रियंगुचूर्णैः सलिलमवचूर्णितं मुखधावनम् । शीतादोपकुशोक्तं च कुर्यात् नस्य धूमकवळांश्च शीलयेत् । भवति चात्र ॥

शीलयेदित्यन्तं पूत्यास्याख्ये । पूतीमुखं पूर्वं स्निग्धं पश्चात् स्विन्नमनन्तरं वामयित्वा शिरोविरेकैर्विरेचन नस्यैरुपाचरेदुपक्रमेत् । तत इति शिरोविरेचनस्य पश्चात् स्वर्जिकादिभिर्गुळिकाः कृत्वा मधुना द्रवीकृता मुखपरिशोधनाय दद्यात् । समङ्गादिचूर्णैरवचूर्णितं सलिलं मुखस्य

धावनं क्षालनम् । शीतादोपकुशयोर्यत् किञ्चिदुक्तं तदपि कुर्यात् । गतानुगतिका ॥

मुखदन्तमूलगळजाः प्रायो रोगाः कफास्र (भूयिष्ठाः ।
तस्मात्तेषामसकृद्रुधिरं विस्रावयेद्दुष्टम् ॥

मुखादिजा रोगाः प्रायो बाहुल्येनयतः कफास्रभूयिष्ठा भवन्ति तस्मात्तेषां मुखादिरोगाणां दुष्टं रुधिरमसकृत् स्रावयेत् ॥

कायशिरसोर्विरेको वमनं कबळग्रहाः (कटुकतिक्ताः ।
प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥
यवतृणधान्यं भक्तं विदलैःक्षारोषितैरपस्नेहाः
यूषाभक्ष्याश्च हितायच्चान्यच्छ्लेष्मनाशाय ॥

कायशिरोविरेकादेः शस्तमित्यनेन सम्बन्धः । भक्तं यवतृणधान्यं च । विदलैः खण्डसस्यैः क्षारोदक उषितैरपगतस्नेहा यूषादयो हिताः । यच्च किञ्चिच्छ्लेष्मनाशाय तत् सर्वं हितम् ॥

प्राणानिलपथसंस्थाः श्वसितमपि निरुन्धते प्रमादवतः ।
कण्ठामयाश्चिकित्सितमतो द्रुतं तेषु कुर्वीत ॥

इति षड्विंशोऽध्यायः ॥

एते च कण्ठामयाः प्राणानिलस्य पथिस्थिताः प्रमादस्य कर्तुः श्वासितमपि यतो निरुन्धते अतस्तेषु द्रुतं शीघ्रं चिकित्सितं कुर्वीतेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायामुत्तरे षाड्विंशोऽध्यायः ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥

शिरोरोगविज्ञानीयम् ॥

ऊर्ध्वाङ्गे शिरसि केशान्ते ये रोगास्तेषां हेत्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः शिरोरोगविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

धूमातपतुषाराम्बुक्रीडाति स्वप्नजागरैः ।
उत्स्वेदाधिपुरोवात बाष्पनिग्रहरोदनैः ॥
अत्यम्बुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः ।
उपधानमृजाभ्यङ्गद्वेषाधः प्रततेक्षणैः ॥
असात्म्यगन्धदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोगताः ।
जनयन्त्यामयान् दोषाः

धूमातपेत्यादि । शिरोरोगाणां सामान्यहेतुभिर्धूमातपादिभिः शिरसिगता दोषा वातादय आमयान् जनयन्तीति सम्बन्धः । तुषारो हिमम् । अम्बुक्रीडा जलक्रीडा । अतिशब्दः स्वप्नजागराभ्यां सम्बध्यते । उत्स्वेद ऊर्ध्वस्वेदः । वातशब्द अधिपुरोभ्यां सम्बध्यते । अधिवातोऽधिकवातः । बाष्पनिग्रहोऽश्रुवेगविधारणम् । रोदनमत्यर्थमित्यर्थात् । अतिशब्दोऽम्बुमद्याभ्याम् । द्वेषशब्दउपधानादिभिः । उपधानं शिरोविश्रमणं शय्यायाम् । मृजाशुद्धिरुभयतः । अधः प्रततं सन्ततं कृत्वेक्षणम् । आदिग्रहणेनान्येषां स्रोतोलेपनवातक्षोभणादीनां ग्रहणम् ॥

तत्र मारुतकोपतः ॥

निस्तुद्येते भृशं शङ्खौ घाटासम्भिद्यते तथा ।
भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनम् ॥
बाध्येतेस्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येत इवाक्षिणी ।
घूर्णतीवशिरः सर्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते ॥
स्फुरत्यति सिराजालं कन्धरा हनुसङ्ग्रहः ।
प्रकाशासहताघ्राणस्रावोकस्माद्व्यथाशमौ ॥
मार्दवं मर्दनस्नेहस्वेदबन्धैश्च जायते ।
शिरस्तापोयम्

तत्रेत्यादिना रोगविशेषा उच्यन्ते । वातद्धेतोः शिरसि शंखनिस्तोदादिकं भवति । शंखो भ्रूकर्णमध्यम् । निस्तोदो व्यथनम् । घाटा शंखस्योपरि । स्वनतः शब्दाच्छ्रोत्रे बाध्येते । कन्धराया ग्रीवाया हन्वोश्च संग्रहःस्तब्धत्वम् । अकस्मादकारणेनैव व्यथा च शमश्च । अस्य शंखनिस्तोदादिकस्य मर्दनादेभिर्मार्दवं जायते । अयमेवंरूपो रोगो नाम्ना शिरस्तापः ॥

अर्द्धेतुमूर्ध्नः सोर्द्धावभेदकः ॥

पक्षात् कुप्यति मासाद्वा स्वयमेवोपशाम्यति ।
अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥

एव एवार्द्धे शिरसो भवन्नर्द्धावभेदक उच्यते । उभयरूपोपि च स्वयमेव शाम्यति । पक्षाद्वा मासाद्वा पुनः पुनः कुप्यति । यदा त्वतिवृद्धो भवति तदा नयनं वा श्रवणं वा विनाशयेत् ॥

शिरोभितापे पित्तोत्थे शिरोधूमायनं ज्वरः ।
स्वेदोक्षिदहनं मूर्च्छा निशि शीतैश्च मार्दवम् ॥

पित्तहेतुके शिरोभितापाख्ये रोगे शिरोधूमायनादिकं लिङ्गम् । धूमायनं धूमस्येवानुभवः । अत्र च व्यथाया निशि मार्दवं शीतैश्चान्यदापि ॥

अरुचिः कफजे मूर्ध्नो गुरुस्तिमितशीतता ।
सिराऽनिष्पन्दतालस्यं रुङ्मन्दाह्न्यधिका [निशि ।
तन्द्राशूनाक्षिकूटत्वं कर्णकण्डूयनं वमिः ॥

अरुच्यादिकं कफजे शिरोभितापे लिङ्गम् । मूर्ध्नः शिरसो गुरुतास्तिमितता शीतता च । अह्नि मन्दारुग्भवति निशि चाधिकं भवति । अक्षिकूटमाक्षिशिबिरम् ॥

रक्तात्पित्ताधिकरुजः सर्वैःस्यात् सर्वलक्षणः॥

रक्तात्तु शिरोभितापः पित्तशिरोभितापाधिकरुजो भवति । सर्वैः सन्निपातेन सर्वलक्षणो वातादिसर्वलक्षणयुक्तः शिरस्तापः स्यात् ॥

सङ्कीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे ।
कोपितेसान्निपाते च जायन्ते मूर्ध्निजन्त्वः ॥
शिरसस्तेपिबन्तोस्रं घोराः कुर्वन्ति वेदनाः ।
चित्तविभ्रंशजननीर्ज्वरःकासो बलक्षयः ॥
रौक्ष्यशोफव्यथच्छेद दाहस्फुरणपूतिता ।
कपाले तालुशिरसोः कण्डूः शोफः प्रमीलकः ।
ताम्राच्छासिङ्घाणकता कर्णनादश्च जन्तुजे ॥

सङ्कीर्णैरित्यादि । जन्तुजे क्रिमिजे शिरोभिताप इति विज्ञेयम् । सङ्कीर्णैर्नानारूपैर्मिश्रैर्भोजनैर्मूर्ध्नि शिरसि रुधिर आमिषे च क्लेदिते तत्रैव च सन्निपाते कोपितेऽस्मिन् मूर्ध्निजन्त-

वः क्रिमयो जायन्ते । ते च जन्तवः शिरसोऽस्रं पिबन्तो घोरा वेदना रुजः कुर्वन्ति । किम्भूता वेदना आह । चित्तस्यविभ्रंशजननीः । अत्र च ज्वरादिकं भवति कपाले रौक्ष्यादिकं कण्ड्वादिकं तालुशिरसोः । प्रमीलकः स्तैमित्यम् ॥

वातोद्धणाः शिरःकम्पं तत्सञ्ज्ञं कुर्वते मलाः ॥

मलास्त्रयो वातादयो वातोद्धणाः शिरःकम्पं कुर्वते तत्संज्ञं नाम्ना शिरःकम्पः ॥

पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शङ्खे शोफः सशोणितैः ।
तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥
तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी सशङ्खकः ।
त्रिरात्राज्जीवितंहन्ति सिध्यत्यप्याशुसाधितः॥

वाताद्यैस्त्रिभिः सरक्तैः पित्तप्रधानैश्च तीव्रदाहादिरूपः शङ्खे शोफो भवति । क्षिप्रकारी शीघ्रमुपद्रवकृत् । सशोफो नाम्ना शङ्खकः त्रिरात्रेण मारयेत्याशु च त्रिरात्रस्य पुरतः साधितः सिध्यत्यपि न तु मारयत्येव ।

पित्तानुबन्धः शङ्खाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ।
रुजां सस्पन्दनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥
आमध्याह्नं विवर्द्धिष्णुः क्षुद्वतः साविशेषतः ।
अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परम् ॥
सूर्यावर्तः सः

प्रधानो वातः पित्तेन गृहीतानुबन्धः शङ्खादिषु स्पन्दनेन सह रुजां कुर्यात् । सूर्योदयस्य पश्चादुदयो यस्या रुजायास्तां । एषा च रुगामध्याह्नं विवर्द्धिष्णुः क्रमेण वृद्धिशीला भवति । क्षुद्वतस्तु विशेषेण भवति । अतो मध्याह्नात् परमव्यवस्थितशीतोष्णसुखा सती रुक् शाम्यति । अव्यवस्थितमनियतं शीतेनोष्णेन च सुखं यस्याः सा तथोक्ता । कदाचिदत्र शीतेनापि सुखं कदाचिदुष्णेनापि । अयमेवंरूपो रोगो नाम्ना सूर्यावर्तः ॥

इत्युक्ता दश रोगाः शिरोगताः ॥

इति दशरोगा वातशिरोभिताप, अर्धावभेदक, पित्तशिरोभिताप, कफशिरोभिताप, रक्तशिरोभिताप, सर्वशिरोभिताप, क्रिमिशिरोभिताप, शिरःकम्प, शङ्खक, सूर्यावर्ताख्याः शिरस्युक्ता भवन्ति व्यापका इत्यर्थात् ॥

शिरस्येव च वक्ष्यन्ते कपाले व्याधयो नव ॥

अनन्तरं शिरस्येव च कपाले नव व्याधयो वक्ष्यन्ते ॥

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्तस्यापि जायते ।
सवर्णो नीरुजःशोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम् ॥

कपाले पवने दुष्टे सति सवर्णो देहसमानवर्णो रुजारहितश्च शोफः स्यात् गर्भस्थस्यापि शब्दाज्जातस्यापि । तं रोगमुपशीर्षकं नाम्ना विद्यात् ॥

यथादोषोदयं ब्रूयात् पिटकार्बुदविद्रधीन् ॥

कपाले च पिटका अर्बुदं विद्रधिं च दोषोदयानतिक्रमेण लिङ्गैर्ब्रूयात् । पिटकादीना प्रसिद्धत्वाच्च एवोदितास्तेषामेव लिङ्गानि भवन्तीत्यर्थः ॥

कपालेक्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजन्तुभिः ।
कङ्गुसिद्धार्थकनिभाःपिटकाःस्युररूंषिकाः॥

पित्तादिभिर्हेतुभिः कपाले क्लेदबहुलत्वादिगुणाः पिटकाः स्मृता नाम्नाऽरूंषिकाः ॥

कण्डूकेशच्युतिस्वापरौक्ष्यकृत् स्फुटनं त्वचः ।
सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्याद्दारुणकं तु तत् ॥

कफवाताभ्यां हेतुभ्यां कण्ड्वादिकृद्यत् त्वचः स्फुटनं तन्नाम्ना दारुणकं विद्यात् । सुसूक्ष्ममतिसूक्ष्मं स्फुटनं छेदनम् । स्वापस्त्वचः सुप्तता प्रकरणाच्छिरसि ॥

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥
रोमकूपान्रुणध्यस्य तेनान्येषामसम्भवः ।
तदिन्द्रलुप्तं रुज्या च प्राहुश्चाचेति चापरे ॥

रोमकूपानुगं रोमकूपेष्वनुगतं पित्तं कर्तृ वातेन सहमूर्च्छितं मिश्रीभूतं तत्र स्थितानि रोमाणि प्रच्यावयति । ततः कारणविशेषवशात् सशोणितः श्लेष्माऽस्यातुरस्य रोमकूपान्रुणद्धि । तेन हेतुनान्येषां रोम्णामसम्भवः । तदिन्द्रलुप्तं नाम्ना भवति । अपर आचार्या इन्द्रलुप्तोक्तहेतुका रुज्येति चाचेति च नाम्नाहुः ॥

खलतेरपि जन्मैवं शातनं तत्र तु क्रमात् ॥

खलत्याख्यस्य च रोगस्यैवमिन्द्रलुप्तप्रकारेणैव जन्म । तत्र तु खलतौ क्रमाच्छातनं रोम्णामिति प्रकरणात् ॥

सावातादग्निदग्धाभा पित्तात्स्वेदासिरावृता ।
कफात् घनत्वग्वर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत्त्वचि॥
दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्यासानखप्रभा ।
दग्धाग्निनेवनिर्लोमा सदाहाया च जायते ॥

सा च खलतिर्वातादग्निदग्धसमा । पित्तात् सस्वेदा सिरावृता च । कफात् घनत्वग्भवति । अस्यां च खलतौ वातादिविशेषैस्त्वचि वर्णान्यथास्वं निर्दिशेत् । तेन वातेन श्यावो वारुणो वा । पित्तात् पाण्डुरारुणवर्जितोऽनेकः । श्लेष्मणि श्वेतः । एषा च खलतिः । सर्वैर्दोषैः सन्निपातलक्षणा भवति । नखप्रभत्वादियुक्ता या खलतिर्जायते साऽसाध्या ॥

शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
केशान् सदोषः पचति पलितं सम्भवत्यतः ॥
तद्वातात् स्फुटितं श्यावं खरं रूक्षं ज्वलत्प्रभम् ।
पित्तात् सदाहं पीताभं कफात्स्निग्धं विवृद्धिमत्
स्थूलं सुशुक्लं सर्वैस्तु विद्याद्व्यामिश्रलक्षणम् ।
शिरोरुजोद्भवंचान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहम् ॥

शोकादिजनितः शरीरोष्मा सदोषः नृणां शिरोगतः केशान् पचत्यतोहेतोरकाले पलितं सम्भवति । तच्चपलितं वातात् स्फुटितत्वादिरूपम् । पित्तात् सदाहादिगुणम् । कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् स्थूलं सुशुक्लं च भवति ।

सर्वैर्दोषैः पलितं तु व्यामिश्रलक्षणं सङ्कीर्णलक्षणं विद्यात् । शिरोरुजोद्भवमन्यच्चपलितं भवति तद्विवर्णं स्पर्शनासहं च । इति नव कपाले व्याधयः । उपशीर्षक, पिटका, र्बुद, विद्रध्य-रूंषिका, दारणके, न्द्रलुप्त, खलति, पलिताख्या उक्ताः ॥

असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानिच ।
शरीरपरिमाणोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनम् ॥

इति सप्तविंशोऽध्यायः ॥

एभ्यश्च सन्निपातेन खलतिरसाध्या । पलितानि च सन्निपातोत्थान्यसाध्यानि । यानि तु पलितानि शरीरपरिणामे वार्द्धक उत्थितानि तानि रसायनमपेक्षन्ते रसायनेन विना न शाम्यन्तीत्यर्थः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

शिरोरोगप्रतिषेधम् ॥

उक्तक्रमेणैव शिरोरोगाणां चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

वातजे शिरोभितापे वातव्याधिविहितं कुर्यात् । निवातस्थं च नक्तमभ्यक्तशिरसं सर्पिः पयोनुपानं तैलं वा पाययेत् । माषान् वा ससर्पिष्कानुष्णपयोनुपानान् भक्षयेत् । तद्वद्वा शूलगान् ॥

यथोक्तो दाह इत्येवमन्तं वातजे शिरोभितापे । वातव्याधिविहितं चिकित्सितम् । सर्पिस्तैलं वा यथायोग्यं नक्तं पयोनुपानं पाययेदिति सम्बन्धः । तद्वन्मुद्गान् ससर्पिष्कानुष्णपयोनुपानांश्च ॥

आनूपपिशितवेशवारेण यवातिलमुद्गमाषकुलत्थकुष्ठदारुहरिद्रातसीसैन्धवैर्वा महास्नेहवती मुत्कारिकां दत्वा शिरोवेष्टयेत् । ततः प्रत्यूषे दशमूलसिद्धेन पयसा कवोष्णेन परिषेकं कुर्यात् । तत्सिद्धैश्च पायसैः पिण्डस्वेदं लेपं वा ॥

आनूपपिशितादिना शिरोवेष्टनायोत्कारिकास्विन्न पिण्डी । वेष्टयेदिति वस्त्रेण । तत इति द्वितीयेऽह्नि प्रत्यूषे । तत्सिद्धैरिति दशमूलसिद्धपयसा सिद्धैः पायसैरन्नैः ॥

कूर्ममहिषवराहकुक्कुटबुलूकीनांवसा ससैन्धवा नस्यं शिरः कर्णपूरणं च । तथैव च पञ्चमूलबलाशारिबाद्वयक्काथे मधुकजीवकर्षभकपुनर्नवगर्भं सपयः सर्पिस्तैलं चैकतोविपक्वम् ॥

कूर्मादिवसा सैन्धवयुक्ता नस्यं शिरःपूरणं कर्णपूरणं च । शिरःपूरणं शिरोवास्तिः । पञ्चमूलादिक्काथे मधुकादिगर्भं तैलं सर्पिश्च मिश्रीकृत्य विपक्वं तथैवेति नस्यं शिरःपूरणं कर्णपूरणं च ॥

कार्पासमज्जत्वङ्मुस्तासुमनः क्षारकाण्युष्णाम्बुपिष्टानि नावनं सर्वशिरोरुजाघ्नम् । तद्वत् त्वक्पत्रशर्कराशिग्रुकरञ्जबीजानि । तथा चन्दनोत्पलतगरकुष्ठैः सघृतैर्लेपः । देवदारुकुष्ठचोरकयष्टीमधुककमलनीलोत्पलैलाभपौण्डरीकैश्च ॥

कार्पासमज्जाद्युष्णाम्बुपिष्टं नावनं सर्वशिरोरुजाघ्नम् । त्वगादीनि तद्वदुष्णाम्बुपिष्टानि नावनम् । चन्दनादिभिर्लेपस्तथा । तथेति समुच्चये । देवदार्वादिभिश्च सघृतैर्लेप इति सम्बन्धः ॥

कुङ्कुमशर्करासंस्कृतमाज्यं रक्तपित्तानुबन्धे मर्शः । नचात्र रक्तमवसेचयेद्वातोद्रेकभयात् । स्नैहिकं धूमं पिबेत् । शिरोवस्तिं च शीलयेत् । वस्तिकर्म चाचरेत् ॥

वातज एव यदि रक्तपित्ताभ्यामनुबन्धो भवति । ततः कुंकुमशर्कराभ्यां संस्कृतमाज्यं मर्शो दशाष्टषड्बिन्दुः कर्तव्यः । अत्र च वातशिरोभितापे रक्तपित्तानुबन्धेपि रक्तं नावसेचयेत । कुत इत्याह वातोद्रेकभयात् । स्नैहिकं धूमं सूत्र उक्तम् । शिरोवस्तिं च शीलयेदित्यनेन शिरोवस्तेः पुनः पुनर्योजनमुक्तम् । सुबोधम् ॥

एवमसिद्धौ वातजे श्लेष्मजे च यथोक्तो दाहः ॥

एवमित्यनन्तरोक्तक्रिययाऽसिद्धौ वातजे शिरोभितापे यथोक्तो दाह इति सूत्रनिर्दिष्टस्त्वग्दाहः । श्लेष्मजे चेति लाघवार्थं प्रकरणे ॥

अर्द्धावभेदकेप्ययमेव विधिः । निर्गुण्डीपत्ररसश्च सघृतमण्डसैन्धवो नस्यम् । शिरीषमूलफलानि वा । शारिवोत्पलकुष्ठवचामधुकपिप्पलीभिः । सतैलाम्लो लेपः । अशाम्यति दोषानुबन्धमवेक्ष्य प्रतिकुर्वीत ॥

प्रतिकुर्वीतेत्येवमन्तमर्द्धावभेदके । अयमेवेति वातशिरस्तापोक्तः । अत्र तु निर्गुण्ड्याः पत्ररसस्सघृतसैन्धवो नस्यं हितम् । शिरीषमूलफलानि वा नस्यमिति सम्बध्यते । शारिवादिभिस्तैलेनाम्लेन काञ्जिकादिनायुक्तैर्लेपः । अशाम्यतित्वर्द्धावभेदके कस्य दोषस्यानुबन्ध इति समीक्ष्य तदपेक्षया प्रतीकारं कुर्यात् ॥

सूर्यावर्तेप्ययमेव विधिः विशेषतस्तु सिरामोक्षः ॥

अयमेव चानन्तरोक्तद्वयविधिः सूर्यावर्ते । लाघवार्थं क्रमभङ्गः । सिरामोक्षस्तुविशेषः सूर्यावर्ते ॥

पित्तजे रक्तजे च शिरोभितापे स्निग्धस्य सिरां विध्येत् । कायं च विरेचयेत् । सुशीतैः शतधौतघृतान्वितैः शिरोवक्त्रं सिञ्चेत् प्रदिह्याच्च ॥

क्षीरमास्थापनमित्येवमन्तं रक्तपित्ताभितापयोः । पित्तजे शिरोभितापे रक्तजे च घृतपानादिना स्निग्धशरीरस्य सतः सिरां विध्येत् ललाटस्थामित्यर्थान् गम्यते । कायं शरीरं विरेचयेच्छोधयेच्च । सुशीतैरीतशीतैर्द्रव्यैः शतधौतघृतयुक्तैः शिरोवक्त्रं सिञ्चेत् प्रदिह्याच्चेति यथासंख्यं सम्बन्धः ॥

चन्दनशारिवामधुकदूर्वोत्पलप्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठाविदारीभिः सक्षीरं सर्पिर्विपाचितं नावनं शिरोवस्तिश्च । जीवनीयविपक्वात् पयसो नवनीतमुद्धृत्य जीवनीयक्वाथकल्काभ्यां पाचितं पानभोजननस्याभ्यङ्गवास्तिषु प्र-

णीतं पित्तरक्तजान् सर्वान्विकारान् साधयति । जीवनीयगर्भं षोडशगुणे पयसि सिद्धमाज्यं वा ॥

चन्दनादिभिर्घृतं समानक्षीरं विपक्कं नावने शिरोवस्तौ च योज्यम् । जीवनीयविपक्कादित्यादि व्याख्यासमम् ॥

क्षीरेक्षुजाङ्गलरसखर्जूरद्राक्षाकशेरुकमृणालसिद्धः सर्पिर्मण्डोऽनुवासनम् । अञ्जनादिवर्गशृतं क्षीरमास्थापनम् ॥

क्षीरादिभिः सिद्धः संस्कृतः सर्पिषो घृतस्य मण्डोऽच्छ अनुवासने योज्यः । अञ्जनादिगणो विविधगणसंग्रहोक्तस्तेन शृतं क्षीरमास्थापनम् ॥

शंखकं प्रत्याख्यायैवमेवोपचरेत् । विसर्पवच्च । विशेषतस्तु कृष्णतिलशतावरीनीलोत्पलमूर्वापुनर्नवैर्लेपः ॥

शंखकाख्यं रोगं प्रत्याख्यायनसेत्स्यतीत्युक्त्वा । एवमेवेति पित्तरक्ताभितापप्रकरणेन चिकित्सितोक्त पित्तरक्तविसर्पवच्चोपचरेत् चिकित्सेत् । शंखकेतुकृष्णतिलादिभिर्विशेषेण लेपः कार्यः ॥

कफजे शिरोभितापे लंघयेत् । पुराणसर्पिस्स्निग्धं वा वामयेत् । स्वेदः पिण्डेन रूक्षेण । शिग्रुनिम्बैरण्ड क्वाथेन वा नाडीस्वेदः ॥

मुहुर्मुहुराघ्राणनमित्येवमन्तं कफजे शिरोभितापे । सूत्रोक्तप्रकारेण रूक्षेण पिण्डेन स्वेदो हितः । अथवा शिग्र्वादिक्वाथेन नाडीस्वेदः कार्यः ॥

देवकाष्ठकुष्ठशार्ङ्गेष्ठासरलरोहिषैः सलवणैः सुखोष्णैरालेपः । यवचूर्णमधुकचन्दनहरिद्राकुष्ठप्रियङ्गुशतपुष्पासुरदारुभिस्तैलाजक्षीरयुक्तैः ससैन्धवैरुपनाहः ॥

सलवणैर्लवणयुक्तैः सुखोष्णैर्देवकाष्ठादिभिरालेपो हितः । सुरकाष्ठं देवदारु । तैलेनाजक्षीरेण च युक्तैः सैन्धवेन माणिमन्थेनसहितैर्यवचूर्णादिभिरुपनाहः पिण्डबन्धः ॥

विडङ्गतैलं नस्यं सार्षपं वा तदेवव्योषसिद्धम् । मधूकसारकल्को वा मधुयुतस्त्वग्वामेषशृङ्ग्या इङ्गुदस्य वा । एभिरेव च धूमवर्तिः ॥

विडङ्गजं विडङ्गसाधितं वा तैलं विडङ्गतैलं । सर्षपतैलं वा नस्यं योज्यम् । तदेववेति विडङ्गतैलं वा सर्षपतैलं वा व्योषेण त्रिकटुकेन सिद्धं पक्वं । मधूकसारकल्कादिना मधुयुक्तेन नस्यमिति सम्बन्धः । मेषशृङ्ग्या इङ्गुदस्यचत्वक् । एभिरेवेत्यनन्तरोक्तैर्नस्यौषधैः॥

शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सूत्रस्थानोक्तैः प्रधमनम् । तैरेव च पक्वं तैलं मर्शः प्रतिमर्शो वा ॥

शिरोविरेचनद्रव्यैः सूत्रस्थाने शोधनादिगणसंग्रहोक्तैः प्रधमनं नासायां हितम् । प्रधमनं सूत्रोक्तलक्षणम् । तैरेव चेति शिरोविरेचनद्रव्यैः । मर्शप्रतिमर्शौ सूत्रोक्तलक्षणौ ॥

शिरोविरेचनान्ते कर्णनादोक्तं स्नेहनस्यम् । तीक्ष्णाः कबळाः । मनाश्शिलानळदतुत्थकासीसचूर्णः ससर्पिष्को धूमः । नळदचूर्णस्य च मुहुर्मुहुराघ्राणनम् ॥

एषां च शिरोविरेचनानामन्ते प्रयोगान्ते कर्णनादोक्तं तिलान् नवप्रलूनानित्यादिना पठितं स्नेहनस्यं योजयेत् । तीक्ष्णाः कबळास्तीक्ष्णद्रव्यैर्मरिचशुण्ठ्यादिभिः कृताः । सुबोधम् ॥

सन्निपाते व्यामिश्रो विधिः ॥

सन्निपाताभितापे पृथग्दोषोक्तोविधिर्मिश्रीकृत्य दोषबलाद्यपेक्षया योज्यः ॥

क्रिमिजे दुरालभासुरदारुरोहिषपूतीकत्रिफलाकट्फलवचा त्रिकटुकैरजामूत्रयुक्तं सर्पिः पक्कं पानम् । उपास्निग्धस्विन्नस्य देवदारुपूतीककटभी सर्षपविळङ्गतिलकण्टकविपक्केन तैलेन शिरः कर्णौचाभ्यज्यस्वेदयेत् ॥

क्रिमिचिकित्सितंचेक्षेतेत्यन्तं क्रिमिजे शिरोभितापे । दुरालभादिभिर्द्रव्यैरजामूत्रयुक्तं पक्कं सर्पिः पानाय । अनेनोपस्निग्धस्य स्विन्नस्य च देवदार्व्यादिविपक्केन तैलेन शिरः कर्णौचाभ्यज्य पुनः स्वेदयेत् । कण्टको गोकण्टकः ॥

ततः क्रिमिमूर्च्छनार्थमसृङ्नस्तोवसेचयेत् । ततो रुधिरगन्धमदेन प्रविसृताः सप्तच्छदस्य त्वग्रसेन पुष्परसेनवानन्तरनिषिक्तेन क्रिमयः पतन्ति ॥

ततः स्वेदानन्तरं क्रिमीणां मूर्च्छनार्थं येन क्रिमयस्त्यक्तबन्धनामत्ता इव सर्वतोन्तः सरन्ति तदर्थमसृग्रक्तं नस्तोवसेचयेत् । अनन्तरनिषिक्तेन रक्तनिषेचनस्य पश्चात् सिक्तेन । पुष्परसः सप्तच्छदपुष्पाणां रसस्तेन । पतन्ति नासिकातो बहिर्निस्सरन्ति ॥

सरळदेवदारुकट्फलसर्षपापामार्गक्षवककटुकाऽलाबु सुरसबीजापिप्पली तण्डुलचूर्णस्तत् पक्कं वा तैलं सद्यः क्रिमीन् निरस्यति । विळङ्गतण्डुला वाजिमूत्रपिष्टाः शिरीषबीजानि वा छागमूत्रपिष्टानि । पुष्कुरमध्यबीजानि वा ॥

सरळादीनां चूर्णस्तत् पक्कं तैलं वा नस्यप्रयोगात् सद्यः क्रिमीन् बहिर्निरस्यति । क्षवको राजक्षवकः । अथवा वाजिमूत्रपिष्टा विळङ्गतण्डुला विळङ्गफलानि क्रिमीन् निरस्यन्ति । अथवा छागमूत्रपिष्टानि शिरीषबीजानि । अथवा पुष्करमध्यबीजानि छागमूत्रपिष्टानीति सम्बन्धः । मध्यशब्देन पुष्करबीजानां त्वक्परिहारेण प्रयोगो दर्शितः ॥

गोमांसेन छागमांसेन वा वसापिष्टेन यवागूं कृत्वा शिरोविलेपयेत् । ततो निम्बार्कवंशसुरसकुटचकरञ्जकरवीरपत्रक्काथेन सेचयेत् । अजामूत्रेण वा कवोष्णेन । पूतिमत्स्ययुताश्च धूमाः ॥

गोमांसेनेत्यादिना शिरोलेपः सुबोधः । तत इति यवागूलेपानन्तरं निम्बादिकाथेनाजामूत्रेण वा कोष्णेन सेकः । पूतिमत्स्यः छिन्नमत्स्यः ॥

एवं क्रिमिष्वपगतेषु तेजोवती पूतीकबिम्बी सुरसनक्तमालविळङ्गहरीतकी सर्षपार्क-

करवीरमूलमालती देवदारुक्षवकमुस्तफाणिर्जक पिप्पलीशतपुष्पा मधूकशणनिम्बसारकल्कै-रजामूत्रयुतैः सार्षपंतैलमैङ्गुदं पैलुकं वा विपक्कं युक्त्या नावनम् ॥

एवमित्यनन्तरोक्तक्रियया क्रिमिष्वपगतेषु तेजोवत्यादिकल्कैरजामूत्रयुतैः सार्षपाद्यन्यतमं तैलं विपक्कं युक्त्या बलाद्यपेक्षया मात्रादिकृतया नावनं कुर्यात् ॥

न तु जातुरुधिरमवसेचयेत् । जन्तुभिः पीतशोणिते हि शिरसि पुनरस्रावसेकादकाण्डे मृत्युः स्यात् । क्रिमिचिकित्सितं चेक्षेत ॥

जन्त्वभितापे तु कदाचिदपि रक्तं नावसेचयेत् । कुत इत्याह । जन्तुभिरित्यादि । अकाण्डे अकाले । क्रिमिचिकित्सिते च यदुक्तं तं विधिं प्रयोगायेक्षेत ॥

शिरःकम्पमक्षीणस्यान्यव्याध्यनुपद्रुतस्य दाहवर्ज्यं मारुतविधानेनोपक्रमेत ॥

शिरःकम्पाख्य मक्षीणत्वादियुक्तस्य पुंसो वाताभितापवदुपक्रमेत । वाताभितापेचाग्निना दाह उक्तः । अत्र तु दाहवर्जमिति विशेषः ॥

उपशीर्षके जन्मोत्तरकालजाते नवोत्थिते वातव्याधिविहितान् स्नेहान् पाननावनाभ्यञ्जनेषु योजयेत् । अभ्यक्तं च स्वेदयित्वोपनाहयेद्यथा विदाहो न भवति । विदाहे विद्रधिवत् कर्म ॥

विद्रधिवत् कर्मेत्येवमन्तमुपशीर्षके । जन्मोत्तरकालजात इत्यनेन सहजस्या चिकित्स्यत्वमुक्तम् । विदाहः पाकावस्था ॥

पिटकार्बुदविद्रधिषु यथास्व माचरेत् । व्रणीभूतासु पिटकासु निम्बनिशामधुकधात्रीफलैर्विपक्कं तैलं शोधनरोपणम् ॥

पिटकादिषु यथास्वमिति दोषाद्यपेक्षया चिकित्सितादि निर्दिष्टमाचरेत् । व्रणीभूतास्विति पाकात् । सुबोधम् ॥

मूर्वाचन्दनशारिबाधातकी कान्तालोध्रमधुकसमङ्गा पद्मकेसरशतपर्वकमूलैर्विद्रधिषु । एभिरेव च सिद्धं सर्पिर्नस्यम् । रूढे तु विद्रधौ यदि त्वक् सुप्तेव भवति ततो वामयेत् । उपस्निग्धं च विरेचयेत् ॥

मूर्वादिभिर्विपक्कं तैलं विद्रधिषु व्रणीभूतासु शोधनं रोपणं च । एभिरिति मूर्वादिभिः । उपस्निग्धं किञ्चित् स्निग्धं ॥

अरूंषिकासु जलौकोपहृत शोणितं शिरःक्षुरा मृष्टं वा निम्बोदकेन परिषिच्याश्वशकृद्रसेन लवणप्रगाढेन लेपयेत् । किञ्चित् कालं स्थितं चोष्णोदकाम्लकाञ्जिकान्यतरधौतं विळङ्गव्योषलाक्षागारधूममनोह्वालवचारसाञ्जनहरिद्राद्यैरालिम्पेत् । तिलमष्या वा स्नुहीक्षीरयुक्तया । मधुकोत्पलतिलैरण्डमार्कवपत्रैर्वा । शिग्रुमूलकसर्षपबीजैर्वा गोमूत्रपिष्टैः । बालकामलकनागरमूलकसर्षपबीजैर्वा क्षीरपिष्टैः । शिरीषत्वग्यष्टीमधुकाभ्यां वा । पुराणपिण्याककुक्कुटपुरीषाभ्यां वा ॥

शिरःकायविरेकान कुर्यादित्येवमन्तमरूंषिकासु । किञ्चित् कालास्थितमित्यश्च शकृद्रसालिप्तमिति विज्ञेयम् । धौतं च विडङ्गादिभिरालिम्पेत् । तिलमष्या वा स्नुही क्षीरयुक्तयालिम्पेदितिसम्बन्धः । मधुकादिपत्रैर्वा केवलैरालिम्पेत् । शिग्रवादिबीजैर्वा गोमूत्रपिष्टैः । वाळकादिभिर्वा क्षीरपिष्टैः । शेषयोः क्षीरमेव । सुबोधम् ॥

कपालभृष्टकुष्ठचूर्णंतैलयुक्तं कण्डूक्लेददाहस्वेदवेदनाघ्नम् । तथाचाचोक्तं चित्रकादितैलमभ्यञ्जनम् । दन्तीपाठाकोशातकीचित्रकातिविषा महालाङ्गलिकी सिद्धं तैलं व्रणाभ्यङ्गः ॥

कपाले मृन्मयेऽग्निना भृष्टस्यकुष्ठस्यचूर्णं तैलयुक्तं प्रकरणाल्लेपात् कण्वादिघ्नम् । चाचा इन्द्रलुप्त इत्येकार्थः । सुबोधम् ॥

मनाश्शिलैलाहरितालापिप्पलीकुष्ठकासीसहरिद्राकरञ्जमुस्तातगरविळङ्गाचित्रकासिद्धार्थककरवीरमूलचूर्णगर्भं तैलमादित्यपाकं व्रणरोपणम् । एवमनुपशमे वमनधूमकायशिरोविरेकान् कुर्यात् ॥

मनाश्शिलादिकल्कं तैलमादित्यपाकं यदातपेनैव पच्यते । एवमिति पूर्वोक्तेनानुपशमे वमनादीन् कुर्यात् ॥

दारणके ललाटे सिरां विध्येत् । अभ्यङ्गस्नाननावनानि च शीलयेत् प्रियाळबीजमधुककुष्ठमाषसर्षपैः सक्षौद्रैर्लेपः । कोद्रवतृणक्षारम्भः प्रक्षाळनम् ॥

क्षारम्भः प्रक्षाळनमित्येवमन्तं दारणके ; अभ्यङ्गादीनिदोषाद्यपेक्षम् को द्रवतृणक्षारस्तुतमम्भस्तथोक्तम् ॥

इन्द्रलुप्ते यथासन्नं सिरां विध्वा तुत्थकासीसमनश्शिलामरिचैर्लेपयेत् । भद्रदारुकुटन्नटाभ्यां वा चित्रककरवीरनक्तमाल मालतीसिद्धेन वा तैलेनाभ्यज्यात् ॥

आरोमोद्गमात् परिहरेदित्येवमन्तमिन्द्रलुप्ते । यथासन्नमिति शीर्षरोमनैकट्येन सिराव्यधः । तुत्थादिभिर्लेपः शीर्णरोमस्थाने । भद्रदारुकुटन्नटाभ्यां निर्वापणाय लेपयेदिति सम्बन्धः । भद्रदारुर्देवदारुः अथवा चित्रकादिसिद्धेन तैलेनाभ्यज्यात् ॥

अवगाढपदं वा सूचीकूर्चकेन प्रच्छाय भूयोभूयः प्रदिह्यात् कपोतपङ्कामूलेन लाङ्गलिकामूलेन वा महिषी क्षीरपिष्टेन ॥

अवगाढपदं बहुप्रविष्टशस्त्रपदं कृत्वा सूचीकूर्चकेन प्रच्छानम् । कपोतपङ्का सुवर्चला तस्या मूलेन लाङ्गलिकामूलेन वा माहिषीक्षीरपिष्टेन पुनः पुनः प्रदेहः ॥

घृष्टलिप्तमेरण्डपत्रावच्छादितं रात्रिमुषितं माहिषनवनीतेन लिम्पेत् । मार्कवपत्रसहचरपुष्पपक्वं वा । वार्ताकफलैस्तैलं पक्वं क्षौद्राञ्जनयुक्तमालेपः । सक्षौद्रो वा क्षुद्रवार्ताकरसः । जलशूको वा पलाशक्षारसान्द्रः ॥

घृष्टलिप्तंचैरण्डपत्रावच्छादितं सद्रात्रिमुषितं प्रातर्माहिषेण नवनीतेन लिम्पेत् । सुबोधम् ॥

गोशकृता वा घृष्टमिन्द्रलुप्तमरुष्करर-सेनावलिप्यान्तर्धूमदग्धकूर्ममष्यावचूर्णयेत् । कूर्मकपालभस्मना वा सुरसारसाक्तेन प्रदिह्यात् । हस्तिदन्तमष्या वा तैलान्वितया । पूतीकरञ्जपत्राणि वा ससैन्धवानि लेपः । पिप्पल्यञ्जनरसाञ्जनं वा कुचिकाफललोहरजांसि वा गोमूत्रपिष्टानि । खलतौ विहितानि चाचरेत् । सलिलसेकमारोमोद्गमात् परिहरेत् ॥

गोशकृता वा घृष्टमिन्द्रलुप्तमरुष्करस्य भल्लातकस्य रसेनावलिप्यान्तर्धूमं दग्धया कूर्म-मष्यावचूर्णयेत् । सुरसारसाक्तेन कूर्मकपालभस्मनान्तर्धूमदग्धेन प्रदिह्याद्वा । सुरसा मूर्वा । कूर्मकपालः कूर्मपृष्ठम् । सुबोधम् । खलतिविहितानौषधादीनि ॥

खलताविन्द्रलुप्तोक्तः क्रमो यथादोषं च संशुद्धिः ॥

मधुरवर्गकल्केनेत्येवमन्तं खलतौ । यथादोषं संशुद्धिः कफाधिके वमनं पित्ताधिके विरेचनमित्येवमादिर्यथादोषार्थः ॥

त्रिफलार्जुनसैर्यकत्वक्पुष्पकृष्णपिण्डीतकफलमूलनीलोत्पललोहचूर्णकासीसजम्बूमार्कवमञ्जिष्ठामेषशृङ्गीखदिररजः सकर्दममर्दितोक्ताणुतैलयुक्तमसनसारसमुद्गकेन्यस्तं कर्दमे मासं निखातं स्थितमुद्धृतं सूचीकूर्चप्रच्छितायाः खलतेर्लेपः परं रोमसञ्जननः ॥

त्रिफलादिरजः कर्दमेनार्दितोक्ताणुतैलेन च युक्तमसनसारसमुद्गके बीजकसारसम्पुटके न्यस्तं निसृष्टं कर्दमे मासं निखातं स्थितमुद्धृतं प्रच्छितखलतौ लेपः । कृष्णपिण्डीतकफलं कृष्णमदनस्यफलम् ॥

रक्ताग्निमन्थपुष्पकिंशुकनलदमूलमधुकहस्तिदन्तभस्मान्यविक्षीरपिष्टानि लेपः ॥

रक्ताग्निमन्थपुष्पादीनां भस्मान्यविक्षीरेणाजक्षीरेणपिष्टानि लेपः । रक्तो लोहितोऽग्निमन्थस्तस्यपुष्पम् ॥

जम्बूद्वयत्वक्पत्रमधुकभृङ्गरजस्त्रिफलाश्लेष्मातकमञ्जिष्ठा फणिर्जकबलाद्राक्षाजशृङ्गीचपलातिविषाकट्फलकल्केन क्षीरिवृक्षक्वाथेन च तिलतैलमक्षतैलं चैकध्यं साधयेत् तन्नस्येऽभ्यङ्गे च नियुञ्ज्यात् । एवमेव मधुरवर्गकल्केन ॥

जम्बूत्वगादिकल्केन क्षीरिवृक्षक्वाथेन च तिलतैलमक्षतैलं च मिश्रीकृत्य साधितं नस्येऽभ्यङ्गे च युञ्ज्यात् । मधुरवर्गकल्केनैवमेवेति क्षीरिवृक्षक्वाथे मधुरवर्गं कल्कं दत्वा तिलतैलमक्षतैलं चैकध्यं साधयेन्नस्येऽभ्यङ्गे च ॥

खलतिपलितयोश्च प्रयोगान् परस्परं विदध्यात् ॥

खलति प्रयोगान् पलिते पलितप्रयोगान् खलतौ च विदध्यादिति परस्परत्यार्थः ॥

अकालपलितेषु वातादीनवेक्ष्य स्नेहस्वेदसंशोधननस्यविस्रावणानि कुर्यात् । ततोऽस्यार्दितप्रोक्तमणुतैलं नस्यमभ्यञ्जनं च ॥

अकालपलितेष्विति परिणामपलिते रसायनोक्तेरकाल इति विशेषणम् । वातादीनवेक्ष्येति तद्योग्यतया । सुबोधम् ॥

मधुकामलकमाक्षिकैः केशमूलानि लिम्पेत् । तिलामलककक्षौद्रतैलैर्वा । तुत्थकाम्रजम्ब्वास्थिकासीसकिट्टशर्कराभिर्वा । सैर्यकपुष्पनीलीनी त्रिफलाभृङ्गरजोभिर्वा कृष्णाजमूत्रपिष्टैः ॥

केशमूलानि केशस्थानानि मधुकादिभिर्लिम्पेत् । तिलादिभिर्वा तुत्थकादिभिर्वा । कासीसकिट्टं कासीसत्वक् । सैर्यकपुष्पादिभिर्वा कृष्णाजस्यमूत्रेणपिष्टैः ॥

असनपुष्पपत्रमये पात्रे बहिरामलकीकल्कप्रदिग्धे निहितमक्षतैलं षण्मासं व्रीहिवल्लेस्थितमभ्यङ्गान्नावनाच्च पलितं जयति । अयमेव कल्पः सैरीयकेपि ॥

असनस्यपुष्पैः पत्रैश्च वर्द्धिकाकृति पात्रं कर्तव्यमेतच्च बहिरामलककल्केन तथा प्रदेह्यं यथा तैलाधिकरणतां याति । ततस्तस्मिन् पात्रे बिभीतकतैलं निधेयम् । ततस्तत् षण्मासं व्रीहिराशौ स्थाप्यम् । तत्तैलमभ्यङ्गान्नावनाच्च पलितं जयति । अयमेवासनपुष्पपत्रविधिः सैरीयकेपि । सैरीयकं सहचरमम्लायनं च ॥

कपिकच्छूफलमूलगर्भमक्षतैलं सिद्धमयः पात्रे पूर्ववत् स्थितं समानं पूर्वेण ॥

कपिकच्छ्वाः फलानि मूलानि च गर्भं दत्वाक्षतैलं सिद्धमयः पात्रे पूर्ववदिति षण्मासं व्रीहिवल्लेस्थितं पूर्वेणासनपात्रस्थिततैलेनगुणैः समानम् ॥

रामतरणीमूलपलद्वयं यष्टीमधुकपञ्चशारिवार्द्धपलमेकत्रजर्जरीकृतमक्षतैलपलैर्दशभिराप्लुतं लोहभाजने दशाहं दिवसकरकरप्रतप्तंनावनात् पलितघ्नं सर्वेन्द्रियदार्ढ्यावहं च॥

रामतरण्यादिकं जर्जरीकृत्य दशाभिरक्षतैलपलैराप्लुतं लोहपात्रे दशाहमादित्यकिरणैः प्रतप्तं सन्नावनात् पलितघ्नत्वादिगुणम् । रामतरणी सैर्यकः ॥

कृष्णतिलतिलपर्णी त्रिफलामधुककासीसपद्मकर्दममांसीमार्कवमसनपत्रस्वरसपिष्टं त्रिरात्रमयः पात्रे स्थापयेत् । ततः पूर्वोक्तरसद्रुतेनपद्मिनीकर्दमप्रलिप्तधौतान् केशान् कपालं च लेपयेत् । ततः पद्मिनीकर्दमैः प्रच्छाद्यकौशेयेन वेष्टयेत् । तृतीयेचाह्निप्रक्षाळ्यैवमेव कुर्यात् । एवमळिकुलनीलाः केशाः शिरोविभूषयन्ति । भवति चात्र ॥

कृष्णतिलादिकमसनपत्ररसपिष्टमयः पात्रे त्रिरात्रं स्थापयेत् । ततोनन्तरमसनपत्ररसद्रुतेन पद्मिनीकर्दमेन प्रलिप्तान् पुनर्धौतान् केशान् पद्मपत्रैः प्रच्छाद्यकौशेयपट्टेन वेष्टयेत् ततस्तृतीये हनि प्रक्षाळ्य पुनरेवमेव लेपादिकं कुर्यात् । एवमिस्यनया क्रियया अळिकुलवत् भ्रमरसंहतिवन्नीलाः कचाः शिरोविभूषयन्ति । गतानुगतिका ॥

खलतौ पलिते वल्यां हरिल्लोम्नि च शोधितम् ।
नस्यवक्त्राशिरोभ्यङ्गप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥

खलत्यादिके वमनादिशोधितं पुरुषं योग्यैर्नस्यादिभिरुपाचरेत् । हरिल्लोमा कपिलकेशः ॥

सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनम् ॥

बृहत्याद्यै ह्रस्वपञ्चमूलद्रव्यैर्जीवनीयैर्जीवन्ती काकोल्यादिभिश्च सिद्धं तैलं खलत्यादौ नावनं हितम् ॥

क्षीरानसाहचरान् भृङ्गरजसः सौरसाद्रसात् ।
प्रस्थस्तैलस्यकुडुबोयष्टीमधुपलान्वितः ॥
सिद्धश्शैलासने भाण्डे शृङ्गे मेषस्य वा स्थितः ।
नस्यं स्यात्

क्षीरादीनां प्रत्येकस्य प्रस्थेन मधुयष्टीपलान्वितः सिद्धस्तैलस्यकुडुबः शैलाद्यन्यतमे भाण्डे स्थितः खलत्यादिषु नस्यं स्यात् ॥

क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिका करवीरकौ ॥
उत्पाट्यपलितं देयावाशयेपलितापहौ ॥

अथवा दुग्धिका करवीरकौ क्षीरेणश्लक्ष्णपिष्टौ पलितमुत्पाट्याशये पलितमूले देयौ । तौ हि पलितापहौ ॥

आदित्यवल्यामूलानि कृष्णसैरेयकस्यच ।
फलं कृष्णशणात्पत्रं सुरसाद्याष्टिमार्कवम् ॥
सुराह्वं काकमाची च पृथग्दशपलांशिकम् ।
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा लोध्रकृष्णागरूत्पलम् ॥
आभ्रास्थिकर्दमःकृष्णो मृणाली रक्तचन्दनम् ।
नीलीभल्लातकास्थीनि कासीसंमदयन्तिका ॥
सोमराज्यसनःशस्त्रं कृष्णं पिण्डीतचित्रकौ ।
पुष्पाण्यर्जुनकाश्मर्यो दामजम्बूफलाञ्जनम् ॥
प्रत्येकंपञ्चपालिकं पिष्टं सलिफला कणम् ।
अक्षतैलाढकं तेन पचेद्धात्रीरसार्मणे ॥
कुर्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्कोभवेद्रसः ।
लोहपात्रे ततः पूतं महानीलं प्रयोजितम् ॥
तत्पानेनावनेभ्यङ्गे शुद्धस्यानियतात्मनः ।
सर्वजत्रूर्ध्वरोगघ्नं पलितघ्नं विशेषतः ।
एभिरेव च भैषज्यैः शिरोवक्त्रं च लेपयेत् ॥

आदित्यवल्या इत्यादिना महानीलाख्यो योगः । आदित्यवल्यर्कवल्ली तस्या मूलानि । कृष्णसैरेयकः काळसहचरः तस्यापि मूलानि । कृष्णशणस्य फलम् । यष्टिमार्कवं नाळिका भृङ्गराजः । आदित्यवल्लीमूलादिकाकमाच्यन्तं पृथग्दशपलभागिकम् । प्रपौण्डरीकादिकं प्रत्येकं पञ्चपलप्रमाणम् । कृष्णमितिशस्त्रविशेषणम् । पिण्डीतको मदनः । आममपक्वं जम्बूफलम् । एतत् सर्वं पिष्टं कृत्वा तेन धात्रीरसस्यामलकरसस्यार्मणो द्रोणः द्वादशाधिकानि पञ्चपलशतानि । तस्मिन्नक्षतैलस्य विभीतकतैलस्याढकमष्टाविंशत्याधिकं पलशतं लोहभाजने मन्दं पचेद्यावद्रसः शुष्कोभवेत्तावदादित्यपाकं वा कुर्यात् । ततः पूतं महानीलसंज्ञं तत्तैलं पञ्चकर्मशुद्धस्यनियतात्मनो जितेन्द्रियस्य पानादिषु प्रयोजितं सर्वान् जत्रूर्ध्वरोगान् हन्तीति सर्वजत्रूर्ध्वरोगघ्नं विशेषतः पलितघ्नं भवति । एभिरित्यादित्यवल्यादिभिः । सुबोधम् ॥

क्षीरं प्रियालं यष्ट्याह्वं जीवनीयोगणास्तिलाः ।
कृष्णाः प्रलेपो वक्त्रस्य हरिल्लोमवली हितः ॥

क्षीरादिभिः कृष्णतिलान्तैर्वक्त्रस्य प्रलेपो हरिल्लोमसुवलीषु च हितः वलयस्त्वक् सङ्कोचाः ॥

तिलाः सामलकाः पद्मकिञ्जल्को मधुकंमधु ।
बृंहयेद्रञ्जयेच्चैतत् केशान् मूर्ध्नः प्रलेपनात् ॥

तिलादिकं मूर्ध्नः प्रलेपनात् केशान् बृंहयेच्चरञ्जयेच्च ॥

पचेत् सैन्धवशुक्ताम्लैरयश्चूर्णं सतण्डुलम् ।
तेनालिप्तं शिरः शुद्धमस्निग्धमुषितंनिशाम् ॥
तत्प्रातस्त्रिफलाधौतंस्यात्कृष्णास्निग्धमूर्द्धजम् ।

पचेदित्यादिसुबोधम् । [समतण्डुलमयसः कृष्णलोहस्यचूर्णं सैन्धवशुक्ताम्लैः समैः पचेद्यावल्लेपनयोग्यो भवति । सैन्धवंसैन्धवजलम् । अम्लोपितकाद्यन्यतमः । ततो रेचननस्येन शुद्धमस्निग्धमनभ्यक्तं शिरस्तेन लेपनद्रव्येणा समन्तात् लिप्तं निशामुषितं प्रात त्रिफलाक्वाथेन धौतं तत् शिरः कृष्णास्निग्धमूर्द्धजं कृष्णास्निग्धाश्च मूर्द्धजायस्मिंस्तत् स्यात्] ॥

अयश्चूर्णोम्लपिष्टश्चरागःसत्रिफलोवरः ॥

अयश्चूर्णोम्लेन मद्यादिना पिष्टस्त्रिफलायुक्तोवरः श्रेष्टोरागः केशरागः ॥

कन्यायास्तिलनिम्बबीजमधुकश्रेष्ठावचामार्कवाच्चूर्णंछागलगव्यमाहिषपलस्नेहेनसंप्लावितम् ।
पात्रेस्थापितमायसेक्षितितलेमासंनिधायोद्धृतं
पालित्यंखलतिं च दर्पणानिभां हन्त्येतदभ्यञ्ज[नात् ॥

कन्यायाश्चूर्णं छागलादिमांसं विपाच्य जातेन स्नेहेनसम्प्लावितमलोलितम् । सुबोधम् । कन्यास्थूलैला ॥

बीजैः श्लेष्मातकस्यव्यपगमिततुषैःकाञ्चिकश्लक्ष्णपिष्टैर्याल्लिप्ताल्लोहदण्डाद्दिनकराकिरणैस्तापितात् प्रच्यवेत । तत्तैलं केशकार्ष्ण्यं जनयति परमं नावनाभ्यञ्जनाभ्यां मूर्द्धघ्राणाक्षिदन्तश्रवणगलरुजं हन्तिनिश्शेषतश्च ।

लोहदण्डश्शस्त्रमययष्टिस्तस्मादम्लकाञ्चिकपिष्टश्लेष्मातकबीजलिप्तादातपस्थिताद्यत्तैलं च्यवते तन्नावनेनाभ्यञ्जनेन च केशकार्ष्ण्यं जनयति निश्शेषतश्च मूर्द्धादिरुजं हरति ॥

बलामधूकमधुक विदारी चन्दनोत्पलैः ।
जीवकर्षभकद्राक्षा शर्कराभिश्चसाधितः ॥
प्रस्थस्तैलस्यसक्षीरो जाङ्गलार्द्धतुलारसे ।
नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूत्थवातपित्तामयापहम् ॥

जाङ्गलमांसस्यार्द्धतुला तुलार्द्धं तस्य रसे कषाये कल्कितैर्बलादिभिः समक्षीरस्तैलस्य प्रस्तः साधितः संस्तेन नस्यं सर्वानूर्ध्वजत्रूत्थानामयानपहन्ति ॥

मयूरंपक्षपित्तान्त्रपादाविट्तुण्डवर्जितम् ।
दशमूलबलारास्ना मधुकैस्त्रिफलैर्युतम् ॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ।
तदभ्यासीकृतं पानवस्त्यभ्यञ्जननावनैः ॥

पक्षादिरहितं मयूरं त्रिपलैस्त्रिपलप्रमाणै-र्दशमूलादिभिर्युतं जले षोडशगुणे पक्त्वा पादावशेषिते तस्मिन् क्वाथे कल्कितैर्मधुरस्कन्धद्रव्यैः क्षीरसमं घृतस्य प्रस्थं द्वात्रिंशत्पलानि पचेत् तद्घृतं पानादिभिरभ्यासीकृतं शीलितं सर्वान् जत्रूर्ध्वरोगान् जयति ॥

एतेनैवकषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेनपयसा कल्कैरेभिश्च कार्पिकैः ॥
जीवन्ती त्रिफलामेदा मृद्वीकर्द्धिपरूषकैः ।
समङ्गा चविका भार्ङ्गी काश्मरी कर्कटाह्वयैः ॥
आत्मगुप्ता महामेदा तालखर्जूरमस्तकैः ।
मृणालविसखर्जूर यष्टीमधुकजीवकैः ॥
शतावरीविदारीक्षु बृहतीशारिवायुगैः ।
मूर्वाश्वदंष्ट्रर्षभक शृङ्गाटककशेरुकैः ॥
रास्नास्थिरातामलकी सूक्ष्मैलाषडिपौष्करैः ।
पुनर्नवातवक्षीरी काकोली धन्वयासकैः ॥
मधुकाक्षोटवातामशृङ्गाताभिषुकैरपि ।
महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकंगुणैः ॥
धात्विन्द्रियस्वरभ्रंशश्वासकासार्दितापहम् ।
योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्या सुतप्रदम् ॥

एतेनैव पक्षादिरहितमयूरदशमूलादिकषायेण घृतप्रस्थं चतुर्गुणेन क्षीरेण सह पचेत् । एभिश्च कार्पिकैः कल्कैः कैरित्याह जीवन्त्यादिभिः । मृद्वीका द्राक्षा । समङ्गा माञ्जिष्ठा । तालस्य खर्जूरस्य च मस्तकं शाखापुच्छः विसखर्जूरेत्यत्र पद्मनाळस्य खर्जूरफलानां च ग्रहणम् । शारिवायुगं द्वेशारिवे । स्थिरा सालपर्णी । वातामं फलविशेषः । एतन्महामायूरं नाम घृतं मायूरात् घृतात् गुणैरधिकम् । धात्विन्द्रियस्वरभ्रंशादीनपहन्तीति तदुक्तम् । योन्यादिदोषेषु शस्तम् । वन्ध्याया दोषोपघातात् सुतप्रदम् मायूरवच्छेषम् ॥

आखुभिः कुक्कुटैर्हंसैः शशैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥

इत्यनेनैवविधानेनाख्वादिभिः पृथग्घृतं कल्पयेत् पूर्वक एव विषये ॥

ऊर्ध्वाङ्गचिकित्सामुपसंजिहीर्षुरिदमाह ॥

जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशच्छतद्वयम् ।
परस्परमसङ्कीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥

जत्रूर्ध्वजानामित्यादि शतद्वयमेकत्रिंशदधिकं परस्परमसङ्कीर्णं मूर्द्धजत्रुगदानां विस्तरेण प्रकाशितम् । तद्यथा चतुर्नवतिर्नेत्ररोगाः पञ्चविंशतिः कर्णरोगाः पूर्वैरेकीकृत्यैकान्नविंशत्यधिकंशतं भवति । नासारोगा अष्टादशपूर्वैरेकीकृत्य सप्तत्रिंशदधिकं शतं भवति । मुखरोगाः पञ्चसप्ततिः पूर्वैरेकीकृत्यशतद्वयं द्वादशाधिकं भवति । शिरोरोगा एकान्नविंशतिः पूर्वैरेकीकृत्य तदैकत्रिंशदधिकं शतद्वयं भवति ॥

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमृषयः पुरुषं विदुः ।
मूलप्रहारिणस्तस्माद्रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥

यस्मादृषयः पुरुषमूर्ध्वमूलमधः शाखं विदुस्तस्मान्मूलप्रहारिणो रोगानतिशीघ्रं जयेत् ॥

सर्वेन्द्रियाणियेनास्मिन्प्राणायेन च संस्थिताः।
तेनतस्योत्तमाङ्गस्य रक्षायामादृतो भवेत् ॥

इत्यष्टाविंशोऽध्यायः ॥

येनास्मिन्नुत्तमाङ्गे सर्वेन्द्रियाणि संश्रितानि येन चास्मिन् प्राणाः संश्रिताः तेनोत्तमाङ्गरक्षायामादृतोभवेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरस्थानेष्टाविंशोऽध्यायः ॥

इति शालाक्यं नाम चतुर्थमूर्ध्वाङ्गमङ्गं तत्पूर्णम् ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

व्रणविभक्तिपरिज्ञानीयम् ।

निजप्रधानानां चिकित्सितमुक्तमागन्तुप्रधानानामवसरोतः शल्यतन्त्रमारभ्यते । सर्वस्य च शल्यस्य व्रणफलत्वाद्व्रण एवादौ विचार्यते । व्रणस्य तु स्वरूपज्ञाने हेत्वादिकं वक्तुं न पार्यते। तत्स्वरूपं सामान्यतः प्रसिध्यैवज्ञायते । विशेषेत्वागमोपेक्ष्यते । अतो व्रणविभागपरिज्ञानार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो व्रणविभक्तिपरिज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह ॥

अथेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । व्रणनं ज्ञातुं निरूप्यते ॥

यावदायुर्वृणीते विवृणोति वा शरीरमितिव्रणः ॥

यावदित्यादि । यावदायुरायुषान्तं यावच्छरीरं व्रणीते विवृणोति वातो व्रणः । वृणीत इति वृङ्सम्भक्ताविस्यस्यरूपम् । सम्भक्तिः प्रार्थना । विवृणोति प्रकटयति साशयत्वात् प्रार्थयते ॥

स च द्विविधो निज आगन्तुश्च । तत्र निजो दोषसमुत्थः । आगन्तुः शस्त्रानुशस्त्रो पललगुडनखदशनविषाणविषारुष्करादिनिमित्तः । सोऽपि पुनर्वातादिभिरधिष्ठितो निजतां लभते ॥

स च व्रणो निजागन्तुभेदेन द्विविधः । तत्र यो दोषनिमित्तो वातादिकोपहेतुः स निजः। आगन्तुः शस्त्रादिनिमित्तः । आदिग्रहणेना शेषाणां क्षतकराणां ग्रहणम् । सोप्यागन्तुर्व्रणोयदा वाताद्यधिष्ठानतां प्राप्नोति तदा निजसंज्ञामेव लभते ॥

पुनश्चद्वेधा व्रणो दुष्टः शुद्धश्च । तत्रदोषदूषितो दुष्टः ॥

पुनरन्येन प्रकारेण द्वेधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां व्रणो भवति । एको दुष्टव्रणो द्वितीयः शुद्धव्रणः। पूर्वोक्ते च द्वयेप्येतद्द्वयं सम्भवति। ननु दुष्टः क उच्यत इत्याह । तत्रेति तत्र द्वयोर्मध्ये स दुष्टो विज्ञेयो यो दोषैरधिष्ठितः ॥

कथं सः ज्ञायत इत्याह ॥

तस्य सामान्यलिङ्गमतिसंवृतीविवृतत्व-मतिमृदुकठिनताऽत्युत्सादावसादावति शीतोष्णभावोति रक्तकृष्णपाण्डुता पूतीमांससिरास्नायु प्रतिच्छन्नत्वं पुतीपूयास्रावःसोत्सङ्गिता दाहपाककण्डूश्वयथुवेदनासंरम्भपिटकोपद्रवोपद्रुतत्वं दीर्घकालानुबन्धश्च ॥

तस्येति । तस्य दुष्टस्यसामान्यलिङ्गं वातादिदोषानपेक्षं लक्षणम् । किमित्याह । अतिसंवृतमित्यादि अतिसंवृतत्वं वाऽतिविवृतत्वं वा अतिमृदुतावाऽतिकठिनता वा अत्युत्सन्नत्वं वाऽत्यवसन्नत्वं वा अतिशीततावाऽत्युष्णता वा अतिरक्तवर्णतावाऽतिकार्ष्ण्यंवाऽतिपाण्डुत्वं वा पूतीभिः क्लिन्नैर्मांसादिभिर्व्रणस्यप्रतिच्छन्नत्वमावृतत्वं पूतेः पूयस्य पक्वदोषस्या स्रावः सोत्सङ्गीता बद्धपीवत्वं दाहाद्युपद्रवोपद्रुतत्वं व्रणस्यदीर्घकालानुबन्धश्चेति दुष्टव्रणस्य सामान्यलक्षणम् । [उत्सङ्गीतासाशयत्वं दूर्वावत् पाकस्यान्तर्दूरगतिरिसत्वं ॥]

विशेषतस्तु पञ्चदशधाभिद्यते ॥

विशेषतस्तु वातादिभिः सरक्तैः पञ्चदशधा दुष्टव्रणो भिद्यते । रक्तं वातादिदुष्टमेव विशेषान्तरेण रोगकर्तृत्वाददोषोपि वातादिसमकक्ष्य तया गृह्यते । तत्र वातेन पित्तेन कफेन रक्तेन वातपित्ताभ्यां वातकफाभ्यां पित्तकफाभ्यां वातरक्ताभ्यां पित्तरक्ताभ्यां कफरक्ताभ्यां वातपित्तकफैर्वातपित्तरक्तैर्वातकफरक्तैः पित्तकफरक्तैर्वातपित्तकफरक्तैरिति पञ्चदशभेदाः ॥

तत्र श्यावोरुणः कृष्णो भस्मास्थिकपोतगळान्यतमवर्णो वा दधिमस्तुक्षाराम्बुमांसधावनपुलाकोदकनिभाल्पस्रावोरूक्षश्चटचटायमानशीलोऽकस्माद्विविधशूलस्फुरणायामतोदभेदस्वापबहुलो निर्मांसश्च वातात् ॥

तत्र श्यावादिस्वरूपो व्रणो वातात् भवति । वर्णादिवस्तुधर्मो व्रणस्य । शूलादिः सम्भवादाश्रये विज्ञेयः । श्यावोरुणो वा कृष्णो वा भस्मादिचतुष्टयान्यतमवर्णो वा दधिमस्त्वाद्यन्यतमवर्णोल्पस्रावादिमांश्च ॥

क्षिप्रजः पीतनीलहरितकृष्णकपिलपिङ्गलो गोमूत्रभस्मशङ्खकिंशुकोदकमार्द्वीकतैलाभोष्णभूरिक्लेदो दाहोषाज्वररागपाकावदरणधूमायनान्वितः क्षारोक्षितक्षतोपमवेदनः पिटकाजुष्टश्च पित्तात् ॥

क्षिप्रजत्वादिरूपो व्रणः पित्तात् भवति । गोमूत्राद्यन्यतमसदृशोष्णभूरिक्लेदो दाहाद्यन्वितः क्षारसिक्तक्षतसमवेदनः पिटकान्वितश्च ॥

स्निग्धः स्थूलौष्ठः पाण्डुश्चण्डकण्डूर्नवनीतवसामज्जपिष्टतिलनारिकेळाम्बुसदृशश्वेतशीतबहळपिच्छिलक्लेदःस्वापस्तम्भस्तैमित्यगौरवोपदेहयुक्तः सिरास्नायुजालाव ततो मन्दवेदनः कठिनश्च कफात् ॥

स्निग्धत्वादिरूपो व्रणः कफात् भवति । स्निग्धौस्थूलौचोष्ठौपाळीयस्य व्रणस्य स तथोक्तः चण्डातितीक्ष्णाकण्डूर्यस्मिन् व्रणे स तथोक्तः । नवनीतादिसदृशः श्वेतादिगुणः क्लेदः स्रावो य-

स्मिन् व्रणे सतथोक्तः । स्वापादियुक्तः सिराद्यवततो मन्दवेदनः कठिनश्च । अवततो व्याप्तः ॥

प्रवाळरक्तः कृष्णस्फोटपिटकाजालोपचितो वाजिस्थानगन्धिः । सरक्तपूयस्रावी पित्तलिङ्गश्च रक्तात् ॥

प्रवाळरक्तत्वादिगुणो रक्तात् भवति । प्रवळवद्विद्रुमवद्रक्तो लोहितः । कृष्णैः स्फोटैः पिटकाजालैरुपचितो व्याप्तः । वाजिस्थानमश्वशाला तत्समगन्धः । पित्तलिङ्गः पित्तव्रणलक्षणः ॥

यथा स्वलिङ्गसङ्करे द्वाभ्यां त्रिभिः सर्वैश्चदुष्टं विद्यात् । अपि च । घृतमण्डाभो मत्स्यधावनगन्धिर्मृदुर्विसर्पी कृष्णोष्णपूयश्च पित्तरक्ताभ्याम् ॥

यथा स्वलिङ्गसङ्करे लक्षणसङ्करे संसर्गजो व्रणः । अपि चेति पित्तरक्ताभ्यां द्विसंयोगडक्तोप्याधिकसमुच्चयं । घृतमण्डाभत्वादियुक्तो व्रणः पित्तरक्ताभ्यां भवति । घृतमण्डाभो वर्णस्निग्धत्वाभ्यामिति पञ्चदशभेदस्य दुष्टव्रणस्यलक्षणमुक्तम् ॥

वातादिभिरेव च व्रणस्यानधिष्ठानं शुद्धिः । तत्र यथोक्त दुष्टलिङ्गाभावात् संरम्भरहितत्वं जिह्वावर्णताश्लक्ष्णत्वं नीरुजत्वं निरास्रावता श्यावपर्यन्तत्वं समौष्ठमध्यता किञ्चिदुन्नतमध्यता वा ॥

व्रणस्य वातादिभिरनधिष्ठानं शुद्धिः । तत्र विशुद्धे व्रणे यथोक्तानां सामान्येन विशेषेण चोक्तानां दुष्टव्रणलिङ्गानामभावाद्धेतोः स्वाभाविकं संरम्भरहितत्वादिकं भवति । संरम्भो वेदनाविशेषः ॥

त्वङ्मांससिरास्नायुसन्ध्यस्थिकोष्ठमर्माण्यष्टौव्रणाशयाः । आशयविशेषाच्चा स्रावविशेषः ॥

तस्य च व्रणस्यत्वगादीन्यष्टावाशयाः । आशयविशेषाच्च व्रणस्य स्रावविशेषः ॥

तत्र घृष्टासु वा त्वक्षु स्फोटेषु वा भिन्नेषु सलिलप्रकाशो भवत्यास्रावः । किञ्चिद्विस्रः पीतावभासश्च ॥

तत्रेत्यादिना आस्रावविशेषा उच्यन्ते । घृष्टासु भिन्नासु वा शस्त्राद्यागन्तुना । स्फोटेषु वा भिन्नेष्विति निज ॥

मांसगतः सर्पिः प्रकाशो बहळः पिच्छिलश्च ॥

मांसगतव्रणास्रावः सर्पिः प्रतीकाशो बहळो घनः पिच्छिलश्च ॥

सिरागतस्तु सद्य श्छिन्नासु सिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः । पक्वासु च तोयनाडीभिरिवाम्भसः पूयस्यागमनम् । स च तनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलम्बी श्यावश्च ॥

सिरागतस्तु सद्य श्छिन्नासु पक्वासु च सिरासु रक्तातिप्रवृत्त्यादिलक्षणो भवत्यास्रावः ॥

स्रावगतः स्निग्धो घनः सिङ्घाणकप्रतिमः सरक्तश्च ॥

स्नावगत आस्रावः स्निग्धत्वादिगुणः । सिङ्घाणकप्रतिमो नासास्रावसदृशः ॥

सन्धिगतः समन्तात् प्रपीड्यमानो न प्रवर्तते तथाकुश्चनप्रसारणोन्नमननमनप्रवाहणेषु स्रवति पिच्छिलोऽवलम्बी स फेनरुधिरोन्मिश्रश्च ॥

सन्धिगतस्त्वास्रावः समन्तात् प्रपीड्यमानो न प्रवर्तते तथा यथा कुश्चनादिषु स्रवति । पिच्छिलादिगुणश्च भवति ॥

अस्थिस्त्वभिहतं स्फुटितं भिन्नं दोषावदारितं वा दोषभक्षितत्वान्निस्सारं भवति । आस्रावश्चात्रमज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च ॥

अस्थिस्त्वभिहतं स्फुटितादिगुणं भवति । अथवा दोषावदारितमस्थिदोषभक्षितत्वान्निस्सारं साररहितं भवति । सारो मज्जा । अत्रेत्यस्थन्यभिहते दोषावदारिते च । आस्रावश्च मज्जमिश्रितत्वादिगुणः ॥

कोष्ठाश्रितस्तु व्रणो मूत्रपुरीषरुधिरपूयोदकानि स्रवति ॥

कोष्ठाश्रितो व्रणस्तु मूत्रपुरीषादीनि स्रवति ॥

मर्मगतस्तुनोच्यतेत्वगादिष्वेवावरुद्धत्वात् ॥

मर्मगतस्त्वास्रावः पृथङ्नोच्यतेत्वगाद्यवरुद्धत्वान्मर्मणाम् । नह्यनन्तरोक्तत्वगादिसप्तकमपहायमर्मणां सम्भवोस्ति । तेषुचोक्तेपूक्तान्येव ॥

तेषु यथापूर्वं सुखसाध्यत्वम् । तथाऽयतश्चतुरश्रोवृत्तस्त्रिपुटकश्च व्रणः । शेषास्तु विकृताकृतयोदुरुपचाराः । ते च प्रायशोभवन्त्यागन्तवः । स्वयं विदीर्णाश्च दोषजा न तु वैद्यकृताः ॥

तेषु च त्वगादिव्रणेषु यथापूर्वं सुखसाध्यत्वम् । यो यस्मात् पूर्वः स तस्मात् सुखसाध्यः । तेन कोष्ठव्रणादस्थिव्रणः सुखसाध्यः । ततोस्थिव्रणात् सन्धिव्रण इति यथापूर्वं व्याख्येयम् । यच्चायत चतुरश्रादिरूपो व्रणः सोपि तथा सुखसाध्यः । अतः शेषाये विकृताकृतयस्तेतु दुरुपचाराः । ते च दुरुपचारा आगन्तवः प्रायेण भवन्ति । निजा अपि ये स्वयंपाकादिना विदीर्णा विकृताकृतयस्ते च दुरुपचाराः । न वैद्यकृताः ये तु विकृताकृतयोपि सुसाधा भवन्ति वैद्यो हि बुद्धिपूर्वकमेव प्रयोजनापेक्षया सुखसाध्यां तथाविधामाकृतिं विदध्यादिति ॥

वयस्थानां दृढानां प्राणवतां सत्ववतामात्मवतां दीप्ताग्नीनां च व्रणाः सुचिकित्स्याः ॥

वयस्थादीनामाशु व्रणसंरोहो भवति ॥

कुत इत्याह ॥

तत्र वयस्थाना प्रत्यग्रधातुत्वादाशुव्रणसंरोहो भवति । दृढानां स्थिरबहुमांसत्वाच्छस्त्रमवचार्यमाणं सिरा स्नाय्वादीन् न प्राप्नोति । प्राणवतां वेदनाहारविहारयन्त्रणादिभिर्न्न ग्लानिः सत्ववतां दारुणैरपि क्रियाविशेषैर्न्नव्यथा भवति । आत्मवतां सुनियमिताहारविह-

रादिभिरुपद्रवैर्नान्यथा भवति दीप्ताग्नी नाम प्रक्लिन्नदेहत्वात् । प्रकृतितश्चाप्रक्लेदिशरीराणां तद्विधयोश्च देशकालयोरास्रावदौर्गन्ध्याभावादाशुविशुद्धेन मांसेनानुपद्रवमापूरणम् ॥

तत्रेत्यादि सुबोधम् । दीप्ताग्नी नाम प्रक्लेदित्वप्रसङ्गेना निर्दिष्टमपि स्वभावाप्रक्लेदित्वमप्रक्लेदिदेशकालभावश्चेति निर्दिष्टम् ॥

एत एव गुणा वृद्धकृशाल्पप्राणभीरुमन्दाग्निप्रक्लेदिदेहदेशकालेषु विपरीताः शिष्योपनयनीयं चेक्षेत ॥

एत एव चाशुव्रणसंरोहादयो वयस्थादीनां गुणा वृद्धादिषु विपरीता भवन्ति । शिष्योपनयनीयं चाध्यायमीक्षितसाध्यत्वपरिज्ञानायेति शेषः। [वृद्धानामप्रलम्बधातुत्वाच्चिराद्व्रणसंरोहो भवतीत्यादि विपरीतत्वम् ॥]

तथा स्फिक्पायुप्रजननललाटगण्डौष्ठपृष्ठकर्णफलकोषोदरजत्रुमुखाभ्यन्तरस्थाः सुखरोपणीयाः । विपरीतास्त्वक्षिदन्तनासापाङ्गश्रोत्रनाभिजठरसेवनीनितम्बपार्श्वकुक्षिवक्षःकक्षास्तनसन्धिभागगताः । सफेनपूयरक्तानिलवाहिनोऽन्तःशल्याश्चाधोभागाच्चोर्ध्वभागनिर्वमना रोमान्तोपनखमर्मजङ्घास्थिप्राणाश्रिताश्च । भगन्दराश्चान्तर्मुखाः सेवनीकुक्ष्यस्थिसंश्रिताः । अपि च ॥

स्फिगादिस्था व्रणाः सुखरोपणीयाः । अक्षिदन्तादिगतास्तु विपरीता दुःखरोपणीया इत्यर्थः । फलकोषो वृषणः । ये च व्रणाः सफेन पूयादि वाहिनोऽन्तःशल्याश्च तेऽपि दुःखरोपणीयाः । तथा येऽपि देहस्याधोभागावस्थिता ऊर्ध्वेन निर्वसन्ति छेदं ददति । तथा रोमान्ताद्याश्रिताश्च । अन्तर्मुखो भगन्दरो दुःखरोपणीयः सेवन्यादिसंश्रितश्च । अपि चेति श्लोकसमुच्चये ॥

कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ॥

कुष्ठ्यादीनां ये व्रणास्ते कृच्छ्रसाध्याः । [कुष्ठिनां त्वग्लसीकासृग्मांसदूषणात् । विषजुष्टानां सर्वधातुदूषणात् । शोषिणां धातुवहनाभावाद्रक्तक्षयाच्च । मधुमेहिनां सर्वधातुक्षयाद्धावकाशतया वा । येषां पुरुषाणामेवं विधैर्हेतुभिर्व्रणप्राये शरीरे पुनरपि व्रणाः स्युस्ते व्रणाश्च कृच्छ्रसाध्याः ॥]

याप्यास्त्ववपाटिका निरुद्धप्रकशनिरुद्धगुदव्रणग्रन्थिप्रभृतयः सर्वास्थिक्षतं च ॥

अवपाटिकादयो गुह्यरोगे वक्ष्यमाणलक्षणा याप्याः ॥

असाध्याः पुनर्मांसपिण्डवदुद्गताः प्रसेकिनोऽन्तःपूया वेदनावन्तोऽश्वपायुवदुद्वृत्तौष्ठाः कठिना गोशृङ्गवदुन्नतमांसप्ररोहा दुष्टशोणितास्राविणस्तनु पिच्छिलास्रावस्राविणो वा मध्योन्नताः समवसन्नसुषिरपर्यन्ताः शणतूलवत्स्नायुजालवन्तो दुर्दर्शना मेदोमज्जवसामस्तुलुङ्गस्राविणश्च दोषसमुत्थाः पीतासिता मूत्रपुरीषवातवाहिनश्च कोष्ठस्थाः रक्ताशयजा-

श्च क्षारोदकसमास्रावाः तथा माशयजाः कलायाम्भोनिभास्रावाः पक्वाशयजाश्च पुलाकोदकमिव स्रवन्तः क्षीणमांसानां च सर्वतोगतयस्त्वग्मुखमांसबुद्बुदवन्तः सशब्दवातवाहिनश्च शिरःकण्ठस्था विसर्पज्वरपिपासारोचकाविपाककासश्वासातीसारच्छर्दियुक्ताः भिन्ने च शिरःकपाले यत्रमस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावो वास्यादिति । भवति चात्र ॥

असाध्यमांसपिण्डवदुन्नता ये सन्दध्युस्ते । सुबोधम् । तथा दुष्टरक्तास्राविणो वा तन्वादिगुणास्रावस्राविणो वा । शणतूलं शणाख्यस्यसूक्ष्मरोम । दुर्दर्शनाये स्नायुजालवन्तो द्रष्टुंनार्हन्ति । ये च दोष समुत्थाः सन्तो मेदःप्रभृतिवाहिनः । सुबोधम् । क्षीणमांसानां पुंसां सर्वतोगतित्वादियुक्ताः । गतिर्नाडी । मस्तुलुङ्गः कपालपूरणम् । गतानुगतिका ॥

स्नायुक्लेदात् सिराच्छेदात् गाम्भीर्यान् कृमिभक्षणात् ।
अस्थिभेदात्सशल्यत्वात्सविषत्वादतर्कितात् ।
मिथ्याबन्धादतिस्नेहाद्रौक्ष्याद्रोमादिघट्टनात् ।
क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ॥
मद्यपानाद्दिवास्वप्नाद्व्यायामाद्रात्रिजागरात् ।
व्रणोमिथ्योपचाराच्चनैवसाध्योपिसिध्यति ॥

स्नायुक्लेदादितो व्रणः साध्योपिनैवसिध्यतीतिसम्बन्धः । अतर्किताद्यथा विशेषमनधिगतेः । रोमादीत्यादिशब्देन तृणपांस्वादीनां ग्रहणम् । [अशुद्धकोष्ठत्वात यथाकालोदितवमनाद्यभावेनाशुद्धः । सदोषः कोष्ठोयस्य तस्यभावास्तस्मात् । सौहित्यादतिभुक्त्या । अतिकर्शनादनशनात् । मिथ्योपचारान् शस्त्रकर्मविध कृतोपचारविभ्रंशात् ॥]

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ।
स्थिराश्चपिटकावन्तोरोहतीतितमादिशेत् ॥

इत्येकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

कपोतवर्णप्रतिमपर्यन्तादिरोहद्व्रणलक्षणम् । पिटकावन्तः बुद्बुदसङ्कोचप्रायाः । [यस्या व्रणस्यान्तर्मध्यः पर्यन्तो वा कपोतवर्णप्रतिमः कपोततुल्यवर्णः क्लेदवर्जितः क्लेदरहितः स्थिरः स्थिरव्रणः वृद्धिक्षयरहित इत्यर्थः यः चिपिटकावान् चिपिटकायुक्तः चिपिटका (अरिप्पुण्ण् इति भाषायां) तं व्रणं रोहतीति निर्दिशेत ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥

व्रणप्रतिषेधम् ॥

व्रणस्यविभागं दर्शयित्वा साध्यस्य चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो व्रणप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

निजस्यप्राधान्यात् प्रथमनिर्णयः । सचयतः शोफपूर्वकोभवत्यत उच्यते ॥

व्रणस्य शोफावस्थायां शस्त्रकर्मविधौ श्वयथुचिकित्सिते च साधनमुद्दिष्टम् । तत्रापतर्पणमेवादौ प्रधानतमम् । अपि च ॥

व्रणस्यशोफावस्थायामित्यादि सुबोधम् । अपतर्पणं सर्वं लंघनम् । अपिचेत्यपतर्पणविभागसमुच्चयाय ॥

दोषोच्छ्रायोपशान्त्यर्थमुपदिष्टं यथायथम् ।
अवेक्ष्यदेहप्राणादीन् कर्तव्यमपतर्पणम् ॥

दोषाणामुच्छ्रायस्योपशान्त्यर्थं यदपतर्पणमुपदिष्टं तद्देहादीनवेक्ष्य यथायथं कर्तव्यम् ॥

रागसंरम्भरहिताः परिम्लानाहृताश्रयाः ।
सद्यःशाम्यन्तिशुद्धानांव्रणाःशोफाश्चदेहिनाम् ।

राग इत्यादिना शोधनाख्यस्यापतर्पणस्य फलद्वारेण गुणकीर्तनम् । शुद्धानां देहिनां व्रणाः शोफाश्च सद्यः शाम्यन्ति ॥

लेपाभ्यङ्गपरीषेकान् यथोक्तांश्चप्रयोजयेत् ।
यथाम्बुभिःसिच्यमानःशान्तिमग्निर्नियच्छति ।
दोषाग्निरेवं सहसा प्रलेपाद्यैः प्रयोजितैः ॥

तत्र च व्रणे लेपादीन् यथोक्तान् सामान्यविशेषत उक्तान् प्रयोजयेत् । यथेत्यादिना दृष्टान्तपूर्वकं लेपादीनां प्रभावकीर्तनम् ॥

प्रतिलोममेवचानुलिम्पेन्नानुलोमम् । तथाह्यौषधं सम्यगवतिष्ठते । अनुप्रविशति च रोमकूपान् । न तु शुष्यदुपेक्षितव्यमन्यत्रपीडयितव्यात् । शुष्कं हि दाहोषारागश्यावत्वशूलानि वर्द्धयति ॥

प्रतिलोममित्यादि सुबोधम् । तथाहीति प्रतिलोमलेपनेन । पीडयितव्ये व्रणे शुष्यदुपेक्षितव्यमेव । अन्यत्र कुतो हेतोः शुष्यदौषधं नोपेक्षितव्यमित्याह शुष्कं हीत्यादि ॥

यस्तुशीतस्तनुर्मुहुर्मुहुश्च प्रयुज्यते सः प्रदेहो रक्तपित्तत्वचां प्रसादकृत् । प्रलेपस्तूष्णः शीतो वा बहलश्च तथा वातश्लेष्मप्रशमनस्तस्योपयोगः क्षताक्षतेषु । यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूयः कल्क इति संज्ञां लभते ॥

यस्तु शीतादिगुणः पुनः पुनश्च प्रयुज्यते सरक्तादिप्रसादकृत् एवम्भूतस्य प्रदेह इत्याख्या । यस्तूष्णादिगुणस्तथेति पुनः पुनर्युज्यते सः प्रलेपाख्यो वातश्लेष्मप्रशमनः तस्य प्रलेपस्य क्षतेचाक्षतेचोपयोगः । सुबोधम् । भूय इति पुनः प्रलेपसंज्ञायां स्थितायाम् ॥

दशविधश्च समासादालेपः । तद्यथा । स्नैहिको निर्वापणः प्रसादनः स्तम्भनो विलायनः पाचनः पीडनः शोधनो रोपणः सवर्णीकरणश्च ॥

समासात् सङ्क्षेपतः स्नैहिकादिभेदेन दशविध आलेपोनामभिरेव व्याख्यातार्थः ॥

तत्र वाते स्निग्धद्रव्यैः स्नेहाढ्यैः स्नेहेनैव वा स्नैहिकः । पित्ते पित्तप्राये च शोफे विषाग्निक्षारदग्धे च शीतैर्निर्वापणः । स

एव चान्तर्दुष्टे रक्तप्रसादनः । स एव च पुनरस्रातिप्रवृत्तौ स्तम्भनसंज्ञः । श्लेष्ममेदोभूयिष्ठे शीतैश्चाविदग्धे पिष्टलब्धे ग्रथिते वा रूक्षैर्विलायनः । तैरेव च विदग्धे पाचनः। सूक्ष्मास्ये व्रणे रूक्षैः पिच्छिलैश्चपीडनः । अशुद्धे यथास्वमुपदिष्टैः शोधनः । शुद्धे रोपणः । रूढे च सवर्णीकरणः । नामाभिरेवैषां स्वरूपमाख्यातम् ॥

तत्रेत्यादिना दशविधा नामालेपानां विषयोद्रव्यं चाख्यायते । स एव स एवेति यथोक्तलक्षणो निर्वापणः । अविदग्धः परिवासेना प्राप्तपाकावस्थः । तैरेवेति शीतादिगुणैः । अशुद्ध इत्यादिना शोधनादीनां क्रमेण प्रयोगकथनम् ॥

न च प्रदेहं रात्रौ प्रयुञ्जीत । माभूच्छैत्यपि हितस्योष्मणो बहिरनिस्सरणा द्विकारपरिवृद्धिः ॥

रात्रौ प्रदेहं न प्रयुञ्जीत । कायुक्तिरित्याहमाभूच्छैत्य इत्यादि रात्रिशैत्येन शरीरोष्मणः कृतपिधानस्य सुतरां बहिरनिरसरणा द्विकारपरिवृद्धिर्माभूदिति ॥

पुष्कलावतस्तु पठति ॥

पुष्कलावतनामा ऋषिस्तु पठतीत्यनेन रात्रौ लेपप्रतिषेधे युक्त्यन्तरप्रदर्शनं करोति ॥

तमसापि हितोह्यूष्मा रोमकूपैरनावृतैः ।
लेपाद्विनैव निर्याति रात्रौनालेपयेदतः ॥

यदात्रौ तमसापि हितः शरीरोष्माऽनावृतै रोमकूपैर्लेपाद्विनैव निर्यात्यतोनालेपयेत् ॥

न च पर्युषितं लेपं दद्यात् भूयस्तमेव वा ।
व्यम्लः पर्युषितो हि स्यात् भ्रष्टवीर्यस्तथेतरः॥

न चेत्यादि सुबोधम् । पर्युषितं ह्यनिष्टम् । भूयस्तमेवेति योदत्तः ॥

शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ।
सविषे च विशेषेण जलजाद्यैर्हरेदसृक् ।
वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं पाकस्या प्राप्तयेपि च ॥

शोफे व्रणे वा कठिनादिगुणे जलजाद्यैरस्राहरणम् । किम्प्रयोजनमित्याह । वेदनाया इत्यादि । [अत्र विशेषशब्देन सर्वधातुदूषकस्यापि विषस्य विशेषाद्रक्तदूषकत्वं सूजितम् ॥]

निर्वापणान् पुनश्चात्रन्यग्रोधाद्यैः सुशीतळान् ।
कुर्यात् प्रदेहसेकादीन् सघृतक्षीरशर्करान् ॥

अत्र पुनश्च विस्राविते रक्ते निर्वापणान् पूर्वोक्तलक्षणान् सुशीतळान् प्रदेहादीन् घृतादियुक्तान् कुर्यात् । कैरौषधैरित्याह । न्यग्रोधाद्यैर्न्यग्रोधोदुम्बरेत्यादिभिः ॥

तान्येव पठति ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ।
प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ॥
प्रदेहः सासितस्तद्वत् सक्तवो मधुकं घृतम् ।

न्यग्रोधादीनां वल्कलै स्त्वग्भिर्भूरिसर्पिर्भिः प्रदेहः परं शोफनिर्वापणः । सुबोधम् ।

[सक्त्वादिभिः सितासहितः प्रदेहस्तद्वत् पूर्वगुणः ॥]

वातोद्भवाणां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम्
स्रुतास्रजां च शोफानां व्रणानामपिचेद्दशाम् ॥

ग्राम्यानूपौदकामिषवेशवारकृसरा पायसोत्कारिकाभिः स्वेदो योज्यः ॥

वातोद्भवादीनां शोफानां वा व्रणानां वा ग्राम्यादिमांसवेशवारादिभिरुत्कारिकाभिः स्वेदो योज्यः ॥

सदाहशूलांस्तु तिलानतसींश्च भृष्ट्वा पयसि निर्वाप्य तेनैव क्षीरेण पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ॥

सदाहशूलानिति शोफान्वा व्रणान्वा । सुबोधम् । निर्वाप्य पयसि क्षिप्त्वा ॥

बलामधुकपृश्निपर्णीच्छिन्नरुहामीरुजीवन्तीशर्करामदनक्षीरमहास्नेहसिद्धोत्कारिकाकवोष्णाशूलदाहहरा ॥

बालादिसिद्धोत्कारिका कवोष्णा सती शूलदाहहरा । उत्कारिका खिन्न पिण्डी ॥

तद्वन्मधुकयवचूर्णतैलसर्पिर्भिः कोष्ण आलेपः । तथा सतिलो सुत्गपायससमुपनाहः ॥

मधुकादिभिः कोष्ण आलेपस्तद्वदिति शूलदाहहरः । तथैव तिलमुद्गाभ्यां पायसेनोपनाहः ॥

दशमूलसिद्धेन सुखोष्णेनाम्भसा पयसा वा घृततैलाभ्यां वा परिषेकः शोफेव्रणे वा दाहशूलघ्नः ॥

दशमूलसिद्धेन सुखोष्णेनाम्भसा परिषेकः । पयसा वा दशमूलसिद्धेन सुखोष्णेन, घृतेन, तैलेन वा, द्वाभ्यां वा, परिषेकः शोफे दाहशूलघ्नो व्रणे वा ॥

स्थिराणां मन्दवेदनानां शोफानां विम्लापनं कार्यम् ॥

स्थिरादिगुणानां शोफानां विम्लापनं कार्यम् । विम्लापनं विलयनम् ॥

अभ्यज्येत्यादिना तदेवोच्यते ॥

अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या ततः शनैः ।
विम्लापनार्थं मृद्नीयात्तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥

सुबोधम् । तलो हस्ततलः । [अभ्यज्य-वातकफघ्नैः स्नेहैरभ्यङ्गं कृत्वा पिण्डद्रवनाड्यान्यतमेन स्वेदेन स्वेदयित्वा च शब्दः समुच्चये ततः स्वेदानन्तरं विम्लापनार्थं विलयनार्थं विलयनार्थं वेणुनाड्याद्यन्यतमेन मन्दं मन्दं विमृद्नीयान्मर्दयेदित्यर्थः ॥]

तथास्फोतपत्रमसूरकल्केना लेपः । सुसिद्धपिष्टैः सघृतैर्मुद्गयवगोधूमैर्वा ॥

सुबोधम् । आस्फोतोर्कः । मुद्गादिभिः सुसिद्धादिगुणैः प्रलेपः ॥

विलीयतेसचेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत् ।
अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्नुते ॥

सचेत् स्थिरत्वादिगुण; शोफो न विलीयते ततस्तमुपनाहयेत् बध्नीयात् तथेत्युपनाहेन अविदग्धोऽभिनवः शोफः शान्तिश्नुते विदग्धः पाकाभिमुखः पाकमश्नुते ॥

शिग्रुशणफलचित्रक किण्वनिष्पावसर्षपतिलातसीसक्तुकोलगृहधूमैरम्लपिष्टैः सुखोष्णैः स्निग्धैः सलवणैरुत्कारिकां कृत्वा तया प्रलिप्यैरण्डपत्रेणावच्छाद्यबध्नीयात् ॥

शिग्र्वादिभिरुत्कारिकया प्रलिप्यैरण्डपत्रेणाच्छाद्यबध्नीयात् ॥

पाकाभिमुखे च शोफे यथेष्टमातुरं भोजयेत् पाचनार्थं पाकवेदना शस्त्रकर्मसहनार्थं च ॥

पाकाभिमुखे शोफे पाचनाद्यर्थं वैद्य आतुरं यथेष्टं भोजयेत् ॥

पक्वे तु यथोक्तेन विधिना शस्त्रमवचारयेत् ॥

पक्व इत्यादि सुबोधम् । यथोक्तेन सूत्रप्रदर्शितेन ॥

सुपक्वे पिण्डिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ।
दारणंदारणार्हस्य दोषपाकोद्धते हितम् ॥

यस्तु शोफः पक्वः सन् पिण्डितो न स्वयमेव दीर्यते तस्मिन् शोफे पीडनैर्लेपः पीडिते दोषे च पाकेनोद्धते दारणार्हस्यपुंसो दारणं हितं येनावदिर्यते । दारणार्हः सूत्र उक्तः ॥

चित्रकाचिरिबिल्वदन्तीकरवीरमूलकपोतपक्ष्गृध्रपुरीषैर्गुग्गुलुवत्सीस्नुहीक्षीरपलाशक्षारसुवर्ण क्षीरीदक्षशकृन्मुकूलकैर्वा क्षारौषधैर्वा क्षारेण वा ॥

चित्रकादिभिर्दारणमुच्यते । अथवा गुग्गुल्यादिभिः । मुकुळकं दन्ती । अथवा क्षारौषधैः । क्षारौषधानि क्षारपाकविध्युक्तानि । अथवा केवलेनैव च यवक्षारेण दारणम् ॥

पूयगर्भानणुद्वारान् सोत्सङ्गान् मर्मगानपि ।
निस्नेहैःपीडनद्रव्यैःसमन्तात्प्रतिपीडयेत् ॥

पूयगर्भत्वादियुक्तान् शोफान् वक्ष्यमाणैः पीडनद्रव्यैः स्नेहवर्जितैः समन्तान् प्रतिपीडयेत् । [पूयगर्भानन्तः पूयसहितान् । अणुद्वारान् अणुमुखतयान्तरान्तरावरुद्ध पूयस्रावान् । सोत्सङ्गानुत्सङ्गसहितान् उत्सङ्ग उन्नतिः । शुष्कस्य पूयस्य संश्लेष इति केचित । मर्मगान् पाकादिना सम्प्राप्तमर्मात् । अपिशब्दः समुच्चये ॥]

शुष्यन्तंसमुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ।
न मुखेचैनमालिम्बेत्तथादोषः प्रसिच्यते ॥

पीडनार्थं च शुष्यन्तं प्रलेपं समुपेक्षेत । तथा हि पीडयेत् । एनं च पीडनीयं शोफं मुखेनैवा लिम्पेत् । तेन हि दोषः प्रसिच्यते स्रवति । [पीडनं प्रतिप्रलेपं शुष्यन्तं समुपेक्षेत

पीडनविषयं प्रलेपं शुष्यन्तं शोपं गच्छन्तं समुपेक्षेत नापनयेदित्यर्थः । शुष्यन्तमित्युक्तत्वादेव शुष्कस्यानुपेक्षणीयत्वमप्यर्थात् गम्यते । एवं पीडनीयं शोफं मुखे व्रणमुखेनैवा लिम्पेत् न प्रलेपयेत् । तथा एवं विधे सति दोषः अन्तर्गतः पूयाख्यो मलः प्रसिच्यते प्रस्रवति] [आलेपः शुष्कोवपीड्य पूयं बहिर्निष्कासयति यस्तदवपीडन इति जर्ज्झटः ॥]

अथ किं तत् प्रपीडनमित्याह ॥

कळाय यवगोधूममुद्गमाषहरेणवः ।
द्रव्याणांपिच्छिलानां च त्वङ्मूलानिप्रपीडने ॥

कळायेत्यादि । पिच्छिलानां शल्मल्यादीनां द्रव्याणां त्वचोमूलानि च ॥

विवर्णान्पिच्छिलान्पूतिगन्धीन्क्लेदरुजावतः ।
व्रणानशुद्धान् विज्ञायशोधनैरेभिराचरेत् ॥

विवर्णादिगुणान् व्रणानतएवचाशुद्धानितिविज्ञाय एभिर्वक्ष्यमाणैः शोधनैरुपाचरेत् ॥

कानिशोधनानीत्याह ॥

शङ्खिन्यङ्कोलसुमनः करवीरसुवर्चलाः ।
त्रिफला खदिरो दार्वी कोलपत्रं पलङ्कषा ।
प्रक्षाळने कषायाणिवर्गश्चारग्वधादिकः ॥

शङ्खिनीत्यादि । शङ्खिन्यादीनि कषायरसानि च द्रव्याण्यारग्वधादिको वर्गश्च शुद्धानां व्रणानां प्रक्षाळने योज्यः ॥

पटोलीतिलयष्ट्याह्वत्रिवृद्दन्तीनिशाद्वयम् ।
निम्बपत्राणिचालेपः सपटुर्व्रणशोधनः ॥

पटोल्यादिना सलवण आलेपो व्रणशोधनः । [पटोल्यादिकं निम्बपत्राणि च आलेपः एतत् सर्वमालेपनद्रव्यमित्यर्थः सपटुः सैन्धवोपेतो व्रणशोधनो भवति ॥]

अजगन्धाजशृङ्गी च गवाक्षी लाङ्गली निशा ।
पूतीकश्चित्रकः पाठा पटोली वेल्लरेणुकाः ।
कटुत्रयं यवक्षारो लवणानि सुराष्ट्रजा ॥
निकुम्भकुम्भकासीस हरितालमनःशिलाः ।
कल्काज्यतैलरसजाचूर्णवर्तिषु भेषजम् ॥

अजगन्धादीनि कल्कादिषु प्रयोगेण शोफानां व्रणानां च भेषजम् । रसजा रसक्रिया । वर्तिर्व्रणनिधेयाचेलमयी ॥

तत्र गम्भीरेषु पित्तात्मकेषु दाहपाकवत्सु व्रणेष्वतीक्ष्णोष्णैरेभिः कार्पासीफलमिश्रं कल्कं घृतं च साधयित्वा योजयेत् ॥

तत्रेत्यादिना कल्कादय उच्यन्ते । गम्भीरत्वादियुक्तेषु व्रणेष्वेभिरित्यजगन्धादिभिः पूतीकादितीक्ष्णोष्णद्रव्यरहितैः कृतं कर्पासीफलमिश्रं कल्कं घृतं च साधयित्वा योजयेत् ॥

उत्सन्नमांसेष्वनुपस्रावेषु रूक्षेषु तिलापामार्गबृहतीद्वययुक्तैः पूर्वोक्तैः पूतीकादिभिः सार्षपं तैलं च ॥

उत्सन्नमांसादिषु व्रणेषु पूर्वोक्तैः सर्वैः पूतीकादिभिस्तिलादियुक्तैः सर्षपतैलं चैकं साधयित्वा योजयेदितिसम्बन्धः ॥

प्रचलप्रदेशजेषु क्लेदबहुलेष्वुत्सन्नास्थिरमांसेषु तैलेनचासिध्यत्सु रसक्रियां कुर्यात् ।

यथोक्तानां संशोधनौषधानां कषाये पुनः परिस्राव्याधिश्रुते मनःशिला तुवरीकासीसचूर्णप्रतीवापसिद्धां च मातुलुङ्गरसोपेतां सक्षौद्रां युञ्जीत ॥

प्रचलप्रदेशजत्वादियुक्तेषु व्रणेषु येच तैलेननशुध्यन्तितेषु च रसक्रियां कुर्यात् । कामित्याह । यथोक्तानामित्यादि ॥

मेदो युक्तेषु गम्भीरेषु क्लेदिषु कल्कैश्चासिध्यत्सु ॥

वचायां सैन्धवे किण्वे कासीसे रजनीद्वये ।
शोधनाख्येषुचान्येषु चूर्णं कुर्वीत शोधनम् ॥

मेदो युक्तादिषु व्रणेषु वचादिकेन्येष्वपि शोधनौषधेषु शोधनं चूर्णं कुर्वीत ॥

अन्तःशल्यानणुद्वारान् गम्भीरान् मांससंश्रितान् ।
सन्धिमर्मनिविष्टांश्च शोधयेद्वर्तिभिर्व्रणान् ॥

अन्तश्शल्यदिकान् व्रणान् वर्तिभिः शोधयेदितिसम्बन्धः ॥

वाताभिभूतान् सास्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान्

श्रीवेष्टकसर्जरससालदेवदारु शिंशपाखदिरासन कैडर्यसारयवमधूच्छिष्टभूर्जपत्रक्षौमसर्पिर्भिः

वातादिभूतत्वादिगुणान् व्रणान् श्रीवेष्टकादिभिर्धूपयेत् । नि । श्रीवेष्टको वायसिकः श्रीवासश्चेति शब्दितः सालादीनां सारः । कैडर्यः करञ्जः । [वाताभिभूतान् उद्रिक्तवातान् । सास्रावानास्रावयुक्तान् आस्रावः पूयवहनम् । उग्रा अतिशयिता वेदना पीडा विशेषो येषां तानुग्रवेदनान् ॥]

निर्वापयेन् भृशं शीतैः पित्तरक्तविषोद्भवान्

पित्ताद्युद्भवान् व्रणान् भृशं शीतैर्निर्वापयेत् । [उद्रिक्तपित्तानुद्भमरक्तान् विषयुक्तांश्च व्रणान् शीतैश्चन्दनोशीरादिशीतलद्रव्यैर्भृशमतिशयेन निर्वापयेत् । लेपसेकादिनोष्मोपशमनं कुर्यादित्यर्थः ।]

शुष्कालपमांसे गम्भीरे व्रण उत्सादनं हितम् ॥

अश्वगन्धापामार्गतालपत्री सुवर्चलाबलातिबलानन्ता धातकीकुसुमसमङ्गाभिः पत्मकादिवर्गेणन्यग्रोधादिना च कल्कस्तथा सर्पिष्यभ्यञ्जनार्थे ॥

शुष्कमांसादिके व्रणे उत्सादनं मांसवर्धनं हितम् । अश्वगन्धादिभिः कल्को वा सर्पींषि वा उत्सादनानि । [शुष्कमांसे अल्पमांसे गम्भीरे च व्रणे । गम्भीरं निम्नम् ॥]

अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ।
मांसंमांसादमांसेन वर्धते शुद्धचेतसः ॥

उत्सादनार्थे च मांसादानां सिंहश्येनादीनां मांसानि विधानेनोपहितानि संस्कृतान्यद्यात् । यतः शुद्धचेतसः शोकादिरहितस्य मांसादमांसेनावश्यं व्रणे मांसं वर्द्धते ॥

उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम् ॥

सैन्धवकासीससुमनो मुकुळगुल्गुलाचि-

त्रकाग्निमन्थदन्तीशिरीषकरञ्जफलभूर्जग्रन्थि - कुक्कुटाण्डत्वक्कपोतकळविङ्कपुरीषनेपालीहरितालचूर्णानिसक्षौद्राणि ॥

उत्सन्नमांसादीनां व्रणानामवसादनं व्रणमांसनिम्नीकरणं हितम् । किं तदित्याह । सैन्धवेत्यादि । सुबोधम् । कळविङ्को ग्रामचटकः ॥

सरुजे कठिने स्तब्धे रूक्षे शुष्यति च व्रणे ॥

मार्दवजननार्थं व्रणाविरोधि वातघ्न सिद्धस्य सर्पिषः पानम् । तद्विधैरेव च सिद्धं तैलमभ्यङ्गः । पूर्वोक्ताश्च स्वेदाः । तथा सर्पिर्मज्जवसाभिर्धूपाः सुस्निग्धसक्तुसैन्धवकिण्वतिलपिष्टकृसरपायसानूपवेशवाराः किञ्चिदुष्णा बहुशः प्रलेपाः ॥

सरुजादिके व्रणे व्रणाविरोधिभिः काञ्चिकादिरहितैर्वातहरैर्द्रव्यैः सिद्धस्य सर्पिषः पानम् । तद्विधैरिति व्रणाविरोधिभिर्वातहरैः । पूर्वोक्ता इति शोफावस्थोक्ताः ॥

पित्तविद्रधिवीसर्पशोफकुष्ठघृतानि च ।
सर्वव्रणेषु योज्यानि पानसेकप्रलेपने ॥

पित्तजानां विद्रध्यादीनां यानि घृतान्युक्तानि तानि सर्वव्रणेषु पानादिषु योज्यानि ॥

अतिमृदुमांसेषु व्रणेषु दारुणीकरणार्थं त्रिफलालोध्राम्रसर्जजम्बूप्रियङ्ग्वशोकवल्कलानि । सौराष्ट्री कासीसरोचनावचूर्णनम् । सारैर्गन्धैश्च धूपः

अतिमृदुमांसेषु व्रणेषु दारुणत्वापादानाय त्रिफलादिवल्कलानि नानाप्रयोगैर्योज्यानि । सौराष्ट्र्याद्यवचूर्णनं हितम् । सारैरगरुचन्दनादिभिर्गन्धद्रव्यैश्च मांस्यादिभिर्धूपः ॥

उत्सन्नमांसान् कठिनान् कण्डूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ।
व्रणान् सुदुःखशोध्यांश्च शोधयेत् क्षारकर्मणा ॥

उत्सन्नमांसत्वादियुक्तान् व्रणान् क्षारकर्मणा शोधयेत् ॥

स्रवन्तोऽश्मरिजा मूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ।
छिन्नाश्च सन्धयो येषां यथोक्तैर्ये च साधनैः ।
साध्यमाना न सिध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेऽग्निकर्मणा ॥

ये व्रणा अश्मरिजाः सन्तो मूत्रं स्रवन्ति अन्ये च ये रक्तवाहिन येषां च सन्धयश्छिन्ना ये च सर्वैरुक्तैः साधनैरुपक्रमैर्न सिध्यन्ति ते सर्वे अग्निकर्मणा साध्याः स्युरिति सम्भावनायाम् ॥

व्रणानामथ शुद्धानां रोपणानि प्रयोजयेत् ॥

असनादिन्यग्रोधादिवर्गत्वक्सल्लकीकुटजत्वचो मञ्जिष्ठा समङ्गामृताश्वगन्धा रक्तधधातकीपुष्पाणि पत्मकादिश्च प्रक्षाळनादिषु सम्प्रयोज्या इति । भवन्ति चात्र ॥

एवमन्तः शुद्धानां व्रणानां रोपणं योज्यम् । किं तदित्याह । असनादीत्यादि । असनादिकं पत्मकाद्यन्तं प्रक्षाळनादिषु सप्तसुप्रक्षाळनालेपघृततैलरसक्रिया चूर्णवर्तिषु योजयेत् । गतानुगतिका ॥

उत्सन्नदुष्टपिशिते संक्लिष्टश्यामशोणिते ।
व्रणेप्रच्छर्दनं शस्तं कफदुष्टे विशेषतः ॥
विरेचनं पित्तदुष्टे दीर्घकालानुबन्धिनि ।
रूक्षे सवेदने बस्तिरधः काये विशेषतः ॥

उत्सन्नत्वादिगुणे व्रणे प्रच्छर्दनं शस्तम् । कफदुष्टे व्रणे विशेषेण प्रच्छर्दनम् । विरेको वास्तिश्च सुबोधः ॥

जत्रूर्ध्वजे च श्वयथौ कण्ड्वाढ्येतीक्ष्णनावनम् ।
तज्जएवानिलाढ्येतु श्वयथौ स्नेहनावनम् ॥
तथासशोफरुक्स्रावे धूमोवातकफोद्वणे ।
रुजादिमतिवक्त्रस्थे यथास्वं कवळो हितः ॥

जत्रूर्ध्वजे कण्ड्वाढ्ये च श्वयथौ तीक्ष्णं नस्यं शस्तम् । तज्जएवेत्यूर्ध्वजत्रुज एव श्वयथावनिलाढ्ये च स्नेहनस्यम् । तथेत्यूर्ध्वजत्रुज एव च व्रणे वातकफोद्वणे शोफादियुक्ते धूमः । वक्त्रस्थे रुजादिमतिव्रणे यथास्वं दोषाधिक्येन कबळो हितः ॥

द्वावाद्यौ पञ्चमूलाख्यौ गणोयश्चानिलापहः ।
ते व्रणेवातिके योज्याः कषायादिषु सप्तसु ॥
न्यग्रोधपत्मकाद्यौ तु पैत्तेवर्गश्च पित्तजित् ।
आरग्वधादिः श्लेष्मघ्नः कफे मिश्रास्तु मिश्रजे ॥

द्वावाद्यौ पञ्चमूलौ महद्धस्वाख्यौ । अनिलापहोगणः शोधनादुक्त इत्येतेवातिके व्रणे सप्तसु कषायादिषु योज्याः । कषायः क्षाळने । न्यग्रोधपत्मकाद्यौ गणौ पित्तजिद्वर्गश्च पित्तव्रणे सप्तसु कषायादिषु योज्यः । आरग्वधादिर्गणः श्लेष्मघ्नोवर्गश्च कफजे । मिश्रजे व्रणे यथायोगं मिश्रास्ते योगाः ॥

पिष्टोम्लैर्वातिकेलेपस्तैलसर्पिर्वसायुतः ।
घनःकोष्णश्चपैत्ते तु पयःपिष्टोघृतान्वितः ॥
तनुवस्त्रान्तरः शश्वदुष्णो गोमूत्रपेषितः ।
रूक्षस्तैलेन वा स्निग्धो बहळःकफजेहितः ॥

पिष्टोम्लैरित्यादिना वातादिषु लेपविधानं सुबोधम् । घनः कोष्णश्चेत्येवमन्तं वाते । तनुवस्त्रान्तर इत्येवमन्तं पित्ते । कफे शश्वदुष्ण इत्यादि बहळो घनः ॥

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ।
कल्कंसंरोहणंकुर्यात्तिलानांमधुकान्वितम् ।
स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैःससर्वजित् ॥

मांसस्थानां व्रणानामपगतपूतिमांसानामरोहतां सतां तिलानां कल्कं मधुकान्वितं संरोहणं कुर्यात् । स हि तिलकल्कः स्निग्धादिगुणत्वात् सर्वदोषजित् भवति ॥

सःक्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां युक्तःसंशोधनःपरम् ।
पूर्वाभ्यांसर्पिषाचासौ युक्तः स्यादाशुरोपणः ।
तिलवद्यवकल्कन्तु केचिदिच्छन्तितद्विदः ॥

समधुकान्वितास्तिलकल्कः क्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां युक्तः परं संशोधनः । असौ च मधुकान्वितस्तिलकल्कः पूर्वाभ्यामेव क्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां सर्पिषा च युक्त आशुरोपणो भवति । केचिदाचार्यारोपणविदस्तिलकल्कप्रकारेण यवकल्कमपीच्छन्ति ॥

सास्रपित्तविषागन्तुगम्भीरान्सोष्मणोव्रणान् ।
क्षीररोपणभैषज्य शृतेनाज्येन रोपयेत् ।
रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥

अस्रादियुक्तान् व्रणान् क्षीरेण रोपणभैषज्यैश्च शृतेनाज्येन रोपयेत् । कफवातजान् व्रणान् रोपणैरौषधैः सिद्धेन तैलेन रोपयेत् ॥

अवध्यानांचलस्थानांशुद्धानां वा प्रदुष्यताम् ।
यथास्वं रोपणैः कुर्याद्रसजां सनिशाद्वयैः ।
समानां स्थिरमांसानांत्वक्स्थानां चूर्ण इष्यते ।
नीरुजामवगाढानां शुद्धानां वर्तयो हिताः ॥

अवध्यादीनां व्रणानां यथास्वं दोषापेक्षया रोपणौषधैर्हरिद्राद्वययुक्तै रसजां रसाक्रियां कुर्यात् । अथास्त्रमेतैरेवत्वौषधैः समत्वादियुक्तानां व्रणानां चूर्ण इष्यते । यथास्त्रं तैरेव नीरुजादीनां व्रणानां वर्तयो हिताः ॥

समङ्गाभोचसरळ सोमवल्काः सचन्दनाः ।
पत्मकादिश्चकल्कोयं परमं रोपणोथवा ।
पुण्ड्राह्वतिलजीवन्तीगोजिह्वाधातकीबलाः ॥

समङ्गादिभिः पत्मकादिगणान्तैः कल्कः परमं व्रणरोपणः । सोमवल्कः कट्फलत्वक् । अथवा पुण्ड्राह्वादीनां बलान्तानां कल्कः परमं व्रणरोपणः ॥

प्रपौण्डरीकमधुक काकोळीद्वयचन्दनैः ।
साधितं तैलमाज्यं वा तद्वत् कम्पिल्लकेनवा ।
दूर्वारसेन वा दार्व्यास्त्वचा वा व्रणरोपणम् ॥

प्रपौण्डरीकादिभिः साधितं तैलं घृतं वा तद्वदिति परमं व्रणरोपणम् । कम्पिल्लकेन वा साधितं तैलं वाज्यं वा । दुर्वारसेन वा साधितं दार्वीत्वचा वा ॥

पटोलनिम्बपत्राणि लोध्रमुस्ता प्रियङ्गवः ।
सूक्ष्मैला धातकीसर्ज्ज खदिरागरुचन्दनम् ॥
कम्पिल्लकंबिल्वङ्गानि वत्सकं त्रिफला बला ।
कल्कैरेभिर्घृतं सिद्धं तैलं वा रोपणं परम् ॥

पटोलादिकल्कैर्घृतं वा तैलं वा सिद्धं परमं व्रणरोपणम् ॥

पत्मकं पत्मकिञ्जल्कं दार्वी मूर्वा तिलोत्पलम् ।
मेदा समङ्गा यष्ट्याह्वं प्रलेपो वर्णसाधनः ॥

पत्मकादिभिर्व्रणे लेपो वर्णसाधनो वर्णकरणः ॥

ककुभोदुम्बराश्वत्थ जम्बूकट्फललोध्रजैः ।
त्वचमाशुनिगृह्णन्तित्वक्चूर्णैश्चूर्णिताव्रणाः ॥

[ककुभादित्वचां चूर्णैश्चूर्णिता अवकीर्णा व्रणास्त्वचमाश्वेव निगृह्णन्ति निबध्नाति ॥]

लाक्षामनोह्वामञ्जिष्ठा हरितालनिशाद्वयैः ॥
प्रलेपःसघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरःपरम् ॥

[लाक्षादिभिर्घृतक्षौद्रसहितः प्रलेपः परमातिशयेन त्वग्विशुद्धिं करोति ॥

ध्यामकाश्वत्थनिचुळमूलंलाक्षालगैरिकम् ।
सहेमश्चामृतासङ्गःकासीसंचेतिवर्णकृत् ॥

ध्यामकादिभिर्घृतक्षौद्रसहितः प्रलेपो वर्णकृत् भवति ।] [ध्यामकं कर्तृणानुकारि तृणम् । निचुळो वञ्जुळः । अलं हरितालम् । हेमनागकेसरम् । अमृतासङ्गः कर्परिका । कासीसं तुत्थकम् । इति जर्जटः ।] अमृता गुडूची । आसङ्गो रसाञ्जनमिति च ॥

कालेयकलताम्रास्थिहेमकाळारसोत्तमैः ।
लेपःसगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ॥

कालेयकादिभिर्गोमयरसोपेतो लेपः परं सवर्णकरणः कायसमानवर्णकरणः । कालेयकं दार्वी । नि । कालेयकं दारुनिशादार्वी पीतद्रु-पीतनः । लतादूर्वा । प्रियङ्गुश्च हेमपत्मकम् । नागकेसरमिति जर्जटः । रसोत्तमः पारदम् । काळाशरिबेति जर्जटः ॥

अयोरजःसकासीसं त्रिफलाकुसुमानिच ।
प्रलेपःकुरुतेकार्ष्ण्यं सद्य एव नवत्वचि ॥

अयोरज आदिरालेपो नवत्वचि सद्य एव कार्ष्ण्यं कुरुते । त्रिफलायाः कुसुमानि ॥

दग्धयानूपसत्वानां श्लक्ष्णचूर्णितयात्वचा ।
भल्लाततैलप्लुतया शुक्लमालेपयेद्व्रणम् ॥

शुक्लं व्रणमानूपानां सत्वानां प्राणिनां त्वचा दग्धयानु श्लक्ष्णचूर्णितयानुच भल्लाततैल-प्लुतया लेपयेत् । भल्लाततैलमरुष्करतैलम् ॥

सप्तरात्रस्थितंक्षीरे छागले रोहिणीफलम् ।
तेनैवपिष्टमसुश्लक्ष्णं कृष्णमालेपयेद्व्रणम् ॥

कृष्णं व्रणं सप्तरात्रं छागले पयसि स्थि-तेनानुच तेनैवावस्थानपयसा पिष्टेन रोहिणीफ-लेना लेपयेत् ॥

नवंकपालिकामूलं वैदुलंसास्थिराह्वयम् ।
कासीसंमधुकंलेपो व्रणकृष्णेमधुद्रुता ॥

कृष्णे व्रणे नवमचिरकालोत्पन्नं कपालि-कामूलादिकं मधुद्रुतो लेपः । कपालिकामूलं वैदुलं मूलमिति सम्बध्यते । [नवं कपालिका-चूर्णं वैदुलं सर्जनाम च । कासीसं क्षौद्रयुक्तं मधुकश्चैव प्रलेपयेदिति सुश्रुतः ॥

कपित्थान्मांसमुद्धृत्य मूत्रस्याज्यस्यपूरणम् ।
क्षिपेच्चात्रमनोह्वाल वंशनिर्लेखरोचनाः ॥
कासीसंमपुनाटश्च मासंन्यस्तंततोभुवि ।
अथोर्जुनस्यतच्छुक्लव्रणालेपः सवर्णकृत् ॥

कपित्थफलस्य त्वगन्तर्भवे मांस उद्धृते सति मूत्राज्ययोः पूरणम् । तत्र च मनोह्वादिकं प्रक्षिप्य ततोर्जुनवृक्षस्याधोभुवि न्यस्तं तत् शुक्ल-व्रण आलेपः सवर्णकृत् । वंशनिर्लेखनं वंशत-नुशल्कः । कासीसं तुत्थम् । [मूत्रस्याजस्य पूरणमिति सुश्रुतः]

दग्धोवारणदन्तोन्तर्धूमंतैलंरसाञ्जनम् ।
रोमसञ्जननोलेपस्तद्वत्तैलपरिप्लुता ।
चतुष्पान्नखरोमास्थित्वक्शृङ्गखुरजामषी ॥

वारणदन्तोहस्तिदन्तोन्तर्धूमं दग्धस्तैलं र-साञ्जनं च सवर्णकरणो लेपः । चतुष्पदां नखा-दिजामषीतैलपरिप्लुता तद्वदिति रोमसञ्जननो लेपः ॥

जीर्णशल्योदनंस्निग्धमल्पमुष्णोदकोत्तरम् ।
भुञ्जानोजाङ्गलैर्मांसैःशीघ्रंव्रणमपोहति ॥

इति त्रिंशोऽध्यायः ॥

स्निग्धादिगुणं शाल्योदनं जाङ्गलैर्मांसैः सहभुञ्जानः पुरुषः शीघ्रं व्रणमपोहति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-मुत्तरे त्रिंशोऽध्यायः ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

सद्यो व्रणप्रतिषेधम् ॥

निजव्रणमुक्त्वाऽऽगन्तु व्रणाश्रियाऽध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सद्यो व्रणप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः । आगन्तोर्व्रणस्य प्रागुपदिष्टः सम्भवः । तत्तत्र यथायथं प्रतीकारश्च । विविधाभिघातजनितैस्तु सुबह्वाकृतिभिरपि सद्यो व्रणैरधिष्ठितमङ्गं समासात्त्रिविधं भवति छिन्नं विद्धं पिच्चितं च । त्रिविधमप्येतत्त्वगादिक्षणनात् क्षतमित्युच्यते ॥

आगन्तोर्व्रणस्य व्रणविभक्तिविज्ञानीये सम्भव उपदिष्टः शस्त्रादिना । तत्तत्र च सूत्रचिकित्सितादौ यथायथं प्रतीकारश्चोपदिष्टः । त्रिविधाकृतिभिरभिघातैर्जनितत्वात् सुबह्वाकृतिभिरधिष्ठितमङ्गं समासात् सङ्क्षेपतस्त्रिविधं भवति छिन्नादिभेदेन । छिन्नं द्विधाभूतम् । विद्धं छिद्रितम् । प्रहारेण पीडनेन वा चूर्णीकृतं पिच्चितम् । एतच्च त्रयमपि त्वगादिक्षणनात् क्षतमित्युच्यते ॥

तत्र छिन्नं पञ्चधा भिद्यते । तद्यथा । त्वक्छेदे घृष्टम् । किञ्चिन्मांसस्याप्यवकृत्तम् । तस्यैवावगाढस्य विशेषेण विशालमायतं च विच्छिन्नम् । किञ्चिच्छेषेष्वस्थि स्नाय्वादिषु विलम्बितम् । अशेषाङ्गच्छेदे पातितम् ॥

तत्रेत्यादि सुबोधम् । तद्यथेत्यादिना पञ्चानां भेदानां नाम च लक्षणं च । त्वङ्मात्रविच्छेदे घृष्टमुच्यते । मांसस्यापि किञ्चिद्विच्छेदे अवकृत्तं भवति । तस्यैव मांसस्यावगाढस्यातिप्रविष्टस्य प्रहारविशेषेण विशालं विस्तीर्णमायतं दीर्घं च यत् भवति तन्नाम्ना विच्छिन्नम् । अस्थ्यादिषु स्तोकमात्रावशेषेषु यत् भवति तन्नाम्ना विलम्बितम् । अशेषाङ्गस्य विच्छेदे सति पातितं भवति । इति पञ्चधा छिन्नम् ॥

विद्धं त्वष्टविधम् । तत्र मांसमनुप्राप्ते शल्येऽनुविद्धम् । द्वितीये पार्श्वे त्वच मुन्नाम्योत्तुण्डितम् । किञ्चिन्निस्सृतेऽति विद्धम् । सर्वथा निस्सृते निर्विद्धम् । एतदेव चतुर्विधं कोष्ठे पृथुमुखैर्वा प्रहरणैः कुन्तादिभिर्विद्धमनुभिन्नं भिन्नोत्तुण्डितमतिभिन्नं निर्भिन्नमिति च संज्ञां लभते ॥

विद्धं पुनरनुविद्धमित्यादिना चतुर्विधं कोष्ठेऽनुभिन्नमित्यादिना चतुर्विधमित्यष्टविधम् । तत्रेत्यादिनाऽष्टौ भेदा उच्यन्ते । मांसमनुप्राप्ते शल्येयद्विद्धं तदनुविद्धमुच्यते । यतः प्रविष्टं ततो द्वितीयपार्श्वेन त्वच मुन्नाम्योत्तुण्डितं त्वगुन्नामेनानुमितमनिस्सृत शल्यमुखं यद्विद्धं तन्नाम्नोत्तुण्डितम् । त्वचमपि विपाट्य किञ्चिन्निस्सृते शल्येयद्विद्धं तन्नाम्नातिविद्धम् । एकतः प्रविष्टेन्यतः सर्वथा निर्गते शल्येयद्विद्धं तन्नाम्ना निर्विद्धम् । एतदेवानुविद्धमित्यादिना चतुर्विधं कोष्ठे वा भूतमन्यस्मिन्नङ्गे वा पृथुमुखैर्वा कुन्तादिभिः प्रहरणैर्भूतं क्रमेणानुभिन्न भिन्नोत्तुण्डि-

तातिभिन्न निर्भिन्नाख्यं संज्ञाचतुष्टयं च लभते। तेन पूर्वचतुष्टयं कोष्ठवर्जितेऽङ्गे लघुमुखशल्यकृतं भवतीत्युक्तमित्यष्टौ विद्धभेदाः । [कोष्ठादन्यत्र-स्थूलास्यशल्यविद्धं कोष्ठे उभयता विद्धं च भिन्नादिसंज्ञम ॥]

यत् पुनः प्रहारेण पीडनेन वा गात्रमस्थियुक्तमसृङ्मज्जप्लुतं पृथुतामापद्यते तत् पिच्चितम । तत् द्विविधम् । सव्रणमव्रणं च । तत्र सव्रणमुक्तम् । अव्रणं पुनर्भङ्गेषूपदेक्ष्यते। भवतिचात्र ॥

यत् पुनर्गात्रं मुद्गरादिप्रहारेण वा यन्त्र-पीडनेन वा अस्थियुक्तमसृङ्मज्जप्लुतं चानुपृथुतां विस्तीर्णतामापन्नं तत् पिच्चितं गात्रमुच्यते। तच्च पिच्चितं सव्रणाव्रणभेदेन द्विविधम् । तत्र यत् सव्रणं पिच्चितं तत् सम्प्रत्येव पिच्चितलक्षणेनोक्तम् अव्रणन्तु भङ्गप्रकारत्वात् भङ्गेषूपदेक्ष्यते । गतानुगतिका । भवतीचात्रेति सद्यो व्रणचिकित्सा समुच्चयाय ॥

सद्यः सद्योव्रणांसिञ्चेद्यष्टी मधुकसर्पिषा ।
तीव्रव्यथं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥
क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालविसृतस्य च ।
कषायशीतमधुरास्निग्धा लेपादयो हिताः ॥

सद्यो व्रणं यष्टीमधुकासिद्धेन तच्चूर्णयुक्तेन वा सर्पिषा सद्य एव सिञ्चेत् । अथवा तीव्रव्यथं सद्यो व्रणं कोष्णेन गर्भव्यापच्छारीरोक्तेन बलातैलेन सिञ्चेत् । पुनः क्षतोष्मण अभिघातजस्योष्मणस्तत्कालविसृतस्य निग्रहार्थं कषायादिगुणा लेपादयो हिताः ॥

सद्यो व्रणेष्वायतेषु सन्धानार्थं विशेषतः ।
मधुसर्पिःप्रयुञ्जीत पित्तघ्नीश्चहिमाःक्रियाः ॥

आयतेषु पुनः सद्यो व्रणेषु विशेषतः सन्धानार्थं मधुसर्पिः प्रयुञ्जीत । सर्वाश्च पित्तघ्नीः क्रियाः शीताः सन्धानार्थं प्रयुञ्जीत । [अत्र विशेषकथनात् मधुसर्पिषः सर्वेषु व्रणेषूपयोज्यत्वं सूचितम । पित्तघ्नीश्चेति च शब्दाद्रक्तप्रसादनं च ॥]

ससंरम्भेषुकर्तव्यमूर्ध्वंचाधश्चशोधनम् ।
उपवासो हितं भक्तं सततं रक्तमोक्षणम् ॥

ससंरम्भेषु संरम्भयुक्तेषु व्रणेपूर्ध्वमधश्च वमनविरेचनाभ्यां शोधनं कर्तव्यम उपवासश्च-कर्तव्यः । हितं पथ्यं भक्तं भाजनं सन्ततं रक्तमोक्षणं च कर्तव्यम ॥

घृष्टपिच्चितयोरेषसुतरामिष्यते विधिः
तयोर्ह्यल्पं स्रवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥

एष च शोधनादिको विधिर्घृष्ट पिच्चिते च सुतरामिष्यते । यतस्तयोर्घृष्टपिच्चितयोः स्वभावादेवाल्पमस्रं स्रवति तेन हेतुना सुतशिष्टेनास्रेणाशुपाको जायते । तस्मात् पाकरक्षणार्थं शोधनादिकं कुर्यादित्यर्थः ॥

अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशोऽन्यत्रविक्षते ।
ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेतिरुजाकरे ॥
स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनम् ।
स्नेहवस्तिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥

पुनश्च घृष्टात् पिच्चिताच्चान्यस्मिन् विक्षते प्रायोऽत्यर्थमस्रं स्रवति ततो हेतो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेति रुजाकरे च सति स्नेहपानादिकं वातघ्नौषधसाधितं स्नेहवस्तिं च कुर्वीत ॥

इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्योव्रणहितो विधिः ।
सप्ताहात् गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेण सद्योव्रणहितो विधिः सप्ताहिकः प्रोक्तः सप्ताहं प्रयोजनं यस्यासौ सप्ताहिकः । ततः सप्ताहादनन्तरं गतवेगे पूर्वोक्तमनन्तराध्यायोक्तं विधिमाचरेत् ॥

क्षाळनाभ्यङ्गलेपेषु तस्मिन् दुष्टे प्रयोजयेत् ।
आरग्वधादिकं वर्गं सुरसादिं च शोधनम् ॥
कल्कस्त्रिवृत्तिलैरण्डपत्रैर्योज्यः ससैन्धवैः ।
वातिके पैत्तिके कुम्भयष्ट्याह्वरजनीतिलैः ॥
श्लैष्मिके तिलतेजोह्वानिकुम्भस्वर्जिकाग्निकैः

तस्मिन्निति व्रणे दुष्टे सामान्येनारग्वधादिवर्गं सुरसादिवर्गं च क्षाळनादिषु शोधनं युञ्ज्यात् । वातिके व्रणे त्रिवृदादिभिः कल्को योज्यः पैत्तिके कुम्भादिभिः श्लैष्मिके तिलादिभिः ॥

एष दुष्टव्रणविधिः कुष्ठमेहव्रणेष्वपि ॥

एष च वातादिदुष्टव्रणविधिः कुष्ठव्रणेष्वपि योज्यः । मेहव्रणेष्वपि पिटकाजेषु ॥

प्राय सामान्यकर्मेदं वक्ष्यते तु पृथक्पृथक् ॥

इदं च कर्म वेगानन्तरमुक्तं तत्प्रायः सामान्यतः साधारणतया विज्ञेयम् । यत्तु विशेषेषु तद्वक्ष्यते वृष्ट इत्यादिना ॥

घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि निक्षिपेत् ।
कल्कादीन्यवकृत्ते तु विच्छिन्नप्रविलम्बिनोः ।
सीवनं विधिनोक्तेन बन्धनं चानुपीडनम् ॥

घृष्टे व्रणे पूर्वोक्तेन यष्टीमधुकसर्पिषा रुजं निगृह्य यथायथं चूर्णानि योजयेत् । अवकृत्ते तु रुजं निगृह्य कल्कादीनि । विच्छिन्ने प्रविलम्बिनि च सीवनादिकं योजयेत् सूत्रस्थानोक्तेन विधिना ॥

[विच्छिन्नप्रविलम्बिप्रसङ्गान्नयनयोर्विच्छिन्नस्यासाध्यत्वं प्रविलम्बिनः स्थापनोपायं च दर्शयति ॥]

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमुदीर्णं लम्बते तु यत् ।
सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धसिरं भिषक् ॥
पीडयेत् पाणिना पद्मपत्रव्यवहितेन तत् ।
ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥
विपक्वमाजं यष्ट्याह्वजीवकर्षभकोत्पलैः ।
सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥

नेत्रं तु यत् प्रहारेण स्फुटितं मध्येन तदसाध्यम् । यत्तु नेत्रमभिहतमुदीर्णं स्थानात् परिभ्रष्टं सल्लम्बते तन्नेत्रं यथा पूर्वस्थानं सन्निवेश्याव्याविद्धसिरं कृत्वा भिषक् पद्मपत्रव्यवहितेन पाणिना पीडयेत् । ततः पीडनादनन्तरं अस्याभिहताक्षस्य आजं हविर्घृतं यष्ट्यादिभिः सक्षीरैर्विपक्वं सिद्धं सेचनादिषु हितम् । तद्धि यष्ट्यादि हविः सर्वनेत्राभिघातजित् ॥

गळपीडावसन्नेऽक्षिण वमनोत्कासनक्षवाः ।
प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥

गळपीडनेनात्यवसन्नेक्षिण वमनादयो योज्याः । प्राणायामोथवाकार्यः । अनन्तरोक्त क्षतनेत्रवच्च क्रिया कार्या । [अत्र प्राणायामशब्देन श्वासनिरोधमात्रमेव गृह्यते । प्राणायामेन रुद्धोन्तराध्मातो वायुर्बहिर्गन्तुं मार्गं मार्गयन् नेत्रश्रोत्रादिस्रोतांस्यापूर्य्य तत्रस्थानाच्चलितेन नेत्राद्यवयवेन रुद्धो निम्नं तदेवोन्नमयेत् ॥]

[नेत्रप्रसङ्गाच्छ्रोत्रस्यापिक्रियामाह ॥]

कर्णे स्थानाच्च्युतेस्यूते स्रोतस्तैलेन पूरयेत् ॥

कर्णो यदा प्रहारादिना बन्धनस्थानात् च्युतो भवति तदा तस्मिन् यथास्थानं निवेश्य स्यूते सति कर्णस्रोतस्तैलेन पूरयेत् ॥

कृकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि मारुते ।
समं निवेश्य बध्नीयात् स्यूत्वा शीघ्रं निरन्तरम् ॥
आजेनसर्पिषाचात्र परिषेकः प्रशस्यते ।
उत्तानोन्नानि भुञ्जीत शयीत च सुयन्त्रितः ॥

कृकाटिका तु यदा छिन्ना भवति तदा मारुतेपि निर्गच्छत्य वश्यं शीघ्रं समं निवेश्य निरन्तरं च स्यूत्वा बध्नीयात् । आजेनेत्यादि सुबोधम् । [पूर्वं शस्त्रकर्मविधौ वायुनिर्वाभिणः शल्यगर्भानित्यादिना सामान्येन निषिद्धसीवनस्यात्र सीवनकथनं स्थानविशेषेण विशेषविधिस्तेननपूर्वापरव्याघात इति प्रदर्शयितुमपि शब्दः । शीघ्रमाश्वेव समं यथास्थानं निवेश्य मारुतनिर्गमननिरोधार्थं निरन्तरं स्यूत्वा सूत्रोदितविधानेन बध्नीयात् ॥]

घातं शाखासुतिर्यक्स्थं गात्रेसम्याङ्निवेशिते ।
स्यूत्वावेल्लितबन्धेन बध्नीयात् घनवाससा ।
चर्मणागोष्फणाबन्धः कार्यश्चासङ्गतेव्रणे ॥

शाखासुघातं तिर्यक्स्थं न कराद्यभिमुखास्थं तस्मिन् गात्रे सम्यङ्निवेशिते स्यूते च सूत्रोक्तलक्षणेन वेल्लिताख्येन बन्धेन घनवाससा बध्नीयात् । असङ्गते व्रणउक्तलक्षणे गोष्फणाबन्धः कार्यः ॥

पादौ विलम्बिमुष्कस्य प्रोक्ष्यनेत्रे च वारिणा ।
प्रवेश्य वृषणौसीव्येत् सीवन्यातुन्नसंज्ञया ॥
कार्यश्चगोष्फणाबन्धः कट्यामावेश्यपट्टकम् ।
स्नेहसेकं न कुर्वीत तेन क्लिद्यति हि व्रणः ॥
काळानुसार्यगर्वेला जातीचन्दनपर्पटैः ।
शिलादार्व्यमृतातुत्थैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥

विलम्बिमुष्कस्य पुंसः पादौ नेत्रे च वारिणा प्रोक्ष्यानुवृषणौ च स्थाने प्रवेश्योक्तलक्षणेन तुन्न नाम्ना सीवनप्रकारेण सीव्येत् । तत्र च कट्यां पट्टकमावेश्य तेनैव गोष्फणाबन्धः कार्यः । तत्र च मुष्कव्रणे स्नेहसेकं न कुर्वीत । तेन हि व्रणः क्लिद्यति । काळानुसार्यादिभिः सिद्धं तैलं रोपणम् । काळानुसारी तगरम् । अगरु प्रसिद्धं । एला सूक्ष्मैला । शिला मनश्शिला ॥

छिन्नां निश्शेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेनयुक्तितः ।
बध्नीयात् कोशबन्धेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥

निश्शेषतः छिन्नायां शाखायां । सुबोधम् । [छिन्नक्रियामाह । छिन्न इति । निश्शेषतः छिन्नां पतितामित्यर्थः । शाखां शाखा-

शब्देनात्र पादपाणिपरिग्रहः । तैलेन युक्तितो दग्ध्वा तैलस्यात्र दाहसाधनभूतत्वात्तप्तेन तैलेनेत्यर्थः युक्तितः आसिरामुखसङ्कुचनाद्दग्ध्वा कोशबन्धेन बध्नीयात् । ततो बन्धनादनन्तरं व्रणवदाचरेत् रोपयेदित्यर्थः ।।]

कार्यः शल्याहृते विद्धे क्रमो भङ्गात्तु पिच्चिते ।।

सर्वस्मिंश्च विद्धे शल्य आहृते क्रमो व्रणक्रमः कार्यः नत्वन्तः शल्ये । पिच्चिते विदलिताख्ये तु भङ्गोक्तः क्रमः ।।

शिरसोपहृते शल्ये बालवर्तिं प्रवेशयेत् ।
मस्तुलुङ्गस्रुतेः क्रुद्धो हन्यादेनं चलोन्यथा ।
व्रणे रोहति चैकैकं शनैरपनयेत् कचम् ।।

यदा तु शिरसः शल्यमपहृतं भवति तदा व्रणे बालवर्तिं सन्धिग्रन्थिविरहितां प्रवेशयेत् । अन्यथाऽनावृते व्रणे मस्तुलुङ्गस्रुतेर्हेतोश्चलः क्रुद्ध एनमातुरं हन्यात् । मस्तुलुङ्गः कपालमज्जा । यथायथा च व्रणो रोहणात संवृततां याति तथा तथैकैकं कचं बालमपनयेत् ।।

मस्तुलुङ्गस्रुतौ खादेन्मास्तिष्कानन्यजीवजान् ।
शल्ये हृतेङ्गादन्यस्मात् स्नेहवर्तिं निधापयेत् ।।

यदा पुनः कलापान्मस्तुलुङ्गः स्रुतस्तदान्यप्राणिजान्मस्तुलुङ्गान् खादेत् । शिरसोन्यस्मादङ्गाच्छल्ये हृते व्रणे स्नेहवर्तिं निधापयेत् । [अन्यजीवजानित्यनेनास्यजीवितधामत्वं सूचितम् ।।]

दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः स्रुतशोणिताः ।
सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ।।

ये दूरावगाढादयो व्रणास्तान् सूक्ष्मनेत्रार्पितेन चक्रतैलेन सेचयेत् । दूरावगाढा अतिप्रविष्ट शल्याः । सूक्ष्मास्याः सूक्ष्ममुखाः । स्रुतशोणिता रक्तस्रावयुक्ताः । चक्रतैलं चक्रपीडितम् । नेत्रं नाडीयन्त्रम् । तत् सूक्ष्ममस्थूलम् ।।

भिन्ने कोष्ठेऽसृजा पूर्णे मूर्च्छा हृत् पार्श्ववेदना ।
ज्वरो दाहस्तृडाध्मानं भक्तस्यानभिनन्दनम् ।।
सङ्गो विण्मूत्रमरुतां श्वासः स्वेदोक्षि रक्तता ।
लोहगन्धित्वमास्ये स्यस्यात् गात्रे च विगन्धिता ।।

कोष्ठे भिन्ने रक्तेन पूर्णे मूर्च्छादिकं गात्रविगन्धितान्तं स्यात् । इति सामान्येन कोष्ठे भिन्ने । [असृजा पूर्ण इत्यनेन कोष्ठभेदेपि स्थानविशेषवशात् सर्वत्राप्यसृक्पूर्णता नस्यादिति च ध्वनितम् ।।]

आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।
आध्मानेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्यते ।।
पक्वाशयस्थे रुधिरे सशूलं गौरवं भवेत् ।
नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ।।

शूलेन च विशस्यत इत्येवमन्तमामाशयस्थे रक्ते । रुधिरे पक्वाशयस्थे सति शूलगौरवादिकं भवेत् । [विशस्यते व्यापद्यते परितप्यत इत्यर्थः । खेभ्यो नवद्वारेभ्यो रोमकूपेभ्यश्च रक्तस्यागमो रक्तप्रवृत्तिः । च शब्दः समुच्चये ।।]

अभिन्नोप्याशयः सूक्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ।
असृजा स्यन्दमानेन पार्श्वैर्मूत्रेण वास्तिवत् ।।

आमाशयः पक्वाशयो वा अभिन्नोऽपि कोष्ठभेदे स्यन्दमानेना सृजा पार्श्वेभ्यः स्रोतोभिः सूक्ष्मैरभिपूर्यते यथा मूत्रेण बस्तिः ॥

तत्रान्तर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।
रक्ताक्षं पाण्डुवदनमानद्धं च विवर्जयेत् ॥

तत्र तेषु मध्ये शीतपादोच्छ्वासकराननादिगुणमन्तर्लोहितं कोष्ठरक्तं वर्जयेत् ॥

आमाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रिते ।
विरेचनं निरूहश्च निस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥

आमाशयस्थे रक्ते वमनं हितम् । पक्वाशयस्थे विरेचनं निरूहश्च । एतच्च सर्वं स्नेहोष्णरहितैर्विशोधनैरौषधैः कुर्यात् ॥

यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।
भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥

स च यवादीनां रसैः स्नेहवर्जितैरन्नं भुञ्जीत । अथवा सैन्धवसंयुक्तां यवागूं पिबेत् ॥

अतिनिस्सृतरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक् ॥

यस्तु भिन्नकोष्ठोऽतिनिस्सृतरक्तः सोऽजादिजमसृक् पिबेत् ॥

क्लिष्टच्छिन्नान्त्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः ।
मूर्च्छादयोऽल्पाः प्रथमे द्वितीये त्वतिबाधकाः ।
क्लिष्टान्त्रः संशये देही छिन्नान्त्रो नैव जीवति ॥

द्विधा च कोष्ठभेदः स्मृतः । एकः क्लिष्टान्त्रो द्वितीयश्छिन्नान्त्रः । प्रथमे क्लिष्टान्त्रे अल्पा मूर्च्छादयो भवन्ति ॥ द्वितीये छिन्नान्त्रे त्वतिबाधकाः । क्लिष्टान्त्रस्तु देही संशये जीवति वा नवेति छिन्नान्त्रस्य तु मरणमेव निश्चितम् ॥

यथास्वं मार्गमापन्ना यस्य विण्मूत्रमारुताः ।
व्युपद्रवः सभिन्नेऽपि कोष्ठे जीवत्यसंशयम् ॥

यस्य भिन्नकोष्ठस्य विडादयः स्वं स्वं मार्गमापन्नाः प्राप्ताः व्युपद्रवो मूर्च्छाद्युपद्रवरहितश्च सभिन्नेऽपि कोष्ठे निस्संशयं जीवति । [अत्रापि शब्देन कोष्ठभेदस्य प्रायशो साध्यत्वं सूचितम् ॥]

अभिन्नमान्त्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं नत्वतोऽन्यथा ।
उलुङ्किलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ॥

आन्त्रं पुनर्यदभिन्नं निष्क्रान्तं तदेव प्रवेश्यम् अतः अभिन्नादन्यथा विपरीतं भिन्नं तु न प्रवेश्यमसिद्धेः । एके त्वाचार्यास्तदपि भिन्नान्त्रमप्युलुङ्किल शिरोग्रस्तं सत् प्रवेश्यमेवेति वदन्ति । उलुङ्किलं पिपीलिका तस्य शिरसा ग्रस्तं गृहीतम् । एतदुक्तमत्र शिरश्शब्देन व्रणोष्ठावेकीकृत्य पिपीलिकामुखेन ग्राहयित्वा पिपीलिका शिरसि कायात् पृथक् कृत्ते सत्युलुङ्किलशिरोग्रस्तमान्त्रं भवतीति । एके केचिदाचार्याः पुनस्तत् भिन्नान्त्रमप्युलुङ्किल शिरोग्रस्तं उलुङ्किलशिरसा सर्कोटकशीर्षेण ग्रस्तं खादितं प्रवेश्यं प्रवेशनीयमिति वदन्ति । अत्र शिरः शब्देन व्रणोष्ठावेकीकृत्य उलुङ्किलेन ग्राहयित्वा ग्रस्तमान्त्रे शिरसः शेषमङ्गमपनीय शिरसा सह प्रवेश्यमिति सूचितम् । उलुङ्किलं पेक्कन्तलयनुरुम्प् इति केरळभाषा ॥]

आन्त्रप्रवेशनप्रकारमाह ॥

प्रक्षाल्यपयसादिग्धं तृणाशोणितपांसुभिः ।
प्रवेशयेत् कृत्तनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ।
क्षीरेणार्द्रीकृतं शुष्कं भूरिसर्पिः परिप्लुतम् ॥

प्रवेश्यं चान्त्रं तृणादिभिर्दिग्धं पयसा प्रक्षाल्यकृत्तनखोभिषक् घृतेनाक्तं शनैः शनैः प्रवेशयेत् । शुष्कन्त्वान्त्रं क्षीरेणार्द्रीकृतं भूरिसर्पिः परिप्लुतं कृत्वा प्रवेशयेत् । [दिग्धं लिप्तम् । प्रक्षाल्यशोधयित्वा । कृत्तनखो वर्द्धितनखः । आन्त्रग्रहणे नखाग्रेणान्त्रदरणभयाच्छिन्ननख इत्यर्थः । शनैः शनैर्मन्दं मन्दं प्रवेशयेत् ॥]

सुखप्रवेशनोपायमाह ॥

अङ्गुल्याप्रमृशेत्कण्ठं जलेनोद्वेजयेच्चतम् ।
तथान्त्राणि विशन्त्यन्तस्तत्कालं पीडयेत च ॥

निष्क्रान्तान्त्रस्य तस्य कण्ठं कण्ठान्तर्भागमुत्कासनार्थं मंगुल्या प्रमृशेत् परामृशेत् । तं चोद्वेजयेज्जलाभ्युक्षणेन । तथैवेवं कृते आन्त्राण्यन्तः प्रविशन्ति । तत्कालं च प्रवेशितमात्रमान्त्रं पीडयेत आन्त्रावयवानां यथा स्वस्थानप्राप्तये । [तत्कालं कण्ठप्रमर्शनादिजनितेनोत्कासोद्वेगादिना यस्मिन् काले वायोरानुलोम्यं भवति तस्मिन् काल इत्यर्थः पीडयेत अनाविशदान्त्रं करेण मन्दं मन्दं प्रपीड्य प्रवेशयेत् । आविष्टमप्यवयवानां यथास्थान प्राप्त्यर्थम् । किञ्चित् पीडयेदिति च शब्देन द्योत्यते । तथा एवं कृते सत्यान्त्राण्यन्तः सुखं विशन्ति ॥]

तथाप्य प्रविष्टस्यान्त्रस्य प्रवेशनोपायमाह ॥

व्रणसौक्ष्म्यात् बहुत्वाद्वा कोष्ठमान्त्रमनाविशत्।
तत्प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत् ॥
यथास्थानस्थिते सम्यगान्त्रे सीव्येदनुव्रणम् ।
स्थानादपेतमादत्ते जीवितं

बहुत्वाद्यत्रान्त्रं कथञ्चिदपि निर्यातं व्रणसौक्ष्म्यात्त्वशक्य प्रवेशं तत्र कोष्ठं तत्प्रमाणेन पाटयित्वा प्रवेशयेत् । यत्रापि व्रणस्य नातिसूक्ष्मत्वमान्त्रस्य तु शोफादिना बहुत्वं तत्रापि जठरं तत्प्रमाणेन पाटयित्वा प्रवेशयेत् ततो यथास्थानमान्त्रे स्थिते सम्यगनुव्रणं सीव्येत् । यथास्थानस्थापनहेतुरुच्यते स्थानात् स्वादपेतमान्त्रं जीवितमादत्त इति ॥

गुपितं चतत् ॥
वेष्टयित्वानुपट्टेन घृतेन परिषेचयेत् ।
पाययेत ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः ॥
मृदूक्रियार्थं शकृतो वायोश्चाधः प्रवृत्तये ।

तच्च प्रवेशितमान्त्रं गुपितं रक्षितं कृत्वानुपट्टेन वस्त्रखण्डेन वेष्टयित्वा घृतेन परिषेचयेत् । ततोनन्तरं शकृतः पुरीषस्य मृदूक्रियार्थं मार्दवापादनाय वायोश्चाधः प्रवृत्त्यर्थं चित्रातैलयुक्तं कोष्णं क्षीरं पाययेत् । चित्राद्रवन्ती तस्याः स्नुतं तैलम् ॥

त्वगश्वकर्णककुभ बदरीसल्लकीधवान् ।
धातकीमेषशृङ्गीभ्यां क्षीरभ्यश्चबलाजटा ।
तत्कल्कसाधिततैलं प्रधानंव्रणरोपणम् ॥

त्वगित्यादि सुबोधम् । अश्वकर्णादिभ्यस्त्वक्बलाजटाबलामूलम् ॥

अनुवर्तेतवर्षं च यथोक्तां व्रणयन्त्रणाम् ॥

एवं च वर्षं यथोक्तां व्रणयन्त्रणामनुवर्तेतानुकूल्येनाङ्गीकुर्यात् । [यथोक्तां शस्त्रकर्मविध्युक्तां व्रणयन्त्रणां दिवास्वप्नपरिहारयथासात्म्यभोजनादिकां व्रणमर्यादां संवत्सरमनुसरेत् । यथोक्तामित्युक्तत्वाच्छास्त्रान्तरोक्तानां परिहार्याणां कळायमसूरहरेणु चणकपिण्या कपिष्टमय शीतोदकपायसदधितक्रप्रभृतीनां परिहारोपि सूचितः ॥]

[व्रणमुखान्निर्गतस्य मेदोवर्तेश्छेदनविधानमाह ॥]

उदरान्मेदसोवर्तिं निर्गतां भस्मनामृदा ।
अवकीर्य कषायैर्वा श्लक्ष्णैर्मूलेततःसमम् ॥
दृढं च बध्वा सूत्रेण वर्द्धयेत् कुशलो भिषक् ।
तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सकृदेवतु ॥

यदातूदरान्मेदसो वर्तिर्निर्गता भवति तदातां भस्मना मृदा वा कषायैर्वामसूरादिभिर्मूलेऽवकीर्यानुच सूत्रेण समं दृढं च बध्वा कुशलो भिषग्वर्धयेत् छिन्द्यात् । केनेत्याह । तीक्ष्णेन शस्त्रेणाग्नि प्रतप्तेन । सकृदित्येकेनैव यत्नेन । [कुशलः छेद्याच्छेद्य परिज्ञान कुशलः या तु प्रवेश्यमाना प्रविशति प्रविश्यावतिष्ठते च तां न छिन्द्यात् । अतो विपरीतामेव छिन्द्यादिति भावः । भिषग्वैद्य उदरादुदरगाद्व्रणमुखान्निर्गतां बहिर्निस्सृतां मेदसोवर्तिमणुभूतं मेदसोऽवयवविशेषं भस्मनामृदाश्लक्ष्णैः कषायद्रव्यचूर्णैर्वाऽवकीर्य ततो मूले मूलप्रदेशे सूत्रेण क्षौमादिकृतेन समं यथा न विषमं भवति तथा दृढं बध्वा अग्निप्रतप्तेनाग्निसन्तापात्तत्तुल्यवर्णेन तीक्ष्णधारेण शस्त्रेण सकृदेकवारमेव वर्धयेत् छिन्द्यात् । भोजेनाप्युक्तम् । खान्मेदसो वह्न्यनिलार्कतापाद्व्रणस्य निस्सर्पति यस्य वर्त्तिः । स्थानं तु तस्याः पटलं वदन्ति यत्पञ्चमं कोष्ठगतं नराणाम् । प्रवेशयतां भस्मसमृत्कषायैः स्वस्थानमेवाशु नयेद्यथावत् । न चेद्विशेत् साप्यवतिष्ठते वा सूत्रेण बध्वाथ निगृह्य चैनाम् । शस्त्रेण छिन्द्याज्ज्वलनोज्ज्वलेन स्त्रीबालवृद्धेष्वितरेण वापि । अच्छिद्यमाना क्षयशूलमृत्यु माटोपमेदः स्रवणं च कुर्यादिति ॥]

उक्तातिक्रमणे दोषमाह ॥

स्यादन्यथारुगाटोपो मृत्युर्वा छिद्यमानया॥

अन्यथा यथोक्तविधेः परित्यागेन छिद्यमानया मेदोवर्त्या आतुरस्य रुगाटोपो मृत्युर्मरणं वा स्यात् । [अन्यथा यथोक्तवैपरीत्येन छिद्यमानयाच्छिद्यमानया वा ॥]

छेदनानन्तरकरणीयमाह ॥

सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णेन्ने घृतं पिबेत् ।
क्षीरं वा शर्करा चित्रा लाक्षा गोक्षुरकैःशृतम् ।
रुग्दाहजित् सयष्ट्याद्यैःपरं पूर्वोदितो विधिः ॥

परं च व्रणे स क्षौद्रे बद्धेह्यशने चान्ने सुजीर्णे सयष्ट्याद्यैः शर्करादिभिः शृतं घृतं वा क्षीरं वा रुग्दाहजित् पिबेत् । अत परं पूर्वाध्यायोक्तो व्रणविधिः कार्यः ॥ [व्रणे निस्सृतमेदोवर्तिके कोष्ठव्रणे च शब्दादच्छिन्नायाः छिन्नावशिष्टायाश्च मेदोवर्तेरन्तर्निधापन व्रणोष्ठ-

सीवनादिपूर्वकर्तव्यं द्योत्यते । सक्षौद्रे क्षौद्रसहिते । अत्र सक्षौद्र इति विशेषकथनं सर्पिष्परिहारार्थम् । उक्तं च सौश्रुते क्षौद्रेणाभ्यज्य वेष्टयेदिति । व्रणबन्धनविधानेनात्रबद्धे ह्यस्तनेऽन्ने सुजीर्णे अनवशिष्टरसशेषमात्रं जीर्णे सति घृतं वा यष्ट्याह्व सहितैः शर्करादिभिः शृतं क्षीरं वा रुग्दाहशमनार्थं पिबेत् । रुजिघृतं दाहे क्षीरमुभयत्रोभयं वा ॥]

मेदोग्रन्थ्युदितं चात्र तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥

मेदोग्रन्थि तैलं ग्रन्थ्यादौ वक्ष्यते। [अत्रानन्तरोक्ते व्रणे मेदोग्रन्थ्युदितं मेदोग्रन्थिशमनाय गुडूच्यादिकरञ्जादिभिरुदितमुक्तं तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥]

[एवं धृष्टादीनां चिकित्सां पृथक्पृथ गुक्त्वा सर्वसद्यो व्रणसाधारणं रोपणतैलमाह ॥]

तालीसं पत्मकं मांसी हरेण्वगरु चन्दनम् ॥
हरिद्रे पत्मबीजानि सोशीरंमधुकंचतैः ।
पक्वं सद्योव्रणेषूक्तं तैलंरोपणमुत्तमम् ॥

तालीसादिभिः पक्वं तैलं सद्यो व्रणेपूत्तमं रोपणमुक्तमाचार्यैः ॥

मूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोचकैः ।
कार्यं वातास्रजित्तृप्तिमर्दनाभ्यङ्गसेचनम् ॥

मूढेनादृश्यत्वग्भेदादिना प्रहारेणाभिहते पुरुषे विषमोच्चकैः दूरप्रपातादुत्पतनावपतनवैषम्येण पतिते वा वातास्रजित्तृप्त्यादिकं कार्यम् । [विषमोचकैः विषमाद्विषमप्रदेशात् उच्चकैर्वृक्षादिभ्यो वा पतिते वातास्रजिद्वातशोणितहरं कर्मतृप्त्यादिकार्यम् । तृप्तिः स्नेहतर्पणम् । तृप्तिमर्दनाभ्यङ्गशोधनमिति पाठः । शोधनं वमनविरेचनादि ॥]

विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्महतं हतम् ।
वासयेत्तैलपूर्णायांद्रोण्यांमांसरसाशिनम्॥

हतमभिहतं विश्लिष्टदेहत्वादियुक्तं सन्तं मांसरसे नाशितं तैलपूर्णायां द्रोण्यां वासयेत् । [विश्लिष्टदेहं बलवद्धनुराकर्षणातिगुरुभारवहनादिना विश्लिष्टसन्धिर्देहो यस्य सतथोक्तः तम्। मथितं अस्थ्नांसहात्रचूर्णितम्। क्षीणं येन केनापि देहश्रमजननकर्मणा क्षीणशरीरम् । मर्महतं शस्त्रादिना मर्मण्यभिहतं हतं दण्डाद्यभिहतम् । मांसरसाशिनं कृत्वा तैलपूर्णायां द्रोण्यामधिवासयेत् । अनेनानेकागन्तुव्रणसम्प्राप्तौ यदि शरीरविश्लेषणादिकं स्यात्तत्राप्ये तच्चिकित्सितं कर्तव्यं न केवलं व्रणचिकित्सितमेवेति द्योत्यते॥]

प्रहर्तृयत्नायुधघातगात्रैः
सद्योव्रणाः काममनन्तरूपाः ।
तथापि न त्रित्व मतिक्रमन्ते
चयादिभेदैरिवमारुताद्याः ॥

इत्येकत्रिंशोऽध्यायः ॥

प्रहर्त्रित्यादिना सद्यो व्रणां स्त्रैविध्येनोपसंहरति । प्रहर्तुर्यत्नानां नानात्वादनेकप्रकारत्वादायुधानां चानेकाकारत्वादभिघातस्य चानेकरूपत्वात् गात्राणां च बहुविध संस्थानत्वात् काममङ्गीकुर्मो यत्सद्यो व्रणा अनन्तरूपास्तथापि छिन्नविद्धापिचिताख्यं त्रित्वं नातिक्रमन्ते ।

दृष्टान्तो यथा मारुताद्या दोषाश्रयादीनां तारतम्यादियुक्तानां भेदैरनन्तरूपा अपि सन्तो वातपित्तश्लेष्माख्यं त्रित्वं नातिवर्तन्त इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

भङ्गप्रतिषेधम् ।

प्रहारप्रसङ्गेन भङ्गानां स्वरूपं चिकित्सां च प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ।

अथातो भङ्गप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

पतनपीडनप्रहाराक्षेपणव्यालदंशनप्रभृतिभिर(भि ।
घातविशेषैरनेकविधमस्थिभङ्गमुपदिशन्ति ॥

पतनादिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थ्नो भङ्गमुपदिशन्त्याचार्याः । पतनं श्वभ्रादौ वृक्षपर्वतादेर्वा । पीडनं गुल्मयन्त्रादिना । प्रहारो मुद्गरादिना । आक्षेपणमङ्गस्याकर्षणेन त्रोटनम् । व्यालगजमहिषादयस्तेषां दंशनं दंशः । एवंविधमन्यदपि प्रभृति शब्देन गृह्यते । एतेषां विशेषैरनेकविधोऽनन्तरूपोऽस्थिभङ्गः ॥

तत्तु भङ्गजातं द्व्यधिष्ठानं सन्धावसन्धौ च । तत्र सन्धिमुक्तं षड्विधमुत्पिष्टं विश्लिष्टमवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तं विवर्तितमिति॥

तच्च भङ्गजातं सन्ध्यसन्धिभेदेन द्व्यधिष्ठानम् । तत्रोत्पिष्टादिभेदेन षड्विधं सन्धिगतं भङ्गजातम् ॥

तस्य सामान्यलक्षणं प्रसारणा कुञ्चन विवर्तनाक्षेपणाशक्तिरुग्ररुजता स्पर्शासहिष्णुत्वं च ॥

तस्य च षड्विधस्यापि सन्धिभङ्गस्य प्रसारणा शक्त्यादिकं सामान्यं साधारणं लक्षणम् ॥

अथोत्पिष्टे स्वस्थान एव सन्धावुभयतः शोफो वेदना विशेषतश्च रात्रौ भवति । विश्लिष्टेऽल्पशोफो वेदना सातत्यं सन्धिविक्रिया च । अवक्षिप्ते सन्धिविश्लेषस्तीव्राचरुक् । अतिक्षिप्तेद्वयोरपि सन्ध्यस्थ्नोरतिक्रान्तता वेदना च । तिर्यक् क्षिप्तेत्वेकस्यास्थ्नः पार्श्वतो गमनमत्यर्थं वेदना च । विवर्तिते सन्धिपार्श्वगमना द्विषमाङ्गता वेदना च ॥

अथेत्यादिनोत्पिष्टादि विशेषेणोच्यते । उत्पिष्टे स्वस्थान एव सन्धौ स्वस्थानस्थस्यैव सन्धेरुभयतः शोफः । रात्रौ च वेदना विशेषेण भवति । विश्लिष्टेत्यादि सुबोधम् । वेदनायाः सातत्यमविच्छिन्नता । सन्धेर्विक्रिया पूर्वापेक्षया किञ्चिद्विकृतत्वम् । अतिक्रान्तता दूरवर्तित्वम् । इत्युक्तः सन्धिभङ्गः ॥

असन्धिभग्नं पुनर्द्वादशविधम् । तद्यथा । कर्कटकं वक्रं स्फुटितं वेल्लितमस्थिच्छल्लिकाऽश्वकर्णं पिच्चितं दारितं चूर्णितमतिपातितं शेषितं मज्जानुगतमिति ॥

असन्धिभग्नं तु कर्कटकादिभेदेन द्वादशविधम् ॥

श्वयथुबाहुल्यं स्पन्दनं विवर्तनं स्पर्शासहिष्णुता च पीड्यमाने शब्दः स्रस्ताङ्गता वेदनातिप्रवृत्तिः सर्वासुचावस्थासु शर्मनलभत इति साधारणमसन्धिभग्नरूपम् ॥

तस्य च द्वादशविधस्याप्य सन्धिभग्नस्य श्वयथुबाहुल्यादिकं साधारणं लक्षणम् ॥

वैशेषिकं तु संव्यूढमुभयतोस्थि मध्यभग्नं ग्रन्थिरिवोन्नतं कर्कटकानुकारि कर्कटकम् ॥

विशेषलक्षणं तु कर्कटकादीनां द्वादशानामपि क्रमेण संव्यूढमित्यादिनोच्यते । यदस्थ्युभयतः संव्यूढं बन्धान्मुक्तं मध्ये च यत्र भग्नं तत्र ग्रन्थिरिवोन्नतं कर्कटकानुकारि च कर्कटकम् । कर्कटको नाम जलप्राणी ॥

आमुग्नमविमुक्तमास्थिवक्रम् ॥

यदस्थ्यामुग्नमीषत् मुग्नमविमुक्तं न च विमुक्तं बन्धान्नचालितं तद्वक्रम् ॥

शूकपूर्णमिवाध्मातं विपुलैकदारि स्फुटितम् ॥

विपुलं कृत्वैकेनप्रकारेण दीर्यत इति विपुलैकदारि यत्तत् स्फुटितम् ॥

द्विधाभूतं वेल्लते प्रकम्पमानं वेल्लितकम् ॥

यदस्थि द्विधाभूतं प्रकम्पमानं वेल्लते प्रोच्छलति तद्वेल्लितकम् ॥

पार्श्वतोस्थि हीनमुद्गतमास्थिच्छल्लिका ॥

यदस्थि पार्श्वतः किञ्चिद्धीनमुद्गतं चलित विदीर्णवृक्षवदयुक् तदस्थि च्छल्लिका ॥

अश्वकर्णवदुद्गतमश्वकर्णम् ॥

यदस्थ्यश्व कर्णवदुद्गतं स्वसन्निवेशान्नसमं कृत्वानाऽपि दीर्घं तदश्व कर्णम ॥

पृथुतांगतमनल्पशोफं पिच्चितम् ॥

यत् पुनरास्थि पृथुतां गतमनल्पशोफं च तत् पिच्चितम् ॥

अणुबहुविदारि वेदनावच्चदारितम् ॥

सूक्ष्मानेकभागविदीर्णं वेदनावच्चयदस्थितद्दारितम् ॥

स्पृश्यमानं शब्दवच्चूर्णितम् ॥

यदस्थि स्पृश्यमानं शब्दवच्छब्दयुक्तं तच्चूर्णितम् ॥

अस्थ्यवयवोस्थिमध्यमनुप्रविश न्नतिपातितम् ॥

यत् भग्नमस्थ्येकेन पार्श्वेनास्थिमध्ये प्रविष्टमन्येना प्रविष्टं तदति पातितम् ॥

अन्यतरपार्श्वावशिष्टं शेषितम् ॥

यदस्थ्यन्यतरपार्श्वेनावशिष्टं तच्छेषितम् ॥

क्षतं भग्नमुन्नम्यमानं मज्जिमज्जतिमज्जानुगतम् ॥

क्षतमित्यादिमज्जानुगतलक्षणं सुबोधम् ॥

एषामन्त्यानि पञ्चकृच्छ्रसाध्यानि कृशातिबालवृद्धासहानामत्पाशिनां वातात्मकानां कुष्ठिनामुपद्रववतां च ॥

एषां द्वादशानामन्त्यानि पञ्चदारितचूर्णितातिपातितशेषितमज्जानुगतानि कृशाति बालादीनां कृच्छ्रसाध्यानि ॥

असाध्यं तु भिन्नं कटीकपालं सन्धिमुक्तं वा जघनमुत्पिष्टं कूर्परो विवर्तितस्तथा ललाटं चूर्णितमसंश्लिष्टकपालं च शिरः शंखपृष्ठस्तनान्तरभङ्गं चेति । भवन्ति चात्र ॥

भिन्नं कटीकपालादिकमसाध्यम् । कटीकपालं सन्धिमुक्तं वा भिन्नं वा । सुबोधम् । शिरः शंखस्य पृष्ठस्तनस्य चान्तरे मध्ये यत् भङ्गं तदप्य साध्यम् । गतानुगतिका । भवन्ति चात्रेत्यनन्तरोक्तानां चिकित्सासमुच्चयाय ॥

अथावनतमुन्नाम्यमुन्नतं चाव पीडयेत् ।
आञ्छेदधिक्षिप्तमधोगतं चोपरिवर्तयेत् ॥
आञ्छनोत्पीडनोन्नाम चर्मसंक्षेपबन्धनैः ।

अथेत्यादि । यदवनतमस्थितदुन्नाम्यमुन्नमनीयमुन्नतं चाव पीडनीयम् । आञ्छेदित्यादि अधिक्षिप्तं स्थानान्तरगतमास्थि आञ्छेदाकर्षेत् । तथा अधोगतमाञ्छनादिभिरुपरिवर्तयेत् । चर्मसंक्षेपबन्धनं देहचर्मणः सङ्कोचं कृत्वावबन्धनम् । [अथैषां विशेषावगतेरनन्तरमवनतमस्थि येन केनाप्युपायान्तरेणोन्नमनीयम् । उन्नतमस्थ्यवपीडयेद्धस्ततलादिनावपीडनं गमयेत् । अधिक्षिप्तं स्थानात् स्थानान्तरगतमाञ्छेदाञ्छनेन स्वस्थानमानयेत् । आञ्छनं संवाहनम् । अधोगतं प्रहारादिवैचित्र्यादन्यस्यास्थ्न अधोभागगतमुपरिवर्तयेद्यथापुरं स्थापयेत् ॥]

सन्धीन् शरीरगान् सर्वांश्चलानप्यचलानपि ॥
इत्येतैःस्थापनोपायैःसम्यक्संस्थाप्य निश्चलम् ।
पट्टैः प्रभूत सर्पिर्भि र्वेष्टयित्वा सुखैस्ततः ॥
कदम्बोदुम्बराश्वत्थ सर्जार्जुन पलाशजैः ।
वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ॥
सुश्लक्ष्णैः स प्रतिष्टम्भैर्वत्कलैः शकलैरपि ।
कुशाह्वयैः समं बन्धं पट्टस्योपरियोजयेत् ॥

सन्धीनित्यादि । इत्येतैरनन्तरप्रदर्शितैः स्थापनोपायैः शरीरगान् सर्वान् सन्धीं श्चलांश्चाचलांश्च शरीरप्रदेशकान् सम्यङ्निश्चलं संस्थाप्य प्रभूत सर्पिर्भिः सुखैर्वस्त्रपट्टैर्वेष्टयित्वा ततोनन्तरं पृथ्वादिगुणैः कदम्बादिजैर्वत्कलैस्त्वक् पट्टैर्वंशोद्भवैः शकलैस्त्वक्सारपट्टैर्वा वेष्टितस्य वस्त्रस्योपरिनिहितैरेव कुशाह्वयैरज्वादिभिः सन्निविष्टैर्बन्धं योजयेत् समं च । नाति शिथिलगाढं बन्धं योजयेत् । [अचलानपीत्यपि शब्देनाचलेषूत्पिष्टादिष्वपि बन्धनाद्विनारुक्शोफाद्युपशमोनस्यादिति सूचितम् । सर्वान् सन्धीन् भग्ना नित्यर्थात् गम्यते । प्रभूत सर्पिर्भिस्तान्तवानुपश्लेषणार्थं बहुलघृतैः । पट्टैर्व्रणप्रमाणैश्चेलखण्डैः । पृथुभिर्विस्तीर्णैस्तनुभिरघनैः । सम्प्रतिष्टम्भैः प्रतिष्ठम्भोपेतैः प्रतिष्टम्भः प्रतिबन्धः सूत्रसञ्ज्ञार्थमुभयोरप्यग्रयोः कर्णिकोपेतैरित्यर्थः । कुशाह्वयैः कुशासंज्ञैः केवलं कुशाभिरेव वा । बन्धं तान्तवसूत्रादिभिर्बन्धनं योजयेत् । कुशाह्वयैः शकलैरिति पाठ्यकारः ॥]

शिथिलेन हि बन्धेन सन्धिस्थैर्यं न जायते ।
गाढेनाति रुजादाहपाकश्वयथुसम्भवः ॥

समबन्धहेतुः शिथिल इत्यादि । सुबोधम् । [शिथिलेन श्लथेन बन्धेन सन्धेः स्थैर्यं अध्वाटनभारवहनव्यायामादि क्लेशसहिष्णुत्वं न सम्पद्यते । हिर्यस्मादर्थे ॥]

त्र्यहात्त्र्यहादृतौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्धिमे ।
साधारणे तु पञ्चाहात् भङ्गदोषवशेन वा ॥

त्र्यहादिति । ऋतुशब्दः कालपर्यायः । अथवा भङ्गाधिष्ठातृदोषवशेन मोक्षयेत् । वाते श्लेष्मणि च चिरात् । पित्ते रक्ते च शीघ्रमित्यर्थः ॥

[बन्धनानन्तरकरणीयमाह ॥]

न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ।
तं पञ्चमूलपक्वेन पयसा तु सवेदनम् ॥

न्यग्रोधादीत्यादि । सुबोधम् । (ततो बन्धनादनन्तरं तं भग्नमङ्गं शीतेन स्पर्शशीतळेन न्यग्रोधादिगणकषायेण सेचयेत् । सवेदनं वेदनान्वितं चेद्बिल्वादिपञ्चकक्काशविपक्वेन क्षीरेण सेचयेद्वेदनोपशमनाय ॥]

सुखोष्णंचावचार्यस्याच्चक्रतैलंविजानता ।
विभज्यदेशंकालं च वातघ्नौषधसंयुतम् ॥

सुखोष्णमित्यादि । देशं कालं च गुणदोषैर्विभज्य वातघ्नौषधसंयुतं सुखोष्णं चक्रतैलमवचार्यस्याद्विजानता विज्ञानवता भिषजा । [वाशब्दः पञ्चमूलासिद्धक्षीरचक्रतैलयोर्विकल्पार्थः । अवचार्यं प्रयोज्यं स्यात् ॥]

प्रततं लेपसेकांश्च विदध्यात् भृशशीतळान् ॥

सुबोधम् । [प्रततमनवरतं भृशशीतळान् स्पर्शवीर्ययोरतिशयेन शीतान् प्रलेपान् परिषेकांश्च कुर्यात् ॥]

गृष्टिक्षीरंससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
प्रातः प्रातः पिबेत् भग्नः शीतळं लाक्षयायुतम् ॥

सुबोधम् । गृष्टिरेकवारप्रसूतागौः । [भग्नः पुरुषः ससर्पिष्कं सर्पिषोपेतं मधुरौषधसाधितं मधुरस्कन्धासिद्धं लाक्षाचूर्णयुक्तं शीतस्पर्शं गृष्टिक्षीरं सकृत्प्रसूतागौर्गृष्टिस्तस्याः क्षीरं प्रतिदिनं प्रातःकाले पिबेत् ॥]

सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणोमधुघृतोत्तरैः ।
कषायैः प्रतिसार्योऽथशेषोभङ्गोदितः क्रमः ॥

सव्रणस्येत्यादि सुबोधम् । [सव्रणस्य व्रणोपेतस्य भग्नस्य व्रणस्तु मधुघृतोत्तरैरुद्रिक्तमधुघृतैः कषायैः कषायद्रव्यचूर्णैः प्रतिसार्यः । तुशब्देन भग्नव्रणस्य घृष्टावकृत्ताद्यन्यतमत्वेपि क्रियाविशेषः सूचितः । अथेत्यानन्तर्ये शेषोवशिष्टो भङ्गोदितः भङ्गेपूक्तो बन्धनादिः क्रियाक्रमः कार्यः ॥

अत्र व्रणप्रसङ्गाद्दष्टविधेषु सद्योव्रणेषु प्रविलम्बिव्रणस्यापि बन्धनावश्यकत्वात् तत्क्रियात्रविशेषेणोच्यते ॥

लम्बानिव्रणमांसानि प्रलिप्यमधुसर्पिषा ।
सन्दधीतव्रणान् वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥

सुबोधम् । [वैद्यो भिषक् लम्बानि येन केनापि वेधविशेषेण प्रविलम्बितानि व्रणमांसानि मधुमिश्रितेन सर्पिषा प्रलिप्य व्रणान् सन्दधीत

अन्योन्यं संश्लेषयेत् । यथास्थानं निवेश्य सीव्येदित्यर्थः । बन्धनैस्तत्तदङ्गप्रत्यङ्गोचितैः कोशस्वस्तिकादिबन्धनविशेषैरुपपादयेत् सम्पादयेत् । बध्नीयादित्यर्थः ।।]

तानसमान्सुस्थितान्ज्ञात्वा फलिनीलोध्र-
(कट्फलैः ।
समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचुर्णयेत् ॥
पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा मधुशुक्तसमन्वितैः ।
धातकीलोध्रचूर्णैर्वारोहन्त्याशुतथाव्रणाः ॥

तानिति व्रणान् । पञ्चवल्कलान्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसानां त्वचः । [तान् व्रणान् समान् निम्नोन्नतरहितान् अन्योन्यसंश्लिष्टान् ज्ञात्वा यथावदवगम्यचूर्णितैः सूक्ष्मरजीकृतैः समङ्गादियुक्तैः फलिन्यादिचूर्णैर्व्रणे अवाकिरेत् । अथवा मधुशुक्तयुक्तैः पञ्चवल्कलचूर्णैरथवा धातकीलोध्रचूर्णैरवाकिरेत् । तथा एवं कृते सति व्रणा आशुद्रागेवरोहन्ति ॥)

विश्लिष्टोत्पिष्टयोःसन्धिमेवमेवाविघट्टयन् ।
उपाचरेद्यथास्वं च विसर्पादीनुपद्रवान् ॥

विश्लिष्टे तथोत्पिष्टेचैवमेवानन्तरोक्तेनप्रकारेण विघट्टयन् सन्धिमुपाचरेत । व्रणेचये विसर्पश्वयथु दाहकम्प्यादय उपद्रवास्तान्यथास्वमुक्तेन चिकित्सितेनोपाचरेत् ॥

इति भङ्गउपक्रान्तःस्थिरधातोरृतौहिमे ।
मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाधोदारुणोन्यथा ॥

इत्यनेन प्रकारेणोपाक्रान्तो भङ्गः स्थिरधातोर्मांसलस्याल्पदोषस्य च हिमऋतौ शीतकाले सुसाधोभवति । अन्यथेत्युक्तवैपरीत्ये दारुणो दुस्साधः ॥

पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैःक्रमात् ।
मासैःस्थैर्यंभवेत्सन्धेर्यथोक्तं भजतां विधिम् ॥

पूर्व इत्यादि । पूर्ववयसो यथोक्तं विधिं भजत एकेन मासेन सन्धेः स्थैर्यं भवति । मध्यवयसो द्वाभ्यां मासाभ्याम् । अन्तवयसो वृद्धस्य त्रिभिर्मासैरितिक्रमार्थः ॥

सामान्यंसाधनमिदं विशेषो वक्ष्यतेत्वतः ॥

इति सामान्यं भङ्गसाधनमुक्तम् । अतोनन्तरं विशेषो वक्ष्यते ॥

नखसन्धिं समुत्पिष्टं रक्तानुगतमारया ।
अवमथ्यस्रुतेरक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत् ॥

यो नखसन्धिः समुत्पिष्टः सन् रक्तानुगतो भवतितमारयाराख्येन शस्त्रेणावमथ्यस्रुते तु रक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत् ॥

भग्नान् सन्धिविमुक्तांश्च कृत्वा पूर्ववदंगुलीन् ।
तनुनावेष्ट्य पट्टेन घृतसेकं प्रदापयेत् ॥

भग्नानित्यादि । सुबोधम् ॥

चक्रयोगेनमतिमानाञ्छेदूर्वास्थिनिर्गतम् ॥

मतिमान् निर्गतमूर्वस्थि चक्रयोगेनाञ्छेत् । चक्रवत् दूरमाक्षिपन्नाधारे प्रवेशयेदित्यर्थः ॥

आञ्छेदूर्ध्वमधस्ताच्च कटीभग्नं चिकित्सकः ॥

चिकित्सकः कटीभग्नं ऊर्ध्वमिति पूर्वकायमध इति पश्चिमकायमाञ्छेदेवं सन्धिः स्वस्थानमासादयति ॥

मुसलेनोत्क्षिपेत्कक्षमंससन्धौ विसङ्गते ।
स्थानस्थितं च बध्नीयात्स्वस्तिकेनसमाहितः ॥

सुबोधम् । मुसलोत्क्षेपणेन स्थानस्थितमंसंस्वस्तिकाख्येन बन्धेन बध्नीयात् ॥

कौर्परं तु भिषक्सन्धिमङ्गुष्ठेनानुमार्जयेत् ।
अनुमृज्यततः सन्धिं पीडयेत् कूर्पराच्च्युतम् ।
प्रसार्याकुञ्चयेच्चैनं स्नेहसेकंचकारयेत् ॥

भग्नं कौर्परं सन्धिमङ्गुष्ठानुमार्जनेन कूर्पराच्च्यावयेत् । ततः कूर्पराच्च्युतं प्रसार्य कुञ्चयेत् । एवं हि स्वस्थानमासादयति ॥

मणिबन्धे च जानौ च गुल्फेचैषः क्रियाक्रमः ॥

मणिबन्धः इत्यादि । सुबोधम् ॥

उभेतले समे कृत्वा तलभग्नस्यदेहिनः ।
बध्नीया दामतैलेन परिषेकं चकारयेत् ॥
प्राग्गोमयमयं पिण्डं धारयेन्मृन्मयं ततः ।
हस्ते जातबलेकार्यक्रमात्पाषाणधारणम् ॥

तलभग्नस्य देहिन उभेतले समे परस्परं पुटलग्ने कृत्वा बध्नीयात् । ततः करतलमामतैलेनाऽपक्वतैलेन परिषेचयेत् । प्रागित्यादि । सुबोधम् ॥

सन्नमुन्नामयेत् स्विन्नमक्षकं मुसलेन तु ।
तथोन्नतं पीडयेत बध्नीयान्निबिडं ततः ॥

सन्नमक्षकं स्वेदयित्वा मुसलेनोन्नामयेत् । यत्तून्नतं तत् सम्पीड्य निबिडं बध्नीयात् ॥

ऊरुवच्चविधातव्यं बाहुभङ्गे प्रसाधनम् ॥

बाहुभङ्गे च प्रसाधनं ऊरुवद्विधातव्यम् । ऊरुवदिति चक्रयोजनेन ॥

ग्रीवायां तु विवृत्तायां प्रविष्टयामथोपि वा ।
अवटावथहन्वोश्च प्रगृह्योन्नमयेच्छिरः ।
समं कुशोभिर्बध्नीयादुत्तानंशाययेच्चतम् ॥

विवृत्ता परिवृत्ता या ग्रीवा तस्यामथवा क्रोडभागप्रविष्टायां ग्रीवायां शिरः अवटौ च हन्वोश्च प्रगृह्योन्नमयेत् । अवटुः कृकाटिका । ततः समं कुशाभिर्बध्नीयात् । कुशाख्याः काष्ठवल्कलादयः ॥

हन्वस्थिनी समानीय हनुसन्धौ विसङ्गते ।
स्वेदयित्वास्थितेसम्यक् पञ्चाङ्गीबन्धमाचरेत् ।
घृतं वातघ्नमधुरैः सिद्धं नस्यं च पूजितम् ॥

सुबोधम् । पञ्चाङ्गीबन्धः अन्तरिक्षे काष्ठप्रयोगेन ॥

दन्तानभग्नांश्चलितान् सरक्तानवपीडयेत् ।
वयस्थस्याम्बुभिः शीतैः परिषिच्यप्रलेपयेत् ॥
बहिर्निर्वापणैरन्तः सन्धानीयैरुपाचरेत् ।
बलाद्वयश्रुतेक्षीरे पद्मकादिश्रृतंघृतम् ॥
नस्यगण्डूषयोर्योज्यं चलद्विजहितानि च ।
कल्कितैस्तद्धितैश्चास्य दन्तमांसानि लेपयेत् ।
त्रीन्मासान्मृदुभुञ्जीतरसांश्चकठिनांस्त्यजेत् ॥

सुबोधम् । क्षीरं बलाद्वयेन श्रृतं कृत्वा तस्मिन् पद्मकादिगर्भं घृतं श्रपयेत् तन्नस्ये गण्डूषे च योज्यम् । चलद्विजाहितानि दन्तचालोक्तानि । तद्धितैरिति चलद्विजहितैरौषधैःकल्कितैर्दन्तमांसानि लेपयेत् । अत्र च दन्तचाले त्रीन् मा-

सान् मृद्वकठिनं रसान्नं भुञ्जीत । कठिनांश्च भक्ष्यादीं स्त्यजेत् ॥

नासांविवृत्तांसन्नां वा ऋजूकृत्यशलाकया ।
प्रत्येकं न स्ततो नाडीं द्विमुखीं सम्प्रवेशयेत् ।
ततःपट्टेनसंवेष्ट्य घृतसेकं प्रदापयेत् ॥

विवृत्तां परिवृत्तां सन्नां वा नासां शलाकया ऋजूपविष्टां कृत्वा प्रत्येकं नासाच्छिद्र उभयमुखीं नाडीं यस्यामन्तर्बहिश्च मुखं एकेन श्वासं प्रविष्टमन्येन निस्सरतिताम् ॥

भग्नंकर्णघृताभ्यक्तं न्यस्यबन्धेन योजयेत् ।
सद्यःक्षतविधानं च ततःपश्चात् समाचरेत् ॥

सुबोधम् । न्यस्येति स्वे सन्निवेशे स्थाप्य ॥

कटीजंघोरुभग्नानां कवाटशयनं हितम् ॥
यन्त्रणार्थततःकीलाः पञ्चकार्यानिबन्धनाः ।
जंघोरुपार्श्वयोर्द्वौद्वौ तलएकश्च कीलकः ॥

कटीभग्नानां जंघाभग्नानामूरुभग्नानां च कवाटशयनं हितम् । कवाटं स्थिरं काष्ठपट्टम् । येषां च यन्त्रणार्थमचलतायनिबन्धनाः नियमनाधारभूताः पञ्चकीलाः कार्याः । तेषां नियोजनमाह । जंघा च ऊरुश्च जंघोरु तस्मिन् जंघोरुणि पार्श्वयोश्च द्वौ द्वौ कीलकौ तले पाद तले एकः । तेनोत्तानस्य कवाटेस्थितस्य वामे जंघोरुण्येकः कीलको दक्षिणे जंघोरुणि द्वितीयः। वामे पार्श्वे तृतीयो दक्षिणे पार्श्वे चतुर्थः । पादतल एकः कीलको विश्रमाय ॥

श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्षस्यक्षकयोस्तथा ।
विमोक्षेभग्नसन्धीनां विधिमेनंसमाचरेत् ॥

श्रोण्यादिषु भग्नसन्धीनां विमोक्षेचैतदेव । श्रोणिर्जघनमूलम् । अक्षकोदोर्वक्षोमूलम् । [कीलकस्य पञ्चसंख्याकथनात् सर्वत्रापि पञ्चैव कीलकाः । भग्नस्य सन्धेरध ऊर्ध्वं च द्वौ द्वौ कीलकौ भवतः तल एकश्च । तत्र नाभेरूर्ध्वगानां सन्धीनां भङ्गेत्वेकः कीलक उपरिष्टाद्योज्य इति विशेषः ॥]

(चिरविमुक्तसन्धेः स्वस्थानस्थापनोपायमाह ॥)

सन्धींश्चिरविमुक्तांस्तुस्निग्धस्विन्नान्मृदूकृतान्।
उक्तैर्विधानैर्बुध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥

सुबोधम् । चिरविमुक्ताः ये विमुक्ताः सन्तो बहुकालमुपेक्षिताः । बुध्येति यथौपायिकं विकल्पनेन ॥

(असंश्लिष्ट रूढस्या सन्धिभग्नस्य संश्लेषणोपायमाह ॥)

असन्धिभग्ने रूढे तु विषमोद्धणसाधिते ।
आपोत्थ्यभग्नंयमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥

यस्त्व सन्धिभग्नः स विषमोद्धूर्णं कृत्वा साधितो दुर्योजितो रूढश्च तं सन्धिमापोत्थ्य भङ्क्त्वा पुनर्यमत् । ततो भग्नवत् भङ्गोक्तविधानेनाचरेत् चिकित्सेत् ॥

भङ्गोनैतियथापाकं प्रयतेततथा भिषक् ।
पक्वमांससिरास्नायुःसन्धिःश्लेषं न गच्छति ॥

सुबोधम् । [भिषक् भङ्गक्रियाकुशलो वैद्यः भङ्गो यथापाकं न प्राप्नोति तथा प्रयत्नं कुर्यात् । यतः पक्वमांससिरा स्नायुः पक्वानि

मांसासिरादीनि यस्मिन् सः सन्धिः श्लेषमन्योन्यसंश्लेषं न गच्छति प्राप्नोति ॥

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान्भग्नस्य योजयेत्।
चतुष्प्रयोगान्बल्यांश्च वास्तिकर्म च शीलयेत् ॥

सुबोधम् । [भग्नस्य नरस्य वातव्याधिविनिर्दिष्टान् वातव्याधिचिकित्सितोक्तगुडूगुलुतिक्तबलातैलादीन् स्नेहान् बल्यान् बलकरान् चतुष्प्रयोगान् पानान्वासननावनाभ्यङ्गान् योजयेत् । तथा वास्तिकर्म कर्मकालादिभेदेन बहुविधं वस्तिकर्म च शीलयेदभ्यसेत् ॥]

शालिक्षीररसाज्याद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ।
मात्रयोपचरेत्भग्नं सन्धिसंश्लेषकारिभिः ॥

सुबोधम् । [भग्नं पुरुषं सन्धिसंश्लेषकारिभिः सन्धेः संश्लेषकरणसमर्थैः पौष्टिकैर्देहपुष्टिकरैरविदाहिभिर्विदाहरहितैः शल्यादिभिर्मात्रयोपचरेत् भोजयेदित्यर्थः । आदिशब्देन मांसकंगुषष्टिकादिपरिग्रहः ॥]

ग्लानिर्नशस्यतेतस्य सन्धिविश्लेषकृद्धिसा ॥

तस्य भग्नस्य तु ग्लानिर्नशस्यते सा हि ग्लानिः सन्धिविश्लेषकृत् । [ग्लानिरिन्द्रियसादः तत्कारणं व्यायामादिकमित्यर्थः । सा ग्लानिः सन्धिविशेषकृद्यस्मात्तस्मात् ग्लानिर्नेहिता ॥]

लवणंकटुकंक्षारमम्लंमैथुनमातपम् ।
व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षं च भेषजम् ॥

भग्नश्च लवणादिकं न सेवेत । क्षारं यवक्षारादि । रूक्षं निस्नेहम् ॥

सम्यग्यमितमप्यस्थिदुर्न्यासाद्दुर्निबन्धनात् ।
संक्षोभादपियत्गच्छे द्विक्रियांतद्विवर्जयेत् ।
आदितोयचदुर्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ॥

सम्यक्शास्त्रोक्तविधानेन नियमितमपि तत्कालम् । कालान्तरेण दुर्न्यासादिना यदस्थि विक्रियां विकारं गच्छेत् तद्विवर्जयेत् । आदितो गर्भादेव यदस्थि वा सन्धिर्वा दुर्जातं तदपि वर्जयेत् । [विक्रिया उन्नतावनतत्वाद्य यथापूर्वसंस्थितिः ॥]

[अस्थिविशेषकृतं भङ्गस्यव्यवहारविशेषनिमित्तमाह ॥]

तरुणास्थीनिभुज्यन्ते भज्यन्ते नळकानि तु ।
कपालानिविभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानिभूयसा ॥

तरुणास्थ्यादीनि शारीरउक्तान्यस्थीनि । भुज्यन्ते कुटिलीभवन्ति । भङ्गो द्विधाभवनम् । विभेदः छिद्रणम् । स्फुटनं दलनम् । [तरुणास्थीनि नासादिगतानि मृद्वस्थीनि । नळकानि कोर्परजंघादिगतानि । कपालानि शिरःकटीकपालादिगतानि । अन्यानि पृष्ठवंशपर्शुकाग्रादीनि ॥]

अनुद्धणमनाविद्धं स्वस्थानेपर्यवस्थितम् ।
अवेदनं च चेष्टायां भग्नं विद्यात् सुसाधितम् ॥

अनुद्धणमित्यादि सुसाधितस्य भग्नस्य लक्षणम् ॥

कृष्णांस्तिलान्विरजसोदृढवस्त्रबद्धान्
सप्तक्षपावहतिवारिणिवासयेत ।
संशोषयेदनुदिनंप्रतिसार्यचैनान्
क्षीरेतथैवमधुकक्वथिते च तोये ॥

पुनरपिपीतपयस्कां
स्तान् पूर्ववदेवशोषितान् बाढम् ।
विगततुषानरजस्कान्
संचूर्ण्यविचूर्णितैर्युञ्ज्यात् ॥
नळदवालकलोहितयष्टिका
नखमिसिप्लवकुष्ठबलात्रयैः ।
अगरुकुंकुमचन्दनशारिवा
सरलसर्जरसामरदारुभिः ॥
पत्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्टंततश्चतत् ।
समस्तगन्धभैषज्यसिद्धदुग्धेनपीडयेत् ॥
शैलेयरास्नांशुमतीकशेरु
काळानुसारीनतपत्रलोध्रैः ।
सक्षीरशुक्लैः सपयः सदूर्वै-
स्तैलंपचेत्तन्नळदादिभिश्च ॥
गन्धतैलमिदमुत्तममास्थि-
स्थैर्यकृज्जयतिचाशुविकारान् ।
वातपित्तजनितानतिवीर्य
व्यापिनोपिविविधैरुपयोगैः ॥

इत्युत्तरे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

कृष्णांस्तिलानित्यादिना गन्धतैलमाह । तिलानां दिवाशोषणं रात्रौ वहति प्रवहति वारिणि पानीये वस्त्रबद्धानां वासनमिति सप्तरात्रम् । ततः क्षीरे प्रतिसारणं शोषणं च । ततो मधुयष्टिजले प्रतिसारणं पुनः शोषणम् । पुनरपि क्षीरे भावनम् । ततः संशोष्यावचूर्णनम् । ततो नळदादिचूर्णैः संयोजनम् । ततः सर्वगन्धद्रव्यसिद्धक्षीरेण पीडनम् । ततस्तस्य तैलस्यैतैर्नळदादिभिः शैलेयादिभिश्च सहपचनमिति गन्धतैलविधानम् । नळदं मांसी । उशीरं वा । वालकं जलम् । लोहितयष्टिका मञ्जिष्ठा । मिसिः शतपुष्पा । प्लवङ्कैवर्ती मुस्तकम् । बलात्रयं बला अतिबला श्वेतबला च । पत्मकादिगणः शोधनादिगणोक्तः । सर्जो देवधूपः । रसो निर्यासः । अमरदारु देवकाष्ठम् । क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी । शैलेयं शिलाजतु । कशेरु प्लवम् । काळानुसारी तुम्बुरु । नतं तगरम् । पत्रं गन्धपत्रम् । इदं नाम्ना गन्धतैलम् । उत्तमं श्रेष्ठमस्थां स्थैर्यकृत् । एतच्चातिवीर्यं व्यापिनोपि वातपित्तजनितान् विकारान् विविधैः पानादिभिरुपयोगैर्जयतीति । [विरजसो रजोरहितान् दृढवस्त्रबद्धान् दृढेन वस्त्रखण्डेन बद्धान् कृष्णतिलान् वहति प्रवाहयुक्ते जले सप्तक्षपाः सप्तरात्रं वासयेत । अत्र क्षपाशब्देन रात्रिरेव गृह्यते । एतान् तिलान् पुनः क्षीरे मधुककाथिते तोये च प्रतिसार्य भावयित्वा निक्षिप्येत्यर्थः । च शब्दः समुच्चये । तथैव तद्वदेव सप्तसप्तक्षपा इत्यर्थः अनुदिनमहन्यहनि परिशोषयेच्च । निशितोयादिनिक्षिप्तेष्वेकविंशतिदिनेष्वप्यातपे निक्षिप्य दिवा परिशोषयेदित्यर्थः । उक्तं च सौश्रुते । रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेद स्थिरे जले । दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरे च भावयेत् । तृतीयं सप्तरात्रन्तु भावयेन्मधुकाम्बुना । ततः क्षीरं पुनः पीतान् विशुष्कांश्चूर्णयेत् भिषगिति । पुनरपिपीतपयस्कान् क्षीराक्षितानित्यर्थः । पूर्ववदेव बाढमतिशयेन शोषितान् । विगततुषान् वीतत्वचः । अरजस्कानपगतरजसस्तान् कृष्णतिलान् संचूर्ण्य चूर्णयित्वा विचूर्णितैः सूक्ष्मरजीकृतैर्नळदादिभि-

योजयेत् । नळदादिचूर्णतिलपिष्टयोर्मिश्रीकरणे नळदादिचूर्णं तिलचूर्णाद्दशांशं योज्यम् । तिलाद्दशांशं तिलपीडनेषु चूर्णं तु भैषज्यभवं प्रयुञ्ज्यात् । चूर्णेतिरिक्तेन तु तैलभावोन्यूनेन भेषज्यफलं भवेच्च इत्युक्तत्वात् । ततोऽनन्तरं तं तिलपिष्टं समस्तगन्धभैषज्यसिद्धदुग्धेन समस्तैर्गन्धभैषज्यैश्चोरकवाळकोशीरकुष्ठचन्दनादिगन्धद्रव्यैः सिद्धेन पयसा सह चक्रयन्त्रे पीडयेच्च । पीडनस्यतो यस्थाने पयो योज्यमित्यर्थः । पीडनोत्भूतं तं तैलं पुनः सक्षीरशुक्तैः क्षीरशुक्तासहितैः सदूर्वैर्दूर्वयोपेतैः शैलेयादिभिः पूर्वोक्तैर्नळदादिभिश्च सह सपयः पयोयुक्तं तैलाच्चतुर्गुणेन पयसा युक्तमित्यर्थः । उक्तं च सौश्रुते । चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं विपचेत् भिषगिति । उत्तमं श्रेष्ठं इदं गन्धतैलाख्यं तैलमस्थिस्थैर्यकृत् पानाभ्यङ्गादिना अस्थ्नः स्थैर्यं करोति । विविधैरुपयोगैः पानान्वासननस्याभ्यङ्गादिभेदैःप्रयोगविशेषैः वातपित्तजनितान् वातपित्तोत्थान् अतिवीर्यं अतिशयितमुत्कृष्टं वीर्यं यस्य तत् अतिक्रान्तमर्यादमित्यर्थः यथा भवति तथा व्यापिनः सकलशरीरव्यापिनः विकारान् व्याधीनप्याशु न चिराज्जयति । गन्धतैलाख्येस्मिन्योगे वसन्ततिलकायौपच्छन्दसि केन्द्रवज्रास्वागताख्यानि क्रमात् पञ्चवृत्तानि च ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

भगन्दरप्रतिषेधम् ॥

व्रणतन्त्रप्रकरणे भगन्दराणां निर्णयं कर्तुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो भगन्दरप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह ॥

हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः ।
अर्शोनिदानाभिहितैरपरैश्चनिषेवितैः ॥
अनिष्टदिष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।
प्रायेणपिटकापूर्वो योंगुलेद्व्यंगुलेपि वा ॥
पायोर्व्रणोन्तर्बाह्यो वा दुष्टासृङ्मांसगोभवेत् ।
वस्तिमूत्राशयाभ्याशगतत्वात्स्यन्दनात्मकः ॥
भगन्दरः ससर्वांश्च दारयत्य क्रियावतः ।
भगवस्तिगुदांस्तेषु दीर्यमाणेषुभूरिभिः ।
वातं मूत्रं शकृच्छुक्रं खैः सूक्ष्मैर्वहति क्रमात् ॥

हस्त्यश्वपृष्ठगमनादिभिः पायोरंगुले व्यंगुले वा निकटे यो व्रणो भवेत् स भगन्दरः । अर्शसां च निदाने ये हेतवोभिहितास्तैरप्यपरैर्निषेवितैरिति सम्बन्धः । यच्च किञ्चिद्दिनचर्यादावनिष्टमिति दिष्टमुक्तं तस्य पाकेन फलपरिणामेन । सद्यः साधुगर्हणैरचिरकृतसज्जननिन्दाभिः । प्रायेण पिटका पूर्वमारम्भो यस्य स तथोक्तः । स च व्रणः पायोरन्तर्मुखो वा भवेत् बहिर्मुखो वा । स च व्रणो वस्त्यादीनामभ्याशगतत्वान्निकटवर्तित्वात् स्यन्दनात्मकःस्रा-

व्रणात्मको भवति । स भगन्दरोऽक्रियावतोऽपथ्यशीलिनः सर्वान् सकलान् भगादीन् दारयति च । तेषु भगादिषु दीर्यमाणेषु खैः स्रोतोभिर्बहुभिः सूक्ष्मैर्वातादिचतुष्टयं क्रमाद्वहति । [निषेवितैर्नितरां सेवितैर्हस्त्यश्वपृष्ठगमनादिभिः हस्तिपृष्ठगमनमश्वपृष्ठगमनं कठिनासनमुत्कटकासनं च ; अर्शोनिदानेभिहितान्युक्तानि यान्यपराण्यतिव्यवायादीनितैः अर्शोनिदानाभिहितत्वेनैव हस्त्यश्वपृष्ठगमनादिके सिद्धे पुनरप्यत्र कथनादे तेषां भगन्दरस्य विशेषकारणत्वं सूचितम् । अथवा एवं विधैरपानमरुत्कोपकारणैरन्यैः च शब्दः समुच्चये । अनिष्टदिष्टपाकेन पुराकृताशुभकर्मफलपरिपाकेन । अथवाऽनिष्टदिष्टस्य दिनचर्यानिर्दिष्टस्य पापकर्मणः पाकेन फलपरिणामेन सद्यः साधुगर्हणैरचिरकृताभिः सज्जननिन्दाभिः पायोर्गुदस्यैकांगुलप्रमाणे वा निकटे वाशब्दादर्द्धांगुलत्र्यंगुलयोरपि ग्रहणम् । उक्तं च शास्त्रान्तरे । पिटकां जनयेज्जन्तोर्गुदनाड्यां सुदारुणाम् । गुदस्यार्द्धांगुलेवापिद्व्यंगुलेत्र्यंगुलेपि वा इति । अन्तरन्तर्भागे बाह्यः बहिर्भागे वा । दुष्टासृङ्मांसगो दुष्टरक्तमांसाश्रितः । वस्तिमूत्राशयाभ्याशगतत्वाद्वस्तेर्मूत्राशयस्य च समीपगतत्वात् । वस्तिमूत्राशययोरवयवाशयविशेषत्वमङ्गविभागाच्छारीरादवगन्तव्यम् । स्यन्दनात्मकः सदास्रावयुक्तः । प्रायेण बाहुल्येन पिटकापूर्वः पिटकापूर्वमारम्भो यस्य स तथोक्तः । पूर्वं पिटका जायते ततः पाकाद्व्रणःस्यादित्यर्थः । प्रायः शब्देन क्षतजस्य भगन्दरस्य पिटकया विना सम्भवः सूचितः । य एवं विधो व्रणः स भगन्दराख्यो रोग अक्रियावतः प्रमादाच्चिकित्सामकुर्वतो नरस्य सर्वान् भगवस्ति गुदान् दारयति । अत्र सर्वशब्देन साकल्यग्रहणं भगादीन् साकल्येन दारयतीत्यर्थः । भगादिदेशदरणात् भगन्दराख्यास्य । गुदप्रदेशदरणात् गुदन्तराख्या वस्तिप्रदेशदरणाद्वस्तिन्दराख्या कथं न युज्यत इति चेदत्र ब्रूमः । विशेषेण भगस्य दरणादन्यत्रापि भगवद्दरणाच्चभगन्दरइत्येवाख्या न गुदन्दरो न वस्तिन्दर इति । उक्तं च भोजे । भगं परिसमन्ताच्च गुदं वस्तिं तथैव च । भगवद्दारयेद्यस्मात्तस्मात् ज्ञेयो भगन्दर इति । चशब्दः समुच्चये । तेष्विति तेषु भगादिषु दीर्यमाणेषु दारितेषु भूरिभिर्बहुभिः सूक्ष्मैः स्रोतोमुखैर्वातादीन् क्रमेण वहति । वातमथो वातम् । मारुतस्य सूक्ष्मस्रोतोगामित्वात् पूर्वं वातं वहति । द्रवरूपत्वात् पुनर्मूत्रं वहति । गुदावयवस्य निकटवर्तित्वात्ततः पुरीषं वहति शुक्राशयस्य किञ्चिद्दूरतया अन्ते शुक्रं चेतिक्रमार्थः ।]

(एवं विधस्य भगन्दरस्य वाताद्यागन्तुकारणभेदादष्टविधत्वमाह ।)

दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागन्तुः सोष्टमःस्मृतः ॥

स च भगन्दरः पृथग्दोषैस्त्रिविधो भवति । युतैरिति मिश्रैः तेन संसर्गेण त्रयः सन्निपातेनैक इति दोषजाः । सप्तभगन्दराः अष्टमआगन्तुः ॥

अपक्वं पिटकामाहुः पाकप्राप्तं भगन्दरम् ॥

तं च रोगविशेषमपक्वभूमिकास्थमाचार्याः पिटकामाहुः । स एव च पाकभूमिकामारूढो भगन्दर उच्यते ॥

गूढमूलांससंरम्भांरुगाढ्यां रूढकोपिनीम्।
भगन्दरकरींविद्यात् पिटकांनत्वथोन्यथा॥

या च पिटकागूढमूलत्वादियुक्ता सा भगन्दरत्वमारुरुक्षुर्विज्ञेया । अत उक्तादन्यथा वैपरीत्येन या पिटका सा भगन्दरकरीति न विज्ञेया । [दृढमूलामिति च पाठः । दृढमूलां दृढमचञ्चलं मूलं यस्याः तां पुनः पुनरेकत्र पूर्ववदेवोत्पत्तिर्दृढमूलत्वम् । ससंरम्भां संरम्भयुक्तां संरम्भो वेदनाविशेषः । रुगाढ्यामतिशयितपीडायुक्ताम् । रूढकोपिनीं तत्तत्प्रतिक्रियया व्रणे रूढेऽपि पुनः कोपउद्भवो यस्यास्तां पिटकां भगन्दरकरीं भगन्दराख्यव्रणजननीं विद्यात् । अत उक्तप्रकारादन्यथा वैपरीत्ये तु न भगन्दरकरीं पिटकामात्रामेवविद्यादित्यर्थः ॥]

तत्रश्यावारुणातोदभेदस्फुरणरुक्करी ।
पिटकामारुतात्

तत्रेत्यादिना वातादिविशेषेण भगन्दरपिटकानां लक्षणम् । सुबोधम् । श्यावादिगुणा वातात् पिटका । [तत्र तासु मध्ये मारुतोद्भवा पिटकाश्यावाद्यन्यतरवर्णातोदादिकरी च॥]

पित्तादुष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रिता ॥
रागिणी तनुरूष्माढ्या ज्वरधूमायनान्विता ॥

उष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रितेत्यादिगुणा पित्तात् । [पित्तात् पिटका उष्ट्रग्रीवावत् उष्ट्रस्य ग्रीवेवोच्छ्रिता उन्नता । उष्ट्रग्रीवा साम्येनौन्नत्याधिक्यमधोगुरुत्वं च ध्वनितम् । रागिणी रागयुक्ता । तनुरल्पा । ऊष्माढ्योष्मबहुला । ज्वरधूमायनाभ्यां युक्ता धूमायनं धूमोद्गमनप्रतीति ॥]

स्थिरास्निग्धामहामूलापाण्डुःकण्डूमतीकफात्॥

स्थिरादिगुणा कफात् । [कफात् पिटका स्थिरा अचला स्निग्धा महामूला पृथुमूला पाण्डुः पाण्डरवर्णा कण्डूमती कण्डूयुक्तास्यादिति शेषः ॥]

श्यावाऽताम्रासदाहोषा घोररुग्वातपित्तजा ॥

वातपित्तजा पिटका श्यावादिगुणा । [वातपित्ताभ्यां जाता पिटका श्यावाश्यावर्णा आताम्रा ईषत्ताम्रवर्णा । द्विदोषजत्वादस्या द्विदोषवर्णयोः समबलयोरेकत्रासम्भवादा ताम्रेत्युक्तम् । सदाहोषा दाहोषासहिता दाहः सर्वाङ्गीणस्तीव्रसन्तापः । ऊषा प्रादेशिकदाहः । घोररुक् घोरा उग्रारुक्पीडाविशेषो यस्मिन् ॥]

पाण्डराकिञ्चिदाश्यावाकृच्छ्रपाकाकफानिलात्

कफानिलाज्जाता पिटका पाण्डरादिगुणा । पित्तकफजा पिटका अर्शो भगन्दर एव वक्ष्यते । [कफानिलाज्जाता पिटका किञ्चित् पाण्डराधूसरवर्णा आश्यावा ईषच्छ्यावा च अत्यन्तविपरीतयोः श्यावपाण्डरयोः सङ्करादुभयोरपिवर्णयो रस्पष्टता भवतीत्यर्थः । कृच्छ्रपाका चिरपाका कृच्छ्रशब्देन पाचनौषधप्रलेपादिभिरपि पाकस्य दुष्करत्वं सूचितम् ॥]

पादांगुष्ठसमासर्वैर्दोषैर्नानाविधव्यथा ।
शूलारोचकतृड्दाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता ॥

सर्वैर्दोषैर्जाता पिटका पादांगुष्ठसमत्वादिगुणा । [सन्निपातोत्था पिटका मानसं स्थानादिभिः पादांगुष्ठसदृशी । नानाविधा नाना-

प्रकारा व्यथा पीडाविशेषो यस्यां सा तथा । शूलाद्युपद्रुतिः पाकोन्मुखानां सर्वासां लिङ्गमिति केचित् । क्षतजस्य भगन्दरस्य पिटकाभावात्तत्पिटका नाभिहिता ॥]

(पिटकावस्थालक्षणमुक्त्वानन्तरं भगन्दरावस्थालक्षणानुसारेण नामविशेषश्चोच्यते ॥)

व्रणतांयान्तिताः पक्काः प्रमादात्

ताः सर्वाः पिटकाः प्रमादात् पक्काः व्रणतां यान्ति । ता भगन्दरकारिण्यः पिटकाः प्रमादादचिकित्सयेत्यर्थः । अत्र प्रमादशब्दकथनेन सावधानश्चेत् पाकादने कोपद्रवकारिणीमेवंविधां पिटकां कदाचिदपिनोपेक्षेत इति च सूचितम् । पक्काः व्रणतां यान्ति व्रणत्वं प्राप्नुवन्ति ॥]

तत्रवातजा ॥

चीयतेऽणुमुखैश्छिद्रैःशतपोनकवत्क्रमात् ।
अच्छंस्रवद्भिरास्रावमजस्रंफेनसंयुतम् ॥
शतपोनकसंज्ञोयं-

तत्र वातजा पिटका पक्कासत्यणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत् चालनीवक्रमाच्चीयते । किम्भूतैश्छिद्रैरित्याह । अजस्रमविच्छेदेनाच्छं फेनसंयुतं चास्रावं स्रवद्भिः । अयं भगन्दरो नाम्ना शतपोनकः । आस्रावं पूयस्रवणम् ॥

उष्ट्रग्रीवस्तुपित्तजः ॥

पित्तपिटकया पक्वयोष्ट्रग्रीवाख्यो भगन्दर उच्यते [पित्तजो भगन्दरस्तु उष्ट्रस्य ग्रीवावदुच्छ्रितमुखत्वा दुष्ट्रग्रीवाख्यः ।]

बहुपिच्छापरिस्रावी परिस्रावीकफोद्भवः ॥

कफपिटकया पक्वया भगन्दरो बहुपिच्छापरिस्रावी नाम्ना परिस्रावी । [कफजो भगन्दरः अनल्पपिच्छास्रावयुक्तस्तस्मात् परिस्रावीसंज्ञः ॥]

वातपित्तात्परिक्षेपीपरिक्षिप्यगुदंगतिः ।
जायतेपरितस्तत्रप्राकारं परिखेव च ॥

वातपित्तात् भगन्दरोनाम्ना परिक्षेपी । तत्र च गुदं परिक्षिप्य मण्डलाकृत्यागतिर्नाडी जायते प्राग्भारपरिखासदृशा । प्राकारस्यपरितः परिखाबहिर्निकटे खाता । [वातपित्तजो भगन्दरः परिक्षेपीसंज्ञः । तत्र परिक्षेपिणिप्राकारस्यपरितः परिखेव गुदं परिक्षिप्य गुदस्य परितो मण्डलाकृत्या नाडी जायते ॥]

ऋजुर्वातकफादृज्व्यागुदोगत्यावदीर्यते ॥

वातकफाद्यो भगन्दरः स ऋजुर्नाम्ना । तत्र ऋज्व्यागत्या गुद अवदीर्यते । वातकफजो भगन्दरऋज्याख्यः । तत्रेति पूर्वस्माद्वानुवर्तते । तत्र ऋज्वाख्ये भगन्दरे ऋज्व्या अवक्रयागत्या गुदोवदीर्यते ॥]

कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः ।
अर्शोमूलेततःशोफःकण्डूदाहादिमान् भवेत् ॥
सशीघ्रंपक्वभिन्नोस्य क्लेदयन् मूलमर्शसः ।
स्रवत्यजस्रंगतिभिरयमर्शो भगन्दरः ॥

पूर्वोत्थं स्वकारणैः प्रथममुत्पन्नं दुर्नामार्श आश्रित्य कफपित्ते द्वे कुप्यतः कोपं गच्छतः । ततो हेतोरर्शोमूले कण्ड्वादिमान् शोफः स्यात्

सशीघ्रं पक्वाभिन्नोऽस्यार्शसोमूलं क्लेदयन् गातिभिर्नाडीभिरजस्रमविच्छेदनपूयं स्रवत्ययंनाम्नार्शोभगन्दरः ॥

सर्वजःशम्बुकावर्तःशम्बुकावर्तसन्निभः ।
गतयोदारयन्त्यस्मिन्रुग्वेगैर्दारुणैर्गुदम् ॥

यः सन्निपातजो भगन्दरः सशम्बुकावर्ताख्यः शम्बुकावर्तसन्निभः शम्बुकस्यावर्तेन सदृशः शम्बुकोनामावर्तयुक्तो मत्स्यविशेषः तस्यावर्ता देहे भवन्ति । अस्मिन् शम्बुकावर्ताख्ये भगन्दरे गतयो नाड्यः दारुणैः रुग्वेगै गुदं दारयन्ति ॥

अस्थिलेशोऽभ्यवहृतो मांसगृध्यायदा गुदम् ।
क्षिणोतितिर्यङ्निर्गच्छन्नुन्मार्गं च ततो गतिः ॥
स्यात्तदा पूयदीर्णायां मांसकोथेन तत्र च ।
जायन्ते क्रिमयस्तेऽस्य खादन्तःपरितो गुदम् ।
विदारयन्तिनचिरा दुन्मार्गी क्षतजश्चसः ॥

यदातु मांसगृध्या मांसलोभेनास्थिलेशोऽभ्यवहृतो भक्षितः सन् गुदं क्षिणोतिहिनस्ति तिर्यङ्निर्गच्छन्नुन्मार्गं च ततः क्षतान् गतिर्नाडीस्यात् तदा तत्र तस्यां नाड्यां पूयेन दीर्णायां मांसकोथेन हेतुना क्रिमयो जायन्ते । परितः समन्तात् गुदं खादन्तस्ते च क्रिमयोऽस्य पुरुषस्य गुदमचिराद्वि दारयन्ति । स भगन्दरो नाम्ना उन्मार्गी क्षतजश्च भवति ॥

तेषुरुग्दाहकण्ड्वादीन्विद्याद्व्रणविभक्तितः ॥

तेषु च भगन्दरेषु व्रणविभक्तितो व्रणविभक्तिप्रकारेण रुगादीन् विद्याज्जानीयात् । [रुग्दाहकण्ड्वादीन् रुगादीन् दाहादीन् कण्ड्वादींश्च वाताद्यधिष्ठितदुष्टव्रणोक्तविशेषलिङ्गान्]

षट्कृच्छ्रसाधनास्तेषां निचयक्षतजौत्यजेत् ।
प्रवाहिणीं वलीं प्राप्तं सेवनीं वासमाश्रितम् ॥

षडिति पृथक्संसर्गजाः कृच्छ्रसाधनाः । निचयः सन्निपातः । क्षतमास्थिकृतम् । सर्वं च भगन्दरं प्रवाहिण्याख्यामन्तर्वलीं प्राप्तं त्यजेत् तथा सेवन्याश्रितं च इत्युक्तं भगन्दराणां हेतुलिङ्गम् । [तेषां भगन्दराणां मध्ये पृथग्दोषसंसर्गजाः शतपोनकोष्ट्रग्रीवपरिस्रावी परिक्षेप्युज्वर्शो भगन्दराः षट्कृच्छ्रसाध्याः । निचयक्षतजौ शम्बुकावर्तोन्मार्गिणौत्यजेन्न चिकित्सेत् ॥]

अथ भगन्दरिणमपक्वपिटकं पाकपरिहारार्थमपतर्पणेन व्रणप्रतिषेधविहितेन शीघ्रमुपाचरेत् ॥

अथेत्यादिना तेषामेव सामान्यं साधनमुच्यते । भगन्दरिणः पुरुषस्य पिटकावस्थायां पाकरक्षार्थं व्रणप्रतिषेधोक्तेनापतर्पणेन शोधनादिना शीघ्रमुपाचरेत् ॥

पक्वपिटकं पुनरुपस्निग्धमर्कादिक्वाथशुद्धं स्वभ्यक्तमवगाह स्विन्नं भुक्तवन्तं शयनस्थमर्शसमिव यन्त्रयित्वा पराचीनमर्वाचीनं बहिर्मुखमन्तर्मुखं वा भगन्दरं सम्यगीक्षेत ॥

पक्वपिटकं तु भगन्दरिणं प्रथममेव स्निग्धं ततोऽर्कादिगणक्वाथेन शुद्धं ततोपि स्वभ्यक्तं ततः स्वेदयोग्यावगाहेन स्विन्नं भुक्तवन्तं कृतभोजनं शयनस्थमर्शः कर्मविधानप्रकारेण यन्त्रयित्वा प-

राचीनादिविशेषेण भगन्दरं सम्यगीक्षेत । पराचीनमन्तर्भवम् । बहिर्मुखं बहिर्द्वारमन्तर्मुखं गुदनाड्यन्तर्गतमुखम् ॥

ततोऽन्तर्मुखे यन्त्रं प्रणिधाय प्रवाहणप्रविष्टं भगन्दरमभिसमीक्ष्यसम्यगेषित्वा शस्त्रेण पाटयेत् । बहिर्मुखेत्वेषणीं प्रणिधाय साशयमुद्धरेच्छस्त्रेणानन्तरं चोऽभयमप्यग्निना क्षारेण चोपक्रमेत उष्ट्रग्रीवं तु क्षारेणैव ॥

तत इति । ततोनन्तरं यदन्तर्मुखं तत् प्रवाहणेन यन्त्रच्छिद्रं प्रविष्टमवेक्ष्य सम्यगेषित्वा शस्त्रेण पाटयेत् । बहिर्मुखमेषणीं प्रणिधाय विन्यस्य साशयमुद्धरेच्छस्त्रेण । अनन्तरमुभयमप्यन्तर्मुखं बहिर्मुखमपि । शस्त्रकर्म सर्वत्र समानम् । तस्मिन् कृते अग्निक्षारयोर्विषयनियमः । ऊष्ट्रग्रीवाख्यं भगन्दरं तु क्षारेणैव न कदाचिदग्निना ॥

ततो निर्वापणशोधनरोपणैर्यथाकालं साधयेदिति सामान्यो विधिः ॥

तत इति क्षारेऽग्नौ वा प्रयुक्ते यथाकालं निर्वापणादिभिः साधयेत् । इति सामान्यः सर्वभगन्दरहितो विधिः ॥

अथ शतपोनके नाडीरेकान्तरिताः पाटयित्वा रोपयेत् । रूढासुचेतराश्चिकित्सेत् । अन्यथा तु विवृतं व्रणं गुदस्रोतो विदारणाद्वातविण्मूत्राण्यनुप्रपद्यन्ते । ततश्चोन्मार्गगो वायुराध्मानाटोपपायुशूलादीनुपजनयति । तत्र स्नेहाभ्यक्तगुदस्य स्निग्धान् पिण्डनाडी कुम्भीस्वेदान् प्रयुञ्जीतावगाहं वा । स्विन्नं च वचाहिंगुकुष्ठव्योषलवणपञ्चकाजमोदान् सर्पिर्मद्यकाञ्जिककुलत्थयूषान्यतमेन पाययेत् । व्रणं चास्यमधुकतैलेनोष्णेन सिञ्चेत् । गुदं च बलातैलादिभिर्वातघ्नैः । अनेन विधिना वाय्वादयः स्वमार्गमापतन्ति । तत्कृताश्च विकारा निवर्तन्ते ॥

अथेत्यादिना शतपोनकादीनां विशेषचिकित्सा सुबोधा । [नाडीव्रणमार्गान् । एकान्तरिताः एकैकां नाडीमन्तरीकृताः । पाटयित्वा भित्वा रोपयेत् । तासु रूढास्वितरा अवशिष्टा नाडीश्च चशब्दात्तद्वत् पाटयित्वा चिकित्सेत् । अन्यथा उक्तादन्यप्रकारेण गुदस्रोतो विदारणाद्वातादीनि विवृतं व्रणमनुप्रपद्यन्ते । मधुकेन सिद्धं तैलं मधुकतैलम् ॥]

एवमेव च परिक्षेपिण्यामपि क्रमात् गतिं नाडीविहितेन क्षारसूत्रेण द्विशस्त्रिशोवाऽवदारयेत् । सकृदेवबहुवदरणादसाध्यतायाप्यता वा स्यात् ॥

एवमेव चेति शतपोनकवदेव नाडीविहितेनेतिग्रन्थ्याद्यध्यायोक्तेन ॥

अर्शो भगन्दरे पूर्वमर्शांसि छिद्यात् ततो गत्यनुसारेण भगन्दरम् ॥

अर्शो भगन्दर इत्यादि सुबोधम् । गत्यनुसारेणेति नाड्यनुसारेण अर्शो नाडीकार्यक्रमेणेत्यर्थः । [तत्तद्दोषाविहितेन शस्त्रक्षाराद्यन्यतमेनार्शश्छित्वानन्तरं भगन्दरमपि शतपोनकादिवच्छित्वा चिकित्सेदित्यर्थः ॥]

उन्मार्गिणं तु प्रत्याख्यायोपाचरेत् । अनिस्सृतं च शल्यमाहरेत् । तथा क्रिमिघ्नं क्रममालेपाभ्यवहारयोः कुर्वीत । वेदनायां तु पूर्वोक्ताः स्वेदाः । वचादिपाचनं च । साल्वलप्रदिग्धं वा व्रणं कदलीमृगलोपाकाजिनकौशेयाविकैरुपनाहयेदिति । भवति चात्र ॥

उन्मार्गिणं क्षतजं भगन्दरं तु प्रत्याख्यायनसिद्ध्यतीत्युक्त्वा उपचरेत् । अनिस्सृतं च दृश्यमानं शल्यमाहरेत् । पूर्वोक्ताः शतपोनकोक्ताः स्वेदाः पिण्डनाड्यादयः । साल्वलाख्याः । स्वेदविधावुक्ताः पद्मकादयः । लोपाकोनाम शरभः । गतानुगतिका ॥

भगन्दरेबहुच्छिद्रे छेदानालोच्ययोजयेत् ।
गोतीर्थसर्वतोभद्र मर्द्धलाङ्गललाङ्गलौ ॥

बहुच्छिद्रे सर्वस्मिन् भगन्दरे च गोतीर्थादिभेदेन छेदानालोच्य निरूप्य गोतीर्थादीन् योजयेत् । [बहुच्छिद्रे अनेकसुषिरे सर्वस्मिन् भगन्दरे गोतीर्थादीन् छेदनविशेषान् आलोच्य अवलोकनैषणीप्रणयनादिभिरवार्यं योज्य इति यथावदवगस्य गोतीर्थाद्यन्यतमं योजयेत् ॥]

(गोतीर्थादीनां चतुर्णां क्रमेण लक्षणं दर्शयति ॥)

पार्श्वागतेनशस्त्रेण छेदोगोतीर्थकोमतः ।
सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोर्द्धलाङ्गलः ॥
पार्श्वद्वयेलाङ्गलकः

पार्श्वागतेनेत्यादिना गोतीर्थादीनां चतुर्णां क्रमेण लक्षणम । पार्श्वेन यत्रागच्छति शस्त्रं स गोतीर्थकोनाम छेदः । यत्र तु सर्वदिशमागच्छति शस्त्रं सः सर्वतोभद्रः । एकस्य पार्श्वस्य यः छेदः सोर्द्धलाङ्गलः । पार्श्वद्वये तु छेदो लाङ्गको भवति । [पार्श्वागतेन नाडीपार्श्वप्राप्तेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थाख्यः । गोतीर्थोनाम गवां जलपानात् तत्खुराङ्किता भूमिः तद्वच्छस्त्रनिपतो गोतीर्थं इतीर्यते कैश्चित् । यत्र शस्त्रं सर्वदिशमागच्छति स सर्वतो भद्राख्यः । एकस्य पार्श्वस्य छेदोर्द्धलाङ्गलाख्यः । पार्श्वद्वये उभयोः पार्श्वयोर्यश्छेदः स लाङ्गलकाख्यः ॥]

समस्तांश्चाग्निनादहेत् ।
आस्रावमार्गान् निश्शेषं नैवं विकुरुते पुनः ॥

भगन्दरे सर्वानास्रावमार्गान् निश्शेषमग्निना दहेत् एवं हि कृते भगन्दरः पुनर्नविकुरुते । [अग्निना अग्नितप्तया शलाकया समस्तान् सर्वानास्रावमार्गान् निश्शेषान् कृत्वा दहेत् साकल्येनेत्यर्थः । निश्शेषसमस्तशब्दयोरेकत्रकथनेन भगन्दरव्रणसुषिरस्य दूरगतिस्तस्यामूलदाहश्च सूचितः । एवं कृते सति स भगन्दरः पुनर्नविकुरुते विकारकरणसमर्थो न भवति पुनर्नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥]

यतेतकोष्ठशुद्ध्यैच भिषक् तस्यान्तरान्तरा ॥

तस्य च भगन्दरिणः कोष्ठशुद्ध्यर्थं भिषगन्तरान्तरायतेत । [वैद्यस्तस्यातुरस्य कोष्ठशुद्ध्यर्थं कोष्ठशुद्धेर्वमनविरेचनाद्युक्तत्वेप्यत्र भगन्दरव्रणस्य पक्वाशयनिकटवर्तित्वाद्यथासन्नं विशोधनमिति व्रणप्रतिषेधोक्त्या व्रणस्यविरेकसाध्यत्वाच्च विरेचनमेव गृह्यते । अन्तरान्तरा व्रण-

रोपणक्रियाकरणस्य मध्येमध्य इत्यर्थः । यतेत प्रयत्नवान् भवेत् न प्रमादादुपेक्षेतेत्यर्थः ।]

आर्द्रकस्यरसेसिद्धं कल्के वा पाययेत् घृतम् ।
भगन्दरे मारुतजे पक्वापक्वे विरेचयेत् ॥

आर्द्रकस्यरसे वा कल्के वा सिद्धं घृतं पाययेत् कस्मिन्नित्याह मारुतजे भगन्दरे । पक्वे चाप्यपक्वे च विरेचयेत् ॥

ज्योतिष्मतीलाङ्गलिकाश्यामादन्तीत्रिवृत्तिलाः
कुष्ठंशताह्वागोलोमी तिल्वकोगिरिकर्णिका ।
हेमक्षीरी च वर्गोयं लेपाद्यैर्व्रणशोधनः ॥

ज्योतिष्मत्यादियोगो लेपाद्यैर्लेपाभ्यङ्गप्रक्षाळनादिभिर्भगन्दरव्रणशोधनः । ज्योतिष्मती कङ्गुणिका । लाङ्गलिका विशल्या । गोलोमी दूर्वा । हेमक्षीरी काञ्चनी ॥

तिलकुम्भवरादन्ती तुत्थसिन्धूत्थमाक्षिकम् ।
सकृष्णरोचनाकुष्ठं शोधनं

कृष्णादिसहितं तिलादिकं लेपाद्यैर्व्रणस्य शोधनम् । कुम्भो द्रवन्ती ॥

मांसकृत् पुनः ॥
माञ्जिष्ठासैन्धवक्षौद्र नागदन्ती त्रिवृत्तिलाः ।
रसाञ्जनद्विरजनी तेजोह्वा निम्बपल्लवाः ॥

मञ्जिष्ठादिकं लेपाद्यैर्व्रणेमांसकृत् । तेजोह्वा जोतिष्मती ॥

निकुम्भकुम्भरक्ताह्व कल्कोनाडीव्रणापहः ॥

निकुम्भादीनां कल्को नाडीव्रणापहः रक्ताह्वो मञ्जिष्ठा ॥

सुधाशेलुत्रिवृत्पाठामलयूहयमारकैः ।
ज्योतिष्मतीलाङ्गलिका स्वर्जिकार्कवचाग्निकैः ।
विष्यन्दनाख्यं विपचेत्तैलं शोधनरोपणम् ॥

सुधादिभिर्विष्यन्दननामकं तैलं पचेत् तद्व्रणानां शोधनं रोपणं च । शेलुः श्लेष्मातकः । मलयू सोमराजी । हयमारोऽश्वमारः । ज्योतिष्मती कङ्गुणिका । लाङ्गलिका विशल्या । अग्निक श्चित्रकः ॥

त्रिवृद्दन्तीहरिद्रार्कमूललोहाश्वमारकैः ।
विळङ्गसारत्रिफलास्नुगर्कक्षीरमाक्षिकैः ।
तैलंसमदनैःसिद्धं भगन्दरनिबर्हणम् ॥

समदनैस्त्रिवृदादिभिः सिद्धं तैलं भगन्दरनिबर्हणम् । लोहोगरु । अश्वमारः करवीरः । स्नुगर्कयोः क्षिरम् । माक्षिकं धातुमाक्षिकम् । मदनो राठः ॥

सैन्धवार्कत्रिवृत्पाठा समङ्गा पूतिकाग्निकैः ।
समातुलुङ्गच्छदनैस्तैलंशोधनरोपणम् ॥

समातुलुङ्गच्छदनैः सैन्धवादिभिः सिद्धं तैलं शोधनं रोपणं च । समङ्गा मञ्जिष्ठा । अग्निक श्चित्रकः । मातुलुङ्गस्यच्छदनं पत्रम् ॥

मधुतैलयुताविळङ्गसार-
त्रिफलामागधिकोषणाश्चलीढाः ।
कृमिकुष्ठभन्दरप्रमेह-
क्षतनाडीव्रणरोपणाभवन्ति ॥

विळङ्गसारादयो मधुतैलयुता लीढाः कृम्यादिक्षतानां नाडीव्रणानां च रोपणा भवन्ति ।

(कृम्यादिहराः स्युः । कृमि उदरकृमि । क्षत-मुरःक्षतम् ।)

अमृतात्रुटिवेल्लवत्सकं
कलिपथ्यामलकानिगुल्गुलु ।
क्रमवृद्धमिदंमधुप्लुतं
पिटकास्थौल्यभगन्दरान्जयेत् ॥

अमृतादिकं क्रमवृद्धं मधुद्रवमिदं पिटकादीन् जयेत् अमृताया एको भागः । त्रुट्या द्वौ भागौ । वेल्लानां त्रयः । वत्सकस्य चत्वारः । एवं भागवृद्धिर्यावत् गुल्गुलोरष्टाविति क्रमवृद्धार्थः ॥

गुल्गुलुपञ्चपलंपलिकांशा
मागधिकात्रिफला च पृथक्स्यात् ।
त्वक्त्रुटिकर्षयुतंमधुलीढं
कुष्ठभगन्दरगुल्मगतिघ्नम् ॥

गुल्गुल्यादि सुबोधम् । त्वचोर्द्धकर्षः । सूक्ष्मैलानां चाऽर्द्धकर्षः ॥

शृङ्गिवेररजोयुक्तं तदेवच सुभावितम् ।
क्वाथेनदशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥

तदेवानन्तरोक्तं गुल्गुलुपञ्चपलादिकं शृङ्गिवेरचूर्णेन संयोज्य दशमूलस्य क्वाथेन भावितं कुष्ठादीनन्यांश्च वातप्रधानान् रोगान् विशेषाज्जयति । [शृङ्गिवेरस्य रजसा चूर्णेनयुक्तम् । शृङ्गिवेरं नागरम् । नि । नागरमूषणमार्यं कटुकं कटुकायनं महीच्छत्रम् । शुण्ठीकोलं विश्वं विश्वौषधमौषधं महास्कन्धम् । महौषधं महावीर्यं सिंहलं विश्वभेषजम् । तीक्ष्णं कटु च कासघ्नं शृङ्गिवेरमिति स्मृतम् । इति मञ्जरी । दशमूलक्वाथेन सुभावितं पुनः पुनः पेषणशोषणादिना समारोपित तद्वीर्यम् । तत् पूर्वोक्तं गुल्गुलुपञ्चपलाख्यचूर्णमेव विशेषाद्वातरोगान् जयति । अत्र विशेषशब्दकथनेन शुण्ठीचूर्णादिरहितस्याऽपि वातहरत्वं सूचितम् । वातप्रधानकुष्ठादिहरमित्यर्थः ॥]

उत्तमाखदिरसारजरजः-
शीलयन्नसनवारिभावितम् ।
हन्तितुल्यमहिषाक्षमाक्षिकं
कुष्ठमेहपिटकाभगन्दरान् ॥

त्रिफला खदिरसारयोश्चूर्णमसनक्वाथेन भावयित्वा समेन गुल्गुलुना माक्षिकेण च युक्तं शीलयन् कुष्ठादीन् हन्ति । [अत्र महिषाक्षस्यप्रमाणेन तुल्यत्वम् । मधुनस्तुचूर्णपिण्डीभावमात्रयैव तुल्यत्वम् ।:]

॥ उपसंहारश्चाह ॥

भगन्दरेष्वेषविशेषउक्तः
शेषाणितुव्यञ्जनसाधनानि ।
व्रणाधिकाराद्यपरिशीलनाच्च
सम्यग्विदित्वौपयिकंविदध्यात् ॥

एष योऽत्राऽध्याय उक्तः सभगन्दरेषु विशेषः । शेषाणि व्यञ्जनसाधनानि तु व्यञ्जनानि लिङ्गानि दोषाणां विशेषतः साधनानि च व्रणाधिकारात् व्रणप्रतिषेधात् परिशीलनात् क्रियाभ्यासाच्च सम्यक्सूक्ष्मैरपिप्रकारैर्विदित्वायदौपयिकं तद्विदध्यात् । [भगन्दरेष्वयं विशेषोपक्रमोभिहितः शेषाण्यत्रानुक्तानि व्यञ्जनानि दो-

षलिङ्गानि साधनान्युपक्रमविशेषाणि तुशब्दो विशेषद्योतकः अत्र पिटका भगन्दरभेदेनाऽवस्थाद्वितयदोषोद्रेकव्रणगत्यादिकमवगम्योपक्रम्यत्वादुपक्रमस्यदुर्ज्ञेयत्वं विशेषः। व्रणाधिकारात् व्रणप्रतिषेधात् परिशीलनात् चिरपरिचयात् चशब्दाद्दूष्यदेशादिसमीक्षणमपि सूचितम्। सम्यग्विदित्वा यथावदवगम्य औपयिकं यथायोग्यं विदध्यात कुर्यादित्यर्थः॥]

रूढस्या पुनर्भावाय परिहार्याण्याह॥

अश्वपृष्ठगमनं चलरोधं
मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम्।
साहसानिविविधानि च रूढे
वत्सरं परिहरेदधिकं वा॥
इत्युत्तरे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः॥

रूढेऽपि भगन्दरव्रणे अश्वपृष्ठगमनादिकं संवत्सरं ततोऽप्यधिकं वा परिहरेत्। चलरोधं चलानां वेगानां रोधम्। विविधानि साहसान्यनालोचिताद्यबलान्युत्पतनादीनि॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-मुत्तरे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः।

ग्रन्थ्यादिविज्ञानीयम्॥

व्रणविचारप्रसङ्गेन ग्रन्थ्यादीनां हेत्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते॥

अथातो ग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदापची नाडीविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः। इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः॥

कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदो मांसास्रगामलाः।
वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं सग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः॥

ग्रन्थिरिति किमुच्यत इत्याह कफप्रधाना इत्यादि। श्लेष्मप्रधाना मलास्त्रयो दोषा मेदः। प्रभृतीर्गत्वा परिवर्तुलमुन्नतं च यं श्वयथुं कुर्वन्ति स श्वयथुर्ग्रथनात्मकत्वात् ग्रन्थिरिति स्मृतः॥

दोषास्रमांसमेदोस्थि सिरात्रणभवानव।
ते—

त्रिभिर्दोषैरस्रादिभिश्च षड्भिस्ते ग्रन्थयो नव भवन्ति॥

तत्रवातादायामतोदभेदान्वितोसितः॥
स्थानात्स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धि-
[मान्।
मृदुर्वस्तिरिवानद्धो विभिन्नोच्छं स्रवत्यसृक्॥

स्थितेऽपि सम्प्राप्तौ कफप्राधान्ये आयामादिकं विभेदे चाऽच्छासृक् स्रावान्तं वातग्रन्थिलिङ्गम्। अकस्मादकरणाद्धानिमान् वृद्धिमांश्च॥

पित्तात्सदाहपीताभोरक्तो वा पच्यते द्रुतम्।
भिन्नोस्रमुष्णं स्रवति—

सदाहादिभेद उष्णास्रस्रावान्तं पित्तग्रन्थौ। वा शब्दः पीतरक्तयोर्विकल्पार्थः॥

—श्लेष्मणानीरुजोघनः॥
शीतःसवर्णःकण्डूमान् पक्वःपूयं स्रवेत् घनम्॥

नीरुजत्वादिर्घनपूयस्रावान्तं कफग्रन्थौ सवर्णो देहसमानवर्णः।

दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ।
सिरामांसं च संश्रित्य सस्वापः पैत्तलक्षणः ॥

दोषैर्वातादिभिरसृजि रक्ते दुष्टे जन्तुषु कृमिषु मूर्च्छत्सु मूर्च्छायमाप्नुवत्सु सिरामांसं च तयोरन्यतरमुभयं वा संश्रित्य स्वापयुक्तो ग्रन्थिर्भवेत् । तस्य पित्तग्रन्थिवल्लिङ्गम् । दोषैर्दुष्ट इति विशेषणं रक्तस्य दोषता शङ्कानिरासाय ॥

मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत् ।
स्निग्धं महान्तं कठिनं सिरानद्धं कफाकृतिम् ॥

मांसलैराहारैर्मांसं दूषितं स्निग्धत्वादिगुणं कफग्रन्थिलिङ्गं ग्रन्थिमावहेत् । [मांसलैर्मांसवर्धनैराहारैः क्रव्यादप्रसहमांसानुपेतैरन्नैर्दूषितं कृतदूषणं मांसं स्निग्धं स्नेहदिग्धप्रतिमं महान्तं पीवरं कठिनं कठिनस्पर्शं सिरानद्धं सिराभिराचितं कफाकृतिं कफग्रन्थिलिङ्गं ग्रन्थिं कुर्यात् । मांसकफयोराधाराधेयत्वेनाकृतिसाम्ये सिद्धे पुनरपि तत्साम्यकथनमनुक्तानां नीरुजत्वादीनां ग्रहणार्थम् । उभयत्रोक्तानां निबिडत्वादीनामतिशयग्रहणार्थं च ॥]

प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदो नीतं मांसेऽथवा त्वचि ।
वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ॥
श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ।
स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ॥

मेदुरैराहारविहारैः प्रवृद्धं मेदो वायुना मांसे त्वचि वा नीतं भृशस्निग्धत्वादिगुणं श्लेष्मग्रन्थितुल्यलिङ्गं ग्रन्थिं कुरुते । पुनः किम्भूतं ग्रन्थिमाह । देहक्षयवृद्धिक्षयोदयं यदा देहस्य केन चित् कारणेनापचयो भवति तदा तस्याप्यपचयः यदा तु देहस्य वृद्धिस्तदा तस्याप्युपचयः । स च मेदोग्रन्थिर्विभिन्नः सन् घनत्वादिगुणं मेदः स्रवेत् । [मेदुरैर्मेदोवृद्धिकरैराहारविहारैः प्रवृद्धमतिशयेन वृद्धिं गतं देनरुद्धावकाशतया कुपितेन न वायुना मांसत्वचोरन्यतरं नीतं मेदः भृशमतिशयेन स्निग्धमरूक्षं मृदुं मार्दवयुक्तं चलमस्थिरं भृशशब्दश्चलान्तैः संयुज्यते । स विभिन्नः पक्वभिन्नः घनं निबिडं ताम्रादन्यतमवर्णं मेदः स्रवेत् मेदः शब्देन पूयस्यान्यादृशत्वं सूचितम् । उक्तं च धन्वन्तरिणा । मेदः कृते प्रस्रवति प्रभिन्ने पिण्याककल्कप्रतिमं तु पूयमिति ॥]

अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ।
सोऽस्थिग्रन्थिः—

भङ्गेन वाभिघातेन वायदस्थ्युन्नतं वावनतं वा सोऽस्थिग्रन्थिर्नाम्ना भवति । [यदस्थि तु भङ्गादभिघाताद्वाहेतोरुन्नतमवनतं वा भवति तु शब्देन भङ्गाभिघाताभ्यां विना सहजयोरप्युन्नतावनतयोरस्थ्नोर्ग्रन्थिकरत्वं सूचितम् । भङ्गादुन्नतमभिघातादवनतमिति यथाक्रमं वेति केचित् । स एवंविधः सोऽस्थिग्रन्थिर्नाम्ना भवति । अवनतस्यापि ग्रन्थिसंज्ञाकथनादुन्नतावनतयोरस्थ्नोः पुनर्ग्रन्थिरूपेण वृद्धिर्भवतीति सूचितम् ॥]

—पदातेस्तु सहसाम्भोऽवगाहनात् ।
व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य सिराजालं सशोणितम् ॥
वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ।
निस्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स सिराह्वयः ॥

पदाते स्त्वित्यादिना सिराग्रन्थिः । सुबोधम् । [पदातेर्वाहनेन विना मार्गगमनं कुर्वतो व्यायामात् कायक्लेशजननकर्मणा प्रतान्तस्य प्रकर्षेण तान्तस्यावसन्नस्य वा शब्दस्तयोर्विकल्पार्थः । सहसा आशुवाम्भोवगाहनात् जले निमज्जनात् तुर्विशेषे स्नानाद्गतापहानिरपि तु समीरण कोप इति विशेषः । कुपित इत्यर्थात् गम्यते । कुपितो वायुः सशोणितं शोणितोपेतं सिराजालं सिरासमूहं जालाकाराः सिरा वा रक्तवाहिन्य इत्यर्थः । निष्पीड्य सङ्कोच्य संकुञ्चनात् सुषिरसंवृतिमापाद्य वक्रीकृत्यानुजुत्वमुत्पाद्य विशोष्य संवृतमार्गतया रक्तस्य वहनाभावाच्छोषयित्वा निस्फुरं स्फुरणरहितं नीरुजं रुजारहितं च ग्रन्थिं कुर्यात् स सिराह्वयः सिराग्रन्थिसंज्ञः । शास्त्रान्तरोक्तयोः सस्फुरसरुजयोर्ग्रहणार्थश्च शब्दः । धन्वन्तरिणाप्युक्तम् । ग्रन्थिः सिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदिस्यात् सरुजश्चलश्च । तत्रारुजश्चाप्य च लोमहांश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीय इति ॥]

अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ।
सार्द्रेवा बन्धरहिते गात्रेश्माभिहतेथ वा ॥
वातो स्रमस्रुतं दुष्टं संशोष्यग्रथितं व्रणम् ।
कुर्यात् सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः॥

अरूढे व्रणे मधुरादिसर्वरसाशिनः पुंसो रूढमात्रे वा अचिरप्ररूढ एवंविधस्याथवा सार्द्रे नवे व्रणे बन्धरहिते अश्मनावाभिहते गात्रे वायुरस्रुतं दुष्टमस्रं संशोष्य ग्रथितं व्रणं कुर्यात् । दाहादियुक्तोयं व्रणग्रन्थिरिति स्मृतः । [व्रणे अरूढे ईषद्रूढे रोहणसमय इत्यर्थः । रूढमात्रे रूढप्राये रूढानन्तरमेवेत्यर्थः । वा शब्दो विकल्पार्थः । सर्वरसाशिनः व्रणविरुद्धाम्लादिरससनिषेविणः अपथ्य सेविन इत्यर्थः । सार्द्रे नवे व्रणे बन्धरहिते अबद्धे वा अथवा गात्रे शरीरे अश्मादिहते आदिशब्देन काष्ठलोष्टादिपरिग्रहः । वातः विकारकरणादेवास्य विकृति सञ्ज्ञा । कुपितो वायुरित्यर्थः । अस्रुतमनिर्गतं अत एव दुष्टं स्वस्थानाच्चलितस्या स्रुतिरेव दुष्टिहेतुः । अस्रं रक्तं संशोष्य शोषयित्वा ग्रथितं कठिनं व्रणं कुर्यात् ॥]

साध्या दोषा स्रमे दोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ।
मर्मकण्ठोदरस्थाश्च —

एभ्यो दोषास्रमेदोजाः पञ्चसाध्याः एत एव स्थूलत्वादिगुणा मर्मादिस्थाश्च न साध्या इति सम्बन्धः । इत्युक्ता नवग्रन्थयः । [स्थूलाः खराश्च स्थूलखराः स्थूलामहान्तः खराः खरस्पर्शाः चलानि पीडनात् स्थानान्तरयायिनः । तुर्विशेषे अत्र साध्येष्वप्येवंविधानामसाध्यत्वं विशेषः । मर्मादिजाश्च न साध्याः तेषामभेद्यत्वात् । च शब्दः समुच्चये । अनुक्तानामन्येषां चिकित्सा कथनाद्याप्यत्वं सूचितम् । अनुक्तसाधनत्वादस्थिग्रन्थेरसाध्यत्वं च ॥]

[ग्रन्थेः स्वरूपमुक्त्वानन्तरं ग्रथनसाधर्म्यादर्बुदस्य स्वरूपं दर्शयति ।]

— महत्तुग्रन्थितोर्बुदम् ॥

यस्तु ग्रन्थिर्महान् ग्रन्थितश्च सोर्बुदं भवेत् । [अर्बुदाख्यो रोगः तुशब्देन कारणसाम्येपि ग्रन्थ्यर्बुदयोरर्बुदस्य दोषास्रमांसमेदो ग्रन्थितेपि रुगादीनामत्यल्पत्वं सूचितम् ॥]

तल्लक्षणं च मेदोन्तैः षोढादोषादिभिस्तुतत् ।
प्रायो मेदः कफाढ्यत्वात् स्थिरत्वाच्चन पच्यते॥

तस्यार्बुदस्य लक्षणं ग्रन्थि पठितैर्मेदोन्तैर्दोषादिभिः षोढा । अनेनास्थि सिरा व्रणजानां प्रतिषेधः । एतच्चार्बुदं मेदः कफाढ्यत्वात् स्थिरत्वाच्च हेतोः प्रायो न पच्यते ॥

शोणितार्बुदस्य विशेष लक्षणत्वात्तल्लक्षणमाह ॥

सिरास्थं शोणितं दोषः सङ्कोच्यानुप्रपीड्यच।
पाचयेच्च तदानद्धं सा स्रावं मांसपिण्डितम् ॥
मांसांकुरैश्चितं यातिवृद्धिं चाशुस्रवेत्ततः ।
अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरितच्छोणितार्बुदम् ॥

सिरास्थमित्यादि । दोषो वातादिः कुपितः सिरास्थं शोणितं सङ्कोच्यानुप्रपीड्य च तच्छोणितं पाचयेत् तच्चानद्धत्वादियुक्तमाशुवृद्धिं याति । ततो वृद्धं सदजस्रमविच्छेदेन भूरिप्रभूतं दुष्टरुधिरं स्रवेत् । एतच्छोणितार्बुदमुच्यते । [दोषो वाताद्यन्यतमः सिरा स्थितं रक्तं सङ्कोच्यैकत्र पुञ्जीकृत्यान्वनन्तरं प्रपीड्य पीडयित्वा च शब्दः समुच्चये तत्स्थेनाग्निना मांसत्वापादनाय पाचयेच्च आनद्धमन्तः पूरितशोणितत्वा दानाहयुक्तं सास्रावमास्रावयुक्तं मांसपिण्डितं मांसपिण्डाकारेण सञ्जातं तच्छोणितार्बुदं मांसांकुरैरंकुराकारैर्मांसैर्बहुशिखरैरित्यर्थः । चितं व्याप्तमाशु शीघ्रं वृद्धिं याति । ततोनन्तरं दुष्टरुधिरं दुष्टरक्तं अजस्रमनवरतं भूरिप्रभूतं स्रवेत् । तच्छोणितार्बुदसंज्ञं भवति ॥]

तेष्वसृङ्मांसजेवर्ज्ये चत्वार्यन्यानिसाधयेत् ॥

तेषु षट्स्वर्बुदेष्वसृङ्मांसजे द्वे वर्ज्ये । अन्यानि चत्वारिदोषमेदो भवानि साधयेत । इत्यर्बुदानि ॥

[अर्बुदलक्षणमुक्त्वानन्तरं कफाधिक्यसाम्याच्छ्लीपदालिङ्गमाह ॥]

प्रस्थितावङ्क्षणोर्वादिमधःकायंकफोद्बणाः ।
दोषमांसास्रगाःपादौ कालेनाश्रित्यकुर्वते ।
शनैः शनैर्घनंशोफं श्लीपदं तं प्रचक्षते ॥

कफोद्बणा दोषा वातादयोवङ्क्षणादिकमधःकायं प्रस्थितामांसमस्रंचाश्रिताःकालेन पादावाश्रित्य शनैः शनैर्घनं शोफं कुर्वते तं नाम्नाश्लीपदं प्रचक्षते । [दोषा वातादयः कफोद्बणा उद्रिक्तकफाः कफोद्बणत्वं शास्त्रान्तरेष्वप्युक्तं । त्रीण्यप्येतानि जानीयाच्छ्लीपदानि कफोच्छ्रयात् । गुरुत्वं च महत्वं च यस्मान्नास्ति कफं विना इति । मांसास्रगा मांसं रक्तं च प्राप्ताः वङ्क्षणोर्वादौ अत्रादिशब्देन जंघागुल्फादिपरिग्रहः अधः कायं कायाधोभागं प्रस्थिताः प्राप्ता इत्यर्थ । प्रस्थिता इत्युक्तत्वाद्दोषाणां कफोद्बणतयोर्ध्वाङ्गादधः कायंप्रति पुनः पुनः प्रस्थानत्याऽनिवृत्तिः सूचिता । कालेन कालान्तरेण पादौ प्रपदे आश्रित्य प्राप्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं घनं निबिडं शोफं कुर्वते । तं शोफं श्लीपदमिति वदन्त्याचार्या इति शेषः ॥]

(तस्य श्लीपदस्य वातादिभेदेन विशेषलक्षणं दर्शयति ॥)

परिपोटयुतंकृष्णमनिमित्तरुजंखरम् ॥
रूक्षं च वातात्—

परिपोटयुतत्वादिकं वाताच्छ्लीपदे लक्षणम । [वाताज्जातं श्लीपदं परिपोटेनयुतं कृष्णं कृष्णवर्णं अनिमित्तरुजं निमित्तमन्तरेण जातया रुजयायुक्तं खरं खरस्पर्शं रूक्षमस्निग्धं चः समुच्चये ।]

—पित्तात्तुपीतं दाहज्वरान्वितम् ॥

पीतत्वादिकं पित्तात । [पित्ताज्जातं श्लीपदं तुशब्दो विशेषद्योतकः । पीतं पीतवर्णं दाहज्वरान्वितं दाहज्वराभ्यां युक्तं दाहादिज्वरयुक्तं वा ।]

कफात्गुरुस्निग्धमरुक्चितंमांसांकुरैर्बृहत् ॥

गुरुत्वादिकं कफात । [कफाज्जातं श्लीपदं गुरुत्वादियुक्तं मांसांकुरैरंगुराकारैर्मांसशकलैश्चितं व्याप्तं बृहत्पीवरम ॥]

तत्त्यजेद्वत्सरातीतं सुमहत्सपरिस्रुति ॥

तच्च श्लीपदं वत्सरातीतत्वादिगुणं त्यजेत् । [वत्सरातीतमतिक्रान्तसंवत्सरं सुमहदतिशयेन पीनं सपरिस्रुतिपरिस्रुत्युपेतं परिस्रुतिः पिच्छिल जलस्रवणं तत्श्लीपदं त्यजेदसाध्यत्वान्नाचिकित्सेत् ।]

मतान्तरं दर्शयति ॥

पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदन्त्यन्येतुपादवत् ।
श्लीपदं—

एके आचार्याः पादवत् पाण्यादिष्वपि श्लीपदं जायत इति वदन्ति । [अन्ये आचार्याः तुशब्दो विशेषे पादवत् पादे यथा श्लीपदं जायते तथा पाणिनासौष्ठकर्णेषु पाण्योर्नासायामोष्ठयोः कर्णयोश्च श्लीपदं जायत इति वदन्ति । उक्तं च तन्त्रान्तरे । पादवद्धस्तयोश्चापि श्लीपदं जायते नृणाम् । कर्णोष्ठनासास्वपि च केचिदिच्छन्ति तद्विद इति । अन्ये इति पाक्षिकत्वोक्त्या पाण्यादिजानां विरळत्वं सूचितम् ॥]

श्लीपदोत्पत्तेर्हेतुमाह ॥

—जायतेतच्चदेशेनूपेभृशंभ्रमात् ॥

तच्च श्लीपदं भृशमानूपदेशे भ्रमात् सञ्चरणात् जायते । इति श्लीपदम् । [तच्छ्लीपदं आनूपे जलप्राये देशे भृशं भ्रमात् अनवरतं चंक्रमणात् चशब्दात्तत्तुल्ये ष्वन्येष्वपि उक्तं च शास्त्रान्तरे पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतळाः । ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषत इति ॥

अपाकिश्लीपदमुक्त्वानन्तरमनाशुपाकित्वेन किञ्चित् साम्यादपचीं ब्रूते ॥]

मेदस्थाः कण्ठमन्याक्षकक्षवङ्क्षणगामलाः ॥
सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन् ।
अवगाढान् बहून गण्डांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ॥
पच्यन्तेल्परुजस्तेन्ये स्रवन्त्यन्येतिकण्डुराः ।
नश्यन्त्यन्येभवन्त्यन्येदीर्घकालानुबन्धिनः ॥
गण्डमालापचीचेयं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ।
तां त्यजेत् सज्वरच्छर्दिं पार्श्वरुक्कासपीनसाम् ॥

मेदस्था इत्यादि । मेद आश्रित्य कण्ठादिषुगतामला वातादयः सवर्णत्वादिगुणान् वार्ताकैरामलकैश्चसदृशा नवगाढानन्तर्मूलांश्चिरपाकांश्च बहून् गण्डान् कुर्वते । त इति गण्डाः अन्ये केचिदल्परुजः पच्यन्ते । अन्ये अतिकण्डुराः स्रवन्ति । अन्ये नश्यन्ति अन्ये भवन्ति दीर्घकालानुबन्धिनः । अयं रोगो नाम्ना गण्डमालेत्यपचीतिचोच्यते । इयं च गण्डमाला दूर्वा प्रतानवत् क्वचित् क्षयभाग्भवति क्वचिद्वृद्धिभाक् । तां च सज्वरादिकां त्यजेत् । इत्युक्तापची । (मला वातादयो मेदस्था मेदसि स्थिताः कण्ठमन्याक्षकक्षवङ्क्षणगाः कण्ठादिकं प्राप्ताः सवर्णान् कायसमानवर्णान् कठिनान् काठिन्ययुक्तान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन् वार्ताकामलकप्रमाणान् अवगाढानन्तर्मूलान् चिरपाकान् चिरकालेन पाको येषां तान् चशब्दः समुच्चये बहून् बहुसंख्याकान् गण्डान् पिटकाविशेषान् कुर्वते । ते गण्डाः अन्ये केचित् अल्परुज ईषद्रुजायुक्ताः पच्यन्ते पाकं यान्ति । कर्मकर्तरिरूपम् । अन्ये पक्का अतिकण्डुरा अत्यर्थं कण्डूयुक्ताः स्रवन्ति पूयमुद्गिरन्ति । अन्ये नश्यन्ति रोहन्ति । अन्ये भवन्त्युत्पद्यन्ते । एवं सति दीर्घकालानुबन्धिनः दीर्घं कालमनुबध्नन्ति न शमं यान्ति । दूर्वावत् क्षयवृद्धियुक्ताः दूर्वाप्रतानवदत्यन्ताभावो न भवतीत्यर्थः । इयं गण्डमालेत्युच्यते अपचीति च । अपच्या निर्वचनं च शास्त्रान्तरेभ्यधायि । तां ग्रन्थिभिस्त्वामलकास्थिमात्रैर्मत्स्याण्डजालप्रतिमैस्तथान्यैः । अनन्यवर्णैरुपचीयमानांचयप्रकर्षादपचीं वदन्तीति । मेदः कफाभ्यामेवापची जायत इति धन्वन्तरिः । तामिति ज्वराद्यन्वितां तामपचीं त्यजेत ॥)

(नाडीव्रणस्य दीर्घकालानुबन्धितया अपची साम्यात्तदनन्तरं नाडीव्रणमाह ॥)

अभेदात्पक्वशोफस्य व्रणेचापथ्यसेविनः ।
अनुप्रविश्यमांसादीन् दूरंपूयोभिधावति ॥
गतिः सा दूरगमनान्नाडीनाडीवसंस्रुतेः ।
नाड्येकानृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ॥

यत्र पक्वशोफो न भिद्यते व्रणे वा अपथ्यसेवाक्रियते तत्र पूयो मांसादीननुप्रविश्य दूरमभिधावति सा गतिरित्युच्यते दूरगमनाद्धेतोः । नाडीत्युच्यते नाडीवसंस्रुतेः तत्र या एका अनृजुश्च सा नाडी अन्येषामाचार्याणां मते । सैवनाड्यनेकगतिर्गतिरित्युच्यते पक्वशोफस्य प्राप्तपाकतया भेद्यस्य शोफस्या भेदादविदारणात् व्रणे व्रणयुक्ते काल इत्यर्थात् गम्यते । अपथ्यसेविनः व्रणविरुद्धान्नाशनादिशीलस्य चशब्दः समुच्चये । पूयः मांसादीन् आदिशब्देन मेदोस्थ्यादिपरिग्रहः अनुप्रविश्य विदार्येत्यर्थः दूरं नत्तदेहदेशप्रमाणावधि अभिधावति शीघ्रं गच्छति । सा पूयदीर्णा नाडी दूरगमनात् दूरगत्या गतिरित्युच्यते । नाडीवसंस्रुतेः यथा तोयगर्भया नाड्या तोयं स्रवति तथाऽविच्छिन्नधारया पूयवहनात् नाडीतिचोच्यते । अत्रैव मतविशेषं दर्शयति । नाडीति । अन्येषा माचार्याणां मते अनृजुः कुटिला एका अद्वितीया गतिर्नाडीत्युच्यते । सा अनृजुरेवगतिरनेकमार्गगाचेत् गतिरितिचोच्यते ॥

एवं नाड्याः स्वरूपमुक्त्वानन्तरं तस्याः संख्याविभागं दर्शयति ॥)

सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पञ्चमी ॥

सा च नाडी पृथक् दोषैस्त्रिधा । एकस्थैः सन्निपतितैः चतुर्थी । शल्यहेतुश्च पञ्चमीति पञ्च नाड्यः ॥

वातात् सरुक्सूक्ष्ममुखी विवर्णा फेनिलोद्गमा ।
स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ—

सरुगादिका रात्रावभ्यधिक स्रावान्तलक्षणा वातान्नाडी । (वाताद्धेतोर्नाडी सरुक्रुजासहिता सूक्ष्ममुखी सूक्ष्मास्या आस्यं व्रणमुखम् । विवर्णा विगतपूर्ववर्णा । फेनिलं पूयमुद्गमतीति फेनिलोद्गमा । रात्रौ निशायामभ्यधिकं बहु स्रवति । व्रणप्रतिषेधे वातोद्व्रणस्याल्पसंस्रुतिमुक्त्वात्र नाडीव्रणस्याभ्यधिकपूयस्रवणकथनमहर्निशोर्निश्यभ्यधिकसूचनार्थं न स्रावबाहुल्यात् ॥)

—पित्तात्तृड्ज्वरदाहकृत् ॥
पीतोष्णपूतिपूयस्रुद्दिवा चातिनिषिञ्चति ॥

पित्तान्नाडी तृडादिकृत पीतादिगुण पूयस्रावा दिवा चाति निषिञ्चति स्रवति (पित्तान्नाडी तृडादीन् करोति पीतवर्णत्वादिगुणयुक्तं पूयं स्रवति । दिवा अहन्यति निषिञ्चति अतीव पूयस्रुतिं करोति । चशब्दः समुच्चये ॥)

घनपिच्छिलसंस्रावा कण्डूला कठिना कफात् ।
निशि चाभ्यधिकक्लेदा—

कफान्नाडी घनं पिच्छिलं च स्रवति कण्डूला कठिना च भवति तस्यां च निश्यभ्यधिकं क्लेदो भवति । (कफान्नाडी घनो निबिडः पिच्छिलश्च स्रावः पूयवहनं यस्याः सा तथोक्ता कण्डूला कण्डूबहुला कठिना कठिनस्पर्शा निशि अभ्यधिकक्लेदा रात्रावधिकतरपूयवाहिनी च क्लेदशब्देन क्लेदजं पूयं गृह्यते ॥)

—सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ॥

सर्वैर्दोषैः सर्वाकृतिर्वातादिलक्षणयुक्ता भवति तां सान्निपातजां नाडीं त्यजेदिति (सर्वैर्वातपित्तकफैः सर्वाकृतिं वातपित्तकफनाडीलक्षणयुक्तां सान्निपातजां नाडीं त्यजेन्नचिकित्सेत् ॥)

अन्तःस्थितं शल्यमनाहृतं तु
करोति नाडीं वहते च सास्य ।
फेनानुविद्धं तनुमल्पमुष्णं
सास्रं च पूयं सरुजं च नित्यम् ॥

॥ इति चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

अन्तः शरीरान्तः शल्यमनाहृतं नाडीं करोति । सा च शल्यजा नाडी अस्यातुरस्य फेनानुविद्धादिगुणं पूयं स्रवति । (वहते चसास्यादिति पाठः । अन्तःस्थितं येनकेनापि हेतुना नानाहार्यतया शरीरान्तर्भागस्थितं शल्यं विषाणवेण्वायसादिकमायुधं तुशब्दो विशेषद्योतकः । अनाहृतमनुद्धृतं नाडीं नाडीव्रणं करोति । सा नाडी आस्याद्व्रणमुखात् फेनानुविद्धं फेनयुक्तं तनुमघनं उष्णमुष्णस्पर्शं सास्रं सरक्तं पूयं सरुजं रुजासहितं चशब्दात् कदाचिन्नीरुजं च नित्यं सर्वदा अल्पमल्पमात्रं वहते स्रवति चशब्दौ समुच्चयार्थौ ॥)

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
॥ मुत्तरे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

ग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदाऽपचीनाळीप्रतिषेधम्॥

उक्तक्रमेणैव ग्रन्थ्यादीनां साधनं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो ग्रन्थ्यादिप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्याम इति यः ॥

सर्वेष्वेवपूर्वं ग्रन्थिषु बृहतीद्वयपिप्पलीचित्रकसाधितेन पुराणसर्पिषा स्निग्धं वामयेत् । विरेचयेच्च । कृतसंसर्जनस्यचोत्तमाङ्गगतेषु ग्रन्थिषु लाक्षाद्विरजनी विळङ्गशुण्डी पूतीदारुभिः शिरोविरेचयेत् धूमकबळगण्डूषांश्च संसेवेत ॥

सर्वेषु ग्रन्थिषु पूर्वं बृहतीद्वयादिसिद्धेन पुराणसर्पिषा स्नेहः । तत्स्निग्धस्य वमनं विरेचनञ्च । पश्चात् संसर्जने पेयादिक्रमे कृत ऊर्ध्वाङ्गगतेषु ग्रन्थिषु लाक्षादिभिः शिरोविरेचयेत्। धूमादींश्च यथागमं सेवेत ॥

अङ्कोलमधुकमातुलुङ्गहिंस्रा पूतीदारुविल्वमूलसरळकुष्ठवचावरणत्वक्काळातिविषाजगन्धाभिर्लेपः । श्यामा सुरदारुसमङ्गाकोशातकी पुनर्नवसर्षपैर्वा ॥

अङ्कोलादिना सामान्यलेपः । श्यामादिभिर्वा । अङ्कोलः, प्रसिद्धो माळवादिषु वेतसाकारपत्रै स्सकण्टकः । हिंस्रा, मांसी, काळा, नीलिनी ॥

सशोफरुक्स्तंभे चोपनाहो यवसक्तुमधुककुष्ठशतपुष्पा देवदारुभिर्घृतयुक्तैः । गोजाऽविखरोष्ट्राश्वहस्तिमूषिकमांसैर्वा वेशवारीकृतैर्वसा तैलवर्तिभिः ॥

सशोफादिके च ग्रन्थौ यवसक्त्वादिभिर्वा गवादिमांसैर्वा वेशवारीकृतैर्वसा तैलवर्तिभिरुपनाहो बन्धः ॥

पलाशवृन्ताग्निमन्थत्वक्कल्केन मांसपिण्डैर्वा । बहुशः स्विन्नमंगुष्ठेन वेणुपर्वणा वा शनैश्शनैः पुनःपुनर्विमर्दयेत् । यथायथं च शोफवत् क्रियां प्रयुञ्जीत ॥

पलाशवृन्तादिभिर्वा स्विन्ने यथोक्तेन विमर्दनं यथायथमिति दोषाद्यनतिक्रमेण इति साधारणम् । [अथेत्यादिना वातादिविशेषेणोच्यते ॥]

अथ वातजे ग्रन्थौ दशमूलसिद्धं महास्नेहं पिबेत् । अमृतानिम्बबीजभार्ङ्गीस्थोनाकबाणतालपत्रीकृष्णगन्धागरुभिः क्षीरपिष्टैस्सुखोष्णैर्लेपः । विविधाश्च वातव्याधिविहिताः स्नेह स्वेदोपनाहाः । तथानुपशमे सिराव्यधः ॥

महास्नेहः स्नेहचतुष्टयं । अमृतादिभिः क्षीरपिष्टैस्सुखोष्णैर्लेपः । बाणो, नीलसहचरः। तालपत्री, मौसली । कृष्णगन्धा, सौभञ्जनम् । सुबोधम् ॥

पक्वं तु विदार्यनिरस्त पूयंकृत्वार्कादिवर्गाम्भसा प्रक्षाळ्य तिलकल्केन सचित्रकसैन्धवेना लेपयेत् । तैलं च रोपणं रास्नासरळोशीरविळङ्गमधुकक्षीरसंस्कृतं कुर्यात् ॥

पक्वमिति ग्रन्थिं रास्नादिभिस्संस्कृतं तैलं रोपणं कुर्यात् ॥

पित्तजे रक्तजे च जळौकसोन्यग्रोधादिः प्रदेहपरिषेकयोः पद्मकादिः पाने च द्राक्षेक्षुरसयुक्ता हरीतकी विरेकः । पक्के पाटिते च पित्तव्रणोक्तो विधिः ॥

पित्तजरक्तजयोस्सुबोधम् । उभये भिन्नविपक्के पित्तव्रणोक्तो विधिः ॥

कफजमन्तश्शुद्धस्य भृशं स्वेदयेद्विम्लापयेच्च काकादनीविकङ्कतकाकनान्दिकारग्वधेंगुदमूलमदनफलभार्ङ्गीकरञ्जैर्लेपयेत् । नागरविळङ्गैलावालुकचव्यपलाशवृन्दाचित्रकैर्वा । भल्लातकसैन्धवाजगन्धा सर्षपैर्वा ॥

कफजेऽन्तश्शुद्धिर्वमनविरेचनाभ्याम् । विम्लापनं, विलायनं, काकादन्यादिभिर्लेपयेत् । काकादनी, स्थूलकाकादनी । काकनान्दिका, गुञ्जा । [नागरादिभिर्वा लेपयेदितिसम्बन्धः] पलाशवृन्तं, पलाशपत्रम् ॥

एवमप्यपच्यमानममर्मस्थं विदार्यास्थितरक्तं निश्शेषमग्निना दहेत् । स शेषो हि पुनरापूर्यते । ततो निर्वापितं क्षारक्षौद्रगुडोत्तरैरालेपैस्संशुद्धं रोपयेत् ॥

एवमित्यनन्तरोक्तक्रियया पच्यमानममर्मणोन्यत्र स्थितं शस्त्रेण विदार्य स्थितरक्तं निश्शेषमग्निना दहेत् । स शेषस्य पुनरापूरणात् । निर्वापितं, शीतीकृतम् । रोपणैरालेपैः क्षाराद्यधिकैस्संशुद्धं रोपयेत् ॥

मांसव्रणग्रन्थीचैवमेव यापयेत् । मेदोजेप्ययमेव विधिः अपि च । मेदोग्रन्थिं तिलकल्कदिग्धं द्विगुणपटान्तरितं तप्तेन फालेनदर्व्या वाजतु लिप्तया बहुशः प्रमृज्यात् । शस्त्रं वा वचार्यपूर्ववन्मेदो दहेत् । सुपक्वं वा विपाट्य मूत्रप्रक्षाळितं क्षौद्रसैन्धवसुवर्चिकाकाञ्चनक्षीरी हरितालमिश्रैः क्षीरवकप्रगाढैस्तिलैरालेपयेत् ॥

एवमेवेत्यनयैवक्रियया यापयेत् । अपि चेति समुच्चये । सुबोधम् । फालो, लोहदळः । जतुलिप्तयादर्व्या तप्तयेत्यर्थात् । शस्त्रमवचार्य शस्त्रेण पाटयित्वेत्यर्थः । क्षीरबकं, श्वेतिका ॥

गुञ्जादिकरञ्जतापसवृक्षवंशावलेखमूत्रसिद्धं तैलमभ्यङ्गः । सम्यक्शुद्धं चैनं रोपयेत् ॥

गुञ्जादिसिद्धंतैलमभ्यङ्गः तापसवृक्ष, इङ्गुदः । वंशावलेखो वंशतनुवल्कः । सम्यक्शुद्धमेनं रोपयेत् ॥

सिराग्रन्थौत्वभिनवे तैलं साहचरं पिबेत् उपनाहश्च वातहरैर्बस्तिकर्म च कुर्यात् । सिराव्यधश्च ॥

अभिनवे सिराग्रन्थौ साहचरं तैलं पिबेत् । उपनाहादींश्च कुर्यात् ।

वातार्बुदमेरण्डप्रियाळनाळिकेरमज्जोर्वारुकर्कारुबीजोत्कारिकयोपनाहयेत् । आनूपामिषवेशवारैर्वा । नाडीस्वेदश्च कुर्यात् बहु-

शश्वात्रशृङ्गेण रुधिरमवसेचयेत् । वातहरवर्गक्वाथ पयोम्लसिद्धं त्रिवृतं पिबेत् ।

वातार्बुदे एरण्डपत्रादिभिरुपनाहं नाळीस्वेदञ्च कुर्यात् । अत्र वातार्बुदे बहुशश्शृङ्गेण रक्तमवसेचयेत् । वातहरवर्गादिसिद्धं त्रिवृतस्नेहं पिबेत् ॥

पित्तोत्थे मृदून् स्वेदोपनाहात् कायविरेचनञ्च प्रयोजयेत् । शाककाकोदुम्बरिका पत्रघृष्टे च प्रियङ्गुपत्तङ्गसर्जरसार्जुनलोध्रमधुमधुकैर्लेपः । श्यामा गिरिकार्णिकाञ्चनक्षीतनकनखद्राक्षा सप्तलान्यतमरससाधितं सर्पिः पीतं पित्तार्बुदश्लीपदोदरघ्नम् ॥

पित्तोत्थे मृदून् स्वेदोपनाहान् कायविरेचनञ्च शाकादिपत्रघृष्टे प्रियंग्वादिभिर्लेपः प्रियंग्वादिभिस्साधितं सर्पिः पीतं पित्तार्बुदादिघ्नम् ॥

श्लेष्मजेतूर्ध्वमधश्च हृतदोषस्य सुतरक्तस्य च वमनविरेचनद्रव्यैः प्रलेपः । काकादनी शुकबर्हाग्निजिह्वामूलदक्षकपोतगृध्रपुरीषकाशमूलैर्वा पलाशक्षीरपिष्टैः । पिण्याककुलत्थनिष्पावैर्मांसप्रगाढैर्दधिपिष्टैर्लेपयेत् । लेपास्वादलोभेन च निलीयमाना मक्षिकाः । समुपेक्षेत । तद्विमुक्तैः क्रिमिभिरितरैर्वा भक्ष्यमाणश्च । ततः क्रिमिभक्षितावशेषं शाकादिपत्रैर्विलिख्याग्निनाप्रतिसारयेत् । अल्पमूलं वात्रपु ताम्रायः सीसपट्टकवेष्टितम् । पुनः पुनश्चक्षारान् कालापेक्षया योजयेत् । जात्यास्फोतकरवीरपल्लवांश्च व्रणशोधनाय कल्कादौ । तैलश्चात्र पाठाविळङ्गभार्ङ्गी त्रिफलाकषायसिद्धमभ्यञ्जनम् ॥

श्लेष्मजे ऊर्ध्वमधश्च हृतदोषस्य सूतरक्तस्य वमनविरेचनद्रव्यैर्मदनादिभिः प्रलेपः काकादन्यादिभिर्वा शेषं सुबोधम ॥

मेदोर्बुदं स्विन्नभिन्नं सुशोधितमेदस्कमुपशान्त रक्तस्रावं सम्यक्सीव्येत् । ततो गृहधूमलोध्रमनश्शिला हरिद्रापत्तङ्गचूर्णैर्मधुमद्भिः प्रतिसारयेत् । करञ्जतैलश्चाभ्यञ्जनार्थे नियुञ्जीत । सर्वार्बुदानि च यदृच्छया पर्यागतानि सुपरिशोधितानि रोपयेत् । अपि च ॥

सशेषदोषाणि तु योर्बुदानि करोति तस्याशु पुनर्भवन्ति तस्मादशेषोद्धरणं प्रशस्तं क्षारेण शस्त्रेण तथाग्निना वा ॥

श्लीपदे तु वातात्मके स्नेहस्वेदोपनाहात् प्रयुज्यगुल्फस्योपरिष्टाच्यङ्गुले सिरां विध्येत् । एरण्डतैलञ्च गोमूत्रेण मासं पिबेत् जीर्णे नागरकाथितेन पयसा पुराणधान्यान्यश्नीयात् त्रिवृतञ्च पाययेत् । वस्तिञ्च प्रयुञ्जीत एवमप्यशाम्यत्यग्निना दहेत् ।

मेदोर्बुदक्रिया च सुबोधा । वातात्मके श्लीपदे स्वेदादीन् प्रयुज्य सिरां विध्येत् । एरण्डतैलं त्रिवृतस्नेहञ्च पाययेत् वस्तिञ्च कुर्यात् । अनन्तरोक्तेना शाम्यत्यग्निना दाहः ॥

पैत्तिके मृदुरुपनाहो गुल्फस्याधः सिरामोक्षः पित्तार्बुदोक्ताः स्नेहविरेकाः पित्तघ्नाश्च लेपाः ॥

पैत्तिके उपनाहादिकं पित्तघ्नलेपान्तम् ॥

श्लैष्मिकेत्वङ्गुष्ठे सिरां मुञ्चेत् । सक्षौद्रांश्च कफघ्नान् कषायानभीक्ष्णं पाययेत् । यथाबलं वा हरीतकी वर्द्धमानाः ॥

श्लेष्मात्मके अङ्गुष्ठे सिराव्यधः कफघ्नान्युक्तानि तेषां कषायात् सक्षौद्रानभीक्ष्णं पाययेत् । पिप्पली वर्द्धमानं रसायने वक्ष्यते ॥

आदारी काकजंघा काकादनी शुकनासाकदम्बपुष्पबृहतीद्वयमन्तर्धूमं दग्ध्वा गोमूत्रेण बहुशः परिस्रावयेत् ततस्तत् क्षारोदकं क्षारकल्पेन विपचेत् । दद्याच्चात्र प्रतीवापं फल्गुशुकाख्या मदनफलरसं एषक्षारो मधुराहारेणाभ्यस्तः श्लीपदापचीग्रहणीदोषारोचकान् सर्वविषाणि च नियच्छति ॥

आदार्यादीनामन्तर्धूमदग्धानां क्षारपरिस्रुतं गोमूत्रं सूत्रोक्तक्षारविधानेन विपचेत् । क्षारोदकशब्देन सामान्येन क्षाराच्छमुच्यते । आलेपयेन्नागरादिभिः ॥

तैलं वा पिबेद्विळङ्गार्कमरिचचित्रकशुण्ठीदेवदार्वेलावालुकलवणपञ्चकैस्सिद्धम् । आलेपयेच्च नागरामृताविळङ्गकटुकाभद्रदारुभिर्मूत्रपिष्टैरूरुस्तं भोक्तैश्च भेषजैर्यवान्नं च शीलयेत् ॥

विळङ्गादिभिस्सिद्धं तैलं वा पिबेत् । ऊरुस्तम्भोक्तैश्च भेषजैर्मूत्रपिष्टैरालेपयेदितिसंबन्धः । यवान्नञ्चभोजने शीलयेत् । इति श्लीपदम् ॥

गण्डमालायां कुम्भनिकुम्भद्रवन्ती जीमूतकको शातकीफलविपक्वं घृतमुभयानुलोमनं पिबेत् । शार्ङ्गेष्टामूलं वा तक्रपिष्टम् । वमनार्थं सुखोदकेन वा जातीबर्हिष्ठ निर्गुण्डीजीमूतकोतुण्डकीमूलत्वक्चूर्णम् । सिराश्चास्य विध्येत् ॥

गण्डमालायां कुम्भादिविपक्वं घृतमुभयानुलोमकं वमनविरेचनं पिबेत् । शार्ङ्गेष्टामूलं वा तक्रपिष्टं पिबेत् । जात्यादिमूलत्वक्चूर्णं वोष्णोदकेन वमनार्थं पिबेत् । बर्हिष्ठं, ह्रीबेरं, अस्येति गण्डमालावतः ॥

सशेषदोषन्तुकौष्ठिकं नवकं पाययेत् । रसाञ्जनं गोमूत्रतण्डुलोदकान्यतरेण । तदेवचनावयेत् । मधूकसारं वा शिग्रुफलानि वा निम्बकरञ्जकरवीरसिद्धं वा तैलं वैरेचानिकश्च धूमं पिबेत् ॥

शोधनेन सशेषदोषं गण्डमालिनं कुष्ठोक्तं नवकं हरिद्रादिकं पाययेत् । गोमूत्रेण वा तण्डुलोदकेन वा रसाञ्जनं पाययेत् । तदेवेति गोमूत्रेण तण्डुलोदकेन वा युक्तं रसाञ्जनं नावयेत् । मधूकसाराद्यन्यतमं वा नावयेत् । वैरेचनिकश्च धूमं सूत्रोक्तम् ॥

अपक्वांश्च गण्डान्नाकुलीसैन्धवनागरैर्लेपयेत् । गुञ्जाकरवीरार्कश्यामा सिद्धार्थकैरजामूलयुक्तैर्दशकृत्वो विपक्वं तैलं लवणपञ्चकपिप्पलीमरिचचूर्णोपेतमभ्यङ्गात्सर्वावस्थानपच्यर्शोर्बुदनाडीदुष्टव्रणवल्मीकानपोहति ॥

अपक्वांश्चेत्यादि सुबोधम् । नाकुली, सर्पसुगन्धा । गुञ्जादिभिर्विपक्वं तैलं तैरेव पुनः पचेत् । एवमेव पुनर्दशवारान् एवं पक्वेन लव-

णागुपेतेनाभ्यङ्गः सर्वावस्थानपच्यादीनपोहति वल्मीकाख्यः, क्षुद्ररोगः ॥

सौवर्चलसैन्धवौद्भिद दन्तीभल्लातकचित्रककल्केन सिद्धं तैलमभ्यङ्गो पच्याम् । तण्डूलीयकस्वरसेन वा सनिर्गुण्डीरसं वा तैलं साधितमभ्यङ्गपाननावनैर्गण्डमाला नाडीव्रणकुष्ठानिलार्तिहरम् ॥

सौवर्चलादिसिद्धन्तैलमपच्यामभ्यङ्गः । तण्डुलीयकनिर्गुण्डी स्वरसाभ्यां प्रत्येकं तैलं साधितमभ्यङ्गादिभिर्गण्डमालादिहरम् ॥

काकादनी नलिकाग्निजिह्वा वन्ध्या कर्कोटकी विशाला पाठोत्तुण्डकी जीमूतको शातकीबीजैरर्द्धपलांशैर्विषकर्षयुक्तैर्निर्गुण्डी स्वरसोपेतं करञ्जतैलप्रस्थं विपचेत्तत्पूर्ववदेवप्रयुक्तं परमपचीघ्नम् ॥

काकादन्यादिभिः पलांशिकैर्विषकर्षेणयुक्तैर्निर्गुण्डी स्वरससमंतै लैप्रस्थं विपचेत् तत्पूर्ववदभ्यङ्गादिषुयुक्तं परमातिशयेना पचीघ्नम् । वन्ध्या, कर्कोटकी निष्कला, वनजा कारवल्ली ॥

अमर्मजांश्च गण्डानपक्वानेवोद्धृत्याग्निना क्षारेणा वा प्रसाधयेत् । सर्षपवृक्षादनी क्वाथैर्व्रणक्षाळनम् । तिलकुन्तळक्षारपिष्टास्तिलकल्कः सुखोष्णो लेपः । काककूकलासगोधाहिनिर्मोक कूर्माणामन्यतमस्यान्तर्धूमदग्धस्य मषींगुदतैलप्लुताभ्यङ्गः । मांसीसर्जरसकार्पासीफलसैन्धवैः स्तन्यपिष्टैस्तैलं विपक्वमभ्यङ्गो व्रणकाठिन्यघ्नः सर्पाजगरवसे तैलं च समं त्वयमेतदपचीघ्नम् । श्लीपदोक्तानि च तैलानि प्रयोजयेत् ॥

तत्र चा मर्मजान् गण्डान् मर्मेभ्योऽन्यत्र जातानुद्धृत्योत्पाट्याऽग्निक्षारान्यतरेण साधयेत् । प्रक्षाळनलेपौ सुबोधौ । काकादीनामन्यतमस्याऽन्तर्धूमदग्धस्यमषी इङ्गुदतैलाप्लुताभ्यङ्गः - मांस्यादिभिस्तैलं सुबोधम् । सर्पवसाऽजगरवसा तैलश्चेत्येतत् त्रयमभ्यङ्गेनाऽपचीघ्नम् । सुबोधम् ॥

एवमनुपशमे वामपार्श्वजायां दक्षिणजंघा पृष्ठमध्यादिन्द्रवस्तेरधः ऊर्ध्वं वा शस्त्रेणाक्षिमात्रं व्रणं कृत्वा मत्स्याण्डजालानिभं मेदापनीयाऽग्निना दहेत् । अनेनेतरपार्श्वजा व्याख्याता । एवमुभयपार्श्वजायामुभयतः । यवमुद्गप्रायं च गण्डमालासु भोजनम् ॥

एवमित्यनन्तरोक्तप्रकारेण गण्डमालाया अनुपशमे वामपार्श्वजाया मपच्यां दक्षिणजंघायाः यत् पृष्ठमग्रभागं तस्य मध्ये वस्त्याख्यस्य जंघामध्यभवमर्मण ऊर्ध्वं वाऽत्रोवाऽक्षिमात्रं व्रणं कृत्वा ततो मत्स्याण्डजालनिभंमेदोपनीयव्रणमाग्निना दहेत् । अनेनवामपार्श्वजंघाविधानेनेतरपार्श्वजा दक्षिणपार्श्वजाऽपची व्याख्याता । तेनैतदुक्तं भवति । दक्षिणपार्श्वजाया मपच्यां वामजंघायां दाक्षिणप्रकारेण कर्मकार्यमिति । उभयपार्श्वजायां गण्डमालायां दक्षिणपार्श्वमाश्रितायां वामपार्श्वजंघायामपि वामपार्श्वमाश्रितायां दक्षिणपार्श्वजंघायामपि । यवमुद्गप्रायं यवमुद्गभूयिष्ठं इत्यपची ॥

नाडीमनिलजा मुपनाह्य पूयगतिमस्यानिश्शेषमेषित्वाऽवदारयेच्छस्त्रेण । ततस्ति-

ळापामार्गफलकल्केन ससैन्धवेन पूरयित्वा बध्नीयात् ॥

नाडीमलिनजा मुपनाह्य बध्वा अर्थाद्वातहरद्रव्यैः । पूयगतिं पूयनाडी मेषिण्यान्वीक्ष्य । सुबोधम् ॥

पित्तजां सघृतक्षीरया पत्मकादिकृतयोऽत्कारिकयोऽपनाहिताम् । विदारितां च तिलनागदन्ती माञ्जिष्ठाकल्केन पूरयेत् श्यामा त्रिभण्डी त्रिफलातिल्वकहरिद्राद्वयकल्कक्षीरसंस्कृतं सर्पिरभ्यङ्गः । परं नाडीनिबर्हणम् ॥

पित्तजाया नाड्याः पत्मकादिगणकृतया सघतक्षीरयोऽत्कारिकयोऽपनाहः । ततः शस्त्रेण विदारणम् । ततस्तिलादिकल्केन पूरणम् । श्यामादिकल्कक्षीरसंस्कृतं सर्पिरभ्यङ्गः ॥

श्लेष्मजां सक्तुकुलत्थकिण्वसर्षपैरुपनाह्य विदार्य च निम्बतिलसैन्धवसौराष्ट्रीनिकुम्भैर्लेपयेत् । दन्तीचित्रकस्वर्चिकासैन्धवतालीसनछदपूतीकापामार्गफलैस्तैलं समूत्रं पाचितमभ्यङ्गः ॥

श्लेष्मजाया नाड्याः सक्त्वादिभिरुपनाहः । विदारणं च निम्बादिभिर्लेपः । दन्त्यादिभिः समूत्रं तैलं पाचितमभ्यङ्गः ॥

शल्यहेतुकीं पाटयित्वा सर्वशः शल्यं विशोध्य मधुघृततिलकल्कप्रतिच्छन्नां बध्नीयात् । बिल्वकपित्थकुम्भीखर्जूरवनस्पातिशलाटुक्काथे प्रियङ्गुमुस्तोरुपूगशकुनसुगन्धिकालोध्रमोचरसधातकीपुष्पगर्भं तैलं प्रसाधितं साधयत्याशु शल्यजां गतिम् ॥

शल्यहेतुकीं नाडीं शस्त्रेण पाटयित्वा । सर्वश इत्यादि सुबोधम् । बिल्वादिवनस्पतिशलाटुक्वाथे प्रियङ्ग्वादिगर्भं तैलं प्रसाधितं शल्यजां गतिमाशु साधयति ॥

अशस्त्रकृत्यां नाड्यां भेदिन्यैषिण्याऽन्ते समुत्भिद्य क्षाराक्तं सूत्रं प्रवेशयेत् । तदसन्निधानेत्वितरयैषिण्या च तेनानवदीर्णायां तदनुस्यूतमन्यदन्यत् क्षारसूत्रं सञ्चारयेदा गतिभेदादयमनपायोऽभ्युपायः । सूक्ष्मानेकगतिषु भगन्दरेषु मूलेषु च छिद्रितेषु ग्रन्थ्यर्बुदेष्विति । भवतिचात्र ।

या नाळी सूत्रोक्तप्रकारेण शस्त्रकृत्या न भवति तां भेदिन्या विशिष्टयैषिण्याऽन्ते समुत्भिद्येत्यादि सुबोधम् । तदसन्निधान इति भेदिन्येषिण्य सन्निधाने । तेनेति क्षारसूत्रेण तदनुस्यूतमिति पूर्ववत् क्षारसूत्रवेष्टितं कृत्वा सूचीवत् सूत्रं सूत्रेण प्रवेशयेदयं क्षारसूत्रप्रयोगः अनपायः परिणामे निर्दोष उपायः । किं नाडीष्वेवायमनपायोभ्युपाय आहोस्विदन्यत्रापीत्याह । सूक्ष्मानेकगतिष्वित्यादिमूलेषु च छिद्रितेष्विति ग्रन्थ्यर्बुदविशेषणम् । छिद्रेणैव सूत्रप्रयोगः । गतानुगतिका ॥

व्रणेषुदुष्टसूक्ष्मास्यगम्भीरादिषुसाधनम् ।
यावर्त्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि कल्पयेत् ॥

पूर्वं व्रणेषु दुष्टेषु सूक्ष्मास्येषु गम्भीरादिषु यावर्त्यो यानि च तैलानि तत्साधनं चिकित्सितं नाडीष्वपि कल्पयेत् ॥

विभीतकम्राास्थिवटप्रवाल-
हरेणुकाशाल्मलिबीजयुक्ता ।
वराहविष्ठा च मषीसुदग्धा
तैलप्लुता सर्वगतीर्निहन्ति ॥

विभीतकादिमष्यास्तैलप्लुतायास्सर्वगतिप्रयोगः ॥

धत्तूरकंमदनकोद्रवजश्चबीजं
कोशातकीशुकनसामृगभोजनी च ।
अङ्कोलजश्चकुसुमं परिकल्प्य चूर्णं
लाक्षोदकापहृतदोषगतौ प्रयोज्यम् ॥

मिश्रितं तेन तैलश्च परमं गतिरोपणम् ।
सौवहेषु च कन्देषु कृतं वज्राह्वयेषु च ॥

भल्लातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन
सिद्धं विळङ्गरजनीद्वयचित्रकैश्च ।
तैलं समार्कवरसैर्विनिहन्ति कृच्छ्रां
नाडीं कफानिलकृतामपचीव्रणांश्च ॥

॥ इति पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

धुर्द्धूरादिकं चूर्णं परिकल्प्य मदनकोद्रवौ शालिविशेषौ मृगभोजिनी मृगादिनी, तेन च धत्तूरादिचूर्णेन युक्तं तैलं परमं गति रोपणम् । भल्लातकादिभिस्सभृङ्गरसैस्सिद्धं तैलं सुकृच्छ्रानपि नाड्यादीन् विनिहन्ति ॥

इतीन्दुविरचितायां अष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
॥ मुत्तरे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

क्षुद्ररोगविज्ञानीयम् ॥

शस्त्रकर्मार्हरोगप्रसङ्गेन क्षुद्ररोगाणां हेत्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानीयंनामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

क्षुद्रारोगाः क्षुद्ररोगः । [क्षुद्रशब्दः स्वल्पाधमक्रूरपर्यायवाची । क्षुद्रः स्वल्पेधमे क्रूर इति वैजयन्ती । उक्त धर्मयुक्ता रोगाः क्षुद्ररोगाः उक्तं च । मन्दवेगा महावेगा व्याधयोल्परुजोऽरुजः । येमहान्तोल्पकाश्चैव क्षुद्ररोगास्तु ते स्मृता इति । अत्राऽपि स्वल्पामशव्यङ्गतिलकाळकादयः । अधमारुद्धगुदशर्करार्बुद कुनखादयः । क्रूरा मसूरिकाविस्फोटाग्नि रोहिण्यादयः । क्रौर्ये क्षुद्रशब्दप्रयोगः पुराणादिष्वपि दृश्यते । अपि क्षुद्रमृगा यत्र शान्ताश्चेरुः समामृगैरिति । आयुर्वेदस्य तस्याष्टौ प्राहुरङ्गानि तद्विदः । सर्वेभ्यः प्रायशस्तेभ्यः क्षुद्ररोगाः समुच्छ्रिता इति श्रेष्ठत्वेपि ॥]

[क्षुद्ररोगाणामनेकविधत्वेन सामान्यलक्षणाभावात् प्रत्येकं व्याधिगौरवानुरूपेण हेत्वादिकं प्रदर्शयिष्यति ॥]

स्निग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभाः ।
पिटकाः कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥

बालानां कफवाताभ्यां स्निग्धादिगुणाः पिटका भवन्ति सा नाम्नाऽजगल्लिका । बालानां प्राय इयि बोद्धव्यम् । [केरळे पालुण्णीत्युच्यते ॥]

यवप्रख्यायवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना। अवक्त्रात्वलजी—

ताभ्यामिति कफवाताभ्यां मांसाश्रिता घना यवसदृशाया पिटका भवति सा नाम्ना यवप्रख्या । सैवावक्त्रासत्यलजीत्युच्यते । [ताभ्यामेव अवक्त्रा अमुखतया पूयोत्गमनद्वाररहिता ॥]

—वृता स्तोकपूयाघनोन्नताः ॥
ग्रन्थयःपञ्च वा षड्वा कच्छपी कच्छपोन्नताः ॥

वृत्तत्वादिगुणाः पञ्च वा षड्वा कच्छपवदुन्नता ग्रन्थयो नाम्ना कच्छपी । [कफवाताभ्याम् । कच्छपोन्नताः कच्छपपृष्ठवदौन्नत्ययुक्ताः ॥]

कर्णस्योर्ध्वं समन्ताद्वा पिटकाकाठिनोग्ररुक् । शालूकाभापनसिका—

कर्णस्योपरिभागे समन्ताद्वा कर्णमाश्रित्य काठिनत्वादिगुणा शालूकेन जलकुसुमकन्देनसदृशा पिटका नाम्ना पनसिका । [कर्णस्योर्ध्वमुपरिष्टान् समन्तान् परितः वाशब्दो विकल्पार्थः। उभयोः पार्श्वयोः समं जायतेनैकास्मिन्नेव कर्ण इति भोजः । उक्तं च । कर्णयोरुपरिष्टाच्च कर्णयोश्च समन्ततः । पिटकां कुरुते राजन् शालूकसदृशां स्थिरामिति । कठिना कठिनस्पर्शा । उग्ररुगधिकतरपीडायुक्ता । शालूकाभा शालूककन्दसदृशा । (शालूकं नीर्बेम्प् ।) पिटका पनसिकासंज्ञः क्षुद्ररोगः ॥]

—शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः ।
हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्दभः ॥

ताभ्यामिति कफवाताभ्यां हनुसन्धौ समुत्पन्नः अल्परुजादिकः शोफो नाम्ना पाषाणगर्दभः ॥

शाल्मलीकण्टकाकाराः पिटकाः सरुजो घनाः।
मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्यां च मुखदूषिका ॥

ताभ्यां चेति कफवाताभ्यामेव शल्मलीकण्टकाकारत्वादिगुणा यूनां यौवनवतां मुखेया पिटका भवन्ति ता नाम्ना मुखदूषिका मेदो गर्भे पूरणे यासां तास्तथोक्ताः चशब्दो भेदः समुच्चयति । [ताभ्यां कफवाताभ्यां यूनां प्रत्यग्रवयसां मुखे वदनस्य बहिर्भागे कपोलललाटनासिकाचिबुकादिप्रदेशे । शल्मलीकण्टकाकाराः शल्मलीकण्टकसदृशाः आकृतिमात्रेणैव सादृश्यम्। सरुजः ईषद्रुजायुक्ताः । घना निबिडाः । मेदोगर्भाः मेदःगर्भेन्तर्भागे यासां । यास्त्वेवं विधास्ताः पिटकाः मुखदूषिकासंज्ञः क्षुद्ररोगः ॥]

तेपद्मकण्टकाज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः ।
चीयते नीरुजैः श्वेतैः शरीरं कफवातजैः ॥

ते पत्मकण्टका नाम्ना ज्ञेयाः यैः कफवातजैः पत्मं कण्टकैरिव शरीरे नीरुजैःश्वेतैश्चीयते सञ्चियिते । [कफवातनिमित्तैः नीरुजै रुजारहितैः श्वेतैः श्वेतवर्णैः यैः पिटकैः कण्टकैः पत्मं पत्मनाळमिव शरीरं चियिते समन्ताव्याप्य-

ते ते पिटकाः पक्ष्मकण्टकसंज्ञाः ज्ञेयाः मुनिभिरिति शेषः य एवंविधः स पक्ष्मकण्टाख्यः क्षुद्ररोगः ॥]

पित्तेनपिटकावृत्ता पक्वोदुम्बरसन्निभा ।
महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥

पित्तेन हेतुना विवृतमुखी वृत्तत्वादिगुणा पिटका भवति सा नाम्ना विवृता । [पित्तेन हेतुना वृत्ता वर्तुळा पक्वोदम्बरसन्निभा पक्वेनोदुम्बरफलेनसदृशी महादाहज्वरकरी महान्तमतिदुस्सहं दाहं सर्वाङ्गीणं तीव्रसन्तापं तथाविधं ज्वरं च करोतीति महादाहज्वरकरी विवृतानना असंवृतमुखी अनेनारम्भसमय एव पाकपूयस्रवणादिकं द्योत्यते। या एवं विधा सा पिटका विवृतासंज्ञः क्षुद्रोगः ॥]

गात्रेष्वन्तश्चवक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ।
मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटका घनाः ॥

गात्रेषु बहिरन्तर्मुखं च याः प्रकरणात् पित्तेन पिटका मसूरप्रमाणाः तद्वर्णा इति मसूरवर्णा लोहिताः घनाश्च भवन्ति तास्तत्संज्ञाः नाम्ना मसूरिकाः। [गात्रेषु पादपाण्याद्यवयवेषु अनेन पादतलं मस्तकं च गृह्यते । वक्त्रस्यान्तरन्तर्मुख इत्यर्थः। चशब्दान्नेत्रश्रोत्राद्यन्यस्रोतांसि च गृह्यन्ते । दाहज्वरान्वित । दाहज्वररुजान्विताः दाहेन ज्वरेण रुजया चान्वितायुक्ताः दाहः सर्वाङ्गीणसन्तापः । अथवा दाहज्वरो दाहादिज्वरः मसूरमात्राः मसूरप्रमाणाः तद्वर्णा मसूरतुल्यवर्णाः लोहिता इत्यर्थः । घना निबडतया निरन्तरप्रसृताः पिटकास्तत्संज्ञाः मसूरिकासंज्ञाः । मसूरिकाया रक्तपित्तजत्वमाहभोजः । उक्तं च । पित्तं शोणितसंसृष्टं त्वचं दूषयते यदा। करोति पिटकां घोरां सर्वगात्रेषु देहिनाम् । तिलसर्षपमाषाणां निष्पावानां तथैव च । तुल्यप्रमाणसंस्थानां ज्वरदाहसमन्विताम् । विद्यान्मसूरिकामेतां पिटकां रक्तपित्तजामिति । उरभ्रस्तु नामानुगतरूपभेदेनास्या अष्टविधत्वमाह । उक्तं च । मसूरिका सर्षपिका अजकाक्षो द्रवस्तथा । कंगुर्विस्फोटकोऽपाकी विसर्पीचाष्टमी स्मृता । सोषकण्डूज्वरां ताम्रां सूक्ष्मामाहुर्मसूरिकाम् । सर्षपाकृतितद्वर्णां दाहपाकरुजावतीम् । रक्ताभमूलां दुस्साधां पित्तात् सर्षपिकां जगुः । कळायसदृशां गाढां शाखा पर्वास्थि शोफिनीम् । दाहक्लेदव्रणामूचु रजकां श्लेष्मपित्तजाम् । कोद्रवं कोद्रवाकारं रक्तपित्तसमुद्भवम् । कङ्गोस्तण्डुलसङ्काशैर्निरन्तरविसर्पिभिः । स्फोटैः श्लेष्मसमुद्भूतैरापूर्णं कंगुरिष्यते । अग्निदग्धैरिव स्फोटैराकीर्णः कफरक्तजः । निर्विपाको विसर्पस्तु विस्फोटक इति स्मृतः । अपाकं विरळं शुष्कं जायते मृत्युसन्निभम् । विसर्पवत्सर्पतिसर्वगात्रे शोफान्विता च ज्वरदाहयुक्ता । विसर्पिणी कायसमानवर्णा कालोपकल्पा कफरक्तजातु । विदाहकम्पातिरुजातिसारैस्तृष्णार्तिहिक्कारुचिकासमोहैः युक्तानि हन्त्याशु मसूरिकान्तर्मुखा च बाह्ये किणसन्निभा च । ज्वरास्यशोषाङ्गविमर्दकासन्धिश्लथत्वारुचिरोमहर्षाः । शिरोर्तिनेत्रामयपीनसाश्च मसूरिकाणां प्रभवन्तिचाग्रे । त्वगक्षिरोगापस्मार राजयक्ष्ममसूरिकाः । दर्शनात् स्पर्शनात् दानात् सङ्क्रामन्ति नरान्नरम् ।

इति । पृथग्दोषसंसर्गसन्निपातरक्तविषद्रुमप्रसवाघ्राणजत्वभेदेनास्या नवविधत्वमाख्यातवान् भरद्वाजः । पृथग्दोषसन्निपातरक्तागन्तुजत्वभेदेन षट्विधत्वमाह वृद्धकाश्यपः । तत्सर्वं ग्रन्थगौरवभयादत्र न लिख्यते ॥

ततः कष्टतरास्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ॥

ततो मसूरिकातः सर्वेण प्रकारेण कष्टतरा महारुजाः स्फोटास्तु आख्यया विस्फोटाः । [कष्टतराः अतिशयितपीडायुक्ताः निरन्तराचितस्फोटसर्वाङ्गतयाऽसनशयनाद्येषु कथञ्चिदलब्धशर्मतयाऽनल्पवेदना युक्ता इत्यर्थः । विस्फोटस्य पित्तजत्वमाहभोजः । पित्तं प्रकुपितं स्थानात्त्वचं बाह्यां समाश्रितम् । करोति त्वग्गतान् स्फोटानग्निदग्धोपमान् बहून् । सर्वदेहाश्रयं जन्तोर्ज्वरदाहसमन्वितान् । नानाप्रकारसंस्थानान् विद्याद्विस्फोटकान् नृप इति । जातूकर्णेपि । ऊषाचोषपरीदाह ज्वराङ्गसदनान्विताः । जायन्ते पित्तवैषम्याद्विस्फोटाः । सर्वदेहगा इति ॥]

यापत्मकर्णिकाकारा पिटका पिटकाचिता ।
सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेवचगर्दभी ॥

वातपित्ताभ्यां या पत्मकर्णिकाकारा अग्रे महती तनुमूला पिटकाभिरन्याभिराचिता पिटका सा नाम्ना विद्धा भवति । ताभ्यामेवेति वातपित्ताभ्यामेव गर्दभीनाम पिटका भवति । अस्याः पत्मकर्णिकाकारत्वं न भवतीत्यर्थात् ॥

मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटकाचिता ।

प्रकरणाद्वातपित्ताभ्यामेवया विपुला विस्तृता उत्सन्ना प्राप्तोत्सेधा सरागाभिरन्याभिः पिटकाभिश्चाचिता सा नाम्ना मण्डला ॥

कक्ष्येति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु सानिलात् ।
पित्तात् भवन्तिपिटका सूक्ष्मालाजोपमाघनाः ।
तादृशी महतीत्वेका गन्धनामेति कीर्तिता ।

सानिलात् प्रधानात् पित्तात् प्रायः कक्षासन्नेषु प्रदेशेषु सूक्ष्मालाजसदृशा घनाश्च पिटका भवन्ति सरोगो नाम्ना कक्ष्या । तादृशीति कक्षासन्नेषु सा निलात् पित्ताद्यामहत्येका पिटका सा नाम्ना गन्धनामा इति कीर्तिता । [प्रायः शब्देनास्योपेक्षया सकलशरीरव्यापकत्वं सूचितम् । कक्ष्यासन्नेषु प्रदेशेषु बाहुपार्श्वादिष्वित्यर्थः । उक्तं च सौश्रुते । बाहुपार्श्वांसकक्षेषु कृष्णाः स्फोटाः सुदारुणाः । पित्तप्रकोपसम्भूताः कक्ष्यामिति विनिर्दिशेत् । इति । तादृशीति । आकृत्या कक्ष्यासदृशी । महती-स्थूला । एका अद्वितीया । एका तु महती इति योजनायामनेकपिटकासध्ये एकस्या महत्त्वमिति च प्रतीयते । एतमर्थं पित्तकारणत्वं चाहधन्वन्तरिः । एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिटकां स्फोटकाचिताम् । त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनामां प्रचक्षत इति ॥]

घर्मस्वेदपरीताङ्गे पिटकाः सरुजोघनाः ।
राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वयाः ॥

घर्मेणा तपेन स्वेदेन वा परीते समायु-

के चाङ्गे देहे सरुजत्वादिगुणायाः पिटकास्ता-नाम्नाराजिकाह्वयाः राजिकासंज्ञाः । राजिकारक्तसर्षपास्ताभिस्तुल्यं वर्णादियासां पिटकानां तास्तथोक्ताः । [क्लेदः स्वेदविध्युक्ततापोपनाहादिजनितः । संस्थानेनैव प्रमाणसिद्धेः पुनरपि प्रमाणकथनं प्रमाणाधिक्ये एतत् भ्रान्तिनिरासार्थम् । अनुक्तकारणत्वादत्राप्यनिलपित्तजत्वमूह्यम् ।]

दोषैः पित्तोद्बणैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत् ।
शोफो पाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्दभः ॥

पित्तोद्बणैस्त्रिभिर्दोषैर्मन्दैश्चिरकारिभिः क्रमेण विसर्पवत्तनुत्वादिगुणः पाकरहितश्चयः शोफो विसर्पति व्याप्नोति स नाम्ना जालगर्दभः ॥

मलैः पित्तोद्बणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणाः
कक्ष्याभागेषुजायन्तेयेऽग्न्याभाःसाग्निरोहिणी ।
पश्चाहात् सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वाहन्ति जीवितम् ।

पित्तोद्बणैस्त्रिभिर्दोषैर्ये ज्वरादियुता मांसदारणाः स्फोटा वर्णदाहव्याप्त्यादिकेनाग्निसदृशाः कक्ष्यासन्नेषु प्रदेशेषु जायन्ते साग्निरोहिणीत्युच्यते । सा चाग्निरोहिणी दोषकोपवशात् पञ्चाहेन सप्तरात्रेण पक्षेण वा जीवितं हन्ति । [पित्तोद्बणैरुद्रिक्तपित्तैर्मलैर्वातादिभिः ज्वरिणः स ज्वरस्य पुरुषस्य । ज्वरिण इति स्फोटविशेषणं वा आमरणान्तं ज्वरकारिण इत्यर्थः । कक्ष्या भागेषु अत्र भागशब्दस्य बहुवचनोक्त्या न केवलं कक्ष्यैव तत्समीपवर्तिनोऽन्येपि प्रदेशा गृह्यन्ते । इक्तं च सौश्रुते । स्फोटाः कक्षांसपार्श्वेषु जायन्ते मांसदारणाः । अन्तर्दाहज्वराकारा दीप्तपावकसन्निभाः । सप्ताहाद्वाद्दशाहाद्वा पक्षाद्वाघ्नन्तिमानवम् । तामग्निरोहिणीं विद्यदसाध्यां सन्निपातत इति । मांसदारिणः मांसदरणशीलाः । अनेनैषामन्तर्मूलत्वं ध्वन्यते । अग्न्याभाः वर्णौष्ण्यादिभिरग्निसदृशाः । य एवंविधा विस्फोटा जायन्ते सा नाम्ना अग्निरोहिणीति प्रसिद्धा । सा पञ्चाहात् पञ्चदिवसात् पूर्वमिति शेषः । सप्तरात्रात् सप्तदिवसात् पक्षात् पञ्चदशदिवसाद्वा जीवितं नाशयति । असाध्यप्रकरणात् पञ्चाहादेः परमिति वा । सन्निपात जाया अप्यस्या असाध्यमर्यादायास्त्रै विध्यकथनमेकैकदोषोद्रेकात् । तत्राशुकारिणः पित्तस्योद्रेककथनात् पित्तवातकफजस्थितिक्रमोपि बोद्धव्यः ॥]

त्रिलिङ्गा पिटका वृत्ताजत्रूर्ध्वमिरिगल्लिका ।

जत्रुण ऊर्ध्वं त्रिलिङ्गात्रिदोषलक्षणा वृत्ता या पिटका सा इरिगल्लिकेत्युच्यते । [अस्या अपि सन्निपातजत्वादुग्ररुग्ज्वरादिसहितत्वं द्योत्यते । उक्तं च धन्वन्तरिणा । पिटकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाज्वराम् । सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिगल्लिकामिति ॥]

विदारीकन्दकठिनाविदारीकक्षवङ्क्षणे ।

कक्षे वङ्क्षणेवा या विदारीकन्दवत् कठिना पिटका सा विदारी नाम्ना । [अत्रापि त्रिलिङ्गत्वमूह्यम् । ऊक्तं च धन्वन्तरिणा । विदारीकन्दवद्वृत्ता कक्षवङ्क्षणसान्धिषु । वि-

दारिका सा विज्ञेया सरुजा सर्वलक्षणा इति ।]

मेदोनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांससिराश्रयैः ।
भिन्नोवसार्ज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोद्धणोनिलः ॥
मांसं विशोष्यग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ।
दुर्गन्धिरुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततोमलाः ॥
तांस्रावयन्ति निचितां विद्यात्तच्छर्करार्बुदम् ।

स्नाय्वाद्याश्रयैर्मेदः प्रभृतिभिः प्रथमं ग्रन्थिर्भवति । ततः स एव स्वयं भिन्नो वसादिसदृशं स्रवेत् । तत्र स्रावयुक्ते ग्रन्थावनिलो वायुरुद्धणः प्राप्तबलो मांसं विशोष्य ग्रथितां कठिनां शर्करामुपपादयेत् । ततोनन्तरं मला वातादयो निचिता वृद्धाः सन्तः तां शर्करां दुर्गन्धत्वादियुक्तं रुधिरं स्रावयन्ति तस्य रोगस्य शर्करार्बुदमिति संज्ञा । [स्नायुमांससिराश्रयैः स्नायुर्मांसं सिराश्च आश्रयो येषां तैः मेदोनिलकफैः कृतो यो ग्रन्थिः सः स्वयं भिन्नः वसाज्यमध्वाभं वसाघृतमधुनिभं यत् किञ्चित् स्रवेत् । तत्र तस्मिन् काले अनिल उद्धण आस्रावाल्लब्धावकाशतया वृद्धिंगतः मांसं विशोष्यशोषयित्वा ग्रथितां ग्रथनात् काठिन्ययुक्तां शर्करां शर्करा तुल्यत्वाच्छर्करां (शर्करावत् कल्ल् ।) उपपादयेत् परिणामयेत् ततोनन्तरं मलावातादयो (निचितामिति पाठः ।) निचितां वृद्धां तां शर्करां दुर्गन्धि दुर्गन्धयुक्तं क्लिन्नं क्लेदयुक्तं नानावर्णं सन्निपातजत्वात् सङ्कीर्णवर्णं रुधिरं रक्तं स्रावयन्ति शर्करातः सिरामुखेन स्रावयन्तीत्यर्थः । उक्तं च । दुर्गन्धं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः स्रवन्ति सहसा रक्तं विद्यात्तच्छर्करार्बुदमिति । यदेवंविधं तच्छर्करार्बुदं विद्यात् ॥]

पाणिपादतलेसन्धौ जत्रूर्ध्वंवोपचीयते ।
वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थि स्तद्वत्बह्वणुभिर्मुखैः ॥
रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यैर्वल्मीकोसौसमस्तजः ।

पाणिपादतलादिके ग्रन्थिरुपचयं प्राप्नोति । तद्वदिति शर्करार्बुदग्रन्थ्युक्त हेतुना । वल्मीकवत् पिपीलिकास्थाणुवत्क्रमवृध्या च बहुभिरणुभिश्च रुग्दाहाद्याढ्यैर्मुखैरुपलक्षितः । असौरोगो नाम्ना वल्मीकः । अस्य पूर्वस्माद्विशेषः समस्तजत्वं सन्निपातजत्वम् । [पाणितले पादतले सन्धौ कक्षादिके जत्रूर्ध्वं जत्रोरुपरिभागे वा वल्मीकवत् वल्मीकसदृशं ग्रन्थिर्ग्रथितः शोफः तद्वद्वल्मीकवत् बह्वणुभिः बहुभिरसंख्यैरणुभिः सूक्ष्मैः रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यैः रुगादिपरिपूर्णैर्मुखैः पूयोद्गमनद्वारैः शनैर्मन्दं मन्दं उपचीयते उपचयं प्राप्नोति उपचयोवृद्धिः समस्तजः सन्निपातजः असौवल्मीकः वल्मीकाख्यः क्षुद्ररोगः ॥]

शर्करोन्मथिते पादेक्षते वा कण्टकादिभिः ।
ग्रन्थिकीलवदुत्सन्नो जायते कदरं तु तत् ॥

शर्करया शिला खण्डिकया पाद उन्मथिते अथवा कण्टकादिभिः क्षते कीलवत् सोत्सेधो ग्रन्थिर्जायते तत्तुकदरं नाम्ना भवति । [शर्कराभिरुन्मथिते कृतोन्मथने निरन्तरनिचितशर्करा प्रदेशाटनादित्यर्थः । कण्टकादिभिः आदिशब्देन निशिताग्रदारुशकलादिपरिग्रहः ।

क्षते व्रणिते वा शब्द उन्मथनक्षतयोर्विकल्पार्थः । पादे पादतले कीलवत् उत्सन्न उन्नतः ग्रन्थिर्जायते । कीलसाम्येन निखातकीलवद्त्यन्तवेदनाकरत्वं च द्योत्यते तत् तुर्विशेषेकदरं कदराख्यः क्षुद्ररोगः ॥]

वेगसन्धारणाद्वायुरपानोपानसंश्रयम् ।
अणूकरोति बाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शकृत् ॥
कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदोमतः ।

अपानाख्यो वायुर्वेगरोधाद्धेतोरपानसंश्रयं गुदसंश्रयं मार्गं बाह्यान्तरणूकरोति सङ्कोचयति । ततः अणूकरणाद्धेतोरस्य पुंसः शकृत् पुरीषं कृच्छ्रान्निर्गच्छति । अयं व्याधिर्नाम्ना रुद्धगुदोमत आचार्याणाम् । [वेगसन्धारणात् अधो वातपुरीषादिवेगधारणात् कुपितः अपानोवायुर्गुदाश्रयः अस्य गुदस्य बाह्यान्तर्मार्गं वलीत्रितयमित्यर्थः । अपानसंश्रयः इति च पाठः ॥]

कुर्यात् पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ।
चिप्पमक्षतरोगं च विद्यादुपनखं चतम् ॥

पित्तानिलं कर्तृनखमांसे सरुग्ज्वरं पाकं कुर्यात् । तस्य रोगस्य चिप्पमित्यक्षतरोगमित्युपनखमिति च नामत्रयम् । [पित्तं चानिलश्च पित्तानिलं अत्र सर्वोपि द्वन्द्वः समाहारार्थ एकवत् स्यादिति द्वन्द्वस्यैकवत् भावः स नपुंसकमिति नपुंसकत्वं च । नखमांसे नखसम्बन्धिन्यन्तर्बहिर्मांसे सरुग्ज्वरं रुग्ज्वरोपेतं पाकं कुर्यात् । तं रोगं चिप्पाख्यमक्षतरोगाख्यमुपनखाख्यं च विद्यात् जानीयात् ॥]

कृष्णोभिघाताद्रूक्षश्च खरश्चकुनखोनखः ।

अभिघाताद्धेतोर्यः कृष्णो रूक्षः खरश्च नखो भवति सरोगो नाम्ना कुनखो भवति । [स्खलनशिलादार्वादिपतनजनितादभिघाताद्धेतोः ॥]

दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् कण्डूक्लेदान्वितान्तराः
अंगुल्योऽलसमित्याहुः

दुष्टकर्दमस्य संस्पर्शात् कण्ड्वादियुता अंगुल्यः अलसमित्याहुः । [दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् कृम्यादिदूषितमलनयनस्पर्शशीलनात् अत्र कफपित्तकारणत्वं शास्त्रान्तरादवगन्तव्यम् । उक्तं च । दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् पादांगुल्यन्तरे व्रणम् । कण्डूपा क्लेदकोथाढ्यं स पित्तः कुरुते कफ इति ॥]

तिलाभांस्तिलकालकान् ।
कृष्णानवेदनां स्त्वक्स्थान् मशांस्तानेव चोन्नतान् ।
मशेभ्यस्तून्नततरान् च नीकीलान् सितासितान्
तथाविधो जतुमणिः सरुजो लोहितस्तुसः ।

कृष्णादिगुणान् त्वक्स्थान् तिलाभान् तिलकालकानाहुः । [तिलाभान् तिलप्रमाणान् । उक्तं च शास्त्रान्तरे । कृष्णास्तिलप्रमाणाये नीरुजाः पिटकाः समाः । वातपित्तप्रकोपेन तान् विद्यात्तिलकालकानिति ।] उन्नतांस्तानेवमशानाहुः । [उन्नतान् किञ्चिदुत्सन्नान् तांस्तिलकालकान् एव शब्देनाकृतिमात्रस्य विशेष इति द्योत्यते । उक्तं च । अवेदनं स्थिरं चैवयत्तु-

गात्रे प्रजायते । माण्वत्कृष्णमुत्सन्नं तद्वातान्मशमादिशेदिति ।] तेभ्योऽप्युन्नततरान् सितासितान् चर्मकीलानाहुः । [सितासितान् कांश्चित् सितान कांश्चिदसितान् । अर्शो निदानोक्तचर्मकीलात्तु सितासितत्वं विशेषः ।] तथाविधः सरुजो लोहितश्चय: स नाम्ना जतुमणि: । [तथाविधः चर्मकीलतुल्यः । सहजो लोहित इति च पाठः । सजतुमणिस्तुर्विशेषे । सहजः देहेन सहजातश्चेल्लोहितो रक्तवणः ॥]

कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम्।

शरीरे यत्कृष्णं वा सितं वा सहजं समं मण्डलं तल्लाञ्छनमित्युच्यते । [सहजातं सहजम् । समं निम्नोन्नतत्वरहितम् ।]

शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखेतनु ।
श्यामळमण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥

शोकादिकुपिताद्वातपित्तात्तनुत्वादिगुणं यन्मुखे मण्डलं तन्नाम्ना व्यङ्गम् । तदेववक्त्रादन्यत्र देशे स्थितं नीलिकेतिनामलभते । सा च स्वरूपा विशेषान्न रोगान्तरम् । [व्यङ्गनीलिकयो: संज्ञा भेदस्य स्थानमात्रजनितत्वाद्वक्ष्यमाण. षड्त्रिंशत्सख्यायामेकत्वेनैव संख्यानं कायम् । न पृथक्त्वेन ॥]

परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावं च मारुतात् ।
पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमत्कफात्।
रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं सोषं चिमिचिमायते ॥

तव्यङ्गं मारुतात् परुषादिरूपम् ताम्रपर्यन्तमानीलं च पित्तात् । श्वेतपर्यन्तं कण्डुमच्च कफात् । रक्तपर्यन्तादिरूपं रक्ताव्यङ्गं भवति । सह ऊष्मेण खेदारतिमता प्रादेशिकेन दाहेन वर्तत इति सोषम् । [पितानिलजे व्यङ्गेऽकफरक्तयोरुद्रेककथनमयुक्तमिति चेन्न ब्रूमः । आश्रयिभावनतोऽपि ह्याश्रयदोषाश्रयाद्रुधिरम् । व्यङ्गे निलपित्तकृतेऽप्याद्याधिक्येन दर्शये द्रूपम्। इत्यादि वचनात्तदपि युक्तमेव ॥]

वायुनोदीरितः श्लेष्मात्वचं प्राप्यविशुष्यति ।
ततस्त्वग्जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ॥
अल्पकण्डूरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तितः ।

वायुना उदीरितः स्थानात् क्षिप्तः श्लेष्मात्वचं प्राप्य वायुनैव शुष्यति । ततस्त्वक् पाण्डुत्वादिगुणा जायते सम्पद्यते । सा प्रसुप्तितः अचैतन्याद्धेतोः प्रसुप्तिरित्युच्यते । [ततस्तस्माद्धेतोः त्वकपाण्डुः पाण्डरवर्णाक्रमेण विचेतना च भवति । यदायदापवनोदीरितेन त्वग्गतेन शुष्केण श्लेष्मणात्वक्पूर्यते तदातदा निरवकाशतया तत्र रक्तादिवहनाभावाच्चेतनाहानिः स्यादिति क्रमार्थः । त्वचश्चेतना स्पर्शविज्ञानं तेन हीनाविचेतना ॥]

असम्यग्वमनोदीर्ण पित्तश्लेष्मान्न निग्रहैः ।
मण्डलान्यति कण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥
उत्कोठः सोनुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।

असम्यग्वमनेनोदीर्णयोः पित्तश्लेष्मणोरन्नस्य च निग्रहेण वेगधारणेन देहेऽति कण्डुत्वादियुक्तानि मण्डलानि भवन्ति । एष च रोग उत्कोठ इत्यभिधीयते । स एवानुबन्धः

सन् कोठ संज्ञां लभते । [अल्पवीर्येणाल्पमात्रेण वा वमनद्रव्येण कृतं वमनमसम्यग्वमनं तेनान्तः सञ्चलद्यनिर्हर्तुमसमर्थतया उन्मुखीकरणमुदीर्णता । पित्तश्लेष्मणोर्निग्रहः पुनर्वमनविरेचनाभावः । अन्ननिग्रह उपवासः । स एवोत्कोठो ज्वराद्यनुबन्धयुक्तश्चेत् कोठः । मण्डलानामेवान्योन्यानुबन्ध इति केचित् ॥]

प्रोक्ताः षड्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः।
यान्विज्ञायनसम्मुह्येच्चिकित्सायां चिकित्सकः

॥ इत्युत्तरे षड्त्रिंशोध्यायः ॥

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेण एते अजगल्लिका, यवप्रख्याऽ, ऽन्त्रालजी, कच्छपी, पनसिका, पाषाणगर्दभ, मुखदूषिका, पद्मकण्टक, विवृता, मसूरिका, विस्फोट, विद्धा, गर्दभी, मण्डला, कक्ष्या, गन्धनामा, राजिका, जालगर्दभाऽ,ऽग्निरोहिणीऽ, रिगाल्लिका, विदारी, शर्करार्बुद, वल्मीक, कदर, रुद्धगुद, चिल्प, कुनखाऽऽ, लस, तिलकालक, मश, चर्मकील, जतुमणि, लाञ्छने, व्यङ्ग, प्रसुप्त्यु, त्कोठाख्याः षड्त्रिंशत्क्षुद्ररोगा विभागश उक्ताः । यान् विज्ञाय भिषक् चिकित्सायां न सम्मुह्येदिति ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे षड्त्रिंशोध्यायः ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

क्षुद्ररोगप्रतिषेधम् ।

उक्तक्रमेणैव क्षुद्ररोगाणां चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(क्षुद्ररोगाणामजगल्लिकादीनां प्रतिषेधश्चिकित्सास्मिन्नुच्यत इति क्षुद्ररोगप्रतिषेधः । शेषं पूर्ववत् ॥)

अजगल्लिकामपक्वां जलौकोभिर्ग्राहयेत् ।
यवक्षारशुक्तिसौराष्ट्रीकल्कैश्चलेपयेत् ॥

अपक्वायामजगल्लिकायां जलौकसो यवक्षारादिभिश्च लेपः ॥

यवप्रख्यादीन् पाषाणगर्दभान्तान् स्वेदयित्वा सुरदारुकुष्ठमनशिलालैर्लेपयेत् ॥

यवप्रख्यादीनां पञ्चानां प्रकरणादपक्वानां यथार्हः स्वेदः । सुरदार्वादिभिश्च लेपः । (यवप्रख्यादीनां भिन्नरूपत्वेपि कफवातजत्वसाम्येन कारणैक्यात् ग्रथनसाम्येन विलायनीयत्वाच्च क्रियैकत्वकथनम् ॥)

पक्वांस्तु सहाजगल्लिकया व्रणवदुपाचरेत् ॥

पक्वांस्तु यवप्रख्यादीन् सहाजगल्लिकये-

त्य जगल्लिकामपि पक्वामेवं षड्व्रणप्रतिषेधोक्तचिकित्सयोपचरेत् ॥

मुखदूषिकां लोध्रतुवरिकाभ्यां वा प्रदिह्यात् । वटपत्रनाळिकेरशुक्तिभ्यां वा सैन्धववचाक्षिभेषजसिद्धार्थकैर्वा । एवमशान्तौ छर्दयेत् । ललाटे च सिरां विध्येत् ॥

मुखदूषिकासु लोध्रं तु वरिकाभ्यां वा लेपो वटपत्रनाळिकेरफलशुक्तिभ्यां वा सैन्धवादिभिर्वा । लोध्रमक्षिभेषजम् । तुवरिका आढकी । एवं लेपे नाशान्तौ छर्दनं सिराव्यधश्च ॥

पद्मकण्टकेषु निम्बाम्बुवान्तं निम्बोदकसिद्धं सर्पिः सक्षौद्रं पाययेत् । निम्बारग्वधकषायेणचोद्वर्तनम् ॥

पद्मकण्टकेषु निम्बक्वाथेन वमनं ततो निम्बक्वाथसिद्धस्य सर्पिषः पानं निम्बारग्वधयोः कषायेण चूर्णेनोद्वर्तनं च । [निम्बस्यत्वगारग्वधस्यमूलत्वक् च ॥]

[कारणानां पित्ताद्विनाऽभावाद्रोगाणां प्रायेण स्वरूपसाम्याच्च विवृतादीरिगल्लिकान्तानां क्रियामेकीकृत्याह ॥]

विवृतादीन् जालगर्दभान्ता निरिगाल्लिकां च पित्तविसर्पवच्चिकित्सेत् ॥

विवृतादी निरिगाल्लिकां च चिकित्सितोक्त पित्तविसर्पवत् चिकित्सेत् । [विवृतादीन् विवृता मसूरिका विस्फोटविद्धा गर्दभीकक्ष्यागन्धनामराजिकाजालगर्दभा निरिगल्लिकां चेति दशक्षुद्ररोगान् पित्तविसर्पवत् पित्तविसर्प इव कमलोत्पलादिप्रलेपादिना चिकित्सेत् अन्ये तु पित्तविसर्पवदित्यस्यार्थमेवमाहुः पित्तवद्विसर्पवच्च शास्त्रान्तरेषु क्रियाविशेषदर्शनात् केषां चित् पित्तहरं केषां चिद्विसर्पहरमिति । अनेन विसर्पेषु सामान्येनोक्ता लङ्घनरूक्षणरक्तावसेकवमनविरेचनादिकाः क्रियाद्योत्यन्ते । उक्तं च । मसूरिकाग्ररूपेषु लङ्घनं वमनं ततः यष्टीमधुकनिम्बत्वगम्बुभिः सितयानुच विरेचनं त्रिवृच्चूर्णयुक्तया वाऽविपत्तिना । अन्ये मसूरिकायां कफविसर्पकुष्ठहरं प्रलेपादिक्रियाविधिमुपदिशन्ति विस्फोटचिकित्सां च । विस्फोटेषु च सर्वेषु लङ्घनं पूर्वमाचरेत् । न रसेन विना केपि विस्फोटाः सम्भवन्ति हि । इति । मसूरिकाविस्फोटयोर्विंशतिदिनात् पूर्वं स्नानाभाव उक्तः पूज्यवाभ्यज्य च स्नाया त्रिंशतेर्दिवसात् परम् । प्राप्ते स्नानदिनेऽगारं मुञ्चेयुर्गेहवासिनः । अन्यथा तान् विशेत् प्रायो मसूरीत्याह काश्यपः । इति । अष्टविधाया मसूरिकायाश्चिकित्सा समानतन्त्रादवगन्तव्या ॥]

विशेषतोराजिकामपाकशर्करामूर्वाकण्टकशर्कराभिः क्षीरपिष्टाभिर्लेपयेत् । अभीक्ष्णं च मृजाशीलनम् । जालगर्दभे धात्रीफलान्युपयुञ्जीत ॥

विशेषत इत्यादिना राजिकायाः साधनसमुच्चयः । अपाकशर्करादिभिः क्षीरपिष्टैर्लेपः - अपाकशर्करा कुम्भकारचुल्ली दग्धशर्करा । कण्टशर्कराङ्गणमृत् । अभीक्ष्णमत्यर्थं मृजाशीलनं

संशोधनसेवा । जालगर्दभे धात्रीफलान्यामलकान्युपयुञ्जीत विशेषत इत्यर्थात् ॥

अग्निरोहिणीमपि प्रत्याख्याय पित्तविसर्पवदुपाचरेत् । पक्वां तु मधुरवर्गसिद्धेन सर्पिषा रोपयेत् ॥

अग्निरोहिणीमपीत्यसाध्यत्वाङ्गीकरणे । प्रत्याख्यायनसिध्यतीत्युक्त्वा । (प्रत्याख्याय-निराकरणं कृत्वा। साध्येत वा नवेत्युक्त्वेत्यर्थः।) पक्वामित्यग्निरोहिणीम् ॥

विदारिकां जलवासिनीभिर्ग्राहयित्वा विल्वमूलनगवृत्तिकवर्षाभ्वजकर्णपलाशकल्केन प्रलिम्पेत् । अनुपशाम्यन्तीं त्वभ्यज्य स्वेदयित्वा विम्लापयेत् । पक्वां शस्त्रेण विदार्यनिम्बतिलपटोलकल्केन प्रच्छाद्य बध्नीयात् । क्षीरिवृक्षकदरखदिरकषायो व्रणप्रक्षाळनम् । शुद्धां मधुरकषायसंस्कृतेन तैलेन रोपयेत् ॥

विदारिकायां पूर्वं जलौकसः ततो विल्वमूलादिपलाशान्तकल्केन प्रलेपः । नगवृत्तिकः सुबोधः । पलाशं पत्रम् । विम्लापनं मर्दनेन विलायनम । पक्वामिति तामेव विदारिकाम । शुद्धामिति तामेव । (नगवृत्तिकवर्षाभूविल्वमूलैरिति सुश्रत पाठः । नगवृत्तिकः जिंगाणम् । गुडगनिकेति लोके । वृश्चिकाळीत्यन्ये । अजकर्णः सर्जः । पालाशः शठो । इति श्रीडल्लणकृते निबन्धसंग्रहे ॥)

शर्करार्बुदं मेदोर्बुदवदुपाचरेत् ॥

शर्करार्बुदे ग्रन्थ्याद्युक्तमेदोर्बुदवच्चिकित्सा ॥

(वल्मीकस्य देशभेदरूपजानितमसाध्यत्वं दर्शयति ॥)

वल्मीकं हस्तस्य पादस्य चोपरिष्टान्मर्मणि वा जातं प्रवृद्धमतिबहुच्छिद्रावृतं सशोफं च वर्जयेत् ॥

हस्तस्येत्याद्यसाध्यवल्मीकस्य लिङ्गम् ॥

अतोन्यथा तु प्राक् कृतशुद्धेः शोणितमपहरेत् । सक्तुपललवणगुळूच्यारेवतश्यामादन्तीकुलत्थिकामूलैर्लेपयेत् ॥

अतो साध्यलक्षणादन्यथा वैपरीत्ये वल्मीकवतः प्राक्पूर्वं कृतसंशुद्धेर्विहितवमनविरेकस्य शोणितं यथोपपत्त्यवसेचयेत् । ततः सक्त्वादिभिरारेवतादिमूलयुक्तैर्लेपयेत् । आरेवतः कर्णिकारः । श्यामा त्रिवृत् । दन्ती नागदन्ती । कुलत्थिका द्वितीया त्रिवृत् ॥

पक्वे तु सर्वां गतिं दुष्टमांसानि च शस्त्रेण सम्यक्शोधयित्वाग्निना क्षारेण वा दहेत् ।

पक्वेत्विति वल्मीके । सर्वाङ्गतिमशेषां नाडीम् । सुबोधम् । (पक्वे प्राप्तपाके तुर्विशेषे अनन्तरोक्तादुपक्रमादस्य शस्त्रसुखसाध्यत्वं विशेषः । शस्त्रेण मण्डलाग्रादिना सर्वामशेषां गतीं नाडीं दुष्टमांसानि च सम्यक् शस्त्रकर्मोक्तविधानेनामूलतः शोधयित्वा छित्वेत्यर्थः । अ-

ग्निना क्षारेण वा दहेत । वा शब्द अग्निक्षार योर्विकल्पार्थः । उन्नतमग्निना अन्नतं क्षारेण च दहेदिति भावः ।।)

सुशुद्धे तु व्रणे भल्लातकमनःशिलालैलाकालानुसार्यगरुचन्दनैर्निम्बतैलं रोपणार्थं श्रपयेत् ॥

शुद्धे च वल्मीकव्रणे निम्बतैलं भल्लातकादिभी रोपणार्थं श्रपयेत् । कालानुसारीतगरम् ॥

कदरं शस्त्रेणोत्कृत्य स्नेहेन दहेत् ॥

कदराख्ये सुबोधम् । स्नेहेन दाहयोग्येन । (कदराख्यं क्षुद्ररोगं शस्त्रेण वृद्धिपत्रादिना उत्कृत्य छित्वा स्नेहेन अग्निसन्तापाद्दाहयोग्येन पादतलमुन्नाम्य तस्य व्रणस्य परितो माषकल्केन दृढां पाळीं कृत्वा स्नेहेन तां पूरयित्वा दहेत् ।।)

रुद्धगुदे निरुद्धमणिवच्चिकित्सा ॥

निरुद्धमणिर्गुह्यरोगे वक्ष्यते तदुक्ता चिकित्सारुद्धगुदे । (रुद्धगुदाख्ये क्षुद्ररोगे गुह्यरोगप्रतिषेधे वक्ष्यमाणनिरुद्धमणिक्रियावत् चिकित्सितं कार्यम् । पुनः पुनः स्थूलतरस्नेहाक्तजातुषनाडीविन्यासानिलापहस्नेहपरिषेकादिभिर्गुदस्रोतः क्रमेण वर्धयेदित्यर्थः ।।)

चिप्पं शोणितावसेकसंशोधनैरुपाचरेत् । व्यपगतोष्माणश्चैनमुष्णाम्बुना परिषिच्य यथायोगं शस्त्रेण परिकर्त्यापनयेत् ॥

चिप्पे सुबोधम् । परिकर्त्योपकर्षे । (एनं चिप्पाख्यं रोगं दुष्टरक्तमोक्षणेन ऊष्मा पित्तादतेनास्तीत्युक्तत्वात्तन्निर्हरणपरमौषधेन विरेचनाख्येन संशोधनेन च व्यपगतोष्माणं जितोष्माणं कृत्वानन्तरमुष्णोदकेन परिषिच्य शस्त्रेण यथायोगं परिकर्त्य परितो नखशस्त्राग्रेण मांसाद्विश्लेष्य षडगुलेन सन्दंशेनामूलतो दृढं गृहीत्वा सम्यगुत्पाट्यापनयेत् ।।)

ततो रसाञ्जनरोचनानेपाळीतेजोह्वाकल्कैरम्लपिष्टैः शोधयित्वा कालेयकागरुहरिद्रारसाञ्जनसिद्धेन तैलेन रोपयेत् । मधुरकषायसिद्धेन वा । अल्पावशिष्टं च सर्जरस चूर्णेन पूरयेत् ॥

ततोनन्तरं रसाञ्जनादिभिः शोधनो लेपः । नेपाळी मनःशिला । कालेयकादिसिद्धं तैलं रोपणम् । कालेयकं पीतचन्दनम् । मधुरद्रव्यसिद्धेन वा तैलेन रोपयेदिति सम्बन्धः । अल्पावशिष्टं रूढप्रायम् । (तन्त्रान्तरे चोक्तम् । चिप्पं शोणितसेकेन शोधनैश्चाप्युपाचरेत् । गतोष्माणं तथा चैनमुष्णोदपरिषेचितम् । शस्त्रेण तु यथायोगमुत्कृत्य स्रावयेद्व्रणम् । शिला तेजोवती चैव रोचना च रसाञ्जनम् । कल्कैरेतैश्च सम्पिष्टैः शोधयित्वा व्रणं ततः । हरिद्रागुरुकालीयकल्कैश्च सरसाञ्जनैः । सिद्धेन तिलतैलेन ततः कुर्वीतरोपणमिति । कालीयकं कृष्णचन्दनम् ।।)

कुनखमपि मदुष्टमेवमेवोपक्रमेत् ॥

कुनखमपीति चिप्पचिकित्सितसमुच्चये ।

(प्रदुष्टमभिघातादिनान्तर्मांसविश्लेषोच्चालितदुष्टास्रसंश्लेषात् कुत्सितत्वमागतं नखमप्येवमेव चिप्पवदेव नखोत्पाटनादिकेन शस्त्रकर्मणोपक्रमेत् चिकित्सेत् ॥)

अलसेत्वम्लकाञ्जिकावसिक्तौ चरणौ निम्बतिलपटोलीकासीसरोचनाकल्केना लेपयेत् । निदिग्धिकारससिद्धेन सर्षपतैलेनाभ्यज्य रोचनाकासीसमनःशिलाचूर्णैः प्रतिसारयेत् ॥

अलस इत्यादि सुबोधम् । (अलसाख्ये क्षुद्ररोगे तु अम्लेन काञ्जिकेन धान्याम्लेनावसिक्तौ परिषिक्तौ चरणौ निम्बादिकल्केना लेपयेत् । कासीसं तुत्थम् । प्रतिसारणं घर्षणम् ॥)

तिलकाळकान् मशांश्च सूर्यकान्तेनाग्निना वा दहेत् क्षारेण वा । चर्मकीलं जतूमणिं च तद्वच्छस्त्रेणोत्कृत्य ॥

तिलकालकादिषु सूर्यकान्तव्यवहितैः सूर्यरश्मिभिर्दाहोऽग्निना वा क्षारेण वा । (तिलकाळकाख्यान् मशाख्यांश्च रोगान् अर्ककिरणसन्तप्तेन सूर्यकान्तेनाग्निना वा तयोस्त्वङ्मांसाश्रयतया पद्मपत्रतनुना मृदुक्षारलेपेन वा दहेत्।) चर्मकीलं जतूमणिं च तद्वदिति सूर्यकान्तादिना दहेदिति सम्बन्धः । न तु प्रथममेवापितु शस्त्रेणोत्कृत्य । (चर्मकीलाख्यं जतूमणिसंज्ञितं च । जतूमणिरित्य प्राणिजातेर्वारज्वादेरित्यूङ् । शस्त्रेण वृद्धिपत्रादिना उत्कृत्य मूलतश्छित्वा तद्वत् सूर्यकान्ताद्यन्यतमेन दहेत्।।)

लाञ्छनादित्रयाणामपि रक्तदोषजत्वसाम्याच्चिकित्सामेकीकृत्याह ॥

लाञ्छनव्यङ्गनीलिकासु यथासन्नां सिरां विध्येत् । क्षीरिवृक्षवल्ककल्कैश्च क्षीरपिष्टैर्लेपयेत् । बलातिबलामधुकहरिद्राभिर्वा । मधुकागरुपयस्याकालीयकैर्वा । तरुणकपित्थतिन्दुकरजनीभिर्वा । अम्लिकामूलेन वा। सूकरदंष्ट्रया वा मधुघृतयुक्तया ॥

लाञ्छनादित्रये आसन्नाया अप्रतिषिद्धायाः सिराया व्यथनम् । पञ्चलेपयोगाः सुबोधाः । पयस्या क्षीरिका । कालीयकं कृष्णचन्दनम । तरुणकपित्थोऽजीर्णकपित्थतरुः । अम्लिका चुक्रिका तस्या मूलम् । इति लाञ्छनादित्रय साधारणम । [पूर्वोक्तं व्यङ्गनीलिकयोरपृथक्त्वं तु सम्ख्यानां षट्त्रिंशत्त्वापादनायैव । अत्र नीलिकाग्रहणं स्थानभेदजनितसंज्ञान्तरतया चिकित्सान्तरभ्रान्तिपरिहारार्थम् ।]

(लाञ्छनादित्रयस्य सामान्यचिकित्सामुक्त्वा तेषु व्यङ्गस्य विशेषचिकित्सामाह ॥)

विशेषेण व्यङ्गेष्वसृक्स्रावपूर्वमर्जुनपरिपोटैर्लेपः । क्षौद्रेण वा पिष्टा मञ्जिष्ठा । अजाक्षीरेणवार्द्रदाडिमत्वक् । तेनैव वा बालामलकं गोमूत्रेण सप्ताहं स्थितम् । दधिमण्डेन वा कालेयकलोध्रोत्पलाकिञ्जल्कम् । नवनीतेन वा श्वेताश्वखुरजमषी ॥

विशेषतस्तु व्यङ्गेषु रक्तस्रावं कृत्वा अर्जुनतरोः परिपोटैः स्वयं जीर्णत्वग्भिर्लेपः । सु-

बोधम । मञ्जिष्ठाक्षौद्रेण । आर्द्रडाडिमत्वगजाक्षीरेण । बालामलकं तेनैवाजाक्षीरेण । किम्भूतमामलकमाह । गोमूत्रेण सप्ताहं स्थितम । कालेयकादिकं दधिमण्डेन । कालेयकं पीतचन्दनम् । श्वेताश्वखुरजक्षारो नवनीतेन । (श्वेता श्वेतवचा । अश्वखुरः कृष्णशंखपुष्पी । (नि) गिरिकर्ण्यपरा नीला वाजिखुरा व्यक्तगन्धकुसुमा च । अश्वखुरा तुरगखुरप्रतिमास्याच्छंखिनीकृष्णा । श्लक्ष्णपिष्टाश्वखुरप्रलिप्तसंशुष्कतान्तवक्तताज्यसिक्तप्रज्वलितवर्युद्भवयामध्या लेपः। न तु शंखपुष्पीमेव दग्ध्वोत्पन्नया । अश्वखुरेण कृतामषीति वा ।) इति सामान्येन व्यङ्गेषु ॥

तत्रेत्यादिना व्यङ्गेषु वातादिविशेषेणाह ॥

तत्रापि वातजेषु देवदारुदुरालभाबृहतीमञ्जिष्ठामूर्वापामार्गत्रायन्तीत्रायमाणा शुकनसाबलाविदारीयवबदरकुलत्थबिल्वोत्पलशतावरीदर्भमूलक्वाथे शृङ्गीविडङ्गगर्भं घृतं विपक्वमधोभक्तं पानमभ्यङ्गं नावनं च सायं योजयेत् ॥

तत्रापि तेष्वपि वातजेषु व्यङ्गेषु देवदार्वादिक्वाथे शृङ्गीविडङ्गं गर्भं दत्वा विपक्वं घृतमधोभक्तं भोजनादूर्ध्वं पाने योजयेत् तदेवाभ्यङ्गे नावने च सायं योजयेत् ॥

प्रलेपं च न्यग्रोधदेवदारुहरीतकीपूतीकरञ्जमदनफलचूर्णैर्घृतयुक्तैः । बदरमज्जाकोद्रवलाजचूर्णेन वा सघृतेन । श्वेतचमरास्थि तालपत्रीस्तन्यमधुघृतैर्वा ॥

न्यग्रोधादीनां चूर्णैर्घृतयुक्तैः प्रलेपं च योजयेत् । बदरमज्जादिचूर्णेन वा सघृतेन । श्वेतचमरास्थ्यादिभिर्वा । चमरोनाम मृगः तस्य श्वेतवर्णस्यास्थि । तालपत्री मौसली ॥

पैत्तेषु बलामधुकमागधिकाक्षीरकाकोलीस्वगुप्ताफलकाकमाचीतुकाह्वाभिः सपयः सर्पिः सिद्धं पूर्ववत् प्रयोजयेत् ॥

पित्तव्यङ्गेषु बलादिभिः सक्षीरं सिद्धं सर्पिः पूर्ववदित्यधोभक्तमभ्यङ्गे नावने च सायं योजयेत् ॥

मृद्वीकाश्वेतपाकीखर्जूरपरूषकसौवीरबदरद्धिमेदापुनर्नवकशेरुकाप्रवाळविद्रुममृणाळैर्वा सक्षीरैः ॥

सक्षीरैर्मृद्वीकादिभिर्विपक्वं सर्पिर्वा पूर्ववत् प्रयोजयेत् ॥

उपस्निग्धंचैनमिक्षुरसेनोभयतो विरेचयेत् ॥

एवं च सर्पिः प्रयोगेणोपस्निग्धमेनमिक्षुरसेन कल्पोक्तविधिनोभयत ऊर्ध्वमधश्च विरेचयेत् ॥

कृतरुधिरावसेचनानेतांश्च व्यङ्गान् मधुकशारिवा बलाचन्दनलोध्रोत्पलैर्घृतयुक्तैरालेपयेत । प्रपौण्डरीकमधुकपद्मकनीलोत्पलशारिबाकदळीमूलप्रवाळसुवर्णगैरिकैर्वा । शीतमधुरमन्नपानं प्रवातमहः स्वप्नंसौमनस्यं च सेवेत ॥

एतांश्च पित्तव्यङ्गान् रुधिरं स्रावयित्वा मधुकादिभिर्घृतयुक्तैरालेपयेत् । प्रपौण्डरीकादिभिर्वा घृतयुक्तैः । प्रवालं विद्रुमम् । शीतमधुरान्नपानादिकं च सेवेत ॥

कफजेषु दशमूलदेवदारुहरीतकीश्वदंष्ट्रामलकीकाथे मुस्तकुष्ठहरिद्रामरतरुकल्कैस्तद्वत् साधितं सर्पि तद्वदेवोपयुञ्जीत ॥

कफजेषु व्यङ्गेषु दशमूलादिकाथे मुस्तादिकल्कैस्तद्वदिति सक्षीरं साधितं सर्पिस्तद्वदेवेत्यधोभक्तं पाने नावनाभ्यञ्जनयोः सायं च प्रयोजयेत् ॥

तुत्थरोचना लोध्रप्रियंगुकालेयकैः स मधुघृतैर्लेपः । देवदारुसरळबलाशिग्रुमूलैर्वा । मनश्शिलातुत्थरसाञ्जनैर्वा । मृदुना वा क्षारेण दशमात्राः प्रलेपः ॥

तुत्थदेवदारुमनश्शिलादिभिर्लेपत्रयं सुबोधम् । अथवा मृदुना क्षारेण सूत्रोक्तेन दशमात्राः प्रलेपः । मात्रा कालविशेषः । तस्या लक्षणं यावत् पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलं निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता इति ॥

रक्तजेषु क्षीरसर्पि स्निग्धस्य सिरां विस्रावयेत् । वमनविरेचने च पित्तवत् कुर्यात् । आलेपश्चास्य चन्दनमधुककल्केन घृतवता । सर्जरसनीलोत्पलशङ्खवेतस कदळीमूलमूर्वा मधुककल्केन वा ॥

रक्तजेषु व्यङ्गेषु क्षीरोद्भवेन सर्पिषा स्निग्धस्य सिरां विस्रावयेत् । सुबोधम् । पित्तवदिति पित्तव्यङ्गवदित्युपदेशेनेत्यर्थः । चन्दनसर्जरसादिभिरालेपद्वयं सुबोधम् । इति व्यङ्गानि ॥

प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तक्रमोऽन्तेचाग्निना दाहः ॥

प्रसुप्त्याख्ये सुबोधम् । अन्ते च वातकुष्ठचिकित्सया शान्त्यप्राप्तावग्निना दाहः ॥

उत्कोठे पित्तश्लेष्महरो विधिः सक्षारलवणं च तैलमभ्यङ्गः । कोठे कुष्ठचिकित्सितमीक्षेत ॥

॥ इति सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

उत्कोठाख्ये सर्वो विधिः पित्तश्लेष्मघ्नः । यवक्षारसैन्धवयुक्तं तैलमभ्यङ्गश्च । कोठे कुष्ठचिकित्सा । [शास्त्रान्तरेषु क्षुद्रत्वसाम्यात्तदनन्तरोक्ता पादप्रभेदकण्टकवेधपाददाहपार्ष्णिव्यथा देहस्फुटनातिस्वेददेहदौर्गन्ध्यवैद्युतानलदाहादिक्रियाप्यत्र दिङ्मात्रावबोधनार्थं किञ्चिल्लिख्यते ॥

क्षयंगते श्लेष्मणि पादलग्ने
सञ्चारिणां देहभृतामजस्रम् ।
वातः सपित्तोऽग्निलेपुदुष्टो
भेदान् करोत्यप्रतिकारनिघ्नान् ॥

वटांकुरारुष्करासिक्थचूत-
निर्यासिसिन्धूद्भवमर्कदुग्धम् ।
एभिर्महिष्यास्तुघृतं विपक्वं
पादप्रभेदं विनिहन्ति सद्यः ॥

अर्कविस्नुहिदुग्धं सिक्थं पटुतैलसंयुतं पिष्टम् ।
पादविलिप्तं सद्यः करोति कमलोपमं चरणम् ॥
स्नुह्यर्कदुग्धसैन्धवहयखुरचूर्णं सनवनीतम् ।

न्यस्तंतुम्बफले तत्प्रदारिकां लेपनाद्धन्यात् ॥
पाददार्यां सिरां विध्वा स्निग्धस्विन्ने पदे पुनः ।
वसाघृतमधूच्छिष्टमज्जाक्षारैः प्रलेपयेत् ॥
स्नुह्यर्कच्छागपयो लवणमधूच्छिष्टचूतनिर्यासम् ।
माहिषनवनीतयुतं विपादिकां हन्त्यलाबुस्थम् ॥
अतिपक्वशुष्ककेतकरलभासितं घृतपटूपेतम् ।
कंसनिघृष्टं लेपात् करोति कमलोपमं चरणम् ॥

नश्यति तथा विपादी
पुष्यलता नीलिमूलश्रृततैलात् ।
कार्पासभुजगवल्ली
पटुतिलजै र्नश्यते विशेषेण ॥

सर्जघृतं तुल्यगुडं
पिष्ट्वाष्टांशार्कदुग्धेन ।
प्रतिलेपात् पादतले
नश्यति नियतं विपादिका सहसा ॥

शुक्तिकाभस्म सिन्धूत्थं सर्पिः सर्जरसं पयः ।
पादयोः स्फुटने लेप स्तिक्तालाबुव्यवस्थितः ॥
सक्षीरं स्नुहिकाण्डं सान्तर्धूमं सुवर्चलाविळवत् ।
दग्धं छागघृतयुतं तुम्बस्थं हन्ति परिलेपात् ॥
पूरितोपरिसिक्थेन वह्निना तापिता भृशम् ।
असाध्यापि व्रजत्यस्तं क्षिप्रमेव विपादिका ॥

करञ्जबीजं रजनी कटुत्रयं
समानभागं लवणस्य मृत्तिकाम् ।
दग्ध्वा समालोड्य घतेन लिम्बेत्
पादौ विनश्येत विपादिका ध्रुवम् ॥

॥ कण्टकवेधस्य ॥

पादयोःकण्टके विद्धे रविदुग्धेन पूरयेत् ।
उद्धृतेऽनुद्धृते चापि पतति स्वयमेव तत् ॥

सैन्धवं तत्र संस्थाप्य दहेल्लोहशलाकया ।
कुमार्याः कोष्णपत्रेण बन्धनं चात्र कारयेत् ॥
लवणोदकसेकं वा सन्धानौदनबन्धनम् ।
तण्डुलीयकमूलाढ्यं लवणं सपुनर्नवम् ॥
वायसीं वा पटुयुतां चिञ्चीं वा स्नेहसंयुताम् ।
चिञ्चाकरञ्जपत्रं वा घृतकाञ्चिकसंयुतम् ॥
भृष्टं प्रबन्धनं कुर्यात् पायसं कोरदूषकैः ।
व्रणक्रियां च कुर्वीत पक्वे दुष्टं पुनर्दहेत् ॥

॥ पाददाहस्य ॥

शतावरीमूलरसात् फेनेन परिलेपितौ ।
परितापाद्विमुच्येते चरणौ क्षिप्रमेव तु ॥
मसूरविदलैः पिष्टैः भृशशीतेन वारिणा ।
चरणौ लेपयेत् सम्यक् पादादाहप्रशान्तये ॥
नवनीतेनसंलिप्तौ वह्निना परितापितौ ।
मुच्येते चरणौ क्षिप्रं परितापात् सुदारुणात् ॥
घृताक्तैःसक्तुभिःश्लक्ष्णैरजाक्षीरसमन्वितैः ।
लेपयेच्चरणौ सद्यःपरितापविमुक्तये ॥
लिम्पेत्सेव्यजलारिष्टैः शतधौतघृतेन वा ।
पाददाहेषु चरणौ सेकं काञ्चिकसर्पिषा ॥
कुमारीरससेको वा जलौकोभि र्हरेदसृक् ॥

॥ पार्ष्णिव्यथायाः ॥

लिप्ता सर्षपकल्केन स्वेदिता चाश्मना भृशम् ।
पादपार्ष्णिव्यथा तीव्रा पक्षार्द्धेन विनश्यति ॥

॥ देहस्फुटनस्य ॥

अगस्तिपुष्पचूर्णेन माहिषं श्रपयेत्पयः ।
तदुत्थनवनीताक्तो देहस्य स्फुटनं जयेत् ॥

॥ अतिस्वेदस्य ॥

हरीतकीं तु सम्पिष्य गात्रमुद्वर्तयेन्नरः ।

पश्चात् स्नानं प्रकुर्वीत देहस्वेदोपशान्तये ॥

॥ देहदौर्गन्ध्यस्य ॥

गोमूत्रेण समालोड्य माहिषं शकृदुत्तमम् ।
तेनैव लेपनं कुर्याद्देहदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥

शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै-
स्त्वग्भेदसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।
पत्राम्बुलोहै रथ चन्दनाभ्यां
शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रलेपः ॥

तिन्त्रिणीस्वरसे तैलप्रस्थं सम्यक्पचेद्भिषक् ।
अत्र कल्कार्थमेतानि वातघ्नानि च योजयेत् ॥
शिग्रुसैन्धवदुर्गन्धा लशुनं च सचित्रिकम् ।
एतच्छरीरदौर्गन्ध्यकण्डूतिस्वेदनाशनम् ॥
तिन्त्रिणीकदलोद्भूतं स्वरसं लेपयेन्नरः ।
बहुशो देहवैगन्ध्यकण्डूकोठविनाशनम् ॥
क्षौद्रेण पौष्करं रेणु मेकविंशति वासरान् ।
लिहतां देहदौर्गन्ध्यं नश्येन्निश्शेषमङ्गिनाम् ॥
द्विनिशातिलरुमाजीकल्कोद्वर्तितविग्रहः ।
यःस्नाति तस्य देहःस्यात् सुगन्धिर्भास्करच्छविः ॥

॥ वैद्युतानलदाहस्य ॥

वैद्युतानलदग्धस्य लेपसेकादियोजयेत् ।
सतैल मम्ललवणप्रायं तापं च वह्निना ॥
तुल्यदग्धवदाहारं मधुरस्निग्धशीतलम् ।
सेकं च संज्ञायुक्तस्य कुर्वीतेऽन्द्रियवेदिनः ॥
आग्नेयैरौषधैर्लेपं सेक मिक्षुतुषोदकैः ।
सर्पिस्निग्धैरम्लयुक्तै र्वसातैलघृतैरपि ॥
इत्यादिकं शास्त्रान्तरादवगन्तव्यम् ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

गुह्यरोगविज्ञानीयम् ।

व्रणशस्त्रप्रसङ्गेन क्षतप्रायत्वात् गुह्यरोगाणां हेत्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो गुह्यरोगविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

गुह्यशब्देनोपस्थो भण्यते ॥

स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्येत्यादिना पुंगुह्यरोगाणां हेतुरुच्यते ॥

स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोथवा ।
दोषाध्युषितसङ्कीर्णमलिनाणुरजःपथाम् ॥
अन्ययोनि मनिच्छन्ती मगम्यां नवसूतिकाम् ।
दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥
विवर्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषवच्छूकपातनैः ॥
वेगनिग्रहदीर्घातिखरशष्पविघट्टनैः ।
दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥
जनयन्त्युपदंशादीन्–

स्त्रीव्यवायनिवृत्तत्वादियुक्तस्य पुरुषस्य तत एव हेतो र्गुह्यं गता वातादयो दुष्टा स्त्रयोविंशतिमुपदंशादीनामयान् व्याधीन् जनयन्ति । स्त्रीव्यवायो मैथुनं अतः सहसा यो निवृत्तः सेवते स्त्रियं तस्य । सहसा निवृत्तिः सहसा सेवनं च दोषकोपहेतुः । अथवा दोषाध्युषितत्वादिगुणरजःपथा मन्ययोन्यादिकां वा स्त्रियं

भजतः । दोषैर्वातादिभि रध्युषितमधिष्ठितं सङ्कीर्णं च मलिनं चाणु च रजःपथं योनिद्वारं यस्यास्ताम् । सङ्कीर्णं केनचित् बीभत्सेन मिश्रितम् । मलिनं शौचाद्यभावेन मलयुक्तम् । अणु संवृतम् । अन्ययोनि विजातीयावडवागवादि स्ताम् । अनिच्छन्ती या मैथुनद्वेषेणाङ्गसङ्कोचनपरा । अगम्या भगिन्यादिः । तथा रतान्तेषु दूषितं पङ्काद्याविलं तोयं स्पृशतस्तेन शौचं कुर्वतः अपि वा नैव स्पृशतः शौचादिकं नैव कुर्वतः । तथा विवर्धयिष्या शेफं वर्धयितुमिच्छया तत्रैव तीक्ष्णान् प्रलेपसेकादीन् प्रयच्छतो ददतः । मुष्ट्यादीनामुत्पीडनया । विषवतां शूकानां पातनैः । वेगनिग्रहः शुक्रादिवेगधारणम् । दीर्घेणातिखरेण च शष्पेण तृणेन विघट्टनं क्षोदनम् । [गुह्यरोम शष्पमिति जज्झटः ।] [स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्येति पाठः । वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनैरिति च । व्यवायनिवृत्तस्य चिरकालोपेक्षितमैथुनस्य नरस्य पुनः सहसा अतर्कितमेव स्त्रीं नारीं भजतः सेवमानस्य । अथवेति विकल्पे । सङ्कीर्णः प्रसववैषम्यादिना गुदवस्तिभ्यामेकीभूतः । अथवा रजः शब्दोपि दोषाध्युषितादिवत् गुणवचनः तथा सति रजःपथां रजोयुक्तयोनिमार्गां रजस्वला सूतिकादिमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे दोषाध्युषितादिभिः पथशब्दोपि सम्बध्यः । अगम्यां भगिन्यादिकां तथा सत्यन्यजनज्ञानशङ्काजुगुप्सादिजनितवैक्लव्यदूने हृदि क्रुद्धा दोषा स्तद्गतेन मनसा सह गुह्यंप्राप्ता स्तत्ररोगान् जनयन्तीत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिविरुद्धचारतश्च । मुष्ट्युत्पीडनादयः कामसूत्रविहितकरणभेदजनिताः । ऊषरजलेषु बाहुल्येन दृश्यमानो जन्तुतुल्याकृतिः कश्चिदौषधिविशेषः शूकः । ते च शूकाः सविषानिर्विषभेदात् द्विधा तत्र विषवन्तो रोगकारिणः । तदुक्तं कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि तु पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषत इति । अथवा विषद्रव्यकल्पितानां वच्छूकानां वश्यौषधानां पातनात् । वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनात् वेगनिग्रहाच्छुक्रादिवेगधारणात् । तथा दीर्घाणामतिखराणां च स्पर्शानां विघट्टनादास्फालनात् । स्पर्शमिति कामातपत्रसंज्ञितस्त्वग्विशेषः । तस्य च बहुरूपता विद्यते तत्कामशास्त्रादवगन्तव्यम् ॥]

अपदंशो त्वपञ्चधा ।

पृथग्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्च-

अत्रैषां त्रयोविंशतेर्मध्ये वातेन पित्तेन श्लेष्मणा रक्तेन सन्निपातेनेति पञ्चधा अपदंशः ॥

-अत्र मारुतात् ॥

मेढ्रशोफो रुजश्चित्राः स्तम्भस्त्वक्परिपोटनम् ।

त्वक्परिपोटनान्तं वातेनापदंशे लक्षणम् । [अत्र पञ्चानां मध्ये वातेनापदंशे लिङ्गे शोफो नानाप्रकारा रुजःस्तब्धता त्वचोभेदनं च स्यात् ।]

पक्वोदुम्बरसङ्काशं पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥

ज्वरान्तं पित्तेन । [पित्तजे अपदंशे पक्वोदुम्बरसदृशः शोफो ज्वरश्च स्यात् ॥]

श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धःकण्डूमाञ्छीतळो गुरुः

गुर्वन्तं श्लेष्मणा । कठिन इत्याद्यनन्तरप्रकृतस्य श्वयथोर्विशेषणम् । [विशेषणसाम-

श्याच्छ्वयथुरेवात्रविशेष्यः । श्लेष्मकृते अपदंशे काठिन्ययुक्तः स्नेहलेपप्रतीतिकरः कण्डूसहितः शीतस्पर्शश्च शोफो जायते ॥]

शोणितेनासितस्फोटसम्भवोऽस्रस्रुतिर्ज्वरः ।

ज्वरान्तं रक्तेन । [रक्तकृते अपदंशे कृष्णवर्णानां स्फोटानामुत्पत्तिरस्रस्रावो ज्वरश्च स्यात् ॥]

सर्वजे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ।
तीव्रारुगाशुपचनं दरणं कृमिसम्भवः ॥

कृमिसम्भवान्तं सन्निपातेन । [सरक्तसन्निपातजे अपदंशे सर्वलिङ्गत्वं वाताद्यपदंशानां प्रत्येकोक्तलक्षणनिचयसम्भवः । तथा वृषणयोरपि शोफः अपिशब्देनान्यत्रापि । मेढ्रमात्रे शोफोद्भवं सूचितम् । रक्तापदंशेपि शोफ उक्तः । तीव्रा अत्यर्थमसहनीयारुक्पीडाविशेषः । आशुपचनं द्वित्रिदिनैरेव पाकः । आशुशब्दोक्त्या पूर्वेषां क्रमेण पाकः सूचितः । दरणं भेदनम् । कृमिसम्भवः अन्तः स्वयमेव जन्तूनामुद्भवः ॥]

[एषामवान्तरभेदत्वादत्रैव साध्यासाध्यविभागं दर्शयति ॥]

याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सान्निपातजः ।

तेषां पञ्चानामपदंशानां मध्ये रक्तापदंशो याप्यः । सन्निपातजस्तु मृत्यवे भवति ॥

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः ।

अन्तर्बहिर्वा मेढ्रस्य कण्डूला मांसकीलकाः ॥
पिच्छिलास्रस्रवा योनौ तद्वच्च छत्रसन्निभाः ।
तेऽर्शांस्युपेक्षाद्घ्नन्ति मेढ्रपुंस्त्वभगार्तवम् ॥

गुह्ये यदसृग्रक्तं पिशितं मांसं च तदाश्रितात् कारणात् कुपितैर्दोषैर्मेढ्रस्यान्तर्वा बहिर्वा कण्डूलाः पिच्छिलास्रस्रवाश्च मांसकीलका जायन्ते । अनेनैवप्रकारेण स्त्रिया अपि योनौ छत्राकृतयो मांसकीलका जायन्ते ते नाम्ना अर्शांसि । ते च पुरुषे जाता उपेक्षिताः सन्तो मेढ्रं पुंस्त्वं च नाशयन्ति । स्त्रियास्तद्वद्भगमार्तवं च लाघवार्थमत्र योनिरोग उक्तः । [कुपितैर्यथोक्तेन कारणजालेन क्रुद्धैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः गुह्यगतमसृक्पिशितञ्चाश्रयो येषां तैः मेढ्रस्यान्तर्भागे बहिर्भागे वा कण्डूलाः कण्डूयुक्ताः पिच्छिलास्रस्रवाः पैच्छिल्ययुक्तं रक्तं स्रवन्तः मांसकीलकाः कीलकाकारा मांसाङ्कुरा जायन्ते योनौ च स्त्रीणां गुह्येऽपि तद्वत् योनिव्यापदुक्तकारणदुष्टैर्दोषैरन्तर्बहिर्वा कण्ड्वादियुक्ता मांसकीलका जायन्ते । तत्र त्वयं विशेषः ते छत्रसन्निभाः छत्रतुल्याकाराः कृशमूलाः स्थूलाग्राश्च भवन्ति । मेढ्रजा मांसकीलकाः योनिजाश्चार्शांसीति कथ्यन्ते । उपेक्षया ते पुनः मेढ्रपुंस्त्वभगार्तवं मेढ्रं चेन्मेढ्रम् । पुंस्त्वं स्त्रीगमनसामर्थ्यं शुक्रं वा । तथा भगे चेत् भगमृतुत्वयोग्यं आर्तवं रक्तं च घ्नन्ति । पुंरोगाणां मध्ये स्त्रीरोगकथनं कारणादिसाम्येन लाघवात् ॥]

गुह्यस्य बहिरन्तर्वा पिटकाः कफरक्तजाः ।

सर्षपामानसंस्थाना घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ।

कफरक्ताभ्यां गुह्यस्य बहिरन्तर्वा सर्वत्र वा सर्षपतुल्यप्रमाणसंस्थाना घनाः संहताः पिटका भवन्ति ता नाम्ना सर्षपिका स्मृताः । [गुह्यस्य मेढ्रस्य गुह्यशब्दोक्त्यायोनेरपि बहिरन्तः बहिर्भागेऽन्तर्भागे वा कफरक्तजाः श्लेष्मरक्तसंसर्गनिमित्ताः सर्षपामानसंस्थानाः मानसंस्थानाभ्यां सर्षपतुल्याः घना निरन्तरनिचिताः पिटकाः सर्षपिकासंज्ञो गुह्यरोगः ॥]

पिटका बहवो दीर्घा दीर्यन्ते मध्यतश्चयाः ।
सोवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ॥

गुह्ये याः पिटका बह्वो दीर्घामध्यतश्च दीर्यन्ते स रोगो नाम्नावमन्थः । स च कफवाताभ्यां भवति वेदनारोमहर्षवांश्च भवति । [कफासृग्भ्यां कफेना सृजा च संसृष्टाभ्यां जाताः बहवो बहुसंख्याः दीर्घा आयामयुक्ताः याः पिटका मध्यतो मध्यप्रदेशे दीर्यन्ते विदीर्णा भवन्ति वेदना रोमहर्षवात् वेदनया रोमहर्षेण च युक्तः स रोगोऽवमन्थाख्यः ॥]

कुम्भीकारक्तपित्तोत्थाजाम्बवास्थिनिभाशुजाः

रक्तपित्तहेतुर्जाम्बवास्थिसदृशा क्षिप्र जाया पिटका सा नाम्ना कुम्भीका । [रक्तपित्ताभ्यां जाता जाम्बवबीजास्थिसदृशा आशुजा अतिवेगेनोत्थिता पिटका कुम्भीका तत्संज्ञो गुह्यरोगः ॥]

अलजीं मेहवद्विद्यात्

अलज्याख्यां गुह्यपिटकां मेहवच्छराविकादिपठितालजीवल्लक्षणैर्विद्यात् ॥

उत्तमां रक्तपित्तजाम् ।
पिटकां माषमुद्गाभाम्

पित्तरक्तजां माषमुद्गसदृशां पिटकां नाम्नोत्तमां विद्यात् । [उत्तमामिति पाठः । पित्तरक्तकारणजनितां संस्थानमानाभ्यां माषेण मुद्गेन वा तुल्यां पिटका मुत्तमाख्यं क्षुद्ररोगं विद्यात् ॥]

पिटका पिटकाचिता ।
कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिकेतिसा ॥

पुष्करस्य पद्मस्य कर्णिकेव या पिटका अन्याभिर्बह्वीभिः पिटकाभिराचिता सा नाम्ना पुष्करिकेति ज्ञेया । [पित्तरक्ताभ्यामेव पद्मकर्णिका तुल्या तथा पिटकैराचिता स्वयमप्यणुभिः पिटकाभिव्याप्तेत्यर्थः ॥]

पाणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढपिटका भवेत् ।

संव्यूढाख्ये रोगे मेढ्रे भृशसंव्यूढे विमर्दिते पिटका भवेत् । [हस्ताभ्यामातिशयेन संव्यूढे संवाहिते मर्दित इति यावत् मेढ्र इत्यर्थात् । संव्यूढ पिटका तत्संज्ञो गुह्यरोगो भवेत् । अत्रापि पित्तरक्ताभ्यामित्यूह्यम् ॥]

मृदितं मृदितं वस्तु संरब्धं वातकोपतः ।

वस्तु मेढ्राख्यं मृदितं स द्वातकोपात् संरब्धं भवति स नाम्ना मृदितम् । [हर्षणा-

र्थं हस्ताभ्यां मर्दितं यद्वस्तु मेढ्राख्यं तद्वातकोपतः मर्दनस्यैवातियोगात् कारणान्तराद्वा कुपिताद्वातात् संरब्धं हृष्टमेव सदा वर्तते चेन्मृदितं मृदिताख्यो गुह्यरोगः ॥]

विषमा कठिना भुग्ना वायुनाष्ठीलिका स्मृता ।

या विषमत्वादिगुणा पिटका वायुना भवति सा नाम्नाष्ठीलिका स्मृता । [कुपितेन वायुना विषमा काचिन्निम्ना कचिदुन्नता कठिना प्रायेण काठिन्ययुक्ता भुग्ना कुटिलाकारा स्त्रीलिङ्गसामर्थ्यात् पिटकेत्यूह्यं इयमष्ठीलिकाख्यो गुह्यरोगः ॥]

विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्म मेढ्रजम् ।
निवर्तते सरुग्दाहं कचित् पाकं च गच्छति ॥
पिण्डितं कुथितं चर्म तत्प्रलम्बमधोमणेः ।
निवृत्तसंज्ञं सकफं कण्डूकाठिन्यवत्तुतत् ॥

विमर्दनादिना दुष्टेन वायुना मेढ्रजं चर्म सरुग्दाहं सन्निवर्तते परावृत्य तिष्ठति । कचित्तु पाकमपि गच्छति । ततश्चर्मपिण्डितं संकुचितं कुथितं क्लिन्नं मणेर्मेढ्राग्रभागस्याधः प्रलम्बं भवति तस्य निवृत्तमिति संज्ञा । तच्च निवृत्तं कफसंयोगात् कण्डूकाठिन्यवच्च भवति न तु सर्वत्र । [विमर्दनाद्धि दुष्टेनेति पाठः । पिण्डितं ग्रथितमिति च । विमर्दनाद्धिविधान्मर्दनात् दुष्टेन वायुना मेढ्रजं चर्ममेढ्रस्य त्वक् निवर्तते परावृत्य तिष्ठति । हि प्रसिद्धौ । कचित् केषुचित् पुरुषेषु दोषभेदवशात् सरुग्दाहं रुजया ऊष्मातिशयेन च युक्तं सपाकं गच्छति च । तत्तथाभूतं चर्मपिण्डितं ग्रथितं पिण्डाकारतया ग्रन्थिभावमापन्नं मणेर्मेढ्राग्रभागस्याधः प्रलम्बं लम्बमानं निवृत्तसंज्ञं निवृत्ताख्यो रोगः । स कफं कफसम्बद्धं तत्तु निवृत्तं कण्डूकाठिन्येन च युक्तं भवति ॥]

दुरूढं स्फुटितं चर्मनिर्दिष्टमवपाटिका ।

मेढ्रभवं चर्मदुष्टं कृत्वोढं मर्दितं स्फुटितं सदवपाटिकेति नाम्ना निर्दिष्टम् । [दुरूढं दुष्टं कृत्वोढं अयथावत् गृहीत मर्दितमित्यर्थः । अत एव स्फुटितं भिन्नं यच्चर्मत्वक् तदवपाटिका तत्संज्ञो गुह्यरोगः ॥]

वातेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणाद्धि चेत् ।
स्रोतो मूत्रं ततोऽभ्येति मन्दधारमवेदनम् ॥
मणेर्विका सरोधश्च स निरुद्धमणिर्गदः ।

वातेन दूषितं चर्ममेढ्रमणौ सक्तं श्लिष्टं यदि मेढ्रस्रोतोरुणाद्धि ततो मूत्रं मन्दधारमवेदनं चाभ्येति मणेश्च हर्षणे विकासरोधो भवति स गदो नाम्ना निरुद्धमणिः । (वातेन कृतदूषणं चर्म मणौ लिङ्गाग्रे सक्तं संश्लिष्टं स्रोतो मूत्रमार्गं रुणाद्धि यदि ततस्तस्माद्धेतोः मूत्रं मन्दधारं स्रोतो रोधादन्तरान्तरा विछिन्नं अवेदनं वेदनारहितं अश्मर्यादौहि निरोधस्याभ्यन्तरत्वाद्वेदना सम्भवः इह तु बाह्यत्वात्तदभावः । अभ्येति निर्गच्छति । मणेः कार्णिकाया स्त्वक्परिवर्तिना शक्यतया विकासयितुमशक्यत्वं च स्यात् । य एवंविधः स गदो निरुद्धमणि संज्ञो गुह्यरोगः ॥)

लिङ्गं शूकैरिवाकीर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवम् ।

कफेन हेतुना लिङ्गं मेढ्रमन्तः शूकैः किंशारुभिरिवावृतं भवति तस्य ग्रथित इत्याख्या । (शूकाचितप्रतीतियुक्तं मेढ्रं ग्रथिताख्यं तच्च कफोद्भवं कफेन जायत इत्यर्थः) । (किंशारुर्द्धान्य शूकम् ॥)

शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ।

शूकेन दूषितं यन्मेढ्रे रक्तं तदुत्था मेढ्रे स्पर्शस्य हानिरचेतनत्वं भवति ततदाह्वय नाम्ना स्पर्शहानिः । (लिङ्गवृध्यर्थं प्रलिप्त शूकदूषिताद्रक्तादुत्पन्ना स्पर्शहानिः स्वापप्रयुक्तं स्पर्शाज्ञानं तदाह्वया स्पर्शहान्याख्यो रोगः ॥)

छिद्रैरणुमुखैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितम् ।
वातशोणितकोपेन तं विद्याच्छतपोनकम् ।

यत्तुमेहनं मेढ्रं सर्वतः सर्वत्र अणुमुखैः सूक्ष्मास्यैश्छिद्रैश्चितं वातशोणितकोपेन हेतुना भवतितं नाम्ना शतपोनकं विद्यात् । (यत्तु लिङ्गं वातरक्तयोः कोपादणुमुखैः सूक्ष्मास्यैर्मुखस्याणुत्वोक्त्या मूलस्य स्थूलत्वमपि व्याप्तितम् । अत एव हि तेभ्यो मूत्रादिपरिस्रुतिः । छिद्रैः सुषिरैः सर्वतश्चितं व्याप्तं तं शतपोनकाख्यं विद्यात । भगन्दरोक्तशतपोनकवत् बहुच्छिद्रत्वात् ॥)

पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाकोज्वरदाह [वान् ।

पित्तासृग्भ्यां हेतुभ्यां ज्वरदाहवान् यस्त्वचः पाकः स नाम्ना त्वक् पाकः । [पित्तेनासृजा च हेतुना ज्वरदाहवान् ज्वरेण दाहेन च युक्तो मेढ्रत्वचः पाकस्त्वक् पाकाख्यो गुह्यरोगः ।]

मांसपाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः ।

सर्वजः सन्निपातजो मांसपाकः सर्वाभिर्वेदनाभिर्युक्तो मांसशातनो भवति । [सर्वजः सन्निपातजः सर्ववेदनःछेदभेदतोदस्फुरणव्यासः व्यथस्त्वं स स्वापाद्याखिलवेदनान्वितः मांसशातनः मांसं पक्त्वामेढ्रादणुशः पातयन् मांसपाकः मांसपाकाख्यो रोगः ।]

सरागैरसितैः स्फोटैर्वेदनाभिश्च पीडितम् ।
मेहनं वेदना चोग्रा तं विद्यादसृगर्बुदम् ॥

सरागत्वादियुक्तैः स्फोटैस्तद्विधाभिश्च सूक्ष्माभिः पिटकाभिर्यत्र मेहनं पीडितं भवत्युग्रा च वेदना तस्य रोगस्या सृगर्बुदमिति नाम विद्यात् । [मेढ्रं सरागैरीषद्रक्तवर्णैरसितैः कृष्णवर्णैर्वा स्फोटैरर्थात्तादृशीभिरेव पिटकाभिश्च पीडितं व्याप्तं तथा उग्रा अत्यर्थमसहनीया वेदना च स्यात् य एवं विधो रोगस्तमसृगर्बुदं विद्यात् ।]

मांसार्बुदं प्रागुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ।

गुह्ये तु यन्मांसार्बुदं तत् लक्षणैः प्राक् ग्रन्थ्यार्बुदाध्याय उदितम् । गुह्ये च त्रिभिर्दोषैर्विद्रधिर्भवति । [अर्बुदानां मध्ये मांसार्बुदं विद्रधीनां मध्ये सन्निपातजो विद्रधिश्चावपि भवतः तौ च स्वस्वनिदानेन बोद्धव्यावित्यर्थः ।]

कृष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यन्ते समन्ततः।
पक्वानि सन्निपातेन तान् विद्यात्तिलकाळकान्।

सन्निपातेन हेतुना गुह्ये पक्वानि मांसानि कृष्णानि भूत्वा समन्ताद्विशीर्यन्ते तां स्तिलकाळकान् विद्यात् । (सन्निपातकोपेन पक्वानि मेढ्रमांसानि कृष्णानि कृष्णवर्णानि भूत्वा समन्ततः आवस्तिपर्यन्तं विशीर्यन्ते शकलीभूय निपतन्ति । बहुवचनं शकलापेक्षया । य एवंविधास्तान् तिलकाळकसंज्ञान् जानीयात् ।) इत्यपदंशार्शः सर्षपिकाऽवमन्थकुम्भीकालज्युत्तमा पुष्करिका संव्यूढामृदिताऽष्ठीलिकानिवृत्ताऽवपाटिकानिरुद्धमणिग्रथितस्पर्शहानि शतपोनकत्वक्पाकमांस्पाकाऽसृगर्बुदविद्रधि तिलकाळकाख्यास्त्रयोविंशतिः पुंगुह्यरोगा उक्ताः ॥

(साध्यासाध्यानि विभजते ।)

मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकाळकान् ।
चतुरो वर्जयेदेषां शेषान् शीघ्रमुपाचरेत् ॥

एषां च मध्यान्मांसोत्थमर्बुदं मांसोत्थमेव च पाकं विद्रधिं तिलकाळकां श्चेति चतुरो वर्जयेत् न चिकित्सेत्। शेषांस्तु शीघ्रमेवोपाचरेत्। (अपदंशानां साध्यासाध्यविभागस्योक्तत्वादेषामनन्तरोक्तानामर्शःप्रभृतीनां मध्ये मांसोत्थमर्बुदं मांसार्बुदं पाकं मांस्पाकं विद्रधिं तिलकाळकानिति चतुरः वर्जयेत् । उद्देशत एवैषां चतुष्ट्वे सिद्धेपि चतुर इति पुनरुक्तिः सुखनिश्चयार्था बहुवचनोक्तानां तिलकाळकानां बहुत्वशङ्कानिरासार्थं च । शेषानर्शःसर्षपिकादीन् शीघ्रमाश्वेवोपाचरेत् तेषामपि कालातिपाते महान् प्रत्यवायः स्यादिति भावः ।)

(एवं पुंगुह्यरोगानुक्त्वा स्त्रीगुह्यरोगानाह ।)

विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायन्ते दुष्टभोजनात् ।
विषमस्थाङ्गशयनभृशमैथुनसेवनैः ॥
दुष्टार्तवादपद्रव्यैर्बीजदोषेण दैवतः ।

योनेः स्त्रीगुह्यस्य दुष्टभोजनादिहेतोर्विंशतिर्व्यापदो जायन्ते । विषमस्थैरङ्गैः शयनं तथोक्तम् ; दुष्टार्तवेन स्रवता । अपद्रव्याणि लोहादिमयानि दाक्षिणात्यासुप्रसिद्धानि । बीजदोषः स्त्रियो जन्मकाले योन्यारम्भकस्य बीजस्योपहतत्वम् । दैवमन्यजन्मकृतं कर्म । इति योनिव्यापदामविशेषेण हेतुरुक्तः । (दुष्टभोजनात् पर्युषिताद्यन्नभोजनात् । उक्तं च । भवेत् पर्युषितं पूतिक्लिन्नमुष्णीकृतं पुनः । दुष्टं कृम्यादिजुष्टं च शोषितं चान्नमातप इति । विषमस्थाङ्गशयनभृशमैथुनसेवनैः अयथावद्विन्यस्तैरङ्गैः शयनस्य भृशमैथुनस्य च शीलनैः । दुष्टार्तवाद्वातादिदूषितादृतुजरक्तात् । उपद्रव्यैरिति पाठः । उपद्रव्यैर्लोहादिकृतैरुपलिङ्गैः । उपलिङ्गसुरतं देशान्तरेषु प्रसिद्धम् । उक्तं च रतिरहस्ये । विमृद्यमानाः कृतकध्वजेन द्रवन्ति हृष्यन्ति दृढप्रहारैः । स्त्रीराज्यजाः कोसलजाश्च नार्यः प्रचण्डकण्डूति भगाभवन्तीति । बीजदोषेण योन्यारम्भकस्याकाशाद्यकस्य बीजस्योपहतत्वेन दैवतो जन्मान्तरकृतपापफलपरिणामाच्च हेतोः योनेर्विंशतिर्व्यापदो भवन्ति ।

इयता ग्रन्थजालेन योनिव्यापदां सामान्यकारणमुक्तम् ।)

योनावित्यादिना लिङ्गान्युच्यन्ते ।

योनौ क्रुद्धोऽनिलः कुर्याद्रुक्तोदायामसुप्तताः ।
पिपीलिका सृप्तिमिव स्तम्भं कर्कशतां स्वनम् ॥
फेनिलारुणकृष्णाल्पतनु रूक्षार्तवस्रुतिम् ।
भ्रंशं वङ्क्षणपार्श्वादौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च ॥
तांस्तांश्च स्वान् गदान् व्यापद्वातिकीनाम सा (स्मृता ।

योनौ क्रुद्धो वायूरुगादीन् कुर्यात् । फेनिलेत्याद्यार्तवविशेषणं तस्य स्रुत्या सम्बन्धः । भ्रंशो योनिभ्रंशः । वङ्क्षणादौ व्यथां क्रमेण गुल्ममपि कुर्यात् । तां स्तांश्च स्वान् वातजान् स्तम्भादीन् गदान् । इयं वातिकीनामयोनिव्यापत् स्मृता । (दुष्टभोजनादिना कुपितो वायुर्योनौरुगादीन् कुर्यात् । पिपीलिकासृप्तिमिव तासां सञ्चरणप्रतीतिमित्यर्थः । कर्कशता काठिन्यम् । स्वनं योनिमुखादप्यधो वातस्वननिर्गमनम् । फेनिलं फेनयुक्तमरुणमरुणवर्णं कृष्णं कृष्णवर्णं वा अल्पमबहुतनुस्वच्छं रूक्षमस्निग्धं एवम्भूतस्यार्तवस्य स्रुतिः स्रवणम् । स्रंसमिति पाठः । स्रंसो वेदनाविशेषः (कല ൧൩൭.൧൩൦ക) वङ्क्षणपार्श्वादौ व्यथां वङ्क्षणयोः पार्श्वयोश्च आदिशब्देन कटीपृष्ठपरिग्रहः । क्रमेण उपेक्षया कालातिपातात् गुल्मं गुल्माख्यं रोगं तां स्तानायामाक्षेपकस्तम्भादीन् स्वान् वाताव्याधिसम्बन्धिनो गदांश्च करोति । यैवंविधा सावातिकी नाम योनि व्यापत् स्मृता ।)

सैवातिचरणा शोफसंयुक्तातिव्यवायतः ।

सैव वातिकी अतिव्यवायाच्छोफसंयुक्ता सत्यतिचरणेत्युच्यते । (सावातिक्येव अतिव्यवायतः भृशमैथुनाद्धेतोः शोफसंयुक्ता योनिप्रदेशेश्वयथुमती सञ्जाता चेदतिचरणा अतिचरणेति संज्ञान्तरं लभते ।)

मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजंघोरुवङ्क्षणम् ।
रुजन् सन्दूषयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणेति सा ॥

अतिबालाया स्त्रिया मैथुनाद्वायुः पृष्ठादिकं रुजन् योनिं सन्दूषयेत् । सा व्यापन्नाम्ना प्राक्चरणा । (बालाया असम्पूर्णषोडशवयस्काया अतिमैथुनादनल्पव्यवायात् पृष्ठजंघोरुवङ्क्षणं पृष्ठं जंघे ऊरूवङ्क्षणौ च रुजन् योनिं सन्दूषयेत् रुक्तोदादियुक्तां करोति सा प्राक्चरणेति योनि व्यापत् ।)

वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयतिमारुतः ।
सा फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुञ्चति ।
इयं व्यापदुदावृत्ता —

वेगोदावर्तनादधोवातादिवेगधारणनिमित्तादूर्ध्वमुद्गमाद्वायुर्योनिं प्रपीडयति सा पीडिता सत्युदावृत्तं बद्धं फेनिलं फेनयुक्तं रजोरक्तं कृच्छ्राद्विमुञ्चति । इयं व्यापन्नाम्नाप्युदावृत्ता । (प्रपीडयअतिव्यथां करोति । सा अनिलपीडिता योनिः ऋतुकाले प्राप्ते रजोरक्तं फेनिलं फेनयुक्तं कृच्छ्रादल्पाल्पमुदावृत्तं मध्ये मध्ये ऊर्ध्वमावर्तमानं विसृजति ।)

—जातघ्नी तु यदानिलः ।
जातं जातं सुतं हन्ति रौक्ष्याद्दुष्टार्तवोद्भवम् ।

यदा तु दुष्टार्तवोद्भवं सुतं जातं तत्काल एव वायूरौक्ष्याद्धन्ति तदा जातघ्नी नाम व्यापत् भवति । (यदा यस्मिन् काले वायू रौक्ष्यात् स्नेहक्षयोद्भूतरूक्षगुणाधिक्यात् क्रुद्धो दुष्टार्तवोद्भवं दुष्टशोणितसंभूतं जातं जातं सञ्जातान् सर्वानित्यर्थः । जातशब्दशक्त्या जन्मानन्तरत एवेति च द्योत्यते । हन्तिमारयति तदा तु जातघ्नी जातघ्नीनाम योनिव्यापत् । दुष्टशोणितस्यापि गर्भाधानसामर्थ्यमस्तीत्युक्तं शारीरे ।)

अत्याशिताया विषमं स्थितायाः सुरते मरुत् ।
अन्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ।
सास्थिमांसं मुखं तीव्ररुजमन्तर्मुखीति सा ।

या तु स्त्री अत्याशिता सती सुरते पुंयोगे विषमं कृत्वा तिष्ठति तदा तस्यामरुद्वायुरन्नेनोत्पीडितो योनेः स्रोतसि स्थितः सन् तस्या मुखं तीव्ररुजं सास्थिमांसं वक्रयेत् सा व्यापन्नाम्नान्तर्मुखी । (अत्याशिताया अतिभुक्तायाः सुरते करणवैचित्र्यादङ्गं विषमं कृत्वा स्थिताया नार्याः वायुरन्नेन निरवकाशं निष्पीडितो विषमस्थित्या सावकाशे योनिस्रोतस्येव स्थितस्तस्या मुखमस्थ्ना मांसेन च सह तीव्ररुजमत्यर्थवेदनं वक्रयेत् सा अन्तर्मुखीति नाम योनि व्यापत् ।)

वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोनिलः ।
स्त्रिया योनिमणुद्वारां कुर्यात् सूचिमुखीति सा ।

जनन्यां मातरि वातलाहारसेविन्यामनिलः कुपितो दोषाया योनिं संवृतमुखीं कुर्यात् सा व्यापन्नाम्ना सूचिमुखी ।

वेगरोधादृतौ वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसङ्ग्रहम् ।
करोति योनिशोषं च शुष्काख्या साति वेदना ।

ऋतुकाले वेगरोधाद्दुष्टो वायुर्विण्मूत्रसंग्रहं योनिशोषं च करोति । सा व्यापच्छुष्काख्या । सा चातिवेदना भवति । (ऋतुकाले वेगरोधात् अधो वातादिवेगधारणात् दुष्टः क्रुद्धो वायुर्विण्मूत्रसंग्रहं मलमूत्रयोर्निरोधं योनिशोषं योनिद्वारे द्रवाभावं च करोति अतिवेदना अधिकवेदना युक्ता या एवंविधा सा शुष्काख्या शुष्कासंज्ञा योनिव्यापत् ।।)

षडहात् सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत् ।
वमेत् सरुङ्नीरुजो वा यस्यां सा वामिनीमता ।।

यस्यां व्यापदि निषिक्तं शुक्रं गर्भाशयान्मरुत् सरुजो वा नीरुजो वा षडहात् सप्तरात्राद्वा बहिः क्षिपेत् सा व्यापद्वामिनिमता । (यस्यां व्यापदि वायुः षडहात् षण्णामह्नां समाहारात् हेत्वर्थे पञ्चम्याः करणार्थे परिणामात् षड्भिरहोभिरित्यर्थः । सप्ताहात् सप्तभिरहोभिर्वा । अत्र सप्ताह शब्दस्य मर्यादात्वेनाभिविधित्वेन चेष्टत्वादत्र षडहात् सप्तरात्राद्वेति पक्षद्वयं परिगृहीतम् । सरुक् रुजा सहितः नीरुजो रुजा रहितः वा शब्दो विकल्पे कचित् सरुजः कचिन्नीरुजश्चेत्यर्थः । शुक्रं पुंसानिषिक्तं गर्भाशयात् गर्भकोष्ठं प्रविष्टमपीति

भावः । वमेत् बहिर्निरस्येत् । नुदेदिति वक्तव्ये वमेदित्युक्तिर्वामिनी शब्दस्य निरुक्तिद्योतनाय एवंविधा सा व्यापद्वामिनीसंज्ञा ॥)

योनौ वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ।
नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात् षण्डसंज्ञानुपक्रमा ॥

स्त्र्याख्यगर्भे बीजदोषाद्वातोपतप्तायां योनौ पुरुषद्वेषिणी स्तनरहिता च स्त्रीस्यात् सा व्यापत् षण्डसंज्ञानुपक्रमात्याज्या । (योनौ कुतश्चित् कारणात् क्रुद्धेन वायुना पीडितायां सत्यां मातुरित्यर्थात् । गर्भे गर्भाधानसमये बीजदोषतः आर्तवदुष्ट्या स्त्रीजायमाना पुत्रीनृद्वेषिणी पुंसम्भोगविरक्ता अस्तनीयौवनेप्यल्पस्तनचि स्यात् सा व्यापत् षण्डाख्या अनुपक्रमा असाध्यत्वाच्चिकित्सारहिता च ॥)

दुष्टो विष्टभ्ययोन्यास्यं गर्भकोष्ठं च मारुतः ।
कुरुते विवृतां स्रस्तां वातिकीमिव दुःखिताम् ॥
उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायोनिं महारुजम् ।

दुष्टो वायुर्योन्यास्यं गर्भकोष्ठं च विष्टभ्य योनिं विवृतां स्थानाच्च स्रस्तां वातिक्याख्य व्यापदमिव च दुःखितां व्यथितामुत्सन्न मांसां महारुजं च कुरुते तां नाम्ना महायोनिमाहुः । (यथास्वैर्गुह्यरोगकारणभूतैर्दूषणैर्दुष्टो वायुर्योनिमुखं गर्भाशयं च विष्टभ्य स्तम्भयित्वा विवृतां न कदाचिदपि संवरणयुक्तां स्रस्तां स्थानाच्चलितां बहिर्निस्सृतामित्यर्थः । वातिकीमिव वातिक्याख्यां व्यापदमिव दुःखितां रुक्तोदायामादिविविधोपद्रवयुक्तामित्यर्थः । उत्सन्नमांसां उद्धान्तमुखत्वादुन्नतमांसां महारुजां अत्यर्थवेदना युक्तां कुरुते योनिमिति महायोनिशब्दसान्निध्या दध्या हार्यं तां व्यापदं महायोनिं महायोन्याख्यामाहुः ।')

यथा स्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनि समाश्रितम् ।
करोति दाहपाकोषा पूतिगन्धज्वरान्विताम् ॥
भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्तवाम् ।
सा व्यापत् पैत्तिकी—

यथास्वैर्दूषणैर्निदानकथितैर्दुष्टं पित्तं योनिमाश्रित्यतामेव दाहाद्यन्वितां भृशोष्णादिगुणां च करोति सा व्यापन्नाम्नापैत्तिकी । (यथास्वैः सर्वरोगनिदानोक्तैः कट्वम्लादिभिर्दुष्टं प्राप्तदूषणं योनिं प्राप्तं पित्तं तां योनिं दाहाद्यन्वितां भृशोष्णादिगुणयुक्तार्तवां च करोति । दाहः सर्वाङ्गीण दाहः । ऊषा प्रादेशिक दाहः । पूतिगन्धो दुर्गन्धः कुणपार्तवं रक्तदोषजं प्राक् पुत्रकामीयाध्याय उक्तम् । या एवंविधा व्यापत्सापैत्तिकीनाम भवति ॥)

—रक्तयोन्याख्या सृगति स्रुतेः ॥

एषैवातिरक्तस्रुतेः रक्तयोन्याख्या भवति । (सापैत्तिकीव्यापदेवात्य सृक् स्रावाद्धेतोः रक्तयोनिसंज्ञास्यात् ॥)

कफोभिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनाम् ।
शीतलां कण्डुलां पाण्डु पिच्छलां तद्विधस्रुतिम् ॥
सा व्यापच्छ्लैष्मिकी—

अभिष्यन्दिभिः स्रोतो मालिन्यकरैरा-

हारैः कफः क्रुद्धो वेदनारहितां शीतलादिगुणां च योनिं कुर्यात् तद्विधस्रुतिं शीतलादिगुणस्रुतिं सा व्यापन्नाम्ना श्लैष्मिकी । (योनिं अवेदनामीषद्वेदनायुक्तां शीतलां शीतस्पर्शां कण्डुलां कण्डूयुक्तां पाण्डु पिच्छिलां पाण्डुरवर्णां पैच्छिल्ययुक्तां च तद्विधस्रुतिं पाण्डु पिच्छिलाम्बुस्रवणयुक्तां च करोति ॥)

—वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः ।
स दाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ॥

यस्यां व्यापदि वातपित्ताभ्यां रजः क्षीयते दाहादिकञ्च भवति सा व्यापन्नाम्ना लोहितक्षया । [यस्यां योनिव्यापद्यनिलपित्ताभ्यां कारणाभ्यां रजोरक्तं दाहाद्यन्वितं क्षीयते क्षयं याति सा लोहितक्षयाख्या व्यापत् ॥]

पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात् ।
पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥
शूना स्पर्शासहा सार्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी ।
वस्ति कुक्षि गुरुत्वातिसारारोचककारिणी ।
श्रोणिवङ्क्षणरुक्तोदज्वरकृत्सा परिप्लुता ॥

पित्तलायाः पित्तप्रकृतेः स्त्रिया नृसंवासे मैथुने क्षवथोरुद्गारस्य च धारणात् पित्तयुक्तेन वायुना दूषिता योनिः शूनादिगुणा भवति साव्यापन्नाम्ना परिप्लुता । [पित्तलायाः प्रभूतपित्तायाः पित्तप्रकृतेरित्यर्थः । नृसंवासे पुंसङ्गतौ क्षवथूद्गारयोर्धारणात् पित्तयुक्तेन मरुता दूषिता योनिः शूना शोफयुक्ता स्पर्शासहा स्पर्शं किञ्चिदप्यसहमाना सार्तिः रुजायुक्ता नीलपीतास्रवाहिनी नीलवर्णं पीतवर्णं वा अस्रं रक्तं वहनमाना तथा वस्तेः कुक्षेश्च गुरुत्वमतिसारमरोचकं च कुर्वाणा श्रोण्यां वङ्क्षणयोः रुक्तोदौ च ज्वरं च कुर्वती भवति सा व्यापत् परिप्लुताख्या ॥]

वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ।
उपप्लुतास्मृता योनिः—

वातश्लेष्मलैरामयैर्व्याप्ता योनिः श्वेतं पिच्छिलं च वहति सा नाम्नोऽपप्लुता स्मृता । [वातनिमित्तैः श्लेष्मनिमित्तैश्चामयैर्व्याप्ता परिवृता श्वेतपिच्छिलवाहिनी श्वेतवर्णं पैच्छिल्ययुक्तं चास्रं वहमाना योनिः योनिव्यापत् उपप्लुताख्या स्मृता ॥]

—विप्लुताख्यात्वधावनात् ।
सञ्जातजन्तुःकण्डूला कण्ड्वाचातिरतिप्रिया ॥

या तु योनिरधावनादप्रक्षालनाद्धेतोः सञ्जातजन्तुः कण्डूला च भवति कण्ड्वाचातिरतिप्रिया अतिव्यवायप्रिया च भवति सा नाम्ना विप्लुता । [विप्लुताख्या तु योनिः तुशब्दः परिप्लुतातो विशेषद्योतकः । अधावनादन्तर्मला परिशोधनात् सञ्जातजन्तुः योन्यन्तर्गतरक्तजक्रिमियुतत्वादागन्तु गन्तुक्रिमिसम्भवेत्वतिरतिप्रियेत्यस्यानुपपत्तेश्चान्तः प्रवृद्धनैसर्गिकक्रिमिरित्यर्थः । रतिरहस्येचैतत् स्पष्टमुक्तम् । रक्तजाः क्रिमयः सूक्ष्मा मृदुमध्योग्रशक्तयः । स्मरसद्मनिकण्डूतिं जनयन्ति यथा बलम् । ध्वजदण्डाभिघातेन कण्डूत्यपनयादतः । रक्षणाच्च सुखमिति । कण्डूला अमर्षणीय कण्डूयुक्ता कण्ड्वा कण्डूतिहेतोः चशब्दः सञ्जातजन्तुत्वात् कण्डूः कण्डूत्यारत्याभिनिवेशश्चेतिहेतु

74 *

पारं पर्यद्योतनार्थः । आतिरातेप्रिया अर्तावसुरतेच्छुः ॥]

अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः
कर्णिकां जनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनीम् ॥
साकर्णिनी —

अकालवाहनादप्राप्ताम्ब्वीरणाद्वायुः श्लेष्मरक्ताभ्यां मिश्रितो योनौ रजोमार्गनिरोधिनीं कर्णिकां जनयेत् । साव्यापन्नाम्ना कर्णिनी । [वायुरकालवाहनाद्वेगो दीरणात् । काश्चिद्रतान्तेकामांबु छला द्रव्यायितुं प्रियान् । मूत्रं स्रजन्त्यकाले वा मदनाम्ब्वेव तत् द्वयम् । अकालवाहनस्यार्थं इति व्याचष्टसारकृत् । द्वेधाप्यनिच्छासुरते द्रुतिभावः प्रतीयते । (श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः श्लेष्मरक्ताभ्यां विमूर्च्छितो वर्द्धितः श्लेष्मसम्बन्धात् घनीभूय दुर्मांसप्रायतां प्राप्तस्य रक्तस्य वायुनो दीरणे कर्णिन्याः सम्प्राप्तिरितिभावः । यानौ गर्भाशयद्वारमुखे रजोमार्गनिरोधिनीं गर्भाशयद्वारसंवृतिकरीं अत एव निषिक्तस्य शुक्रस्य प्रतिग्रहात् गर्भो न जायत इति भावः । कर्णिकां पद्मकर्णिकातुल्यं मांसांकुरमित्यर्थः । जनयेदाविष्कुर्यात् । सा कर्णिनीसंज्ञाव्यापत् ॥]

—त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैः ।
यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत् सा सान्निपातिकी ॥

त्रिभिर्दोषैर्योनौ गर्भाशयेवाश्रितैर्यथास्वोपद्रवकरैः सूत्रोक्तवाताद्युपद्रवकरैर्या व्यापत् सा नाम्ना सान्निपातिकी । (योनिं गर्भाशयं चाऽश्रित्य रुक्तोददाहपाकशैत्यकण्डूवादिस्वस्वोपद्रवं कुर्वद्भिर्वातादिभिर्या व्यापत् सा सान्निपातिकीसंज्ञा ॥)

इति योनिगदा नारी यैः शुक्रं न प्रतीच्छति ।
ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चाप्नोति दारुणात् ।
असृग्दरार्शोगुल्मादीनाबाधांश्चानिलादिभिः ॥

॥ इत्युत्तरे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

इति विंशतिर्वातिक्यातिचरणा प्राक्चरणोदावृत्ताजातघ्न्यन्तर्मुखी, सूचीमुखी, शुष्काख्या, वामिनी, षण्डा, महायोनिः, पित्तयोनी, रक्तयोनिः, श्लैष्मिकी, लोहितक्षयोऽपप्लुता, परिप्लुता, विप्लुता, कर्णिनी, सान्निपातिक्याख्या, योनिगदा उक्ताः यैर्गदैर्नारीनिषिक्तं शुक्रं न प्रतीच्छति गर्भाशयेन न गृह्णाति शुक्रस्याग्रहणात् गर्भं न गृह्णात्यसृग्दरादींश्च रोगान् दारुणानतिकृच्छ्रानाप्नोत्यनिलादिभिश्च दोषैर्दारुणाना बाधान् व्याधीन् स्तम्भशूलादीनाप्नोतीति । (योनिगदा योनिव्यापदः इत्यनेनप्रकारेणोक्ताः यैर्योनिगतैर्नारी व्यापद्यमाना स्त्री शुक्रं पुंसा निषिक्तं न प्रतच्छिति न प्रतिगृह्णातिततस्तस्माद्धेतोः गर्भं न गृह्णाति गर्भो न जायते अपत्यार्थमेव यस्याः परिग्रहो विधीयते तदभावे तया किं फलमिति भावः । किञ्च दारुणानतिकृच्छ्रानसृग्दरार्शो गुल्मादीन् आदिशब्देन मूत्रकृच्छ्राश्रिस्रावादयो गृह्यन्ते रोगा नाप्नोति तथा आनिलादिभिर्वातपित्तकफैः कृतानाबाधान् असम्भावनीयान् व्यापदन्तरांश्च प्राप्नोति ॥)

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्यख्यायामुत्तरे
॥ अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

गुह्यरोगप्रतिषेधम् ॥

उक्तक्रमेणैव गुह्यरोगाणां प्रतिषेधं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(अथेत्यादि पूर्ववत् । गुह्यरोगाणां प्रतिषेधं चिकित्सितम् ।
तत्र पूर्वमपदंशानां सामान्यचिकित्सामाह ॥)

अपदंशेषूत्पन्नमात्रेषु पाकपरिहारार्थं मेढ्रमध्ये सिरां विध्येत् । उभयतश्चास्य विधिवद्दोषानपहरेद्विशेषतो विरेचनेन । तदयोग्यस्य त्वत्युच्छ्रिता नास्थापनेन ॥

अपदंशेष्विति बहुवचनं विशेषानपेक्षया साधारणचिकित्सा प्रदर्शनार्थम् । सुबोधम् । उभयत ऊर्ध्वमधश्च । तदयोग्यस्याल्पाग्न्यादेः । अत्युच्छ्रितानित्यपदंशविशेषणम् । [उत्पन्नमात्रेष्वचिरकालजनितेष्वपदंशाख्येषु गुह्यरोगेषु पाकपरिहारार्थं मेढ्रमध्ये मेढ्रस्य मध्यभागे न तु मूलेऽग्रे वा उपर्यवेध्य सिरासङ्करेण वेध्य सिराया दुर्ज्ञेयत्वादुधोभागे सीवनीं वर्जयित्वा तत्पार्श्वत इति च मन्तव्यम् । पूर्वं सिरावेधे निवृत्तापदंशशुक्र्व्या परस्तु मेढ्र इत्येतावन्मात्रकथनेन स्थानविशेषस्या निर्देशादत्र मध्य इत्युक्तम् । उत्पन्नमात्रेष्वित्युक्त्या चिरोत्थितेष्वतिप्रवृद्धेन शोफेन सिरान्तर्द्धानादवेध्यतया अनपायिभिर्जलौकोभिर्दुष्टास्रविस्रावणं कार्यमिति च द्योत्यते । सौश्रुतेऽप्युक्तम् । उपदंशेषु साध्येषु स्निग्ध स्विन्नस्य देहिनः । मेढ्रमध्ये सिरां विध्येत् पातयेद्वा जलौकस इति ॥]

यथादोषं चालेपसेकादीनविरतं विदध्यात् । एवं सद्य एव रुक्तोदशोफरागसंरम्भा निवर्तन्ते ॥

यथादोषमित्युच्छ्रितदोषानतिक्रमेण ॥
[प्राप्तपाकस्य क्रियामाह ॥]

पक्वेषु तु शस्त्रमवचारयेत् । सघृतक्षौद्रशर्करेण तिलकल्केनालेपयेत् । अपि च ॥

शस्त्रमवचारयेद्यथायोग्यं पाटनादिकं कर्तुम् । अपिचेति समुच्चये । [पक्वेषु पाकं प्राप्तेषु सत्सु तुशब्देनाशु शस्त्रावचार्यतास्य दुष्करत्वं च द्योत्यते । उक्तं च शास्त्रान्तरे । शस्त्रेणोपाचरेच्चापि पाकमागतमाशुवै इति ॥]

[क्षाळनार्थं तैलपचनार्थं च क्वाथमाह ॥]

जम्ब्वाम्रसुमनोनीप श्वेतकांबोजिकांकुरान् ।
सल्लकी बदरी बिल्वपलाशतिनिशोद्भवाः ॥
त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च पचेज्जले ।
सः क्वाथः क्षाळनं तेन पक्वं तैलं च रोपणम् ।
गोजीविळङ्गमधुक सर्वगन्धैश्च पेषितैः ॥

जम्ब्वाद्यङ्कुरान् सल्लक्यादीनां क्षीरिद्रुमाणां च त्वचः त्रिफलां च जले पचेत् सः क्वाथः क्षाळनं तेनैव च क्वाथेन गोज्यादिमिश्र पेषितैः पक्वं तैलं रोपणम् । नीपो भूमिकदम्बः । श्वेतकाम्बोजिकाख्यः श्वेतपाकी शिखण्डिका च । सल्लक्याद्युद्भवास्त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च वटादीनां त्वच एव । [चतुर्गुणे जले पचेत् द्वादशां-

शावशिष्टः स क्वाथः क्षाळनं व्रणप्रक्षाळनाय हितमित्यर्थः । तेन कषायेण पक्वं पाचितं तैलं व्रणरोपणं च] गोजी गोजिह्वा ।।

तुत्थगैरिकलोध्रैला मनोह्वालरसाञ्जनैः ।
हरेणुपुष्पकासीस सौराष्ट्री लवणोत्तमैः ।
लेपः क्षौद्रद्रुतैः सूक्ष्मैरपदंशव्रणापहः ॥

तुत्थादिभिः सूक्ष्मपिष्टैः क्षौद्रद्रुतैर्लेपोऽपदंशव्रणापहः । [क्षौद्रद्रुतैः क्षौद्रेण द्रवत्वमापादितैः सूक्ष्मैः सूक्ष्मरजीकृतैः तुत्थादिभिर्हरेण्वादिभिश्च प्रलेप अपदंशव्रणरोपणः] [सौराष्ट्री तुवरमृत्तिका । पुष्पं पुष्पाञ्जनम् इति प्रबन्धसंग्रहे ।।]

दार्वीत्वक्शङ्खताक्ष्यर्योत्थलाक्षागोक्षीरविड्रसैः
सक्षौद्रतैलसर्पिर्भिर्लेपः श्रेष्ठोव्रणेऽथवा ।
लाक्षाद्राक्षातसीक्षौद्रैः क्षौद्रशैलेयताक्ष्यर्जैः ॥

दार्वीत्वगादिभिर्लेपो व्रणे श्रेष्ठः । ताक्ष्यर्योत्थं रसाञ्जनम् गोः क्षीरम् । विड्रसं च तस्या एव । अथवा लाक्षादिभिः क्षौद्रान्तैर्लेपः। अथवा क्षौद्रादिभिर्द्रव्यजातैः ॥

[रोपणद्रव्यविशेषमाह ।।]

कपाले त्रिफलाऽदग्धा सघृतारोपणी परम् ॥

त्रिफलायाः कपाल एव दाहो विवक्षितः । [अदग्धा अन्तर्धूमं विपाचिता सघृता घृतोपेता त्रिफला परमतिशयेन रोपणं प्रलेपाद्व्रणरोपणम् । रोपणं परामेति पाठः ।।]

सामान्यं साधनमिदं—

इदं सर्वापदंशानामविशेषेण साधनं चिकित्सितम् । [इदमनन्तरोक्तं सर्वं कर्मसामान्यं साधनं सर्वेषा मपदंशानां सामान्यं चिकित्सितम् ।।]

—वातिकं तु प्रलेपयेत् ॥
अपक्वंकुष्ठयष्ट्याह्व सुरदारुपुनर्नवैः ।
स्निग्धोष्णैर्लोहसरळरास्ना पुण्ड्राह्वसंयुतैः ।
अथवानिचुळैरण्डबीजगोधूमाचिक्कसैः ॥

वातिकं त्वपदंशमपक्वं कुष्ठादिभिर्लोहादियुतैः स्निग्धोष्णैः प्रलेपयेत् । अथवा निचुळादिभिः [लोहमगरु । चिक्कसं यवचूर्णम् ।।]

गैरिकाञ्जनमञ्जिष्ठा मधुकोशीरपद्मकैः ।
सचन्दनोत्पलैः शीतैर्घृताढ्यैः पित्तसंभवम् ॥
पद्मोत्पलमृणाळैर्वा ससर्जार्जुनवेतसैः ।
सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकैः ॥

पित्तसम्भवं त्वपदंशमपक्वमिति प्रकरणात् । गैरिकादिभिरुत्पलान्तैः शीतैर्घृताढ्यैः प्रलेपयेदितिसम्बन्धः अथवा पित्तसंम्भवं पद्मादिभिर्वेतसान्तैः प्रलेपयेत् घृतादिभिश्च सेचयेत्। [अञ्जनं रसाञ्जनम् । मृणाळं पद्मनाळम् । इति निबन्धसंग्रहे ।।]

धवसालाश्वकर्णाजकर्णत्वग्भिः कफोत्थितम् ।
सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतैलाभिः प्रलेपयेत् ॥
रजन्यतिविषामुस्तसरळामरदारुभिः ।
सपत्रपाठा पत्तूरैरथवा श्लेष्मसम्भवम् ॥

कफोत्थितमपदंशं धवादित्वग्भिः सुरया पिष्टाभिरुष्णाभिस्तैलयुक्ताभिःप्रलेपयेत् । अथवा रजन्यादिभिः पत्तूरान्तैः श्लेष्मसम्भवं प्रलेपयेत । [सुश्रुते तु वातजेपदंशे कुष्ठयष्ट्याह्वादिकषायणे कफजे सुरसारग्वधादिकषायाभ्यां च सेचनमुक्तम् ।।]

न च याति यथापाकं प्रयतेत तथा भृशम् ।
पक्वैः स्नायुसिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥

सर्वश्चापदंशो यथापाकं न याति तथा भृशं प्रयतेत । यतः पक्वैः स्नाय्वादिभिः ध्वजो मेढ्रः प्रायो नश्यतिः । [यथा येन प्रकारेण पाकं न प्राप्नोति (तथा येन प्रकारेण पाकं न प्राप्नोति) तथा तेन प्रकारेण भृशं प्रयतेत अतिशयेन यत्नमाचरेत् । विमनविरेचनासृङ्मोक्षप्रलेपपरिषेकादिभिरनवरतमुपाचरेदित्यर्थः । पक्वैः प्राप्तपाकैः स्नाय्वादिभिः ध्वजो लिङ्गं प्रायो नश्यति नाशं प्राप्नोति । प्रायः शब्देन केषाञ्चिच्चिकित्सासाध्यत्वमपि सूचितम् ॥]

अपदंशद्वये शिष्टे प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥

शिष्टद्वयं रक्तजं सन्निपातजं च तत्र प्रत्याख्यानं कृत्वा न सिध्यतीत्युक्त्वा क्रियामाचरेत् । इत्यपदंशः ॥

अर्शांसि यथायोगं शुद्धदेहस्य शस्त्रक्षाराग्निभिः साधयेत् । अपदंशोक्ताचात्र रसक्रिया लेपः ॥

अर्शसां सुबोधम् । अपदंशोक्ता रसक्रिया तुत्थादिका ॥

सर्षपिकां विलिख्य कषायैरवचूर्णयेत् । तैरेव च तैलं व्रणरोपणं कुर्यात् ॥

सर्षपिकायां प्रथमं शस्त्रेण विलेखनं ततः कषायैर्लोध्रादिभिरवचूर्णनं तैरेव च कषायैस्तैलं व्रणरोपणं कुर्यात् साधयेत् ॥

अवमन्थे जलौकसो योजयेत् । पक्वभिन्नं धवतिन्दुकसल्लकीपत्तङ्गसर्जकृतेन तैलेन रोपयेत् ॥

अवमन्थे सुबोधम् स्वयं पक्वं ततश्च भिन्नं धवादिभिः कृतेन तैलेन रोपयेत् ॥

तद्वत् कुम्भीकामुपचरेत् । लोध्रतिन्दुकत्रिफला कृतस्तु लेपस्तैलं च रोपणम् ॥

कुम्भीकां तद्वदवमन्थवदुपाचरेत् । लोध्रादिको लेपः तैरेव च कृतं तैलं रोपणम् ॥

अलजीं सुतरक्तां कषायैरवचूर्णयेत् । तेष्वेव च तैलं व्रणरोपणार्थं कुर्वीत ॥

अलज्यां सुबोधम् । तेष्वेव चेति कषायद्रव्येषु ॥

उत्तमा पिटकां शस्त्रेण च्छित्वा कषायचूर्णप्रदेहैर्मधुमद्भिरुपाचरेत् ॥

उत्तमायां सुबोधम । [मधुमद्भिर्मधुयुक्तैः कषायरसद्रव्याणां चूर्णैः प्रदेहैश्चोपाचरेत् ॥]

पुष्करिका संव्यूढास्पर्शहानि त्वक्पाकेषु पित्तविसर्पोक्तो विधिः ॥

पुष्करिकादिषु चिकित्सितोक्तपित्तविसर्पविधिः ॥

मृदितं कोष्णेन बलातैलेन परिषेचयेत् । मधुरद्रव्यकल्कैश्च सुखोष्णैर्घृतस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥

मृदितमिति मृदिताख्यम् । बलातैलं शारीरोक्तम् । मधुरद्रव्याणि सूत्रोक्तानि तैः सुखोष्णादिगुणैरुपनाहयेत् ॥

अष्ठीलिकां जलौकोभिर्ग्राहयेत् । तथानुपशमे श्लेष्मग्रन्थिमिव शस्त्रेणोद्धरेत् ॥

अष्ठीलिकायां सुबोधम् । श्लेष्मग्रन्थिर्ग्रन्थ्यादावुक्ता ॥

निवृत्तं सर्पिषाभ्यज्य स्वेदयेत् । स्विन्नमुपनाहयेत्त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा साल्वलेन । ततोभूयः स्वेदयित्वा घृतेनाभ्यज्यशनैः शनैश्चर्मसमानयन् मणिमव पीडयेत् । पीडयित्वा च पुनरुपनाहयेत् । स्निग्धोष्णं चान्नपानम् ॥

निवृत्ताख्ये सर्पिषाभ्यक्ते पश्चात् स्विन्ने सूत्रोक्तैः साल्वलादिभिस्त्रिरात्रं दोषाद्यपेक्षया पञ्चरात्रं वोपनाहयेत् । उपनाहो बन्धः । साल्वलः सुबोधः । समानयेद्यथा प्राप्तं सम्यगानयेत् ॥

अवपाटिकायामप्ययं विधिः ॥

अवपाटिकायमपि अयमेव निवृत्तोक्तो विधिः ॥

निरुद्धमणौ सुवर्णादिकृतां दारुजां वा जतुकृतां नाडीमुभयतोद्वारां स्नेहाभ्यक्तां स्रोतसि प्रणिधाय सूकरशिंशुमारयोर्वसयामज्ज्ञा वा परिषेचयेत् । चक्रतैलेन वा । वातहरसिद्धेन वा त्रिवृतेन । तृतीये तृतीये चाहनि नाडीं पीनतरां विदध्यात् । एवमस्य स्रोतोद्वारं विवर्धयेत् स्निग्धं चाहारं भोजयेत् । एवमनुपशान्तौ शस्त्रेण सेवनीं परिहृत्य दारयित्वा सद्यः क्षतवदुपाचरेत् ॥

निरुद्धमणौ नाडीविधानं परिषेकश्च सुबोधः । शिंशुमारो मत्स्यविशेषः । वातहरैर्द्रव्यैः सिद्धेन त्रिवृतेन स्नेहत्रयेण । सुबोधम् । सद्यः क्षतवत्सद्यो व्रणविधानतः ॥

ग्रथितं नाडीस्वेदेन स्वेदयित्वा स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् । शतपोनकं लिखित्वा कषायचूर्णैः सक्षौद्रैर्लेपयेत् । विदार्यादिसिद्धेन च तैलेन रोपयेत् । शर्करार्बुदे रक्तविद्रधिवत् साधनम् ॥

ग्रथितं ग्रथिताख्यम् । व्याख्यासमम् । शतपोनकमर्बुदं च ॥

सर्वेषु च यथास्वमन्तः शुद्धिं कषायलेपघृततैलरसक्रियाचूर्णशोधनरोपणान् विदध्यात् ॥

सर्वेष्विति पुरुष गुह्यरोगेषु । यथास्वमिति दोषाद्यपेक्षया अन्तश्शुध्यादीन् विदध्यात् । इत्युक्त्वा मेढ्र्व्या पदः । (कषायरसद्रव्यकृतो लेपः कषायलेपः ॥)

(एवं पुंगुह्यरोगाणां चिकित्सामुक्त्वाऽनन्तरं स्त्रीगुह्यरोगचिकित्सामाह ॥)

योनिव्यापदि तु वातिक्यां लवणतैलाक्तां योनिं पिण्डनाडीकुम्भीप्रभृतिभिः स्वेदयेत् । ततः सुखोष्णाम्बुपरिषिक्तं सर्वगात्रां जाङ्गलरसैर्भोजयेत् ॥

वातिक्यभिधानायां योनिव्यापदियोनिं लवणतैलेनाभ्यज्य पिण्डादिस्वेदैः स्वेदयेत् । सर्वगात्रामिति सम्भवात् स्त्रियम् ॥

बलाद्रोणद्वयनिर्यूहे पयस्या सालपर्णी मागधिका शतावरीकाकनासा श्रावणीशर्करा जीवनीयगर्भं क्षीरचतुर्गुणं घृततैलाढकं साधयेत् तत्पानात् सर्वान् वातपित्तविकारानपोहति गर्भजननं च ॥

बलाकषायेप यस्यादिगर्भं घृततैलयोर्मिश्रीभूतयोराढकं साधयेत् पचेत् । द्रोणद्वयनिर्यूहो द्रोणद्वयक्वाथः । सुबोधम् ॥

शतावरीत्रिफला गुळूचीकाश्मर्यमृद्वीकाकासमर्दकपरूषकहरिद्राद्वयसहचरशुकनासा पुनर्नवैः कार्षिकैर्घृतप्रस्थः सिद्धः पीतो वातजान् योनिरोगानपोहति गर्भजननश्च ॥

शतावर्यादिभिर्घृतप्रस्थः सुबोधः । [कार्षिकैः कर्षप्रमाणैः शतावर्यादिभिः सिद्धः पक्वो घृतप्रस्थः पीतो वातजनितान् योनिरोगानपोहति नाशयति ॥]

सैन्धववचोपकुञ्चिकापिप्पलीवृषकयवक्षाराजमोदाजाजीसितोपला चित्रकचूर्णो मदिरालुळितः सर्पिषा संयावीकृत्य भक्षितो योनिपार्श्ववस्तिवेदनार्शो गुल्महृद्रोगहरः ॥

सैन्धवादिचूर्णो मदिरालुळितः सर्पिषा संयावीकृत्ययवधान्यवत् साधयित्वा भक्षितो योन्यादिवेदनादिहरः । [संयाव उल्कारिका इति जर्जटः ॥]

शूले वृषकरास्नागोक्षुरकसृतं पयः पिबेत् । वृषकमातुलुङ्गमूलमदयन्तिका सैन्धवपिप्पलीकृष्णजीरककल्कं वा मद्येन । तेनैवचार्जकमूलं विल्वयुक्तं वा पिप्पलीयुक्तं वा । सौवर्चलोपकुञ्चिका पिप्पलीर्वा मद्येनावन्तिसोमेन वा ॥

योनिशूले वृषकादिसिद्धं पयः पिबेत् । वृषको वाशकः । वृषकमातुलुङ्गादिकं वा मद्येन पिबेत् । तेनैवेति मद्येनार्जकस्य सूक्ष्मकुठेरस्य मूलं विल्वयुक्तं वा पिप्पलीयुक्तं वा अथवा सौवर्चलादिकं मद्येनावन्तिसोमेन वा । [अवन्तिसोमं काञ्चिकम् ॥]

दन्ती त्रिफला गुळूची क्वाथः सुखोष्णो योनेः परिषेकः ॥

दन्त्यादिक्वाथेन योनेः परिषेकः ॥

कुष्ठतगरदेवदारुवार्ताकिनीसैन्धवैः साधितं तैलं पिचुना धारयेत् ॥

कुष्ठादिभिः साधितं तैलं पिचुना कार्पासचुलुकेन योनौ धारयेत् । वार्ताकिनी बृहती ॥

रास्ना मालती च्छिन्नरुहा मधुकबलाव्याघ्रीदेवदारु चित्रकयूथिकामूलैः कर्षांशैस्तैलप्रस्थः समूत्रो द्विगुणपयसा विपक्वः पिचुना प्रणीतोऽनिलार्तिहरः ॥

रास्नादिविपक्वतैलपिचुप्रयोगः सुबोधः ॥

वस्तिकर्मचाभीक्ष्णं स्वेदं च प्रयोजयेद्विशेषतो वातहरैः सुकुमारबलातैलशिरीषतैलैः शतपाकसहस्रपाकैश्चानुवासनमुत्तरवस्तिं च । एषक्रमो विशेषेण योनेर्वेदना कार्कश्यस्तम्भस्रंसस्पर्शहानिघ्नश्च ॥

व्याख्यासमम् । शतपाकसहस्रपाकौ वातव्याध्युक्तौ । एष इत्यनन्तरोक्तः सर्वः क्रमः ॥

अतिचरणादिषु सर्वास्वनिलजा स्वयमेवक्रमः ॥

अतिचरणादिषु दशसु महायोन्यन्ता स्वयमेव वातिकी विहितः क्रमः । तत्र विशेषः ॥

धारयेच्चातिचरणायां यवगोधूमकिण्वकुष्ठशतपुष्पाश्वाह्वप्रियङ्गुबलाखुकर्णीकल्ककृता मुल्कारिकाम् ॥

अतिचरणायां यवादिकृता मुल्कारिकां योनौ धारयेत् ॥

प्राक्चरणा शुष्का विप्लुता कार्णिनीषु तैलमुत्तरबस्तिं दद्यात् ॥

प्राक्चरणादिषु चतुर्षु सुबोधम् ॥

तत्रापि विशेषः ॥

धारयेच्च विप्लुतायां गोमत्स्यान्यतर पित्तैनैकविंशतिकृत्वो भावितान् क्षौमनक्तकान् किण्वं वा माक्षिकयुक्तमेवमस्याः स्रोतांसि विशुध्यन्ति कण्डूक्लेदशोफाश्च निवर्तन्ते ॥

गोर्वा मत्स्यानां वा पित्तैनैकविंशति वारान् भावितान् क्षौमनक्तकान् विप्लुतायां धारयेत् । सुबोधम् । अस्या विप्लुतायाः ॥

कर्णिन्यां तु कुष्ठार्कपल्लवपिप्पलीसैन्धवैर्बस्तमूत्रपिष्टैर्वर्तिं कृत्वा धारयेत् । श्लेष्महरं च सर्वं कुर्यात् ॥

कर्णिन्यां विशेषः कुष्ठादिभिर्वर्तिः श्लेष्महरं वमनादिकम् ॥

उदावृत्तायां सानूपमांसरसाः क्षीरं स्वेदो दशमूलत्रिवृता क्वाथकल्कसिद्धश्च स्नेहः पानानुवासनोत्तरबस्तिषु । योनिसंसेचमहायोनिप्रभृतिष्वेष एव विधिः ॥

उदावृत्तायां सुबोधम् । महायोनिप्रभृतिषु योनिसंसेचैष एवोदावृत्ताविधिः ॥

जातघ्नीरक्तयोनिरक्तक्षयासु कुटजकाश्मर्यक्वाथसिद्धं सर्पिरुत्तरबस्तौ दद्यात् । अथवा मृगाजाविवराहरुधिराम्लदधिमधुघृतानीति । भवति चात्र ॥

जातघ्न्यादित्रये कुटजादिसिद्धघृतोत्तरबस्तिर्योनौ प्रणिधेयः । अथवा मृगादिरुधिराण्यम्लदध्यादीनि च मिश्रीकृतान्युत्तरबस्तिः स्यात् । भवति चात्रेति तन्त्ररीतिः ॥

स्नेहनस्वेदबस्त्यादि वातलास्वनिलापहम् ।
कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतं पित्तकृतासु च ॥
श्लेष्मलासु च रूक्षोष्णं कर्म कुर्याद्यथायथम् ।
सन्निपाते विमिश्रं तु संसृष्टासु च कारयेत् ॥

वातलासु योनिव्यापत्सु स्नेहनादिकमनिलापहं सर्वं कर्म कारयेत् । पित्तकृतासु सर्वं रक्तपित्तघ्नं शीतं च श्लेष्मलासु तु सर्वं कर्म रूक्षोष्णम् । यथायथमिति दोषाद्यपेक्षया विमिश्रं कर्म सन्निपाते संसृष्टासु च कारयेत् ॥

स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत् समाम् ।
पाणिना नमयेज्जिह्मां संवृतां प्रथयेत् पुनः ॥
प्रवेशयेन्निस्सृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ।
स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्यभूता स्त्रिया मता ॥

सुबोधम् । समस्थापनादौ हेतुः स्थानापवृत्तेत्यादि । [दोषवैपरीत्येनाभिधाय व्याधिवैपरीत्येन भेषजनिर्देशः । स्निग्धस्विन्नां दुःस्थितां स्थापयेद्यथापूर्वम् । पाणिना नमयेज्जिह्मां स्निग्धस्विन्नामित्यनुवर्तनीयम् । जिह्मां कुटिलामित्यर्थः । संवृतां व्यासयेत् पुनः क्रमेण विस्तारयेत् । अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । प्रवेशयेन्निस्सृतां तु विवृतां परिवर्तयेत् तिर्यग्व्यवस्थितामित्यर्थः । यस्मात् स्थानापवृत्ता योनिः शल्यभूता स्त्रिया मता । इति जर्जटः ।] [तथा तद्वत् दुःस्थितां स्थानभ्रंशाद्विषमां योनिं समां यथास्थानं स्थापयेत् । जिह्मां कुटिलां पाणिना

योन्यन्तर्गततुल्याग्रेण हस्तेन नमयेत् । अत्र नमनकथनेनोन्नमनस्याऽशक्यत्वादुन्नतप्रदेशस्य नमनेनैव निम्नस्यौन्नत्यजननं द्योत्यते । संवृतां संवरणादणूभूतां पुनः प्रथयेत् अङ्गुल्यग्रेण प्रसारयेत् । निस्सृतां बहिर्निर्गतां प्रवेशयेत् हस्ताग्रेण मन्दं मन्दं प्रपीड्यान्तरावेशयेत् । विवृतां विचित्रकर्मणोऽनिलस्य वैगुण्येन विवरणाद्वेणुनाळ्याकारेण स्थितां परिवर्तयेत् परितः शनैर्गृहीत्वा संवृणुयात् । चशब्दः समुच्चये । (പ്രഥനം വളൎത്തുക,) (പ്രവേശനം അകത്താക്കുക,) (പരിവൎത്തനം ചുരുക്കുക.) स्थानात् भ्रष्टा योनिः स्त्रिया नार्याः शल्यभूता शल्यत्वं प्राप्ता मता । शल्यशब्देनैकावयवजत्वेप्यन्येषा मवयवा नामकर्मण्यताकरत्वं द्योत्यते । हि प्रसिद्धौ ॥]

सर्वां व्यापन्नयोनिं च कर्मभिर्वमनादिभिः ।
मृदुभिः पञ्चभिर्नारीं स्निग्धस्विन्नामुपाचरेत् ॥

सर्वां व्यापन्नयोनिं योनिव्यापद्युक्तां नारीं संस्नेह्य स्वेदयित्वा वमनादिभिः पञ्चभिः कर्मभिर्मृदुभिरेवोपाचरेत् । मृदुभिरतीक्ष्णैर्वमनादिभिर्वमनविरेचनास्थापनास्रस्रावनस्यैः पञ्चभिः कर्मभिः ॥

सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्मविधीयते ।
वस्त्यभ्यङ्गपरीषेक प्रलेप पिचुधारणम् ॥

तैश्च वमनादिभिः सर्वत इति ऊर्ध्वमधः शिरसि च विशुद्धायाः स्त्रियाः शेषमतः शिष्टं कर्मवस्त्यादिकं विधीयते । [सर्वतोधउपरिष्टाच्च सुविशुद्धायाः सम्यक्शुद्धायाः स्त्रियाः शेषमनन्तरकरणीयं वस्त्यादिकं कर्मविधीयते निर्दिश्यते । अनेन योनिव्यापद्यकृतशोधनायाः शमनौषधं न प्रयोज्यमिति द्योत्यते । वस्तिरुत्तरवस्तिः । पिचुधारणं योनौ स्नेहाक्तपिचुनिक्षेपणम् ।] [वमनादीनिकर्माणि यथोद्गूणदोषप्रशमनाय विधीयन्ते द्वित्राणि सर्वांणि वा यथासम्भवम् । सर्वतः शुद्धानां यद्यत् कर्म वक्ष्यमाणं तत् सर्वं कार्मुकं सम्पद्यते यत आह सर्वतः सुविशुद्धायाः सम्यगूर्ध्वमधश्च शेषं कर्मविधीयते । इति जज्जटः ॥]

हिंस्रा कल्कं समीरार्तां कोष्णमभ्यज्य धारयेत् ।
पञ्चवल्कस्यपित्तार्तां श्यामादीनां कफातुरा ॥

हिंस्रेत्यादिभिस्त्रयः कल्का वातार्त्यादिषु योनिधारणे ॥

वामिन्याप्लुतयोश्चैव स्वेदयित्वा प्रयोजयेत् ।
तर्पणं स्नेहपिचुभिर्भोजनं चानिलापहम् ॥
सल्लकी जिङ्गिणी जंबू धवत्वक्पञ्चवल्कलैः ।
कषायैःसाधितात्स्नेहात्पर्युपप्लुतयोःपिचुम् ॥

सुबोधम् । पञ्चवल्कलोन्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसत्वचः ॥

कुळीरसूकरवसा सर्पिर्भिर्मधुरैः भृतैः ।
पूरयित्वा महायोनिं बध्नीयात् क्षौमनक्तकैः ॥

महायोनिं कुळीरादिवसा सर्पिर्भिर्मधुरद्रव्यसिद्धैः पूरयित्वा क्षौमनक्तकैर्बध्नीयात् ॥

प्रस्रस्तां सर्पिषाभ्यज्यक्षीरास्विन्नां प्रवेशयेत् ।
बध्नीयाद्वेशवारस्य पिण्डेनामूत्रकालतः ॥

प्रस्रस्तेत्यादिसुबोधम् । आमूत्रकालत इति वेगधारणप्रतिषेधार्थम् ॥

यच्च वातविकाराणां कर्मोक्तं तच्चकारयेत् ।
सर्वव्यापत्सुमतिमान्महायोन्यां विशेषतः ॥

यच्च चिकित्सिते वातविकाराणां कर्मोक्तं तत्सर्वं सर्वासु योनिव्यापत्स्वपि कारयेत् । तद्वातहरं कर्म महायोन्यां विशेषतः कारयेत् ॥

नहि वातादृते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ।
अतोजित्वातमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥

यस्माद्वातादृते वनितानां योनिर्न दुष्यति अतो हेतोस्तं वातं जित्वाऽन्यस्य दोषस्य भेषजं कुर्यात् । [वनितानां स्त्रीणां योनिः वातादृते वातमन्तरेण न प्रदुष्यति दुष्टिं न प्राप्नोति हियस्मादर्थे अतोऽस्माद्धेतोस्तं वातं जित्वा अन्यस्य दोषस्य पित्तश्लेष्मादेर्भेषजं चिकित्सितं कुर्यात् ॥]

पित्तळानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।
शीताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥

पित्तळानां योनीनां सेकादयः शीताः पित्तजितश्च कार्याः । स्नेहनार्थं घृतान्येव कार्याणि । [पित्तळानां बहुपित्तानां पित्तजानामिति वक्तव्य पित्तळानामित्युक्तिर्नहि वातादृत- इत्यादि पूर्वोक्तग्रन्थस्य विरोधनिरासार्थम् । योनीनां योनिव्यापदामित्यर्थः । शीताः स्पर्शवीर्ययोः शीताः पित्तजितः पित्तघ्नाः शीतशब्देनैव पित्तहरत्वे सिद्धे पुनरपि पित्तघ्नकथनं पित्तघ्नानां मन्दशीतगुर्वादीनां मध्येऽत्रशीतस्य विशेषोपयोज्यत्वद्योतनार्थम् । सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः सेकः परिषेकः । अभ्यङ्गः स्नेहप्रलेपः । पिचुक्रिया पिचुनक्तकनिक्षेपणम् । क्रियाशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । कार्याः कर्तव्याः । स्नेहनार्थं शोध्यविषये स्नेहयितुं घृतानि पित्तघ्नौषधैर्बहुधा सिद्धानि चशब्दात् कार्याणीत्यर्थः ॥

शतावरीत्यादिना तान्येव घृतान्युच्यन्ते ॥

शतावरीमूलतुला चतुष्कात् क्षुण्णपीडितात् ।
रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत घृताढकम् ॥
जीवनीयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ।
पिष्टैः भियालैश्चाक्षांशैर्मधुकार्द्धपलान्वितैः ॥
सिद्धशीतेतुमधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।
शर्कराया दशपलं क्षिपेल्लिह्यात् पिचुं ततः ॥
योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।
क्षतं क्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥
कामिलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।
अपस्मारार्दितायाम मदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥

शतावरीमूलानि परिपूर्णसारण्यनुपहतानि च गृह्यन्ते । सुबोधम् । [द्वियष्टिमधुकैर्भिषगिति चरकपाठः । शतावरीघृते द्वियष्टिमधुकैरिति द्विग्रहणं भागद्विगुणप्रतिपादनार्थम् । यष्टिमधुकद्वयप्रतिपादनार्थं वा । स्थलजं जलजं चेति मधुकं द्विविधं स्मृतमित्याम्नानात् । ब्राह्मणान् प्राशयेत् पूर्वमिति अदृष्टवृष्यर्थमेषा परिभाषान्यत्रापि द्रष्टव्या । इति जर्ज्जटः ।] द्विपलामधुकान्वितैरिति हृदयपाठः । क्षुण्णपीडितात् शतावरीमूलस्यतुला चतुष्कात् क्षीरतुल्येन रसेन । एतावन्मात्रस्य शतावरीमूलस्य यावान् रसो जायते तत्तुल्येन पयसेत्यर्थः । अक्षांशैरक्षप्रमाणैः पिष्टैर्जीवनीयादिभिर्घृताढकं विपचेत् । सिद्धशीते चास्मिन् घृते मधुनः पिप्पलीचूर्णस्य च पलाष्टकं सितायाः दशपलं च क्षिपेत् ततस्तस्मात् पिचुं कर्षप्रमाणं लिह्यादातुर इति शेषः । तत् घृतं योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं शुक्रवर्द्धनम् । प-

रमतिशयेन पुंसवनं गर्भदम् । क्षतादींश्च नाशयेत् । मृद्वीकादीनां बहुवचनोक्तिः छन्दोनुरोधात् ॥]

एवमेवपयस्सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।
गर्भदं पित्तजानां च रोगाणां परमं हितम् ॥

एवमेवेति शतावरीविधानेन पयस्सर्पिः क्षीरोद्भवं घृतं जीवनीयोपसाधितं गर्भदत्वादिगुणम् । गर्भदं पित्तजानां च योनीनां स्यात भिषग्जितमिति चरकपाठः । एवमेवेति क्षारसर्पिः क्षीरादुत्थितं एवमेव पूर्वविधिमतिदिशति सिद्धशीते च मधुन इत्यादि यावत् ब्राह्मणान् प्राशयेत् पूर्वमित्यादि । इति जर्जटः ॥]

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धमवेक्ष्यच ।
यथादोषोदयंयुञ्ज्याद्रक्तस्थापनमौषधम् ॥

रक्तयोन्यामसृजो वर्णैः सिराव्यधोक्तप्रकारेण वातादीनामन्यतमस्य दोषस्यानुबन्धमवेक्ष्य दोषोदयानतिक्रमेण रक्तस्थापनं रक्तस्रावहरमौषधं युञ्ज्यात् । [रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धं कृष्णारुणनीलपीतपाण्डुत्वादिभिर्वातादीनामाधिक्यमल्पत्वं च समीक्ष्य ततो यथादोषं योयो दोषो यथादोषं रक्तस्थापनमौषधं कार्यमिति जर्जटः ॥]

दोषभेदेनासृग्दरचिकित्सितं निर्दिशन्नाह तिलचूर्णमित्यादि । इति जर्जटः ॥

तिलचूर्णं दधिघृतं फाणितं सौकरी वसा ॥
क्षौद्रयुक्तं जयेत् पीतं वातोत्तरमसृग्दरम् ।
वराहस्यरसोमेध्यःसकौलत्थश्च तद्गुणः॥
पत्रकल्कोघृतेभृष्टो राजादनकपित्थयोः ।
शर्कराक्षौद्रयष्ट्याह्व नागरैश्चयुतं दधि ॥

तिलादिकं क्षौद्रयुक्तं पीतं वातादिकं रक्तस्रावं जयेत् । उत्तरो बलवान् । वराहमांसरसः कौलत्थेन रसेनयुक्तस्तद्गुणो वातोत्तरमसृग्दरं जयेदित्यर्थः । राजादनकपित्थयोस्तु बालपत्रकल्को घृते भृष्टस्तद्गुण एव । तथा शर्करादिभिर्युक्तं दधि ॥

पयस्योत्पलशालूकविसकालीयवारिजम् ॥
सपयश्शर्कराक्षौद्रं [1]रक्ते पित्तोत्तरे पिबेत् ।
तण्डुलीयकमूलं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्भसा ॥
सताक्ष्यशैलं लाक्षां वा छागेन पयसा पिबेत् ।
वाशाघृतं महातिक्तं रक्तपित्तहितञ्च यत् ॥

पयस्यादिकं क्षौद्रान्तं पित्ताधिके रक्तेऽसृग्दरे पिबेत् । पयस्या क्षीरिका । शालूकं जलजकन्दम् । विसं पद्मादिजम् । कालीयं पीतचन्दनम् । अथवा पित्तोत्तरे रक्ते तण्डुलीयकमूलं क्षौद्रयुक्तं ताक्ष्यशैलयुक्तं च तण्डुलाम्भसा पिबेत् । अथवा केवलामेव लाक्षां छागेन पयसा पिबेत् । वाशाघृतं च रक्तपित्तोक्तं पिबेत् । तथा महातिक्तमन्यच्च यत्किञ्चिद्रक्तपित्तहितं तत् सर्वमत्रेष्यते ॥

मधुकं त्रिफलां लोध्रं मुस्तं सौराष्ट्रिकां मधु।
मद्यैर्निम्बगुळूच्यौ च कफजेसृग्दरे पिबेत् ॥

कफादसृग्दरे मधुकादिकं गुळूच्यन्तं मद्यैः पिबेत् ॥

---

[1]. पैत्तिकेसृग्दरे पिबेदिति चरकपाठः। पयस्यादीनेकश एकैकशः पयः शर्कराक्षौद्रसहितं पैत्तिकेसृग्दरे पिबेदिति जर्जटः ॥

पाठां जम्ब्वाम्रयोरस्थि शिलोद्भेदं रसाञ्जनम्।
अम्बष्ठां शाल्मली पिच्छां समङ्गां वत्सकत्वचम्
बाल्हीकबिल्वातिविषा लोध्रतोयदगैरिकम्।
शुण्ठीमधूकमाचीकं रक्तचन्दनकट्फलम् ॥
कट्वङ्गवत्सकानन्ता धातकीमधुकार्जुनम्।
पुष्ये गृहीत्वा सञ्चूर्ण्य सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
पिबेदर्शस्त्वतीसारे रक्तंयच्चोपवेश्यते ।
दोषा जन्तुकृताये च बालानांतांश्चनाशयेत् ॥
योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्वेतारुणासितम्।
चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ॥

पाठादिकमर्जुनान्तं पुष्ये गृहीत्वा संयोज्य पश्चाच्च सञ्चूर्ण्य क्षौद्रेणयुक्तं तण्डुलोदकेनार्शः प्रभृतिषु पिबेत् । एतच्च बालानां ये कृमिकृता दोषास्तान् योनिदोषं च श्यावाद्यन्यतमवर्णं रजोदोषं च नाशयेत् । एतच्चूर्णं नाम्ना पुष्यानुगम् । हितं पथ्यमात्रेयेण पुनर्वसुना पूजितम् । जम्बूफलस्याम्रफलस्यचास्थि । शिलोद्भेदं शिलाजतु । अम्बष्ठा साहस्री सैवबहुमूलिका । शल्मल्याः सम्बन्धिनी पिच्छा । समङ्गा मञ्जिष्ठा । बाल्हीकं कुङ्कुमम् । तोयदो मुस्तः । माचीकं कुटचफलम् । कट्वङ्गः स्योनाकः । अनन्ता यवाषकः । [पाठामित्यादि । शिलोद्भेदः पाषाणभेदकः । अम्बष्ठा दाक्षिणापथे प्रसिद्धैव । द्वितीयां पाठामपरे शाल्मलीवेष्टं खपुरमित्यर्थः । माचीकमुत्तरापथे प्रसिद्धमेव । कट्वङ्गोरलुः । वत्सक इन्द्रयवोभिप्रेतः फलशब्दलोपात् । अनन्ता उत्पलशारिबा । मधुकं द्वियष्टिमधुकं स्थलजजलजभेदेन द्विधेत्युक्तम् । पुष्ये गृहीत्वेत्यदृष्टानुग्रहार्थम् । योनिदोषं रजोदोषं रजोदोषा रजोविशेषाः श्वेतादयः प्रदरभेदाः योनिव्यापल्लिङ्गा एव । इति जर्जटः ॥]

सर्वेषु गर्भस्रावोक्तं प्रदरेषु प्रशस्यते ॥

शारीरे यत् गर्भस्राव उक्तं चिकित्सितं तत् सर्वं प्रदरेपि शस्यते । प्रदरमसृग्दरमतिरज इति पर्यायाः ॥

रक्तक्षयायां क्षीरं च जीवनीयश्रुतं पिबेत् ॥

रक्तक्षयायां व्यापदि जीवनीयाख्य महाकषायश्रृतं क्षीरं पिबेत् ॥

योन्यांबलासदुष्टायां वर्तिः संशोधने हिता।
वाराहे बहुशः पित्ते भावितैर्नक्तकैः कृता ॥

श्लेष्मयोन्याख्यायां वराहपित्तेन बहुशोभावितैर्नक्तकैर्वस्त्रखण्डैः कृता वर्तिर्योनौ धार्या शोधनी परं हिता च । [योन्याः श्लेष्मप्रदुष्टाया वर्तिः संशोधनी हिता व्रणप्रतिषेधोक्ता । अथवा वाराहे बहुशः पित्त इत्यादि । ततोनन्तरं स्वेद्या सुखाम्बुना । इति जर्जटः ॥]

भावितं पयसार्कस्य माषचूर्णं ससैन्धवम् ।
वर्तिःकृता क्षणं धार्या सेक्तव्यानुसुखाम्बुना ॥

अर्कक्षीरभावितं माषचूर्णं पश्चाच्च सैन्धवयोजितं तेन कृतावर्तिः श्लेष्मयोन्यां क्षणं धार्या । ततश्च श्लेष्मयोनिः सुखाम्बुना सेक्तव्या ॥

पिप्पलीमाषमरिच शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
प्रदेशिन्यङ्गुलीतुल्या वर्तिर्योनिविशोधनी ॥

पिप्पल्यादिभिरङ्गुष्ठनिकटाङ्गुलीतुल्या वर्तिर्योन्या विशोधनी ॥

उदुम्बरशलाटूनां द्रोणं द्रोणेम्भसः पचेत् ।
सपञ्चवल्कतिलकमालतीनिम्बपल्लवे ॥
निशास्थितेजलेतस्मिंस्तैलप्रस्थंविपाचयेत् ।
पलाशशाल्मलीलाक्षाधवनिर्यासवल्कलैः॥
पिष्टैर्युक्तं ततःस्नेहपिचुं योनौ निधापयेत् ।
सशर्करैः कषायैश्च शीतैः कुर्वीत सेचनम् ॥
पिच्छिलाविवृता योनिश्चिरदुष्टा तु दारुणा।
सप्ताहाच्छुध्यतिक्षिप्रमपत्यं च समश्नुते ॥

उदुम्बरशलाटूनां सूक्ष्माणां फलानां द्रोणं द्वादशाधिकानि पञ्चशतानि पलानि । द्रोणं जलस्य च तान्येव । शलाटूनां चार्द्राणामेव प्रयोगोन्याय्यः । किम्भूते अम्भसः द्रोणे । आह । सपञ्चवल्कलादिके । न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः सर्वैरेकत्रसंयुक्तैः पञ्चवल्कलमुच्यते । पल्लवशब्दस्य तिलकादिभिः सम्बन्धः । तिलको मुचुलिन्दः (മഞ്ചാടി). रात्रावुदुम्बराश्रिते प्रातः स्रुते तस्मिन् जले तैलप्रस्थं पलाशादीनां निर्यासैर्वल्कलैश्च पिष्टैर्युक्तं पचेत् । ततस्तैलात् स्नेहपिचुं योनौ निधापयेत् । कषायद्रव्यैः सेचनोपयोगिभिः सशर्करैः सेचनं कुर्वीत । अनेन स्नेहपिचुना सेचनान्ते सप्ताहं प्रयुक्ते न पिच्छिलादिगुणा योनिः क्षिप्रं शुध्यति अपत्यं च लभते । चिरदुष्टा चिरकालदुष्टा । पिच्छिलादित्वं कफादिकृतम् । इति जर्जटः ॥

उदुम्बरस्यदुग्धेन षट्कृत्वोभावितात्तिलात् ।
तैलं क्वाथेन तस्यैव कार्यं धार्यं च पूर्ववत् ॥

उदुम्बरस्रुतेषु क्षीरेषु षड्वारान् भावितात्तिलात् पीडितात्तैलं तस्यैवोदुम्बरस्यैव क्वाथेन कार्यमिति साध्यम् । धार्यं च पूर्ववदिति स्नेहपिचुं योनौ निधापयेत् कषायद्रव्यैः सेचनोपयोगिभिः सशर्करैः सेचनान्ते च स्नेहं पिचुना योनौ धार्यम् । [धार्यं च पूर्ववत् पिचुमित्यर्थः । इति जर्जटः ॥]

धातक्यामलकीपत्रस्रोतोजमधुकोत्पलैः ॥
जम्ब्वाम्रसारकासीसलोध्रकट्फलतिन्दुकैः ।
सौराष्ट्रिका डाडिमत्वगुदुम्बरशलाटुभिः ॥
अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ।
तैलप्रस्थंतदभ्यङ्ग पिचुवस्तिषु योजयेत् ॥
शूनोत्तानोन्नतास्तब्धापिच्छिलास्राविणीतथा।
विप्लुतोपप्लुतायोनिःसिध्येत्सस्फोटशूलिनी ।

धातकीपत्रादिभिस्तैलप्रस्थं पचेत् तच्च तैलमभ्यङ्गादिषु योजयेत् । तेन च शूनत्वादिगुणा योनिः सिध्येत् [सौराष्ट्रिका तुवरमृत्तिका । शूना उन्नता इति अन्तर्मुखी सूचीमुखीचोच्यते । अथवा दोषारब्धं शूनोन्नतत्वम् । इति जर्जटः ।] [अक्षमात्रैरक्षप्रमाणैर्धातक्यादिभिरजामूत्रप्रस्थेन क्षीरद्विप्रस्थेन च सह तैलप्रस्थं पचेत् । तत्तैलमभ्यङ्गे पिचुनिक्षेपणे बस्तिकर्मणि च योजयेत् - तथा प्रयोजिते सति शूनत्वादियुक्ता योनिः सिध्येत् शमं प्राप्नोति ॥]

अर्कनिम्बाम्रकोशाम्र विल्वबूकधवोद्भवैः ।
करीराजिङ्गिणीजम्बू करञ्जार्जुनशिग्रुजैः ॥
पलाशसिध्रकोत्थैश्च कषायैर्धावनं परम् ।
शुक्तशीधुमधून्मिश्रैर्योनेःस्रावनिवारणम् ॥

अर्काद्युद्भवैर्यथालाभं कषायैस्तथा करीरादिजैस्तथा पलाशसिध्रकोत्थैश्च कषायैः सर्वैश्च

शुक्तादिभिश्रैर्योनेर्द्धावनं क्षालनं परं श्रेष्ठं स्रावनिवारणम् । कोशाम्रः क्षुद्राम्रनामकः । जिङ्गिणी मञ्जिष्ठा । मिध्रकः सिन्दुवारकः । बूकः ऊरुबूकः आदिलोपात् एरण्डः । पुल्लास उत्तरापथे । शुक्तं चुक्रम् । इति जर्जटः ॥]

कुर्यात् सतक्रगोमूत्रशुक्तैर्वा त्रिफलारसैः ॥

अथवा त्रिफलारसैस्तक्रादियुक्तैर्द्धावनं कुर्यात् । [योनिव्यापत्स्वनवरतशीलनीयान्याह ॥]

यवान्नमभयारिष्टं शीधुं तैलं च शीलयेत् ।
पिप्पल्ययोरजःपथ्यां प्रयोगांश्च समाक्षिकान् ॥

योनिव्यापत्सु यवान्नादिकं शीलयेत् । अभयारिष्टमर्शश्चिकित्सितोक्तम् । रसायनायुक्तांश्च पिप्पल्यादिप्रयोगान् समाक्षिकान् शीलयेत् । माक्षिकोपेतान् पिप्पलीप्रयोगा नयो रजःप्रयोगान् पथ्याप्रयोगांश्च शीलयेत् सर्वकालं भजेत् ॥]

रोहीतकजटाकल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत् ।
धात्रीमज्जोथवा कल्कं सितामाक्षिकसंयुतम् ॥
मधुनामलकीचूर्णं रसं वा प्राशयेत् सिते ।
सलोध्रवल्केन वटत्वक्कषायेण धावयेत् ॥
आस्रावेक्षौमपट्टान्वा भावितांस्तेन धारयेत्
प्लक्षत्वक्चूर्णपिण्डं वा धारयेन्मधुनाकृतम् ॥
योन्या स्नेहाक्तयालोध्र प्रियंगुमधुकस्य वा ।
धार्यामधुकृतावर्तिःकषायाणां च भूरिशः ॥
स्रावच्छेदार्थमभ्यक्तां धूपयेद्वा घृताप्लुतैः ।
सरळागुल्गुलुयवैः सतैलैः कटुमत्स्यकैः ॥

सुबोधम् । रोहीतकजटाकुशाल्मलीमूलम् । सिते शुक्लेऽसृग्दरे आमलकाच्चूर्णं वा रसं वा मधुना सह प्राशयेत् । आमलकएवामलकी ।

तत्रैवास्रावे वटत्वचः कषायेण सलोध्रवल्केन प्रक्षाळनम् । अथवा तेनैव प्रक्षाळनकषायेण भावितान् क्षौम नक्तकान् योनौ धारयेत् । अथवा स्नेहेनाभ्यक्तया योन्याप्लक्षत्वक्चूर्णेन मधुना कृतं पिण्डं लोध्रादिकस्य चूर्णेन मधुना कृतं पिण्डं वा धारयेत् । सुबोधम् । अथवा कटुमत्स्यकैः सतैलैर्धूपयेत् ॥

[योनिव्यापत् प्रसङ्गात् बैभत्स्य जनकत्वेन तद्वत् पीडाकराणां पैच्छिल्यदौर्गन्ध्यादीनां चिकित्सामाह ॥]

कासीसंत्रिफलाकाङ्क्षीसाम्रजंब्वस्थिधातकी ।
पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तश्चूर्णोवैशद्यकारकः ॥

कासीसादिभिर्द्धातक्यन्तैः कृतश्चूर्णः क्षौद्रेणयुक्तो योनौ पैच्छिल्ये युक्तो वैशद्यकारकः । काङ्क्षी सौराष्ट्री । आम्रजम्बुनोः फलास्थि ॥

पलाशधातकी जम्बू समङ्गामोचसर्जजः ॥
दुर्गन्धे पिच्छिलेक्लेदे स्तम्भनश्चूर्ण इष्यते ।
आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचनम् ॥

दुर्गन्धादियुक्ते क्लेदे स्रवति पलाशादिजश्चूर्णः स्तम्भन इष्यते । तत्रैवाऽऽरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचनम् ॥

स्तब्धानांकर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकम् ।
धारणं वेशवारस्य कृसरा पायसस्यवा ॥

स्तब्धानां योनीनां कर्कशानां च मार्दवकारकं कर्मकार्यम् । किं तदित्याह । वेशवारस्य कृसरायाः पायसस्य वा धारणम् । [स्तब्धानां पुंसङ्गमाद्यसमर्थानां कर्कशानां कठिनस्पर्शानां च योनीनां वेशवारस्य कृसरायाः । कृसरा सा तु विज्ञेया या कृता तिलतण्डुलैरित्युक्तलक्षणायाः पायसस्यपयस्संस्कृतान्नस्य च धारणं कार्यम् ॥

दुर्गन्धानां कषायःस्यात्तैलं वा कल्क एव वा।
चूर्णो वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणः॥

दुर्गन्धानां योनीनां सर्वगन्धद्रव्याणां कषायः पूतिगन्धापकर्षणःस्यात्। एतेषामेव वा तैलमेतेषामेव वा कल्क एतेषामेव वा चूर्णः। दुर्गन्धयुक्तानां प्रकरणवशाद्योनीनां सर्वगन्धानां सर्वेषां कुष्ठचन्दनोशीरादिगन्धद्रव्याणां कषायः तेन परिषेकप्रक्षाळनादिकम्। तैलं सर्वगन्धानां कल्ककषायविपकं तेन सेकलेपादिकम्। वाशब्दो विकल्पार्थः। कल्कस्तेषां कल्केनैव प्रलेपो वा। चूर्णस्तेषामेव चूर्णेनावकिरणं वा पूतिगन्धस्य दुर्गन्धस्यापकर्षणो नाशनः स्यात्॥]

[सर्वेषां सामान्येन वस्तिसाध्यत्वात्तद्रव्याण्याह॥]

श्लेष्मळानां कटुप्रायाःसमूत्रावस्तयो हिताः
पित्ते समधुकक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः।
सन्निपातसमुत्थायाःकर्मसाधारणं हितम्॥

श्लेष्मळानां योनीनां कटुकद्रव्यप्रायाः समूत्रावस्तयो हिताः। पित्ते मधुकक्षीरयुक्ता वस्तयः। वाते तैलेनाम्लैश्च मद्यादिभिः। सान्निपानिकीनाम या व्यापत् तस्याः सकलसाधारणं कर्म हितम्। [सन्निपातसमुत्थायाः कर्मसाधारणं यद्वातकफपित्तजासु योनिव्यापत्सु तत्समस्य सर्वम्। इति जर्जटः।] [श्लेष्मळानामिति। वस्तय उत्तरवस्तयः हिताः। एकस्मिन्नेवदिने द्वित्रिवारप्रयोक्तव्यत्वात् बहुवचनोक्तिः। सन्निपातदुष्टायां योनौ साधारणं सममलघ्नं कर्म हितम्। नहि वाताद्दते योनिर्वनितानां प्रदुष्यतीत्यादिवचनाच्चानिलस्य योनिव्यापदिविशेषेण प्राबल्ये सिद्धेप्यत्रस्तम्भकार्कश्यक्लेदपैच्छिल्यदौर्गन्ध्यप्रस्तावानन्तरमुत्तरवस्तिद्रव्यस्य कफादिक्रमकथनेनैतेषु काठिन्यविस्रादिगुणयुक्तयोः कफपित्तयोर्विशेषकारणत्वं द्योत्यते वस्तिकर्मसाध्यत्वं च॥]

[उपसंहरन्नाह॥]

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः।
अदुष्टे प्राकृते बीजे बीजोपक्रमणे सति॥

एवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण योनिषु शुद्धासु योषितो गर्भं विन्दन्ति। कदेत्याह। अदुष्ट इति प्राकृते बीजे अदुष्टे अदुष्टस्वभावे सति बीजस्यचाद्यन उपक्रम आचरति सति। [एवमनन्तरोक्तेनोपचरणेन योनिषु शुद्धासु रोगशान्त्यानीरोगासु प्राकृते नैसर्गिके बीजे आर्तवाख्ये अदुष्टे वाताद्यदूषिते बीजोपक्रमणे आर्तवसामर्थ्यकरैः पूर्वोक्तैस्तैलेन नारीं पित्तळैश्च मांसैरित्याद्युपक्रमैरुपक्रान्ते सति योषितो नार्यः गर्भं विन्दन्ति लभन्ते। अदुष्ट इत्युक्त्या प्रकृत्या दुष्टस्य तु क्रियाभिरसाध्यत्वं द्योत्यते।] [अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति। इति चरकपाठः। अदुष्टे बीजे प्राकृते प्रकृतिमापन्ने किमवश्यं गर्भसम्भव इत्युच्यते जीवोपक्रमणे सति। बीजशब्देन द्वयमङ्गीकृतं शुक्लं शोणितं च जीवश्चात्र कर्मपुरुष उक्तः शारीरेष्वस्ति च सत्वमौपपादिकं यज्जीवस्पृक्शरीरेणाभिसम्बध्नातीत्यादि। ततश्च सामग्रीजनकम्। नह्येकोवर्तते भावो वर्ततेनाप्यहेतुक इत्याम्नानात्। इति जर्जटः॥]

प्रसङ्गेनोच्यते। [रजश्शुद्धिर्योनिगर्भाशयशोधनादिना उक्ता शुक्लशोधनायाह इति

जर्ज्जटः ।] [पुंबजिस्याप्यवश्यमुपश्रमणीयत्व-माह ॥]

पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापिचेन्द्रियम् ।
परीक्ष्यवर्णैर्दोषाणां दुष्टं तद्घ्नैरुपाचरेत् ॥

पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापीन्द्रियं शुक्रं दुष्टं दोषाणां वर्णैः सूत्रोक्तैः परीक्ष्य तद्घ्नैः पुरुषबीजदोषघ्नैरुपाचरेत् । [इन्द्रियशब्दोऽत्रशुक्रे वर्तते शुक्रमपि दोषवर्णैः परीक्ष्य दुष्टं तद्वातादिघ्नैरुपाचरेत् । ननु शुक्रदोषभेषजं प्राक्शारीरेऽभिहितं येन पुनस्तद्घ्नैरुपाचरेदिति नाप्यनुक्तमवधारयितुं शक्यं चिकित्सितुं वा प्रधानश्चेदं कार्यसपत्यानिबन्धनत्वात् । उच्यते । उक्तमेव । परीक्ष्यवर्णैर्दोषाणामित्यनेनेन्द्रियस्य वेदनासंस्थानान्युक्तान्येव । पञ्चकर्मोपदेशेन च सकल—शरीरशुद्धिर्वाजीकरणानि च क्षीणदुष्टविशुष्कस्याप्यायनप्रसादनवर्द्धनान्युक्तान्येव । शारीरेषु च सूत्रमात्रेण दर्शितएव पन्थाः । इति जर्ज्जटः ।] [पञ्चकर्मविशुद्धस्य पञ्चभिर्वमनविरेचनवास्ति—नस्यासृङ्मोक्षैः कर्मभिर्विशुद्धस्य कृतविशोधनस्य पुरुषस्याऽपि न केवलं स्त्रिया एव इन्द्रियं शुक्राख्यं बीजं दोषाणां वर्णैरासितपीतपाण्डुत्वादिभिः परीक्ष्य यथावदवबुध्य तत्र दुष्टं वातादिदूषितं तद्घ्नैर्बीजदूषकदोषघ्नैरुपाचरेत् चिकि—त्सेत ॥]

[इहोक्तयोः शुक्रार्तवोपक्रमयोरुभयोरपि साधारणं कञ्चित् घृतयोगमाह ॥]

मञ्जिष्ठाकुष्ठतगर त्रिफलाशर्कराबचा ।
द्वे निशे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ॥
पयस्याहिंगुकाकोली वाजिगन्धाशतावरी ।
पिष्ट्वाक्षांशंघृतप्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम् ।
योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु प्रशस्यते ॥
आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ।
फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्पे पीतं फलाय यत् ।
म्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ।
एतत्परं च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनम् ॥

॥ इत्युत्तरे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

मञ्जिष्ठेत्यादिना फलसर्पिः सुबोधम् । तत्सर्वेषु योनिशुक्रप्रदोषेषु प्रशस्यते । आयुष्यादिगुणं च । फलसर्पिरिति ख्यातम् । फलसर्पिरित्यस्य नाम्नो भङ्ग्यार्थं उच्यते । पुष्पे पीतं यत्फलाय प्रजाख्याय भवतीति । [मञ्जिष्ठादीन् प्रत्येकमक्षांशमक्षप्रमाणं पिष्ट्वा कल्कीकृत्य चतुर्गुणक्षीरोपेतं घृतस्य प्रस्थं पचेत् । तत्सर्पिर्म्मात्रयोपयुक्तं सर्वेषु योनिशुक्रप्रदोषेषु विंशतिविधेषु योनिव्यापत्सु वातादिकुणपग्रन्थिपूयक्षीणमलाह्वयेषु शुक्रार्तवदोषेषु च प्रशस्यते । आयुष्यमायुष्करम् । पौष्टिकं देहपुष्टिकरम् । मेध्यं बुध्युन्मेषकरम् । धन्यं भाग्यकरम् । पुंसवनं पुरुषप्रजाकरणसमर्थम् । फलसर्पिरिति प्रसिद्धं पुष्पे आर्तवकाले पीतं फलाय सत्पुत्रजननाय भवति यस्मात् फलसर्पिरिति संज्ञेत्यर्थः । म्रियमाणप्रजानां पुनःपुनर्मृतप्रजानां गर्भिणीनां सञ्जातगर्भाणां च पूजितं श्रेष्ठम् । एतत् फलसर्पिः बालानां ग्रहघ्नं ग्रहपीडाहरं परमतिशयेन देहपुष्टिजनकं च ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

॥ इति शल्यतन्त्रंनाम पञ्चममङ्गं समाप्तम् ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

विषप्रतिषेधम् ॥

आगन्तुप्रसङ्गादुक्तशिष्टत्वाद्विषचिकित्साया अवसरस्तस्याश्चानेकप्रकारत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् सामान्येन चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो विषप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः इति यः ॥

[अथात इत्यादि । विषप्रतिषेधं स्थावरजङ्गमादिभेदेनानेकविधस्य विषस्य प्रतिषेधं चिकित्सितं निदानाद्विना प्रतिषेधस्य दुष्करत्वात् स निदानमित्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । तत्र पूर्वं विषस्योत्पत्तिं दर्शयति ।] इह हि विषचिकित्सा प्रस्तुता । विषस्य च स्वरूपे ज्ञाते तद्व्याधीनां हेत्वादिकं ज्ञेय मतः स्वरूपमेव प्रथममितिहासरूपणोच्यते ॥

पुरा खल्वमृतार्थं सुरासुरैः सलिलनिधेर्विमथ्यमानात् क्रोध इव रूपवान् सत्वं समुद्बभूव कृष्णमनलनयनमूर्ध्वप्रदीप्तकेशं दंष्ट्राकराळं भैरवारावरूपम् । तद्दर्शनादेव यतो देवदानवाश्च विषण्णास्तस्मात्तद्विषसंज्ञामवाप॥

पुरा खल्वित्यादि । पुरा कस्मिंश्चित् काले सुरैश्चासुरैश्चाऽमृतार्थं विमथ्यमानाज्जलनिधे रूपवानिव क्रोधः कृष्णत्वादिगुणं सत्वं समुद्बभूव । तस्य सत्वस्य दर्शनमात्रादेव देवा दानवाश्च यतो विषादं प्राप्तास्तस्मात्तत् सत्वं विषसंज्ञा मन्वर्थतां चा वाप प्राप ॥

तत् सहसैव सर्वभूतानि निर्दग्धुकाममुपयोगविशेषैर्विषममृततां विनयमानो ब्रह्मानुनीयौषधिषु न्यस्तवान् ॥

उद्भूतं तद्विषं सहसैव सर्वभूतानि निर्दग्धुकामं यदा तदैतदमृततां प्राप्नोतीत्युपयोगविशेषयोग्यतां तस्य कुर्वन् ब्रह्मा तद्विषमौषधिषु विशिष्टास्वेवन्यस्तवान् ॥

ततस्तत् स्थावरासु मूर्त्तिष्वधिवसनात् स्थावरमित्युच्यते ॥

ततस्तद्विषं स्थावरास्वौषध्याख्यासु मूर्त्तिष्वधिवसनात् स्थावरमित्युच्यते । इति स्थावरस्य विषस्य सम्भवः ॥

जङ्गमं पुनः पृथिव्या भारावतारार्थमुरगादिरूपेण । विष्णुर्निर्ममे ॥

जङ्गमं तु विषं भगवान् विष्णुर्निर्ममे निर्मितवान् । किमर्थमित्याह । पृथिव्या भारावतारार्थं पृथवीतो भारोवतरत्विति कृत्वा । अत्र भगवानेव प्रमाणम् ॥

तयो स्थावरं मूल पत्र पुष्प फल त्वक्सारनिर्यासक्षीरधातुकन्द भेदाद्दशाधिष्ठानम् ॥

तयोः स्थावरजङ्गमविषयोर्मध्ये स्थावरं विषं मूलादिभेदेन दशाश्रयम् ॥

तत्र मूलविषाणि क्लीतनकाश्वमारकगुञ्जा सुगन्धकगर्गरककर्करकरघाटकादीनि । पत्रविषं काळपत्रिका लम्बा वरदकरम्भार्का-

दीनाम् । पुष्पविषं वल्ली रेणुककरम्भ महाकरम्भादीनाम् । फलं कुमुद्वतीरेणुकाकरम्भमहाकरम्भमदनकतुवरकादीनाम् । त्वक्सारनिर्यासाः करककरघाटककरम्भमहाकरम्भनाराचकादीनाम् । क्षीरं कुमुद्वती दन्ती स्नुघर्कजालिनी व्याळादीनाम् । धातवो हरितालफेनाश्मभस्मरक्तप्रभृतयः । कन्दजानि तु हालाहलकाळकूटवत्सनाभश्रृङ्गीसार्षपजालककर्दमकवैराटकमुस्तकमुष्ककसाक्तुकक्रौञ्चकवाळकमहाविषपुण्डरीकगालवमूलकमर्कटकर्कटककरवीरकेन्द्रायुधसङ्कोचक लाङ्गलकतैलपेय कुशपुष्पके तु पुष्पकरोहिषाञ्जनाभकादीनि ॥

तत्र क्लीतनकादीनिमूलविषाणि । सुबोधम् । सर्वाणि पठिताऽपठितानि विषाश्रयाणि प्रसिध्यैव भारतदेशेषु ज्ञायन्ते । अस्माभिस्तु-त्वव्याप्तिबन्धनभयान्नलिख्यन्ते । शास्त्रकृता तु मूलादिमुद्रयैव तेषां जातिसंग्रहः कृतः । [मूलादिविषाणां यत्नपरैरपि ज्ञातुमशक्यत्वात्तानि हिमवत्प्रदेशे किरातशबरादिभ्यो ज्ञेयानीति निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतटीकायाम् ॥]

तत्र मूलविषैरुपयुक्तैरुद्वेष्ट न प्रलापमोहाः प्रजायन्ते । पत्रविषैर्जृम्भोद्वेष्टनश्वासाः । पुष्पविषैश्छर्द्याध्मानमोहाः । फलविषैर्दाहमुष्कशोफौ । त्वक्सारनिर्यासविषैः प्रसेकास्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोवेदनाः । क्षीरविषैर्जिह्वागौरवं शकृत् भेदश्च । धातुविषैस्तालुदाहमूर्च्छा हृदयपीडाः । सर्वमेव च स्थावरं ज्वरहिध्मादन्तहर्षहनुस्तम्भगळग्रहफेनवमनारुचिश्वासमूर्च्छाः करोति विशेषेण कन्दजम् । तध्यति तीक्ष्णत्वादाशुकारितरम् । इतरत्तु-प्रायः कालान्तरप्राणहरम् ।'

तत्र मूलविषैरित्यादिना दशानामुपयोगक्रमेण व्याधिकीर्तनम् । सुबोधम् । उद्वेष्टनं वेष्टनमिवाङ्गानाम् । मुष्कशोफो वृषणशोफः । धातवस्तु रक्तादयः प्राणिविशेषेण विषं भवन्ति । सर्वमेव च दशविधमपि स्थावरं विषं ज्वरादिकं करोति । व्याख्यासमम् । इतरत्तु कन्दजाताद्न्यन्नवविधम् । [उपयोगादिवसादन्यो द्विव्रसपक्षमासादिः कालान्तरमिति निबन्धसंग्रहे ॥]

सर्वमपि चैतन्मौलमित्युच्यते मूलाश्रयत्वात् पत्रादीनाम् ॥

सर्वमपि चैतत् स्थावरं विषं मौलमित्युच्यते पत्रादीनां मूलाश्रयत्वात् । नहि यन्मूले नाश्रितं तत्पत्रादिषु भवति । इत्युक्तं स्थावरम् ॥

अनन्तरं जङ्गममुच्यते ॥

जङ्गमस्यत्वाश्रयाः षोडशदृष्टिनिश्वासस्पर्शदंष्ट्रा मुखनखास्थिमूत्रपुरीषशुक्रार्तव लालाशूकपित्तशोणितशवानि । तानि पुनः सर्पकीटकणभाद्याश्रितानि । तत्कृतान्यथास्वमामयान् साधनं चोत्तरत्रवक्ष्यति ॥

जङ्गमस्य विषस्य दृष्ट्यादीनि शवान्तानि षोडशाश्रयाः । तानि दृष्ट्यादीनि सर्पाद्याश्रयाण्येव विषाधिष्ठानानि विज्ञेयानि । तत्कृतान् जङ्गमाश्रय विषकृतान् । यथास्वमिति पृथग्भेदमामयांस्तत्साधनं चोत्तरत्राऽध्यायेषु वक्ष्यति ॥

सर्वं च प्रायशो जङ्गमं निद्रातन्द्राक्लमदाहरोमहर्षशोफपाकातिसारान् करोति ॥

सर्वं च जङ्गमं विषं प्रायशोनिद्रादीन् करोति॥

द्विविधमपिचैतद्विषं तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदसूक्ष्मव्यवाय्याशुकारिविकाषिलघ्वव्यक्तरसत्वैर्दशभिर्गुणैर्युक्तमपाकि च ॥

द्विविधं स्थावरं जङ्गमं च विषं तीक्ष्णादिभिर्दशभिर्गुणैर्युक्तमपाकि च भवति । [अनेकरससम्भवादेकस्यापिरसस्याव्यक्तत्वमस्याऽव्यक्तरसत्वे हेतुः । अपाकित्वं तु मन्त्रतन्त्राभ्यामन्तरेण पाकाभावात् । पाको वीर्यहानिः । पक्वेप्यन्ने विषस्या पक्वस्यैवोपलब्धेः । मन्त्रतन्त्राभ्यामपाकएवास्यकारणान्तरे पुनः कोपहेतुः ॥]

एभिश्च गुणैर्यत् करोति देहे तत्तैक्ष्ण्यौष्ण्यात् पित्तमित्यादिना क्रमेणोच्यते ॥

तत्र तैक्ष्ण्यौष्ण्यात् पित्तं रक्तं च प्रकोपयति । रौक्ष्याद्वायुम् । वैशद्यादसक्तं वेगं प्रसरति । सौक्ष्म्याद्व्यवायित्वाच्च दोषधातु मलादीन् समस्तान् शरीरावयवाननुप्रविशति। आशुकारित्वादाशुव्यापादयति । विकाषित्वान्मर्मच्छेदेन मतिं व्यामोहयति । लाघवाद्दुर्निर्हरमव्यक्तरसत्वाच्छ्लेष्मप्रकोपनमन्नरसांश्च सर्वाननुवर्तते । अत एव च प्रयत्नेनान्नानि विषतोरक्षेदित्युक्तम् । अपाकित्वाज्जरां नो याति । तेनाभ्यवहृतमवश्यं मारयति । मन्त्रौषधबलेन चोपशमितमपि, प्रत्ययमासाद्य पुनः प्रकुप्यतीति । भवति चात्र ॥

तत्रेत्यादि सुबोधम् । अन्नस्यापि दुष्ट्या तैर्देहेन तथा वेदनात्तथा गुणत्वम् । अपाकित्वादेव च मन्त्रादिबलेनोपशमितमपि प्रत्ययं वक्ष्यमाणं कारणसामान्यमासाद्य प्राप्य पुनः प्रकुप्यतीति । गतानुगतिका ॥

[विषस्य कृत्रिमाकृत्रिमभेदं दर्शयति ॥]

स्थावरं जङ्गमंचेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥

स्थावरं जङ्गमं चेति द्विविधमपि विषमाचार्यैरकृत्रिमामिति प्रोक्तम् । [अकृत्रिमं केनाप्यनिर्मितं स्वतः सञ्जातं विषमित्यर्थः ॥]

कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ॥
हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ।
शोफपाण्डूदरोन्माददुर्नामादीन्करोतिवा ॥

कृत्रिमं तु विषं गरसंज्ञितं नानाविधैरौषधैः संयुक्तैः क्रियतेयत्तेन तच्च कृत्रिमं संयोगवशादाशु वा हन्ति चिराद्वा चिरतराद्वा । अथवा तन्न हन्ति अपि तु शोफादीन् करोति । [यद्विविधैरौषधैः क्रियते तत्तु कृत्रिमं कृत्रिमविषं गरसंज्ञं च । तत् योगवशेन तथाविधद्रव्ययोगवशात् आशु सद्य एव चिरात् चिरकालेन चिरतरादति चिरकालेन च हन्ति मारयति । शोफादीन् करोति वा ॥]

अपिचैतद्विषं सर्वं तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ।
वातपित्तोत्तरं नॄणां सद्यो हरति जीवितम् ॥

अपिचेत्यनुक्रान्त समुच्चये । व्याख्यासमम् । [तीक्ष्णादिगुणयुक्तमुद्रिक्तवातपित्तमेतत् सर्वं विषं नराणां जीवितमाश्वेव हरति । तीक्ष्णादिगुणयोग एव वातपित्तोद्रेके हेतुः ॥

विषं हि देहं सम्प्राप्य प्राग्दूषयति शोणितम् ॥
कफपित्तानिलांश्चानुसमदोषंसहाशयान् ।
ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते ॥

एतच्च विषं शोणिते दूषिते अनुसमदोषमन्यूनाधिक्यान्यतम विकारान् कृत्वा सहाशयान् कफादीन् दूषयति । आशयानपि तेषां तद्विषं दूषयतीत्यर्थः । तत इति पश्चात् । [विषं पीतजग्धदिग्धा हतान्यतमत्रेन देहं सम्प्राप्य प्राक्पूर्वं रक्तं दूषयति । अनन्तरं समदोषं तुल्यदोषं समबलदोषमित्यर्थः । सहाशयानाशयसहितान् आशयः कफाद्याशयः । कफपित्तानिलान् दूषयति । ननु तीक्ष्णादिगुणयुक्तस्य विषस्य पूर्वं रक्तकोपित्वं पश्चाद्युगपदेव त्रिदोषकोपित्वं चेति यदुक्तं तदयुक्तमिव मन्ये दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयन्तीत्यादिवचनात् । अत्रोच्यते । रक्तमण्वपितु प्राप्तं वर्द्धतेतैलमम्बुवदित्यादि वक्ष्यमाणत्वात् तद्गतं विषं वातपित्तकफजुष्टशुद्धभेदेन चतुर्विधं सर्वशरीरगं रक्तं द्रागेव दूषयति तस्माद्रक्तदुष्टेरनन्तरं युगपदेव दोषत्रयकोपो युज्यत एव । ततोनन्तरं हृदयमास्थाय सशोणितैर्दोषैः सह हृदयं प्राप्य सर्वस्रोतांसि बध्वा देहनाशाय प्रवर्तते ॥

शरीरं दूषिते रक्ते सर्वं चिमिचिमायते ।
कोठः समण्डलः स्वेदो रोमहर्षश्च जायते ॥
क्षुद्रकीटा इवाङ्गेषु विसर्पन्तीति मन्यते ।
विनामयति गात्राणि जृंभते शिशिरप्रियः ॥
व्यापिनस्तस्य दुष्टस्य द्रुतस्य विषतेजसा ।
वातादयो वशं यान्ति बलिनोप्यबला इव ॥

शरीरमित्यादिना रक्तादौ दूषिते क्रमेण लक्षणम् रक्ते दूषिते सर्वं शरीरं चिमिचिमायते कोठादिकं च जायते विषवांश्चाङ्गेषु सूक्ष्माः कीटा इव विसर्पन्तीति मनसा मन्यते । शीतप्रियश्च सन् गात्राणि विनामयति । जृम्भते च । तस्येति रक्तस्य व्यापिनो दुष्टस्य च सतो विषतेजसा च द्रुतस्य वेगवतो बलवन्तोपि वातादयोऽबला इव वशं यान्ति ॥

विषं यद्दोषभूयिष्ठं तं दोषं प्राक् प्रपद्यते ।
आशये यस्य यस्यैव ततस्तदवतिष्ठते ।
तज्जान् विकारान् कुरुते यान् सर्वेषूपदेक्ष्यति ॥

तच्च विषमाश्रयद्रव्यविशेषवशेन येन च दोषेण भूयिष्ठं सदृशं तमेव दोषं प्रथमं प्रपद्यते । तत एव च भूयिष्ठत्वाद्धेतोर्यस्य यद्विशिष्टस्य दोषस्याशयेऽवतिष्ठते तज्जानेव विकारान् कुरुते । कांस्तानित्याह । यान् सर्वेषु वातादिभेदेनोपदेक्ष्यति ॥

वाताशयस्थं कुरुते तथा श्लेष्मामयानपि ।
पित्तश्लेष्माशयगतंतद्वत् पित्तकफोद्भवान् ॥

वाताशयस्थं च विषं स्वानपि विकारान् कुरुते श्लेष्माशयगतानपि । तद्वदेव पित्तश्लेष्माशयगतं पित्तकफोद्भवान् विकारान् कुरुते । तेनैतदुक्तं भवति पित्ताशयस्थं पित्तोद्भवान् कफोद्भवांश्च करोति कफाशयस्थमपि कफोद्भवान् पित्तोद्भवांश्चेति ॥

तत्रापिचोत्तमाङ्गस्थे सकोठं शूयते शिरः ॥
विशेषादक्षिकूटौष्ठ नासास्यं हृष्टदन्तता ।
तालुशोषो रुजा मूर्ध्नि वक्त्रे चिमिचिमायनम् ॥

अर्थेषु चक्षुरादीनामप्रवृत्तिर्हनुग्रहः ।
इत्यन्यत्रापि च विषं स्थितमङ्गेभिलक्षयेत् ॥

तत्रापीतिविशेषेः । उत्तमाङ्गस्थे विषे कोठसहितं शिरः शूयते । तत्राप्यक्षिकूटादिकं विशेषाच्छूयते । हृष्टदन्ततादिकं च भवति । अर्थेषु विषयेषु रूपादिषु चक्षुरादीनामिन्द्रियाणामप्रवृत्तिः इत्यनयादिशा अन्यत्राप्यङ्गे तदाश्रयैरेव विकारैर्विषं स्थितमित्यभिलक्षयेत् ॥

व्याप्यैवं सकलं देहमुपरुध्य च वाहिनीः ।
विषं विषमिव क्षिप्रं प्राणानस्य निरस्यति ॥

एवमनन्तरोक्तप्रकारेण सकलं निश्शेषं देहं व्याप्य वाहिनीश्चसिरादोषादि वाहिनीरुपरुध्य विषं क्षिप्रमेवास्य प्राणान् निरस्यतिविषमिव आघ्रानमेव वर्जयित्वास्य क्षिप्रमारणे अन्यदुपमानं न विद्यत इत्यर्थः ॥

पीतं मृतस्यहृदये जग्धदिग्धाभि विद्धयोः ।
दंशे तिष्ठति भूयिष्ठं सर्वतः पिण्डितं विषम् ।
नाद्यादतो विशेषेण तेषां मांसं तदाश्रयम् ॥

तच्च विषं यदा पीतं निगीर्णं भवति तदा तेन मृतस्य हृदये भूयिष्ठं तिष्ठति । विषप्राणिना तु जग्धस्य भक्षितस्य मृतस्यापि विषं दंशे दंष्ट्राभिघाते भूयिष्ठं तिष्ठति । विषदग्धेन च शस्त्रेणाभिहतस्य मृतस्याभिघाते भूयिष्ठं तिष्ठति । सर्वतः शरीरात् प्रति निवृत्य तत्रैव पिण्डितम् । अतो हेतोस्तेषां पीतजग्धदिग्धविद्धानां प्राणिनां मृतानां मांसं नाद्यात् । तदाश्रयं हृदयदंशाभिघाताश्रयं मांसं विशेषेण नाद्यात् ॥

यथास्वं भक्षिते पीडा यथास्वं च क्रियाक्रमः ॥

यथास्वमित्यादेरयमर्थः । येनैव दोषेणाधिकं विषं भक्षितं तद्दोषजा एव पीडा भवन्ति तद्दोषानुगुण्येनैव क्रियाक्रमः ॥

सप्तवेगान् विषस्याहुरष्टाविति पुनर्वसुः ॥

सर्वे आचार्या विषस्य सप्तवेगान् प्रबलशक्त्युदयक्षोभानाहुः । पुनर्वसुनामा ऋषिस्तु अष्टाविल्याह ॥

दुष्यति प्रथमे वेगे रसश्छर्दिप्रसेककृत् ।
द्वितीयेस्रंचिमिचिमाजृम्भावेपथुकारितन् ॥
तृतीयेपिशितंकण्डू कोठमण्डलशोफदम् ।
दोषाश्चतुर्थे तेषुस्युर्यथायथमुपद्रवाः ॥
पञ्चमे दर्शनभ्रान्तिः षष्ठे हिध्मा समुद्भवः ।
सप्तमे स्कन्धभङ्गोस्य जायते मृत्युरष्टमे ॥

दुष्यतीत्यादिना क्रमेण वेगानां कीर्तनम् । प्रथमे वेगे रसाख्यो धातुर्दुष्यति । स च दुष्टः छर्दिं प्रसेककृत् भवति । द्वितीये वेगे अस्रं रक्तं दुष्यति । तद्रक्तं देहे चिमिचिमादिकारि भवति । तृतीये पिशितं मांसं दुष्यति तच्च कण्वादिदम् । चतुर्थे दोषा वातादयो दुष्यन्ति । तेषु दुष्टेषु यथास्वमुपद्रवाः स्युः । पञ्चमे वेगे दर्शनभ्रान्तिर्मिथ्यादर्शित्वम् । षष्ठे हिध्मा समुद्भवः । सप्तमे अस्य विषभुक्तस्य स्कन्धभङ्गः । अष्टमे मरणम् । एवं जातूकर्णकश्यपादीनां पुनर्वसोश्चापि प्रतिपत्तिः केवलमष्टमस्तैरनुपयोगान्नाङ्गीकृतः पुनर्वसुना तु विषकार्यत्वादङ्गीकृतः ॥

दुष्यतिप्रथमेरक्तं द्वितीये श्वयथूद्भवः ।
तृतीयेङ्गेचिमिचिमा चतुर्थे ज्वरमूर्च्छना ॥

पञ्चमे पाण्डुजिह्वास्य शोषः षष्ठे हृदिव्यथा ।
सप्तमे मरणं वेग इति नग्नजितो मतम् ॥

नग्नजितो दारुवाहिनोप्यत्र दुष्यति प्रथमे रक्तमित्यादिक्रमेण सप्तवेगा इति मतम् ॥

मूर्च्छा हृदिपरं पीडा शिरोरुगपतन्त्रकः ।
हिध्मा च दारुणोमर्मच्छेदो जीवितसंशयः ।
सप्तेतिवेगामूर्च्छाद्या विदेहपतिना स्मृताः ॥

विदेहपतिना जनकेन मूर्च्छाद्या जीवितसंशयान्ताः क्रमोद्भवाः सप्तवेगाः स्मृताः ॥

रक्तमांसवसास्नायुतथास्थ्याद्यास्त्रयः क्रमात् ।
आश्रयाः सप्तसप्तानामित्यालम्बायनोब्रवीत् ॥

आलम्बायननामर्षिः सप्तानां वेगानां क्रमादुक्तानां सप्त आश्रया इत्यब्रवीत् । अस्थ्याद्या स्त्रयोस्थिमज्जाशुक्राख्याः । तेन प्रथमो वेगो रक्तमाश्रिते विषे भवति । द्वितीयो मांसम् । तृतीयो वसाम् । चतुर्थस्नायुम् । पञ्चमोस्थि । षष्ठो मज्जानम् । सप्तमः शुक्रमित्यर्थः ॥

वेगान् धन्वन्तरिस्तद्वत् सर्पदष्टस्यमन्यते ।
स्नाववर्जं तु तत्स्थाने दोषानिच्छतिकोष्ठगान् ॥

तद्वदित्यालम्बायनोक्तविषवेगक्रमेण धन्वन्तरिः सुश्रुतोपदेष्टा सर्पदष्टस्य वेगान् मन्यते स्नाववर्जम् । तत्स्थाने स्नावस्थाने कोष्ठगान् दोषानिच्छति । तेनैतदुक्तं भवति । आलम्बायनः स्नावस्थे विषवेगे चतुर्थो वेगो भवतीति धन्वन्तरिस्तु सर्पदष्टस्य चतुर्थो वेगः कोष्ठस्थवाताद्याश्रिते विषे भवतीत्याहेति ॥

धात्वन्तरेषुयाः सप्तकलाःपूर्वं प्रकीर्त्तिताः ।
अतीत्यतासामेकैकां वेगं प्रकुरुते विषम् ॥

धात्वन्तरेष्वस्माभिर्याः कलाः प्राक्शारीरे प्रकीर्तिताः सप्त तासां सप्तानां क्रमेणैकैकां कलामतीत्यातिक्रम्य विषं कर्तृ वेगं प्रकुरुते । तेन प्रथमामतीत्य प्रथमं कुरुते । द्वितीयां द्वितीयमिति क्रमेण सप्तानां वाच्यम् ॥

तत्कालकल्पं कालेन कलामभ्येतियावता ।
ऊह्यमानं समीरेण तावद्वेगान्तरं स्मृतम् ॥

तच्च विषं कालकल्पमस्खलितवाहि यावता कालेन समीरणेन स्वशक्त्योह्यमानं कलातः कलान्तरमभ्येति तावद्वेगान्तरं स्मृतमिति धान्वन्तरीयाः ॥

शास्त्रकारस्त्वाह ॥

मुनिनायेनयत्तूक्तं तत्सर्वमिहदर्शितम् ॥

येन मुनिना यदुक्तं तत्सर्वमिह मया प्रदर्शितं एवं च मुनित्वे यच्चदाह ॥

यतः, स्मर्तारो वयमागमस्य न पुनः
कर्तुं व्यवस्थां क्षमाः
क्रान्ते वर्त्मनितैर्नभावगहने
बुद्धिः प्रविच्छत्यलम् ।
पारावारदृशः करामलकवत्
पश्यन्ति भावान् सुखं
ये तेषां रसनाप्रयातुगदितुं
यद्युक्तमत्रास्फुटम् ॥

[दुषीविषलक्षणमाह ॥]

जीर्णविषघ्नौषधिभिर्हतं वा
दवाग्निवातातपशोषितं वा ।
स्वभावतो वा न गुणैः सुयुक्तं
दूषीविषाख्यां विषमभ्युपैति ॥

जीर्णमि । तदेव च विषं जीर्णत्वादिगुणयुक्तं सत् दूषीविषाख्यामभ्युपैति दूषीविषमिति नाम प्राप्नोति । जीर्णं चिरकालातीतम् । अ-

थवा विषघ्नाभिरौषधीभिः संयोगादिना हतशक्तिः । अथवा दवादिभिः शोषितम् । दवो वनदहनः । अथवा स्वभावादे वाद्यैर्यैस्तीक्ष्णादिभिर्गुणैः संयुक्तं यन्न भवतीति । [विषघ्नाभिरौषधीभिः शिरीषादि विषहरद्रव्यैः । वाशब्दस्यान्तरान्तरा प्रयोगः प्रत्येकं दूषीविषकारणत्वज्ञापनार्थः अत्र विषस्या विशेषकथनात् स्थावरजङ्गमाद्यकं सर्वमपि विषं दूषीविषाख्यां दूषीविषसंज्ञामभ्युपैति प्राप्नोति ॥]

वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत् ।
कफावृतं वर्षगणानुबन्धि ॥

एतच्च दूषीविषमुपयुक्तमपि देहे अल्पवीर्यत्वाद विभाव्यमानं भवति । कफेन चावृतं सत् स्फुटमविभाव्यमानं वर्षगणमनुबध्नाति । [अभिभाव्यमलक्ष्यम् । वर्षगणानुबन्धि अनेकसंवत्सरस्थायिस्यात् इति शेषः ॥]

तेनार्दितोभिन्नपुरीषवर्णो
दुष्टास्ररोगीतृड्ररोचकार्तः ।
मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाग्विमुह्यन्
भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः ॥

तेन च दूषीविषेणार्दितः पीडितो भिन्नपुरीषादिगुणो भवति । पुरीषं भिन्नमतिप्रवृत्तम् । वर्णात् भिन्नो वियुक्तः । दूष्योदरलिङ्गानि निदानोक्तानितैर्जुष्टः सहितः । [तेन वपुष्य नेकसंवत्सरस्थेन दूषीविषेण । भिन्नवर्णोव्यक्तशुक्लरक्तादिवर्णः । दुष्टास्ररोगी दुष्टासृङ्निमित्तानेकरोगयुक्तः । तृषा अरोचकेनचार्तः पीडितः । वमन् सदा वमनयुक्तः । गद्गदवागस्पष्टवचनः । विमुह्यन् मोहमुपगतः मोहं वैचित्यम् । दूष्योदरं सन्निपातोदरम् ॥]

[तस्य दूषीविषस्यान्तराधिष्ठानविशेषजनितं रोगविशेषं दर्शयति ॥]

आमाशयस्थेकफवातरोगी
पित्ताशस्थेनिलपित्तरोगी ।
भवेन्नरोध्वस्थशिरोरुहाङ्गो
विलूनपक्षः स यथा विहङ्गः ॥
स्थितंरसादिष्वथवाविचित्रान् ।
करोति धातुप्रभवान्विकारान् ॥

यदा आमाशये विषं तिष्ठति तदा कफवाताभ्यां रोगा भवन्ति । यदा पित्ताशये तिष्ठति तदा अनिलपित्ताभ्यां रोगा भवन्ति । सनरोध्वस्तशिरोरुहो ध्वस्ताङ्गश्च भवति यथा विलूनपक्षो विच्छिन्नपत्रो विहङ्गः पक्षी । अथवा कोष्ठाद्धातुषु सङ्क्रान्तं विचित्रान् धातुप्रभवान् विकारान् करोति ॥

[दूषीविषस्यान्वर्थतामाह ॥]

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्र दिवा स्वप्नाहिता शनैः ।
दुष्टं दूषयते धातू नतो दूषीविषं स्मृतम् ॥

तच्च दूषीविषमिति नामतः स्मृतं यतस्तदेवं स्थितमपि प्राग्वातादिभिर्दुष्टं सद्धातून् दूषयतीति । विषं प्रग्वातादिभिर्दुष्टं धातून् रसादीन् दूषयते प्राग्वातः पुरोवातः । यतः अतोस्माद्धेतोर्दूषीविषमिति संज्ञितम् ॥]

पूर्वं हि मुनिमतानुसारेण सामान्येन विषमुक्त्वैकीयमतेन ग्रन्थकृत् स्थावरविषस्य सप्तसु वेगेषु लक्षणं चिकित्सार्थं चिकीर्षुरिदमाह ॥

स्थावरस्योपयुक्तस्य पूर्वे वेगेथजायते ।
जिह्वायाःश्यावतास्तंभोमूर्च्छात्रासःक्रमोवमिः।

स्थावरस्येत्यादि वम्यन्तं प्रथमे वेगे । [अथेत्यानन्तर्ये उपयुक्तस्य उपयोजितस्य अशितस्येत्यर्थः । स्थावरस्य स्थावरविषस्य पूर्वे प्रथमे वेगे जिह्वाश्यावत्वादिकं जायते । स्तम्भो गात्रस्तम्भः । मूर्च्छा मोहः । त्रासो भयाचकितत्वम् । क्लम इन्द्रियसादः वमिर्वमनम् ॥]

द्वितीयेवेपथुः स्वेदो दाहः कण्ठे च वेदनाः ।
विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥

हृद्वेदनान्तं द्वितीये वेगे । [द्वितीये वेगे वेपथ्वादिकं लिङ्गम् । विषं चामाशयं प्राप्य हृद्यति पीडां करोति । कण्ठे वेदना अन्नाभ्यवहारासहत्वादिकम् । चशब्दात् पूर्वोक्ता जिह्वाश्यावतादयश्च ॥]

तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।
दुर्बले हरिते शूने जायेते चास्यलोचने ॥

शूने लोचनइत्यन्तं तृतीये । [तृतीये विषवेगे तुशब्दो विशेषद्योतकः । आमाशये भृशमतिशयेन शूलं आमाशये भृशमित्युक्तत्वात् पक्वाशयेपि शूलं द्योत्यते । चशब्देन पूर्वोक्तानां ग्रहणम् । अस्योपयुक्त विषस्य पुरुषस्य लोचने नेत्रे दुर्बले बलहीने दर्शना समर्थ इत्यर्थः । हरिते हरितवर्णे । शूने शोफयुक्ते जायेते ॥]

पक्वाशयगतेतोद हिध्मा कासान्त्रकूजनम् ।
चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥

चतुर्थे वेगे पक्वाशयगते सति विषे तोदादिकं शिरसश्चातिगौरवं जायते । [चशब्देनान्याङ्गेष्वपि गौरवं द्योत्यते ।] पूर्वोक्तसमुच्चयार्थश्चशब्दः ॥

कफप्रसेकोवैवर्ण्यं पर्वभेदश्चपञ्चमे ।
सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥

कफप्रसेकादिपक्वाधानवेदनान्तं पञ्चमे । [अत्र पूर्वचकारः पूर्वोक्तानां समुच्चयार्थः ॥]

षष्ठेसंज्ञाप्रणाशश्च सुभृशं चातिसार्यते ॥

संज्ञाप्रणाशोतिसारश्च षष्ठे । [संज्ञाप्रणाशश्चेतनानाशः चशब्दः पूर्ववत् ॥]

स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥

स्कन्धादिभङ्गो मृत्युश्च सप्तमे । इति संप्तवेगाः ॥

[विषवेगलक्षणमुक्त्वानन्तरं तच्चिकित्सामाहः ॥]

प्रथमेविषवेगेथवान्तं शीताम्बुसेचितम् ।
सर्पिर्मधुभ्यांसंयुक्तमगदं पाययेद्द्रुतम् ॥

प्रथम इत्यादिना सप्तसु वेगेषु क्रमेण चिकित्सा । प्रथमे विषवेगे पूर्वं वमनं ततः शीताम्बुसेकस्ततो दोषाद्यपेक्ष्य मन्यतममगदं सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तं द्रुतं पाययेत् । [अथशब्दः प्रकरणान्तरद्योतनार्थः । प्रथमे जिह्वाश्यावतादिलक्षणलक्षिते विषवेगे वमितं शीताम्बुना परिषिक्तगात्रमातुरं घृतमाक्षिकोपेतमगदं विषघ्नौषधमाश्वेव पाययेत् भिषगिति शेषः ॥]

द्वितीयेपूर्ववद्वान्तं विरिक्तं चानुपाययेत् ।
तृतीयेऽगदपानं च हितं नस्यं तथाञ्जनम् ॥

द्वितीयादिषु सुबोधम् । पूर्ववदिति सूत्रोक्तप्रकारेण । अनुपाययेदिति प्रकरणादन्यतममगदम् । [द्वितीये विषवेगे वमनविरेचनानन्तरं पूर्ववत् प्रथमवेगवत् अगदं पाययेत् । पूर्ववदित्युक्तत्वात् शीताम्बुपरिषेकघृतमधूपे तत्वादिकं द्योत्यते । तृतीये वेगे अगदपानादिकं हितम् ॥]

चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतिभोजयेत् ।
पञ्चमे मधुककाथ माक्षिकाभ्यांयुतं हितम् ॥

चतुर्थे वेगे स्नेहान्वितमगदं प्रतिभोजयेत् । स्नेहस्या विशेषकथनान्महास्नेहइत्यर्थः । पञ्चमे वेगे मधुककाथमाक्षिकान्वितमगदं पिबेदातुर इति शेषः ॥]

षष्ठेतिसारवत् सिद्धिरवपीडस्तु सप्तमे ।
मूर्ध्निकाकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥

अवपीडः कल्कादि नस्यम् । अथवा सप्तमे वेगे मूर्ध्नि शिरसि तालुप्रदेशस्य काकपदं काकपदमुद्राकृति शस्त्रच्छेदं कृत्वा अन्यप्राणिसम्बन्धि पिशितं सास्रं रक्तसहितं क्षिपेत् । [षष्ठे विषवेगे अतिसारतुल्या चिकित्सा हिता । सप्तमे वेगे तुशब्देनास्यापि चिकित्सितव्यत्वं द्योत्यते । अवपीडः रोगानुत्पादनीयोक्तो घृतपानमात्रा विशेषः । मूर्ध्नि शिरसि काकपदं कृत्वा काकपदाकारेण छित्वा अन्यजन्तूनां सरक्तं मांसं विषसङ्क्रमणार्थं निक्षिपेद्वा । आमिषे विषसङ्क्रमणप्रकारं चोक्तमालम्बायनेन । मूर्ध्नि काकपदं चास्य मुण्डितेत्वथ कारयेत् । मांसं सशोणितं सद्यस्तस्मिन् काकपादे न्यसेत् । विषसङ्क्रमणान्ते तत्परमांसं परित्यजेत् । ऊर्ध्वमुत्क्रममाणं तु विषं मूर्ध्नि प्रतिष्ठति । निवर्तमानं तं हन्ति तस्मात् सङ्क्रामयेद्विषमिति ॥]

[विषघ्नीं पेयामाह ॥]

कोशातक्यग्निकः पाठा सूर्यवल्यमृताभयाः ॥
शेलुः शिरीषः किणिही हरिद्रेक्षुद्रसाह्वया ।
पुनर्नवौ त्रिकटुकं बृहत्यौ शारिबे बले ॥
एषां यवागूं निर्यूहे शीतां सघृतमाक्षिकाम् ।
युञ्ज्याद्वेगान्तरेसर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ॥

वेगान्तर उक्तलक्षणेकोशातक्यादीनां निर्यूहे काथे कृतां शीतां सघृतमाक्षिकां यवागूं कृतकर्मणो विहितवमनादिकस्य सतो युञ्ज्यात् । सा हि सर्वविषघ्नी । अग्निकश्चित्रकः भल्लातकं च । सूर्यवल्ली अर्कः शेलुः श्लेष्मातकः । किणिही कटभी । क्षौद्रसाह्वया माक्षिकधातुः । [प्रकृताद्वेगादन्यो वेगो वेगान्तरम् । कोशातक्यादीनां काथे षडङ्गकल्पनाकल्पिते कृतां यवागूमिति निबन्धसंग्रहे । कोशातकी घोषकः । अग्निकोऽजमोदः । मोरट इत्यन्ये । सूर्यवल्ली पटोलसदृशपत्रा । यस्याः पत्ररसेनाक्तं मांसं क्लिन्नमिव भवति ।] [कृतकर्मणः कृतवमनादिकस्य कोशातक्यादीनां निर्यूहे काथे कृतां शीतां स्पर्शशीतळां घृतमाक्षिकोपेतां सर्वविषहरां यवागूं वेगान्तरे योजयेत् ।] [कोशातकी പട്ടൽ പീരം. अग्निकोग्निमन्थः । सूर्यवल्ली വെമ്പാട, करवीरमिति केचित् । किणिही കിലുകിലുപ്പ്. क्षौद्रसाह्वया മറക്കിരക്കല്ലു്. इति केरळभाषा ॥]

तद्वन्मधूकमधुकपद्मकेसरचन्दनैः ॥

मधूकादिभिस्तद्वदिति कोशातक्यादिविधानेन यवागूम् । [मधूकादीनां निर्यूहे कृता यवागूस्तत्तुल्यगुणा । मधूकादि सुबोधम् ॥]

अगदान् वक्ष्यते चातः सिद्धान् पूर्वर्षिनिर्मितान् ।
सर्वेषु सर्वावस्थेषु ये विषेषु परं हिताः ॥

अतोऽनन्तरं पूर्वर्षिनिर्मितान् दृष्टफलानगदान् वक्ष्यते । ये अगदाः सर्वेषु विषेषु सर्वावस्थेषु परमत्यर्थं हिताः ॥

चन्दनं कुंकुमं कुष्ठं काङ्क्षी लाक्षा प्रियङ्गवः ।
मुस्तस्थौणेयशैलेयरोचना मदनप्लवम् ॥
श्रीवेष्टकविळङ्गैला विशालालमनःशिलाः ।
सुरसप्रसवस्पृक्का रजनीद्वय वालकम् ॥
हिङ्गुसिद्धार्थकाः पद्मचारिणी पद्मकेसरम् ।
जात्याः पुष्पं प्रवाळश्च पुष्पमर्कशिरीषयोः ॥
द्विरोध्रबृहती कौन्ती मधुकं गन्धनाकुली ।
मुद्गपर्णीकणाश्यामा ध्यामकं नळदं नतम् ॥
सिन्दुवारकशम्याकदेवदारु मयूरकम् ।
पुष्ये समाहृतैः पिष्टैर्योज्यस्तैरगदोत्तमः ॥
सञ्जीवनः प्रागभूता द्विहितोऽयं स्वयम्भुवा ।
पाननस्याञ्जनाघ्राणधूमालेपनधारणैः ॥
जीवनो विषसुप्तानां राजद्वारे जयावहः ।
धन्यो धान्यधनायुःश्रीक्षेमपुष्टिसुखप्रदः ॥
गृहे स्थितो विषालक्ष्मी मन्त्रज्वरगरग्रहान् ।
कृत्याकार्मणकाखोर्दव्याळजन्तुसरीसृपान् ॥
स्वप्नोपघातदुःस्वप्नतोयाग्निरिपुतस्करान् ।
निहन्त्यकालमरणमारकाशानिविग्रहान् ॥

चन्दनकुंकुमादिभिः पुष्यदिने समाहृतैः सञ्जीवनो नामागदः संयोज्यः । अयमगदोऽमृतात् पूर्वमुत्पन्नोऽमृततुल्यकार्यकरः स्वयम्भुवा ब्रह्मणा विहितः । स्थौणेयः कृतबर्हाख्यः । प्लवं परिपेलवम् । सुरसस्य प्रसवमंकुरः । पुष्पं प्रवाळश्च जात्याः । प्रवाळः किसलयम् । श्यामा प्रियंगुः । नळदं मांसी । नतं तगरम् । शम्याक आरग्वधः । मयूरकोऽपामार्गः । एष च सञ्जीवनः पानादिभिर्जीवनादिगुणो धान्यादिप्रदश्च । गृहे स्थितो विषादीन् हन्ति । धन्यो मङ्गल्यः । मन्त्रोऽन्येनाभिचारप्रयुक्तः । कृत्या आभिचारदेवता । कार्मणं वशीकरणम् । काखोर्दो नाम भूतविशेषः । जन्तवः क्रिमयः । सरीसृपाः सर्पादयः । स्वप्नोपघातः स्वप्ने भयङ्करैरभिभवः । दुःस्वप्नं शारीरोक्तम् । विग्रहो द्वन्द्वः ॥

चन्दनं वालकं मुस्तं ध्यामकं कटुका नतम् ।
डाडिमं कुंकुमं शुण्ठी कपित्थं वत्सकात्फलम् ॥
करञ्जबीजं मारिचं मुस्तं कमलं दलम् ।
नळमूलमपामार्गं करवीरकमञ्जनम् ॥
लाक्षामालत्यहिच्छत्रं नागपुष्पाम्लवेतसम् ।
विशालारोचनाश्यामा शङ्खपुष्पीप्रियंगुकाः ॥
अजाजी शारिबाकुष्ठमजमोजः कुरण्डकः ।
वयस्था सिन्दुवारैला कायस्था चारटी वचा ॥
कर्कटी पूतना केशी श्वेता च गिरिकर्णिका ।
गोलोमी सिंहलोमी च वर्षाभूर्गजपिप्पली ।
अगदो यापनाख्योऽयं पूर्वेण सदृशो गुणैः ॥

चन्दनादिभिः पञ्चभिः श्लोकैर्यापनाख्य अगदः पूर्वेण सञ्जीवनेन गुणैः सदृशः । ध्या-

मकं श्यामकम् । कतृणमिति केचित् । वत्सकात्फल मिन्द्रयवः । दलं गन्धपत्रम् । अहिच्छत्रं कवकम् । तदेव भूस्फोटम् । छत्राकारमेतत् । (कुणम्° इति भाषा ।) श्यामा पिप्पली । शंखपुष्पी वीरटिः । कुरण्डकं पीताम्लायनकम् । वयस्था आमलकम् । कायस्था हरीतकी । चारटी स्थौणेयम् । कर्कटी बिल्वम् । पूतना मांसी । केशी निर्गुण्डी गोलोमी दूर्वा । वाशक इति च । सिंहलोमी (नि) सुरसा च सुपत्रा च बहुपत्री च तक्ला । वर्षाभूः पुनर्नवा ॥

श्रीवेष्टकं हरिद्रे द्वे कोविदारं मनश्शिलाम् ॥
पिप्पलीं पाटलीं पद्मां श्वेतां च गिरिकर्णिकाम् ।
मञ्जिष्ठां बृहतीं वक्रं यष्टीं मरिचकेसरम् ॥
फलिनीं किणिहीं चेति गवां पित्तेन भावयेत् ।
सूर्योदयो हन्ति विषं तमः सूर्योदयो यथा ॥

श्रीवेष्टकादिभिर्गोपित्तपिष्टैः सूर्योदयनामाऽगदो विषं हन्ति यथा सूर्योदयस्तमोन्धकारम् । श्रीवेष्टकः श्रीवासकः । श्वेता गिरिकर्णिका कटभी । वक्रं तगरम् । केसरं नागकेसरम् । फलिनी प्रियंगुः । किणिही गिरिकर्णिका ॥

निम्बपत्रं गृहाद्धूमं फाणितं बृहतीफलम् ।
गोपित्तयुक्तमगदः परमं मृतजीवनः ॥
गोपित्तकुष्ठसुरसं मधुकाद्विनिशं तथा ।
विशालारजनीकुष्ठ श्वपित्तव्योषतुम्बुरु ॥
वचाशिरीषपञ्चाङ्गी मृतसञ्जीवनो गदः ।
पञ्चाङ्गानिशिरीषस्य श्वपित्तं च वरोगदः ॥

निम्बपत्रगोपित्तविशालापञ्चाङ्गानीत्यादयः सुबोधाः । (गोपित्तं गोरोचनेति सुश्रुतटीका ।) तथेति परमं मृतजीवनः । शिरीषपञ्चाङ्गानि पत्रपुष्पफलत्वङ्मूलानि । वरः श्रेष्ठः ॥

प्रियङ्गुतगरंलाक्षा मञ्जिष्ठामधुकं मधु ।
हरिद्राचेत्ययं श्रेष्ठः कौटिल्यदयितोऽगदः ॥
विसंज्ञानां विषैर्घोरैः प्रहारैर्नष्टचेतसाम् ।
उद्बन्धानां जलौघे च मृतानां चेतनावहः ॥

प्रियङ्ग्वादिरयमगदः श्रेष्ठः । यः कौटिल्यस्यदयितः विसंज्ञादीनां चेतनावहश्च ॥

शिरीषफलकाकाण्ड सुरसाग्रपुनर्नवैः ।
कक्ष्या वायसिसंयुक्तैरगदःपूर्ववत् गुणैः ॥

शिरीषफलादिभिरगदो गुणैः पूर्ववत् प्रियङ्ग्वादिवद्विज्ञेयः । सुरसाग्रं तुळसीकुसुमम् । कक्ष्यावायसी काकोदुम्बरिका ॥

कटुकालाबुमूलानि गवां पित्तेनकल्कयेत् ।
ब्राह्मो धार्योयमगदः सर्वकर्मसु पूजितः ॥

कटुकालाबुमूलानि गोपित्तेन कल्कयेत् । ब्राह्मोयमगदो मणिवद्धार्यः । सर्वकर्मस्वभीष्टेषु पूजितः श्रेष्ठः । (कटुकालाबु पेचुरु ।)

अगारधूमस्त्रिवृता गोपित्तं त्र्यूषणं वचा ।
प्राजापत्योयमगदः सर्वरक्षो विषापहः ॥

अगारधूमादिभिः प्राजापत्यो नामा गदः सुबोधः ॥

श्वेतपुष्करतुल्यांशैर्जीवन्त्याः कुसुमैःकृतः ।
रुक्मपिष्टोमणिर्द्धार्यश्चाणक्येष्टोविषापहः ॥

श्वेतपद्मं जीवन्तीकुसुमं च समभागं कृत्वा रुक्मेन सुवर्णेन पेषयेदयं मणिश्चाणक्यस्य कौटिल्यस्य विषापह इष्टः ॥

मांसीत्वक्पत्रसुरस मनोह्वा शीतकुंकुमम् ॥
निशाव्याघ्रनखं शुण्ठी दशाङ्गोऽयं विषापहः ।
उल्पातगण्डपिटका दिग्धविद्ध विषापहः ॥

मांस्यादिभिर्दशाङ्गो नामा गदो विषापहः । विशेषत उल्पाताद्यापहश्च । शीतं चन्दनम् ॥

उदुम्बरत्वग्जम्ब्वास्थिमधुकोत्पलगैरिकैः ॥
चन्दनोशीरनळद नागकेसरपद्मकैः ।
विशेषाद्विषविस्फोट विसर्पज्वरदाहहा ॥

उदुम्बरत्वगादिभिरगदो विशेषाद्विषविस्फोटादिहा ॥

शिरीषोदुम्बरप्लक्ष न्यग्रोधाश्वत्थवल्कलैः ।
सघृतो दाहतृष्णास्र विषवीसर्पपित्तहा ॥

शिरीषादिवल्कलैः सघृतो गदो दाहादिहा ॥

गजपिप्पलिकासीसक्षारयष्टीमयूरकम् ।
रक्तानतंवचादन्ती शिवः शिवकृतो गदः ॥

गजपिप्पल्यादिभिर्भगवता शिवेनकृतोगदः । शिवः श्रेयस्करः । मयूरकमपामार्गः । रक्ता गुञ्जा । नतं तगरम् ॥

सुराळापावकीसोमा भोगवत्यमृतानतम् ।
आढकीकिणिहीसोमराजीचौशनसोगदः ॥

सुराळादिभिरौशनसोगदः । सुराळा (नि) सुलक्षणा सुराळाख्या ज्ञेया पुत्रवती परा । पूजा वृद्धाकरी ज्ञेया पत्रपुष्पफलैः शुभा । पावकी (नि) क्षुरधारा पावकाख्या ज्ञेया सस्यवतीति च । वीरणीवीरगुच्छोक्ता सैवारुणवचा मता । सोमा ब्राह्मी चन्द्रतरुर्वा । भोगवती समङ्गा । किणिही कटभी ॥

श्लेष्मातकार्ककुसुमं तण्डुलीयो मयूरकः ।
सुरसामञ्जरीकाकमाची पानेऽगदोवरः ॥

श्लेष्मातकादिभिरगदः पाने वरः श्रेष्ठः । (सुरसा निर्गुण्डी । मञ्जरी तुळसी ॥)

दध्याज्यक्षौद्रलवणं पीतं मूलविषापहम् ॥

दध्यादिकं संयोज्य पीतं मूलविषापहं भवति ॥

हरिद्रा सैन्धवक्षौद्र घृतं संसृज्य पाययेत् ।
आर्तान् मूलविषैर्घोरैर्दिग्धविद्धान् विशेषतः ॥

घोरैर्मूलविषैरार्तान् हरिद्रादीनिसंसृज्य पाययेत् । विषदिग्धशस्त्रविद्धान् विशेषेण पाययेत् ॥

प्रसङ्गेनाह ॥

हरिद्रान्तर्बहिःशस्ता विषदोषातुरे परम् ॥

विषदोषैरातुरे पुरुषे अन्तः पानादिना बहिश्च लेपादिना हरिद्रैव परं शस्ता ॥

निशाश्वमारसुरस करञ्जव्योषदारुभिः ।
अञ्जनं बस्तमूत्रेण पिष्टैर्नेत्रोपरोधजित् ॥

निशादिभिर्बस्तमूत्रपिष्टैरञ्जनं विषातुरे नेत्रोपरोधजित् भवति ॥

कर्णाक्षिनासिकाकण्ठजिह्वारोगेषु नावनम् ।
बीजपूरार्यबृहतीफलज्योतिष्मतीकृतम् ॥

बीजपूरादिकृतं नावनं विषातुरे कर्णादिरोगेषु योज्यमिति शेषः । आर्यबृहतीस्थूलफला कण्टकारिका तस्याः फलानि ॥

श्वेता वचा हिङ्ग्वमृता सुगन्धा कुष्ठसैन्धवम् ।
शिरीषपुष्पाद्विनिशा व्योषडुण्डुकसर्षपाः ॥
कपित्थमध्यं लशुनं करञ्जोवंशलेखनम् ।
पिष्ट्वा गोबस्तमूत्रेण तत्पित्तेनैव भावयेत् ॥
दिनानि सप्तव्यत्यासा द्विनिहन्ति ततोऽञ्जनात् ।
विषं शिरस्थं मूर्द्धार्तिं ज्वराजीर्णं विषूचिकाः ॥
अपस्मारग्रहोन्माद पाण्डुमेहमदात्ययान् ।
शुष्कनेत्रामयशिरोरोगपैल्लिगळार्बुदान् ॥
काचान्धकारपटल कण्डूदौर्बल्ययक्ष्मणः ।
लेपात् पीतक्षतालीढदष्टदिग्धविषं जयेत् ॥
श्वित्रं कृच्छ्राणि कुष्ठानि दुष्टनाडी महाव्रणान् ।
आनाहार्शो गुदे लेपाल्ललाटे दुष्टपीनसम् ॥
योनिलेपेन नारीणां मूढगर्भानुलोमनः ।
उन्मूलयेत्येषविषं गन्धहस्तीव काननम् ॥

श्वेतादिकं गोबस्तमूत्रेण पिष्टं संशोष्य सप्तदिनानि तत् पित्तेन गोबस्तपित्तेन व्यत्यासात् पर्यायेण भावये॰ । पुनर्गोपित्तेन पुनर्बस्तपित्तेनेत्यर्थः । ततोनन्तरमञ्जनेन शिरस्थं विषं मूर्द्धार्त्यादींश्च विनिहन्ति । शुष्कनेत्रामयः शुष्काक्षिपाकः । अन्धकारं तिमिरम् । लेपात् पीतविषं क्षतविषमालीढविषं दष्टविषं दिग्धविषं च जयेत् । क्षतविषादीनां लक्षणं वक्ष्यति । श्वित्रपीडादींश्च लेपाज्जयेत् । गुदे लेपादानाहमर्शश्च । ललाटलेपाद्दुष्टपीनसम् । एव चागदो नारीणां योनिलेपनेन न मूढगर्भानुलोमनः । एष च विषमुन्मूलयति यथा गन्धहस्ती वनम् । [श्वेता श्वेतवचा । सुगन्धा गन्धनाकुली । डुण्डुकः स्योनाकः । वंशलेखनं वंशत्वक् ॥]

विळङ्गपाठा त्रिफलाजमोदा
हिङ्ग्वग्नित्रक्रं लवणस्यवर्गः ।
व्योषान्वितं स्थावरजङ्गमानां
जेताविषाणा मगदोऽजिताख्यः ॥

विळङ्गादिभिरजितनामागदः स्थावराणां जङ्गमानां च विषाणां जेता । लवणवर्गः सूत्रोक्तः ॥

मनोह्वा रोचना चण्डा त्वगेलासितसर्षपैः ।
स्पृक्काहिंगुळकाश्मीरकान्ताभिःकल्कितोऽगदः
विषघ्नो वालसूर्योयं श्रीरक्षा विजयर्द्धिदः ॥

मनोह्वादिभिः कल्कितोऽगदो नाम्ना वालसूर्यो विषघ्नः श्र्यादिप्रदश्च । मनोह्वा मनश्शिला । चण्डा चोरकम् । काश्मीरं कुंकुमम् । कान्ता प्रियङ्गुः ॥

अजगन्धा सगोमूत्रा गृहधूमः सगुल्गुलुः ।
एष माहेश्वरो योगो न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥

अजगन्धादिभिर्माहेश्वर॰ योगः सुबोधः ॥
[अश्वगन्धा सगोमूत्रा इति च पाठः ॥]

[विषदिग्धास्त्रविद्धस्यलक्षणमाह ॥]

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ।
विवर्णभावं भजते विषा॰ चाशुगच्छति ॥
कीटैरिवावृतंचास्य गात्रं चिमिचिमायते ।
श्रोणिपृष्ठशिरःस्कन्धसन्धयःस्युः सवेदनाः ॥
कृष्णदुष्टास्रविस्रावी तृण्मूर्च्छाज्वरदाहवान् ।
हृ॰कालुष्यवमथु श्वासकासकरः क्षणात् ॥
आरक्तपीतपर्यन्तः श्यावमध्योति रुग्व्रणः ।
शूयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।
प्रक्लिन्नं शीर्यतेऽभीक्ष्णं सपिच्छिल परिस्रवम् ॥

प्रताम्यति मुहुर्मुहुरित्यादिकं विषदिग्धेन विद्धस्य लक्षणम् । तत्र व्रणः क्षणात् दृष्टिकालुष्यादिकर इति सम्बन्धः । आरक्ता ईषल्लोहिताः पर्यन्ता यस्मिन् व्रणे सतथोक्तः । शूयत इत्यादि व्रणविशेषणम् । [विषदिग्धेन शस्त्रेण विद्धो नरस्तु मुहुर्मुहुः पुनः पुनः प्रताम्यति ग्लानिं प्राप्नोति विवर्णभावं वैवर्ण्यं भजते । आश्वेव विषादं गच्छति । चशब्दः समुच्चये । अस्य विषदिग्धाहतस्य शरीरं कीटैः कृमिभिराचितं व्याप्तमिव चिमिचिमायते चिमिचिमावदाचरति । अणुप्राणि परिसर्पणप्रतीतिश्चिमिचिमा । अस्य श्रोण्यादयो वेदनान्विता भवन्ति । व्रणः कृष्णं दुष्टंचास्रं सदा स्रवति । तृडादियुक्तश्च भवति । मूर्च्छा वैचित्यम् । क्षणेन दृष्टिकालुष्यादिकरो भवति । वेधव्रण ईषद्रक्तपीतवर्णपर्यन्तः श्याववर्णमध्यः शोफं प्राप्नोति । सहसा पाकं च प्राप्नोति । तत्गतं मांसं कार्ष्ण्यमासाद्य अतिशयेन क्लिन्नं सत् पैच्छिल्ययुक्तपूयस्रावोपेत मनवरतं शीर्यते । चशब्दः समुच्चयार्थः ॥]

कुर्यादित्यादिना दिग्धविद्धस्य चिकित्सा ॥

कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतम् ।
शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेनानुदहेद्व्रणम् ॥

अमर्मणि विद्धस्याशु हृदयावरणं कुर्यात् । हृदयावरणं तत् येन पीतेन हृदयप्राप्तेन विषमभिभवितुं न शक्नोति तच्च वक्ष्यते । व्रणाच्च विषदिग्धं शल्यमाकृष्यानुपश्चात्तप्तेन शस्त्रेण व्रणं दहेत् । [अमर्मविद्धस्य मर्मवेधस्यासाध्यत्वान्मर्मरहितप्रदेशे विद्धस्य द्रुतमाश्वेव हृदयावरणं घृतपानेन हृदयाच्छादनं कुर्यात् भिषगिति शेषः । हृदयस्य सर्वधातुमूलत्वादाहारमार्गत्वात् प्रधानमर्मत्वाच्च तस्मिन् विषघ्नघृतादिभिः प्रच्छादिते सति विषं सहसानातिविसर्पति । उक्तं चालम्बायनेन । याः सिराः सर्वगात्रेषु हृदये सम्प्रतिष्ठिताः । ताभिरस्य विषं सर्वं हृदयं सम्प्रधावति । घृतेन तु प्रतिच्छन्नं विषं नाति प्रपीडयेत् । निर्वाणजननं सर्पिः प्राणिनां प्राणवर्द्धनम् । हृदयावरणास्तद्वत् भक्ष्याभोज्याश्च सागदाः इति । अनुहृदयावरणादनन्तरं शल्यं विषदिग्धशिलीमुखादिकं सूत्रोदितेन विधिनाऽऽहृत्य अग्निना तप्तेन लोहमयेन जाम्बोष्ठादिना वेधव्रणं दहेत् ॥]

अथवा मुष्ककश्वेता सोमत्वक् ताम्रवल्लितः ।
शिरीषात् गृध्रनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
शुकनासा प्रतिविषा व्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ॥

अथवानैव दहेदपि तु मुष्ककादीनां क्षारेण प्रतिसारयेत् । शुकनासादिभिर्व्रणं लेपयेत् । [अथवा अदाह्यस्य चेत मुष्ककादिभवेन क्षारेण व्रणं प्रतिसारयेत् । मुष्ककः काळमुष्ककः । श्वेता श्वेतवचा । सोमत्वक् कट्फलत्वक् । ताम्रवल्ली (ചെമ്പുള്ളിക്കൊടി.) शिरीषं प्रसिद्धं लोके । गृध्रनखी (കാരത്തൊട്ടി.) विरळेति पाठ्यकारः । पिष्टैः शुकनासादिभिर्वेधव्रणं लेपयेच्च । शुकनासा स्योनाकः । प्रतिविषातिविषा व्याघ्री बृहती ॥]

पीतदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ।
व्रणे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ॥

तस्य विषदिग्ध शस्त्रविद्धस्य पीतदष्टचिकित्सां स्थावरजङ्गमविषचिकित्सां यथार्हतो दो-

षाद्यपेक्षया योजयेत् । सुबोधम् । पूतिपिशिते क्लिन्नमांसे । [तस्य विषदिग्ध शस्त्रविद्धस्य यथायोग्यं पीतदष्टचिकित्सां पीतचिकित्सां विषपीताय सूत्रोदितां वमनादिकां दष्टचिकित्सामुपरि वक्ष्यमाणां सर्पादिदष्टक्रियां च कुर्यात् । व्रणे विद्धव्रणे पूतिपिशिते दुर्गन्धयुक्तामिषे सति तुशब्देन दुष्टीभूतेपि कारणविशेषात् शीतोपचार एव कर्तव्य इति द्योत्यते । पित्तविसर्पवत् पित्तविसर्पे इव शतधौतघृताप्लुतन्यग्रोधगणाद्यालेपनादिका क्रिया चिकित्सा कार्येतिशेषः ॥]

इत्यकृत्रिममुक्त्वाक्रमप्राप्तं कृत्रिमं निर्णेतुमाह ॥

सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वारातिचोदिताः।
गरमाहारसम्पृक्तं यच्छन्त्यासन्नवर्तिनः ॥

सौभाग्यार्थं भर्तृराहारसम्प्रयुक्तं गरं स्त्रियो यच्छन्ति ददति । राज्ञे चासन्नवर्तिनो यच्छन्ति किम्भूता अरातिचोदिताः राजशत्रुप्रयुक्ताः । स्त्रियः सौभाग्यार्थं भर्त्रे आसन्नवर्तिनः अरातिचोदिताः वैरिजनप्रेरिताः राज्ञे नृपाय वाशब्दो विकल्पार्थः । गरं वक्ष्यमाण विशेषविषं आहारसम्पृक्तं आहारेण संयुक्तं आहारशब्देनाद्यमानं सकलमपि वस्तुजातं गृह्यते यच्छन्ति प्रयच्छन्ति ॥]

ननु गरशब्देन किमुच्यत इत्याह ॥

नानाप्राण्यङ्गशमल विरुद्धौषधिभस्मनाम् ।
विषाणांचाल्पवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः॥

नानाविधप्राण्यङ्गशमलानां देहविरुद्धौषधिभस्मनामल्पवीर्याणां विषाणां च य एकत्रयोगः स गर इति स्मृतः । [नानाप्राण्यङ्गशमलविरुद्धौषधिभस्मनां नानाविधप्राणिनामङ्गाना मवयवानां शमलानां मूत्रपुरीषादिमलानां च अथवा नानाप्राणीनां अङ्गमलानां मनुष्यदेहमलानां च प्राणिनामेवाङ्गमलानां वा विरुद्धौषधिभस्मनां विरुद्धवीर्यद्रव्यभस्मनां अल्पवीर्याणां मन्दवीर्याणां वत्सनाभादि विषद्रव्याणां च योगः एकीकरणं गर इति गरसंज्ञः स्मृतः मुनिभिरिति शेषः ॥]

[गरोपयुक्तस्यलक्षणमाह ॥]

तेन पाण्डुः कृशोल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः।
वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिन्तापरायणः ॥
महोदरयकृत् प्लीहो दीनवाग्दुर्बलोलसः ।
शोफवान् सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ॥
स्वप्ने गोमायुमार्जार नकुलव्यालवानरान् ।
प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पति जलाशयान् ॥
मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौरं च काळकः ।
विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ॥
एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैः ।
गरार्तोनाशमाप्नोतिकश्चित्सद्योऽचिकित्सितः॥

तेन गरेणोपयुक्तेन पुरुषः पाण्ड्वादिगुणो भवति । अर्दितशब्दस्य कासादिभिः सम्बन्धः । प्रतिलोमो वायुर्विपरीतवाही । महच्छब्दस्य प्लीहान्तैः सम्बन्धः स्वप्ने च गोमाय्वादीन् जलाशयान्तान् प्रायः पश्यति । यश्च स्वभावा देवगौरः सकृष्णमात्मानं मन्यते काळश्चगौरम् । तेन च गरेण विहतेन्द्रियः सर्वं कर्णादिरहितं पश्यति गरार्तश्च पुरुषः एतैरन्यैश्च

घोरैर्बहुभिरुपद्रवैः क्लिष्टो नाशमाप्नोति । कश्चित् सद्य एवाचिकित्सितः सन् ॥

गरार्तोवान्तवान्भुक्त्वा तत्पथ्यंपानभोजनम् ।
शुद्धहृच्छीलयेद्धेम सूत्रस्थानविधेः स्मरन् ॥

गरार्त इत्यादिनो चिकित्सा । योगरार्तः सः प्रथममेव वान्तवान् गरे पथ्यं पानभोजनं भुक्त्वा शुद्धहृत् सन् हेमसुवर्णं सूत्रस्थानोक्तविधिना शीलयेत् । [गरार्तः गरपीडितो नरः वान्तवान् कृतवमनः तत्पथ्यं गरहितं पानभोजनं भुक्त्वा सूत्रस्थानविधेः स्मरन् अन्नसंरक्षायां विषपीताय दद्यादित्यादि सूत्रस्थानोक्तं निरूपयन् शुद्धहृत् सक्षौद्रताम्ररजसा शुद्धहृदयः हेम हेमचूर्णं शीलयेदभ्यसेत् ॥]

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तश्चूर्णस्ताप्यसुवर्णयोः ।
लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वं योगकृतं विषम् ॥

शर्करादिलेहः सुबोधः । ताप्यं माक्षिकधातुः । ताप्य सुवर्णयोश्चूर्णः शर्करया क्षौद्रेण च संयोजितो लेह उग्रमुत्कृष्टवीर्यं योगकृतं सर्वं विषं प्रशमयति नाशयति । अत्र सर्वशब्देन गरस्य नानात्वं द्योत्यते ॥

मूर्वामृतानतकणा पटोलीचव्यचित्रकान् ॥
वचामुस्तविलङ्गानि तक्रकोष्णाम्बुमस्तुभिः ।
पिबेद्रसेनचाम्लेन गरोपहत पावकः ॥

यस्य गरेण पावक उपहतः समूर्वादिचूर्णं तक्रादिभिरम्लेन काञ्चिकाद्यम्लद्रव्येण मांसरसेन च पिबेत् ॥

पारावतामिषशटी पुष्कराह्वश्टृतं हिमम् ।
गरतृष्णारुजाकासश्वासहिध्मा ज्वरापहम् ॥

पारावतमांसादिकं रसविधानेन शृतं पक्वं पश्चाच्च हिमं गराद्यपहरम् । [पारावतामिषादिभिः शृतं अत्र श्रपणोक्त्या द्रवद्रव्यत्वात्तोयमित्यर्थः ॥]

वायसी श्वासकासघ्नी भृष्टाज्यत्रिफलारसे ।
भार्ङ्गी नागरनिर्यूहः शिशिरश्च समाक्षिकः ॥

आज्यत्रिफलारसयोर्भृष्टा वायसी गरार्तस्य श्वासकासघ्नी । वायसी काकोदुम्बरिका । भार्ङ्गीनागरयोः क्वाथः शीतो माक्षिकयुक्तश्चशब्दाच्छ्वासकासघ्नः ॥

हरेणुचन्दनंश्यामा नळदं श्लक्ष्णपेषितम् ।
विलेपनं प्रयोक्तव्यं गरेणोपहतत्वचः ॥

येषां गरेण त्वगुपहता तेषां हरेण्वादिकं श्लक्ष्णपिष्टं विलेपनं प्रयोक्तव्यम् ॥

माञ्जिष्ठा किणिहीनिम्ब रजन्यश्वत्थचन्दनैः ।
प्रघर्षणंकृशानां तु गरेण क्षपितौजसाम् ॥

ये गरेण क्षपितौजसः कृशाश्च तेषां मञ्जिष्ठादिभिर्देहे प्रघर्षणं हितम् ॥

पथ्यं परममुद्दिष्टं शीलनं क्षीरसर्पिषोः ॥

पथ्यमित्यादि गरे विज्ञेयम् ॥

वृषनिम्बपटोलीनां क्वाथेन विपचेत् घृतम् ।
अभया गर्भिणं श्रेष्ठं तत् गरस्यनिबर्हणम् ॥

वृषादिक्वाथे हरीतकीगर्भं घृतं पचेत् तत् घृतं श्रेष्ठं गरनिबर्हणम् ॥

हरिद्रां नाकुलीं जातीं पृथक्पिष्ट्वा विपाचयेत् ।
घृतत्रयं विषार्तानां मेतदारोग्यदं परम् ॥

हरिद्रादिकं पृथक्पिष्ट्वा घृतत्रयं विपाचयेत् । तेनैकं घृतं हरिद्रया द्वितीयं नाकुल्या तृतीयं जात्या ॥

तण्डुलीयकमूलेन गृहधूमेनचैकतः ।
क्षीरेण च घृतं सिद्धं समस्तविषरोगजित् ॥

तण्डुलीयकमूलादावेकत इति मिश्रीकृत्य ॥

नागदन्ती त्रिवृद्दन्ती द्रवन्ती स्नुक्पयः पलैः ।
साधितं माहिषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितम् ।
सर्पकीटविषार्तानां गरार्तानां च शान्तये ॥

नागदन्त्याद्यं सर्पिर्व्याख्यासमम् । शान्तये रोगोपशमाय ॥

मधुकं तगरं कुष्टं भद्रदारु हरेणवः ।
मञ्जिष्ठैलैलवालूनि नागपुष्पोत्पलं प्लवम् ॥
विळङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियंगुर्ध्यामकं बला ।
अंशुमत्यौ हरिद्रे द्वे बृहत्यौ शारिबाद्वयम् ॥
एषां कल्कैर्घृतंसिद्धमजेयं नामविश्रुतम् ।
विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेव प्रयोजितम् ॥

मधुकादिकल्कैरजेयं नाम घृतं सुबोधम् । प्लवं परिपेलवम् । पत्रं गन्धपत्रम् । ध्यामकं कर्तृणम । अंशुमत्यौ सालपर्णी पृश्निपर्ण्यौ ॥

श्वेते कपोते बीजानि प्रत्यक्पुष्पी शिरीषयोः ।
गोमूत्रपिष्टैस्तैः सर्पिः सिद्धं विषहरं परम् ।
अमृतंनामविख्यातमपि सञ्जीवयेन्मृतम् ॥

श्वेतादिभिर्गोमूत्रपिष्टैः सर्पिः सिद्धं नाम्नामृतं परं विषहरम् । मृतं सञ्जीवयेदिति सम्भाव्यते । श्वेते द्वे वचा कटभी च । प्रत्यक्पुष्पी शिरीषयोर्बीजानि । प्रत्यक्पुष्प्यपामार्गः ॥

शिरीषत्वक् त्रिकटुकं विदारी चन्दनोत्पलम् ।
द्वेबले शारिबास्फोत बृहती निम्बपल्लवाः ॥
बन्धुजीवाढकी मूर्वा वाशा सुरसवल्लकाः ।
पाठाङ्कोलाश्वगन्धार्कमूलयष्ट्याह्वपद्मकम् ॥
विशाला बृहती लाक्षा कोविदारशतावरीः ।
कटभीदन्त्यपामार्ग पृश्निपर्णी रसाञ्जनम् ॥
श्वेतौ बाणाश्वखुरकौ कुष्ठदारुप्रियङ्गुकाः ।
सारं मधूकात्रिफलां करञ्जस्यफलं वचाम् ॥
रजन्यौ लोध्रमक्षांशं पिष्ट्वासाध्यं घृताढकम् ।
तुल्याम्बुछागगोमूत्रत्र्याढके तद्विषापहम् ॥
अपस्मारक्षयोन्माद भूतग्रहगरोदरान् ।
पाण्डुरोगक्रिमिप्लीह गुल्मोरुस्तम्भकामिलाः ॥
हनुस्तम्भग्रहादींश्च पानाभ्यञ्जननावनैः ।
हन्ति सञ्जीवयति च विषोद्बन्धमृतान् नरान् ॥

शिरीषत्वगादिकमक्षांशं पिष्ट्वा गोच्छागयोर्मूत्रात् त्र्याढके तुल्याम्बु घृताढकं साध्यम् । तत्पानादिभिर्विषापहमपस्मारादींश्च हन्ति । विषमृतानुद्बन्धमृतांश्च नरान् सञ्जीवयति । आस्फोतोर्कः । सुरभिः सल्लकी । बन्धुजीवो बन्धूकः । आढकी तुवरी ; अङ्कोल अङ्कोलकः । बाणोश्वखुरश्च श्वेतः । बाणः सहचरः । अश्वखुरो गिरिकर्णिका ॥

भक्षित इत्यादिना हरितालादीनां क्षुद्रविषाणां निर्णयः ॥

भक्षिते हरिताले तु हृदिदाहोरसाग्रहः ।
आनाहोम्ळस्रवमनं पीतहारिद्रविट्स्रुतिः ।
तथा मण्डलिसर्पोक्ता विकारास्तच्चभेषजम् ॥
विभज्य योजयेत्—

हरिताले भक्षिते हृद्व्यथादिकं भवति । मण्डलिसर्पभक्षिते चये रोगा वक्ष्यमाणास्ते च भवन्ति । तत्र तदेव मण्डलीसर्पोक्त भेषजमौषधं दोषादीन् विभज्य योजयेत् ॥

—ऊर्ध्वमधः संशोधितं च तम् ॥
अङ्कोलजालिनीबीज शुकनासा प्रियङ्गुकाः ।
लोध्रध्यामकतालीसनतयष्ट्याह्वगुल्गुलु ॥
ह्रीबेरंभद्रकाष्ठं च लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
दद्यान्नकुलगोपित्तयुक्तं नस्येञ्जने च तत् ॥

तं च हरितालभोजिन मूर्ध्वमधश्च वमनाविरेचनाभ्यां संशोधितमङ्कोलादिकं मधुसर्पिषा सह लेहयेत् । तच्चाङ्कोलादिकं नकुलस्य गोश्चपित्तेनयुक्तं नस्येञ्जने च दद्यात् । जालिनीबीजं गरागरीबीजम् । शुकनासा स्योनाकः । ध्यामकं सौगन्धिकम् । ह्रीवेरं वाळकम् । भद्रकाष्ठं देवदारु । इति हरितालविषे ॥

धुर्धूरकोपयोगेन सर्वं पश्यति पीतकम् ।
कम्पलालामदच्छर्दिस्मृतिभ्रंशभ्रमान्वितः ।
तं वामयेत मधुरैः पाययेद्वा सिता पयः ॥

धुर्धूरकस्य धत्तूरस्योपयोगेन कम्पान्वितः सन् पुरुषः सर्वं पीतकं पश्यति । तमुपयुक्त धुर्धूरं मधुरैर्वामयेत् । शर्कराक्षीरं वा पायये दिति धुर्धूरविषे ॥

कोरदूषैर्मदनकैः प्रायो धुर्धूरवत् गदाः ।
उन्मादोक्षिविनाशश्च तत्रापि वमनं हितम् ।
कूश्माण्डकं च सगुडं बहुशस्तत्र भक्षयेत् ॥

कोरदूषैः कोद्रवैरुपयुक्तैस्तथा मदनकैः प्रायेण धुर्धूरवत् गदा भवन्ति । अत्र तु विशेष उन्मादाक्षिनाशौ । व्याख्यासमम् ॥

नानाप्रकारैः संयोगैः कोद्रवा मदहेतवः ।
तान्विभज्ययथादोषं चिकित्सेदविरोधिभिः ॥

कोद्रवाः कोरदूषा नानाविधैः संयोगैर्मदहेतवो भवन्ति । तान् मदान् दोषादिभिर्विभज्या विरोधेन चिकित्सेत् ॥

गरं निर्णीयक्रमप्राप्तं दूषीविषं निर्णेतुमाह ॥

दूषीविषार्तंसुस्विन्नमूर्ध्वंचाधश्चशोधितम् ।
दूषीविषारिमगदं लेहयेन्मधुनाप्लुतम् ॥

दूषीविषार्तमित्यादि । दूषीविषेणार्तं मादावेव स्विन्नं कृत्वोर्ध्वमधश्च वमनविरेचनाभ्यां शोधितं दूषीविषारिनामानमगदं मधुनाप्लुतं लेहयेत् ॥

पिप्पल्योध्यामकं मांसी लोध्रमेला सुवर्चिका ।
कुटन्नटं नतं कुष्ठं यष्टीचन्दनगैरिकम् ।
दूषीविषारिर्नाम्नायं नचान्यत्रापिवार्यते ॥

पिप्पल्य इत्यादिना स एव दूषीविषारिरुच्यते । अयमगदो नाम्ना दूषीविषारिरन्यत्रापि विषे न निवार्यते ॥

हरीतकीसलवणा मागधीमरिचानि च ।
एतदूषीविषार्तानां काश्यपोक्तं विरेचनम् ॥

हरीतक्यादि काश्यपोक्तं विरेचनम् । मागधी पिप्पली ॥

युञ्ज्याद्वा विषरोगेषुरेकेव्योषादिकं भिषक् ॥

व्योषादिर्नामकल्पोक्तं व्योषत्रिजातकेत्यादि विरेचनं सर्वेषु विषरोगेषु युञ्ज्यात् ॥

तरुणस्य पलाशस्य स्रुतं क्षारोदकं पचेत् ।
क्वाथे तत्र प्रतीवापं प्रक्षिपेच्छ्लक्ष्णचूर्णितम् ॥
व्योषं शिरीषकुसुमं मधुकं शारिबे मिसिम् ।
कुष्ठं वेल्लनिशे लाक्षां शुक्लां सुरसमञ्जरीम् ॥
सिन्धूत्थं रक्तमृन्मांसीं रेणुकां हिंगुबाल्हिकम् ।
दर्वीप्रलेपितज्जातं गोविषाणे निधापयेत् ॥
क्षयगुल्मोदरार्शांसि मेहं मन्दाग्नितां ज्वरम् ।
त्वग्दोषकासापस्मारग्रहोन्मादभगन्दरान् ॥
पाण्डुं कण्ठस्वरगदान् प्लीहानं श्वयथुं कृमीन् ।
कोलमात्रमतः खादन् जयेत् सर्वविषाणि च ॥

तरुणपलाशस्य क्षारेण स्रुतमुदकं पचेत् । तस्मिन् क्वाथे पच्यमाने व्योषादिकं श्लक्ष्णचूर्णितं प्रतीवापं प्रक्षिपेत् । तच्च पाकेन दर्वीप्रलेपि जातं गोश्रृङ्गे निधापयेत् । अतः प्रत्यहं कोलमात्रं खादन् क्षयादीनि सर्वविषाणि च जयेत् । शुक्लामिति सुरसमञ्जर्या विशेषणम् । रक्तमृत् गैरिकम् । रेणुका हरेणुः । बाल्हीकं कुङ्कुमम् ॥

विषं तेजोमयं मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः ।
यथा निवार्यते शीघ्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः ॥
न तु सर्वमनुष्याणां सन्ति भेषजसम्पदः ।
अज्ञातरोगसद्भावे योग्यताचातिदुर्लभा ॥
प्रकुप्यति विषं भूयः केवलैश्चौषधैर्जितम् ।
अवाप्तौ सिद्धमन्त्राणां यतेतातश्चिकित्सकः ॥
तेपि च व्रतहीनस्य हीना वा स्वरवर्णतः ।
यस्मान्नसिद्धिं मा यान्ति तस्माद्योज्योऽगद-
[क्रमः ॥

विषमित्यादिश्लोकचतुष्टयेना गदानां प्रभावातिशयकीर्तनम् । विषाणां विषरोगाणां च औषधेभ्यो मन्त्राः परमौषधम् । ते च व्रतादिसापेक्षत्वात् सर्वस्य च न सिद्धिदाः तस्मात्तत्कार्ये अगदक्रमो योज्य इति पिण्डार्थः । विषं हि तेजोमयं तच्च यथा सत्यादिमयैर्मन्त्रैः प्रयुक्तैः शीघ्रं निवार्यते तथानौषधैः । नचापि सर्वेषां मनुष्याणां भेषजसम्पदो विद्यन्ते । सतीष्वपि वातासु विषस्यक्षिप्रकारित्वाद् विज्ञातरोगसद्भावे विषभुक्ते पुरुषे भेषजयोग्यतैवातिदुर्लभा । न केवलमेतावानेवयावदौषधैर्जितमपि विषं भूयः प्रकुप्यति । यत एवमतश्चिकित्सकः सिद्धमन्त्राणामवाप्तौ यतेत । एतावतौषधस्या प्राधान्यमुक्तम् । सम्प्रति मन्त्राणां दुर्लभत्वमुच्यते । त इति । ते पि च मन्त्रा व्रतहीनस्य भिषजोऽथवा स्वरेण वर्णेन वा हीनानैव सिद्धिं मा यान्ति तस्माद्धेतोरगदक्रमएव योज्यः ॥

[विषसमान प्रकृत्यादिसंयोगस्य संज्ञाविशेषं दर्शयति ॥]

विषप्रकृतिकालान्नदोषदूष्यादिसङ्गमे ।
विषसङ्कटमुद्दिष्टं शतस्यैकोत्रजीवति ॥

विषादीनामर्थात् सदृशानां सङ्गमएकत्र सन्निपाते विषसङ्कटमुद्दिष्टमाचार्यैः । अत्र विषसङ्कटे शतस्यैको जीवति जीवितं दुर्लभमिति तात्पर्यार्थः । [विषप्रकृतिः तीक्ष्णादिगुणसाम्यात् पित्तप्रकृतिः । विषकालोम्बुयोनित्वात् वर्षाकालः । विषान्नं कटुतीक्ष्णादिसाम्यात् सर्षपादि । दोषो गुणसाम्यात् पित्तम् । एवं

दूष्यं तदाश्रयत्वाद्रक्तम् । आदिशब्देनान्यदपि तत्सदृशगुणं क्षुत्पिपासाद्यपतर्पणं च गृह्यते ॥]

[विषवृद्धिप्रसङ्गात्तत्कारणमन्यदप्याह ॥]

क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्बल्य क्रोधशोकभयश्रमैः ।
अजीर्णवर्चोद्रवता पित्तमारुतवृद्धिभिः ॥
तिलपुष्पफलाघ्राणभूबाष्पघनगर्जितैः ।
हस्तिमूषिकवादित्र निस्वनैर्विषसङ्कटैः ।
पुरो वातोत्पलामोद मदनैर्वर्द्धते विषम् ॥

क्षुदादिभिर्विषं वर्द्धते । निस्वनशब्देन हस्त्यादीनां प्रत्येकं सम्बन्धः । विषसङ्कटमुक्तलक्षणम् । मदनो हर्षः । [तिलपुष्पफलाघ्राणं तिलस्य पुष्पफलयोराघ्राणम् । तिलपुष्पस्य मदनफलस्य चेति केचित् । भूबाष्पः प्रथमजलसिक्ताया भूमेर्धूमाकार ऊष्मा । घनगर्जितं मेघध्वनिः । हस्तिनिस्वनादीनां प्रत्येकमेकैकस्य बहुत्वेपि विषसङ्कटसंज्ञास्तीति बोध्यम् । उत्पलस्यामोद उत्पलामोदः । मदनेन कामवृध्या ॥]

[वर्षासु विषवृद्धेः कारणमाह ॥]

वर्षासुचाम्बुयोनित्वात् सङ्क्लेदं गुडवद्गतम् ।
विसर्पति घनापाये तदगस्त्योहिनास्ति च ।
प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्मात् घनात्यये ॥

वर्षासु च विषमम्बुकारणत्वस्वभावत्वात् गुडवत् सङ्क्लेदं गतं विसर्पति विस्तीर्यते । तच्च विषं घनापायेशरद्यगस्त्योहिनस्ति । तस्माद्धेतोर्घनात्ययेशरदि विषं मन्दवीर्यत्वं याति । [अम्बुयोनित्वात् सागरोद्भवतया वर्षासु वर्षाकाले गुड इव सङ्क्लेदं गतं प्राप्तं घनापाये शरदिचः समुच्चये विसर्पति सर्वतः सञ्चरति । अगस्त्यः नक्षत्ररूपेण तत्कालोदितोगस्त्योनाममहर्षिः तद्विषं हिनस्ति नाशयति । मन्दवीर्यत्वमल्पबलत्वम् ॥]

इति प्रकृतिसात्म्यर्तु स्थानवेगबलाबलम् ।
आलोच्य निपुणं बुध्या कर्मानन्तरमाचरेत् ॥

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेण प्रकृत्यादिकं विशिष्टया बुध्या निपुणमालोच्य विकल्प्यानन्तरमव्यवहितं कर्माचरेत् । [प्रकृतिर्विषप्रकृतिः । सात्म्यं परिचितवस्तु । ऋतुर्वर्षादिः । स्थानं विषस्थानम् । वेगो विषवेगः । बलाबलं द्रव्यविशेषजनितम् ॥]

[कफानुपूर्व्या विषस्य चिकित्सामाह ॥]

श्लैष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।
कषायकटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषम् ॥
पैत्तिकंस्रंसनैः सेकप्रदेहैर्भृशशीतळैः ।
कषायतिक्तमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥
वातात्मकंजयेत्स्वादु स्निग्धाम्ललवणान्वितैः ।
सघृतैर्भोजनालेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥

श्लैष्मिकमित्यादिना कफस्थानक्रमेण चिकित्सा सुबोधा । वमनैरुष्णादिगुणैः प्रलेपनैः कषायादिरसैर्भोजनैश्च श्लेष्मात्मकं विषं शमयेत् । पित्तात्मकं स्रंसनादिभिः । वातात्मकं स्वाद्वादिगुणैर्भोजनैरालेपैस्तथा पिशिताशनैश्च जयेत् ॥

[विषहरणे घृतस्य वैशिष्ट्यमाह ॥]

नाघृतं स्रंसनं शस्तं प्रलेपो भोज्यमौषधम् ।
सर्वेषु सर्वावस्थासु विषेषु न घृतोपमम् ।
विद्यते भेषजं किञ्चिद्विशेषात् प्रबलानिले ॥

सर्वत्र च विषे स्रंसनादिचतुष्टयं घृतरहितं नैवशस्तम् । कुत इत्याह सर्वेष्विआदि व्याख्यासमः श्लोकः । [सर्वेषु स्थावरजङ्गमाघ्रकेषु विषेषु सर्वावस्थासु वमनविरेचनास्राप्राचालेपसेकभोजनागदपानप्रभृतिषु घृतोपमं घृततुल्यमन्यदौषधं किञ्चिदपि न विद्यते किमपि नास्तीत्यर्थः । प्रबलानिले वातोल्बणे विषे विशेषात् तत्र घृतमेव विशेषेण शस्तमित्यर्थः ।]

रक्तगे स्रावयेद्रक्तं पित्तवच्च क्रियाक्रमः ।
दूषीविषे पुनस्तत्स्थे पञ्चकर्माणि चाचरेत् ॥

रक्तगे विषे रक्तं स्रावयेत् पित्तप्राप्तवच्च क्रियां कुर्यात् । दूषीविषे पुनस्तत्स्थ इति रक्तस्थे पञ्चकर्माणि वमनादीनि चाचरेत् ॥

गण्डूषैः कबळैः प्राशैस्तीक्ष्णैः प्रधमनाञ्जनैः ।
शिरोगतं प्रशमयेद्विषसंक्रमणैस्तथा ॥

शिरोगतं विषं गण्डूषादिभिस्तीक्ष्णैर्जयेत् विषसंक्रमणैश्च ॥

विषदुष्टकफस्रोतोरुद्धवायुर्मृतोपमः ।
यः स्यादसाध्यलिङ्गैश्च रहितस्तस्य योजयेत् ॥
मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा कल्कं चर्मकसोद्भवम् ।
ध्मापनं चास्य कटभीजालिनी कटुकैर्हितम् ॥

विषदुष्टेन कफेन स्रोतस्सुरुद्धो वायुर्यस्य स तथाविधो मृतोपमोयः स्यादसाध्य विषलिङ्गरहितश्च तस्य शिरसि शस्त्रेण काकपदं कृत्वा चर्मकसोद्भवं कल्कं योजयेत् । चर्मकसा कटुकरोहणी । अस्य च मृतोपमस्य कटभ्यादिभिर्नासायां ध्मापनं च हितम् ॥

आशये यस्य दोषस्य विषं तिष्ठति तं पुरः ।
आश्रयाश्रयिणोर्विद्वानविरोधेन साधयेत् ॥

यस्य च दोषस्य वाताद्यन्यतमस्याशये स्थाने विषं तिष्ठति तं दोषं विद्वान् भिषक् पुरः प्रथमं साधयेत् । कथमित्याह । आश्रयाश्रयिणो रविरोधेन यथा चिकित्सयोभौ न विरुध्यतः ॥

क्षारागदः कफस्थानस्थिते स्वेदः सिराव्यधः ।
पित्ते क्षौद्रपयोम्लाज्यपानसेकावगाहनम् ॥
स्वेदो वाताशये दध्नापानं च नत कुष्ठयोः ।

कफस्थानस्थिते विषे चिकित्सितोक्तः क्षारागदः स्वेदः सिराव्यधश्च प्रयोज्यः । पित्ते पित्ताशयस्थे विषे क्षौद्रादिकमवगाहनान्तम् । वाताशये वाताशयस्थे विषे स्वेदस्तथानत कुष्ठयोर्दध्ना पानम् ॥

क्षीरेणागदगर्भेण मदनस्य फलेन च ।
आस्थापनं प्रयुञ्जीत वाताशयगते विषे ॥

अन्यतमागदगर्भेण क्षीरेण मदनफलयुक्तेना स्थापनं च वाताशयगते विषे प्रयुञ्जीत ॥

पचेद्यष्टीमधुक्वाथे तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ।
त्रिफला सर्पवेताळी शतपुष्पेन्दु राजिभिः ॥
अनन्तया च तत्पाननावनाभ्यङ्गवस्तिषु ।
भोजने च प्रणिहितं हन्ति वाताशया द्विषम् ॥

मधुयष्टीक्वाथे क्षीरचतुर्गुणं तैलं त्रिफलादिभिः कल्कीकृतैः पचेत् । तत्तैलं पानादिषु प्रणिहितं वाताशयाद्विषं हन्ति । सर्प (नि) सर्पमञ्जरिसंज्ञायां केसरी तु समञ्जरी । वे-

ताळी (नि) वेताळीतालपर्णी च ताली च परिकीर्तिता । अनन्तादूर्वा ॥

बलया सोमराज्या वा पचेत् पाटलयाथवा ।
घृतमण्डसमं तैलमानुवासनिकं परम् ॥

बलादित्रयादन्यतमेन घृतमण्डसमं तैलं पचेत् तत्परमानुवासनिकं प्रकरणाद्वाताशयगते विषे ॥

विषोपद्रवपथ्यं च वीक्ष्ययुञ्ज्याद्यथामयम् ॥

विषोपद्रवं पथ्यं च वक्ष्यमाण विषोपद्रवप्रतिषेधाध्यायविहितं वीक्ष्य यथामयं रोगाननतिक्रमेण युञ्ज्यात् ॥

[विषस्य दोषभेदजनितं सुसाध दुस्साधत्वमुपसंहरणमुखेन दर्शयति ॥]

अयत्नाच्छ्लेष्मगंसाध्यंयत्नात्पित्ताशयाश्रितम्
सुदुस्साधमसाध्यं वा वाताशयगतं विषम् ॥

इत्युत्तरे चत्वारिंशोध्यायः ॥

अयत्नादित्यादिना साध्यासाध्यनिरूपणं सुबोधम् । [श्लेष्मगं श्लेष्माशयगतं विषं अयत्नात् यत्नेन विना साध्यम् । पित्ताशयाश्रितं पित्ताशयगतं यत्नात् प्रयत्नेन साध्यम् । वाताशयगतं सुदुस्साधं सुतरां दुस्साधं दुःखेन साधयितुं शक्यम् । असाध्यं साधयितुमशक्यं वाशब्दो विकल्पार्थः । क्षारागदः कफस्थानस्थित इत्यादिक्रियाकथनादाश्रयाश्रयिणोः क्रियासाम्यतैवात्र श्लेष्माशयगतस्या यत्नसाध्यत्वे हेतुः । एवं पित्ताशयाश्रितस्य स्वेदनादिद्रव्योपयोगाद्यसमक्रियतया यत्नसाध्यत्वम् । वाताशयगतस्याश्रयाश्रयिणोः क्रियासाम्येपि यस्मादत्यर्थगुष्णं विषमतः सर्वविषेषूक्ताः परिषेकास्तु शीतळा इत्यादि विषक्रियायाः शीतळत्वेन वातळत्वान्महात्ययतयास्य दुस्साधत्वम् ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सर्पविषविज्ञानीयम् ॥

स्थावरं विषमुक्त्वा जङ्गममुच्यते । तत्रापि सर्पाणां प्राधान्यात्तद्विज्ञानार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सर्पविषविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

दिव्यभौमविभागेन द्विविधाः पन्नगाः स्मृताः ।
वासुकिस्तक्षकोनन्तः सगरः सागरालयः ॥
तथा नन्दोपनन्दाद्याः समिद्धाग्निसमप्रभाः ।
दिव्यागर्ज्जन्तिवर्षन्ति द्योतन्ते द्योतयन्तिते ॥
धारयन्ति जगत्कृत्स्नं कुर्युःक्रुद्धाश्च भस्मसात् ।
दद्भिनश्वासैर्न्नमस्तेभ्यो नतेष्वास्ति चिकित्सितम् ॥

द्विविधाः पन्नगाः सर्पाः केचित् दिव्याः केचित् भौमाः । सुबोधम् । तेभ्यो दिव्येभ्यो नमोस्तु तेषु क्रुद्धेषु चिकित्सा नास्ति ॥

[भौमानां सर्पाणां वैविध्यं दर्शयति ॥]

दर्वीकरा मण्डलिनो राजीमन्तश्च पन्नगाः ।

त्रिधा समासतो भौमा भिद्यन्ते तेत्वनेकधा ।
व्यासतो योनिभेदेन नोच्यन्तेऽनुपयोगतः ॥

भौमास्तु पन्नगा दर्वीकरादिभेदात् त्रिधा समासतः सङ्क्षेपेण । ते तु दर्वीकरादयो व्यासतो विस्तरतो योनिभेदेन जातिविशेषेणानेकधा बहुप्रकारेण भिद्यन्ते भिन्ना भवन्ति तथा-नोच्यन्तेऽनुपयोगतः प्रयोजनभावात् ॥

[दर्वीकरादीनां विषस्य वातादिकोपकारणत्वं दर्शयति ॥]

विशेषाद्रूक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादुशीतलम् ।
विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ॥

एषां च दर्वीकरादीनां विषं क्रमादेव च वातादिकोपनम् । दर्वीकराणां विषं रूक्षकटुकं वातकोपनं च । मण्डलिनामम्लोष्णं पित्तकोपनं च राजीमतां स्वादुशीतलं कफकोपनं चेति क्रमार्थः । [विषस्य तीक्ष्णादिगुणयोगे सत्यपि विशेषकथनमत्र रूक्षादीनां द्वयाना मेतेषामाधिक्य द्योतनार्थम् ॥]

[एषां विषवृद्धिकालमाह ॥]

तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशीतातपेषु च ।
विषोद्धणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ॥

एते च दर्वीकरादयस्तारुण्यादिषु वृष्ट्यादिषु चतुर्षु विषोद्धणा भवन्ति । दर्वीकरास्तारुण्ये वृष्टिकाले च विषोद्धणा भवन्ति । मण्डलिनो मध्यवयसि शीतकाले च । राजीमन्तो वृद्धत्वे आतपकाले च । व्यन्तराः सङ्करजातयः येषां विजातीयौ पितरौ ते व्यन्तरास्ते ऋतुसन्धिषु क्रमेणैव विषोद्धणा भवन्ति । ऋतुसन्धिः स्वाभविकारम्भात् पूर्वम् । [वृष्टिः श्रावणादिमासचतुष्कम् । शीतं मार्गशीर्षादिकम् । आतपं चैत्रादिकम् ॥]

[दर्वीकरादीनां विशेषः कथं ज्ञायत इत्यत्राह ॥]

रथाङ्गलाङ्गलच्छत्र स्वस्तिकांकुशधारिणः ।
फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ॥

रथाङ्गादिचिह्नधारिणः फणावन्तः शीघ्रगमनाश्च सर्पा दर्वीकराः स्मृताः । रथाङ्गं चक्रम् । लाङ्गलो हलः । अन्यत् सुबोधम् । [रथाङ्गादिरेखाकारेण फणमध्ये धारयन्तीत्यर्थः ॥]

ज्ञेया मण्डलिनोऽभोगा मण्डलैर्विविधैश्चिताः ।
प्रांशवो मन्दगमनाः—

ज्ञेया इति । ते मण्डलिनो ज्ञेयाः ये अभोगाः फणरहिताः विविधैर्नानाप्रकारैर्मण्डलैर्मण्डलाकारैर्वर्णविशेषैश्चिता व्याप्ताः प्रांशवो दीर्घाकृतयः मन्दगमना अल्पवेगाश्च भवन्ति ॥

—राजीमन्तस्तु राजिभिः ॥
स्निग्धाविचित्रवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्वं च चित्रिताः ।

ये स्निग्धास्तिर्यगूर्ध्वं च विचित्रवर्णाभीराजिभिर्लेखाभिश्चिता श्चिह्नितास्ते राजीमन्तः ॥

[विजातीयानाह ॥]

गोधासुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः ॥
चतुष्पात्—

गोधायाः सुतश्चतुष्पान्नाम्ना गौधेरः स दर्वीकरसमविषःप्रसङ्गादुक्तः । [गौधेरशब्देनैव गोधासुतत्वे सिद्धे पुनरपि गोधासु तत्वकथनं

जात्यन्तरशङ्कापनोदनार्थम् । तुशब्देन कीटानां मध्ये वक्ष्यमाणाया गोधाया अत्र विजातीयप्रसङ्गोक्त्या तद्विषस्य दर्वीकरविषसाम्यकथनाच्च गोधायां दर्वीकरेणोत्पादित इति च द्योत्यते । विषे दर्वीकरैःसमः जात्यन्तरत्वेपि विषेण दर्वीकरतुल्यः दर्वीकर इत्युपलक्षणं मण्डलिराजिलयोरप्येवमूह्यम् ॥]

—व्यन्तरान् विद्यादेतेषामेव सङ्करात् ॥
व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः॥

एतेषामेव दर्वीकरादीनां सङ्करात् स्त्रीपुंसमिश्रीभावात् व्यन्तरान् विद्यात् । ते हि व्यन्तरा यथासङ्करं व्यामिश्रलक्षणाः सन्निपातप्रकोपनाश्च ॥

दिव्यकोजगरः सर्पः पताको वृक्षशायिकः ।
शष्कुलीपुष्पकः क्षीरी लासिनी सारसाहिकः ॥
वर्षाहिकोज्योतिरथः शुकवक्त्रो बलाहकः ।
गजभक्षःप्लवोद्वाही निर्विषाः षोडशा ह्यः ॥

दिव्यकादिनामभिः षोडशाहयः सर्पा निर्विषा भवन्ति ॥

प्रायेणर्तुमतीमासं ज्येष्ठं तिष्ठति पन्नगी ।
आषाढे सर्पसंयोगा दण्डानां मासिकार्तिके ॥
द्वेशतेविंशतीद्वे च सा सूते—

प्रायेणेत्यादिना जन्मादिक्रमेण सर्पा उच्यन्ते । पन्नगी सर्पिणी ज्येष्ठं मासं प्रायेणर्तुमती गर्भाधानयोग्या तिष्ठति । तत आषाढे मासि सर्पसंयोगात् सा पन्नगी कार्तिके मास्यण्डानां चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं सूते ॥

—तत्र जायते ॥
कर्केतनसवर्णेऽण्डे समुद्भिन्ने भुजङ्गमः ।
दीर्घलोहितराजीभिश्चित्रे योषिन्नपुंसकम् ॥
शिरीषपुष्पसदृशे—

तत्रचाण्डेषु कर्केतनाख्यमणि सवर्णेण्डे समुद्भिन्ने भग्ने भुजङ्गमः सर्पो जायते । दीर्घाभिर्लोहिताभिश्च रेखाभिश्चित्रेऽण्डे योषित् सर्पिणी जायते । समुद्भिन्न इति सर्वत्र योज्यम् । शिरीषपुष्पसदृशेऽण्डे नपुंसकं जायते ॥

—दंष्ट्राः सर्पस्य सप्तमे ॥
चतस्रः सम्भवन्त्यह्नि विषं तासु चतुर्दशे ॥

सर्वस्य च सर्पस्य जन्मनः सप्तमेह्नि च तस्रो दंष्ट्राः सम्भवन्ति । अधो द्वे उपरि च द्वे इति च ताः स्मृताः । जन्मन एव चतुर्दशेह्नि तासु दंष्ट्रासु विषं सम्भवन्ति ॥

वामाधराऽसिता पीता तदूर्ध्वा दक्षिणात्वधः ।
रक्ताश्यावोत्तरैकद्वित्रिचतुर्विषबिन्दुकाः ॥
ताः क्रमान्मुद्गमात्रोत्रविन्दुः—

तत्राधोभवयोर्वामा असितवर्णा तदूर्ध्वा उपरिभवा वामा पीतवर्णा अधोभवा तु दाक्षिणा रक्ता लोहि । उत्तरातूपरिभवा दक्षिणा श्यावबर्णा । नीलपीतलोहितश्यावाश्च ता दंष्ट्रा उक्तक्रमेणैकादि विषबिन्दुकाः । तेनाधोवामायामेको विषबिन्दुर्भवति । ऊर्ध्ववामायां द्वौ बिन्दू । अधो दक्षिणायां त्रयो बिन्दवः । ऊर्ध्वदक्षिणायां चत्वार इति क्रमार्थः । अत्र तु विषे बिन्दोः प्रमाणं मुद्गमात्रम् ॥

—एष हि भोगिनाम् ॥
विषे विकल्पानान्येषां—

एष त्वनन्तरोक्तो नानाविधो भोगिनां सर्पाणामेव विषे विकल्पः न त्वन्येषां जङ्गमविषाश्रयाणाम् ॥

प्रकृतमुच्यते ॥

—विद्यादंष्ट्रास्तथापराः ॥
चत्वारिंशद् भुजङ्गस्य निर्विषाश्चतुरुत्तराः ॥

भुजङ्गस्यापराश्चतुरुत्तराश्चत्वारिंशद्दंष्ट्रा विद्यात्ता निर्विषाः ॥

आयुर्वर्षशतं विंशं पञ्चवर्षशतायुषः ।
गोनसा घर्मतप्तानां गवां नासासमुद्भवाः ॥

सर्पाणां चायुर्विंशं शतं विंशत्यधिकं वर्षशतम् । गोनसास्तु पञ्चवर्षशतायुषो भवन्ति । ते च गोनसा घर्मतप्तानां गवां नासिकात उद्भवन्ति ॥

ततोर्ध्वदृग्महाकायनेत्रजिह्वाशिरःस्वरः ।
व्यक्तभोगःपुमानधीरः स्त्रीस्यात्तस्माद्विपर्यये ॥
आयता चपला क्लीबः सुकुमारो जडाकृतिः ।
मन्दवेगस्वनक्रोधः सिताभास्तिर्यशीर्षकः ॥

तत्र गोनसेषु य ऊर्ध्वदृक्त्वादियुक्तः स पुमानिति विज्ञेयः । एतल्लक्षणविपर्यये आयता चपला च स्त्री विज्ञेया । महच्छब्दः कायादिभिः स्वरान्तैः सम्बध्यते । व्यक्तः स्फुटो भोगो यस्य स तथोक्तः । क्लीबो नपुंसको गोनसः सुकुमारत्वादिगुणो भवति ॥

दिनात्रियामासन्ध्यासु प्रबलास्ते यथाक्रमम् ।
तदैव चापराध्यन्ति सर्वदैव तु पन्नगी ॥

ते च त्रयो गोनसाः क्रमेण दिनादिषु प्रबला भवन्ति । पुमान् दिने स्त्री त्रियामायां रात्र्यां क्लीबः सन्ध्यास्विति क्रमार्थः । क्रमेण च ते तदैव च दिनादावपराध्यन्ति भक्षयन्ति । पन्नगी तु सर्पिणी सर्वदैवापराध्यति । एतत् प्रसङ्गेनोक्तम् ॥

ब्राह्मणादिभेदेन सर्पाणां लक्षणमुच्यते ॥

ब्राह्मणाः क्रोधनानीलकपिलाः श्वेतलोहिताः ।
रक्तास्याः पिङ्गनयना मेध्यदेशविचारिणः ॥
भोगे यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नोपचिह्निताः ।
विल्वपुष्पहिमोशीरपद्मगुल्गुलुगन्धयः ॥

ब्राह्मणा इत्यादि । सुबोधम् । रक्तास्या लोहितमुखाः । मेध्यो देशः शुचिः प्रदेशः । द्विजचिह्नं यज्ञोपवीतादिब्राह्मणचिह्नम् ॥

क्षत्रिया मानिनो धीरा रक्ताक्षा भृशकोपनाः ।
पक्वजाम्बवखर्जूरद्राक्षाभिन्नाञ्जनप्रभाः ॥
भोगेर्द्धचन्द्रश्रीवत्सशङ्खचक्रहलाङ्किताः ।
जातीचम्पकपुन्नागपत्रजोङ्गकगन्धयः ॥

क्षत्रिया इति । भोगेर्द्धचन्द्रादिलाञ्छनं चिह्नं येषां ते तथोक्ताः ॥

वैश्याः पारावताभासा वज्रगोमेदकप्रभाः ॥
विन्दुमण्डलचित्राङ्गा धूम्रपाटललोहिताः ।
बस्तकुष्ठाविकक्षीरसर्पिषां गन्धतः समाः ॥

वैश्या इति । वज्रं हीरम् । गोमेदको नाम मणिविशेषः । विन्दवो वर्तुलाश्छेदाः । बस्तादीनां गन्धतः समा इति सम्बन्धः ॥

शूद्राः सवर्णा गोधूममहिषद्विपकर्दमैः ।
बिन्दुरेखाचितारूक्षाः सुरा शोणितगन्धयः ॥

शूद्रा इति । कर्दमान्तैः सवर्णा इति सम्बन्धः ॥

पूर्वमध्यापराह्णेषु चरन्ति ब्राह्मणादयः ।
अस्तंगते रवौ शूद्राः—

पूर्वाह्णे ब्राह्मणाश्चरन्ति दशनाय । मध्याह्ने क्षत्रियाः । अपराह्णे वैश्याः । शूद्रास्तु रवावस्तमिते चरन्ति ॥

—दशन्ति ब्राह्मणाः पुरः ॥
संस्थिता दक्षिणे पार्श्वे क्षत्रिया वामतो विशः ।
शूद्रास्तु पृष्ठतो—

ब्राह्मणाः पुरोऽग्रतोवस्थितादशन्ति । क्षत्रिया दक्षिणे पार्श्वे । वैश्या वामे । शूद्रास्तु पृष्ठे ॥

—विप्रास्त्रीनप्यनिलपूर्वकान् ॥
कोपयन्ति क्रमाद्दोषांस्त्रींस्त्रयः क्षत्रियादयः ।

ब्राह्मणास्त्रीनपि दोषान् कोपयन्ति । क्षत्रियादयस्त्रयः त्रीन् दोषान्यथासंख्येनानिलपूर्वकान् कोपयन्ति । क्षत्रियोऽनिलं वैश्यः पित्तं शूद्रः कफमिति क्रमार्थः ॥

दंशगन्धोऽङ्गगन्धेन ज्ञेयस्तेषां यथायथम् ॥

तेषां च ब्राह्मणादीनां यथायथं यथास्वं दंशगन्धो दष्टस्याङ्गगन्धेन ज्ञेयः ॥

वायुमूषिकमण्डूकसर्वभक्षाः क्रमेण ते ॥

ते च ब्राह्मणादयः क्रमेण यथासंख्येन वाय्वादिभक्षा भवन्ति ॥

आहारार्थं भयात् पादस्पर्शादतिविषात् क्रुधः ।
पापवृत्ततया वैरादेवर्षियमचोदनात् ।
दशन्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ॥

आहारार्थमित्यादिना दशविधं सर्पाणां दंशकारणम् । तेषु च दशसु कारणेषु यथोत्तरं विषाधिक्यमुक्तम् । पाठक्रमेण यो यस्मादुत्तरस्तत्र तस्मादधिकं विषं भवति ॥

आविष्टात् कारणंज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ॥

आविष्टादाशु १मन्त्रेणाहूतात् सर्पात् दंशेषु दशकान्यतमं कारणं ज्ञात्वा यथायथं प्रतीकारमौषधमन्त्रादिकं कुर्याद्वा न वा । (उक्तं च सूत्रे ॥ मन्त्रदेवतया हूताना चक्षीरन् महाहयः । विषसुप्तप्रबुद्धस्था भावाभावौ तदायुष इति) । [आविष्टात् सर्पदष्टाद्दूताद्वा दूतमेव दष्टकं मन्यन्ते तल्लक्षणविदः । दूतस्याकृत्यवस्थानचेष्टाव्यवहृतिवर्णसंख्यादिलक्षणविशेषेण सर्पाणां सविषनिर्विषत्वविशेषं जातिकारणदंशस्थानविशेषं तुण्डाहतव्यालीढव्यालुप्तदष्टकदष्टानिपीडितं दंष्ट्रापदविशेषं च बुध्वा यथायथं प्रतिकुर्यात् ॥]

व्यन्तरः पापशीलत्वान्मार्गमावृत्य तिष्ठति ॥

व्यन्तरस्तु सर्पः पापस्वभावत्वान्मार्गं पन्थानमावृत्य रुध्वा तिष्ठति ॥

यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ।
न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुण्डाहतमादिशेत् ॥
एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ।
दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि तु ॥
मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दष्टकम् ।
दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वद्दष्टनिपीडितम् ॥

यत्रेत्यादिना दंष्ट्रासंयोगविशेषक्रमेण दंशलक्षणम् । यत्र दंष्ट्राक्षतेन विनाङ्गे लालादिमात्रं दृश्यते तद्दंशं नाम्ना तुण्डाहतमादिशेत् । यत्र त्वेकं दंष्ट्रापदं द्वे वा दंष्ट्रापदे दृश्येते तं दंश-

१. मन्त्रेणावेशितसर्पाद् दष्टादित्यर्थः ॥

मशोणितं सन्तं व्यालीढमादिशेत् । सरक्ते तु द्वे दंष्ट्रापदे नाम्ना व्यालुप्तमादिशेत् । तानीति दंष्ट्रापदानि त्रीणि मांसच्छेदाद्धेतोरविच्छिन्नरक्तवाहीनि नाम्ना दष्टकम् । चत्वारि दंष्ट्रापदानि तद्वदिति मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि नाम्ना दष्टनिपीडितं भवति ॥

निर्विषं द्वयमत्राद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ॥

अत्र तुण्डाहतादिपञ्चके आद्यं द्वयं तुण्डाहतं व्यालीढं च निर्विषम् । पश्चिमं तु द्वयं दष्टकं दष्टनिपीडितं च असाध्यं वदेत् । पारिशेष्याद्व्यालुप्तं सविषं साध्यं च ॥

विषं नाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ।
रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलविन्दुवत् ॥

आहेयमहिसम्बन्धि सार्पं विषमप्राप्य रक्तं वपुर्न दूषयते । अण्वपि स्वल्पमपि विषं तु रक्तं प्राप्तं तैलविन्दुवद्वर्द्धते ॥

भीरोः सर्पाङ्गसंस्पर्शाद् भयेन कुपितोनिलः ।
कदाचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतं तु तत् ॥

भीरोस्तु पुंसो विनैव दंशं सर्पस्याङ्गस्पर्शमात्रेण भयेनानिलः कुपितः कदाचिच्छोफं कुरुते सर्पाङ्गाभिहतं नाम्ना तद् भवति ॥

दुर्गान्धकारे विद्धस्य केनचिद्दष्टशङ्कया ॥
विषोद्वेगोज्वरश्छर्दिर्मूर्च्छा दाहोपि वा भवेत् ।
ग्लानिर्मोहोतिसारो वा तच्छङ्काविषमुच्यते ॥

दुर्गान्धकारे केनचित् कण्टकादिना विद्धस्य पुंसो दष्टशङ्कया विषोद्वेगादिकं भवेत् ग्लान्यादिकं च तन्नाम्ना शङ्काविषमुच्यते ॥ [शङ्कया विषं शङ्काविषम् । अविषमपि शङ्कया विषं जायते । यथा अगर्भेपि रक्तगुल्मिन्या दोहदसम्भवः । इति जर्जटः ॥]

दंशस्तु सविषः सर्वः सशोफो वेदनान्वितः ।
तुद्यते ग्रथितःकिञ्चित् कण्डूमान् दह्यते भृशम् ॥
निर्विषो विपरीतोस्मात्—

सशोफादिकः सर्वो दंशः सविषो विज्ञेयः । अस्माद्विपरीतस्तु निर्विषः ॥

—तत्र दंशः फणावताम् ॥
कूर्मपृष्ठोन्नतो रूक्षः सूक्ष्मदंष्ट्रापदान्वितः ।
विकाराः श्यावतावक्त्रनखमूत्राक्षिविट्त्वचाम् ।
शीतज्वरः सन्धिरुजा निद्रानाशो विजृम्भिका ।
मन्यास्तंभःसिराध्मानं पृष्ठकट्यस्थिवाग्ग्रहाः ॥
शिरोगुरुत्वमरुचिः कासश्वासौ हनुग्रहः ।
शूलमुद्वेष्टनं कोष्ठे शोषरोधौ मलाश्रयौ ॥
सन्दिग्धवाक्त्वं नैश्चेष्ट्यं मृतस्येव विसंज्ञता ।
फेनलालोद्गमौ हिध्मा कण्ठे घुरुघुरायणम् ।
शुष्कोद्गारो मुहुस्तेते वातजाश्चापरे गदाः ॥

तत्र फणावतां दर्वीकराणां दंशः कूर्मपृष्ठोन्नतत्वादिगुणो भवति । तत्र च वक्त्रश्यावतादयो विकाराः । श्यावताशब्दस्य विट्त्वचामित्यन्तेन सम्बन्धः । ग्रहशब्दस्य पृष्ठकट्यादिभिः । मलाश्रयः शोषो रोधश्च । मलं पुरीषम् ॥

दंशो मण्डलिनां सोष्मा सशोषः पीतलोहितः ।
पृथुर्विसर्पदाहोषाक्लेदकोथैर्विशीर्यते ॥

विकारा वक्त्रदन्तादिपीतता तृट्श्रमो भ्रमः ।
दाहो मूर्च्छा ज्वरास्तिक्तवक्त्रत्वं पीतदर्शनम् ॥
रक्तागमनमूर्ध्वाधःशीतेच्छा धूमको मदः ।
आशुसर्वाङ्गविसृतिर्गदास्ते ते च पित्तजाः ॥

मण्डलिनां दंशः सोष्मादिगुणो भवति । तत्र च विकारा वक्त्रदन्तादिपीततादयः । सर्वेष्वङ्गेष्वाशु विषस्य विसृतिः ॥

दंशो राजीमतां स्निग्धःस्थिरपिच्छिलशोफकृत्
सान्द्रास्रःशिशिरः पाण्डुस्तद्विकाराःशिरोव्यथा
अरुचिश्छर्दिरालस्यं हृल्लासो मधुरास्यता ।
कण्ठे घुरुघुरः पाको कण्डूरक्ष्णोर्हिमो ज्वरः ॥
कृच्छ्रादुच्छ्वसनं निद्रा कासः श्वेतनखादिता ।
स्तंभो गुरुत्वं चाङ्गानां नासिकाक्षिमुखस्रुतिः ।
रोमहर्षस्तमश्वासो रोगाश्चान्ये कफोद्भवाः ॥

राजीमतां दंशः स्निग्धत्वादिगुणः । अत्र च विकाराः शिरोव्यथादयः । पाकः कण्ठ एव । हिमो ज्वरः शीतज्वरः । श्वेतनखादितेत्यादिशब्देन नयनत्वगादीनां ग्रहणम् । तमश्वास उक्तलक्षणस्तमकश्वासः ॥

व्यन्तरे मिश्रलिङ्गत्वं—

व्यन्तरसर्पदंशेषु यथासङ्करं मिश्रलक्षणम् ॥

—दष्टः पुंसोर्ध्वमीक्षते ॥
प्रक्षिपेद्दक्षिणं पादं पूर्वकायसमुद्यतः ।
धीरोल्पवेगः शर्वर्यां विपरीतस्तु योषिता ।
हीनस्वरोतिसारार्तः कम्पते त्रस्यते ज्वरी ॥

दष्ट इत्यादिना सर्पलिङ्गविशेषेण दष्टलक्षणम् । व्याख्यासमम् । पुंसो दंशः रात्रावल्पवेगो भवति । ऊर्ध्वेक्षणादिलक्षणेभ्यो विपरीतो हीनस्वरत्वादियुक्तश्च योषिता दष्टो विज्ञेयः ॥

नपुंसकेन तिर्यग्दृगधीरः प्रियमैथुनः ।
बहुवादी च वृद्धेन चिरान्मन्दाश्च वेदनाः ॥
बालेन शीघ्रं तीक्ष्णाश्च —

तिर्यग्दृगादिरूपो नपुंसकेन दष्टः स्यात् । वृद्धेन दष्टे चिराद्वेदना भवन्ति ताश्च मन्दाः । बालेन दष्टे शीघ्रं वेदना भवन्ति ताश्च वेदनास्तीक्ष्णाः ॥

—कुमारेणाक्ष्णि दक्षिणे ॥
रोगी कुमार्या वामेतु—

कुमारेण त्वदृष्टसर्पिणीसम्बन्धेन दष्टो दक्षिणाक्षिरोगी स्यात् । कुमार्या त्वनासादितसर्पसंयोगया तु यो दष्टः स वामेक्ष्णिरोगीस्यात् ॥

—गर्भिण्या कृष्णजिह्वदृक् ॥
जृम्भा क्रोधो पजिह्वार्तःस शूनोष्ठःसितानन ॥
गुरूदरःशिरोरोगी सूतादष्टस्तुमेहति ।
शोणितं कृच्छ्रशूलार्तः सूचीभिरिव भिद्यते ॥

गर्भिण्या तु दष्टः कृष्णया जिह्वया दृशा च युक्तो जृम्भादियुक्तश्च स्यात् । यः सूतया दष्टः स कृच्छ्रेण शूलेनार्तः सन् शोणितं मेहति रक्तं मूत्रयति सूचीभिरिव भिद्यते च ॥

वेगानां रक्तमांसाद्याः सप्तोक्ताः पूर्वमाश्रयाः॥

सर्पस्य विषं यानाश्रित्य क्रमेण वेगान् कुरुते ते रक्तमांसाद्याः पूर्वं धन्वन्तरिमते वेगानां सप्त आश्रया उक्ताः ॥

दर्वीकरादीनां क्रमेण सप्त वेगा उच्यन्ते ॥

दर्वीकृताथदष्टस्य दुष्टं श्यावीभवत्यसृक् ।
श्यावता तेन वक्त्रादौ सर्पन्तीव च कीटकाः ॥
द्वितीये ग्रन्थयो वेगे तृतीये मूर्द्धगौरवम् ।
दृग्रोधो दंशविक्लेदश्चतुर्थे ष्ठीवनं वमिः ॥
सन्धिविश्लेषणं तन्द्रा पञ्चमे पर्वभेदनम् ।
दाहो हिध्मा च षष्ठे तु हृत्पीडा गात्रगौरवम् ॥
मूर्च्छाऽविपाकोऽतीसारः प्राप्य शुक्रन्तु सप्तमे ।
स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गः सर्वचेष्टानिवर्तनम् ॥

दर्वीकृतेत्यादि । सर्पन्तीव च कीटका इत्यन्तं प्रथमे वेगे लक्षणम् । वक्त्रादावित्यादिशब्देन नखविण्मूत्रनेत्रत्वचां परिग्रहः । द्वितीये वेगे ग्रन्थयः स्युः । दंशविक्लेदान्तं तृतीये । तन्द्रान्तं चतुर्थे । हिध्मान्तं पञ्चमे । अतीसारान्तं षष्ठे । सप्तमे वेगे विषं शुक्रं प्राप्य स्कन्धादिभङ्गः सर्वचेष्टानिवर्तनं च भवति । इति दर्वीकरेषु ॥

अथ मण्डलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यसृक् ।
तेन पीताङ्गता दाहो द्वितीये श्वयथूद्भवः ॥
तृतीये दंशविक्लेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते ।
चतुर्थे ज्वर्यते दाहः पञ्चमे सर्वगात्रगः ॥

अथेत्यादिना मण्डलिनां वेगाः । दाहान्तं प्रथमे वेगे । श्वयथूद्भवो द्वितीये । तृष्णान्तं तृतीये । चतुर्थे ज्वरः । पञ्चमे सर्वगात्रगो दाहः । शेषयोः पूर्ववद्वदेदिति राजीमत उक्तमपेक्ष्यत इति मण्डलिषु ॥

दष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पाण्डुतां याति शोणितम् ॥
पाण्डुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुतातिं च ।
तृतीये दंशविक्लेदनासिकाक्षिमुखस्रवाः ॥
चतुर्थे गरिमा मूर्ध्नो मन्यास्तम्भश्च पञ्चमे ।
वाक्यसङ्गो ज्वरः शीतः शेषयोः पूर्ववद्वदेत् ॥

दष्टस्येत्यादिना राजीमतां वेगकीर्तनम् ॥ प्रथमे वेगे रक्तस्य पाण्डुत्वाद् गात्राणां पाण्डुता । द्वितीये गात्राणामतिगुरुता । मुखस्रावान्तं तृतीये । मन्यास्तम्भान्तं चतुर्थे । शीतज्वरान्तं पञ्चमे । शेषयोः षष्ठसप्तमयोः पूर्ववद्दर्वीकरवद्वदेत् । इति राजीमत्सु ॥

कुर्यात् पञ्चसु वेगेषु चिकित्सां न ततः परम् ॥

सर्वसर्पविषेषु च पूर्वेषु पञ्चस्वेव वेगेषु चिकित्सां कुर्यात् ॥

जलाप्लुतारतिक्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
शीतवातातपव्याधिक्षुत्तृष्णाश्रमपीडिताः ॥
तूर्णं देशान्तरायाता विमुक्तविषकञ्चुकाः ।
कुशौषधीकण्टकवद्ये चरन्ति च काननम् ॥
देशं च विद्याध्युषितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ।

जलाप्लुतादिस्वरूपाः सर्पा अल्पविषा मता आचार्याणाम् । रतिः स्त्रीसंयोगस्तया क्षीणास्तथोक्ताः । अचिरं विमुक्तविषकञ्चुकाः । विद्याध्युषितं च देशं ये चरन्ति ते च । विद्याध्युषितं देशं यत्र विषघ्नी विद्या यन्त्रादिस्था प्रतिवसति ॥

श्मशानचैत्यवल्मीकयज्ञाश्रयसुरालये ॥
चतुष्पथे जलस्थाने जीर्णोद्यानेषु कोटरे ।
क्षीरिद्रुमे निम्बतरौ निर्झरे गिरिगह्वरे ॥
चक्रवज्रगदाकुन्तत्रिशूलाङ्कजटाधराः ।

रक्तास्यनयना ये च ते स्युराशीविषोपमाः ॥
न तेषां कालनियमो न च वेगेष्वनुक्रमः ।
मन्त्रतन्त्रबलान्नापि प्रसह्य विनिवर्तनम् ॥
उपहारनमस्कारजपशान्तिपरायणः ।
कश्चिज्जीवति तैर्दष्टो विरूपो विकलोऽपि वा ॥

श्मशानादिषु सर्पा ये वसन्ति चक्राद्यङ्का जटाश्च ये धारयन्ति ते आशीविषोपमाः स्युः। आशीविषं मूलविषम् । (दर्वीकरविशेष इति सुश्रुते । आशीविषा दिव्याः । आशीविषा भुजङ्गस्य परमाशासनेन वा । इच्छामात्रेण वा नाशादित्थमाशीविषा मता इति जर्ज्झटः ।) तेषां च कालनियमादिकं न विद्यते । तैश्च दष्ट उपहारादिपरायणः सन् यदि कश्चिदेव जीवति । प्रायेण तत्र न जीव्यत इत्यर्थः । यश्च जीवेत् स विरूपो वा विकलो वा भूत्वा ॥

श्मशानचितिचैत्यादौ पञ्चमीपक्षसन्धिषु ।
अष्टमीनवमीसन्ध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ॥
याम्याग्नेयमघाश्लेषाविशाखापूर्वनैरृते ।
नैरृताख्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ॥

श्मशानादिषु देशकालेषु दष्टं मर्मसु दष्टं च परित्यजेत् । चितिर्याज्ञिकानामग्निचयनस्थानम् । पक्षसन्धी अमवास्यापौर्णमास्यौ । मध्यशब्दो रात्रिदिनशब्दाभ्यां सम्बध्यते । याम्यादिकं नक्षत्रं गृह्यते । याम्या भरणी । आग्नेयं कृत्तिका । नैरृतं मूलम् । नैरृताख्यो द्वादशो मुहूर्तः ॥

दष्टमात्रे सितास्याक्षः शीर्यमाणशिरोरुहः ।
स्तब्धजिह्वो मुहुर्मूर्च्छन् शीतोच्छ्वासो न जीवति ॥

दष्टमात्र एव यः सितास्याक्षत्वादियुक्तः स न जीवति ॥

हिध्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः।
जायते युगपद्यस्य स हृच्छूली न जीवति ॥

यस्य देहिनो दष्टमात्रस्य युगपद्धिध्मादयो जायन्ते स हृच्छूलेन युक्तः सन् न जीवति। [दंष्ट्रिणा येन दष्टश्च तद्रूपं यस्तु पश्यति । अप्सु वादर्शबिम्बे वा तस्य रिष्टं विनिर्दिशेत् । इति जर्ज्झटः ॥]

वेपथुर्वेदनास्तीव्रा ग्रीवाभङ्गोऽक्षिरक्तता ।
मूर्च्छा गळग्रहश्छर्दिः प्रेतराजस्यकिङ्कराः ॥

वेपथ्वादयः प्रेतराजस्य किङ्करा आज्ञाकारिणः । मरणकाल एते भवन्तीत्यर्थः ॥

जाम्बवप्रतिमो दंशः कूर्मपृष्ठवदुन्नतः ।
रक्तं खेभ्यः समस्तेभ्यो वर्तते न तु दंशतः ॥
रोम्णां न शीतलैर्हर्षः श्वयथुर्लोहितासितः।
हृष्टमेहनता वक्रवक्त्रत्वं यस्य तं त्यजेत् ॥

जाम्बवप्रतिमत्वादिकं यस्य भवति तं त्यजेत् । दंशतो रक्तं नैव प्रवर्तते । सर्वेभ्यश्च सूक्ष्मसूक्ष्मेभ्यः स्रोतोभ्यः प्रवर्तते ॥

फेनं वमति निस्संज्ञः श्यावपादकराननः ।
नासावसादो भङ्गोऽङ्गे विड्भेदः श्लथसन्धिता ॥
विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ।
भवन्त्येतानि रूपाणि सम्प्राप्ते जीवितक्षये ॥

फेनं वमतीत्यादीनिरूपाणि विषपीतादेर्जीवितक्षये सम्प्राप्ते भवन्ति ॥

न नस्यैश्चेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात् क्षतजागमः।
दण्डाहतस्य नो राजिः प्रयातस्य यमान्तिकम् ॥

तथा यमान्तिकं वैवस्वतनिकटं प्राप्तस्य मृतस्य सुतीक्ष्णैरपि नस्यैश्चेतना न भवति । तत्कालं च शस्त्रादिना क्षतादङ्गात् क्षतजस्य रक्तस्यागमो न भवति । दण्डेन चाभिहतस्य देहे राजी न दृश्यते ॥

अतोन्यथा तु त्वरया प्रदीप्तागारवद् भिषक्।
रक्षन् कण्ठगतान् प्राणान् विषमाशु शमं नयेत् ॥

॥ इत्युत्तर एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अतोनन्तरोक्तेभ्यः सर्वेभ्योऽसाध्यलक्षणेभ्योऽन्यथा वैपरीत्ये भिषक् कण्ठगतान् प्राणानातुरस्य रक्षन् प्रदीप्तवेश्मवदाशु विषं शमं नयेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तर एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

—०:०:०—

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः।

सर्पविषप्रतिषेधम् ॥

उक्तक्रमेण सर्पाणां विग्रहेतूपचारेण चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

शीघ्रं चिकित्साकरणे हेतुरुच्यते ॥

मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः।
देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयन् ॥
एतस्मिन्नन्तरे कर्म दंशस्योत्कर्तनादिकम्।
कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ॥

मात्राशतमित्यादि । दष्टस्य देहिनो विषं दंशे मात्राशतं स्थित्वा रुधिरादीन् धातून् प्रदूषयद्देहे प्रक्रमेत। एतस्मिन् मात्राशताख्येऽन्तरेऽवसरे दंशस्योत्कर्तनप्रक्षाळनालेपनबन्धनादिकं कर्म शीघ्रं कुर्याद्यथा देहे विषवल्ली न रोहति । वल्लिर्हि रूढा सत्यसंशयं सफला सुदूरविस्तारा भवति ॥

दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशिनम्।
लोष्टं महीं वा दशनैश्छित्वा वाऽसुसंभ्रमम् ॥
निष्ठीवेन समालिम्पेद्दंशं कर्णमलेन वा।
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले।
क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥

दष्टमात्रस्तु पुरुषो हि तत्कालमेव पवनाशिनं येन सर्पेणासौ दष्टस्तं दन्तैर्दशेत् । तदप्राप्तौ तु लोष्टं दशेत् भूमिं वा । व्याख्यासमम् । अरिष्टेति मन्त्रसूत्रवेणिकाया नाम । [दंशाद्विषं यावन्न क्रामति शरीरं तावदित्यर्थः । इति जर्झटः ॥]

बन्धो देशानुसारेण नातिगाढश्लथो हितः ॥
दंशपूतित्वशोफादीन् कुरुते ह्यतिपीडितः।
अशक्तः शिथिलो रोद्धुं विषं देशान्तरं व्रजत् ॥

बन्धश्च देह देशानुसारेण हितो यो ना-

तिगाढश्लथः । देशानुसारग्रहणं विना अशक्तो भवति ॥

अम्बुवत् सेतुबन्धेन बन्धेन स्तभ्यते विषम् ।
न वहन्ति सिराश्चास्य विषं बन्धाभिपीडिताः ॥

बन्धेन च विषं तथा स्तभ्यते यथा सेतुबन्धेन सलिलम् । अस्य च दष्टस्य बन्धेनाभिपीडिताः सत्यः सिरा विषं न वहन्ति ॥

निष्पीड्य चोद्धरेद्दंशं मर्मसन्ध्यगतं तथा ।
न जायते विषावेगो बीजनाशादिवाङ्कुरः ।
मर्मगे प्राप्नुयान्मृत्युं सन्धिस्थे विकलाङ्गताम् ॥

एवं च बन्धयित्वा सर्वतः पारिमाण्डल्येन दंशं निष्पीड्य शस्त्रेण दंशमुद्धरेत् । तच्चोद्धरेद्यन्मर्मणि सन्धौ वा न गतम् । तथा दंशोद्धरणेन प्रथम एव विषवेगो न जायते यथा बीजनाशादङ्कुरः । मर्मगे दंश उद्धृते आतुरो मृत्युं प्राप्नुयात् । सन्धिस्थे तूद्धृते विकलाङ्गतां प्राप्नुयात् । [यत्र प्रदेशे बन्धो न युज्यते तत्र छिन्द्यादिति जर्ज्जटः ॥]

दंशं मण्डलिनां मुक्त्वा पित्तळत्वादथापरम् ॥
प्रतप्तैर्हेमलोहाद्यैर्दहेदाशूल्मुकेन वा ।
करोति भस्मसात् सद्यो वह्निः किन्नाम न [क्षणात् ॥

अथवोत्कर्तनस्य चिरसाध्यत्वाद्दंशं प्रतप्तैर्हेमादिभिर्दहेदुल्मुकेन वा ज्वलत्काष्ठेन दहेत् । किं सर्वं दंशं दहेदित्याह । अपि तु मण्डलिनां सम्बन्धिनं दंशं मुक्त्वा वर्जयित्वा । तद्वर्जने हेतुः पित्तळत्वम् । पित्तं ह्यग्निना विरुध्यते । अथापरं शेषं दहेत् । करोतीत्यादिना अग्निना दंशदाहस्यातिशयप्रदर्शनम् ॥

आचूषेत् पूर्णवक्त्रो वा मृद्भस्मागदगोमयैः ।
प्रच्छायान्तररिष्टायां मांसळं तु विशेषतः ॥

अथवा दंशं नोद्धरेन्नापि दहेदपि तु मृदादिभिः पूर्णमुखः सन् वैद्य आचूषेत् । कथमित्याह । अरिष्टाया अन्तर्बन्धस्यान्तरतो दंशभागे प्रच्छाय शस्त्रेण प्रच्छानं कृत्वा । मांसळं तु दंशं विशेषेण प्रच्छाया चूषेत् ॥

अङ्गं सहैव दंशेन लेपयेदगदैर्मुहुः ।
चन्दनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत् ॥

सर्वं चाङ्गं सहैव दंशेन मुहुरगदैरालेपयेत् । चन्दनादियुक्तेन जलेन सेचयेच्च ॥

विषे प्रविसृते विध्येत् सिरां सा परमा क्रिया ॥

अरक्षया देशान्तरं प्रविसृते विषे सिरां विध्येत् सा परमा क्रिया । सिरावेधक्रियोत्कृष्टा चिकित्सेत्यर्थः ॥

कुत इत्याह ॥

रक्ते निर्ह्रियमाणे हि कृत्स्नं निर्ह्रियते विषम् ।
दुष्टे हि व्याप्नुयादङ्गं ध्रुवं मृत्युर्भवत्यतः ॥

रक्त इत्यादि । यस्माद्दुष्टे रक्ते निर्ह्रियमाणे कृत्स्नं सर्वं विषं निर्ह्रियते । रक्ते दुष्टे विषमङ्गं व्याप्नुयादतो ध्रुवमवश्यं मृत्युर्भवति । विषदुष्टस्यरक्तस्या निर्हरणे विषस्य देहव्याप्त्या मृत्युर्भवतीत्यर्थः ॥

सिराव्यधोदितैरस्रमप्रवृत्तं प्रवर्तयेत् ।

स्तम्भयेदतिवृत्तं च तैरेव प्राणरक्षया ॥

सिराव्यधोदितैरित्यादि । सुबोधम् । [सिरेत्यादि । अप्रवृत्तं रक्तं सिराव्यधोदितैस्तगरादिभिः सिरामुखावचूर्णितैः प्रवर्तयेत् स्रावयेत् । अतिवृत्तमतिप्रवृत्तमस्रं तैरेव अस्रस्तम्भनाय सिराव्यधोक्तैर्लोध्रादिभिः प्राणरक्षया स्तम्भयेन् स्कन्नत्वं प्रापयेत । प्राणरक्षया इति हेतौ तृतीया । प्राणरक्षाफलकमित्यर्थः । अध्ययनेन वसतीतिवत् ॥]

रक्तस्य सविषनिर्विषत्वविशेषमाह ॥

दुर्गन्धं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ।
यथादोषं विशुद्धं च पूर्ववल्लक्षयेदसृक् ॥

दुर्गन्धमित्यादि । पूर्ववदिति सिराव्यधोक्तेनप्रकारेण । [विषसहितं रक्तं दुर्गन्धयुक्तं भवति अग्नौ निक्षिप्तं चटचटायते चटचटाशब्दं करोति । यथादोषमिति त्रिदोषजुष्टं विशुद्धं तैरजुष्टं च रक्तं पूर्ववन् सिराव्यधविध्युक्तलक्षणेन लक्षयेज्जानीयात् ॥]

सिरास्वदृश्यमानासु योज्याः शृङ्गजलौकसः ॥

[सिरास्वदृश्यमानासु शोफादिना अनुपलभ्यमानासु ।]

शोणितं स्रुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ।
लेपसेकैः सुबहुशः स्तम्भयेद् भृशशीतलैः ॥

शोणितमिति । स्तम्भयेत् सौम्यत्वमापादयेत् । [स्रुतशेषं प्रस्थानात् परमनिर्हरणीयत्वात् स्रुतावशिष्टं विषोष्मणा प्रविलीनं शोणितं सुबहुशः पौनःपुन्येन प्रयुक्तैर्भृशशीतलैरत्यन्तशीतलैर्लेपसेकैः स्तम्भयेत् ॥]

अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्च्छायमदहृद्द्रवाः ।
भवन्ति तान् जयेच्छीतैर्वीजेच्चा रोमहर्षनः ॥

अस्कन्न इत्यादि । अस्कन्ने प्रविलीनरूपे । [अस्कन्ने अस्थानेस्थे रक्ते विषवेगान्मूर्च्छायादयो भवन्ति यस्मात्तस्मात्तात् शीतैर्लेपादिभिर्जयेत् । आरोमहर्षतः यावद्रोमाञ्चोत्पत्तिस्तावद्वीजेत् वीजनं च कुर्यात् ॥]

विषं कर्षति तीक्ष्णत्वाद्धृदयं तस्य गुप्तये ।
पिबेद् घृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताप्लुतम् ॥

विषमिति । कर्षति हिनस्ति । तस्येति हृदयस्य गुप्तये रक्षार्थम् । [विषं तीक्ष्णत्वाद्धृदयं कर्षति विलिखति तस्य हृदयस्य गुप्तये रक्षार्थं घृतं वा घृतयुक्तं मधु वा घृतालोडितमगदं विषघ्नौषधं वा पिबेत् ॥]

मज्जानं गोमयरसं भस्माम्भः कृष्णमृज्जलम् ।
ऐकध्यं पञ्चगव्यं वा दधि गैरिकवारि वा ॥
खादेद्वा कोविदारार्कशिरीषकटभीच्छदान् ।
छागमेषवराहास्रक्शिशुस्थविरयोषितः ॥
पिबेयुर्गर्भिणी शीतमधुरान् पयसा गदान् ।
तथा मूर्च्छादयो न स्युर्विषं चाश्वेतिनानिलम् ॥

[मज्जानमित्यादि । मज्जादिकमथ वैकध्यमेकतः कृत्वा पञ्चगव्यं दध्यादि वा पिबेत् अथवा कोविदारादिच्छदान् खादेत् । कोविदारः काञ्चनारः । शिशुस्थविरयोषितो यथाक्रमं छागाद्यसृक् पिबेयुः । गर्भिणी तु पयसा शीतादिगुणानगदान् पिबेत् । तथेत्यादि सुबोधम् ॥]

हृदयावरणेनास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ।
प्रवृत्तगौरवोत्क्लेशहृल्लासं वामयेत्ततः ॥
द्रवैः काञ्चिककौलत्थतैलमद्यादि वर्जितैः ।
वमनैर्विषहृद्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्वपुः ॥

हृदयावरणेनेत्यादि सुबोधम् । तत इत्युपचिते श्लेष्मणि । [हृदयावरणेन घृतादिपानाद्धृदयाच्छादनेनास्य विषार्तस्य हृदये श्लेष्मा विषस्य रक्तदूषणानन्तरं कफदूषकत्वात्तेन दूषितः कफ उपचीयते आच्छादितहृदयत्वाद्देहोच्छेदासमर्थतया केवलं वृद्धिमेव प्राप्नोति । ततः सविषस्य श्लेष्मण उपचयाद्धेतोरुद्भूतगौरवादिकं नरं काञ्चिकादिवर्जितैर्द्रवैः काञ्चिकादीनां तीक्ष्णादिगुणतया विषसाम्यात्तद्वर्जितैरन्यैर्द्रवैर्विषहरैर्वमनद्रव्यैश्च वामयेत् । एवं कृते सति तद्विषं वपुः शरीरं न व्याप्नोति सन्धिविश्लेषसंज्ञानाशादिविषोपद्रवं न गच्छतीत्यर्थः ॥]

[सर्पविषाणां सामान्यक्रियामुपसंहरन्नाह: ॥]

भुजङ्गदोषप्रकृति स्थानवेगविशेषतः ।
सुसूक्ष्मंसम्यगालोच्यविशिष्टांचाचरेत्क्रियाम्॥

[भुजङ्गेति । भुजङ्गानां सर्पाणां दोषादिविशेषान् सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य सूक्ष्मया बुध्या पुनःपुनर्विचार्य ज्ञात्वा विशिष्टां दोषप्रकृत्यादिसाधारणीं क्रियां चिकित्सां चाचरेत् । चः समुच्चये दोषो वातादिः प्रकृतिर्विषप्रकृतिः । स्थानं दंशस्थानम् । वेगो विषवेगः ॥]

[दर्वीकरादीनां प्रत्येकं चिकित्सामाह ॥]

सिन्दुवारकमूलानि रसेन स्वेन पेषयेत् ।
मधुयुक्तोयमगदः पानं दर्वीकृतां विषे ॥

[सिन्दुवारकस्यमूलानि स्वेन रसेन सिन्दुवारकरसेन पेषयेत् मधुना युक्तोयमगदो दर्वीकृतां दर्वीकरसर्पाणां विषे पानं हितम् ॥]

सिन्दुवारकमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका।
पानं दर्वीकरैर्दष्टे नस्यं मधु सपाकलम् ॥

सिन्दुवारको निर्गुण्डी । श्वेता श्वेतवचा । मधु माक्षिकम् । पाकलं कुष्ठम् । दर्वीकरसर्पैर्दष्टे सति सिन्दुवारकमूलादिकं पानं हितम् । अनुक्तद्रवत्वाज्जलालोळितम् । कुष्ठसहितं माक्षिकं नस्यं च ॥]

कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिम्पेद्दंशं हृतेऽसृजि ।
चारटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ॥

चारटी पद्मचारिणी । नाकुली सर्पसुगन्धा । तीक्ष्णमूलविषेण वा तीक्ष्णं यन्मूलविषं वत्सनाभादि तेनेत्यर्थः । [कृष्णसर्पो दर्वीकरविशेषस्तेन दष्टस्य दंशं दंशव्रणं असृजि रक्ते जळूकादिना हृतेऽपनीते सति चारटीनाकुलीभ्यां वाथवा तीक्ष्णमूलविषेण वा लिम्पेत् । चारटी गुञ्जा । नाकुली चविका रास्ना वा । तीक्ष्णमूलविषं वत्सनाभादि ।]

पानं च क्षौद्रमञ्जिष्ठागृहधूमयुतं घृतम् ॥

[क्षौद्राद्यन्वितं घृतं पानं च पानविषये हितमित्यर्थः ।]

तण्डुलीयककाश्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिकाः ।
मातुलुङ्गी सिता शेलुः पाननस्याञ्जने हितः ।
अगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि ॥

तण्डुलीयक इति । किणिही कटभी ।

गिरिकर्णिका गिरिकदम्बः । सिता श्वेतवचा । शेलुः । श्लेष्मातकः । [तण्डुलीयकादिभिः कृतोऽगदः फणिनां दर्वीकराणां राजीमतामपि घोरे विषे पानादौ हितः । अगदो गुळिकाद्यन्यतमो योगविशेषः ॥]

समाःसुगन्धामृद्वीकाश्वेताख्यागजकर्णिकाः ।
अर्द्धांशं सौरसं पत्रं कपित्थं विल्वडाडिमम् ।
सक्षौद्रो मण्डलिविषे विशेषादगदो हितः ॥

समा इति । सुगन्धा गन्धनाकुली । श्वेताख्या श्वेतवचा । गजकर्णिका कुमारी सल्लकी वा । सुगन्धादिकं परस्परं समम् । अर्द्धांशेन सुरसपत्रादिचतुष्टयमिति यावत् । सुरसस्तुळसी । [सुगन्धादयः समाः समांशाः । सौरसपत्रादिकमर्धांशं सुगन्धादिभ्योऽर्धप्रमाणम् । पालिकेषु सुगन्धादिषु सुरसपत्रादिकमर्धपलप्रमाणमित्यर्थः । एभिः कृतः क्षौद्रसहितोऽगदो विशेषेण मण्डलिविषे हितः ॥]

पञ्चवल्कवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकम् ।
जीवकर्षभकौ शीतं सिता पद्मकमुत्पलम् ॥
सक्षौद्रो हिमवान् नाम हन्ति मण्डलिनां विषम् ।
लेपाच्छ्वयथुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥

पञ्चवल्क इति । पञ्चवल्कं सल्लकीझिञ्झिणीजम्बूधवशल्मलीनां त्वचः । शीतं चन्दनम् । सिता श्वेतवचा कटभी वा । [पञ्चवल्कादिको माक्षिकसहितो हिमवानिति प्रसिद्धोऽयमगदो मण्डलिनां विषं हन्ति । लेपाच्छोफादिहृच्च भवति । पञ्चवल्कोऽत्र सल्लक्यादयः । सल्लकी झिञ्झिणीजम्बूधवशल्मलिका त्वचः । पञ्चवल्कलसञ्ज्ञोयं मुनिभिः परिकीर्तितः ।]

काश्मर्यं वटशृङ्गाणि जीवकर्षभकौ सिताम् ।
मञ्जिष्ठां मधुकं चेति दष्टो मण्डलिना पिबेत् ॥

वटशृङ्गाणि वटाङ्कुराणि । सिता श्वेतवचा । [मण्डलिनादष्टो नरः काश्मर्यादिमधुकान्तमित्युक्तमगदं अनु कद्रवत्वाज्जले समालोड्य पिबेत् ॥]

वंशत्वग्बीजकटुका पाटलीबीजनागरम् ।
शिरीषबीजातिविषे मूलं गावेधुकं वचाम् ॥
पिष्टो गोवारिणाष्टाङ्गो हन्ति गोनसजं विषम् ॥

वंशत्वग्बीज इति । त्वग्बीजे वंशस्य । कटुकातिक्तालाबुनी । गोवारिणा गोमूत्रेण । गोनसा घर्मतप्तानां गवां नासिकोद्भवाः (वंशत्वगादिर्गोवारिणा गोमूत्रेण पिष्टोऽष्टाङ्गोऽष्टद्रव्यकृतत्वादष्टाङ्गाख्योयमगदो गोनसजं विषं हन्ति ।) (वंशत्वक्कटुकाबीजमिति च पाठः ॥)

कटुकातिविषाकुष्ठगृहधूमहरेणुकाः ।
सक्षौद्रव्योषतगरा घ्नन्ति राजीमतां विषम् ॥

कटुकेति । कटुका लम्बा । (क्षौद्रायुपेताः कटुकादयः पानादिना राजीमतां विषं घ्नन्ति । कटुका कटुकरोहणी ॥)

निखनेत्काण्डचित्राया दंशं यामद्वयं भुवि ।
उद्धृत्य प्रच्छितं सर्पिर्द्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ॥
पिबेत् पुराणं च घृतं वराचूर्णावचूर्णितम् ।
जीर्णे विरिक्तो भुञ्जीत यवान्नं सूपसंस्कृतम् ॥

निखनेदिति । काण्डचित्रायाः सर्पवि-

शेषस्य दंशं दंष्ट्राग्रगम् । (काण्डचित्राराजिलविशेषः तस्य दंशं दंष्ट्राप्रदेशं भुवि भुवं खनित्वा तत्र निखनेत् निक्षिप्य मृदा पूरयित्वा याममद्वयं प्रतिपाल्य पश्चादुद्धृत्य प्रच्छितं सूत्रोदितविधानेन प्रच्छानं कृत्वा सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् । धान्यमृत् धान्यमूलमृत्तिका । ततो वराचूर्णावचूर्णितं त्रिफलाचूर्णयुक्तं पुराणं घृतं पिबेच्च । घृते जीर्णे विरिक्तः कृतविरेचनः सूपसंस्कृतं सूपोपेतं यवान्नं भुञ्जीत । सूपस्तक्रादिभिः सिद्ध उपदंशविशेषः । (सर्पिर्धान्यमृद्भिः प्रलेपयेत् । यवान्नं यूषसंस्कृतम् । इति पाठभेदः ।)

व्यन्तरदष्टचिकित्सामाह ॥

करवीरार्ककुसुममूललाङ्गलिका कणाः ।
कल्कये दारनालेन पाठामरिचसंयुताः ।
एषव्यन्तरदष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥

(करवीरार्कयोः कुसुमं मूलं चलाङ्गलिकादि चारनालेन काञ्चिकेन कल्कयेत् पेषयेत् । एषोऽगद औषधयोगो व्यन्तरसर्पदष्टानां सार्वकार्मिकः सर्वकर्मोपयोगी पाननस्याञ्जनालेपादौ हित इत्यर्थः ।]

शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।
भावितं सर्पदष्टानां पाननस्याञ्जने हितम् ॥

सितं मरिचं शिग्रुबीजम् । मरिचावान्तरजातिर्वा । (शिरीषकुसुमरसे सप्ताहं सप्तवासरान् भावितं पेषितं सितं मरिचं शिग्रुबीजं सर्पदष्टानां सर्वेषां पानादौ हितम् ।)

द्विपलं वक्रकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रं चतुष्पलम् ।
अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत् सुखप्रदम् ॥

वक्रकुष्ठे मिश्रीभूते द्विपलम् । तथैव घृतक्षौद्रं चतुष्पलम् । (तगरकुष्ठयोरेकैकं पलं चूर्णयित्वा प्रत्येकं द्विपलप्रमितयोर्घृतक्षौद्रयोः समालोड्य पीतं तक्षकदष्टानामपि सुखकरम् । अत्रापिशब्देन तक्षकाविषस्य दुर्निवार्यत्वमस्यागदस्य प्रभावाधिक्यं च द्योत्यते ।)

गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ।
अपि वासुकिना दष्टः पिबेन्मधुघृताप्लुतम् ॥

वासुकिना दष्टोऽपि गृहधूमादिकं मधुघृताप्लुतं पिबेत् ॥

रक्तं मांसं च गोधायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितम् ।
विषे रसगते पानं कपित्थरससंयुतम् ॥
शेलुमूलत्वगग्राणि बादरोदुम्बराणि च ।
कटभ्याश्च पिबेद्रक्तगते मांसगते पुनः ॥
सक्षौद्रं खादिरारिष्टं कौटजं मूलमम्भसा ।
सर्वेष्वपि बलायुग्मं मधुकं मदनं नतम् ॥

विषे रसगते सति गोधाया रक्तं मांसं च शुष्कं चूर्णीकृतं कपित्थरससंयुतं पानं हितम् । रक्तगते सति शेलुमूलादीनि कपित्थरससंयुतानि पिबेत् । मांसगते खादिरादिमूलं सक्षौद्रं क्षौद्रसहितमम्भसा पिबेत् । सर्वेषु रसादिधातुत्रयगतेष्वपि बलायुग्मादिकमम्भसा पिबेत् । मदनं मदनफलम् ॥

शिरोगते विषे मूलं नस्यकर्मणि योजयेत् ।
बन्धुजीवस्य भार्ग्याश्च सुरसस्यासितस्य च ॥
अथवा पिप्पलीहिङ्गु वृश्चिकालीमनश्शिलाः ।

शिरीषबीजापामार्गलवणं चेतनाकरम् ।
कल्कश्चूर्णोथवा कृष्णाक्षवकातिविषोषणात् ॥

शिरोगते विषे बन्धुजीवादिमूलं पृथक् नस्यकर्माणि योजयेत् । अथवा पिप्पल्यादि मनश्शिलान्तम् । शिरीषादिकं चेतनाकरं भवति । कृष्णादीनां कल्कश्चूर्णो वा ॥

पिप्पली मरिचक्षारवचासैन्धवशिग्रुकाः ।
पिष्टारोहितपित्तेन घ्नन्त्यक्षिगतमञ्जनात् ॥
चन्दनं मधुकं मांसी पिप्पलीमरिचोत्पलम् ।
सैन्धवं चाञ्जनं श्रेष्ठं गवां पित्तेन कल्कितम् ॥

रोहितपित्तेन पिष्टाः पिप्पल्यादयोऽञ्जनादक्षिगतं विषं घ्नन्ति । रोहितो मत्स्यविशेषः । गोपित्तेन पिष्टं चन्दनादिकं श्रेष्ठमञ्जनम् ॥

नक्तमालफलं व्योषं बिल्वमूलं निशाद्वयम् ।
पुष्पं च सौरसं पिष्टमञ्जनं बस्तवारिणा ॥
भोजवैतरणोदिष्टं विषसुप्तप्रबोधनम् ।

बस्तवारिणाजामूत्रेण पिष्टं नक्तमालफलादिकं भोजवैतरणेनोदिष्टं कल्पितमञ्जनं विषसुप्तानां प्रबोधनम् ॥

वारिगुञ्जाफलोशीरं नेत्रयोर्विषदुष्टयोः ।
अञ्जनं वारिणा पिष्टं गारुडं गरुडोपमम् ॥

वारिणा पिष्टं वारिगुञ्जाफलादिकं विषदुष्टयोर्नेत्रयोर्गारुडं नामाञ्जनं गरुडोपमं च ॥

समुद्रफेनं मरिचं कणासौवीरकाञ्जनम् ।
चूर्णाञ्जनं ससिन्धूत्थं विषोपहतचक्षुषाम् ॥

सिन्धूत्थसहितं समुद्रफेनादिकं विषोपहतचक्षुषां चूर्णाञ्जनं हितमिति शेषः ॥

कपित्थमांसं ससिताक्षौद्रं कण्ठगते विषे ।
लिह्यादामाशयगते ताभ्यां चूर्णपलं नतात् ॥

विषे कण्ठगते सति ससिताक्षौद्रं कपित्थमांसं लिह्यात् । आमाशयगते सतिताभ्यां सिताक्षौद्राभ्यां सह नताद्वक्रात् चूर्णपलं लिह्यात् । लिह्यादित्युभयत्रापि सम्बध्यते ॥

विषे पक्वाशयगते मञ्जिष्ठारजनीद्वयम् ।
पिप्पलीं च समं पिष्ट्वा गव्यपित्तेन पाययेत् ॥

पक्वाशयगते विषे मञ्जिष्ठादि पिप्पल्यन्तं समं समांशं गव्यपित्तेन पिष्ट्वा पाययेत् ॥

पिप्पलीनागरक्षारं नवनीतेन मूर्च्छितम् ।
प्रवृद्धे कण्ठगे दद्याच्छ्लेष्मणि प्रतिसारणम् ॥

विषवतः कण्ठगते श्लेष्मणि प्रवृद्धे पिप्पल्यादि नवनीतमिश्रं प्रतिसारणं दद्यात् ॥

जयेत् सङ्क्रामणैराशु विषं शिरसि संश्रितम् ।
दद्यादधस्ताद्दष्टस्य मूर्ध्नि काकपदे कृते ॥
काकदक्षशिखिच्छागगव्यमाहिषकौक्कुटम् ।
बिल्वप्रमाणं मांसास्रमूर्ध्वदष्टस्य पादयोः ।
विषं सङ्क्रमते तत्र निहन्याच्छीघ्रमन्यथा ॥

शिरःस्थितं विषं संक्रामणैराशु शीघ्रं जयेत् । अधःकाये दष्टस्य मूर्ध्नि काकपदं काकपदाकृति छेदं कृत्वा तत्र काकाद्यन्यतमं बिल्वप्रमाणं पलमात्रं मांसास्रं दद्यात् क्षिपेत् । तत्र मांसासृजि विषं संक्रमत इति शरीरे च लाघवं याति । अन्यथा शरीर एव तिष्ठन् शीघ्रं हन्यात् । एवमूर्ध्वकाये दष्टस्य पादयोरपि ॥

तीक्ष्णनस्याञ्जनान्ते च भूरिमात्रं पिबेत् कृतम् ।
विषं हि नेत्रं रूक्षस्य तीक्ष्णैर्हन्ति समीरितम् ॥

वामयेत ततश्चैनं विषशेषोपशान्तये ।
श्लेष्मळं श्लेष्मळैर्दष्टं नाभेरूर्ध्वं विशेषतः ॥

अत्र च विषे तीक्ष्णयोर्नस्याञ्जनयोः प्रयोगान्ते भूरिमात्रं बहुमात्रं घृतं पिबेत्। यस्मान्नेत्रस्थितं विषं रूक्षस्य सतस्तीक्ष्णैरञ्जनैः समीरितं नेत्रं हन्ति। ततोऽनन्तरमेनं विषशेषोपशान्तये वामयेत। श्लेष्मळं पुरुषं श्लेष्मळैः शूद्रैर्दष्टं विषोपशान्त्यर्थं वामयेत्। नाभेश्चोर्ध्वं दष्टं विशेषतो वामयेत् ॥

[तदेव वमनमाह।]

धामार्गवः शक्रयवाः सर्षपा मदनं मधु ।
सैन्धवं वमनं कोष्णं विषे श्लेष्माश्रयाश्रिते ॥
सुरसं सर्पवेताळी मीश्वरां गौरसर्षपम् ।
पटोलनिम्बपत्रं च पिबेत् सक्षौद्रसैन्धवम् ॥
शुकाह्वाजालिनीदन्तीमदनेक्ष्वाकुकौटजम् ।
काळा लाङ्गलिका तिक्ता वमनं तण्डुलांबुना ॥

धामार्गवादि वमनं सुबोधम्। सुरसादिकं सक्षौद्रसैन्धवं वमनं पिबेत्। सर्पवेताळी मञ्जर्याख्या महावेताळी च। शुकाह्वादिभिस्तण्डुलाम्बुना वमनम्। इति श्लेष्माणि ॥

पैत्तिकं पैत्तिकैर्दष्टमधो नाभेर्विशेषतः ।
विषे पित्ताशयगते पाययेत विरेचनम् ॥
सनीलीफलदां दन्तीं पयसा मस्तुनाथवा ।
श्लक्ष्णचूर्णीकृतं कुम्भं क्वाथेन त्रैफलेन वा ।
क्षीरेण वा त्रिवृच्छ्यामासुरसानीलिनीरजः ॥

पैत्तिकं पुरुषं पैत्तिकैर्दष्टं विरेचनं पाययेत्। अधोनाभेर्दष्टं पित्ताशयगते च विषे विशेषेण पाययेत च नीलिनीफलैर्युक्तां दन्तीं पयसा क्षीरेणाथवा मस्तुना। अथवा त्रिफलाक्वाथेन द्रवन्तीचूर्णम्। अथवा त्रिवृतादीनां रजश्चूर्णं क्षीरेण ॥

पिण्डीतकफलं व्योषं त्रिवृद्देहं हरीतकी ।
विरेचनं कफप्राये लवणं मूत्रसम्प्लुतम् ॥

पिण्डीतकफलादिकं लवणान्तं मूत्रसम्प्लुतं श्लेष्मप्राये पित्ते विरेचनं पाययेत्। पिण्डीतकफलं मदनफलम् ॥

घृताप्लुतं सलवणं मारुते नीलिनीफलम् ॥

मारुतेऽधिके नीलिनीफलं घृताप्लुतं विरेचनम् ॥

शयानः शयने छिद्रे विरेच्यो विषपीडितः ।
मुहुरुत्तिष्ठतो ह्यस्य विषं दूषयतेनिलम् ।
पिबेद्वान्तो विरिक्तो वा यवागूं विषनाशिनीम् ॥

विषपीडितः सर्वः शयने छिद्रे सच्छिद्रे शयानो विरेच्यः। छिद्रं शय्यायां गुदप्रदेशे कार्यम्। यतो विरेचनार्थं मुहुरुत्तिष्ठतो विषं कर्तृ अनिलं दूषयते। सुबोधम्। विषनाशिनी यवागूः पूर्वोक्ता ॥

विषे वाताशयगते सर्पिषः पानमिष्यते ।
आद्यपश्चिमयोर्यच्च प्रोक्तं विषनिषेधयोः ॥

वाताशयगते व्याख्यासमम्। आद्यपश्चिमौ विषनिषेधौ स्थावरविषप्रथमसप्तमवेगौ ॥

अथ दर्वीकृतां वेगे पूर्वे विस्राव्य शोणितम् ।
अगदं मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥

द्वितीये वमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ।
विषापहे प्रयुञ्जीत तृतीयेऽञ्जननावने ॥
पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ।
षष्ठपञ्चमयोः शीतैर्दिग्धसिक्तमभीक्ष्णशः ॥
पाययेद्वमनं तीक्ष्णं यवागूं च यथोदिताम् ।
अगदं सप्तमे तीक्ष्णं युञ्ज्यादञ्जननस्ययोः ॥
कृत्वावगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं ततः ।
मांसं सरुधिरं तस्य चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥

अथेत्यादिना वेगक्रमेणोच्यते । व्याख्यासमम् । अवगाढमन्तःप्रविष्टम् । [अथ वेगलक्षणदर्शनानन्तरं दर्वीकरसर्पाणां प्रथमे वेगे जळूकादिना रक्तमपनीय मधुघृतोपेतं विषघ्नमौषधं शीघ्रं पिबेत् । द्वितीये वेगे कृतवमनः सन् तद्वत् सर्पिर्मधूपेतमेवागदं पिबेत् । तृतीये वेगे तण्डुलीयकादि विषहरद्रव्यैरञ्जननावने युञ्ज्यात् । चतुर्थे वेगे वमनानन्तरं पूर्वोक्तां कोशातक्यादिना कृतां यवागूं पिबेत् । षष्ठपञ्चमवेगयोः शीतैश्चन्दनोशीरादिशीतद्रव्यैर्दिग्धं पुनः पुनः प्रलिप्तं दूर्वागोजिह्वादिस्वरसशीतोदकादिभिस्तद्वदेव सिक्तं परिषिक्तं च तीक्ष्णं तीक्ष्णद्रव्यकृतं वमनौषधं तण्डुलीयककोशातक्यादिभिः सिद्धां यवागूं च पाययेत् । सप्तमे वेगे अञ्जननस्ययोस्तीक्ष्णमगदं युञ्ज्यात् । मूर्ध्नि शस्त्रेणावगाढं काकपदं कृत्वा काकपदाकृत्यावगाढं छित्वानन्तरं तस्य दष्टस्य तत्र काकपदे सरक्तं मांसं चर्म वा निक्षिपेत् निक्षिप्य विषं तस्मिन् सङ्क्रामयेदित्यर्थः ।]

तृतीये वामितः पेयां वेगे मण्डलिनां पिबेत् ।
अतीक्ष्णमगदं षष्ठे गणं वा पद्मकादिकम् ॥

तृतीयात् षष्ठाच्च शेषेषु मण्डलिनां सामर्थ्यात् पूर्ववत् । [मण्डलिसर्पाणां तृतीये वेगे कृतवमनः सन् विषघ्नीं पेयां पिबेत् । षष्ठे वेगे अतीक्ष्णं मृदुद्रव्यकृतमगदमौषधयोगं शोधनादिगणोक्तं पद्मकादिगणं वा पिबेत् ॥]

आद्ये वगाढं प्रच्छाय वेगे दष्टस्य राजिलैः ।
अलाबुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥
षष्ठे वेगेऽञ्जनं तीक्ष्णमवपीडं च योजयेत् ।
अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दर्वीकरोदिताम् ॥

अवगाढं घनम् । राजीमतां शेषेषु वेगेषु पूर्ववत् दर्वीकरवत् । एतदेवोच्यते अनुक्तेष्वित्यादिना । [आद्य इति । राजिलसर्पैर्दष्टस्य आद्ये प्रथमे वेगे अवगाढं सम्यग्रक्तापनयनार्थमामांसमित्यर्थः । प्रच्छाय प्रच्छानं कृत्वा अलाबुना रक्तं हरेत् । पूर्ववन्मधुसर्पिःसंयुक्तं विषघ्नमौषधं पिबेच्च । षष्ठे वेगे तीक्ष्णतममतिशयेन तीक्ष्णमञ्जनमवपीडनस्यं च योजयेत् । अत्रानुक्तेषु मण्डलिनां प्रथम,द्वितीय,चतुर्थ,पञ्चम,सप्तमवेगेषु । राजीमतां द्वितीय,तृतीय,-चतुर्थ,पञ्चम,सप्तमवेगेषु च दर्वीकरवेगोक्ताचिकित्सामेव योजयेत् ॥]

गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदु विध्येत् सिरां न ॥

गर्भिण्यादिषु सर्वं मृदु शस्यते । सिरां च न विध्येत् । [गर्भिण्यादिषु मृद्वतीक्ष्णमञ्जनादिकं युञ्ज्यात् ।सिरावेधं तु न कुर्यात्॥]

सर्पविषाणां सामान्यचिकित्सामाह ॥

त्वञ्जनोह्वा निशे वक्रं रसः शार्दूलजो नखः ।
तमालः केसरं शीतं पीतं तण्डुलवारिणा ।
हन्ति सर्वविषाण्येतद्वज्रं वज्रमिवासुरान् ॥

त्वगादिचूर्णं नाम्ना वज्रम् । सुबोधम् । वक्रं तगरम् । शीतं चन्दनम् । [त्वगादिशीतान्तमौषधं पिष्टं तण्डुलवारिण्यालोड्य पीतं वज्रसंज्ञितमेतदौषधं सर्वसर्पविषाणि नाशयति । शक्रेण प्रेरितं कुलिशमसुरानिव ॥]

प्रपौण्डरीकं कटुका देवदारुसुवर्चिका ।
काळानुसारी स्थौणेयशैलेयघनपद्मकम् ॥
कुटन्नटैलापुन्नागनतकुष्ठप्रियङ्गुकम् ।
लोध्रगुल्गुलुतालीसपिप्पलीस्वर्णगैरिकम् ॥
सिन्दुवारः सितः शुण्ठी ध्यामकं लवणोत्तमम् ।
श्लक्ष्णचूर्णीकृतं शृङ्गे निदध्यान्माक्षिकद्रुतम् ॥
तार्क्ष्यस्तार्क्ष्योपमः पाननावनाभ्यञ्जनाञ्जनैः ।
अगदस्तक्षकस्यापि विषवेगं निवर्तयेत् ॥

प्रपौण्डरीकादिभिस्तार्क्ष्यनामागदः सुबोधः । शृङ्गं गोः । [प्रपौण्डरीकमित्यादि । काळानुसारी काळानुसारिबा । कुटन्नटः स्योनाकः । सितः सिन्दुवारः श्वेतानिर्गुण्डी । ध्यामकं कत्तृणम् । इति सुश्रुतटीका ॥]

लोध्रं शिरीषपुष्पाणि समङ्गा हिङ्गु रेणुकाः ।
कणोषणैलानेपाळी वचा यष्टी मधूत्पलम् ॥
सिन्दुवारकमन्दारमूलं बीजं करञ्जजम् ।
ज्योतिष्मती नतं कुष्ठं श्वेता च गिरिकर्णिका ॥
चूर्णितः कन्यया क्षौद्रगोपित्ताभ्यां च वर्तितः ।
अगदो हन्ति सर्पाखुकणभं च सृगालजम् ॥

बिडालकाण्डचित्रोत्थं विषं भूतग्रहं ज्वरम् ।
अपस्मारग्रहोन्मादगुल्माजीर्णं विषूचिकाम् ॥

लोध्रादिः सुबोधः । समङ्गा मञ्जिष्ठा । रेणुका हरेणुः । नेपाळी मनःशिला । यष्टी मधुर्मधुयष्टी । मन्दारः पारिभद्रः ॥

बिल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं
फलं करञ्जस्य नतं सुराह्वम् ।
फलत्रयं व्योषनिशाद्वयं च
बस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥
भुजङ्गलूतोन्दुरुवृश्चिकाद्यै-
र्विषूचिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।
आर्त्तान् नरान् भूतविधर्षितांश्च
स्वस्थीकरोत्यञ्जनपाननस्यैः ॥

बस्तस्यावेर्मूत्रेण सुसूक्ष्ममतिश्लक्ष्णं पिष्टं बिल्वमूलादिकमञ्जनादिभिर्भुजङ्गाद्यैर्विषूचिकाद्यैश्चार्तान् भूतविधर्षितांश्च नरान् स्वस्थीकरोति । सुरसपुष्पं सुरसमञ्जरी ॥

त्रिवृद्विशल्या मधुकं निशे लवणपञ्चकम् ।
मंजिष्ठा त्र्यूषणं तद्वत् कल्कयेत् स महागदः ॥

त्रिवृदादिको महागदः सुबोधः । विशल्या गर्भपातनी । तद्वत् कल्कयेदित्यनेन पेषणादि सर्वं पूर्ववत् बोद्धव्यम् ॥

मांसीहरेणुत्रिफला मुरुङ्गी मधुयष्टिका ।
मंजिष्ठा पद्मकाशोककुष्ठतालीसचन्दनम् ॥
सुगन्धिकैला किणिही त्वक्पटोली मृगादिनी ।
भार्ङ्गी विळङ्गं पालिन्दी पाठा क्रोष्टुकमेखला ॥
पुष्पमारुष्करं पत्रं सौरसं क्रमुकं पुरम् ।
पित्तं नकुलमार्जारगोधाशल्यकसूकरात् ॥

पृषताश्चित्रपत्राच्च गोशृङ्गे पूर्ववत् स्थितः ।
यत्र गेहे न तत्राहिकीटादिभ्यो भयोद्भवः ॥
एतेनभेरीपटहाः पताकाश्च प्रलेपिताः ।
आर्षभेण विषं घ्नन्ति स्पर्शश्रवणदर्शनैः ॥

मांस्यादिभिरार्षभनामागदः सुबोधः। नकुलादि चित्रपत्रान्तैः सह पित्तमिति सम्बध्यते । पूर्ववदिति प्रपौण्डरीकाद्यगदवत् । एतेनार्षभनाम्नागदेन प्रलेपिता भेर्यादयः स्पर्शादिभिर्विषं घ्नन्ति । [मुरुङ्गी सौभञ्जनकः । सुगन्धिका सर्पगन्धिका । किणिही कटभी । मृगादिनी इन्द्रवारुणी । पालिन्दी त्रिवृत् । केष्टुकमेखला पृश्निपर्णी । क्रमुकं पूगफलम् । पुरं गुल्गुलु । पृषतो हरिणः । चित्रपत्रो मयूरः । इति सुश्रुतटीकायाम् ॥]

प्रलेपाद्यैश्चनिश्शेषं दंशादप्युद्धरेद्विषम् ।
भूयो वेगाय जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥

सर्वं विषं प्रलेपाद्यैर्दंशादपि निश्शेषं हरेत्; यतः शेषं विषं भूयो वेगाय दूषीविषाय वा जायते । [प्रलेप आलेपः । आदिशब्देन सेकरक्तमोक्षणादिपरिग्रहः ॥]

[विषापायेपि तत्कारणकुपितदोषप्रशमनोपायमाह ॥]

विषापायेनिलं क्रुद्धं स्नेहादिभिरुपाचरेत् ।
तैलमद्यकुलत्थाम्लवर्ज्यैः पवननाशनैः ॥

विषापाये विषापगमे वमनादिभिः क्रुद्धमनिलं तैलादिवर्ज्यैः पवननाशनैः स्नेहादिभिरुपाचरेत् । तैलादीनां पवनापहत्वेपि प्रतिषेधः ॥

पित्तं पित्तज्वरहरैः कषायस्नेहवस्तिभिः ॥

विषापाये पित्तं क्रुद्धं पित्तज्वरहरैः कषायादिभिर्जयेत । [कषायः षडङ्गादिः स्नेहस्तिक्तकादिः ॥]

समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्वधादिना

विषापाय एव कफं क्रुद्धं समाक्षिकेणारग्वधादिना वर्गेण कषायाद्युपयुक्तेन जयेत् ॥

[सर्पाङ्गाभिहतशङ्काविषयोश्चिकित्सामाह ॥]

सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।
पानंसमन्त्रपूताम्बुप्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ।
सर्पाङ्गाभिहते युञ्ज्यात्तथा शङ्काविषार्दिते ॥

सितादिकं पानं समन्त्रपूताम्बुप्रोक्षणादिकं च सर्पाङ्गाभिहताख्ये शङ्काविषपीडिते च युञ्ज्यात् । [वैगन्धिकस्त्रिजातकश्चतुर्जातको वा मन्त्रपूतेन जलेन प्रोक्षणं सान्त्वनादिकं च इति जर्ज्झटः ॥]

पूतनाप्रेतकूश्माण्डपिशाचाद्या नरद्विषः ।
हन्युरौषधवीर्याणि रक्षाकर्मण्यवारिताः ।
तस्माद्रक्षां प्रयुंजीत रक्षोगणनिवारिणीम् ॥

सर्वत्र वक्ष्यमाणां रक्षां रक्षसां गणानां च निवारिणीं प्रयुंजीत । विषादिरक्षाकर्मणि पूतनादयो नरद्विषो मनुष्यशत्रवः अवारिताः सन्तः औषधवीर्याणि हन्युरतो हेतोः रक्षोगणनिवारिणीं रक्षां प्रयुंजीत ॥

गोमयेन सुसम्मृष्टे धूपागरुसुधूपिते ।
गन्धमाल्योपहाराद्यैर्गृहे पूजितदैवते ॥
सूत्रकारान् समभ्यर्च्य शङ्करास्थिककाश्यपान्
सन्तर्प्यहव्यकव्याभ्यां समिद्धाननलद्विजान् ॥

प्राङ्मुखायोपविष्टाय विषार्ताय चिकित्सकः ।
उत्तराभिमुखो युञ्ज्याद्दिव्यां मन्त्राणि भेषजम् ॥
समप्रमाणैर्हरितैर्दर्भैः प्रागभिमन्त्रितैः ।
अच्छिन्नाग्रैः समूलैश्च कुर्यात्तस्यापमार्जनम् ॥
ब्राह्माद्यैरगदैरेनं नित्यमेवानुलेपयेत् ।
संजीवनादीन् पानादौ दंशलेपे च योजयेत् ॥
पूर्णकुम्भं सकुसुमं सर्षपान् छागलं पयः ।
शस्त्रं दूर्वां मधु घृतं कुर्याद्दष्टस्यमूर्द्धतः ।
एवं शाम्यति सप्ताहाद्विषमाश्रवतः सतः ॥

गोमयेनेत्यादिना पूतनादीनां रक्षा सुबोधा । गन्धाद्यैश्चन्दनादिभिः । पूजिता देवता यस्मिन् गृहे तत्तथोक्तम् । सूत्रकारानिति शङ्करादिविशेषणम् । देवदेयं हव्यम् । पितृदेयं कव्यम् । ब्राह्मसंजीवनादयोऽगदा विषप्रतिषेधोक्ताः । दष्टस्य मूर्द्धतः शय्याशिरोभागे पूर्णकुम्भादिकं कुर्यात् । आश्रवान् सत्ववान् ॥

[इदानीं येषां च धारणात् प्रभावोपहतं विषं विषत्वं जहाति तान्यभिदधाति । कर्केतनमित्यादि इति जर्ज्झटः ॥]

कर्केतनं मरतकं वज्रं वारणमौक्तिकम् ।
वैडूर्यं गर्दभमणिं पिचुकां विषमुष्टिकाम् ॥
हिमवद्गिरिसम्भूतां सोमराजीं पुनर्न्नवाम् ।
तथा द्रोणं महाद्रोणं मानसीं सर्पजं मणिम् ।
विषाणिविषशान्त्यर्थं वीर्यवन्ति च धारयेत् ॥

कर्केतनादीनि केचिन्मणयः । कानिचिदौषधानि । वीर्यवन्ति विषाणीत्येतत् सर्वं विषशान्त्यर्थं धारयेत् । कर्केतनं पद्मरागविशेष इति जर्ज्झटः ।] [कर्केतनं माणिक्यम् । वारणस्यमस्तकोद्भूतमौक्तिकं वारणमौक्तिकम् । गर्दभमणिः धूम्रवर्णरत्नविशेषः । पिचुका रक्तपुष्पेति काचिदौषधिः । विषमूषिका तन्नामधेया परमौषधिः । विषमूषिकेतिपाठः । हिमवद्गिरिसम्भूता श्वेतवचा । हिमवद्गिरिसम्भूता सोमराजीति केचित् । द्रोणं वैकुण्ठं । महाद्रोणं श्वेतवैकुण्ठम । मानसी मण्डूकपर्णी । ब्रह्मीति केचित् । सर्पफणोद्भूतो मणिः सर्पजमणिः ॥]

छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ।
तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणश्यन्तिभुजङ्गमाः ॥

॥ इत्युत्तरे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

छत्री झर्झरपाणिश्च नित्यं चरेत् । रात्रौ तु विशेषतः । झर्रं झणझणायमानं लोहमयं कटकाकारम् । तयोश्छत्रझर्झरयोर्यथासंख्येन छायाशब्दाभ्यां त्रस्ता भुजङ्गमा नश्यन्त्यदर्शनं यान्ति । [सर्वदा प्रमादपूर्वं सञ्चरणं निषिध्यत इति जर्ज्झटः ।] छत्रवान् जर्जरहस्तश्च सदा सञ्चरेत् निशि विशेषात् । छत्रमातपत्रम् । जर्जरपाणिः सशब्दहस्तः । प्रणश्यन्त्यदर्शनं यान्ति णश अदर्शन इति धातुः ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

कीटविषप्रतिषेधम् ॥

जङ्गमविषप्रसङ्गेन सर्पान्वयानां कीटानां चिकित्साप्रदर्शनार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः कीटविषप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अत्र प्रथममेव कीटानां स्वरूपमुच्यते । तदविज्ञाने हि चिकित्सायाः प्रदर्शनस्याशक्यत्वात् ॥

सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्राण्डशवकोथजाः ।
दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥

सर्पाणामेव विडादिषु कीटा जायन्ते वक्ष्यमाणेन वायव्याग्नेयसौम्यसंकीर्णभेदेन चतुर्विधाः । क्रमेण च प्रथमास्त्रयो दोषैर्वातादिभिर्व्यस्तैर्युक्ता अन्त्याः समस्तैः ॥

कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरकः ॥
उचिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटाङ्गो मयूरकः ।
अहिजोरभ्रकावर्त शारिकामुखवैदलाः ॥
शरावकुर्दो परुषश्चित्रशीर्षो हि जारकः ।
अष्टादशेति वायव्याः कीटा वातप्रकोपनाः ॥

कुम्भीनसादयोऽष्टादश कीटा वायव्यास्ते च वातप्रकोपनाः । [शरावकुर्दोऽभिराजीपरुषश्चित्रशीर्षकः । शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्तितः । इति सुश्रुतपाठः । व्याख्या । तानेव चतुष्प्रकारान् वातादिस्वभावैर्निर्दिशन्नाह । कुम्भीनस इत्यादि । एते कीटकभेदा नानादेशीयलोकादवगन्तव्याः । यतः सुरसंवीरनन्दिवराहजेज्जटगदयासादिभिः टीकाकारैर्न व्याख्याताः । वातप्रकोपनानां कुम्भीनसादीनां मध्ये शृङ्गिचिच्चिटिङ्गशरावकुर्दचित्रशीर्षकान् वर्जयित्वा शेषाश्चतुर्दश मुखसन्दंशविषाः । इति प्रबन्धसंग्रहः ॥]

कौण्डिन्यकः कणभको वरटीपत्रवृश्चिकः ।
विनासका ब्राह्मणिका विन्दुलोभ्रमरस्तथा ॥
बाह्यकी पिच्चिटः कुम्भीवर्चःकीटोरिमेदकः ।
दुन्दुभिः पद्मकीटश्च मकरः शतपादकः ॥
पञ्चालः पाकमत्स्यश्च [1] सूक्ष्मतुण्डोथगर्दभिः ।
क्लीतःकृमिशरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः ।
चतुर्विंशतिराग्नेयाः कीटाः पित्तविकारदाः ॥

कौण्डिन्यकादयश्चतुर्विंशतिः कीटा आग्नेयास्ते च पित्तविकारदाः । [पित्तप्रकोपनानां मध्ये कौटिन्यकवरटीभ्रमरपिच्चिटवर्चःकीटमकरशतपदपञ्चालपाकमत्स्यसूक्ष्मतुण्डान् विहायाशेषाश्चतुर्दशमुखसन्दंशशेषाः ॥

विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोथकोकिलः ।
स्थैर्यकः प्रचलाकश्च वटभः किटिभो जटी ॥
सूचीमुखः कृष्णगोधादभ्रः काषायवासिकः ।
त्रयोदशैते निर्दिष्टाः सौम्याः श्लेष्मप्रकोपनाः ॥

विश्वम्भरादयस्त्रयोदश कीटाः सौम्यास्ते च श्लेष्मप्रकोपनाः । [श्लेष्मप्रकोपिनां मध्ये विश्वम्भरप्रचलाक कृष्णगोधा कषायवासिकांश्च-

१. कृष्णतुण्डोथ इति पाठान्तरम् ॥

तुरो वर्जयित्वा नवान्येमुखसन्दंशविषा इति प्रबन्धसंग्रहे ॥]

तुङ्गनासाश्चिपिलक तालको वाहकस्तथा ।
कोष्ठागारी कृमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः ॥
तुण्डनाभः सर्षपको मद्गुलिः शम्बुकस्तथा ।
अग्निकीटश्चसङ्कीर्णा द्वादश प्राणनाशनाः ॥

तुङ्गनासादयो द्वादश कीटाः सङ्कीर्णास्ते च प्राणनाशनाः सान्निपातिकत्वात् । [त्रीन् कीटान् दर्वीकरमण्डलि राजिलसम्बन्धेन वाय्वादिप्रकृतीन् क्रमान्निर्दिश्य सर्वदोषप्रकृतिकानाह तुङ्गनास इत्यादि । सर्वदोषप्रकृतिकानां मध्ये वाहकसर्षपकशम्बुकान् वर्जयित्वा नवमुखसन्दंशविषाः ॥]

दष्टस्यकीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोद्धणः ॥
आग्नेयैरल्पसंस्रावो दाहरागविसर्पवान् ।
पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्जूरसदृशोथवा ॥
कफादिकैर्मन्दरुजः प वोदुम्बरसन्निभः ।
स्रावाढ्यःसर्वलिङ्गस्तुदंशःस्यात्सान्निपातिकैः॥

दष्टस्यकीटैरित्यादिना चतुर्णां कीटानां क्रमेण दंशलक्षणम् । व्याख्यासमम् । [वायव्यसंज्ञैः कीटैर्दष्टस्य नरस्य दंशो दंशव्रणस्तोदरुजाढ्यःस्यात् । आग्नेयसंज्ञैः कीटैर्दष्टस्य दंशोल्पस्रावयुक्तो दाहादिमान् पक्वपीलुफलसमवर्णः खर्जूरफलसमवर्णो वा स्यात् । कफादिकैः सौम्यसंज्ञैः कीटैर्दष्टस्य दंशव्रणः मन्दरुजोल्पवेदनाः पक्वजन्तुफलतुल्यः स्रावबहुलश्च स्यात् । सान्निपातिकैः कीटैर्दष्टस्य तु दंशव्रणो वायव्यादिसर्वलक्षणयुक्तः स्यात् ॥]

वेगाश्चसर्पवच्छोफो वार्द्धिष्णुर्विस्नरक्तता ।
शिरोक्षिगौरवं मूर्च्छा भ्रमः श्वासोतिवेदना ॥

कीटेषु विषवेगाः सर्पवद्विज्ञेया वातादि विशेषेण । अत्र तु शोफो वार्द्धिष्णुर्विस्नरक्तता दिकं च । [विस्नमा मगन्धि । मूर्च्छा मोहः । अतिवेदना रुजाधिक्यम् ॥]

सर्वेषां कर्णिका शोफो ज्वरः कण्डूररोचकः ॥

सर्वेषां कीटानां कर्णिकादिसामान्यं लिङ्गम । कर्णिकाकारा पिटकोक्ता क्षुद्ररोगे । [कीटदष्टानां सामान्यलक्षणमाह शोफो वार्द्धिष्णुरित्यादि । कर्णिकाकारः किञ्चिदुत्सन्नोदंशव्रणः कर्णिका शोफः । तद्विधो मांसांकुरो वा ॥]

वातिकः पक्षवातेन स्पर्शाद्दशति पैत्तिकः ।
मुखेन श्लैष्मिकः कीटः सर्वथा सान्निपातिकः ॥

वातिक इत्यादिना चतुर्णां कीटानां दंशनोपायाः । सर्वथेति पक्षवातेन स्पर्शान्मुखेन च ॥

दष्टस्य कणभैः शोफो विसर्पोवमथुर्ज्वरः ।
दंशश्च कर्णिकाकारः श्यावरक्तो विशीर्यते ॥

दष्टस्य कणभैरित्यादिना कीटेभ्यः प्रधानविवरणम् । श्यावरक्तो विशीर्यत इत्येवमन्तं कणभे । [सर्व एव कणभाश्चतुष्पदकीटाः साध्या इति प्रबन्धसंग्रहे ॥

त्रिकण्टकैस्तु दष्टस्य नानावर्णोथवा सितः ।
दंशोभवेच्छ्वयथुमान् मोहो भेदश्च वर्चसः ॥
कुकलासेर्द्धचन्द्राभःस्राववान् भृशलोहितः ।
दंशो रक्तैश्चितः स्फोटैः सशूलैर्दम्भवोद्भवः ॥

त्रिकण्टकैरिति । वर्चोभेदान्तं त्रिकण्टके । भृशलोहितान्तं कुकलासदंशे । दम्भवोद्भवो दंशो रक्तैः सशूलैः स्फोटैश्चितो भवति ॥

एकदंष्ट्रार्पितः पीतः कण्डूमान् दार्दुरः सरुक् ।
दंशो दष्टः सतृण्निद्रो मूर्च्छावान् हरितं वमेत् ॥

एकदंष्ट्रार्पित इत्यादि हरितं वमेदित्यन्तं दार्दुरे दंशे । दर्दुरो मण्डूकः ॥

मात्स्योदंशः सरुग्दाहःप्रागेवोक्तो जलौकसाम् ।
विश्वम्भरकृतो दंशः शोफकण्डूरुजान्वितः ।
कफोद्गममतीसारं कुरुते कोठजन्मच ॥

मात्स्यो दंशः सरुग्दाहो रुग्दाहसहितो भवति । जलौकसां तु दंशः प्राक्सूत्रस्थानएवोक्तः । कोठजन्मान्तं विश्वम्भरकृते दंशे ॥

पीतः शतपदीदंशः स्वेदरुग्रागशोफवान् ।
अतसीपुष्पवर्णो वा पिटकावन् भ्रमप्रदः ॥

शतपद्याः कर्णजळूकिकाया दंशः पीतः स्वेदादिमांश्च । अथवा अतसीपुष्पवर्णः पिटकायुक्तो भ्रमप्रदश्च ॥

गृहगोळिकया स्वेदतोदश्वयथुदाहवान् ।
क्वेदीचदंशो दष्टस्य हृत्पीडाग्रन्थिसम्भवः ॥

ग्रन्थिसम्भवान्तं गृहगोळिकाया घरोळिकाया दंशे ॥

कण्डूमान् मशकैरीषच्छ्वयथुर्मन्दवेदनः ।
असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतम् ॥

मन्दवेदनान्तं मशकदंशे । असाध्यमशकक्षतमसाध्यकीटलक्षणैर्ज्ञेयम् ॥

प्रायेण मक्षिका नेत्रे दशन्ति श्वयथूल्बणः ।
तद्दंशो दाहकण्डूमांस्तासां तु स्थालिकां त्यजेत् ।
तद्दष्टे पिटका श्यावा स्राविणी भूर्युपद्रवा ।

मक्षिकाः प्रायेण नेत्रे दशन्ति । तद्दंशो मक्षिका दंशः श्वयथूल्बणः श्वयथु बहुलो दाहादिमांश्च । तासां मक्षिकाणां मध्ये या स्थालिका नाम मक्षिका तां तु त्यजेदसाध्यत्वात् । तद्दष्ट इति स्थालिकादष्टे भूर्युपद्रवान्तलक्षणा पिटका स्यात् ॥

रुग्वान् पिपीलिकादंशो वह्निनेव च दह्यते ॥

दह्यत इत्येतदन्तं पिपीलिकादंशे ॥

जलबिन्दुनिभैः स्फोटैर्दाहकण्डूरुजान्वितैः ।
यत् गात्रमाचितं सोष्म तद्विद्यादवमूत्रितम् ॥

जलबिन्दुप्रख्यैर्दाहाद्यन्वितैःस्फोटैर्यद्गात्रमाचितं व्याप्तमूष्मसहितं भवति तद्विषप्राणिना अवमूत्रितमिति विद्यात् ॥

वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत् ।
ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥
दंशः सद्योतिरुक् श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ॥

वृश्चिकस्येत्यादि । सुबोधम् । [वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमाशुकारि आदौ दंशसमय एव अग्निरिव दहति । क्षिप्रमाश्वेव ऊर्ध्वं दंशव्रणादूर्ध्वदेहमारोहति पश्चात्तदनन्तरमेव दंशव्रणमाश्रित्य तिष्ठति । ततो दंश आश्वेवाधिकवेदनायुक्तः श्याववर्णस्तोदयुक्तः स्फुटनप्रतीतियुक्तश्च भवति ॥]

[तेषामुत्पत्तिभेदजनितं विषभेदं दर्शयति ॥]

तेगवादिशकृत् कोथाद्दिग्धदष्टादिकोथतः ।
सर्पकोथाच्च सम्भूता मन्दमध्यमहाविषाः ॥

ते वृश्चिकास्त्रिभिः कोथैर्जायन्ते । ते च गवादिशकृत्कोथजा मन्दविषाः दिग्धदष्टादिकोथजा मध्यविषाः सर्पकोथजा महाविषाः । कोथः क्लेदः ॥

[एषां विशेषपरिज्ञानार्थं लक्षणमाह ॥]

मन्दाःपीताःसिताः श्यावा रूक्षाः कर्बुरमेचकाः
रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पाण्डुरोदराः ॥

पाण्डुरोदरान्तं मन्दविषवृश्चिके लक्षणम् । [मन्दामन्दविषा गवादिशकृत्कोथजा वृश्चिकाः पीतादिवर्णाः कर्बुरा नानावर्णाः मेचकाः कृष्णवर्णाः रोमशा रोमबहुलाः बहुपर्वाणो बहुसन्ध्युपेतपुच्छाः लोहिता रक्ताः उदरे पाण्डरवर्णाः ॥]

धूम्रोदरास्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलारुणाः ।

अरुणान्तं मध्यविषे । [मध्यामध्यविषा दिग्धदष्टादिकोथजा वृश्चिकाः । तुर्विशेषे । धूम्रोदरा धूम्रवर्णमुदरं येषां ते तथोक्ताः । त्रिपर्वाणः पुच्छे त्रीणि पर्वाणि सन्धयो येषां ते । कपिलारुणाः कपिलवर्णा अरुणवर्णाश्च ॥]

पिशङ्गाः शबलाश्चित्राः शोणिताभा महाविषाः ।

पिशङ्गादिकं महाविषे । [महाविषाः सर्पशवकोथजा वृश्चिकाः पिशङ्गास्ताम्रवर्णाः शबला नानावर्णाः चित्रा विचित्रवर्णाः शोणिताभा रक्तवर्णाः ॥

अग्न्याभा द्व्येकपर्वाणो रक्तासितसितोदराः ॥

सितादरान्तमग्न्याभेषु । द्वे वा एकं वा पर्व येषां ते तथोक्ताः । (अग्न्याभा अग्निसदृशवर्णाः रक्तासितसितोदरा रक्ताद्यन्यतमवर्णोदराः । पिशङ्गादि सितोदरान्तं महाविषवृश्चिकलक्षणमिति केचित् ॥)

तैर्दष्टः शूनरसनः स्तब्धगात्रो रुजार्दितः ।
खैर्वमन् शोणितं कृष्णमिन्द्रियार्थानसंविदन् ॥
स्विद्यन् मूर्च्छन् विशुष्कास्योविह्वलोवेदनातुरः
विशीर्यमाणमांसश्च प्रायशो विजहात्यसून् ॥

तैरग्न्याभैर्दष्टः शूनरसनादिकः सन् प्रायोऽसून् विजहाति । (शूनरसन उच्छूनजिह्वः । स्तब्धगात्रो निश्चलाङ्गः । ज्वरार्दितस्तीव्रज्वरयुक्तः । खैरोमकूपैः कृष्णवर्णं रक्तमुद्वमन् । इन्द्रियार्थानसंविदन् श्रोत्रादीन्द्रियाणां शब्दादिविषयानविजानन् । स्विद्यन् स्वेदयुक्तः । मूर्च्छन् मोहं गच्छन् । विशुष्कास्य अनार्द्रवदनः । वेदनातुरो वेदनया पीडितः । विशीर्यमाणमांसः दंशत्रणाद्विशीर्यमाणानि मांसानि यस्य । प्रायशः प्रायेणासून् प्राणान् विजहाति त्यजति ॥)

उच्चिटिङ्गस्तु वक्त्रेण दशत्यभ्यधिकव्यथः ॥

उच्चिटिङ्गाख्यो वृश्चिकस्तु वक्त्रेण दशत्यधिकव्यथश्च भवति । (वृश्चिकस्तनुदीर्घोच्च उच्चिटिङ्गः स्मृतो बुधैरिति मञ्जरी ॥)

साध्यतो वृश्चिकात् स्तम्भं शेफसो हृष्टरोमताम् ।
करोति सेकमङ्गानां दंशः शीताम्बुनेव च ॥
उष्ट्रवर्णतया प्रोक्तः स एव ह्युष्ट्रधूमकः ।
रात्रिको रात्रिचाराच्च—

साध्यतः साध्यसंज्ञाद् वृश्चिकात् शेफस्तम्भादिकं भवति । दंशश्चाङ्गानां शीताम्बुना सेकं करोतीव । स एव साध्यसंज्ञो वृश्चिक उष्ट्रवद्धूमवर्णत्वादुष्ट्रधूम इत्युक्तः । रात्रिचरणाच्च रात्रिकः ॥

—पृथक् तु कणभादिषु ।
विकारसाधनाभेदात् भेदाः सन्तोपि नोदिताः

कणभादिष्वशेषेषु पृथक् प्रत्येकं तु भेदाः सन्तोपि न कीर्तिताः । कुत इत्याह । विकाराणां व्याधीनां साधनस्य चिकित्सितस्य चाभेदात् ॥

वातपित्तोत्तराःकीटाः श्लैष्मिकाःकणभोन्दुराः
प्रायो वातोल्बणविषा वृश्चिकाः सोष्ट्रधूमकाः ॥

सर्वे कीटाः प्रायेण वातपित्ताधिकाः । कणभोन्दुरास्तु प्रायः श्लैष्मिकाः । वृश्चिका उष्ट्रधूमकाश्च प्रायो वातोल्बणविषाः ॥

यत्र यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।
तत्र तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥

यत्र यस्य दोषस्य लिङ्गानामाधिक्यं प्रतर्कयेत् कल्पयेत् तत्र तस्यैव विपरीतगुणैरौषधैर्द्रव्यादिभिः क्रियां चिकित्सां कुर्यात् ॥

(वातिकादिकीटविषस्य लक्षणमाह ।)

हृत्पीडोर्ध्वानिलः स्तम्भः सिरायामोस्थिपर्व-
(रुक् ।
घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावता वातिके विषे ॥

हृत्पीडादिकं वातिके कीटविषे भवति । (वाताधिके कीटविषे हृत्पीडादयः स्युः । हृत्पीडा हृदि वेदनाविशेषः । ऊर्ध्वानिल ऊर्ध्वश्वासः । स्तम्भः स्तब्धताङ्गानाम् । सिरायामः सिराकर्षणम् । अस्थिषु पर्वसु च रुक् पीडाविशेषः । घूर्णनं भ्रमणम् । उद्वेष्टनं ग्रथनमिवाङ्गस्य । गात्रश्यावता शरीरे श्याववर्णत्वम् ॥)

संज्ञानाशोष्णनिश्वासौ हृद्दाहः कटुकास्यता
मांसावदरणं शोफो रक्तपित्तं च पैत्तिके ॥

संज्ञानाशादिकं पैत्तिके कीटविषे । (पित्ताधिके कीटविषे संज्ञानाशादयः स्युः । संज्ञानाशो बुद्धिभ्रंशः । उष्णः श्वास उष्णनिश्वासः । हृदि दाहो हृद्दाहः । कटुकास्यता कटुकवक्त्रत्वम् । मांसस्यावदरणं व्रणमुखात् खण्डशः पतनम् । रक्तपित्तं तत्संज्ञो रोगविशेषः ॥)

छर्द्यरोचकहृल्लासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः ।
सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ॥

छर्द्यादिकं श्लेष्माधिके । (श्लेष्माधिकं कीटविषं शैत्यादिसहितैश्छर्द्यादिभिर्जानीयात् । शैत्यं शरीरे ॥)

(वातिकादीनां चिकित्सां क्रमेणाह ॥)

पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।
स्वेदो नाडीपुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः ॥

पिण्याकेनेत्यादिना हितान्तेन वातिके विषे चिकित्सा । (वातिके वायव्ये विषे पिण्याकेन दंशव्रणे लेपस्तैलेनाभ्यङ्गः । तैलकथनेन घृतादिनिषेधः सूचितः । नाडीपुलाकाद्यैः स्वेदः नाडीस्वेदः पुलाकादिकृतः स्वेदश्च । पुलाकः पुलाकाख्यो धान्यविशेषः । पलालं वा । आ-

दिशब्देन कृसरोत्कारिकापायसपिण्डादयो गृह्यन्ते । बृंहणो विधिः बृंहणलङ्घनभेदेन द्विविधेषूपक्रमेषु बृंहणोपक्रमश्च हितः ।) (तिलानां स्नेहार्थं पीडितानां किट्टं पिण्ड्याक इति जज्झटः ।)

पैत्तिकं स्तम्भयेत् सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतळैः ।

शीतळैरित्यन्तेन पैत्तिके । (पैत्तिकं विषं शीतळैः स्पर्शवीर्ययोः शीतैः सेकैः प्रलेपैश्च स्तम्भयेत् शमयेत् ।।)

लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ।

लेखनादिभिः श्लैष्मिकं जयेत । (श्लेष्माधिकं विषं लेखनादिभिर्जयेत् । लेखनं दंशव्रणस्य । छेदो दंशव्रणच्छेदः ।।)

कीटानां त्रिप्रकाराणां त्रैविध्येन क्रियाहिता ।

त्रिप्रकाराणां वातादिभेदेन त्रिविधानां कीटानां त्रैविध्येन वातादिचिकित्साप्रकारेण क्रिया चिकित्सा हिता ।।

स्वेदालेपनसेकांस्तु कोष्णान प्रायोवचारयेत् ।
अन्यत्र मूर्छितादंशपाकतः कोथतोपि वा ।।

मूर्छायादंशपाकादंशकोथाच्चान्यत्र सर्वकीटेषु प्रायः कोष्णान् स्वेदादीनवचारयेत् । (प्रायो ग्रहणेन कुत्रचिच्छीतमपि योज्यमिति भावः ।।)

नृकेशाः सर्षपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनम् ।
विषदंशस्य सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत् ।।

नृकेशादिना काश्यपोक्तं दंशधूपनम् । पीता इति सर्षपविशेषणम् । जीर्ण इति गुडस्य ।।

विषघ्नं च विधिं सर्वं कुर्यात् संशोधनानि च ।

विषघ्नं च सर्वं विधिं संशोधनानि च कुर्यात् । (सर्वेषु कीटविषेषु विषहरं सर्वं विधिं चिकित्सितं वमनविरेचनादीनिसंशोधनानि च कुर्यात् ।।)

साधयेत सर्पवद्दष्टान विषोग्रैः कीटवृश्चिकैः ।

विषोग्रैरुग्रविषैः कीटैर्वृश्चिकैश्च दष्टान् सर्पवत् सर्पदष्टवत् साधयेत् चिकित्सेत् । [अनेन सर्वत्र विषाधिक्ये सर्पस्य विषोद्गुणतया तद्वत् प्रतिकर्तव्यमित्यूह्यम् ।।]

तण्डुलीयकतुल्यांशां त्रिवृतां सर्पिषा पिबन् ।
याति कीटविषैः कम्पं न कैलास इवानिलैः ।।

तण्डुलीयकसमां त्रिवृतां सर्पिषा घृतेन पिबन् पुरुषः कीटविषैस्तथाकम्पं न याति यथा कैलासोनिलैः ।।

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ।
मुक्तालेपोवरः शोफतोददाहज्वरप्रणुत् ।।

क्षीरिवृक्ष इत्यादि शुबोधम । शुद्ध इति वान्तविरिक्ते । मुक्तालेपः शोफादिप्रणुद्वरः श्रेष्ठश्च । [मुक्तालेपोतिशयेन कटिदष्टानां शोफादिघ्नः ।।]

वचा हिंगुविळङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ।
पाठाप्रतिविषाव्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।।
दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ।

वचादिभिः काश्यपविनिर्मितं दशाङ्गनामानमगदं पीत्वा सर्वं कीटविषं जयेत् । [वचादिकं काश्यपमुनिना विनिर्मितं दशद्रव्यक-

तत्वादशाङ्गसंज्ञमेतमगदमौषधयोगमनुकद्रवत्वा-ज्जलेनालोड्य पीत्वा सर्वं कीटविषं जयेत् ॥]

ऐकध्यं कीटविषजिन्महास्नेहं पयो मधु ।

चत्वारः स्नेहाः क्षीरं मधु चेत्यैकध्यं पीतं कीटविषं जयेत् ॥

शिखिकुक्कुटजैः पिञ्छैः सतैललवणोत्तमैः ।
धूपो हन्ति कृतः शीघ्रं कीटवृश्चिकजं विषम् ॥

शिखिपिञ्छादिभिर्धूपः कीटवृश्चिकजं विषं शीघ्रं हन्ति ॥

विषे कणभजे कुर्यादुन्दुरोक्तमुपक्रमम् ।
शिरीषबीजं मण्डूके लेपः स्नुक्क्षीरकाल्कितम् ॥
मधुलिकटुकं श्वेतपिण्डामूलं च मत्स्यजे ।

कणभविषे उन्दुरोक्तमुपक्रमं चिकित्सां कुर्यात् । [सर्वे एव कणभाश्चतुष्पदकीटाः साध्याश्चेति सुश्रुतटीका ।] उन्दुरुर्मूषिकः । स्नुक्क्षीरेण सुधाक्षीरेण कल्कितं शिरीषबीजं मण्डूकविषे लेपः । मण्डूको दर्दुरः । मध्वादिना लेपो मत्स्यविषे । श्वेतपिण्डामूलं मदनमूलम् । श्वेतभिण्डा इति च पाठः । भिण्डा भिण्डीतको भिण्डी भिण्डकः क्षेत्रसम्भवः । चतुष्पदः सुशाकश्च करपर्णोस्रपत्रकः ॥ वृत्तबीजश्चतुष्पुण्ड्रो भिण्ड इत्यभिधीयते । ग्राहिण्युष्णा रुचिकरी साम्ला भिण्डा प्रकीर्तिता इति राजनिघण्टौ । मूलानि श्वेतभण्डीनामिति चरकपाठः ।] भिण्डा वेण्ट इति भाषा ॥

वचां वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमञ्जरीम् ।
द्वे बले नाकुलीं कुष्ठं शिरीषं रजनीद्वयम् ॥
गुहामतिगुहां श्वेतामजगन्धां शिलाजतु ।
कत्तृणं कटभीक्षारं गृहधूमं मनश्शिलाम् ॥
रोहीतकं च पित्तेन कल्कयेत् स वरोऽगदः ।
विश्वम्भरादिष्वालेपनावनाञ्जनपानतः ॥

वचादिकं केनचित् पित्तेन कल्कयेत् सोऽगदो विश्वम्भरादिष्वालेपनादितो वरः श्रेष्ठः । गुहा पृश्निपर्णी । अतिगुहा सालपर्णी । श्वेता कटभी । कत्तृणं भूस्तृणम् । रोहीतकं डाडिमपुष्पकाख्यम् । [नाकुली सर्पसुगन्धा । अजगन्धा पशुगन्धा शुक्ला । पित्तेन पिष्ट्वा आदिलोपाद् गोपित्तेनेत्यर्थः । इति जज्जटः ॥]

स्वर्जिकाजशकृत्क्षारः सुरसः साक्षिपीडकः ।
मदिरामण्डसंयुक्तो हितः शतपदीविषे ॥

स्वर्जिकादिभिरगदः शतपद्याः कर्णजलूकिकाया विषे हितः । अक्षिपीडकः शङ्खिनी ॥

कपित्थमक्षिपीडोर्कबीजं त्रिकटुकान्वितम् ।
करञ्जो द्वे हरिद्रे च गृहगोळीविषापहः ॥

कपित्थादिभिरगदो गृहगोळीविषापहः । कपित्थो दधित्थः । करञ्जो नक्तमालः ।

काकाण्डयुक्तः सर्वेषां विषाणां तण्डुलीयकः ।
प्रशस्तो बर्हिणाण्डेन तद्वद्वायसपीलुकः ॥

काकस्याण्डेन युक्तस्तण्डुलीयकः सर्वविषाणां प्रशस्तोऽगदः । तद्वच्च मयूराण्डेन वायसपीलुकः काकपीलुकफलानि । काकपीलुको गुञ्जा ॥

तगरं नागरं नागकेसरं मरिचानि च ।
प्रयुक्तं पानलेपाभ्यां मक्षिकाविषनाशनम् ॥

तगरादिकं पानलेपाभ्यां पाने लेपने च प्रयुक्तं मक्षिकाविषनाशनं भवति ॥

सितासिते च लवणे मरिचं च सनागरम् ।
फणिज्जकरसोपेतं वरटीनां विषापहम् ॥

सितासितलवणादिकं वरटीनां पिपीलिकानां विषापहम् । सितलवणं शुक्लवणम् । असितलवणं कृष्णलवणम् । फणिज्जको मरुवकः तस्य रसः ॥

[वृश्चिकस्य विषाधिक्यात्तच्चिकित्सां पृथगाह ।]

सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ।
विदारिगन्धासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥
लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।
सिञ्चेत्कोष्णारनाळेन सक्षीरलवणेन वा ।
उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोजाज्याःससैन्धवः ॥

सद्य इत्यादि । चक्रादेव गृहीतं तैलमामं चक्रतैलं तेनाथवा विदारिगन्धया सालपर्ण्या सिद्धेनेषदुष्णेनेतरेण तिलतैलेन वृश्चिकजं दंशं सद्यः सेचयेत् । अथवा स लवणोत्तमेन घृतेन । लवणोत्तमं सैन्धवम् । अथवा कोष्णेन क्षीरलवणयुक्तेनारनाळेन सिञ्चेत् । उपनाहो दंशे बन्धः । अजाजिरजमोजः । [सक्षारलवणेन वा इति च पाठः ॥]

आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ।
रजनीसैन्धवव्योषशिरीषफलपुष्पजैः ॥

आदंशमिति यत्र दंशस्तत्र स्वेदः । प्रच्छानं कृत्वा रजन्यादिचूर्णैः प्रतिसारणं दंशे । [स्वेदितमनन्तरोक्तेनाजाजीकल्केन कृतोपनाहस्वेदमादंशं दंशव्रणावधि परित इत्यर्थः । प्रच्छानं कृत्वा रजन्यादिचूर्णैः प्रतिसारयेदवकिरेत् । शिरीषस्य फलं पुष्पं च ॥]

मातुलुङ्गाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजम् ।
लेपःसुखोष्णश्चहितः पिण्याको गोमयोपि वा ॥

मातुलुङ्गाम्लेन गोमूत्रेण पिष्टं सुरसाग्रजं लेपे । सुखोष्णः पिण्याकोपि वा गोमयः । [मातुलुङ्गप्रक्षेपणादम्लीभूतेन गोमूत्रेण पिष्टं सुरसाग्रजं प्रलेपविषये हितम् । सुरसाग्रजं सुरसपुष्पम् । सुखोष्ण ईषदुष्णः पिण्याको गोमयो वा लेपनाय हितः । पिण्याकपेषणस्यानुक्तद्रवत्वात् पूर्वोक्तं गोमूत्रमेव ग्राह्यम् ॥]

पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम् ।
गुडोदकं वा सुहिमं चातुर्जातकवासितम् ॥

माक्षिकयुक्तं घृतं पाने अथवा भूरिशर्करं क्षीरम् । सुबोधम् ॥

पलाशबीजं शूलघ्नो लेपोर्कक्षीरभावितम् ॥

अर्कक्षीरभावितं पलाशबीजं वृश्चिकेषु शूलघ्नो लेपः ॥

पारावतशकृत्पथ्या तगरं विश्वभेषजम् ।
बीजपूररसोन्मिश्रं वरोयं वृश्चिकागदः ॥
मनोह्वा सैन्धवं हिङ्गु मालतीपल्लवानि च ।
गोशकृद्रसपिष्टेयं गुळिका वृश्चिकार्दिते ॥
लशुनो मरिचं हिङ्गु सुरसं विश्वभेषजम् ।
अर्कक्षीरेण गुळिका वृश्चिकार्दितशङ्करी ॥

पारावतपुरीषादिकोऽगदः सुबोधः । तथैव च मनोह्वादिगुळिका । लशुनादिका च ।

वृश्चिकेनार्दितः पीडितो वृश्चिकार्दितः । शङ्करी सुखकरी ॥

सशैललोष्ट्रदंष्ट्रा च हन्ति वृश्चिकजं विषम् ॥

उष्ट्रस्य दंष्ट्रा च शैवलेन युक्ता वृश्चिकविषं हन्ति । [शैवलोपेता उष्ट्रस्य दंष्ट्रा च लेपाद् वृश्चिकविषं नाशयति ॥]

हिङ्गुना हरितालेन मातुलुङ्गरसेन च ।
लेपाञ्जनाभ्यां गुळिका परमं वृश्चिकापहा ॥

हिङ्गुहरितालाभ्यां पिष्टाभ्यां मातुळङ्गरसेन कृता गुळिका परमं वृश्चिकापहा लेपेऽञ्जने च प्रयुक्ता ॥

करञ्जार्जुनशेलूनां कटभ्याः कुटजस्य च ।
शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ॥

करञ्जादीनां पुष्पाणि मस्तुना पिष्टानि वृश्चिकदंशे लेपनम् ॥

पिप्पलीं मरिचं यष्टिं श्वेतां सुरसमञ्जरीम् ॥
सहदेवामपामार्गं तण्डुलीयं च कल्कयेत् ।
कुतळक्षारतोयेन लेपोऽलिविषनाशनः ॥

पिप्पल्यादीनि कुतळक्षारोदकेन कल्कितानि लेपोऽलिविषे । अलिर्वृश्चिकः ॥

यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ।
तस्य पथ्यानिशाकृष्णा मञ्जिष्ठातिविषोषणम् ।
सालाबुवृन्तं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥

यः कीटदष्टो मोहादियुक्तस्तस्य पथ्यादिकं मरिचान्तमलाबुवृन्तसहितं वार्ताकरसपिष्टं दंशलेपनम् । [वृश्चिकदष्टो यो नरो मुह्यति मोहं गच्छति प्रश्वसिति तमकश्वासयुक्तश्च भवति उग्रवेदनस्तीव्रवेदनायुक्तः प्रलपति असम्बद्धानि भाषते तस्य वार्ताकरसपिष्टमलाबुवृन्तसहितं पथ्यादिकं प्रलेपनं हितम् । वार्ताकरसो वार्ताकफलरसः । वार्ताकस्तक्कारी । अलाबुवृन्तमलाबूपत्रवृन्तम् ॥]

आदंशे यस्य कण्डूः स्यात् कोथः कोठं च दारुणम् ।
तस्य लेपस्त्रिकटुकं यवक्षारोऽक्षिपीडकः ॥
पारावतशकृत्कान्तास्वर्जिकाग्निहरेणवः ।
रसेन मातुळुङ्गस्य क्षीरेणार्कस्य वा द्रुताः ॥

दंश एवादंशस्तत्र यस्य कण्ड्वादिकं स्यात् तस्य लेपस्त्रिकटुकादयो मातुलुङ्गरसेनार्कक्षीरेण वा द्रुताः ॥

हृदयं पीड्यते यस्य मूर्च्छा चिमिचिमायनम् ।
दन्तौष्ठदंशो रोम्णां च हर्षस्तस्य निवर्तते ॥
वेगो विषस्य पश्चाद्धा नैव वा क्रियया विना ॥

यस्य वृश्चिकार्दितस्य हृदयपीडादिरोमहर्षान्तं भवति तस्य विषवेगः पश्चाद्धा विनिवर्तते क्रियया चिकित्सया विना नैव वा निवर्तते ॥

तत्र कुर्वीत दंशस्य लेपनं मस्तु कल्कितैः ।
श्वेतपाटल्यतिविषाहरिद्राहरिणीनतैः ।
बिल्वमूलयवक्षारसूक्ष्ममागधिकायुतैः ॥

तत्र हृदयपीडादौ श्वेतपाटल्यादिभिर्बिल्वमूलादियुक्तैर्मस्तुकल्कितैर्दंशस्य प्रलेपनं कुर्वीत । हरिणी पीतयूथिका ॥

उत्कृत्यत इवादंशः शूनः क्लिन्नोहतच्छविः ।
जम्बूफलनिभं रक्तं कूजन् वमति वेष्टते ॥
इन्द्रियार्थं न जानाति प्रस्विद्यति च यो मुहुः ।
स्वर्जिकाकुष्ठतगरनाकुलीपीलुपिप्पलीः ॥
बृहतीं चाच्छसुरया तस्य पिष्ट्वा विलेपनम् ।

उत्कृत्यत इव छिद्यत इवादंशो दंश इत्येवमादिकं यत्र तत्र स्वर्जिकादिनाच्छसुरया पिष्टेन लेपनम् ॥

सर्वत्र चोग्रालिविषे पाययेन्मधु[१]सर्पिषी ।
विध्येत् सिरां विदध्याच्च वमनाञ्जननावनम् ॥
उष्णस्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ।

सर्वत्र चोग्राणामलीनां विषे मधुसर्पिषी पाययेत् । सर्वत्रेति सर्वविकारेषु । अनिलापहान्तमुग्रालिविषे । सुबोधम् । [उग्रालिविषे सर्पकोथजनितोग्रविषवृश्चिकदष्टे सर्वत्र शूनरसनत्वादिविषविकारेषु । अथवा उग्रे दारुणे वृश्चिकविषे सर्वत्र वा दधिसर्पिषी दधि च सर्पिश्च दधिसर्पिषी ते पाययेत् भिषगिति शेषः । सिरां ललाटादिस्थां यथासन्नं विध्येत् । वमनादिकं वातहरमुष्णादिगुणं भोजनं च विदध्यात् । अत्र वातघ्नत्वेपि लवणस्य तीक्ष्णोष्णत्वान्निषेधः ॥]

नागरं गृहकपोतपुरीषं
बीजपूरकरसो हरितालम् ।
सैन्धवं च विनिहन्त्यगदोयं
लेपतोलिकुलजं विषमाशु ॥

नागरादिकोऽगदो लेपनादालिकुलजं वृश्चिकसमूहजं विषमाशु विनिहन्ति । गृहकपोतस्य पारावतस्य पुरीषम् । [बीजपूररसपिष्टो नागरादिकोयमगदः प्रलेपनात् सर्ववृश्चिकोद्भूतं विषं सद्य एव हन्ति ॥]

[वृश्चिकविषस्य परमौषधमाह ॥]

अन्ते वृश्चिकदष्टानां समुदीर्णे भृशं विषे ।
विषेणालेपयेद्दंशं स्थावरेण यथोचितम् ॥

अन्ते इति अनन्तरोक्तायां क्रियायामसिद्धायां वृश्चिकजे विषे भृशं समुदीर्णे स्थावरेण विषेण यथोचितं कृत्वा दंशमालेपयेत् । [अत्रान्तशब्दकथनेन प्राणसन्देहकारिणो विषस्य प्रयोगः नान्योपायिन्येव गदे कार्य इति च द्योत्यते । विषेण स्थावरेण वत्सनाभादिना दंशव्रणं प्रलेपयेत् ॥]

क्रियेयमुच्चिटिङ्गेपि प्रतिलोमं च पांसुभिः ।
उद्वर्तनं सुखाम्लोष्णैस्तथा प्रच्छादनं घनैः ॥

इयं च वृश्चिकोक्ता क्रिया उच्चिटिङ्गेपि योज्या । काञ्चिकादिना सुखाम्लैः सुखोष्णैश्च पांसुभिः प्रतिलोममुद्वर्तनं तथा घनैः पांसुभिः प्रच्छादनं च हितम् ॥

कुटजस्य फलं कुष्ठं मालती फलिनी नतम् ।
तिक्तेक्ष्वाकुश्च पिष्टानि पानप्रधमनादिभिः ॥
वृश्चिकोन्दुरुलूतानां सर्पाणां च विषापहम् ।
समानममृतेनेदं गरशेषं च नाशयेत् ॥

कुटजफलादिकं तिक्तेक्ष्वाकन्तमौषधं पानादिभिर्वृश्चिकादिविषापहममृतसमम् । गरशेषं च नाशयेत् ॥

१ पाययेद्दधिसर्पिषी इति च पाठः ।

अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं
त्रिर्भावितं पिप्पलिचूर्णमिश्रम् ।
एषोऽगदो हन्ति विषाणि कीट-
भुजङ्गलूतोन्दुरुवृश्चिकानाम् ॥

॥ इत्युत्तरे त्रिचत्वारिंशोध्यायः ॥

पिप्पलीचूर्णेन मिश्रं शिरीषबीजं त्रीन् वारानर्कदुग्धेन भावितमगदः कीटादीनां विषाणि हन्ति । [अर्कक्षीरेण त्रिवारं भावितं पेषणशोषणादिसंस्कारविशेषेण सम्पादितवीर्यं शिरीषबीजं पिप्पलीचूर्णेन मिश्रीकृत्य गुळिकां कुर्यात् । एषोऽगदः कीटादीनां विषं हन्ति ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

लूताप्रतिषेधम् ॥

जङ्गमविषप्रसङ्गेन लूतानां चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातोलूता प्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः इति यः ॥

विश्वामित्राय रुष्टस्य वसिष्ठस्य ललाटजाः ।
स्वेदलेशाः स्मृता लूता लूने ये पतिता स्तृणे ॥

तत्र प्रथमं लूतानां सम्भव उच्यते तत्र च पक्षत्रयम् । केचिदाचार्या आहुः कस्मिंश्चिदितिहासे । विश्वामित्राय क्रुद्धस्य वसिष्ठस्य ये ललाटजाः स्वेदलेशास्ते निकटवर्तिनि लूने छिन्ने तृणे पतितास्ते लूताः स्मृता इति ॥

खाण्डवे दह्यमानानामसुराणां शरीरतः ।
ये स्फुलिङ्गा विनिश्चेरुस्ते लूता इति केचन ॥

अन्ये पुनराहुः । खाण्डवदहने दह्यमानानामसुराणां शरीराद्ये अग्निस्फुलिङ्गा विनिश्चेरुस्ते सम्प्रति लूता वर्तन्त इति ॥

अन्ये वदन्ति भुक्तस्य दुष्टस्यान्नस्य मूर्च्छनात् ।
सम्भवन्ति विषस्फोटा ये लूताः—

अन्ये तु वदन्ति । भुक्तस्य दुष्टस्यान्नस्य मूर्छनान्मिश्रीभावात् को द्रवविषवद्ये विषस्फोटा उत्पद्यन्ते ते लूता इति ॥

कीटलक्षणम् ।
यथास्वं धारयन्तस्ते लूताः कीटाश्च संज्ञिताः ॥

ते चाविचारितपूर्वजन्मभेदा यथास्वं वायव्यादिभेदेन कीटलक्षणं धारयन्तः कीटा इत्युच्यन्ते ॥

तत्र घोरतमा लूता भिद्यन्ते ता अपि त्रिधा ।
तीक्ष्णमध्यावरत्वेन घ्नन्तिचाश्वचिकित्सिताः ।
सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥

पूर्वेभ्यश्च कीटेभ्यो घोरतमा लूताः सदृशत्वेपि । ता अपि लूतास्तीक्ष्णादिभेदेन त्रिधा भवन्ति । ताश्चाचिकित्सिता आशु घ्न-

न्ति । तीक्ष्णाः सप्ताहेन घ्नन्ति मध्या दशाहेन अवराः पक्षेणेति क्रमार्थः । [परशब्देन सप्ताहादिमर्यादादिनादूर्ध्वं न जीवतीत्यर्थः ॥]

कपिलाग्निमुखी, पीता, पद्मा, मूत्रा, सिताऽसिता आग्नेय्यः स्वेदजाः सप्त लूताः पित्तविकारदाः॥

कपिलादयः स्वेदजाः सप्त लूता आग्नेय्यो भवन्ति । ताश्च पित्तविकारदाः ॥

पाण्डुरा, रक्तपादिका, भृङ्गा, पिङ्गा, त्रिमण्डला। पूतिर्वीराऽण्डजाः सप्त सौम्याः श्लेष्मविकारदाः

अण्डजाः पाण्डुरादयः सप्त लूताः सौम्या भवन्ति । ताश्च श्लेष्मविकारदाः ॥

कुमुदाऽलविषा रक्ता श्चित्रा सन्तानि मेचका। कसनाचोद्भिदाः सप्त वायव्या वायुरोगदाः ॥

उद्भिदाः कुमुदादयः सप्त लूता वायव्या भवन्ति ताश्च वायुरोगदाः ॥

काकाण्येणपदीलाजा वैदेही जालिनी तथा। माला गुणा सुवर्णा च मिश्राःसप्तोपपादिकाः॥ व्याप्नुवन्त्याशुगात्राणिज्वलत्पावकसन्निभाः सन्निपातकृतोऽसाध्याः साध्याः कृच्छ्रेणचे- [तराः ॥

काकाण्ड्यादयः सप्त लूता मिश्राः सङ्कीर्णा भवन्ति । ताश्चोपपादिका उच्यन्ते । ज्वलदग्निवदाशु गात्राणि व्याप्नुवन्ति सन्निपातं च कुर्वन्त्यसाध्याश्च । इतराः पित्तविकारदादयः कृच्छ्रसाध्याः ॥

ता दशन्ति सिते पक्षेऽसिते सन्ध्यौ सदैव च ॥

ताश्च लूताः सितपक्षादिषु क्रमेण दशन्ति । आग्नेय्यः शुक्लपक्षे । सौम्याः कृष्णपक्षे । वायव्याः सन्ध्यावभावस्याराकयोः । मिश्राः सदैव ॥

[लूतादंशस्य लक्षणं सामान्येनाह ॥]

दंशः सामान्यतस्तासां दद्रुमण्डलसन्निभः । सितोऽसितोऽरुणःपीतःश्यावो वा मृदुरुन्नतः॥ मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जालकावृतः। विसर्पवाञ्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ॥ ज्वराशुपाकविक्लेद कोथावदरणान्वितः । क्लेदेन यत्स्पृशत्यङ्गं तत्रापि कुरुते व्रणम् ॥

कुरुते व्रणमित्येवमन्तं सामान्येन लूतादंशलक्षणम् । [तासामाग्नेय्यादिभेदेन चतुर्विधानां लूतानां सामान्येन दंशो दंशव्रणः दद्रुमण्डलसन्निभो दद्र्वाख्यकुष्ठमण्डलसदृशः तथा सिताद्यन्यतमवर्णः मृदुर्मृदुस्पर्शः उन्नतः औन्नत्ययुक्तः । दद्रुमण्डलसाम्येनैवौन्नत्ये सिद्धे पुनरप्यौन्नत्यकथनमाधिक्यसूचनार्थम् । मध्ये दंशव्रणमध्ये कृष्णः कृष्णवर्णः अथवा श्याववर्णः । पर्यन्ते दंशव्रणस्य परितः जालकावृतः जालकाकाराभिः सूक्ष्माभिः सिराभिरावृतः विसर्पाद्यन्वितश्च भवति । क्लेदेनेति क्लेदेन दंशव्रणोद्भूतेन पूयेन यदङ्गं स्पृशति तत्र तस्मिन्नङ्गेपि व्रणं कुरुते ॥]

[लूतानां विषोद्वमनसाधनान्याह ॥]

श्वासदंष्ट्राशकृन्मूत्र शुक्रलाला नखार्तवैः । अष्टाभिरुद्वमन्त्येता विषं वक्त्राद्विशेषतः ॥

एताश्च सर्वा लूताः श्वासादिभिरष्टभिः करणैर्विषमुद्वमन्ति । वक्त्रेण तु विशेषेणोद्वमन्ति ॥

श्वासेन दंशः सहसा शूयते ज्वरदाहवान् ।
दंष्ट्राकृतस्तूग्रतरो विवर्णः कठिनः स्थिरः ॥
गम्भीरशोफवांस्तोदवेदनादाहसंयुतः ।
दुर्गन्धी शकृता दाहकण्डूचिमिचिमान्वितः ॥
पच्यते चाशुपक्कश्च पाण्डुः पीलुफलोपमः ।
मूत्रेण रक्तपर्यन्तो मध्ये कृष्णो विशीर्यते ॥
आवर्तसदृशः शूनः पूतिः सर्पति दह्यते ।
शुक्रेन ग्रन्थिसंस्थानः कठिनस्तीव्रवेदनः ॥
अल्पशूलोऽल्परुक्कोठो लालया कण्डुरो मृदुः ।
नखेन चोषपिटकाकण्डूधूमायनान्वितः ।
किंशुकोदरवर्णस्तु रजसा चंचुमालवान् ॥

श्वासेनेत्यादिना करणविशेषेणाष्टानां दंशानां लक्षणं सुबोधम् । दाहान्तं श्वासेन दंशे । दाहसंयुत इत्येवमन्तं दंष्ट्राकृते । पीलुफलोपम इत्येवमन्तं शकृत्कृते । दह्यत इत्येवमन्तं मूत्रेण दंशे । तीव्रवेदन इत्येवमन्तं शुक्रेन । मृदुरित्येवमन्तं लालया । धूमायन इत्येवमन्तं नखदंशे । चञ्चुमालवानित्येवमन्तं रजसा आर्तवेन । किंशुकोदरं पलाशकुसुमाभ्यन्तरम् । चञ्चुरिव मालमुपरिभागोऽस्यास्तीति चञ्चुमालवान् ॥

[लूतानां कीटानां च दंशस्थानान्याह ।]

लूताना भेदंशन्त्यूर्ध्वमूर्ध्वं चाधश्च कीटकाः ।
तद्दूषितं च वस्त्रादि देहेपृक्तं विकारकृत् ॥

लूतेत्यादि । सुबोधम् । तद्दूषितं लूतादूषितं वस्त्रादि आदिशब्देन शयनासनादिकं गृह्यते । देहे पृक्तं सम्पृक्तं यथास्वं विकारकृत् भवति । [तद्दूषितं तया लूतया मलमूत्रशुक्रलालाप्रक्षेपेणाधिष्ठानादिना दूषितं देहे शरीरे पृक्तं विकारकृत विषविकारं करोति ॥]

दिनार्द्धे लक्ष्यते नैव दंशो लूताविषोद्भवः ॥

लूताविषोद्भवो दंशः दिनार्धे न लक्ष्यत एव । [लूतानां श्वासाद्यष्टविधविषोद्वमनसाधनसम्पर्कादुद्भूतो दंशो व्रणः दिनार्धे पञ्चदशनाडिकामात्रं न लक्ष्यते न दृश्यते । एवशब्देन न किञ्चिदपि लक्ष्यत इत्यर्थः ॥]

लूताविषस्योपेक्षया अनुदिवसं वर्धनप्रकारमाह ॥]

सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ।
अव्यक्तवर्णः प्रचलः किञ्चित् कण्डूरुजान्वितः ॥

ततः प्रथमेऽहन्यसौ दंशः सूचीव्यधवत् पीडामावहति । सुबोधम् । [अव्यक्तवर्णोऽस्पष्टवर्णविशेषः । प्रचलः प्रकर्षेण चलः स्पृष्टे तोयपूर्णदृतिवच्चलतीत्यर्थः ॥]

द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽन्तेषु पिटकैरिव चाचितः ।
व्यक्तवर्णो नतो मध्ये कण्डूमान् ग्रन्थिसन्निभः ॥

ग्रन्थिसन्निभ इत्येवमन्तं द्वितीये हनि । [द्वितीयेऽहनि दंशः अन्तेषु पर्यन्तभागेष्वभ्युन्नतः पिटकैराचित इव च पिटकाचितप्रतीतियुक्तश्च व्यक्तवर्णः स्पष्टपीतरक्ताद्यन्यतमवर्णः

मध्ये नतो निम्नः कण्डूयुक्तो ग्रन्थिसदृशश्च भवति ॥]

तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमण्डलः ।
शरावरूपस्तोदाढ्यो रोमकूपेषु सास्रवः ॥

सास्रव इत्येवमन्तं तृतीयेऽहनि । [तृतीयेऽहनि दंशो ज्वरान्वितो रोमहर्षकारी रक्तवर्णमण्डलः शरावाकारोऽधिकव्यथो रोमकूपेषु रक्तस्राववांश्च भवति ॥]

महांश्चतुर्थे श्वयथुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ॥

भ्रमप्रद इत्येवमन्तं चतुर्थेऽहनि । [चतुर्थेऽहनि दंशे तापादिकरो महान् शोफो भवति । तापः प्रादेशिकदाहः ॥]

विकारान् कुरुते तांस्तान् पञ्चमे विषकोपजान् ।
षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ॥

पञ्चमादिषु सुबोधम् । [पञ्चमेऽहनि दंशस्थितं विषं विषकोपजान् दाहकण्डूपर्वभेदहृन्मोहादिकान् वक्ष्यमाणांस्तांस्तान् विकारान् कुरुते । षष्ठेऽहनि दंशस्थितं विषं तस्मात् सर्वमर्माणि व्याप्नोति । सप्तमेऽह्न्याखिलमर्मस्थितं जीवितं नाशयति ॥]

विषमित्यतितीक्ष्णानामितरे विभजेदतः ॥

अतितीक्ष्णानां लूतानामेवैतद्विषलक्षणम् । इतरे मध्यमल्पं चातो लक्षणाद्यथातथमेव लाघवेन बुध्या विभजेत् । [अतितीक्ष्णानां पित्तात्मिकानां लूतानां विषमेवं भवति । इतरे मध्यं श्लैष्मिकमल्पं वातिकं च अतस्तीक्ष्णविषाद्विभजेत् दिनबाहुल्यानुसारेण विभज्यैवं कल्पयेत् ॥]

विषं शाम्यति सर्वासामेकविंशतिरात्रतः ॥

विषमित्यादि सुबोधम् । [सुचिकित्सितस्य विषमोचने कालस्य परमावधिं दर्शयति । विषमिति । सर्वासां लूतानां विषमेकविंशति दिनैः शाम्यति ॥]

दंशः पित्तात्मको दाह तृट् स्फोट ज्वरदाहवान् ।
सशोफः कठिनः पाण्डुः कण्डूमान् श्लैष्मिकोऽल्परुक् ।
वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदादिरुक्करः ॥

ज्वरमोहवानित्येवमन्तं पित्तात्मकलूतादंशविषलक्षम् । अल्परुगित्येवमन्तं कफात्मके । पर्वभेदादिरुक्कर इत्येवमन्तं वातात्मके ॥

सर्पज्ञानोदितैर्लिङ्गैर्दोषोद्रेकं च लक्षयेत् ॥

न केवलमेतैर्लिङ्गैर्लूताविषे विषोद्रेकं लक्षयेद्यावत् सर्पज्ञानोक्तैरपि दोषोद्रेकलक्षणैः ॥

त्रिदोषाः प्रायशः सर्वा लूताः पित्तकफाधिकाः ।

सर्वा अपि लूताः प्रायेण त्रिदोषाः पित्तकफाधिकाश्च ॥

प्राणान्तिकीषु हृन्मोहश्वासहिध्माशिरोग्रहाः ।
श्वेतासिताः पीतरक्ताः पिटकाः श्वयथूद्भवः ॥
वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृडान्ध्यं वक्रनासता ।
श्यावोष्ठवक्त्रदन्तत्वं पृष्ठग्रीवावभञ्जनम् ।
पक्वजम्बूसवर्णं च दंशात् स्रवति शोणितम् ॥

प्राणान्तिकीषु मारणफलासु लूतासु हृन्मोहादिकं पक्वजम्बूसवर्णशोणितस्रावान्तं लक्षणम । [प्राणान्तिकीषु सन्निपातवृद्धिकरकाकाण्ड्यादिसप्तलूतासु ताभिर्दष्टस्येत्यर्थः । श्वेताद्यन्यतमवर्णाः पिटकाः । वक्रनासता नासाया वक्रत्वम् । दंशाद्दंशव्रणात् ॥]

[लूताविषस्य लक्षणमुक्त्वा चिकित्सामाह ॥]

अथाशु लूतादष्टस्य शस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ।
दहेत जांबवोष्ठाद्यैर्न्नतु पित्तोत्तरं दहेत् ॥

अथेत्यादिना लूतानां चिकित्सा । दंश एवादंशस्तम् । जाम्बवोष्ठं नाम यन्त्रं सूत्रोक्तम् । पित्तोत्तरं तु दंशं न दहेत् । [अथ पैत्तिकादिलूतादंशपरिज्ञानादनन्तरं लूतादष्टस्य आदंशं समूलं दंशस्थानं दंशव्रणावधीत्यर्थः। आशु शस्त्रेण मण्डलाग्रादिना उद्धृत्य हरेत् । जाम्बवोष्ठाद्यैर्यन्त्रैर्दंशं दहेच्च ॥]

छेदनदहनायोग्यं दर्शयति ।

कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसन्ध्यादिसंश्रितम् ।
प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिन्दीत दहेत वा ॥

कर्कशादिकं दंशं न छिन्दीत नापि दहेत । [कर्कशं कठिनस्पर्शम् । भिन्नरोमाणं च्युतरोमाणम । मर्मसन्ध्याद्याश्रितं आदिशब्देन क्षारविधावुक्ताः सिरास्नाय्वादयो गृह्यन्ते । सर्वतः प्रसृतं देहे सर्वतो व्याप्तं च दंशं न छिन्द्यान्न दहेत च ॥

[दाहानन्तरकरणीयमाह ॥]

लेपयेद्दग्धमगदैर्मधुसैन्धवसंयुतैः ।
सुशीतैः सेचयेच्चानुकषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥

दग्धं च दंशं मधुसैन्धवयुक्तैरगदैर्लेपयेत् । तथानु पश्चात् क्षीरिवृक्षजैः सुशीतैः कषायैः सेचयेच्च ॥

सर्वतोपहरेद्रक्तं शृङ्गाद्यैः सिरयापि वा ।
स्रुते रक्ते परीषेको घृतक्षीरादिभिर्हितः ॥

सर्वतः इति सर्वाङ्गेभ्यः । व्याख्यासमम । [शृङ्गाद्यैः शृङ्गजलूकालाबुभिः सिरयापि वा सिरावेधेन वा शरीरात् सर्वतो रक्तमपहरेत् । रक्ते स्रुते सति घृतादिभिः परिषेको हितः ॥]

प्रपौण्डरीकह्रीबेरशारिबोशीरजीवकाः ।
लोध्रचन्दनजीवन्तीमञ्जिष्ठासर्जवञ्चुलाः ॥
मृणालबिसशैवालकुमुदोत्पलगैरिकाः ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थनिचुलप्लक्षवेतसाः ॥
समङ्गापाटलीशुन्द्राकाकोलीशतपर्विकाः ।
शिरीषधातकीमूर्वाविदारीपद्मकिंशुकाः ॥
शृङ्गाटकंकोशवतीवायसीसोमराजयः ।
मधुकांशुमतीमूर्वा यथालाभं समाहृताः ॥
शस्तः पर्युषितो लेपः सघृतः पैत्तिके व्रणे ।

प्रपौण्डरीकादिकं श्लोकचतुष्टयोक्तं यथालाभं सर्वं संगृह्य सघृतः सन्नहोरात्रं पर्युषितो लेपः । पैत्तिके लूताव्रणे प्रशस्तः । कोशवती कोशातकी । वायसी काकोदुम्बरिका ॥

श्यामाद्वयनिशामुस्तानखरास्ना महासहाः ।
वाशापत्तङ्गसुवहानाकुलीगिरिकर्णिकाः
सर्पगन्धायवफलानिर्गुण्ड्यश्मन्तकास्थिराः ।
शुकाख्या महिषाक्रान्ता कुष्ठेन्द्रयवकुङ्कुमम ॥

करवीरागरुनतं सुगन्धा सिन्दुवारकम् ।
आस्फोतगुन्द्रा च हिता प्रलेपः श्लैष्मिके विषे ॥

श्यामाद्वयादिभिस्त्रिभिः श्लोकैः श्लैष्मिके लूताविषे लेपः । श्यामाद्वयं पिप्पली प्रियङ्गुश्च । सुवहोत्तमकारिणी । निर्गुण्डी प्रसिद्धा । अश्मन्तको मालुकपर्णः । शुकाख्या शुकनासा । महिषाक्रान्ता आस्फोतोर्कः । गुन्द्रा तृणजातिः ॥

बिम्बीविदुलबन्धूककोविदारपलाशकाः ।
सुवहारिष्टकब्राह्मीगुळूचीविश्वसैर्यकाः ॥
सिद्धार्थका देवदारु विळङ्गानीन्द्रवारुणी ।
शतावरीलाङ्गलिकीराजवृक्षपुनर्नवाः ॥
जीवन्ती वायसी भार्ङ्गी कतकेन्द्रयवार्जुनाः ।
मिसिव्याघ्रपदीसिंहपुच्छीमण्डलपर्णिकाः ॥
श्वदंष्ट्रा कोलबृहती रेवती श्वेतपुष्पिका ।
प्रपुन्नाटः कुरवकः प्रलेपो वातिके विषे ॥

बिम्ब्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैर्वातिके लूताविषे लेपः । सुवहोत्तमकारिणी । अरिष्टकः कृष्णफलः । सैर्यकः सहचरः । इन्द्रवारुणी गवाक्षी । राजवृक्षः आरग्वधः । वायसी काकोदुम्बरिका । कतकः फलविशेषः । मिसिः शतपुष्पा । व्याघ्रपदी शार्दूलपदिका । सिंहपुच्छी गुहा । मण्डलपर्णिका शिंशपा । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः । कोलो बदरः । श्वेतपुष्पिका रेवती । श्वेतपुष्पी गवाक्षी ॥

सर्वत्रैव च शस्यन्ते बोधिश्लेष्मातकाक्षकाः ॥

बोध्यादिकं सर्वत्र सर्वस्मिन् लूताविषे लेपे शस्यते । बोधिः पिप्पलः । श्लेष्मातकः शेलुः । अक्षको विभीतकः ॥

उदीर्णदोषान् बलिनो विषे महति वामयेत् ।
काकाण्डकीकोशवती लोध्रेन्द्र यवसैन्धवैः ॥
पटोलपत्रमरिचकरघाटप्रियंङ्गुभिः ।
कृष्णाशुकनसानीपनिम्बसप्ताह्वयष्टिभिः ॥

महतिविषे उदीर्णदोषादियुक्तान् काकाण्डक्यादिभिर्वामयेत् । काकाण्डकी काकमाची । कोशवती कोशातकी । करघाटो मदनः ॥

विरेचयेच्च त्रिफलात्रिवृन्नीलीकटुसैन्धवैः ।
सदन्ती पूगमृद्वीका विळङ्गैरथवा पचेत् ॥
एभिः पलार्धिकैः प्रस्थं समब्राह्मीरसं घृतात् ।

त्रिफलादिभिरुदीर्णदोषादिकमेव विरेचयेत् । अथवैभिस्त्रिफलादिभिः पलार्द्धिकैरर्द्धपलप्रमाणैर्घृतात् प्रस्थं समब्राह्मीरसं पचेत् । शेषं सुबोधम् ॥

पञ्चमूलशृतं क्षीरं तोयं वा शोधनौषधैः ।
यथास्वं कल्कितैर्युक्तं पृथग्दद्याद्विरेचनम् ॥

शोधनौषधानि सूत्रोक्तानि विरेचनद्रव्याणि तेषां पृथक् कल्कैर्यथास्वं दोषाद्यपेक्षया युक्तं पञ्चमूलशृतं क्षीरं तोयं वा शोधनार्थं दद्यात् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलशुण्ठीन्द्रयवसैन्धवैः ।
पाठाजमोदायष्ट्याह्वमुस्तासर्षपदारुभिः ॥
लघुना पञ्चमूलेन सरळेन च साधिता ।
पेया संसर्जने योज्या सघृता विषनाशिनी ॥

शुद्धस्य च संसर्जने पेयादिक्रमे पिप्पल्यादिभिः सिद्धा पेया घृतसहिता विषनाशिनी योज्या ॥

आध्मानहिध्माश्वासेषु पृष्ठग्रीवावभञ्जने ।
सङ्कोचस्तम्भकम्पेषु शूलेष्वर्धावभेदके ॥
वातरोगेषु चान्येषु पर्वभेदार्दितादिषु ।
एरण्डविल्वसरळचिरिविल्वार्कपाटलीः ॥
शिग्रुपाठा कुशवृषं विदुलं च जले पचेत् ।
कनीयः पञ्चमूलं च तस्मिन् मण्डं पचेत् घृतात् ॥
द्विगुणे तुल्यगोक्षीरे पिष्टैर्यष्टी निशानतैः ।
सुराह्वेल्लसरळशताह्वालोध्रगैरिकैः ॥
पयस्याकुष्ठगाङ्गेयीकृष्णामदनसैन्धवैः ।
वस्तौ प्रत्यागतेऽश्नीयात् पञ्चमूलान्वितै रसैः ॥

आध्मानादिष्वन्येषु पर्वभेदादिषु वातरोगेषु च एरण्डादिकाथे घृतान्मण्डं पचेत् । घृतमण्डाद् द्विगुण एरण्डादिकाथस्तावन्मात्रमेव गोक्षीरम् । यष्ट्याह्वादिकं गर्भप् । गाङ्गेयी मुस्ता । मदनः करघाटः । इदं घृतं वस्तौ योज्यम् । तस्मिन् गुदात् प्रत्यागते पञ्चमूलान्वितैर्मांसरसैरश्नीयात् ॥

नावनं गौरवे शोफे लालास्रावे हनुग्रहे ।
गिरिकर्णी फलरसो बन्धूकं किणिही सिता ॥
षड्ग्रन्थालशुनव्योषबृहतीवेल्लसैन्धवम् ।
अपामार्गफलं भार्ङ्गी नाकुली सर्पगन्धिका ॥

गौरवादिके गिरिकर्ण्यादिकं सर्पगन्धिकान्तं नावनम् । (सर्पगन्धिका नाकुली सर्पसुगन्धा इति जर्जटः ॥)

श्यामा यवफला बीजं फणिर्जकशिरीषयोः ।
वार्ताकरसपिष्टानि नस्यं विषहरं परम् ॥

श्यामादिकं वार्ताकरसपिष्टं नस्यं परं विषहरम् । यवफला दुग्धिका ॥

विरिक्तशिरसश्चास्य सर्पिर्मण्डोनु नावनम् ॥

अनेन च तीक्ष्णनस्येन विरिक्ते शिरसि सर्पिर्मण्डोनु पश्चान्नावनं हितम् ॥

नेत्रोपरोधश्वयथुकण्डूनिद्रासमागमे ।
वचामनोह्वात्रिकटुत्रिफलालोध्रगैरिकाः ॥
शङ्खो नीलोत्पलं ताम्रं मुक्ता हेम प्रवाळकम् ।
जीवन्ती लशुनं कुष्ठं कतकं मार्कवं नतम् ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं करञ्जफलसैन्धवम् ।
निशे फणिर्जकं तुत्थं स्रोतोञ्जनरसाञ्जने ॥
मेषशृंग्याश्च कुसुमं पिष्टं गोवारिणाञ्जनम् ।

नेत्रोपरोधादिके वचादिभिस्त्रिभिः श्लोकैर्गोमूत्रपिष्टैरञ्जनम् ॥

सुरसप्रसवव्योषविल्वमूलसुराह्वयम् ।
हरिद्रा छागलीमूत्रं लूताकीटघ्नमञ्जनम् ॥

सुरसप्रसवादिकं छागलीमूत्रपिष्टं लूताकीटविषघ्नमञ्जनम् । सुरसप्रसवं सुरसमञ्जरी । सुराह्वयं देवदारु ॥

शिरीषपद्मकोशीरपाटलीसिन्दुवारकम् ।
क्षीरिशुङ्गनतोदीच्यशारिबाकुष्ठचन्दनम् ॥
श्लेष्मस्वरसपिष्टोयमगदो नावनेञ्जने ।
पाने प्रलेपे सेके च लूतासु परमं हितः ॥

शिरीषादिकः श्लेष्मातकस्वरसपिष्टोयमगदो नावनादिके युक्तो लूतासु परमं हितः ।

सिन्दुवारको निर्गुण्डी । शेलुः श्लेष्मातकः ॥

पयस्या मधुमृद्वीकाश्वदंष्ट्राक्षीरमोरटाः ।
गोजीविदारीयष्ट्याह्वमधुकानि च तद्गुणः ॥

पयस्यादिरगदस्तद्गुणः पूर्वगुणः । क्षीरमोरटा मधुस्रवा । गोजी गोजिह्वा ॥

तथा शिरीषकुसुमं चन्द्रलेखोद्भवं फलम् ।
सुराळा कटभी जातिः श्वेता च गिरिकर्णिका ॥

शिरीषकुसुमादिकं श्वेतगिरिकर्णिकान्तं तथेति गुणैः पूर्ववत् । सुराळा अतिविषा ॥

तद्वच्च युञ्ज्यात्तगरकुष्ठनागबलाबलाः ॥

तद्वदेव तगरादिकं बलान्तम् ॥

हरिद्रायुगळं नागदन्ती लोध्रं च शाबरम् ।
शिरीषपुष्पं तगरं सहदेवा शतावरी ॥
पुनर्नवा नागबला सर्पगन्धा कुटन्नटम् ।
गवादनी दन्तशठ सोमवल्केन्दुराजयः ।
विषेषु सर्वेष्वगदः सक्षौद्रः सर्वकर्मकृत् ॥

हरिद्रायुगळादिरगदः सक्षौद्रः सर्वविषेषु सर्वाभीष्टकर्मकृत् । कुटन्नटं परिपेलवम् । सोमवल्कः सोमवृक्षवल्कः । (सोमवृक्षः कट्फलः ॥)

सर्पाक्षी चन्दनं वक्रं मृगाक्षी गन्धनाकुली ।
एला महासुगन्धा च बस्तमूत्रेण कल्कितः ॥
लेपे पाने च लूतासु नानेन सदृशोगदः ।

सर्पाक्ष्यादिर्बस्तमूत्रकल्कितो लूतासु लेपे पाने च योज्यः । अनेन समो लूताविषस्यागदो न भवति । (सर्पाक्षी रक्तपुष्पा पूर्वदेशे प्रसिद्धा । वक्रं तगरम् । गन्धनाकुली सुगन्धमूला रास्ना ।) इति प्रबन्धसंग्रहे ॥

कटभीमूलतगरसमङ्गादेवदारुभिः ।
बृहतीद्वयगाङ्गेयीरोचनाचन्दनैर्घृतम् ।
सिद्धं चतुर्गुणक्षीरं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ॥
लूताकणभकीटानां विषे परमदारुणे ।

कटभीमूलादिभिश्चतुर्गुणक्षीरं सिद्धं घृतं पानाभ्यञ्जनयोः परमदारुणे लूतादिविषे हितम् । समङ्गा मञ्जिष्ठा । गाङ्गेयी मुस्ता ॥

निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद्व्रणात् ॥

एवं दाहशोफादौ निवृत्ते सति व्रणात् पूर्वोक्तां कर्णिकां पातयेत् । (आदिग्रहणेन रुग्रागादिपरिग्रहः । निवृत्ते उपशान्ते । व्रणाद्व्रणमुखात् कर्णिकां दंशस्थाने कर्णिकावदुत्पन्नं मांसाङ्कुरं पातयेदपनयेत् ॥)

कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।
त्रिवृता सैन्धवं दन्ती कर्णिकापातनं तथा ॥
हरिद्रा गुल्गुलुः किण्वं वंशलेखः कपोतविट् ।
तद्वच्च सैन्धवं कुष्ठं दन्तीकटुकदौग्धिकम् ॥
राजकोशातकीमूलं किण्वो वा मथितोद्भवः ।

कुसुम्भपुष्पादि दन्तीपर्यन्तं कर्णिकायाः पातनम् । हरिद्रादिकपोतविडन्तं तथेति कर्णिकापातनम् । वंशलेखः वंशतनुवल्कः । सैन्धवादिराजकोशातकीमूलान्तं च तद्वत् पूर्ववत् । (कटुकदौग्धिकं ചെച്ചര. राजकोशातकी വലിയ പുട്ടൽപീരം) अथवा मथितोद्भवः किण्वस्तक्रमलः ॥

कर्णिकापातसमये बृंहयेत विषापहैः ॥

यदा तु कर्णिका पात्यते तदा ये विषापहा भवन्ति तैर्यथायथं च बृंहयेत् । [अनन्तरोक्तैरौषधैः कर्णिकापातनकाले विषहरद्रव्यैर्लूतादष्टं नरं पोषयेत् ॥]

ऋतुकाले च लूतानां यावन्तः शुक्लबिन्दवः ।
देहे पतन्ति तावन्त्यो जायन्ते कर्णिकाः समम् ॥

लूतानां च यदा गर्भग्रहणयोग ऋतुकालो भवति तदा यावन्तः शुक्लबिन्दवः पुंसो देहेऽङ्गेषु पतन्ति तावत्य एव कर्णिकाः सममेककालं जायन्ते ॥

गोदन्तदन्ती त्रिवृता हरिद्रे सैन्धवं तिलाः ।
मधुकं निम्बपत्राणि घृतं च व्रणशोधनम् ॥
कान्ताविळङ्गखदिरनिम्बकाम्पिल्यकाम्बुदैः ।
सर्जैलाधातकीलोहैः सिद्धं सर्पिर्व्रणापहम् ॥

गोदन्तादिकं व्रणानां शोधनम् । कान्तादिभिः सिद्धं सर्पिर्व्रणापहम् ॥

शिरीषकटभीशेलुक्षीरिवृक्षार्जुनत्वचः ।
कल्कचूर्णपरीषेकैः कीटलूताव्रणापहाः ॥

शिरीषादिकं कल्कादिभिः प्रयुक्तं कीटानां लूतानां च व्रणापहम् ॥

शताह्वालोध्रकासीसदार्वीजम्ब्वस्थिरोचनाः ।
हरीतकी पूगफलं चूर्णोयं व्रणरोपणः ॥

शताह्वादीनां चूर्णो व्रणरोपणः ॥

लाक्षा रजन्यौ मञ्जिष्ठा हरितालं मनश्शिला ।
सर्पिर्मधु च लेपोयं त्वग्विशुद्धिकरः परम् ॥

रूढे च लाक्षादिभिर्लेपः परं त्वचो विशुद्धत्वं करोति ॥

रोमसञ्जननं कुर्याद्यदुक्तं व्रणसाधने ।

व्रणसाधने व्रणप्रतिषेधे यत् किञ्चिद्रोमसञ्जननमुक्तं तदत्रापि कुर्यात् ॥

स्नेहकार्यमशेषं च सर्पिषैव समाचरेत् ।
विषस्य वृद्धये तैलमग्नेरिव तृणोलपम् ॥

इत्युत्तरे चतुश्चत्वारिंशोध्यायः ॥

यत् किञ्चिदभ्यञ्जननावनादिस्नेहकार्यं तत् सर्पिषैव समाचरेत् नान्येन तैलादिना स्नेहेन । तैलं यत्नतः परिहरेत् । यतस्तैलं तथा वृद्धये भवति यथा तृणोलपमग्नेरिति । [तैलं तीक्ष्णादिगुणसाम्याद्विषस्य वृद्धये भवति तृणोलपं शुष्कतृणमग्नेर्वृद्धये यथा ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे चतुश्चत्वारिंशोध्यायः ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

प्रत्येकलूताप्रतिषेधम् ।

सामान्येन लूतानां चिकित्साविधानमुक्त्वा यथाप्रधानं प्रत्येकं चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः प्रत्येकलूताप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति यः ।

आदंशे पिटका ताम्रा भवेत् कपिलया स्थिरा ।
लसीका रोमकूपेषु दाहोष्णौ मूर्ध्नि गौरवम् ॥

पानस्याञ्जनालेपसेकेष्वत्र प्रयोजयेत् ।
निशापद्मककुष्ठैलाकरञ्जककुभत्वचः ॥
स्थिरार्कपर्ण्यपामार्गब्राह्मीज्वलननाकुलीः ।
अथवा कुष्ठपत्तङ्गनखजोङ्गककुङ्कुमम् ॥

कपिलाख्यया लूतया आदंशे ताम्रा स्थिरा च पिटका भवेन्मूर्धगौरवान्तं च । अत्र निशादिकं नाकुल्यन्तं पानादिषु योजयेदथवा कुष्ठादिकं कुङ्कुमान्तम् । ककुभोऽर्जुनः । अर्कपर्ण्यळर्कः ॥

अग्निमुख्यातिरुक्स्फोटः सम्भवत्यग्निदग्धवत् ।
अग्निज्वालासमानेन प्रस्विद्यति विषोष्मणा ॥
तृड्दाहकम्पमूर्छावान् पित्तास्रमतिसार्यते ।
योजयेत् पूर्ववत्तत्र प्रत्याख्याय त्वरान्वितः ॥
कुष्ठलामज्जकोशीरमधूकं मधुकं मधु ।
लाभतः शीतवीर्याणि तालीसं गोपकन्यकाम् ॥

अग्निमुख्याख्यया लूतया आदंशे अतिरुक्स्फोटः सम्भवति यथाग्निदग्धे । अग्निज्वालासदृशेन च विषोष्मणा पुरुषः प्रस्विद्यति । तृडादिमांश्च रक्तपित्तमतिसार्यते । तत्राग्निमुख्यां प्रत्याख्यानं कृत्वा त्वरया पूर्ववत् कपिलावत् पानादिकं योजयेत् । कुष्ठादिकं च योजयेत् । शीतवीर्याणि चन्दनोशीरादीनि च लाभतो यथालाभम् । तालीसादिकं च ॥

पीतया पीतविण्मूत्र दंशक्लेदाक्षिदर्शनः ।
मूर्च्छाच्छर्दि शिरोदुःखज्वरारोचकशूलवात् ॥
तत्रेष्टाः कटभोशीरमुञ्जावञ्जुळपद्मकाः ।
वंशकाशार्जुनकुशाः शिरीषकिणिहीत्वचः ॥

अथवावन्यबाल्हीककुष्ठकेसरजोङ्गकम् ।

पीताख्यया लूतया आदंशे सति पुरुषः पीतवर्णैर्विडादिभिर्मूर्छादिभिश्च युक्तो भवति । तत्र कटभादिकं पानादिषु योजयेत् । अथवा वन्यादिकम् । कटभा कटभी । जोङ्गकं कृष्णागरु ॥

पद्माभः पद्मया स्फोटो भिन्नोऽभिन्नः पुनर्भवेत् ।
क्लिद्यत्याशु स्रवत्युष्णं क्लेदं स्पर्शेऽतिरुक्करः ।
तत्र पद्मोत्पलाम्नाळो हिमवेतसवञ्जुळाः ।
समृणाळाः सकुमुदाः सक्षौद्रघृतशर्कराः ॥

पद्माख्यया आदंशे पद्माभः स्फोटो भवति । भिन्नोपि सन् पुनरभिन्नो भवति । स च स्फोट आशु क्लिद्यत्युष्णं च क्लेदं स्रवति । स्पर्शे चातिरुक्करो भवति । तत्र पद्मोत्पलादिकं शर्करान्तं पानादिषु ॥

पूतिर्मूत्राविषादंशो विसर्पी कृष्णशोणितः ।
श्वासकासज्वरच्छर्दिमूर्छादाहभ्रमान्वितः ॥
मनश्शिलालमधुकमधूकोत्पलचन्दनम् ।
कुष्ठलामज्जकोशीरपद्मकं तत्र भेषजम् ॥

मूत्रविषायाः पूतिर्दंशो भवति विसर्पाद्यन्वितश्च । तत्र मनश्शिलादिकं पानादिषु भेषजम् ॥

आदंशे श्वेतया श्वेता पिटका भृशकण्डुला ।
दाहमूर्छाज्वररुजाविसर्पक्लेदकारिणी ॥
तत्रेष्टाः शीतरास्नैलाहरेणुनळवञ्जुळाः ।
कुष्ठमांसीनतोशीरकान्ताध्यामकपद्मकाः ॥

श्वेताख्यया आदंशे श्वेता कण्डूला दाहादिकारिणी च पिटका भवति । तत्र शीतादिकं पानादिष्विष्टम् । शीतं चन्दनम् ॥

आदंशः कृष्णया कृष्णो विड्गन्धिः क्लेदशोफवान् ।
उत्थाप्यते कृष्णमसृग्दुष्टं तत्र च भेषजम् ॥
महासुगन्धा सर्पाक्षी वक्रैला गन्धनाकुली ।

कृष्णाख्यया आदंशः कृष्णवर्णः पुरीषगन्धिः क्लेदशोफयुक्तश्च भवति । दुष्टं कृष्णं चासृगुत्थाप्यते विरेच्यते । तत्र महासुगन्धादिकं भेषजम् । महासुगन्धा रास्ना । वक्रं नगरम् । गन्धनाकुली (लि) सूक्ष्मपत्रा पराज्ञेया सर्पाक्षी गन्धनाकुली ॥

शूनः पाण्डुरयादंशः शोफो वक्त्रस्य गौरवम् ।
ज्वरो विघूर्णनं जृम्भा शिरोरुक् तत्र भेषजम् ॥
मूलं वारुणपुष्पाया रोचना गोशकृद्रसः ।

पाण्डुरया दंशः शूनो भवति । वक्त्रशोफो गौरवादिकं च । तत्र वारुणपुष्पामूलादि भेषजम् । वारुणपुष्पा विशाला ॥

आपाण्डुपिटको दंशः शोफवान् रक्तपादया ।
अस्रस्रुत्तत्र नळदसेव्योदीच्यहिमं मधु ॥

रक्तपादाख्यया दंश आपाण्डुभिः पिटकाभिर्युक्तः शोफवांश्च भवति । अस्रस्रुच्च । तत्र नळदादिकं भेषजम् । नळदं मांसी । सेव्यमुशीरम् । उदीच्यं वाळकम् । हिमं चन्दनम् ॥

भृङ्गाभो भृङ्गया दंशः पिटकादाहरुक्करी ।
कोठैश्च चीयते गात्रं तत्र शस्तं भिषग्जितम् ॥
अङ्कोलसारः फलिनी गवां पित्तं मिसिर्गदः ।

भृङ्गाख्यया दंशो भृङ्गाभो भ्रमरवर्णः पिटका च दाहरुक्करी भवति । गात्रं च कोठैश्चीयते । तत्राङ्कोलसारादिकं भिषग्जितमौषधं शस्तम् । फलिनी प्रियंगुः । मिसिः शतपुष्पा । गदः कुष्ठम् । अङ्कोलवृक्षः प्रसिद्धस्तस्य सारः ॥

पिङ्गया वह्निदग्धाभो दंशः स्फोटो बहुस्रुतिः ।
तीव्रशोफज्वररुजाहृत्पीडादाहतृड्युतः ॥
तत्राऽगदः सिता गुन्द्रा मल्लिका मधुकोत्पलम् ।
जीवकः क्षीरिणां शुङ्गाद्रिहिमं नागकेसरम् ॥

पिङ्गाख्यया दंशोऽग्निदग्धाभो भवति । स्फोटश्च बहुस्रुतिस्तीव्रशोफादिभिर्युक्तो भवति । तत्र सितादिकमगदः ॥

त्रिमण्डलाया बहळो दंशः कृष्णं स्रवत्यसृक् ।
अरुचिर्नेत्रयोर्दाहः कलुषस्रुतिदष्टिता ॥
विविधैर्मण्डलैश्चास्य शरीरमुपचीयते ।
तत्रार्कमूलद्विनिशासुराळापृश्निपर्णिकाः ॥
दधित्थनाकुलीब्राह्मीज्योतिष्मत्यो हितो गदः ।

त्रिमण्डलाख्यया दंशो बहळो घनो भवति । कृष्णवर्णं च रक्तं क्षरति स्रवति । अरुच्यादिकं च भवति । अस्य चातुरस्य शरीरं विविधैर्नानाविधैर्मण्डलैरुपचीयते । तत्रार्कमूलादिकमगदः ॥

आदंशः पूतिगन्धाया विसर्पक्लेददाहवान् ।
अलजीसन्निभो रुग्वान् विबद्धपिटकाचितः ॥
भार्ङ्गीनिदिग्धिकानिम्बपाटलीसिन्दुवारकम् ।

दूर्वा हरिद्रे वाशा च पूतिगन्धाविषापहम् ॥

पूतिगन्धाख्याया आदंशो विसर्पादिमानलजीसदृशत्वादियुक्तश्च भवति । भाङ्ग्र्यादिकं तु पूतिगन्धाविषापहम् ॥

चित्रमण्डलवान् दंशः पिटकाजालकावृतः ।
वीराया मूर्धरुक् शीतज्वरान्नद्वेषसंयुतः ॥
हरिद्रे नळदं कुष्ठमेला सुरसमञ्जरी ।
तगरं च श्वपित्तेन पिष्टं वीराविषापहम् ॥

वीराख्याया दंशश्चित्रैर्मण्डलैर्युक्तो भवति । पिटकाजालकैरावृतो मूर्धरुगादिभिर्युक्तश्च । श्वपित्तेन पिष्टं हरिद्रा द्वयादिकं तु पानादिभिर्वीराविषापहं भवति ॥

दंशः कुमुदया दाहस्फोटस्फुरणतोदवान् ।
पिच्छिलक्लेदविस्रावी सश्वासस्तगळग्रहः ॥
प्रत्याख्यायात्र कुर्वीत सामान्योक्तं क्रियाक्रमम्

कुमुदाख्यया दंशो दाहादिमान् पिच्छिल क्लेदस्रावी श्वासगळग्रहाभ्यां युक्तश्च भवति । श्वासस्तमकश्वासः । अत्र प्रत्याख्यानं कृत्वा सामान्योक्तं पूर्वाध्यायविहितं क्रियाक्रमं चिकित्सितं कुर्यात् ।

भवन्त्यलविषादंशे पीतलोहितमण्डलाः ।
पिटकाः सर्षपप्रख्यास्तालुशोषो रुजा ज्वरः ॥
छर्दिर्दाहः शिरःकम्पस्तत्र सेव्यः समाक्षिकः ।
सकासीसकह्रीबेरः सपिप्पलिवटाङ्कुरः ॥

अलविषाया दंशे पीतादिगुणाः सर्षपप्रमाणाः पिटका भवन्ति । तालुशोषादिकं च । तत्र सेव्यादिकं वटाङ्कुरान्तं भेषजम् । सेव्यमुशीरम् । वटाङ्कुरो वटप्ररोहः ॥

रक्तान्तो रक्तया दंशः सपाण्डुपिटकाज्वरः ।
श्वेतोतिसारः श्वसनं दाहः क्लेदः सशोणितः ॥
शस्तं शेलत्वर्जुनाम्रातात्त्वङ्मूलं सिन्दुवारतः ।

रक्ताख्यया लूतया दंशो रक्तान्तो भवति । पाण्डुवर्णाभिः पिटकाभिर्ज्वरेण च युक्तः । अतिसारश्च श्वेतो भवति । श्वसनादिकं च । अत्र श्लेष्मातकत्वगादिकं सिन्दुवारमूलान्तं शस्तम् । सिन्दुवारः प्रसिद्धः ॥

आदंशे चित्रया रक्ता पिटका विसृता स्थिरा ।
पर्वभेदशिरस्तापज्वरशोफा विसर्पिणी ॥
भिन्ना कृष्णत्वमभ्येति पीतास्रावा महाव्रणा
तत्रेष्टाः कुष्ठनळदशिरिषिनळरेणुकाः ॥

चित्राख्यया आदंशे रक्तादिगुणा पिटका भवति । सा च स्वयं भिन्ना कृष्णत्वमभ्येति प्राप्नोति । पीतास्रावा महाव्रणा च भवति । तत्र कुष्टादिकामिष्टम् ॥

दंशे च सन्तानिकया शूलमाकुलताश्रुणः ।
प्रदराक्षेपकौ तत्र केसरं क्षीरिणां त्वचः ॥
आम्रस्य सिन्दुवारस्य मूलमश्मन्तकस्य च ।

सन्तानिकाख्यया दंशे शूलादिकमाक्षेपकान्तं भवति । प्रदरं स्त्रियोतिरजः । आक्षेपको वातव्याधिः । तत्र नागकेसरादिकं भेषजम् । मूलशब्दस्याम्राद्यश्मन्तकान्तैः सम्बन्धः ॥

पिटका मेचका दंशमध्ये जतुकणोपमा ।
ज्वरः शोफोत्र वारुण्या रोचना रजनीद्वयम् ॥

मेचकाख्यायाः सम्बन्धिनो दंशस्य मध्ये जतुकणोपमा पिटका ज्वरः शोफश्च भवति । अत्र वारुण्यादिकं भेषजम् । वारुणीन्द्रवारुणी ॥

राजीमान् कसना दंशः शिरोरुक् श्वासकासवान् ।
शीतपिच्छिलरक्तस्तुद्रक्तोक्तं तत्र भेषजम् ॥

कसनाख्याया दंशो राजीमान् शिरोरुगादियुक्तश्च भवति । तत्र रक्ताख्यादंशोक्तं भेषजम् ॥

पाण्डुरक्तोऽतिरुग्दंशः काकाण्ड्याः स्मृतिमोषकृत् ।
हिध्मा श्वसनतृण्मूर्च्छा निद्राक्षेपकहृद्गदाः ॥

काकाण्ड्या दंशः पाण्डुरक्तत्वादिगुणो भवति । स्मृतिमोषकृच्च । हिध्मादयश्च भवन्ति । इतः प्रभृत्यसाध्यत्वाच्चिकित्सा नोच्यते । (निद्राक्षेपः सहृद्गदः इति च पाठः ।)

रक्तान्तस्त्वेणपादाया दंशः कृष्णतिलाकृतिः
दाहमोहाग्निवीसर्पतृड्वमिश्वासकासवान् ॥

एणपादाया दंशः पर्यन्तेषु लोहितः कृष्णतिलाकृतिर्दाहादिमांश्च भवति ॥

पूतिः श्यावोऽतिरुक् सासृगादंशो लाजवर्णया
शीतज्वरसमुत्थानो दाहमूर्छातिसारवान् ॥

लाजवर्णया दंशः पूत्यादिगुणो भवति । शीतज्वरहेतुर्दाहादिमांश्च ॥

अग्निदग्धनिभो दंशो वैदेह्या भृशवेदनः ।
गम्भीरः सज्वरस्तीक्ष्णमोहो हृदयपीडनम् ॥

वैदेह्या दंश अग्निदग्धनिभत्वादिगुणो भवति ॥

ऊर्ध्वराजीचितो दंशो जालिन्यास्तीव्रशोफरुक् ।
उदीर्णतृड्भ्रमश्वासस्तम्भमोहोऽवदीर्यते ॥

जालिन्या दंश ऊर्ध्वराजीचितत्वादियुक्तो भवति । उदीर्णा वृद्धास्तृडादयो यस्मिन् । अवदीर्यते भिद्यते ॥

रक्तो मालागुणादंशो धूमगन्धिः सतीव्ररुक् ।
दीर्यते पार्श्वतस्तैस्तैः संरब्धैर्मण्डलैर्युतः ॥
अन्तर्दाहो बहिः शैत्यमाध्मानं मूत्रकृच्छ्रता ।
मूर्च्छाप्रलापातीसारज्वराः प्राणान्तकारिणः

मालागुणाया दंशो धूमगन्धत्वादियुक्तो भवति । अस्यां च लूतायामन्तर्दाहादयः प्राणानामन्तकारिणः ॥

ध्मातः सौवर्णिकादंशः स्यन्दते मत्स्यगन्धिकः
शिरोक्षिरुग्ज्वरः कासस्तृणा शोफो वमिर्भ्रमः

सौवर्णिकाख्याया दंशो ध्मातत्वादिगुणो भवति । शिरोरुगादिकं च ॥

असाध्यानामपि हितं प्रत्याख्यायाशु योजयेत् ।
दोषोच्छ्राय विशेषेण छेददाहादिवर्जितम् ॥

यासामसाध्यत्वाच्चिकित्सानोक्ता तासामसाध्यानामपि प्रत्याख्यानं कृत्वा दोषोच्छ्राय विशेषवशेन हितं चिकित्सितं योजयेत् । छेददाहादिकं वर्जयित्वा ॥

यस्मिन् देहदेशे या लूता दशति सा कपिलेत्यादिना क्रमेण प्रदर्श्यते ॥

कपिला तत्र नासायामग्निर्दशति जत्रुणि ।
पीता तु गण्डयोः पद्मा दक्षिणांसेथ कक्षयोः ॥
लूता मूत्रविषाश्वेता चिबुकेकालिकाक्षिणि ।
पाण्डुरा दक्षिणस्कन्धे करयो रक्तपादिका ॥
वामपार्श्वे दशेत् भृङ्गा वामांसे पिङ्गला दशेत् ।
त्रिमण्डलोदरे पूतिः पृष्ठे वीरा तु दक्षिणे ॥
बाहौ नाभ्यां कुमुदिका वामस्कन्धेऽलसंज्ञिता
कण्ठे रक्ता ललाटे तु चित्रा सन्तानिकोष्ठयोः
मेचका मूर्ध्नि कसनाद्धस्तयोः कक्षमूलयोः ।
काकाण्ड्येणी तु हृदये लाजवर्णास्तनान्तरे ॥
बाहुसन्धिषु वैदेही लूताऽपाङ्गे तु जालिनी ।
मालागुणाख्या ग्रीवायां सौवर्णी कर्णमूलयोः
इति क्षेत्राणि नियतान्यत्युदीर्णविषाः पुनः ।
परक्षेत्रेपि वर्तन्ते राजानोतिबला इव ॥

इत्युत्तरे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

तत्र तासां लूतानां मध्ये कपिला नाम लूता नासायां दशति । एवमग्निरित्यादि । व्याख्या समम् । इत्येतानि नासादीनि क्षेत्राणि कपिलादीनां लूतानां नियतानि । यास्त्वत्युदीर्णविषा भवन्ति ता लूताः परक्षेत्रेपि वर्तन्ते यथातिबला राजान इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे पञ्चचत्वारिंशोध्यायः ॥

——:0:——

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

मूषिकालर्कप्रतिषेधम् ।

जङ्गमविषप्रक्रमेण मूषिकालर्कविषयोश्चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो मूषिकालर्कप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति यः ।

[लालनादिभेदेनाष्टादशविधस्य मूषिकस्यालर्कस्य शुनश्च विषस्य प्रतिषेधश्चिकित्सास्मिन्नध्याय उच्यत इति मूषिकालर्कप्रतिषेधस्तम् । विज्ञानाद्विना प्रतिषेधस्य दुष्करत्वात् सविज्ञानं प्रतिषेधमित्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ।]

[तत्र पूर्वं मूषिकाणां नामविशेषं संख्यां च दर्शयति ॥]

लालनश्चपलः पुत्रो हसिरश्चिकिरोऽजिनः ।
कषायदन्तः कुलकः कोकिलः कपिलोऽसितः
अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोन्दुरुः ।
चुच्छुन्दरो रसालाख्यो दशाष्टौ चेति मूषिकाः

लालनादयोष्टादश मूषिकाः । मूषिकस्य प्रसिद्धत्वात् भेदकीर्तनमेव । अलर्कस्य तु लक्षणं वक्ष्यते ॥

[मूषिकविषस्य व्रणेन विनापि रक्तादिदूषकत्वात्तत्संक्रान्तेर्हेतुमाह ॥]

यस्मिन्नङ्गे पतत्येषां शुक्रमङ्गैः स्पृशन्ति वा ।
यच्छुक्रदिग्धैस्तत्रास्रे दूषिते पाण्डुतां गते ॥
ग्रन्थयः श्वयथुः कोठो मण्डलानि भ्रमोरुचिः

शीतज्वरोतिरुक्सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ।।
रोमहर्षः स्रुतिर्मूर्छा दीर्घकालानुबन्धनम् ।
श्लेष्मानुविद्धबह्वाखुपोतकच्छर्दनं सकृत् ।।

एषां मूषिकाणां सम्बन्धि शुक्रं यस्मिन्नङ्गे पतति यद्वा यदङ्गं मूषिकशुक्रादिग्धैरङ्गैः स्पृशन्ति तत्रास्रे रक्ते दूषिते पाण्डुत्वं च गते ग्रन्थ्यादिकं भवति । श्लेष्मणानुविद्धानां बहूनामाखुपोतकानां छर्दनं वमनम् । [तत्प्रभावात् सकृदेकवारमेव श्लेष्मणानुबद्धानां बहूनामाखुपोतकानां मूषिकबालाकारमांसखण्डानां छर्दनं च स्यात् । शीतज्वरः शीतादिज्वरः । पर्वभेदनं सन्धिषु भेदनप्रतीतिः । स्रुतिर्व्रणमुखाद्रक्तपूयादिस्रावः । दीर्घकालं चिरकालमनुबन्धनमनुवर्तनम् ।।]

व्यवाय्याखुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कुप्यति।

सर्वं चाखुविषं व्यवायिव्यापकगुणस्वभावं कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यं भवति। भूयो भूयश्च कुप्यति । [व्यवायिगुणस्य सर्वविषसाधारणत्वेप्यत्र विशेषकथनमतिशयद्योतनार्थम् । भूयो भूयश्च कुप्यति शान्तमपि पुनःपुनः कालान्तरेण कोपं याति ॥]

मूर्च्छाङ्गशोफवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ।।
शिरो गुरुत्वं लालासृक् छर्दिश्चासाध्यलक्षणम्

मूर्छादिकमसाध्यमूषिकाविषलक्षणम् । [अङ्गशब्दः शोफादिषु त्रिषु सम्बध्यते ।।]

शूनवस्तिं विवर्णौष्ठमाखुवाभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ।
चुच्छुन्दुरुसगन्धं च वर्जयेदाखुदूषितम् ।।

शूनवस्तिमित्यादिकं चाखुदूषितं वर्जयेत् । चुच्छुन्दुरुसमानगन्धं च । चुच्छुन्दुरुर्नाम्ना दीर्घमुखो मूषिकः । [असाध्यलक्षणान्युक्त्वा पुनरपि वर्जयेदित्युक्तत्वात् पूर्वोक्तस्याप्यत्वमस्य परित्याज्यत्वं च सूचितम् ।।]

शुन इत्यादिना अळर्कस्य लक्षणमुच्यते । (अनन्तरमळर्कविषलक्षणं विवक्षुः पूर्वं तस्योन्मादहेतुमाह ।।)

शुनः श्लेष्मोल्बणा दोषाः संज्ञां संज्ञावहाश्रिताः
मुष्णन्तः कुर्वते क्षोभं धातूनामतिदारुणम् ।।
लालावानन्धबधिरः सर्वतः सोभिधावति ।
स्रस्तपुच्छहनुस्कन्धः शिरो दुःखी नताननः ।।

शुनः सारमेयस्य श्लेष्मोल्बणा दोषाः संज्ञावहाः सिरा आश्रित्य संज्ञां चेतनां मुष्णन्तो धातूनां शुनो रसरक्तादीनां दारुणमतिघोरं क्षोभं कुर्वते । ततः स लालावत्त्वादियुक्तः स्रस्तपुच्छादिकश्च सर्वतो विना प्रयोजनमभिधावति ।।

(उन्मादलक्षणमुक्त्वा अळर्कस्य दंशलक्षणमाह ।।)

दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं क्षरत्यसृक् ।
हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तम्भतृष्णामूर्छोद्भवोनु च ।।

तेन तथाविधेनाळर्काख्येन शुनादष्टस्य पुंसो दंशः सुप्त अचेतनः सन् कृष्णमसृक् क्षरति । ततश्च तृष्णाद्युद्भवो भवति ।।

(अळर्कविषप्रसङ्गात् सृगालादिविषलक्षणमाह ।।)

अनेनान्येपि बोद्धव्या व्यालादंष्ट्रा प्रहारिणः।
सृगालाश्वतराश्वर्क्षद्वीपिव्याघ्रवृकादयः ॥

अनेन च श्वदंशप्रकारेणान्येपि व्याला क्षुद्रा दंष्ट्राप्रहारिणः सृगालादयो बोद्धव्या ज्ञेयाः । (सृगालादय इत्यादिशब्देन विडालादयो गृह्यन्ते । व्याला दुष्टसत्वाः ।)

कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्य सुप्ति क्लेदज्वरभ्रमाः ।
विदाहरागरुक्पाकशोफग्रन्थि विकुञ्चनम् ॥
दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिका मण्डलानि च ।
सर्वत्र सविषे लिङ्गं विपरीतं तु निर्विषे ॥

सर्वत्र सविषे दंशे कण्ड्वादिकं लिङ्गम् । एतद्विपरीते निर्विषम् ॥

(अळर्कप्रसङ्गात्तद्विधानां सृगालादीनां लक्षणमुक्त्वा सामान्येनासाध्यलक्षणमाह ॥)

दष्टो येन तु तच्चेष्टारुतं कुर्वन् विनश्यति ।
पश्यंस्तमेवचाकस्मादादर्शे सलिलादिषु ॥

येनैव प्राणिना दष्टस्तस्यैव सम्बन्धिनीश्चेष्टास्तस्यैव रुतं कुर्वन् पुरुषो विनश्यति । तमेव च प्राणिनमकस्मादादर्शादिषु पश्यन्नपि विनश्यति ॥

जलदर्शनसंस्पर्शशब्देभ्यो यश्च सन्त्रसेत् ।
अदष्टमपि तं जह्याज्जलसन्त्रासरोगिणम् ॥

अदष्टोपि यः पुरुषो जलस्य दर्शनेन वा स्पर्शनेन वा शब्देन वा सन्त्रस्येत्तं जलसन्त्रासनाम्ना रोगेण युक्तं जह्यात् ॥

(मूषिकाळर्कयोर्लक्षणमुक्त्वानन्तरं मूषिकचिकित्सामाह ॥)

आखुना दष्टमात्रस्य दंशं काण्डेन दाहयेत् ।
दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात् कर्णिकान्यथा ॥

आखुनेत्यादिना मूषिकाणां साधारणी चिकित्सा । सुबोधम । दंशदाहेन विना कर्णिका सम्भवति । (आखुना मूषिकेण दष्टमात्रस्य मात्रयाप्यनतिलङ्घितदष्टसमयस्य दंशं दंशव्रणं काण्डेन शरकाण्डादिना अथवा दर्पणेनादर्शेन दाहयेत् अन्यथा दाहाभावे तीव्ररुजा अतिवेदनायुक्ता कर्णिका स्यात् ॥)

(अनन्तरकरणीयमाह ॥)

दग्धं विस्रावदेदंशं प्रच्छितं च प्रलेपयेत् ।
शिरीषरजनीवक्रकुंकुमामृतवाल्लिभिः ॥

दग्धं दंशं दंशव्रणं विस्रावयेत् । प्रच्छितं चेति वक्ष्यमाणत्वाद्विस्रावणं प्रच्छानेन । ततः शिरीषादिभिरमृतवल्ल्यन्तैः प्रलेपयेत् । (शिरीषरजनीकुष्ठसिति सुश्रुतपाठः ॥)

अगारधूममञ्जिष्ठा रजनी लवणोत्तमैः ।
लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ॥

अगारधूमादिभिर्लेपः आखुविषं जयति कर्णिकायाः पातनश्च ॥

ततोम्लैः क्षाळयित्वा तु तोयैरनुच लेपयेत् ।
पालिन्दी श्वेतकटभी बिल्वमूलगुळूचिभिः ॥
अन्यैश्च विषशोकघ्नैः सिरां वा मोक्षयेत् द्रुतम्

ततो लेपादनन्तरमम्लैः काञ्चिकादिभिः क्षाळयित्वानु पश्चाच्च तोयैः क्षाळयित्वा पालिन्द्यादिभिर्लेपयेत् । पालिन्दी श्यामा त्रिवृत् । अन्यैश्च विषघ्नैः शोफघ्नैश्च हरिद्रादिभिर्लेपयेत् ।

अथवा द्रुतं शीघ्रं सिरां मोक्षयेत् । (विषघ्नैः शिरीषादिभिः शोफघ्नैः शिग्रुमूलादिभिरन्यैरप रैरौषधैश्च लेपं कुर्यात् ॥)

छर्दनं जालिनीक्वाथैः शुकाख्याङ्कोलयोरपि ।
कोशवत्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च
मदनस्य च सञ्चूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत्

नीलिनीक्वाथेन छर्दनं शुकाख्याङ्कोलयो- श्च क्वाथेन । कोशवत्यादिफलानां चूर्णं दध्ना पीत्वा विषं वमेत् । शुकाख्या शिरीषः । को- शवती कोशातकी । जीमूतः कृतवेधनः ॥

वचामदनजीमूत कुष्ठं वा मूत्रपेषितम् ।
पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वोन्दुरुविषापहम् ॥

वचादिकं गोमूत्रेण पिष्ट्वा पूर्वकल्पेनेति दध्ना पातव्यम् । तत्सर्वेषामुन्दुरूणां विषं हन्ति ॥

निष्पावाः कदलीमूलं बन्धुजीवफलानि च ।
सुवर्चलारामठकं स्वर्जिकातिविषाद्वयम् ॥
श्यामाद्रिकर्णिकामूलमर्धैर्वमनत्रयम् ।

निष्पावसुवर्चलाश्यामादिभिरर्धैरर्ध- श्लोकैर्वमनत्रयं भवति । रामठकं हिङ्गु ॥

वान्तस्य शुद्धे हृदये शूलं हिध्मारुचिर्वमिः ।
तृष्णोद्गारानुबन्धो वास्याचेत्तत्रैतदौषधम् ॥

वान्तस्य सतो हृदये शुद्धे शूलादिकं य- दि स्यात्तत्रैतदौषधम् ॥

किमित्याह ॥

जीरकं त्र्यूषणं कुष्ठं तुङ्गाख्यं नागकेसरम् ।
रजन्यौ सैन्धवं सेव्यं यष्टीमधुसुवर्चलाम् ॥

मधुरं च गणं पिष्ट्वा बीजपूरकपित्थयोः ।
रसेन षाडवं कुर्यान्मधुमत्स्यण्डिकान्वितम् ॥
गन्धवर्णरसोपेतः स पीतो विषदोषजित् ।

जीरकमित्यादि व्याख्यासमम् । तुङ्गा- ख्यं नागकेसरम् । मधुरोगणः सूत्रोक्तः ॥

द्विपिप्पलीब्र्यंशुमतीक्वाथेपेयाचतद्गुणा ।

द्विपिप्पल्यादिक्वाथे कृता पेया च तद्गुणा जीरकादिषाडवगुणा ।

विरेचने त्रिवृन्नीली त्रिफला कल्क इष्यते ।
शिरोविरेचने सारः शिरीषस्य फलानि च ॥

त्रिवृदादिकल्को विरेचन इष्यते । शि- रीषस्य सारः फलानि च शिरोविरेचने ॥

अञ्जने गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोन्वितः ।
कपित्थगोमयरसो मधुमानवलेहने ॥

व्योषसूक्ष्मरजोन्वितो गोमयरसोञ्जन इष्यते । कपित्थगोमयरसो माक्षिकयुक्तोऽवले- हने ॥

तण्डुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतम् ।
द्विनिशा कटभी रक्ता यष्ट्याह्वैर्वामृतान्वितैः ॥
आस्फोतमूलसिद्धं वा पञ्चकापित्थमेव वा ।

तण्डुलीयकस्य मूलेन सिद्धं घृतं पा- ने हितम् । अमृतान्वितैर्द्विनिशादिभिर्वा सि- द्धं घृतम् । रक्ता मञ्जिष्ठा । सुबोधम् । आ- स्फोतोर्कः । पञ्चकापित्थं कपित्थस्य त्वक्पत्रपु- ष्पफलमूलानि तैः पञ्चभिः सिद्धं घृतं वा ॥

अधोभागे विशुद्धस्य शूलं नाभ्यां भवेद्यदि ।
पुरीषं वा विबध्येतगुदे स्याद्वा विकर्तिका ॥

तत्र पेयां पिबेच्छीतां शर्करामधुसंयुताम् ।
पिप्पली पिप्पलीमूलशारिवां कटुकाह्वयैः ॥
शृतैः सिद्धां सह बला समङ्गा विश्वभेषजैः ।

विरिक्तस्य यदिनाभिशूलं पुरीषं वा विबद्धंगुदे वा विकर्तिकास्यात्तत्र पिप्पल्यादिभिर्विश्वभेषजान्तैः शृतैः सिद्धां शीतां शर्करामधुयुक्तां पेयां पिबेत् । समङ्गा मञ्जिष्ठा ॥

नळदध्यामकव्योषलोध्रचित्रकदीप्यकम् ।
कुतळक्षारतोयेन पिष्टं माक्षिकसर्पिषा ॥
दध्ना वा प्राशयेत् क्षौद्रं यवक्षारपयोदधि ।
फाणितं तैलमाज्यं च विषघ्नं पीतमेकतः ॥

नळदादिदीप्यकान्तं कुतळक्षारतोयेन पिष्टं मधुसर्पिषा दध्ना वा प्राशयेत् । कुतळस्तिलकाण्डम् । क्षौद्रादिकमाज्यान्तमेकतोमिश्रभावेन पीतं विषघ्नं भवति ॥

सिन्दुवारं नतं शिग्रु विल्वमूलं पुनर्नवम् ।
वचाश्वदंष्ट्रा जीमूतमेषां क्वाथं समाक्षिकम् ॥
पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकार्दितः

मूषिकैरर्दितो हिंसितः दध्ना शाल्योदनं भुञ्जानः सिन्दुवारादीनां क्वाथं समाक्षिकं पिबेत् । श्वदंष्ट्रा कण्डूकरी ॥

तक्रेण शरपुङ्खाया बीजं सञ्चूर्ण्य वा पिबेत्
अङ्कोलमूलवल्को वा बस्तमूत्रेण कल्कितः ॥
पानलेपनयोर्युक्तः सर्वोन्दुरुविषापहः ।

अथवा शरपुङ्खायाः प्रसिद्धायाश्चूर्णं तक्रेण पिबेत् । अङ्कोलमूलत्वक्प्रयोगः सुबोधः। [अंवमूत्रेण पिष्टः पानविषये लेपनविषये च प्रयुक्तः अङ्कोलमूलस्य वल्कश्च मूषिकविषस्य नाशनः ॥]

पयः पयस्यया युक्तं सितया मधुकेन च ॥

पयस्यया शर्करया मधुकेन च युक्तं पयः प्रकरणात् सर्वोन्दुरुविषापहम् । पयस्या क्षीरिका ॥

किराततिक्तममृतां समङ्गां ककुभत्वचम् ।
बाणं पलाशं काश्मर्यं पयस्यां तण्डुलीयकम्॥
आखुविन्नां महानिम्बं सप्तपर्णं मधूलिकाम् ।
कपित्थं राजवृक्षं वा पिबेदन्यतमं ज्वरी ॥

यश्च मूषिकविषे ज्वरवान् भवति स किराततिक्तकादीनामन्यतमं पिबेत् । आखुविन्ना (मूषिकपर्णी) ॥

स्थिरां मन्दरुजां प्रच्छेत् कर्णिकां पातयेत्तवा ।
श्यामालाङ्गलिका दन्ती किणिही गिरिकर्णि- (का ॥

आखुवृक्षो महावृक्षस्त्रिवृदञ्जनकी स्नुही ।
कर्णिकापातनं कल्कमेकैकं तिलकल्कवत् ॥

कर्णिकां स्थिरां मन्दरुजां च सतीं प्रच्छेत् पातयेत्तवा । श्यामादीन्येकैकं तिलकल्कयोगात् कर्णिकाशातनानि । लाङ्गलिका विशल्या । किणिही गिरिकर्णिका । आखुवृक्षो जीमूतकः । अञ्जनकी नीलिनी ॥

क्षीरिप्रवालमाञ्जिष्ठा बलादार्वी हयाह्वयाः ।
रोपण्यः कल्कितास्तैलं घृतं वा साधितं तथा
द्विनिशा तिलयष्ट्याह्वतगरोशीरपद्मकैः ।

क्षीरिप्रवालादिकं कल्कितं रोपणम । अथवा तैः साधितं तैलं वा घृतं वा तथागुणम । द्विनिशादिभिः साधितं तैलं वा घृतं वा ॥

सामान्येनेति निर्दिष्टा क्रियाखूनां विशेषतः ।

इत्याखूनां क्रिया सामान्येन निर्दिष्टा । विशेषतस्तूच्यते लालनेनेत्यादिना ॥

लालनेन वमिर्मूर्च्छा लालास्रावश्च जायते ।
लिह्यात् समाक्षिकं तत्र चूर्णितं तण्डुलीयकम् ॥

लालास्रावान्तं लालनेन जायते । तत्र समाक्षिकं तण्डुलीयकचूर्णं लिह्यात् ॥

चपलेन वमिर्मूर्च्छा तृड्वा तत्रावलेहयेत् ।
सदारुमुस्तां त्रिफलां—

चपलाख्येन वमिर्मूर्च्छा तृड्वा जायते । तत्र देवदारुमुस्तसहितां त्रिफलां लेहयेत् ॥

—पुत्रकेण तु पाण्डुता ।
सादोऽङ्गे सर्वतश्चाखुसदृशग्रन्थिसम्भवः ॥
शिरीषबीजं कुष्ठं च मधुना तत्र लेहयेत् ।

पुत्रकाख्येन ग्रन्थिसम्भवान्तम् । तत्र शिरीषबीजं कुष्ठं च मधुना लेहयेत् ॥

हसिरेणान्नविद्वेषो जृम्भणं रोमहर्षणम् ।
आरग्वधादिनिर्यूहं सुवान्तं तत्र पाययेत् ॥

हसिराख्येन रोमहर्षणान्तम् । तत्र सुष्ठु वमनं कृत्वा आरग्वधादिक्राथं पाययेत् ॥

चिकिरेण शिरोदुःखं शोफो हिध्मावमिर्भ्रमः ।
वान्तोत्र जालिनीक्राथैः सारमङ्कोलजं पिबेत्

चिकिराख्येन भ्रमान्तम् । अत्र जालिनीक्राथेन वमनं कृत्वा अङ्कोलसारं पिबेत् ॥

अजिनेनाङ्गकृष्णत्वं मूर्च्छाछर्दिश्च हृद्ग्रहः ।
मधुना तत्र मञ्जिष्ठां लिह्यात् स्नुक्क्षीरकल्कि-
(ताम् ॥

अजिनाख्येन हृद्ग्रहान्तम् । तत्र सुधा क्षीरेण कल्कितां मञ्जिष्ठां मधुना लिह्यात् ॥

निद्राकषायदन्तेन हृच्छोषः कृशताति च ।
शिरीषसारत्वग्बीजं तत्र क्षौद्रेण लेहयेत् ॥

कषायदन्ताख्येन निद्रा हृच्छोषः अतिकृशता च । तत्र शिरीषस्य सारादिकं क्षौद्रेण लेहयेत् ॥

कुलकेन रुजा स्रावौ राजयोर्दशमण्डले ।
स सिन्दुवारकौ तत्र सहौ लिह्यान्मधुप्लुतौ ॥

कुलकाख्येन दंशमण्डले रुजास्रावौ राजयश्च । तत्र सिन्दुवारसहितौ सहौ कुष्ठनखे मधुप्लुतौ लिह्यात् ॥

ग्रन्थयः कोकिलेनोग्रा ज्वरो दाहश्च दारुणः ।
नीलीपुनर्नवाक्राथे सिद्धं तत्र पिबेत् घृतम् ॥

कोकिलाख्येनोग्रा ग्रन्थयो दारुणौ च दाहज्वरौ । तत्र नील्यादिक्राथसिद्धं घृतं पिबेत् ॥

कपिलेन व्रणे कोथो ज्वरो ग्रन्थिर्भ्रमः सतृट्
लेहयेन्मधुना श्वेतां श्वेतां चात्र पुनर्नवाम् ॥

कपिलाख्येन तृडन्तम् । अत्र श्वेतां श्वेतवचां श्वेतपुनर्नवां च मधुना लेहयेत् ॥

रक्तं कृष्णेन वमति विशेषाद् दुर्दिने पिबेत्।
तत्र किंशुकभस्माम्बु शिरीषफलवाळकम् ॥

कृष्णेनासिताख्येन रक्तं सदावमति दुर्दिने तु विशेषात् । तत्र पलाशभस्मोदकादिकं पिबेत् ॥

अरुणाद्याः पृथग्दोषसन्निपातात्रसम्भवान् ।
जनयन्ति क्रमाद्रोगान् सर्वे च ग्रन्थिकर्णिकाः

अरुणाद्याः पञ्चपृथग्दोषादिसम्भवान् क्रमाद्रोगान् जनयन्ति । सर्वे च ग्रन्थिकर्णिका युक्ता भवन्ति । अरुणो वातसम्भवान् रोगान् जनयति । शबलः पित्तसम्भवान् । श्वेतः कफसम्भवान् । कपोतः सन्निपातसम्भवान् । पलितोन्दुरोऽस्रसम्भवानिति क्रमार्थः ॥

करञ्जारग्वधव्योषबृहत्यंशुमतीद्वयात् ।
क्वाथे दधिपयः सर्पिः पृथक्प्रस्थोन्मितं पचेत्
कपित्थडाडिमवरी विशालात्रिसुगन्धिकाः ।
त्रिवृतामृत्तिका वक्रगुळूचीश्चात्रकल्किताः ॥
क्षिपेत्तदरुणादीनां पञ्चानां विषनाशनम् ।
काकादनी काकमाची स्वरसेन श्रृतं घृतम् ॥

करञ्जादिक्वाथे कपित्थादिकल्के दधिक्षीरप्रस्थाभ्यां युक्तं घृतप्रस्थं पचेत् । तद्घृतमरुणादीनां पञ्चानां विषनाशनम् । काकादन्याः काकमाच्याश्च स्वरसेन श्रृतं घृतं चारुणादीनां पञ्चानां विषनाशनम् ॥

क्रमश्चुच्छुन्दरेणोग्रो ग्रीवास्तम्भो विषूचिका ।
यवनाळर्षभक्षारं बृहत्यौ वात्र पाययेत् ॥

चुच्छुन्दराख्येन क्रमादिविषूचिकान्तम् । तत्र यवनाळक्षारादिकं पाययेत् । यवनाळक्षारो यवक्षारः ॥

ग्रीवास्तम्भो रसालेन वेदना दंशमण्डले ।
लिह्यान्महागदं तत्र घृतमाक्षिकसंयुतम् ।

रसालाख्येन ग्रीवायाः स्तम्भो दंशमण्डले वेदना च । तत्र महागदाख्यमगदं घृतमाक्षिकसंयुतं लिह्यात् । महागदाख्योऽगदः सर्पविषप्रतिषेधोक्तः ॥

सशेषं मूषिकविषं प्रकुप्यत्यभ्रदर्शने ।
यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥

यन्मूषिकविषं चिकित्सया निरशेषं न निरस्तं तदभ्रदर्शने प्रकुप्यति । अथवा येनैव दोषेणाधिकं यन्मूषिकविषं तत्तस्य वृद्धिहेतुषु कालेष्वायुष्कामीयोक्तेषु प्रकुप्यति ॥

तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरुपक्रमाः ।
यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दूषीविषापहाः ॥

तत्र सशेषविषवृद्धौ अवस्थानातिक्रमेण यथादोषं च निर्दिष्टा उपक्रमा प्रयोज्याः स्युः । तथा दूषीविषापहाश्चोपक्रमाः । इति मूषिकविषोपक्रमः ॥

(अळर्कविषचिकित्सामाह ॥)

दंशन्त्वळर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ।
प्रदिह्यादगदैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥
व्रणस्योपरि निष्पीड्यः प्रत्यक्पुष्पीरसोथवा

अळर्कदष्टस्य दंशं दंशव्रणं उष्णेन सर्पिषा दग्ध्वा तैस्तैर्नानाविधैरगदैः प्रदिह्यात् । पु-

राणं पञ्चसंवत्सरातीतं च घृतं पिबेत् । अथवा व्रणस्योपरि प्रत्यक्पुष्पीरसो निष्पीड्यः । प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः ॥

तिलगुग्गुलुदूर्वाणां डाडिमस्य गुडस्य च ।
कल्को मुहुर्मुहुर्लेपः श्वदंशविषजित्परम् ॥

तिलादीनां कल्केन मुहुर्मुहुर्लेपः परं श्वदंशविषजित् ॥

नळमूलं जले पिष्टं पानलेपनयोर्हितम् ।
मातुलुङ्गच्छदैर्दंशं बध्नीयाद्दन्तचर्वितैः ॥

नळमूलमित्यादि सुबोधम् । दन्तैश्चर्वितानि यानि मातुळुङ्गपत्राणि तैर्दंशं बध्नीयात् ॥

अर्कक्षीरयुतं चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ॥

अस्य चाळर्कदष्टस्यार्कक्षीरयुक्तं योग्यं विरेचनमाशु युञ्ज्यात् ॥

पिबेत् पुनर्नवां श्वेतां धुर्धूरकफलान्विताम् ॥

श्वेतां शुक्लपुष्पां पुनर्नवां धुर्धूरकफलैर्युक्तां पिबेत् ॥

फलं धुर्धूरकान्मूलं काकोदुम्बरिकोद्भवम् ।
शीधुना श्वविषं हन्ति पीतं वा तण्डुलाम्बुना ॥

धुर्धूरकफलं काकोदुम्बरिकामूलं च शीधुना वा तण्डुलाम्बुना वा पीतं श्वविषं हन्ति ॥

ऐकध्यं पललं तैलं रूपिकापयः पयो गुडः ।
भिनत्ति विषमाळर्कं घनवृन्दमिवानिलः ॥

पललादिकमैकध्यं मिश्रयित्वा प्रयुक्तमाळर्कं विषं भिनत्ति । यथा घनसमूहं वायुः । रूपिका अर्कः ॥

लशुनोषणवैदेही वरा गोपित्तकल्किताः ।
पाननस्याञ्जनालेपैः श्वदष्टस्यौषधं परम् ॥

लशुनादिकं गोपित्तकल्कितं पानादिभिः परं श्वदष्टौषधम् । वैदेही पिप्पली ॥

जलवेतसपत्रत्वङ्मूलं क्षुण्णं पचेज्जले ।
सक्वाथः शीतळः पीतः परं श्वविषभेषजम् ॥

तत्सिद्धं च घृतं पाननस्याभ्यञ्जनलेपनम् ।
जलत्रासे समस्ते च विषे तत् गरुडोपमम् ॥

जलवेतसपत्रादि क्वाथः सुबोधः । तत्सिद्धमिति जलवेतसपत्रादिसिद्धं घृतं पानादिप्रयोगाज्जलत्रासे सर्वविषेषु च गरुडोपमम् ॥

यवमाषकुलत्थानां पञ्चमूलस्य चाम्भसि ।
क्षीरद्विगुणिते सर्पिः साधयेच्छ्लक्ष्णकल्कितैः ॥
अश्वगन्धासहाकुष्ठ बृहतीरजनीद्वयैः ।
विदारीनतकट्वङ्ग पयस्या सिन्दुवारकैः ॥
सर्पगन्धानखा भीरु शर्करारक्तचन्दनैः ।
श्वदंष्ट्रोपद्रवान् सर्वान् पानाभ्यङ्गैर्निहन्तितत् ॥

यवादीनां पञ्चमूलान्तानां क्वाथे द्विगुणक्षीरे अश्वगन्धादिभिः श्लक्ष्णकल्कितैः सर्पिः साधयेत् । तद्घृतं सर्वान् शुनो दंष्ट्रया कृतानुपद्रवान् निहन्ति ॥

हृद्विदाहे प्रसेके च विरेकवमने भृशम् ।
विषदोषहरे योज्ये शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥

अळर्कदष्टे च यदि हृद्विदाहः प्रसेकश्च भवति । तत्र विषदोषहरे विरेकवमने भृशं योज्ये । तस्य च शुद्धे हृदि संसर्जनक्रमः ॥

दद्यात् संशोधनं तीक्ष्णमवश्यं विषनाशनम् ।
अशुद्धस्य निरूढेऽपि व्रणे कुप्यति तद्विषम् ॥

तत्र यदा संशोधनं दद्यात्तदावश्यमेव तीक्ष्णैरेव नातीक्ष्णैर्यस्मादसम्यक् शुद्धस्य निरूढेपि व्रणे तद्विषं कुप्यति ॥

सरत्नबीजौषधिभिः कुम्भैः शीताम्बुपूरितैः ।
अष्टोत्तरशतं वारान् सिद्धमन्त्राभिमन्त्रितैः ॥
अष्टोत्तरशतोन्मानैः पुष्पमालावगुण्ठितैः ।
गोचर्ममात्रके लिप्ते ज्वलिताग्नौ कुशास्तृते ।
स्थण्डिले सरितस्तीरे स्नानं वास्य चतुष्पथे ॥

अस्य चालर्कदष्टस्य सरितस्तीरे वा चतुष्पथे वा स्थण्डिले भूप्रदेशे गोचर्ममात्रस्थाने लिप्ते ज्वलिताग्नौ कुशैश्चास्तृते सरत्नबीजादिभिः कुम्भैर्घटैः स्नानं स्यात् । रत्नैर्बीजैर्धान्यैश्चौषधैश्च सहये वर्तन्ते ते तथोक्ताः । ये च कुम्भाः सिद्धमन्त्रेणाष्टोत्तरं शतं वारानभिमन्त्रितास्तैः । ये जलेन पूर्णाः सन्तस्ते । ये अष्टोत्तरं शतमुन्मानेन भवन्ति तैः कलशैः ॥

अळर्काधिपते यक्ष सारमेयगणाधिप ।
अळर्कजुष्टमेतं मे निर्विषं कुरु माचिरात् ।
स्वाहेतिमन्त्रोळर्कार्त्ते सर्वकर्मसु शस्यते ॥

अळर्काधिपत इत्यादि स्वाहान्तो मन्त्रोळकार्त्ते पुरुषे सर्वकर्मसु शस्यते । हे अळर्काभिधान, अधिपते स्वामिन्, हे यक्षगणानां सारमेयगणानां चाधिप । एनमळर्कजुष्टं मे निर्विषं कुरु माचिरात् शीघ्रं स्वाहेति मन्त्रपदम् ॥

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तपरिक्षतम् ।
शूयते पच्यते रागज्वरस्रावरुजान्वितम् ॥

चतुष्पाद्भिः प्राणिभिः द्विपाद्भिश्च मनुष्यादिभिर्नखपरिक्षतं दन्तपरिक्षतं च रागाद्यन्वितं सच्छूयते पच्यते च ॥

सोमवल्कोश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥

॥ इत्युत्तरे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

सोमवल्कादिना लेपो नखदन्तविषापहः । सोमवल्कः कट्फलत्वक् । हंसपदी प्रसिद्धैव । अश्वकर्णो मधुस्रवा पूर्वदेशे प्रसिद्धः । नखदन्तविषापह इयत्र मनुष्याणां दन्तनखक्षतं विषमन्यत्र मैथुनादियास्तिकाः । इति जर्जटः ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

——:o:——

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

विषोपद्रवप्रतिषेधम् ।

विषाणां तद्रोगाणां च निर्णयं कृत्वा विषे य उपद्रवास्तांस्तच्चिकित्सां च प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो विषोपद्रवप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ इति यः ॥

ज्वरकासवमिश्वासहिध्मा तृष्णाऽतिमूर्च्छनम् ।
विशोभेदोऽतिकाठिन्यमानाहो वस्तिमूर्द्धरुक् ॥
श्वयथुः पूतिदंशत्वं रक्तस्रावो विषानिलः ।
इति षोडशनिर्दिष्टा विषार्तानामुपद्रवाः ।
गच्छन्त्युपेक्षितानाशं यैर्जुष्टा विषरोगिणः ॥

ज्वरादयः षोडशविषार्तानामुपद्रवा निर्दिष्टाः । उपेक्षिता अचिकित्सिताः सन्तो विषरोगिणो यैरुपद्रवैर्जुष्टा नाशं गच्छन्ति ॥

राजवृक्षफलोशीरकाश्मर्यघनपद्मकात् ।
क्वाथः सशर्कराक्षौद्रो विषज्वरहरः परम् ॥

राजवृक्ष इत्यादिना ज्वरादीनां क्रमेण चिकित्सा राजवृक्षफलादिकाथः सुबोधः ॥

पीता तण्डुलतोयेन कटुकासमसितोपला ।
विषज्वरहराऽजाजी जीवकर्षभकोत्पलम् ॥
कोलमज्जसिताधान्यभार्ङ्गी यष्ट्याह्वकेसरम् ।
विषज्वरवमिश्वासकासतृष्णानिबर्हणम् ॥

सशर्करा कटुका तण्डुलतोयेन पीता विषज्वरहरा भवति । अजाज्यादिकेसरान्तं विषज्वरादिनिबर्हणम् ॥

त्रिफलारग्वधव्याघ्रीक्वाथो ज्वरविबन्धजित् ।
बालबिल्ववचामुस्ता कषायः सपुनर्नवः ।
ज्वराग्निसादश्वयथून्निहन्ति विषसम्भवान् ॥

त्रिफलादिकाथो ज्वरविबन्धजित् । बालबिल्वादिकषायः पुनर्नवयायुक्तो विषसम्भवान् ज्वरादीन् निहन्ति ॥

वैदेहिकारामठकं कपित्थरससैन्धवम् ।
ससितामाक्षिकं लीढं श्वासकासज्वरापहम् ॥

वैदेहिकादिकं श्वासाद्यपहरम् । वैदेहिका पिप्पली । रामठं हिङ्गु । इति ज्वरे ॥

सद्राक्षानागरां कृष्णामथवासवराघनाम् ।
लीढ्वाज्यमधुनाकासान्मुच्यते विषसम्भवात् ॥
सपाठाञ्जनमञ्जिष्ठाद्विनिशामधुकां तथा ।
यष्ट्याह्वमम्भसा पीत्वा—

कृष्णां पिप्पलीं द्राक्षानागराभ्यां युक्तां मधुसर्पिषा लीढ्वा विषसम्भवात् कासान्मुच्यते । अथवा सवराघनां कृष्णां मध्वाज्येन लीढ्वा । अथवा पाठादियुक्तां कृष्णाम् । तथा यष्ट्याह्वमम्भसा पीत्वा विषसम्भवात् कासाद्विमुच्यते । इति कासे ॥

—मरिचैरवचूर्णितम् ॥
विषवम्यां पिबेत् क्काथं बिल्वमूलाद्रजोऽथवा ।
धात्रीपरूषकद्राक्षा मधुकं पयसा द्रुतम् ॥

बिल्वमूलात् क्काथं मरिचैरवचूर्णितं विषवम्यां पिबेत् । अथवा बिल्वमूलाद्रजश्चूर्णं धात्र्यादिकं च पयसा क्षीरेण द्रुतं गृहीतद्रवत्वं पिबेत् ॥

वेल्लाग्र्याञ्जनसोशीरं यष्ट्येलाकणकेसरम् ।
लिह्यान्मरिचकुम्भीं वा घृतपुष्परसद्रुताम् ॥

वेल्लादिकं केसरान्तं घृतपुष्परसद्रुतं लिह्यात् । पुष्परसो माक्षिकम् । मरिचकुम्भीं वा घृतादिद्रुताम् । कुम्भी द्रवन्ती ॥

क्षीरिवृक्षाङ्कुरक्षौद्रसितास्तृड्वमथुच्छिदः ॥

क्षीरिवृक्षाङ्कुरादीनि तृषं वमथुं च छिन्दन्ति ॥

जीर्णशाल्योदनं क्षौद्रं क्षीरं चन्दनसाधितम् ।
शीताम्भोऽनुपिबेत् भुक्त्वा विषच्छर्दिमपोहति ॥

जीर्णशाल्योदनादिकं भुक्त्वा शीताम्भोऽनु पिबेत् विषजां छर्दिमपोहति । इति विषजवम्याम् ॥

तैलगोविड्सक्षौद्रैर्लिह्यात् कृष्णाप्रियंगुके ॥
श्वासी क्षौद्रेण वा द्राक्षाशृङ्गीमागधिकासिताः ।
गुडनागरवैदेहीविजयामलकानि वा ॥

विषश्वासी पिप्पली प्रियंगुके तैलादिभिर्लिह्यात् । अथवा द्राक्षादिसितान्तं क्षौद्रेण लिह्यात् । अथवा गुडादिकमामलकान्तं क्षौद्रेण । इति विषजे श्वासे ॥

हिध्मायां शङ्खकनककटुकास्वर्णगैरिकम् ।
वेल्लशुण्ठीकणाशीररजनीद्वितयानि वा ॥
लिह्याद्वाव्योषमृद्वीकां बीजपूररसेन वा ।
सक्षौद्रं वाळकरजः क्वाथं वा सगुडं पिबेत् ॥
विश्वभेषजगायत्री हरिद्रामरदारुजम् ।
दन्तीन्द्रवारुणीद्वीपी कल्कं सौवीरकेण वा ॥

हिध्मायां शङ्खादिकं स्वर्णगैरिकान्तं क्षौद्रेण लिह्यात् । अथवा वेल्लादिकं रजनीद्वयान्तम् । तथा व्योषं मृद्वीकां च क्षौद्रेण बीजपूररसेन वा लिह्यात् । सक्षौद्रं च वाळकस्य रजश्चूर्णं लिह्यात् । अथवा विश्वभेषजादिजं क्वाथं सगुडं पिबेत् । अथवा दन्त्यादीनां कल्कं सौवीरकेण काञ्जिकेन पिबेत् । इति हिध्मायाम् ।

तृण्मूर्च्छयोराशिरसो लेपसेका हिमा हिताः ।
अंभोजनाळकुसुमचन्दनोशीरमौक्तिकैः ।
वैहायससितातोयक्षीराज्येक्षुरसाप्लुतैः ॥

तृषि मूर्च्छायां चाशिरसः सर्वाङ्गे हिमा लेपसेका हिताः । कैरित्याह । अंभोजनाळादिभिर्वैहायससिता तोयादिप्लुतैः । वैहायसमान्तरिक्षं तोयं सितातोयं च ॥

वीजनं तालवृन्तेन शीते सिकातिले स्थितिः ॥

तालवृन्तेनोत्क्षेपकेण वीजनं हितम् । शीते सिकतावति च देशे स्थितिः ॥

कमलोत्पलकिञ्जल्कपटलावृतवारिषु ।
विषतृड्दाहमूर्च्छाघ्नं सरसीष्ववगाहनम् ॥

कमलादिपटलेन तत्समूहेनावृतं वारि यासु तासु सरसीषु महत्सु सरस्स्ववगाहनं विषतृडादिघ्नम् । इति तृण्मूर्च्छयोः ॥

तृष्णायां विशेषमाह ।

विषवेगसमुत्थायां तृष्णायां लाजतर्पणम् ।
शर्कराडाडिमक्षौद्रसलिलाप्लावितं पिबेत् ।
वटवेतसजम्ब्वाम्रसेव्यतोयं च शीतळम् ॥

विषवेत्यादि । सुबोधम् । वटादिभिः सिद्धं तोयं च शीतळं पिबेत् ॥

अतिसारस्य चिकित्सामाह ।

भूनिम्बमुस्तकटुका त्रायन्तीन्द्रयवान् समान् ।
द्वौ भागौ चित्रका दष्टौ कुटजाद्वारिणा पिबेत् ।
बिषातिसारोदावर्तकासश्वासज्वरापहम् ॥

भूनिम्बेत्यादि । भूनिम्बादीनि पञ्चसमानि चित्रकस्य द्वौ भागावयवद्रव्यापेक्षया । तथैव कुटजा दष्टौ भागाः । एतद्वारिणा पिबेद्विषहेत्वतीसाराद्यपहम् ॥

लोध्रमोचरसाम्बष्ठा धातकीस्तण्डुलाम्बुना ।
समाक्षिका पिबेत्तद्वन्नागरातिविषाभयाः ॥
सधातकीः सकुटजाः साञ्जनाः श्लक्ष्णचूर्णिताः ।
पाठानागरचूर्णं वा दध्नायुक्तं समाक्षिकम् ॥

लोध्रादिकं समाक्षिकं तण्डुलाम्बुना पिबेत् । नागराद्यञ्जनान्तं तद्वदिति समाक्षिकं

तण्डुलांबुना पिबेत् । अथवा पाठादिचूर्णं समाक्षिकं दध्ना युक्तं पिबेत् । इति विषजातिसारे ॥

वस्तिरुग्वर्तनाहेषु फलवर्तिं प्रयोजयेत् ।
सारग्वधां सत्रिवृतां सोपकुल्यां हरीतकीम् ।
पिबेत्घृतेन सक्षौद्रां वस्तिशूलादिनाशिनीम् ॥

वस्तिरुगादिषु उदावर्तचिकित्सितोक्तां फलवर्तिं प्रयोजयेत् । वर्त उदावर्त । (त्रिशोति काठिन्यम् ।) नाह आनाहः । आरग्वधादित्रयेण पृथग्युक्तां हरीतकीं सक्षौद्रां घृतेन पिबेद्वस्तिशूलादिनाशिनीम् ॥

गृहधूमनतश्यामा नीलिनी तण्डुलीयकैः ।
सिद्धं वाज्यं तथाऽसिद्धं वराक्वाथत्रिवृद्युतम् ॥

गृहधूमादिभिः सिद्धमाज्यं पिबेत् । असिद्धमेव वा घृतं त्रिफलाक्वाथेन त्रिवृता च संयुक्तं पिबेत् । इति वस्तिरुगादिषु ॥

काकोळी क्षीरिवृक्षत्वग्द्राक्षायष्ट्याह्वशर्कराः ।
नस्यं विषशिरोरुघ्नं संयोज्यं शीतवारिणा ॥

काकोळ्यादिनस्यं विषशिरोरुघ्नम् । सुबोधम् । इति मूर्द्धरुजि ॥

श्वयथौ शुद्धकोष्ठस्य पयः पाने हितं शृतम् ।
विश्वभेषजवैदेहीकटुकादेवदारुभिः ।
सुरसामूलकल्कैर्वा छागं वा पिप्पलीशृतम् ॥

विषजे श्वयथौ वमनविरेचनाभ्यां शुद्धकोष्ठस्य विश्वभेषजादिभिः शृतं पयः क्षीरं पाने हितम् । अथवा सुरसामूलकल्कैः शृतं पयः पाने हितम् । अथवा पिप्पलीशृतं छागं पयः ॥

त्रिफलायाः कषायेण त्रिवृता भाविता त्र्यहम् ।
आलोड्य सर्पिषा पीता विषश्वयथुनाशिनी ॥

त्रिफलाक्वाथेन त्र्यहं भाविता या त्रिवृता सा घृतेनालोड्य पीता विषश्वयथुनाशिनी ॥

मधुवेल्लवराव्योष सुराह्वोशीरपद्मकैः ।
विषश्वयथुजिल्लेपस्तथा स्वादुकषायकैः ॥

मध्वादिभिः पद्मकान्तैर्लेपो विषश्वयथुजित् । तथा मधुरैः कषायैश्च द्रव्यैः ॥

शिरीषपुष्पाऽहिशिरोनतकुष्ठैर्घृतान्वितः ।
धूपोऽगदः श्वयथुजित् समस्तविषनाशनः ॥

शिरीषपुष्पादिभिर्घृतान्वितो धूमः श्वयथुजिदगदः सर्वविषाणां नाशनः । अहिशिरः सर्पोत्तमाङ्गम् । इति श्वयथौ ॥

अल्पेनाप्यपचारेण दंशः पूतित्वमश्नुते ।
प्रायो न सहते तीक्ष्णमुष्णं वा भेषजं विषम् ॥
मधुरस्निग्धशीतानि युञ्ज्यात्तस्माद्विषव्रणे ।
सेकालेपांश्च सक्षीरैः कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥

विषव्रणे मधुरादिप्रयोगाय अल्पेनेत्यादिहेतुः । क्षीरिवृक्षाणां कषायैर्द्रवैः क्षीरसंयुक्तैः सेकानालेपांश्च युञ्ज्यात् ॥

न्यग्रोधशृङ्गमधुकतिलसर्षपसैन्धवम् ।
साभया निम्बपत्राज्यं दंशपूतित्वनाशनम् ।
कर्णिकापातनं श्रेष्ठं विषव्रणविनाशनम् ॥

न्यग्रोधशृङ्गादिकं दंशपूतित्वनाशनादिगुणत्रययुक्तम् । इति पूतिदंशत्वे ॥

रक्तेस्रवत्यतिभृशं घृतं समरिचं पिबेत् ।
तण्डुलीयकमूलेन सितया वा समन्वितम् ॥

व्रणाच्चातिभृशं रक्ते स्रवति समरिचं घृतं पिबेत् । अथवा घृतं तण्डुलीयकस्य मूलेन समन्वितं पिबेत् । शर्करया वा ॥

दंशं प्रलेपयेच्चास्य दार्व्या सुश्लक्ष्णपिष्टया ।
सितोपलाक्षौद्रकृतच्छागदुग्धानि नावनम् ॥
शमीकल्कं पिबेच्छ्लक्ष्णमङ्गं लिम्पेद्विशालया ।
नावने [१] हेमशुक्ला च ततः शाम्यति शोणितम् ॥

अस्य चास्रस्रुतौ सुश्लक्ष्णपिष्टया दार्व्या दंशव्रणं लिम्पेत् । सितोपलेत्यादि सुबोधम् । विशाला गवाक्षी । शुक्ला क्षीरविदारी । क्षीरकाकोळी वा । इति रक्तस्रावे ॥

कृशस्यातिस्रुते रक्ते रूक्षैरत्यर्थसेवितैः ।
विषस्य च स्वभावेन मातरिश्वा प्रकुप्यति ॥
उन्मादाक्षेपकमनोभ्रंशापस्मृतयस्ततः ।
तत्रेष्टं स्नेहनं वस्तिनस्यप्रधमनाञ्जनम् ॥

कृशस्य रक्तेऽतिस्रुते रूक्षसेवनाद्विषस्वभावाच्च वायुः प्रकुप्यति । ततो हेतोरुन्मादादयो भवन्ति । तत्र स्नेहनं वस्त्यादिकमिष्टम् ॥

नागदन्त्यभयाकुष्ठपिप्पलीवृषकट्फलम् ।
भल्लातकास्थिकटुका विल्वप्रतिविषाग्निकाः ॥
सक्षीरंतैर्घृतंसिद्धं विषवातविकारजित् ।

नागदन्त्यादिभिः सक्षीरं सिद्धं घृतं विषहेतून वातविकारानुन्मादादीन् जयति ॥

पिबेदेरण्डतैलं वा छागमांसरसान्वितम् ।
ऐकध्यं घृततैलं वा मेध्यमांसरसाशनः ॥

छागमांसरसेनान्वितमेरण्डतैलं वा अथवा मेध्यमांसरसाशनः सन्नैकध्यं घृततैलं वा पिबेत् ॥

कार्पासमूलं मरिचं हरिद्रे नळदं नळम् ।
पिप्पलीं स्वर्जिकां कुष्ठं जलेनालोड्य पाययेत् ।
उन्मत्तं विषवातेन तथाऽपस्मारिणं नरम् ॥

कार्पासमूलादिकं सुबोधम् । विषवातेनेति विषहेतुना वातेन उन्मत्तमुन्मादयुक्तम् ॥

वचाहंसपदीव्योषदधित्थं हस्तिपिप्पलीम् ।
देवदारुबलाविल्वकृमिजित् कुष्ठडुण्डुकम् ॥
लोध्राखुकर्ण्यतिविषाः क्षीरं सर्पिश्च पाययेत् ।
निहन्ति पानाभ्यङ्गाभ्यां घृतं सर्वविषाणि तत् ॥

वचादिभिः सर्पिर्विपाचयेत् । तत्पानेनाभ्यङ्गेन च सर्वविषाणि निहन्ति । हंसपदी मधुस्रवा । दधित्थं कपित्थम् । डुण्डुकः स्योनाकः । आखुकर्णी द्रवन्ती । इति विषानिले ॥

प्रतिकुर्याद्यथास्वं च रोगेष्वेवं परेषु च ।
दोषानुबन्धमालोच्य विषतन्त्राविरोधतः ॥

एवं परेषु चानुक्तेष्वपि विषहेतुषु रोगेषु यथास्वमात्मीयचिकित्सया प्रतिकुर्यात् । कथमित्याह । दोषाणां वातादीनामनुबन्धमालोच्य यथा च विषतन्त्रे तीक्ष्णादिरूपेण विरोधो न भवति ॥

दृश्यशब्दागदैरस्य विषशेषं निवर्तयेत् ।
अल्पमप्यवशिष्टं हि व्याधये मरणाय वा ॥

---

१. हेमकनकं केसरं वा ॥

अस्य चातुरस्य दृश्यशब्दागदैर्विषशेषं शमयेत् । दृश्यागदा ये दर्शनमात्रेण विषघ्नाः । शब्दागदा ये शब्देन । अल्पमित्यादि निःशेषनिवर्तनत्वे हेतुः ॥

धवाश्वकर्णतिनिशकरघाटकपीतनान् ।
पलाशाम्रातककुभपारिभद्रकतिल्वकान् ॥
कपित्थकुटजाङ्कोल प्रग्रहामलकी भुजान् ।
शमीश्लेष्मातकाश्मन्तगोजीयमळकण्टकान् ॥
चिरिविल्वार्ककट्वङ्गसमङ्गामधुशिग्रुकान् ।
गोपघोण्टाहिमारौ च भस्मीकृत्याम्भसा गवाम्
क्षारकल्पेनविस्राव्य पचेत्क्षिप्त्वाऽवचूर्णितान्
पिप्पलीद्वयकोशाम्रसप्तपर्णैलवालुकान् ॥
वराङ्गचोचमाञ्जिष्ठाकुष्ठवञ्चुळटुण्डुकान् ।
विळङ्गातिविषानन्तासर्षपातण्डुलीयकान् ॥
सुराह्वसरळप्लक्षगृहधूमकरञ्जकान् ।
नागदन्ती सुतश्रेणी निचुळं वरुणं वचाम् ॥
वर्द्धमानमयो विल्वं क्षारवत्पाकमागतम् ।
तत् लोहकुम्भेनिहितं कार्यं सान्निहितं सदा ।
तेन दुन्दुभिमालिम्बेत् पताकास्तरणानि च ।
दर्शनश्रवणस्पर्शैर्निर्विषं तानि कुर्वते ॥
पानात् क्षारागदश्चैष विषं स्थावरजङ्गमम् ।
शूलगुल्मोदराजीर्णश्वासकासाश्मशर्कराः ॥
शोफार्शोग्रहणदोषानरुचिं च नियच्छति ।
अपि तक्षकतुल्यानां सर्पाणां दर्पनाशनः ॥

धवादिकमहिमारान्तं दग्ध्वा भस्मकार्यम् । तत् गोमूत्रेण क्षारकल्पेन सूत्रोक्तविधानेन परिस्राव्याच्छं पचेत् । पच्यमाने पिप्पल्यादिकं चूर्णितं क्षिपेत् । ततः क्षारलक्षणैः पक्कं पाकमागतं लोहकुम्भे निहितं कुर्यात् । तेनालिप्तानि दुन्दुभ्यादीनि शब्दादिभिर्निर्विषं कुर्वते । दुन्दुभयः काहळाः, पताका वैजयन्त्यः, करघाटो मदनः, कपीतनः प्लक्षसंज्ञः, आम्रातकं कपिचूडम , पारिभद्रको निम्बः, तिल्वको लोध्रः, कुटजो वत्सकः, अङ्कोलं तत्संज्ञम, प्रग्रहो नक्तमालः, भुजो भूर्जः, अश्मन्तको मालुकापर्णः, गोजी गोजिह्वा, यमळकण्टको युग्मकण्टकः, चिरिविल्वः करञ्जः कट्वङ्गः स्योनाकः, गोपघोण्टा घोण्टा, अहिमार अरिमेदः, एतानि सर्वाणि समूलशाखादीनि, कुशाम्रं क्षुद्राम्रम , वराङ्गं त्वक्, चोचं नाळिकेरम् , वञ्चुळो जलवेतसः, टुण्टुकः स्योनाकः, अनन्ता यवासकः, सुराह्वं देवदारु, करञ्जको नक्तमालः, सुतश्रेणी द्रवन्ती, निचुळं वेतसम, वर्द्धमान एरण्ड ; एष च नाम्ना क्षारागदः पानात् स्थावरं जङ्गमं च विषं गुल्मार्शांश्च नियच्छति नाशयति । एष तक्षकतुल्यानामपि सर्पाणां दर्पं नाशयति ॥

श्रीवेष्टकमनोह्वालं ससर्जरसवाळकम् ।
कर्षांशं नागपुष्पस्य प्रकुञ्चं त्रुटिविंशकम् ॥
हरेणवश्चतुःषष्टिः कुटन्नटचतुष्टयम् ।
शताह्वां षोडशैतानि पुष्ये सम्भृत्य पेषयेत् ॥
आश्लेषासु गवां मध्ये शस्त्रमन्त्राभिरक्षितम् ।
कुमार्या स्नातयातन्त्रमन्त्रोयं विष्णुनिर्मितः ॥
माता मे विजयानाम जयो नाम पिता मम ।
अजय्यस्य च पुत्रोसौ जये च विजयामि च ॥
सुगन्धाख्योयमगदो नित्यं देहविलेपनात् ।
अभङ्गकरणो युद्धे विवादे च जयापहः ॥

अमुना लेपिताश्छत्र दुन्दुभिध्वजतोरणाः ।
दृष्टस्पृष्टश्रुता घ्नन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।
भूतबालग्रहोन्मादान् गेहस्थोपि निवारयेत् ॥

श्रीवेष्टकादीनि पञ्च प्रत्येकं कर्षांशानि । नागपुष्पस्य प्रकुञ्चं पलम् । त्रुटिर्विंशकं सूक्ष्मैलापलानि विंशतिः । हरेणुपलानि चतुःषष्टिः। कुटन्नटपलानि चत्वारि । शतपुष्पापलानि षोडश । इत्येतत् पुष्ये सम्भृत्याश्लेषासु पेषयेत् । गवां मध्ये शस्त्रैर्मन्त्रैश्चाभिरक्षितं कृत्वा पेषयेत् स्नातया च कुमार्या कन्यकया । तत्र च पेषणे मोतामेत्यादि विष्णुनिर्मितो मन्त्रः । अयमगदो नाम्ना सुगन्धः । एतेनागदेन नित्यं लिप्ताङ्गो युद्धान्न भज्यते अवाङ्मुखो न भवति । विवादे च जयं प्राप्नोति । अमुनागदेन छत्रादयो लेपिता दर्शनादिभिः स्थावरजङ्गमं विषं घ्नन्ति। गेहस्थोप्ययमगदो भूतादीन् निवारयेत् । [जयो-नाम पितामहः इति च पाठः ॥]

प्रपौण्डरीकसरळ देवदारुकुटन्नटम् ।
जटाशताह्वातिविषा तिलपर्णी सुगन्धिका ॥
नीलीयवफलाभार्ङ्गीमधुयष्टयेलवालुकम् ।
तोयतोयदकालीयतगरध्यामकत्वचः ॥
नखपद्मकपुन्नागपत्रकाळानुसारिकाः ।
तालीसपत्रमरिचं जोङ्गकं चन्दनद्वयम् ॥
द्व्येलाद्विसेव्यद्विश्वेता द्विनिशा नळदद्वयम् ।
लाक्षाशीतशिवव्योषफलिनीधान्यगैरिकम् ॥
शैलेयकशिलापुष्पग्रन्थिला चोरकाभयाः ।
अर्कस्थौणेयपृत्थ्वीका कटुका चन्द्रराजयः ॥
कलिङ्गकः सर्जरसः कुष्ठं लवणपञ्चकम् ।
श्रीपर्णीकाश्मरी शेलु शिंशपा सिन्दुवारजाः ॥
चम्पकाशोकसुरससुमनास्तिलकोद्भवाः ।
पाटल्यास्तृणशूल्याश्च प्रसवाः कुमुदोत्पलम् ॥
तिनिशार्जुनशम्याकधवपुष्पं सपद्मकम् ।
पञ्चाशीतैरिदं चूर्णं समूत्रघृतमाक्षिकम् ॥
निधापयेत् गवां शृङ्गे मनुष्यं [१] पुनराहरेत् ।
भग्नस्कन्धं विवृत्ताक्षं मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतम् ॥
महासुगन्धोनाम्नायमतिवीर्योतितेजसा ।
वारयत्यतिदुर्वारं विषाग्निं वासुकेरपि ॥
नृपोनेनानुलिप्ताङ्गो भवेत् सर्वजनप्रियः ।
तेजस्वितां च लभते राजकस्यापि मध्यगः ॥

प्रपौण्डरीकादीनामौषधानां पञ्चाशीतेश्चूर्णं मूत्रादियुक्तं गवां शृङ्गे निधापयेत् । विषेण भग्नस्कन्धत्वादियुक्तं मनुष्यं पुनराहरेत् । अयं च नाम्ना महासुगन्धः । अतिवीर्येत्यादिनास्य प्रभावकीर्तनम् । सुबोधम् । कुटन्नटं परिपेलवम्, जटा मांसी, तिलपर्णी बदरकः, सुगन्धिका गन्धनाकुली, यवफलो वंशः कुटजश्च, तोयं वाळकम, तोयदो मुस्तः, कालीयकं रक्तचन्दनम्, पत्रं गन्धपलम्, जोङ्गकमगरु, चन्दनद्वयं पीतं, सितं, च । एलाद्वयं सूक्ष्मैला, पलैला च । सेव्यद्वयमुशीरं, लामज्जकं च । श्वेताद्वयं वचा, गिरिकर्णिका च । नळदद्वयं मांसी, गन्धमांसी च । शीतशिवो मिश्रेयकः, शैलेयकं शिलापुष्पम्, ग्रन्थिलं ग्रन्थिपर्णम्, स्थौणेयकं शुकबर्हाख्यम, पृथ्वीका हिङ्गुपत्री, चन्द्रराजी सोमराजी, काश्मरी काश्मर्यः, शेलुः

१. [मनुष्यं तेन जीवयेदिति पाठान्तरम् ॥]

श्लेष्मातकः, प्रसवशब्दस्य श्रीपर्ण्यादिभिःसम्बन्धः। पुष्पशब्दस्य तिनिशादिभिः। राज्ञां समूहो राजकम् ॥

शीतमेव च कुर्वीत विधानं विषरोगिणाम् ।
मुक्त्वा कीटविषं तद्धि शीतेनातिप्रवर्द्धते ॥

एकं कीटविषं मुक्त्वा वर्जयित्वा सर्वेषु विषेषु विषरोगिणां सर्वमन्तर्बहिः प्रयोज्यं साधनमौषधं शीतमेव कुर्यात् । हि यस्मात्तत् कीटविषं शीतेनातिवर्द्धते ॥

शालयः षाष्टिका जीर्णाः कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।
मुद्गो हरेणुस्तुवरी पटोलं वेत्रपल्लवाः ॥
तण्डुलीयकजीवन्ती वार्ताकं सुनिषण्डकः ।
जाङ्गलं डाडिमं धात्री कपित्थं सैन्धवंसिता ॥
अविदाहियदन्यच्च विज्ञायान्नस्वरूपतः ।
तत्तद्द्याद्विषार्तेभ्यः कार्या व्यञ्जनसंस्कृतिः ।
कषायैर्विषहन्तॄणां घृतैः कल्याणकादिभिः ॥

विषार्तेभ्यः शाल्यादिकं दद्यात् । अन्यच्चाविदाहियद्यत्तत्तदन्नस्वरूपाध्यायाद्विज्ञाय दद्यात् । तत्र व्यञ्जनानां संस्कृतिर्विषहराणामौषधानां कषायैः कार्या । तथा घृतैश्च कल्याणकादिभिः । आदिग्रहणेन तत्स्वरूपाणामन्येषां ग्रहणम् ॥

दिव्यसारसकूपोत्थमन्यद्वा शृतशीतळम् ।
मध्वामलकयुक्तं वा विषार्त्तः सलिलं पिबेत् ।
नदीतटाकजं त्याज्यं विशेषेण घनागमे ॥

विषार्त्तश्च तृषितो दिव्यादिकं सलिलं पिबेत् । तेन च नदीतटाकजं सलिलं त्याज्यम् । घनागमे वर्षासु विशेषेण त्याज्यम् ॥

शुक्लवस्त्रोदरायातैः सुकृताः सक्तवो यवैः ।
तक्रेण सघृताः पीताः परमं विषनाशनाः ॥

शुक्लवस्त्रायाः श्वेतकम्बळाया उदरादायातैर्यवैः सुकृताः सक्तवः सघृतास्तक्रेण पीताः परं विषनाशनाः । गोर्वस्त्रं गळचर्म ॥

तिलमद्यकुलत्थक्षुत्कुद्भयायासमैथुनम् ।
वर्जयेद्विषमुक्तोपि दिवा स्वप्नं विशेषतः ॥

तिलादिकं सविषो वर्जयेत् । अचिरकालं विषमुक्तोपि । दिवास्वप्नं तु विशेषतो वर्जयेत ॥

प्रशान्तदोषं प्रकृतिस्थधातु
माहारकामं समसूत्रविट्कम् ।
प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं
वैद्योवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥

॥ इति सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

प्रशान्तदोषत्वादियुक्तं मनुष्यमविष इति वैद्योवगच्छेत् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

——:o:——

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

विषोपयोगीयम् ।

सर्वक्रियाभिरसिध्यतो जङ्गमविषस्य प्रसङ्गेनान्येषामपि रोगविशेषाणामसिध्यतां स्थावरविषैकसाध्यत्वात् स्थावरविषस्य जङ्गमविषैकसाध्यत्वाच्च तदुपयोगमधिकृत्याध्यायआरभ्यते ॥

अथातो विषोपयोगीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विषे प्रतिविषं योज्यं मन्त्रतन्त्रैरसिध्यति ।
अतीते पञ्चमे वेगे सप्तमस्यानतिक्रमे ॥
प्रभोर्निवेद्यमयतो नैवचाख्यायकस्यचित् ॥

मन्त्रैर्विषहरैस्तन्त्रैश्चौषधादिभिरसिध्यति विषे प्रतिविषं विजातीयं योज्यम् । स्थावरस्य जङ्गमं जङ्गमस्य स्थावरमित्यर्थः । कदेत्याह । पञ्चमे वेगेऽतीते अतिक्रान्ते सप्तमे अनतिक्रान्ते च सति । प्रभो राज्ञो निवेद्य उक्त्वा । यथा । अहमस्य विषेण मुमूर्षोस्तृणीकृतभूरिमन्त्रतन्त्रस्य जीवितनिराशबन्धुवर्गस्य अतिस्तोकमप्यनाशङ्क्यमानप्राणप्रत्यागमनस्य विषेण जीवितं प्रार्थयिष्य इति । एवमयमस्यायुःक्षयेपि वराकोऽयशसा न युज्यते । सिद्धे तु सुमहद्यशआसादयति । अथवा नैवकस्यचिदेवमाख्याय यद्ययमस्मै विषं योक्ष्यति तद्यौषधमात्रव्याजेनापि सिद्धौ यश एव असिद्धौ त्वयशसः पूर्वस्मादिव विषात् प्रसङ्गो नेति ॥

सिद्धमन्त्रधरः कृत्वा धरणीबन्धमादितः ।
नहि मन्त्रसहायस्य विषं यात्यविधेयताम् ॥

सिद्धमन्त्रधरः सन्नादितो धरणीबन्धं प्रदेशरक्षां कृत्वा विषं योजयेत् । धरणीबन्धहेतुर्न्नहि मन्त्रसहायस्य भिषजो विषमविधेयतां यातीति ॥

श्लेष्मतुल्यगुणं प्रायः स्थिरमूर्ध्वगमं विषम् ।
प्रायः पित्तगुणैर्युक्तमधोगामि च जङ्गमम् ॥

स्थिरं स्थावरं विषं गुणैः श्लेष्मणस्तुल्यमूर्ध्वगमं च । जङ्गमं विषं पित्तेन गुणैस्तुल्यमधोगामि च । प्रायोग्रहणं विषयव्यभिचारसूचनार्थम् ॥

गुणैरितिविपर्यस्तैर्निहतस्ते परस्परम् ।
युञ्ज्यान्मूलविषंतस्माद्दष्टानां पानलेपयोः ॥

इत्यनेन प्रकारेण स्थावरजङ्गमे विषे यतो गुणैर्विपर्यस्तैः परस्परं विपरीते अतस्ते विषे परस्परं निहतः स्थावरेण जङ्गमं हन्यते जङ्गमेन च स्थावरमिति । तस्माद्धेतोर्दष्टानां पाने लेपे च मूलविषं युञ्ज्यात् ॥

विषपीतं च कुशलो दंशयेत् पवनाशिभिः ।
न विषप्रतिमं किञ्चिन्निर्विषीकरणं विषे ॥

कुशलश्च वैद्यः पवनाशिभिः सर्पैर्विषपीतं दंशयेत् । विषेऽन्यतरे देहस्थिते तद्विपरीतं विषप्रतिमं न किञ्चिदन्यन्निर्विषीकरणं विद्यते ॥

चतुर्भिः षड्भिरष्टाभिर्हीनमध्योत्तमां यवैः ।
मात्रां विषस्य मौलस्य प्रयुञ्जीत यथायथम् ॥

यदा च जङ्गमे विषे मौलं विषं प्रयुज्यते तदा यथायथं जङ्गमापेक्षया हीनमध्याधिकां त्रिविधां मात्रां प्रयुञ्जीत चतुर्भिर्यवैर्हीनामात्रा षड्भिर्मध्यमा अष्टाभिरुत्तमा इति सर्पदष्टे ॥

दष्टस्य द्वौ यवौ कीटैस्तिलमात्रं तु वृश्चिकैः ।
नैवत्वसृक्स्थे—

कीटैर्दष्टे तु द्वौ यवौ मूलविषस्य युञ्ज्यात् । वृश्चिकैर्दष्टे तिलमात्रम् । असृक्स्थिते विषे नैव विषान्तरं युञ्ज्यात् ॥

—पानेतु लूतादष्टस्य नेष्यते ॥
प्रच्छायलेपयेद्दंशं तस्य ज्ञात्वा सुनिश्चितम् ।
सविषे युक्तममृतं विषमेवाऽविषे विषम् ॥
अबलेचातिबलवद्यापन्नं च प्रयोगतः ।

लूतादष्टस्य पान एव विषं नेष्यते अपि तु सुनिश्चितं लूतादंशं ज्ञात्वा प्रच्छाय लेपयेत्। सुनिश्चितत्वज्ञानाय हेतुः सविषे युक्तं विषममृतं भवति निर्विषे तु विषं विषमेवेति । तस्माद्यदि लूतादंशः सविषस्ततो विषलेपः । अन्यहेतुकाश्चेत् स्फोटादयो न विषलेपः कार्यः । यथायथं मात्रामिति यदुक्तं तदेवोपबृंह्यते । अबले च विषे अतिबलं विषं विषमेव न त्वौषधम् । प्रयोगवशात्तुव्यापन्नं विषं विषमेव नत्वमृतम् ॥

सविषा विषशङ्कायामगदानुपयोजयेत् ।
अविरुद्धान प्रयुक्तो हि निर्विषस्यागदोगदः ॥
तद्वत्सविषस्यापि क्रियाकालातिपाततः ।
जानीयाद्विषसद्भावं भिषक्तस्मात् प्रयत्नतः ॥

यत्र तु सविषोवास्यादविषो वेत्याशङ्का तत्राविरुद्धानगदानुपयोजयेत् न तु विषम् । यतो निश्चितं निर्विषस्याऽगदो गदो व्याधिः । तद्वत् सविषस्यापिक्रियाकालातिपाते प्रयुक्त अगदो व्याधिः । तस्मात् भावाभावाभ्यां मात्रादिभिश्च यत्नतो विषसद्भावं जानीयात् ॥

साक्तुकंमुस्तकंश्रृङ्गी बालकं सर्षपाह्वयम् ।
वत्सनाभं च कर्मण्यं विषं स्निग्धं घनं गुरु ।
नजातवन्यत् प्रयोक्तव्यं कालकूटं विशेषतः ॥

साक्तुकादिकं विषं कर्मण्यं कर्मणि साधु स्निग्धादिगुणं च एभ्योन्यन्न जातुप्रयोक्तव्यम्। कालकूटं विशेषतो न प्रयोक्तव्यम् ॥

विषेऽत्रचारितेतीक्ष्णे पेयं घृतमनन्तरम् ।
सभार्ङ्गीदधिधूमोत्थशारिबातण्डुलीयकम् ॥
अगारधूममाञ्जिष्ठायष्ट्याह्वैर्वासमन्वितम् ।
लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां चूर्णितामर्जुनत्वचम् ॥

तीक्ष्णेविषेऽत्र चारिते अनन्तरमव्यवधानेन घृतं पेयम् । किम्भूतं घृतमित्याह । सभार्ङ्यादिकमथवाऽगारधूमादिभिः समन्वितमथवा अर्जुनत्वचं चूर्णितां मधुसर्पिर्भ्यां लिह्यात् ॥

क्षीरक्षौद्रघृतैर्युक्तं पीतं हन्ति विषंविषम् ।
ससिन्दुवारतगरं मृतसञ्जीवनं विषम् ॥
शिरीषकुसुमंयुक्तं विषमाखुविषापहम् ॥
देवदारुनतंमांसी द्राविळीवाकुचीविषम् ।
कुष्ठं च पानलेपाभ्यां समस्तविषनाशनम् ॥
मनःशिलाञ्जनाळैला सिन्दुवारामराह्वयम् ।
सरक्ताकुंकुमविषं ध्मानं निस्संज्ञबोधनम् ॥

क्षीरेत्यादिना विषप्रयोगः । विषस्यमाला तूक्ता । विषं क्षीरादिभिर्युक्तं पीतं विषं हन्ति । सिन्दुवारतगराभ्यां युक्तं पीतं विषं मृतसञ्जीवनम् । शिरीषपुष्पतगराभ्यां युक्तं पीतं विषमाखुविषापहं भवति । देवदार्व्यादिभिर्युक्तं पीतं विषं समस्तविषाणां नाशनम् । मनःशिलादिकं नासाध्मानं निस्संज्ञानां बोधनम् । अलं हरितालम् । अमराह्वयं देवदारु । रक्ता मञ्जिष्ठा ॥

दाहेविषोद्भवेलेपः सक्तुक्षीरघृतैर्हितः ॥

विषोद्भवे दाहे सर्वाङ्गसन्तापे सक्त्वादिभिर्लेपो हितः । सक्तवो यवानाम् ॥

यस्तु संरोषितो भोगी धूमंवक्त्राद्विमुञ्चति ।
दण्डाग्रेपिशितं बध्वा बहुशस्तेन दंशयेत् ॥
अशक्यमगदैरन्यैर्विषपीतं चिकित्सकः ।
पाययेन्मांसचूर्णं तं ज्ञात्वा विषबलाबलम् ॥

क्रोधयित्वा सर्पमुत्पन्नवक्त्रधूमं च कृत्वा तेन दण्डबद्धं मांसं दंशयेत् । तस्य मांसस्य चूर्णं पाययेद्यो विषपीतस्त्वन्यैरगदैरशक्यम् ॥

अन्येष्वपि च रोगेषु शेषोपायपरिक्षये ।
विषं युञ्जीतनित्यं च रसायनगवेषिणः ॥

न केवले विष एव विषं योज्यं यावद्विषाच्छेषाणामुपायानां परिक्षये असिद्धावन्येष्वपि रोगेषु विषं योज्यम् । यस्तु रसायनगवेषी रसायनमभिलषति तस्य नित्यं विषं योज्यम् ॥

घृतोपस्कृतदेहस्य विशुद्धस्यहिताशिनः ।
सात्विकस्योदिते भानौ योज्यं शीतवसन्तयोः
ग्रीष्मेप्यात्ययिके व्याधौ—

घृतोपस्कृतादिदेहस्य शीतवसन्तयोर्भानावुदिते सूर्योदये प्रातर्विषं योज्यम् । आत्ययिके तु व्याधौ ग्रीष्मेपि योज्यम् ॥

—न च वर्षासु दुर्दिने ॥

न क्रोधनेन पित्तार्ते न क्लीबे राजनि द्विजे ।
क्षुत्तृष्णाश्रमघर्माध्व व्याध्यन्तरनिपीडिते ।
गर्भिणीबालवृद्धेषु न रूक्षेषु न मर्मसु ॥

वर्षासु दुर्दिने च विषं न योज्यम् । क्रोधनादिके च पुरुषे न योज्यम् । तथा क्षुदादिभिर्निपीडिते । व्याध्यन्तरं विषविषयादन्यो व्याधिः । सुबोधम् ॥

अभ्यस्तेपि विषे यत्नाद्वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।
कट्वम्लतैललवणदिवास्वप्नातपानलान् ॥
रूक्षमन्नं विशेषेण भयं वाऽजीर्णतः सदा ।

विषे अभ्यस्ते अपि सात्मीभूतेपि वर्जनीयान् यत्नाद्विवर्जयेत् । विशेषेण तु रूक्षमन्नम् । किं तादित्याह । कट्वम्लेत्यादि । अजीर्णतो विशेषेण भयं गृहीतव्यम् ॥

दृग्विभ्रमं कर्णरुजामन्यांश्चानिलजानगदान् ।
विषं रूक्षाशिनः कुर्यान्मृत्युमेव त्वजीर्णतः ॥

रूक्षाशिनो नरस्य विषं दृग्विभ्रमादीन् कुर्यात् अजीर्णात्तु मृत्युमेव ॥

अलं गोमूत्रसंयुक्तमातपे शोषयेत् त्र्यहम् ।
विषं बृंहणमेतद्धि विषस्यादौ प्रशस्यते ॥
तत् पिबेन्मस्तुना वातज्वरे क्षीरेण पैत्तिके ।
युक्तंमूत्रेणकफजे सर्वजेत्रिफलाम्भसा ॥

हरितालस्य भावनाप्रयोगश्च सुबोधः । तदिति भावितं हरितालम् । सर्वजे सन्निपातजे ॥

लोध्रचन्दनषट्ग्रन्धाशर्कराघृतमाक्षिकैः ।
क्षीरेण च विषंयुक्तं जीर्णज्वरहरं परम् ॥
निकुम्भकुम्भत्रिफला सर्पिर्मधुविषैःकृतः ।
निहन्ति मोदकोजीर्णज्वरमेहत्वगामयान् ।
शिखिकर्किरसोपेतं विषमज्वराजिद्विषम् ॥

लोध्रादिभिर्युक्तं विषं परं जीर्णज्वरहरम्। निकुम्भादिभिः कृतो मोदको गुडको जीर्णज्वरादिकं हन्ति । शिखिकार्कीरसयुक्तं विषं विषमज्वरं जयति । शिखी चित्रकः । कर्की कर्कटशृङ्गी ॥

विषं यष्ट्याह्वयं रास्ना सेव्यमुत्पलकन्दकम् ।
तण्डुलोदकपीतानि रक्तपित्तस्य भेषजम् ॥

विषादिकं तण्डुलोदकेन पीतं रक्तपित्तस्य भेषजं भवति ॥

विषं रसाञ्जनं भार्ङ्गी वृश्चिकाळी महासहा ।
सवेदने सपाके च व्रणे दुष्टे प्रलेपनम् ॥

विषादिकं वेदनादियुक्ते दुष्टव्रणे लेपनं योज्यम् ॥

सिताविषक्षीरतरुप्रवाळामधुनाद्भुताः ।
श्वासहिध्मापहालीढाश्छर्दिघ्नस्तु विषान्विताः
क्षौद्रोशीरमधुक्षाररजनीकुटचत्वचः ॥

सितादिकं मधुना लीढं श्वासहिध्माहरम्। विषान्वितं क्षौद्रादिकं लीढं छर्दिघ्नम् । मधु यष्टीमधु ॥

विजयापिप्पलीमूलपिप्पलीद्वयचित्रकैः ।
पुष्कराह्वषडीद्राक्षायवानीक्षारदीप्यकैः ॥
सितायष्टीद्विबृहतीसैन्धवैः पालिकैः पचेत् ।
सविषार्द्धपलैःप्रस्थं घृतात्तज्जीर्णभुक्पिबेत् ॥
दुर्नामे हृतुगुल्मार्मतिमिराक्रिमिपाण्डुताः ।
गळग्रहग्रहोन्माद कुष्ठानि च नियच्छति ॥

विजयादिभिः पालिकैर्विषार्द्धपलयुक्तैर्घृतप्रस्थं पचेत् । तद्घृतं जीर्णभुक्पिबेत् । (जीर्णं जीर्णशाल्यन्नम् ।) तच्च दुर्नामादीनि नियच्छति नाशयति ॥

कृच्छ्रघ्नाविषपथ्याग्नि दन्ती द्राक्षा निशा विषाः
शिलाजतुविषंमूत्रमुदावर्ताश्मरीहरम् ॥

विषादीन्यतिविषान्तानि मूत्रकृच्छ्रघ्नानि। मूत्रशिलाजतुभ्यां युक्तं विषमुदावर्ताश्मरीहरम् ॥

गोमूत्रक्षारसिन्धूत्थं विषं पाषाणभेदकम् ।
वज्रवदारयत्येतदेकतः पीतमश्मरीम् ॥

गोमूत्रादिकमेकतः पीतं वज्रवदश्मरीं दारयति। [गोमूत्रक्षीरसिन्धूत्थमिति च पाठः॥]

समूलापिप्पलीमूत्रं विषं शूलहरं तथा ॥
विषद्रवन्तीमधुक द्राक्षारास्नाषडी कणाः ।

समूला मूलयुक्ता पिप्पली । पिप्पलीमूलं मूत्रं विषं चेति शूलहरम् । तथैव विषद्रवन्त्यादिकम् ॥

एरण्डतैलत्रिफला गोमूत्रं चित्रको विषम् ।
सर्पिषासहितं पीतं वाताण्डत्वमपोहति ॥

एरण्डतैलादिकं सर्पिषासहितं पीतं वाताण्डत्वं वातवृद्धिमपोहति नाशयति ॥

त्रिफलास्वार्जिकाक्षारो विषं गुल्मप्रभेदनम् ।
विषवेल्लमिसिक्षीरं गुल्मप्लीहनिबर्हणम् ॥

त्रिफलादिकं गुल्मस्य प्रभेदनं विदारणं भवति । विषादिकं गुल्मप्लीह्नोर्निबर्हणं नाशनम्। प्लीहा प्लीहोदरम् ॥

प्लीहोदरघ्नं पयसा शताह्वा क्रिमिजिद्विषम् ॥

पयसा क्षीरेणयुक्तं शताह्वादिकं प्लीहोदरघ्नं भवति । क्रिमिजिद्विडङ्गम् ॥

वायसीमूलनिष्काथ पीतं कुष्ठहरं विषम ॥

वायस्याः काकोदुम्बरिकया मूलानां काथेन पीतं विषं कुष्ठहरम् ॥

वायस्याराजवृक्षत्वक्त्रायन्तीवाकुचीफलात् ।
प्लीहघ्नेभकणाभ्यां च विषं क्काथेन कुष्ठजित् ॥

वायस्यादीनां क्काथेन पीतं विषं कुष्ठजित् । प्लीहघ्नो रोहितः । इभकणा हस्तिपिप्पली ॥

अवल्गुजैडगजयोर्बीजं क्षारद्वयं विषम् ।
लेपः ससैन्धवः पिष्टो वारिणा कुष्ठनाशनः ॥
चित्रकार्कजटाहस्तिपिप्पलीवाकुचीविषैः ।
गोमूत्रपिष्टैरन्योन्योमनोह्वास्नुक्पयो विषैः ॥
सचन्द्रलेखैडगजकरञ्जफलसैन्धवैः ।
सव्योषस्वर्जिकाक्षार यवक्षारनिशाद्वयैः ।
अगारधूमसहितैर्बस्तमूत्रेण कल्कितैः ॥

अवल्गुजबीजादीनि वारिणा पिष्टानि तैः सैन्धवयुक्तो लेपः कुष्ठनाशनःस्यात् । अवल्गुजः सोमराजी । एडगजः प्रपुन्नाटः । अन्यो लेपश्चित्रकादिभिर्गोमूत्रपिष्टैर्भवति । चित्रकार्कयोर्मूलम् । अन्योलेपो मनोह्वादिभिरगारधूमान्तैर्बस्तस्यावेर्मूत्रेण कल्कितैर्भवति । मनोह्वा मनःशिला । स्नुक्पयः सुधाक्षीरम् । चन्द्रलेखा सोमराजी ॥

भल्लातकाग्निशम्याकविषैर्गोमूत्रपेषितैः ।
लेपोविचर्चिकादद्रुशतारुःकिटिभापहः ।
शम्याकपत्रत्वङ्मूलं विषं तक्रं च तद्गुणम् ॥

भल्लातकादिभिर्गोमूत्रपेषितैर्लेपो विचर्चिकाद्यपहः । भल्लातकोरुष्करः । अग्निश्चित्रकः । शम्याकस्यारग्वधस्यपत्रादिकं तक्रपेषितं तद्गुणं भल्लातकादिगुणं विचर्चिकादिघ्नमित्यर्थः ॥

विषभल्लातकद्वीपि गुञ्जानिम्बफलैर्जयेत् ।
लेपोम्ळपिष्टैश्वित्राणि पुण्डरीकं च दारुणम् ॥

विषादिभिरम्लैः काञ्जिकादिभिः पिष्टैर्लेपः श्वित्राणि जयेत् । दारुणं पुण्डरीकाख्यं कुष्ठं च । द्वीपिश्चित्रकः । गुञ्जा निम्बयोः फलम् ॥

वक्रकुष्ठरसद्वीपिस्पृक्कापत्रैलवालुकम् ।
पिष्टंखदिरतोयेन त्रिरात्रमुषितं पिबेत् ॥
श्वित्रीविषेणसंसृष्टं ततः स्फोटान् किलासजान् ।
कण्टकेनविभिद्यानुलेपैर्लिम्पेतकौष्ठिकैः ॥
अथवा करवीरार्कमूलवाकुचिकाविषैः ।
बस्तांबुपिष्टैः सद्वीपिद्विपपिप्पल्यरुष्करैः ॥

वक्रादिकं खदिरतोयेन पिष्टं त्रिरात्रमुषितं त्रिषेण संसृष्टं कृत्वा श्वित्री पिबेत् । रसः सर्जरसः बोळश्च । ततस्तेन किलासे ये स्फोटा जायन्ते तान् कण्टकेन विभिद्यानुपश्चात् कुष्ठोक्तैर्लेपैर्लिम्पेत् । अथवा स्फोटेषु भिन्नेषु करवीरादिभिररुष्करान्तैर्बस्तमूत्रेण पिष्टैर्लिम्पेत् । द्विपपिप्पली हस्तिपिप्पली ॥

लाक्षासुराह्वामञ्जिष्ठा कुष्ठपद्मकशारिबाः ।
गुञ्जाफलं कुरवको लाङ्गली वज्रकन्दकः ॥
वाराहीकन्दकासफोता सप्ताह्वगिरिकर्णिकाः ।
अर्काश्वमारयोर्मूलं नागपुष्पं नतं निशे ॥
दन्ती विषं सातिविषं पिप्पली मरिचानि च ।
तैस्तैलं कटुतैलं वा श्वित्रस्याभ्यञ्जनं पचेत् ।
सवर्णीकरणंश्रेष्ठमास्तिकस्यवचो यथा ॥

लाक्षादिभिर्मरिचान्तैस्तैलं कटुतैलं वा श्वित्रस्याभ्यञ्जनं पचेत् । एतच्छ्रेष्ठं सवर्णीकरणम् । सुबोधम् ॥

वीरालाङ्गलिकी दन्ती विषपाषाणभेदकैः ।
प्रयोज्यो मूढगर्भाणां प्रलेपो गर्भमोचनः ॥

वीरादिभिः प्रलेपो मूढगर्भाणां गर्भपातनः प्रयोज्यः ॥

स्वरसं बीजपूरस्य वचां ब्राह्मीरसं घृतम् ।
वन्ध्या पिबन्ती सविषं सुपुत्रैः परिवार्यते ॥

बीजपूरस्वरसादिकं सविषं विषसहितं पिबन्ती वन्ध्या स्त्री सुपुत्रैः परिवार्यते ॥

नष्टशुक्रः पयोद्राक्षा कपिकच्छु वचा विषम् ॥

यस्तु नष्टशुक्रः सद्राक्षादियुक्तं पय उपयुञ्जीतेत्यर्थः ॥

विषंसर्पिः सिताक्षौद्रं तिमिरापहमञ्जनम् ।
विषंचैकमजाक्षीरकल्कितं घृतधूपितम् ॥

विषादिकं तिमिरापहमञ्जनम् । एकं केवलं विषमजाक्षीरकल्कितं घृतधूपितं चशब्दादञ्जनम् ॥

विषं धात्रीफलरसैरसकृत् परिभावितम् ।
अञ्जनं शङ्खसहितं प्रगाढतिमिरप्रणुत् ॥

आमलकरसेनासकृदनेकवारं भावितं विषं शङ्खेनयुक्तमञ्जनं प्रगाढं घनं तिमिरं प्रणुदति ॥

विषमिन्द्रायुधंस्तन्ये घृष्टं काचजिदञ्जनम् ।
बीजपूररसे घृष्टं विषं तद्वत्सितायुतम् ।
विषं मागधिकाद्रे च निशेकाचघ्नमञ्जनम् ॥

इन्द्रायुधनामकं विषं स्तन्ये घृष्टमञ्जनं काचजित् भवति । बीजपूररसे घृष्टं विषं सशर्करं तद्वदिति काचजिदञ्जनम् । तथैव मागधिकादिभिर्युक्तं विषमञ्जनम् ॥

शुक्रार्मजिद्विषंकृष्णायुक्तं गोमूत्रभावितम् ॥

पिप्पलीयुक्तं विषं गोमूत्रभावितं शुक्राजिदर्मजिच्चाञ्जनम् ॥

समुद्रफेनस्फटिककुरुविन्दसुधाञ्जनम् ।
कूर्मपृष्ठं च तुल्यानि तेभ्योर्द्धांशा मनश्शिला ॥
अर्द्धहीनानिमरिचसैन्धवायोरजांसि च ।
अतो यथोत्तरं दद्यादयसा च समं विषम् ।
रसक्रियेयं मधुना शुक्रपिल्लार्मकाचहृत् ॥

समुद्रफेनादीनि कूर्मपृष्ठान्तानि परस्परतुल्यानि । तेभ्य एकीकृतेभ्योर्द्धांशा मनश्शिला । मरिचादीनि यथोत्तरमर्द्धहीनानि । तेन मनश्शिलाया अर्द्धेन हीनं मरिचम् । तस्यार्द्धेन हीनं सैन्धवम् । तस्यार्द्धेनायोरजः । अयोरजसा समं विषम् । मधुना माक्षिकेण कृतेयं रसक्रिया शुक्रादिहृत् । कुरुविन्दो मुस्तः ॥

अभीक्ष्णंशीततोयेन सिञ्चेन्नेत्रे विषाञ्जिते ॥

विषप्रयोगादञ्जिते नेत्रे शीततोयेनाभीक्ष्णं सिञ्चेत् ॥

रसोनकन्दमरिच विषसर्षपसैन्धवैः ।
पिल्लेक्षिलिखितं पूर्वं सुरसारसपेषितैः ॥
पूरयेत् सर्पिषाचानुसर्पिरेव च पाययेत् ।

पिल्लेक्षि लिखित्वा लशुनकन्दादिभिः सुरसारसपेषितैः पूर्वं पूरयेत् । पश्चाच्च सर्पिषा पूरयेत् । सर्पिरेव पाययेच्च । सुरसा मूर्वा ॥

मधूकसारमधुक विषक्षीरजलैर्घृतम् ।
पक्वं सन्तर्पणं श्रेष्ठं रात्र्यन्धत्वे चिरोत्थिते ॥

मधूकसारादिभिर्घृतं पक्वं चिरोत्थिते रात्र्यन्धत्वे श्रेष्ठं सन्तर्पणम् ॥

नस्यं शिरोरुक्शमनं प्रत्यक्पुष्पी सिता विषम् ।
अथवा घृतयष्ट्याह्व शर्करा विषसंयुताः ॥

प्रत्यक्पुष्प्यादिकं नस्यं शिरोरुजां शमनं नाशनम् । अथवा घृतादिकं विषसंयुतं नस्यं शिरोरुक्शमनम् । प्रत्यक्पुष्प्यपामार्गः ॥

शुण्ठी पथ्या विषं पाठा द्रवन्ती पूतिनासजित् ॥

शुण्ठ्यादिकं नस्यं पूतिनासजित् ॥

कटुतैलं विषं नस्यं पलितारूंषिकापहम् ॥

कटुतैलादि सुबोधम् ॥

स्वर्जिकाक्षारसिन्धूत्थशुक्तयुक्तं विषं परम् ।
कर्णयोः पूरणं तीव्रकर्णशूलनिबर्हणम् ॥

स्वर्जिकाक्षारादिकं कर्णपूरणं परं तीव्रकर्णशूलनिबर्हणम् ॥

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठाविषसिन्धुसमुद्भवैः ।
निहन्ति साधितं तैलं गण्डूषेण मुखामयान् ॥

प्रपौण्डरीकादिभिः साधितं तैलं गण्डूषेण मुखामयान निहन्ति । सिन्धुसमुद्भवं सैन्धवम् ॥

देवदारुविषंसर्पिर्गोमूत्रं कण्टकारिका ।
वाचःस्खलनतां हन्ति पीतमित्याह काश्यपः ॥

देवदार्वादिकं पीतं वाचः स्खलनतां स्खलनं हन्तीति काश्यप आह ॥

विषप्रयोगस्य प्रयोजनमुच्यते ॥

शत्रुप्रयुक्ता द्विषतोगराद्वा
लूतांभुजङ्गाखुगणाज्जरायाः ।
अकालमृत्योर्ग्रहपाप्मतो वा
विषाशिनो नास्ति भयं नरस्य ॥

॥ इत्युत्तरे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

विषाशिनो नरस्य शत्रुणा प्रयुक्ताद्विषात् गराच्च लूतादितश्च भयं नास्तीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

॥ इति विषतन्त्रंनाम षष्ठमङ्गं सम्पूर्णम् ॥

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥

रसायनविधिः ॥

इति निजागन्तूनां रोगाणां निराकाङ्क्षं चिकित्सितमुक्त्वा स्वरूपातिशयप्राप्त्यर्थं रसायनानामवसरो तत्तद्विज्ञानार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो रसायनविधिंनामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

दीर्घमायुःस्मृतिंमेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
प्रभा वर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलोदयम् ॥
वाक्सिद्धिंवृषतांकान्तिमवाप्नोतिरसायनात् ।
लाभोपायो हि शस्तानांरसादीनांरसायनम् ॥

दीर्घमायुरित्यादिना रसायनानां प्रयोजनमुच्यते । यस्माच्छस्तानां प्रशस्तानां रसादीनामात्मनो यो लाभोपायस्तद्रसायनमिति निर्वचनम् ॥

पूर्वे वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।
स्निग्धस्यस्रुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥

एतच्च रसायनं भिषजा जितात्मनः जितेन्द्रियस्य पुंसः पूर्वे वयसि मध्ये वा स्निग्धस्य स्रुतरक्तस्य सर्वेण च प्रकारेण विशुद्धस्य निर्हृतदोषस्य प्रयोज्यम् ॥

अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।
न भाति मलसंसृष्टे वस्त्रे राग इवार्पितः ॥

अविशुद्ध इति । यस्मादविशुद्धे शरीरे युक्तः प्रयोजितो रासायनो विधिर्मलसंसृष्टे वस्त्रे अर्पितो राग इव न भाति ॥

युक्तं संस्कारहीनस्य सम्यगप्यप्रमादिनः ।
यथैव पौरुषं तद्वन्नसिध्यति रसायनम् ॥

स्नेहादिसंस्कारहीनस्य सम्यगपिप्रयुक्तमप्रमादिनोपि प्रयुक्तं रसायनं न सिध्यति । यथा संस्कारहीनस्य प्रयुक्तमप्रमादिनोपि पौरुषं शौर्यं न सिध्यति ॥

सर्वे च दोषा भवन्ति ग्राम्यादाहाराद्म्ललवणकटुकक्षारविरुद्धासात्म्यरूक्षाभिष्यन्दिक्लिन्नगुरुपूतिपर्युषितनवधान्यशुष्कशाकाऽममांसतिलकुलत्थदधिशुक्तकाञ्चिकपिष्टान्नविरूढकनिषेविणां दिवा स्वप्नस्त्रीमद्यनित्यानां विषमातिमात्रव्यायामायाम सङ्क्षोभितवपुषां क्रोधलोभभयशोकाया सबहुलानां पापकर्मणामसमञ्जसाहारविहारानिहारनिरतानाम् ॥

न केवलं चैतदेव यावत् ग्राम्यादशास्त्रदृष्टादाहारात् । सर्वे च दोषा भवन्ति । केषामित्याह । अम्ललवणप्रभृतिनिषेविणामित्यादीनाम् । विरुद्धासात्म्ये सूत्रस्थान उक्ते । विरूढकमंकुरितं सस्यम् । विषमेणानेकरूपेण व्यायामेन सङ्क्षोभितं वपुर्येषां ते तथोक्तास्तेषाम् । असमञ्जसमनियतरूपं यदाहारादिकं तस्मिन् रत ये तेषाम् ॥

अतो निमित्तं ह्यविशुद्धः सञ्जायते रसो विदह्यते रक्तं शिथिलीभवन्ति मांसानि विष्यन्दते मेदो दूष्यन्ते दोषा विमुच्यन्ते सन्धयो न सन्धीयन्तेऽस्थिषु मज्जानो नाप्यायते शुक्रं नौजो न बलं न वीर्यम् ॥

अतो निमित्तमस्मात् कारणादविशुद्धो रसः सञ्जायते । विदह्यत इत्यादि व्याख्यासमम् ॥

ततः स एवंभूतो ग्लायति सीदति निद्रातन्द्रालस्यसमन्वितः खिद्यते निर्विद्यते निरुत्साहोऽसमर्थः शारीरमानसानां विशिष्टानां चेष्टानां भ्रष्टच्छायो नष्टस्मृतिरल्पबुद्धिरसम्पाद्यमानाभिलषितार्थोऽहर्निशमनिशमनिशं निश्वसन्नधिष्ठानभूतो रोगाणां नोपात्तमपि सर्वमायुरवाप्नोति ॥

ततोनन्तरं सदुष्टाहारादिकएवम्भूत इति दुष्टरसादिधातुः ग्लायति हर्षक्षयमासादयति सीदति गात्राणि विनामयति । व्याख्यासमम् ।

तथाविध उपात्तमप्यन्यजन्मसञ्चितमप्यायुर्न प्राप्नोति ।किमुताधिकं प्राप्स्यति ॥

तस्मात् बुद्धिमानपास्य यथोक्तानाहारादिदोषान् निर्वाह्य च पूर्वोपचितान् रसायनं विधिविहितमुपसेवेत ॥

तस्मादिति । यत एवं तस्मात् बुद्धिमान् नरो यथोक्तान् ग्राम्याहारादिदोषानपास्य त्यक्त्वा पूर्वोपचितान् पूर्वसञ्चितान् दोषान् स्नेहादिना निर्वाह्य निस्सार्य च विधिविहितं रसायनमुपसेवेत ॥

तत्तु द्विविधं कुटीप्रावेशिकं वातातपिकं च । तत्र वीर्यप्रभावप्रयोगपरिहारगुरुत्वात् कुटीप्रावेशिकं महाफलतरम् ॥

तदिति रसायननिषेवणं द्विविधं द्विप्रकारम् । कथम् । कुटीप्रावेशिकं वातातपिकंचेति । तत्र तयोर्मध्ये कुटीप्रावेशिकं वीर्यादिगुरुत्वान्महाफलतरं भवति ॥

तस्य विधिः क्षेमसुभिक्षधार्मिकश्रद्दधानजननृपवैद्यविप्रे सुलभमहौषधिघृतक्षीरपथ्यभोजनोपकरणे ग्रामे नगरे वा पूर्वोत्तरस्यां दिशि प्रागुदक्प्रवणे सुविभक्तविहारोद्देशे देशे दृढघनसुमृष्टभित्तिमुत्सेधविस्तारसम्पन्नांसूक्ष्मलोचनां त्रिगर्भामृतुसुखां निर्वातां प्रवातैकदेशां प्राग्द्वारामुदग्द्वारां वा शमीबिल्वक्षीरिवृक्षपरिगृहीता मनिष्टेन्द्रियार्थवातातपरजोधूमखेदक्लेददंशमशकसरीसृपव्याळबालस्त्रीदासान्तावसायिनामगम्यां सन्निहितसद्वैद्यपरिचारकोपकरणां कुटीं कारयेत् ॥

तस्येति कुटीप्रवेशस्य विधिर्भवति । प्रथममेव क्षेमसुभिक्षादिगुणे ग्रामे नगरे वा दृढमित्यादिगुणां कुटीं कारयेत् । धार्मिकाः श्रद्दधाना जना नृपादयश्च यस्मिन् । तथा सुलभा महौषध्यादयो यत्र । प्राच्या मुदीच्यां वा दिशि । प्रागुदक्प्रवणे अभिमुखे (प्रवणः क्रमनिम्नः) सुविभक्तो विहारोद्देशः परिसर्याप्रदेशो यत्र देशे उत्सेध औन्नत्यम् । सूक्ष्माणि लोचनानि गवाक्षाणि यस्याम् । शम्यादिवृक्षैः परिगृहीता माश्रिताम् । अनिष्टेन्द्रियार्थादीनामगम्याम् । अनिष्टा इन्द्रियार्था द्विष्टाः शब्दादयो विषयाः । सरसृपाः सर्पादयः । व्याळाः सिंहव्याघ्रादयः । अन्तावसयिनश्चण्डालादयः । तथा सन्निहितं सद्वैद्यादिकं यस्याम् ॥

तस्यां रसायनार्थी शरद्वसन्ते वा शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽहनि पूजयित्वा यथार्हं देवगुरुविप्रान् प्रणम्य ब्रह्मदक्षाश्विप्रभृतीन् परिसृश्य सुवर्णघृतमधुसिद्धार्थकाप्रियङ्गुरोचनाः प्रदक्षिणीकृत्य गोब्राह्मणाननुप्रविशेत् ॥

तस्यामिति कुट्यां रसायनार्थी पुरुषः प्रशस्तेहनि सद्वासरे यथार्हं देवपूजादिकं कृत्वानुप्राविशेत् ॥

तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखीजातबलः पुनः ।
ब्रह्मचारीधृतियुतः श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ॥
दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ।
देवतानुस्मृतौयुक्तोयुक्तस्वप्नप्रजागरः ।
प्रियौषधः पेशलवागारभेत रसायनम् ॥

तत्र कुक्ष्यां संशोधनैर्वमनादिभिः शुद्धः सुखित्वादियुक्तश्च रसायनमारभेत । पुनरिति शोधने कृते । धृतिर्धैर्यम् । श्रद्धानः श्रद्धावान् । दानादिपरायणो दानादिप्रवणः । युक्तं प्राप्तं स्वप्नादि च यस्य प्रियौषध नत्वौषधे द्वेष्यस्वभावः । पेशलवाक् प्रियंवदः ॥

हरीतकीमामलकं सैन्धवंनागरं वचाम् ।
हरिद्रां पिप्पलीं वेल्लं गुडं चोष्णाम्बुना पिबेत् ।
स्निग्धस्विन्नोनरःपूर्वं तेन साधुविरिच्यते ॥

पूर्वं स्निग्धः पश्चात् स्विन्नश्च नरो हरीतक्यादिनोष्णाम्बुपीतेन साधुविरिच्यते ॥

ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनायच ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।
दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशकृतोथवा ॥

ततोनन्तरं शुद्धशरीराय विहितपेयादिक्रमाय च त्रिरात्रं वा पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा यावकं यवान्नं घृतान्वितं दद्यात् । अथवा पुराणशकृतः शुद्धिर्यावत्तावद्यवान्नं दद्यात् ॥

इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
यस्ययद्यौगिकंपश्येत्सर्वमालोच्यसाज्ञचवित् ॥

इत्थमनेनप्रकारेण संस्कृकोष्ठवतो रसायनमुपाहरेत् ढौकयेत् । किमित्याह । साज्ञचविद्वैद्यः सर्वं दोषादिकमालोच्य यस्य पुंसो यद्रसायनं यौगिकं पश्येत ॥

हरणात् सर्वरोगाणां यासावुक्ता हरीतकी ।
पथ्यत्वात् सर्वधातूनां पथ्या शिवतया शिवा ॥
यस्माद्विजयतेव्याधीन् समग्रानविजया ततः ।
अभयं सर्वरोगेभ्यो भवत्यायुश्चशाश्वतम् ।
यतःशीलयतामेनां तेनेयमभयास्मृता ॥

तत्र रसायनेषु प्राधान्याद्धरीतकीनां स्वरूपप्रदर्शनार्थं नामपञ्चकस्य निर्वचनं क्रियते । तच्चव्याख्यासमम् । शिवतया श्रेयस्त्वेन शिवा सर्वरोगेभ्य इत्यपादाने पञ्चमी । एनामिलाभयां शीलयतां पुंसां यतः सर्वरोगेभ्य अभयामायुश्च शाश्वतं स्थिरं भवत्यतः साभयेतिस्मृता । (पथ्यत्वात् सर्वभूतानां पथ्येति च पाठः ॥

नवा वृत्ता घना स्निग्धा गुर्वीमज्जतिचाप्सुया ।
बालस्य सा प्रयोक्तव्या नवनीतसमन्विता ॥
वाते ससर्पिर्लवणा पित्ते सगुडशर्करा ।
कफे सपिप्पली क्षौद्रा सर्वदा सा प्रशस्यते ॥

या नवत्वादिगुणा सा श्रेष्ठाऽध्याहार्यम् । सा च बालस्य यदा प्रयोक्तव्या तदा नवनीतयुक्ता । वातादिषु व्याख्यासमम् । सा च सर्वदा पातुं शस्यते ॥

अथ हरीतकीनां हिमवच्छैलसम्भवानां कालजातानामापूर्णरसवीर्याणा मनामयानां द्विशस्त्रिशो वा शकलितानां मनस्थनामाढकं चतुर्गुणेन पयसा संस्वेद्य मृदूभूतमवतार्य शीतं सर्पिर्मध्वाढकाभ्यां संसृज्य सुगुप्तं स्थापयेत् । ततस्त्रिरात्रादूर्ध्वमाहारानुपरोधिनीं मात्रां प्रत्यह मुपयोजयेत् जीर्णे शालि षष्टिकं पयसा भुञ्जीत । प्रयोगान्ते च तावन्तमेवकालम् । अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजरो-

निर्वली खलति पलितामयः श्रुतिस्मृतिसम्पन्नः समिद्धानलश्च पुरुषो भवति ॥

अथेत्यादिना महारसायनानि । व्याख्यासमम् । आपूर्णं सम्पूर्णम् । द्विशस्त्रिशो वा शकलितानां द्विधात्रिधा वा पाटितानाम् । चतुर्गुणं पयः परिमाणेन नत्वाढकमानेन । अत्र चोक्ता युक्तिः । मात्रास्य या वा प्रकृतमाहारं नोपरुणद्धि । जीर्णे च पयसा शालिं षाष्टिकं भुञ्जीत । प्रयोगान्तइत्युपयुक्तेऽस्मिन् प्रयोगतावन्तमेवेत्युपयोगसममेवकालम् । अस्य रसायनस्य प्रयोगादजरत्वादियुक्तः पुरुषो वर्षशतं जीवति ॥

बृहच्छरीरंगिरिसारसारं
स्वरो घनौघस्तनितानुकारी ।
भवत्यपत्यं विपुलं स्थिरं च
समश्नतोयोगमिमं प्रयत्नात् ॥

इमं योगं प्रयत्नात् समश्नतः पुंसः शरीरं बृहत् गिरिसारसारं च भवति । गिरिवत् साराणि दृढानि पूर्वोक्तान्यष्टौ साराणि यस्य तत्तथोक्तम् । स्वरश्च घनगर्जितानुकारी भवति । सुबोधम् ॥

पथ्या सहस्रं त्रिगुण धात्रीफलसमन्वितम् ।
पञ्चानां पञ्चमूलानां सार्द्धं पलशतद्वयम् ॥
जले दशगुणे पक्त्वा दशभागास्थिते रसे ।
आपोथ्यकृत्वाव्यस्थीनिविजयामलकान्यथ ॥
विनीय तस्मिन् निर्यूहे योजयेत् कुडुबांशकम् ।
त्वगेलामुस्तरजनी पिप्पल्यगरुचन्दनम् ॥
मण्डूकपर्णीकनक शङ्खपुष्पी वचाप्लवम् ।
यष्ट्याह्वयं विळङ्गं च चूर्णितं तुलयाधिकम् ॥
सितोपलार्द्धभारं च पात्राणित्रीणिसर्पिषः ।
द्वे च तैलात् पचेत् सर्वं तद्ग्नौ लेह्यतां गतम् ॥
अवतीर्णे हिमं युञ्ज्याद्विंशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ।
ततः खजेन मथितं निदध्यात् घृतभाजने ॥
एतद्रसायनं ब्राह्मं समं पूर्वेण सर्वथा ।
वैखानसा बालखिल्याः प्राश्यप्राप्ता नवं वयः ।
आरोग्यममितंचायुर्त्रीततन्द्राश्रमक्रमाः ॥

पथ्या सहस्रमित्यादिना ब्राह्मं रसायनं व्याख्यासमम् । त्रिगुणान्यामलकानि पथ्यासहस्रात् । पञ्च पञ्चमूलानि प्रथमादीनि । सर्वतश्चैकथ्याद्दशगुणं पलमानेनैव न तु कुडुबादिमानेनेतिस्मर्तव्यम् । आपोथ्य जर्जरीकृत्य । विजयानामामलकानां च स्विन्नानामस्थ्याकृष्य ततस्तानि तस्मिन् कषाये विनीय निक्षिप्य । मण्डूकपर्णी ब्रह्मसुवर्चला । कनकं नागकेसरं सुवर्णं च । शङ्खपुष्पी चिरिण्टी । प्लवं परिलवम् । तुलयाधिकमर्द्धभारः एकादशपलशतानि सितोपलानाम् । द्रवस्यपात्रोऽष्टात्रिंशदधिकं पलशतम् । द्वे चेति पात्रे । घृतभाजनं यत्र पूर्वं घृतमासीत् । सर्वथेति सर्वेण प्रकारेण । एतच्च ब्रह्मविहितं रसायनं प्राश्य वैखानसानाम महर्षयो बालखिल्याश्च सितातीतं नवं वयः प्राप्ताः तथा आरोग्यादि च ॥

अभयामलकविभीतकपञ्चपञ्चकपञ्चमूलनिर्यूहे ।
वल्लीपलाशकरसेद्विगुणे क्षीरेष्टगुणेचविपचेत ॥

घृतस्यकुम्भं मधुकं मधूकं
काकोळियुग्मं च बलां स्वगुप्ताम् ।
सक्षीरशुक्लामृषभं सजीवं
सुखाम्बुपस्तच्चपिबेत् गुणाढ्यम् ॥

अभयादीनां क्वाथे अर्थात् स्नेहाद्विगुणे। वल्लीपलाशकस्य क्षीरविदार्यारसे द्विगुण एव। क्षीरे च स्नेहादष्टगुणे घृतस्य कुम्भं द्वादशाधिकपञ्चपलशतानि। मधुकादिकं च कल्कपरिभाषया दत्वा विपचेत्। तच्च घृतं गुणाढ्यं बहुगुणमुष्णांबुपः सन् पिबेत् ॥

आमलकसहस्रंपिष्टस्वेदनविधानेन क्षीरोष्मणासुस्विन्नमनातपशुष्कमनास्थि चूर्णयेत्। तदामलकसहस्रस्वरसपरिपीतं स्थिराजीवन्ती पुनर्नवनागबलामण्डूकपर्णी ब्रह्मसुवर्चलाभीरुशङ्खपुष्पीवचापिप्पली बिळङ्गस्वगुप्तामृतागरुचन्दनमधुकमधूकपुष्पपद्मोत्पलनवमालिकायुवतियूथिकाचूर्णाष्टभागसम्पृक्तं पुनर्नागबलापलसहस्रस्वरसपरिपीतं छायोपशोषितं द्विगुणितसर्पिषा क्षौद्रेण क्षुद्रगुडाकृति कृत्वा घृतभोजनस्थं भस्मराशेरधः स्थापयेदन्तर्भूमेः पक्षमथर्ववेदविदकृतरक्षं पक्षात्यये चोद्धृत्य कनकरजतताम्रप्रवाळकालायश्चूर्णाष्टभागसंयुक्तमर्द्धकर्षाभिवृद्ध्या यथाग्निप्रातः प्रातः प्रयोजयेदिति समानं पूर्वेण ॥

सहस्रमामलकानामधोज्वलत्क्षीरपूर्णोखामुखयोजितच्छिद्रकुम्भास्थितं स्वेदयेत्। ततश्छायाशुष्कं चूर्णयेत्। तच्चूर्णमामलकसहस्ररसेन भावयेत्। परिपीतं च तत्स्थिरादिचूर्णस्याष्टभागेन योजयेत्। ततो नागबलापलसहस्रस्वरसेन भावयेत्। ततश्छायायामुपशोष्य द्विगुणीकृतघृतेन क्षौद्रेण क्षुद्रगुडाकृति तनुलेहप्रायं कृत्वा घृतभोजनस्थितमन्तर्भूमेर्भस्मराशेरधः स्थापयेत् पक्षम्। सुबोधम्। प्रतिदिनमुपयोज्यस्यौषधस्य कनकादिपञ्चकचूर्णाष्टमभागो योज्यः। कालायः शस्त्रम्।

आमलकसहस्रमार्द्रपलाशद्रोण्यां सापिधानायां बाष्पमनुद्वमन्त्यामारण्यगोमयाग्निभिरुपस्वेदयेत्। तानि सुस्विन्नशीतान्युद्धृत्यनिष्कुलीकृतान्यापोथ्य पिप्पलीविडङ्गतण्डुलानां पृथगाढकेनाध्यर्द्धेन शर्करायाः षड्भिर्मधुघृततैलानां संयोज्य घृतकुम्भे स्थापयेद्विंशतिरात्रं परं चोपयोजयेदिति समानं पूर्वेण ॥

आमलकसहस्रमित्यादि सुबोधम्। आर्द्रपलाशद्रोणीस्थापितस्वेदितान्यामलकानि आपोथ्य जर्जरीकृत्य निष्कुलीकृतानि त्याजितास्थीनि। पृथगिति पिप्पलीतण्डुलानामाढकेन विडङ्गतण्डुलानां चाढकेन संयोज्य शर्करया अध्यर्द्धेनाढकेन घृतादीनां प्रत्येकमाढकद्वयेन च। शुष्कात् द्विगुणरूपमित्यस्य स्मर्तव्यम् ॥

अभयामलकसहस्रं पिप्पलीसहस्रयुक्तं तरुणपलाशक्षारोदकेनाप्लाव्य शुचौ भाण्डे स्थापयेत्। ततोनुगतक्षारमनातपशुष्कमस्थिरहितं चूर्णयित्वा सितोपलापादेन चतुर्गुणाभ्यां च मधुघृताभ्यां संयोज्य घृतभाजने षण्मासानन्तर्भूमेः स्थापयित्वापरतो यथाग्निबलमुपयुञ्जीतेति समानं पूर्वेण ॥

तरुणपलाशक्षारोदकेनाप्लाव्यस्थापितपिप्पलीसहस्रयुक्ताभयामलकसहस्रप्रयोगःसुबोधः।

अनुगतक्षारं परिगतक्षारोदकम् । सितोपला अभयामलकादिचूर्णात् पादेन बोद्धव्या । तथा चतुर्गुणे मधुघृते ॥

आमलकचूर्णाढकमेकविंशतिरात्रमामलकस्वरसभावितं मधुघृताढकाभ्यां पिप्पलीचूर्णाष्टभागेन शर्कराचतुर्भागेन च संसृष्टं घृतभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशौ निदध्यात् । तच्छरदि चोपयोजयेदिति समानं पूर्वेण ॥

आमलकस्वरसभावितानामामलकचूर्णानां प्रयोगो व्याख्यासमः । अष्टभागचतुर्भागौ भावितादामलकचूर्णात् ॥

विडङ्गतण्डुलानामाढकमाढकं पिप्पलीतण्डुलानामध्यर्द्धं सितोपलानां मधुघृततैलाढकैः षड्भिरेकीकृतं घृतभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशाविति समानं पूर्वेण ॥

विडङ्गतण्डुलानां प्रयोगः सुबोधः । सितोपलानामध्यर्द्धमाढकम् । मध्वादीनां प्रत्येकमाढकद्वयम् । भस्मराशौ निदध्यादिति शेषः ॥

अभयामलकविभीतकानां द्विशास्त्रिशो वा संयोजितानां पलाशत्वगवनद्धानां मृदावलिप्तानां कुकूलस्विन्नानां निरस्थीकृतानां पलसहस्रमुलूखले सङ्क्षुद्य दधिमधुघृततैलपललशर्करासम्पृक्तं भक्षयेदनन्नभुग्यथोक्तेन विधिना प्रयोगान्ते ततो द्विगुणं कालं यवागूयूषक्षीरघृतषाष्टिकान्नमाहारोऽभ्यञ्जनं सर्पिरुद्वर्तनं यवचूर्णमिति समानं पूर्वेणाभ्यधिकफलं वा ॥

अनर्गलत्रिफलाप्रयोगः सुबोधः । द्विश इत्यभयामलकानि वाऽभयाविभीतकानि वाऽमलकविभीतकानि वा । त्रिश इति समस्तानि वर्तन्ते । केचित्तु त्रिफलानां संयोजनं लिप्सयेच्छन्ति । सङ्क्षुद्य जर्जरीकृत्य । प्रयोगान्त इति निष्यन्न उपयोगे । तत इत्युपयोगकालात् द्विगुणं कालं यवाग्वाद्याहारोऽभ्यञ्जनादिना ॥

दशमूलबलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलम् ।
पर्णिन्यौ पिप्पलीभृङ्गी मेदातामलकी त्रुटिः ॥
जीवन्ती जोङ्गकं द्राक्षा पौष्करं चन्दनं शठी ।
पुनर्नवर्द्धिकाकोली काकनासामृताद्वयम् ॥
विदारी वृषमूलं च तदैकध्यं पलोन्मितम् ।
जलद्रोणे पचेत् पञ्च धात्रीफलशतानि च ॥
पादशेषं रसं तस्माद्यस्थीन्यामलकानि च ।
गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद्वा दशभिः पलैः ॥
मत्स्यण्डिकातुलार्द्धेन युक्तं तल्लेहवत् पचेत् ।
स्नेहार्द्धं मधुनः शीते तुकाक्षीर्याश्चतुष्पलम् ॥
पिप्पल्याद्वेपले दद्याच्चतुर्जातं कणार्द्धिकम् ।
अतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटीस्थं पथ्यभोजनम् ॥
इत्येषश्च्यवनप्राशो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ।
जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननन्दनः ॥
कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
मूत्रशुक्राश्रयान्दोषान् वैस्वर्यं च व्यपोहति ।
बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामङ्गवर्द्धनः ॥

मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्व
मायुःप्रकर्षं पवनानुलोम्यम् ।
स्त्रीषु प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणा
मग्नेश्च कुर्याद्विधिनोपयुक्तः ॥

दशमूलेत्यादिना च्यवनप्राशाख्यः । पूर्णिन्यौ मुद्गपर्णी माषपर्णी च । तामलकी ताली पितुन्निका च । त्रुटिः सूक्ष्मैला, जोङ्गकमगरु, काकनासा प्रसिद्धा (काकतुण्डफला.) अमृताद्वयं गुळूची, हरीतकी च । एतत् सर्वं पलोन्मितं कृत्वैकध्यं क्रियते । एवं षट्त्रिंशत्पलान्यौषधानाम् । धात्रीफलानां पञ्चशतानीत्येतत् जलद्रोणे पचेत् । तस्मात् पच्यमानात् पादशेषो रसः । विगतास्थीनि चामलकानि तैलघृतादेकीभूताद्द्वादशभिः पलैर्भर्जयेत् । भर्जितानामामलकानां रसेन सह पचनं सामर्थ्यलब्धम् । मत्स्यडिण्काऽधिकेन गुडपाकेन कृता शर्करा । स्नेहार्द्धं मधुनः षट्पलम् शेषं व्याख्यासमम । अतो लेहात् । मात्रां स्तोकं कुटीस्थं पथ्यभोजिनं च पुरुषमवलेहयेत् । यं च्यवनप्राशम् । स्त्रीष्विति स्त्रीविषये ॥

मधुकेनतवक्षीर्या पिप्पल्या सिन्धुजन्मना ।
पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥
सितया वासमायुक्ता समायुक्ता रसायनम् ।
त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥

त्रिफलामधुकादिना लोहादिना वा पृथक् समायुक्ता संयुक्ता समां संवत्सरं युक्ता प्रयुक्ता रसायनं सर्वरोगघ्नी मेधादिदा च भवति । मधुसर्पिर्भ्यामेकीभूताभ्यां त्रिफला युज्यते ॥

त्रैफलेनायसीं पात्रीं कल्केनालेपयेन्नवाम् ।
तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत् क्षौद्रोदकाप्लुतम् ॥
प्रभूतस्नेहशमनं जीर्णे तत्र प्रशस्यते ।
जीवत्यरुग्ज्वरस्तस्यसमाभ्यासात्समाःशतम् ।

त्रैफलेन त्रिफलाकल्केन प्रातर्नवां लोहपात्रीं लिप्त्वा द्वितीयेऽहनि तं लेपं प्रातर्माक्षिकोदकेन पिबेत् । तस्मिंश्च जीर्णे प्रभूतस्नेहशमनं प्रशस्यते । एवं संवत्सराभ्यासात् संवत्सरशतं रुजया जरसा च रहितः पुरुषो जीवति ॥

वर्षं खादेत् प्राणदां प्रातरेका
मश्नन्नन्नात् पूर्वमक्षद्वयं च ।
साज्यक्षौद्रं भोजनान्ते चतुष्कं
धात्रीकानां तद्वयस्थापनेलम् ॥

वर्षमित्यादिना कालविभागेन फलस्य प्रयोगः सुबोधः ॥

अथायसानि चतुरङ्गुलदीर्घविस्तृतानि तिलोत्सेधानि पत्राणि कारयेत् । तान्यग्निवर्णानि कृत्वाऽमलकस्वरसे निर्वापयेदेकविंशतिकृत्वः । तेषां तादृशानां पलशतमायस्यां स्थाल्यां प्रक्षिप्यामलकस्वरसोत्तरं कृत्वा सुपिहितं भस्मराशौ निखनेत् । मासिमासि चोद्धृत्यायसेन दण्डेन घट्टयेत् । शुष्यत्यामलकस्वरसं पूर्ववदावपेत् । एवं तानि लोहपत्राणि संवत्सरात् द्रवीभवन्ति । ततश्चोत्तरकालं कृत्वा वमनविरेचनं स्निग्धतनुरेव केवलं समन्ततोऽङ्गुष्ठपर्वमात्रमुखेनायसेन स्रुवेणायसएव भाजने तस्मात् कल्कीकृतात् स्रुवमेकं

गृहीत्वा मधुघृताभ्यां पृथक् सुवेण संयोज्य प्राश्नीयात् । जीर्णे क्षीररसयूषाणामन्यतमेन सर्पिर्मिश्रं नवं षष्टिकौदनमश्नीयात् । अनेन विधिना वर्षमुपयुज्य वर्षमेव चान्यदप्युद्दिष्टाहारो यन्त्रितात्मा कुटीं समधिवसेत् । ततः सर्वोपतापान् जित्वा व्याधिजरामरणशस्त्राग्नितोयविषाणामगम्यः सर्वभावेष्वतीन्द्रियो वर्षसहस्रद्वयं जीवति ॥

वाजिवेगो गजप्राणोभवेच्चस्मृतिबुद्धिमान् ।
वाग्मीवृषः श्रुतधरो महाभोगो महाधनः ॥

अथेत्यादि । तिलघनानि चतुरंगुलायतविस्तृतानि शस्त्रपत्राणि एकविंशतिवारमग्निवर्णतप्तान्यामलकरसे निर्वापयेत् । ततस्तादृशानां निर्वापणेन तनुभूतानां तेषां शस्त्रपत्राणां पलशतमायस्यां स्थाल्यां प्रक्षिप्य तेनैवामलकरसेनोत्तरमधिक्षिप्तं कृत्वा सुपिहितं च भस्मराशौ निखनेत् । शेषं व्याख्यासमम् । समन्ततः सर्वतोदिकमायामविस्तराभ्यामंगुष्ठपर्वमात्रं मुखं निम्नप्रदेशो यस्य स्रुवस्य । अनेनौषधविधिनैव । सर्वभावेषु बाह्यात्मकेषु । अन्यपुरुषानिन्द्रियेणातिक्रान्तोतीन्द्रियः ॥

ताम्ररूप्यसुवर्णानामयमेव पृथग्विधिः ।
द्विगुणं तद्गुणोत्कर्षं जानीयादुत्तरोत्तरम् ॥

शस्त्रवत्ताम्रादीनामप्ययं विधिः पृथग्द्विगुणं कृत्वा द्रव्यमासनिर्वापणादिभिर्यथोत्तरं जानीयात् । तेन ताम्रस्य शस्त्रात् द्विगुणो विधिर्द्विगुण एव च गुणोत्कर्षः । ताम्रात् द्विगुणो रूप्यस्य । ततोपि द्विगुणः सुवर्णस्येति ॥

हेमधात्रीफलक्षौद्रं गायत्रीपरिमन्त्रितम् ।
लिहन्ननुपिबन् क्षीरं दृष्टरिष्टोपि जीवति ॥

हेमादिकं गायत्र्या परिमन्त्रितं लिहन् पुरुषोनुपश्चाच्च क्षीरं पिबन् दृष्टरिष्टोपि जीवति ॥

सुवर्णं पद्मबीजानि मधुलाजाः प्रियङ्गवः ।
क्षीरेण पीतं परममलक्ष्मीविनिवारणम् ॥

सुवर्णादिकं क्षीरेण पीतं परममलक्ष्मीविनिवारणं भवति ॥

सपद्मबीजामलकाभयाक्षं
सर्पिर्मधुभ्यां कनकं लिहन्तः ।
दीर्घायुषो मन्दजरोपतापाः
सरीसृपाणां च भवन्त्यगम्याः ॥

पद्मबीजादिसंयुक्तं सुवर्णं लिहन् पुरुषो दीर्घायुष्ट्वादियुक्तो भवति ॥

मधुमागधिकाविळङ्गसार-
त्रिफला हेमघृतं सितां च खादन् ।
जरसा नवलीढदेहकान्तिः
समधातुश्च समाः शतं च जीवेत् ॥

मध्वादिकं खादन् पुरुषो जरया नवलीढा अनाशिता देहस्यकान्तिर्यस्य स तथाविधः समसर्वधातुश्च सम्भवति शतं समा जीवेच्च ॥

हेमविल्ववचासर्पिरैकध्यमुपयोजितम् ।
मेध्यमायुष्यमारोग्यकान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥

हेमादिकमैकध्यमुपयोजितं मेध्यं मेधायै हितमायुष्यमारोग्यादिप्रदं च ॥

शतावरीघृतं लीढं ससुवर्णं समाक्षिकम् ।
करोति चिरजीवित्वं राजानं च वशानुगम् ॥

शतावरीघृतं गुह्यरोगप्रतिषेधोक्तं सुवर्णमाक्षिकाभ्यां युक्तं लीढं पुरुषस्य चिरजीवित्वादिकं करोति ॥

आयुष्कामः शङ्खपुष्प्यासमेतं
मेधाकामः काञ्चनं सोग्रगन्धम् ।
लक्ष्मीकामः पद्मकिञ्जल्कयुक्तं
युक्तं खादेत् कामकामो विदार्या ॥

आयुष्काम इत्यादिना चत्वारः सुवर्णप्रयोगा व्याख्यासमाः ॥

मण्डूकपर्ण्याःस्वरसंयथाग्नि
क्षीरेणयष्टीमधुकस्यचूर्णम् ।
रसंगुळूच्याःसहमूलपुष्प्याः
कल्कं प्रयुञ्जीत च शङ्खपुष्प्याः ॥

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेध्यानिचैतानि रसायनानि
मेध्याविशेषेण तु शङ्खपुष्पी ॥

मण्डूकपर्णी स्वरसादिकं पृथग्यथाग्न्यग्न्यनुगृह्यमात्रया प्रयुञ्जीत । एतानि पञ्चरसायनान्यायुष्प्रदत्वादिगुणयुक्तानि । मण्डूकपर्णी ब्रह्मसुवर्चला । मधुयष्टीचूर्णमेव क्षीरेण । सहमूलपुष्प्या गुळूच्यारसमेव । शङ्खपुष्प्याः सुपुष्प्याः कल्कम् । तेभ्यश्च रसायनेभ्यः शङ्खपुष्पी तु विशेषेण मेध्या मेधायै हिता ॥

नळदंकटुरोहणी पयस्या
मधुकंचन्दनशारिबोग्रगन्धाः ।
त्रिफलाकटुकत्रयं हरिद्रे
सपटोलं लवणं च तैः सुपिष्टैः ॥
त्रिगुणेन रसेन शङ्खपुष्प्याः
सपयस्कं घृतनल्वणं विपक्वम् ।
उपयुज्यभवेज्जडोपि वाग्मी
श्रुतधारी प्रतिभानवानरोगः ॥

नळदादिभिः सुपिष्टैः स्नेहा त्रिगुणेन शङ्खपुष्पीरसेन सक्षीरं विपक्वं घृतस्य नल्वणं द्रोणमुपयुज्य जडोपि वाग्मीत्यादिगुणो भवेत् । उग्रगन्धा वचा । लवणं सैन्धवम् ॥

पेष्यैर्मृणाळबिसकेसरपत्रबीजैः
सिद्धंसहेमशकलं पयसा च सर्पिः ।
पञ्चारविन्दमितितत्प्रथितं पृथिव्यां
प्रभ्रष्टपौरुषबलप्रतिभैर्निषेव्यम् ॥

मृणाळादिभिः पेष्यैः क्षीरेण च ससुवर्णशकलं सिद्धं सर्पिर्नाम्ना पञ्चारविन्दमिति पृथिव्यां प्रथितम् । तच्च प्रभ्रष्टपौरुषबलादिभिर्निषेव्यम् । मृणाळं बिसांकुरम् । बिसं बिसमूलम् । केसरंतत्पुष्पस्य । पत्रं तस्यैव बीजं च ॥

यन्नाळकन्ददळकेसरवद्विपक्वं
नीलोत्पलस्यतदपिप्रथितं पृथिव्याम् ।
सर्पिश्चतुष्कुवलयंसहिरण्यपत्रं
मेध्यंगवामपिभवेत् किमु मानुषाणाम् ॥

यत्सर्पिर्नीलोत्पलस्यनाळादिचतुष्टयेन सहिरण्यपत्रं विपक्वं तदपि द्वितीयं प्रभ्रष्टपौरुषा-

दिभिर्निषेव्यम् । नाम्ना चतुष्कुवलयमिति प्रथितम् । एतच्च गवामपि मेध्यं भवेत् । किमुतमानुषाणां स्वभावमेधावतां न भवेत् ॥

ब्राह्मी वचासैन्धवशङ्खपुष्पी
मत्स्याक्षकब्रह्मसुवर्चलेभ्यः ।
वैदेहिका च त्रियवाः पृथक्स्यु-
र्यवौ सुवर्णस्य तिलो विषस्य ॥

सर्पिषश्च पलमेकमनेन
योजयेत् परिणते च घृताढ्यम् ।
भोजनं समधु वत्सरमेवं
शीलयन्नधिकमीस्मृतिमेधाः ॥

अतिक्रान्तजराव्याधितन्द्रालस्यश्रमक्लमः ।
जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रीओजःकान्तिदीप्तिमान् ॥

विशेषतः कुष्ठकिलासगुल्म
विषज्वरोन्मादगरोदराणि ।
अथर्वमन्त्रादिकृताश्च कृत्याः
शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥

ब्राह्म्यादिकं यथोक्तमानमेकीकृत्य प्रतिदिनं योजयेत् । तस्मिंश्च परिणते घृताढ्यं समाक्षिकं भोजनं योजयेत् । एवं संवत्सरं शीलयन्नधिकाभिर्धीप्रभृतिभिर्युक्तोऽतिक्रान्तजरादिमांश्च पूर्णमब्दशतं जीवति । श्र्यादियुक्तः सन् । अनेन शीलितेन कुष्ठादयो विशेषतः शाम्यन्ति । ब्रह्मसुवर्चला मण्डूकपर्णी ॥

यथोक्तगुणायां भूमौ जातामबालामजीर्णां क्षीणपुराणपर्णामसञ्जातान्यपर्णां तपे तपस्ये वा मासे यथोक्तेन विधिना पुष्ययुक्ते चन्द्रमसि सुमुहूर्ते नागबलां समूलामुद्धरेत् । तस्या मूलानां त्वक्पिण्डमाम्रमात्रमक्षमात्रं वा श्लक्ष्णपिष्टमवचूर्णितं वा पयसा पिबेन्मधुघृताभ्यां वा लिह्यात् । जीर्णे क्षीरघृतैरेव स्यात् । क्षीरेणैव वा ससर्पिष्कं शालिषष्टिकमश्नीयात् । एवं संवत्सरप्रयोगाद्वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

यथोक्तगुणायामित्यादिना नागबलाप्रयोगो व्याख्यातः । यथोक्तगुणायां भेषजकल्पोक्तगुणायां भूमौ जाताम् । तपो माघः, तपस्यः फाल्गुनः, शोभने मुहूर्ते ॥

बलातिबला चन्दनागरुधवतिनिशखदिरकदरशाकशिंशपासनपुनर्नवानन्ताश्च वयःस्थापनोक्ता दशौषधयः सविदारीश्वदंष्ट्राश्वगन्धा वाराहीशतावर्यो नागबलया व्याख्याताः ॥

अनेन च नागबलाविधानेन बलादयः पृथग्व्याख्याताः । बलादिकमपि प्रत्येकं प्रयोगादेवं गुणमित्यर्थः । वयःस्थापना दशौषधयो महाकषायसंग्रहोक्ताः ॥

ननु सारवृक्षाणां स्वरसंग्रहणे को विधिरित्याह ॥

तत्र सारवृक्षाणां सर्वेषां स्वरसार्थं कुष्ठचिकित्सिते खदिरकल्पमीक्षेत । आर्द्रासम्भवे तु सारशकलानिम्नगुलत्वचंगुलानि तनूनि चतुर्गुणेऽम्भस्याप्लाव्यातपे त्रिरात्रं स्थापयेत् । ततस्तान्युद्धृत्यान्यानि तत्र क्षिपेत् ।

त्रिरात्राच्च पुनरन्यान्येवं नवरात्रेण त्रिःप्रक्षेपणोद्धारेण च स्वरसः परिकल्पितो भवति ॥

तद्वेत्यादि कुष्ठचिकित्सिते य एव खदिरकल्प उक्तः स एव सर्वेषां सारवृक्षाणां बोद्धव्यः । यदा तु स्वरसेन प्रयोजनं नचार्द्रवृक्षस्यासम्भव स्तदा नवरात्रेण स्वरसविधानं सुबोधम् । इति सारवृक्षाणां स्वरसालाभे प्रतिनिधिः ॥

फलानां पुनर्वीरुदौषधीनां च यन्त्रणोलूखलेन वा सङ्क्षुद्य निष्पीड्य स्वरसं गृह्णीयात् ॥

फलानां वीरुधामोषधीनां च स्वरसस्यालाभे यन्त्रेणेत्यादिना स्वरसविधिः सुबोधः ॥

परिशुष्काणां तु चूर्णीकृतानामाढकमाढकमुदकस्याहोरात्रस्थितं त्रिःपूतं स्वरसवत् प्रयोज्यम् । तुवरकभल्लातकादीनां पुनः पृथगेवोपदेशः ॥

परिशुष्काणां तु स्वरसायोग्यानां फलानां चूर्णीकृतानामित्यादिना प्रतिनिधिः । उदकस्याढकं शुष्कात् द्विगुणं भवति । तुवरकभल्लातकादीनां स्वरसे तु पृथगेवोपदेशः क्रियते ॥

वृक्षास्तुवरकानाम पश्चिमार्णवतीरजाः ।
वीचीतरङ्गविक्षोभमारुतोद्धूतपल्लवाः ॥
तेभ्यः फलान्याददीत सुपक्वान्यम्बुदागमे ।
मज्जा फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण्य च ॥
तिलवत्पीडयेद्द्रोण्यां क्वाथयेद्वा कुसुम्भवत् ।
तत्तैलं सम्भृतं भूयः पचेदासलिलक्षयात् ॥
अवतार्य करीषे च पक्षमात्रं निधापयेत् ।
स्निग्धस्विन्नो हृतमलः पक्षादुद्धृत्य पक्ववान् ॥
चतुर्थभक्तान्तरितः प्रातः पाणितलं पिबेत् ।
मन्त्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥
मज्जसार महावीर्य सर्वान् धातून् विशोधय ।
शङ्खचक्रगदापाणिस्त्वामाज्ञापयतेऽच्युतः ॥
तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यान्त्यसकृत्ततः ।
सायमस्नेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥
पञ्चाहानि पिबेत्तैलमित्थं वर्ज्यानि वर्जयेत् ।
पक्षं मुद्गरसान्नाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥

वृक्षा इत्यादिना तुवरककल्पो व्याख्यासमः । तेभ्य इति तुवरकवृक्षेभ्यः । अम्बुदागमः प्रावृट् । आसलिलक्षयात् सलिलस्य क्षयो यावत्तावत् । कुसुम्भवत् क्वथितेन तैलेन सङ्घातं यदुदकं तस्य क्षयपर्यन्तमित्यर्थः । करीषं शुष्कगोमयम् । चतुर्थभक्तान्तरित इति । चतुर्थेन भक्तेनान्तरितो यो मनुष्यः स पिबेत् । तेनैवम् । यस्मिन्नहनि प्रातस्तैलमुपयुञ्जीत तस्मिन् सायं भुक्तं द्वितीयेऽन्युभयकालमेवं त्रयो भक्तास्तृतीयेऽह्नि पुनः प्रातस्तैलमेवं चतुर्थो भक्त अन्तरितः । पुनः सायं भोजनं पुनर्द्वितीयेऽहन्युभयकालं भोजनमनेन प्रकारेण पञ्चाहानि तैलं पिबेत् । वर्ज्यानि च वर्जयेत् । मज्जसारइत्यादिस्तैलस्य पानाय मन्त्रः । तैलपानदिवसे तु सायं स्नेहलवणवियुक्तां यवागूं पिबेत् ॥

तदेव खदिरक्वाथे त्रिगुणे साधु साधितम् ।
निहितं पूर्ववत् पक्षं पिबेन्मासं सुयन्त्रितः ॥
तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीरितम् ।

भिन्नस्वररक्तनेत्रं शीर्णाङ्गं कृमिभक्षितम् ।
अनेनाशुप्रयोगेण साधयेत् कुष्ठिनं नरम् ॥

तदेवेति तुवरकतैलम् । पूर्ववदिति करीषे पक्षमात्रं निधापयेत् । पक्षादुद्धृत्य मासं पिबेत्। चतुर्थभक्तान्तरित उक्तः । अनेन प्रयोगेण भिन्नस्वरत्वादिगुणान् कुष्ठानाशुतरं साधयेच्चिकित्सेत ॥

सर्पिर्मधुयुतंपीतं तदेव खदिराद्विना ।
पक्षं मांसरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥
तदेवनस्येपञ्चाशद्दिवसानुपयोजितम् ।
वलीपलितनिर्मुक्तस्थिरस्मृतिकचद्विजम् ॥
वपुष्मन्तं श्रुतधरं करोति त्रिशतायुषम् ।

तदेव तैलं खदिरसंयोगाद्विना सर्पिर्मधुभ्यां पीतं द्विशतायुषं करोति । अस्यैव नस्योपयोगः सुबोधः ॥

अन्तर्धूमं तस्यमज्जासुदग्धः
क्षिप्तस्तैले सैन्धवंचाग्निवर्णम् ।
तुल्यं हन्यादर्मनक्तान्ध्यकाचान्
नीलीरोगं तैमिरंचाञ्जनेन ॥

तस्य तुवरस्यान्तर्धूमं दग्धो मज्जा सैन्धवं चाग्निवर्णं तप्तं तैले तुल्यं क्षिप्तमञ्जनेनार्मादीन् हन्यात् ॥

एकान्तरंतौवरकञ्चतैलं
पिबेद्धिताशी नियमेन मासम् ।
प्रभिन्नकोष्ठो गलिताङ्गदेश-
स्त्वचं त्यजेत् सर्पइवाशु जीर्णाम् ॥

एकदिनान्तरेण तौवरकतैलस्य मासमुपयोगः सुबोधः ॥

साधयेत् षोडशगुणे सलिले तुवराढकम् ।
अष्टांशशेषेविस्राव्य सङ्क्षुद्योलूखले ततः ॥

शुष्कारग्वधवल्कपादरजसा
व्यामिश्रितं कल्कितं
तस्य क्वाथजलैरुदुम्बरसमान्
छायाविशुष्कान् गुडान् ।
कुर्यादेकतमं च सार्द्धमथवा
गोवारिणालोडितं
कुष्ठी तद्दिवस स्थितो निरशनः
सूर्ये गतेस्तं पिबेत् ॥

तावदेव च तथैव च भूयः
पाययेत्तमरुणोदयकाले ।
अप्यजीर्णमविचिन्त्यवमिं वा
भेषजं पुरुषदोषबलज्ञः ॥

मध्याह्नेद्यात् भूरिनिष्पावतैलं
कङ्गूकूरं शिग्रुकन्दोरदंशम् ।
दध्नायुक्तं स्वल्पसिन्धूत्थचूर्णं
गण्येनानुस्तोकतक्राम्बुपायी ॥

तैलाक्तगात्रो दिवसान्तरं च
कङ्गुनिष्ठिका चूर्णकृतप्रघर्षः ।
स्नायात् सुखाम्भोभिरमद्यमांस-
स्त्रीसङ्गति स्यात्रिगुणं च योगात् ॥
उपयुज्ययोगमखिलं
प्रतिदिनमेव द्विकालमभियुक्ता ।
कुष्ठी कुष्ठमपोहति
विशीर्णकर्णोष्ठनासमपि ॥

साधयेदित्यादि सुबोधम् । शुष्कारग्वधस्य वल्कस्त्वक् तस्य तु पादो मूलं तयो रजश्चूर्णम् । उदुम्बरस्यफलेन समान् गुडान् पिण्डान् । गोवारि गोमूत्रम् । अजीर्णमित्यौषधमचिन्त्यवानि वा । कंगूकूरं प्रियंग्वोदनम् । (नि) ओदनांकुरयोः कूरम् । तच्च प्रभूतनिष्पावतैलमेवं शिग्रुकन्दोपदंशं च । [शिग्रुकन्दावुपदंशौ यस्य तत् शिग्रुकन्दोपदंशम् ।] गव्येनेति दध्नो विशेषणम् । कङ्गु पिष्टमयी, इष्टिका कण्विष्टिका, प्रयोगाच्च त्रिगुणं कालं मद्यादिरहितःस्यात् । सुबोधम् । इति तुवरकल्पः । [कंण्विष्टिका कल्ककृतप्रघर्षः इति च पाठः ॥]

अथ भल्लातकान्यनुपहतान्यनामयान्यापूर्णरसप्रमाणवीर्याणि पक्वजाम्बवप्रकाशानि शुचौ शुक्रे वा मासे संगृह्य यवपल्ले माषपल्ले वा निधापयेत् । तानि चतुर्मासस्थितानि सहे सहस्ये वा मासे प्रयोक्तुमारभेत । शीतस्निग्धमधुरोपस्कृतशरीरः पूर्वं दशभल्लातकान्यापोथ्याष्टगुणेनाम्भसा साधु साधयेत् । तेषांरसमष्टभागावशिष्टमनुष्णं सपयस्कं सर्पिर्गण्डूषाभ्यक्तोष्ठताल्लुजिह्वः प्रातः पिबेत् । एवमेतानि दशभल्लातकान्येकैकोत्कर्षापकर्षेण त्रिंशत्प्रयोज्यानि । विधिनानेन सहस्रप्रयोगस्त्रिगुणश्च कालो घृतक्षीराभ्यां शालिषष्टिकमशनमेवं विशेषाद्विगतकुष्ठदुर्नामक्रिमिप्रमेहमेदोदोषो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

अथेत्यादिना भल्लातककल्पः । आमयोत्थदोषः, आपूर्णं सम्पूर्णम्, शुचिर्ज्येष्ठो मासः, शुक्र आषाढः, पल्लो राशिः, सहो मार्गशीर्षः, सहस्यः पौषः, प्रारम्भे दश, उपरित्वेकैकस्योत्कर्षः । एवं त्रिंशन्निष्पत्तिः । अपकर्षस्य त्रिंशदारम्भे । दशानिष्पत्तौ च एवं प्रथमेऽह्नि दशभल्लातकानि । द्वितीये एकादश । तृतीये द्वादशैवं प्रत्यहमेकैकवृध्या यावद्विंशमहः । विंशेऽह्नि एकोनत्रिंशत् भल्लातकानि भवन्ति । एतावताह्नेकीकृत्यगणनयानव अधिकं शतत्रयं भल्लातकानामुपयुक्तं भवति । तत एकविंशेऽह्नि त्रिंशत् । पूर्वैरेकीकृत्य विंश अधिकं शतचतुष्टय भवति । ततः सहस्रयोगसामर्थ्यात् त्रिंशश्चोत्कर्षप्रतिषेधात् द्वाविंशाहः प्रभृति यावत् षाड्विंशमहस्तावच्च प्रत्यहं त्रिंशत्त्रिंशत् । ततः सप्तविंशाहः प्रभृति एकैकेनोत्कर्षस्यापकर्षः कार्यः । एकादशभिश्चोत्कर्षस्यारब्धत्वादपकर्षस्तावद्भिरेवसाध्यते । तेन त्रिंशत्सप्तविंशे । एकोनत्रिंशदष्टाविंशे । अष्टाविंशतिरेकोनत्रिंशे । सप्तविंशतिस्त्रिंशे । एवं क्रमेण प्रत्यहमेकैकस्यापकर्षेण सप्तचत्वारिंशेऽह्न्येकादश । एवमपि सहस्रस्य दशावशिष्यते तानि त्वष्टचत्वारिंशे । तैश्च सहस्रं पूर्यते । प्रयोगाच्चात्रिगुणः कालो घृताद्यशनम् । विगताः कुष्ठादयो यस्य सतथोक्तः । अपरेत्वेकैकस्योत्कर्षेण त्रिंशत्प्राप्त्या अपकर्षेण पुनर्दशप्राप्त्या उत्कर्षापकर्षाभ्यां सहस्रं पूर्यत इति ॥

पूर्वमेकैकभल्लातकक्वाथं सपयस्कं पिबेदेकैकं च भल्लातकमभिवर्द्धयेद्यावत् पञ्च । ततः पञ्चपञ्च वर्द्धयेद्यावत् सप्ततिः । प्राप्य च सप्तति मपकर्षयेत् भूयः पञ्चपञ्च यावत् प–

श्च । पञ्चभ्यश्चैकैकं यावदेकम् । विधिनानेनसहस्रं प्रयोग इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

द्वितीयसहस्रप्रयोगे तु पूर्वमेव प्रथममेव एकभल्लातकस्य क्वाथं पिबेत् ततः क्रमेण प्रत्यहमेकैकं वर्द्धयेद्यावत् पञ्चभल्लातकानि । एवं प्रथम एकं द्वितीये द्वे । एवं त्र्यादिष्वेकवृध्या पञ्चमे पञ्च । एवं पञ्चभिरहोभिः पञ्चदशभल्लातकान्युपयुक्तानि भवन्ति ततः षष्ठप्रभृतिषु पञ्चपञ्चाभिर्वर्द्धयेद्यावत् सप्ततिः तेन षष्ठे दश । सप्तमे पञ्चदश । अष्टमे विंशतिरनेनक्रमेणाष्टादशे सप्ततिर्भवति । एतावता पूर्वैरेकीकृत्य पञ्चशतानि पञ्चत्रिंशदधिकानि भवन्ति । ततः क्रमेण पञ्चपञ्चभिरपकर्षेद्यावत् पञ्च । तेनैकोनविंशे पंचषष्टिरित्येवमादिना पंचापकर्षक्रमेणैकत्रिंशे पंच भवन्ति । एवमेतानि पंचपंचाशदधिकानि चत्वारिशतानि पूर्वैरेकीकृत्य नवशतानि नवत्यधिकान्युपयुक्तानि भवन्ति । तत एकैकमपकर्षेद्यावदेकम् । अनेन द्वात्रिंशेहि चत्वानि भवन्ति । त्रयस्त्रिंशे त्रीणि । चतुस्त्रिंशे द्वे । पचत्रिंशएकमिति दश । पूर्वैरेकीकृत्य सहस्रं भवति । प्रयोग इत्यादि पूर्वेण कल्पेन समानम् ॥

सप्ततिवच्च शतमुपयुञ्जीत । तथा च सहस्रद्वयम् । प्रयोग इत्यादि समानं पूर्वेण द्विगुणस्त्वायुषः कालः ॥

सप्ततिवच्च पंचपंचवृध्या शतमपि यावत् प्रयोगः कर्तव्यः । तेनास्मिन् पूर्ववत् स्थितेष्टादशेहिसप्तत्याः प्रयोगे एकोनविंशे पंचसप्ततिः । विंशे अशीतिः । एकाविंशे पंचाशीतिः । द्वाविंशे नवतिः । त्रयोविंशे पंचनवतिः चतुर्विंशे शतम् । पंचविंशे पंचनवतिः । षड्विंशे नवतिः । एवं पंचापकर्षक्रमेण द्वे सहस्रे पूरयितव्ये । आयुर्द्विगुणः कालः पूर्वस्मात् ॥

भल्लातकानां जर्जरीकृतानां पिष्टस्वेदनं पूरयित्वाभूमा वा कण्ठानिखातस्य स्नेहभावितस्य दृढस्योपरिकुम्भस्यारोप्योडुपेनापिधाय-कृष्णमृदावालिप्तं गोमयाग्निनोपस्वेदयेत । तेषां यः स्वरसः कुम्भं प्रपद्यतेतमष्टभागमधुसंयुक्तं द्विगुणितघृतमद्यात् । त्रिगुणश्च कालो घृतक्षीराभ्यामित्यादि समानं पूर्वेण ॥

भल्लातकानामित्यादि । भूमावामुखं निखातस्य स्नेहभावितस्य दृढस्य कुम्भस्योपरि जर्जरीकृत भल्लातकपूर्णं पिष्टस्वेदनमारोप्य छिद्रमुडुपेनापिधाय कृष्णमृदा सर्वतो लिप्तं सत् स्वेदयेत् । ततः स्विद्यमानाद्रसो भूमिनिखाते कुंभ आगच्छति । उडुपः तृणमूटकः । शेषं व्याख्यासमम् ॥

अनेनैव विधिना भल्लातकस्यरसं गृहीत्वा केवलमेव मासमेकं प्रयुञ्जीत । त्रिगुणश्च काल इत्यादि समानं पूर्वेण । मासिमासि वर्षशतमायुषोभिवृद्धिः । एवं दशमासानुपयुज्य वर्षसहस्रमायुर्भवति ॥

अनेनेत्यादेर्मधुघृताभ्यां विना केवलस्वरसप्रयोगः । सुबोधः ॥

भल्लातकतैलपात्रं सपयस्कं मधुकाक्षमात्रेण शतपाकमुपयुञ्जीत । त्रिगुणश्चकाल इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

भल्लातकतैलस्यपात्रं क्षीरेण सह शतं वारान् पक्त्वा मधुयष्टीकर्षमात्रेण संयोज्योपयुञ्जीत पूर्वतुल्यगुणम् ॥

भल्लातकतैलं कृष्णतिलतैलं सर्पिरामलकरसोऽसनादिसारकषाय इत्येषां द्रोणंद्रोणं त्रिफलात्रिकटुकविळङ्गसार चित्रकहरिद्राद्वय–त्रिवृद्दन्तीन्द्रयवयष्टीमधुकविषातिविषा रसाञ्जनप्रियंगूनां पालिकाभागास्तदैकध्यं स्नेहपाकविधिना विपाच्यावतार्य परिपूयचानुगुप्तं निदध्यात् । तत उपस्कृतशरीरः प्रातःप्रातः पाणि शुक्तिमात्रं क्षौद्रेण प्रतिसंसृज्योपयुञ्जीत । जीर्णे मुद्गामलकयूषेणा लवणेन सर्पिष्मता खदिरोदकसिद्धं मृदुमोदनमश्नीयात्। खदिरोदकेनोदककार्याणीत्येवमतोद्रोणमुपयुज्य विगतकुष्ठदुर्नामेत्यादि समानं पूर्वेण ॥

भल्लातकतैलादीनां द्रोणं द्रोणमिति प्रत्येकं द्रोणः । पंचानां च । त्रिफलादीनां पालिकाभागा इत्यादि व्याख्यासमम् । परिपूय परिस्राव्य । उपस्कृतदेहो यथोक्तेन शीतस्निग्धादिना कृतसंस्कारः । पाणिशुक्तिर्हस्तपुटं न तु मानसंख्योक्ता शुक्तिः । उदककार्याणि स्नानपानादीनि । अतो रसायनात् द्रोणमवश्यमुपयोक्तव्यम् ॥

पुष्टानि पाकेनपरिच्युतानि
भल्लातकान्याढकसम्मितानि ।
घृष्टेष्टिका चूर्णकणैर्जलेन
प्रक्षाळ्य संशोष्य च मारुतेन ॥

जर्जराणिविपचेज्जलकुम्भे
पादशेषधृतगाळितशीतम् ।
तद्रसंपुनरपिश्रपयेत
क्षीरकुम्भसहितं चरणस्थे ॥

सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं
युञ्ज्यात् स्वेच्छं शर्करायारजोभिः ।
एकीभूतं तत्खजक्षोभणेन
स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तम् ॥

तममृतरसपाकं यः प्रगेप्राशमश्न-
न्ननुपिबति यथेष्टं वारिदुग्धं रसं वा ।
स्मृतिमतिबलमेधा सत्वसारैरुपेतः
कनकनिकषगौरः सोऽश्नुते दीर्घमायुः ॥

पुष्टानीत्यादिना भल्लातकघृतप्राशो व्याख्यासमः । संशोष्य च मारुतेनेत्यातपपरिहाराय । तेनेति क्षीरेण तुल्यं सर्पिः शर्करायारजोभिश्चूर्णेन यथेच्छं प्रकृत्यनुसारेण । प्राशो लेहः । (भल्लातकानां द्विधाभिन्नानां इष्टिकाचूर्णकणैर्घर्षणं कार्यमित्यपरे ।)

द्रोणेऽम्भसोव्रणकृतां त्रिशताद्विपक्वात्
क्वाथाढके पलसमैस्तिलतैलपात्रम् ।
तिक्ताविषाद्वयवरा गिरिजन्मताक्ष्यैः
सिद्धंपरं निखिलकुष्ठनिषूदनाय ॥

द्रोणेम्भसा इत्यादि सुबोधम् । व्रणकृतो भल्लातकानि । तिलतैलयोर्मिश्रितयोः पात्र-

माढकमष्टाविंशत्यधिकं पलशतम् । तिक्ता कटुकरोहिणी, त्रिषाद्वयं विषातिविषा च । गिरिजन्म शिलाजतु, तार्क्ष्यं वहमाक्षिकम् ॥

सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेणतैलेन वा
गुडेनपयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ।
तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा
वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करम् ॥

आमलकशुक्त्यादिभिः पृथग्युक्तमरुष्करं भल्लातकं मेध्यं परममायुष्करं च । आमलकशुक्तय आमलकदलानि ॥

भल्लातकानीत्यादिना ये भल्लातकनिषेविणस्तेषामपायरक्षाविधेयेति प्रदर्श्यते ॥

भल्लातकानितीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।
भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥
कफजोनसरोगोस्ति न विबन्धोस्तिकश्चन ।
यं न भल्लातकंहन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥
वातातपविधानेपि विशेषेण विवर्जयेत् ।
कुलत्थदधिशुक्तानि तैलाभ्यङ्गाग्निसेवनम् ॥

एकादशभल्लातकप्रयोगानि वातातपविधानेप्येवंगुणानि किमुप्रकृते कुटीप्रयोगे । एषामुपयोगे विशेषेण कुलत्थादिकं वर्जयेत् । इति भल्लातककल्पः ॥

अथ पिप्पल्यः ।

पञ्चाष्टौ सप्तदशवा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥

यो नरो रसायनगुणान् दीर्घायुस्मृतिमेधादीनन्विष्यति स संवत्सरमेकं पंचपंच वा अष्टावष्टौ वा सप्तसप्त वा दशदश वा पिप्पलीर्माक्षिकसर्पिषा युक्ताः । प्रयोजयेदित्येकः पिप्पलीनां प्रयोगः । [इदमत्र चिन्त्यते । पंचाष्टौ सप्तदश वा इति किं क्रमभेदतः सप्रयोजनं आहो श्लोकबन्धानुरोधत इति । अस्ति चेत् प्रयोजनं तद्वाच्यम् । उच्यते । यद्येवमप्यत्र पंचसप्ताष्टौदश वेति नियतएव क्रमः स्यात्तथापि क्रमं तु भिन्दन्नेतत् ज्ञापयति विचतुरा अप्युपयोक्तव्याः । षड्वा नववा दशकात् परं नाप्युपयोज्याः दोषादीनपेक्ष्योह्लंख्याप्यभिहितमुत्कर्षापकर्षौ विधेयौ दोषानुमानायत्तत्वात् क्रियायाः नह्यमानज्ञो भिषक् दोषादीनां व्याधिप्रतिक्रियायां कं विदध्यादिति । इत्येकः प्रयोगः । इति जर्ज्जटः ॥]

तिस्रस्तिस्रस्तुपूर्वाह्णे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च ।
पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ।
प्रयोज्या मधुसम्मिश्रा रसायनगुणैषिणा ॥

द्वितीयस्तु रसायनगुणैषिणा पुरुषेण पलाशक्षारोदकभाविताः पिप्पल्यः तिस्रः पूर्वाह्णे तिस्रो भोजनारम्भे तिस्रश्च भोजनान्ते मधुना सह प्रयोज्या इति द्वितीयः प्रयोगः । [तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्णइत्यत्रनह्येकस्यप्रयोक्तुरयंक्रमः किं तर्हि प्रयोक्तॄन् भिन्नानपेक्ष्यदोषादिवशात केनाचित् पूर्वाह्णे केनचित् भुक्त्वा केनचित् भोजनस्याग्र इति । अत्र कफप्रकृतिना पूर्वाह्णे उत्कृष्टदोषादिषु व्याधिषु मध्येष्वग्रे भोजनस्य । अल्पेषु भुक्त्वेति जर्ज्जटः ॥]

क्रमवृध्या दशाहानि दशपैप्पलिकं दिनम् ।
वर्द्धयेत् पयसा सार्द्धं तथैवापनयेत् पुनः ॥
जीर्णौषधश्च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोयं रसायनम् ॥
पिष्टास्ता बलिभिःपेयाः शृतामध्यबलैर्नरैः ।
शीतीकृता ह्रस्वबलैर्योज्या दोषामयान् प्रति ॥

तृतीयस्तु प्रथमेह्नि दशपिप्पल्यो यथोचितेन क्षीरेण सह । द्वितीयेह्नि विंशतिर्द्विगुणं च क्षीरम् । तृतीये त्रिंशत त्रिगुणं क्षीरमेवं क्षीरेण सह दशाभिवृध्या दशमेह्नि शतं पिप्पलीनां दशगुणं च क्षीरमेतावता सार्द्धानि पञ्चशतानि पिप्पलीनामुपयुक्तानि भवन्ति । तत्रैकादशे नवतिर्नवगुणं क्षीरमिति । पुनर्दशापकर्षक्रमेणैकोनविंशाहोभिः सहस्रं पूर्यते । यदा च पिप्पल्यः प्रयुज्यन्ते तदा पिष्टास्ता इत्यादि क्रमेण प्रयोज्याः । व्याख्यासमम् । इति तृतीयः प्रयोगः । [वर्द्धयेत् पयसासार्द्धमित्यस्यायमभिप्रायः यावता क्षीरेण शतमालोड्यते तावता यावता च दशतावता क्षीरेणेति क्षीरस्याभिवृद्धिहानिं वर्द्धयेत् पयसा सार्द्धमित्यत एवाह । शीतीकृता हीनबलैः शीतकषायकल्पनयेत्यर्थः । इति जर्जटः ॥]

तद्वच्च छागदुग्धेन द्वेसहस्रे प्रयोजयेत् ॥

तद्वदिति । छागस्य दुग्धेन क्षीरेण दशाभिवृध्यपकर्षाभ्याम् । तेनात्र पञ्चदशभिरहोभिः सपञ्चाशत्सहस्रं भवति । पुनश्चतुर्दशभिरेवं क्षीरेण सह दशापकर्षक्रमेण द्वितीयं सहस्रं भवति । इति चतुर्थः प्रयोगः ॥

एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ।
यक्ष्ममेहग्रहण्यर्शः पाण्डुत्वविषमज्वरान् ।
घ्नन्तिशोफंवमिं हिध्मां प्लीहानं वातशोणितम् ॥

एभिरिति चतुर्भिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासादीन् घ्नन्ति । इति पिप्पलीकल्पः ॥

॥ इतो विडङ्गानि ॥

विडङ्गचूर्णं यष्टीमधुकचूर्णयुक्तं शीततोयेन समांशमुपयुञ्जीत । जीर्णे मुद्गयूषेणा लवणेन सघृतमोदनमश्नीयात् । तेन विशेषाद्विगतकृमिदुर्नामकुष्ठप्रमेहमेदोदोषो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण । विडङ्गचूर्णं क्षौद्रभल्लातककाथाभ्यां मध्वामलकरसाभ्यां गुडूची काथेन च एतांश्चतुरो योगान् मासमुपयुञ्जीतेति समानं पूर्वेण । सर्वेषु च मासिमासि वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिः ॥

विडङ्गानां मधुयष्टिशीततोयाभ्यामेको योगः । द्वितीयः क्षौद्रभल्लातककाथाभ्याम् । तृतीयो माक्षिकामलकरसाभ्याम् । चतुर्थो गुडूची काथेन । एषामन्यतमः प्रयोगोयत्संख्यान्मासानुपयुज्यते तत्संख्यानि वर्षशतान्यायुरभिवर्द्धयति । इति विडङ्गकल्पः ॥

॥ इतोलम्बुसा ॥

अलम्बुसां स्वेन रसेन भावितां
पृथग्घृतक्षीरमधूष्णवारिभिः ।
पिबेत्तथा काञ्चिकतक्रमस्तुभि-
र्भगन्दरोरुग्रहगुल्मकासवान् ॥

उष्णाविपाकेकटुका कषायमधुरारसे ।
अत्यन्तदीपनीमेध्या वातश्लेष्महराचसा ॥
वर्षोपयोगात् कुरुते नरं वर्षशतायुषम् ।
दृढेन्द्रियानलबलं निर्वली पलितामयम् ॥

अलम्बुसायाः स्वरसभाविताया घृतादिभिः सप्तप्रयोगाः । साचालम्बुसोष्णादिगुणा। वर्षमुपयुक्ता वर्षशतायुषं नरं कुरुते । दृढेन्द्रियं दृढानलं दृढबलं वलयादित्रयरहितं च । इत्यलम्बुसाकल्पः ॥

॥ इतः सोमराजी ॥

श्वेतावद्गुजफलान्यातपशुष्काणि चूर्णयित्वा तत्तुल्यगुडेन सङ्क्षुद्य घृतकुम्भे धान्यराशौ सप्तरात्रं निदध्यात् । ततोऽनुदिते भास्वति यथाबलं मात्रां सुखोदकानुपाना मुपयोजयेत् । जीर्णे सुखाम्बुपरिषिक्तः शालिषष्ठिकौदनं सशर्करेण पयसाश्नीयात् । तस्य मासप्रयोगाद्विशेषेण विगतकुष्ठोग्रहणधारणवान् वर्षशतमजरइत्यादि समानं पूर्वेण । प्रयोगतश्चोर्ध्वं द्विगुणं परिहारः ॥

श्वेतावद्गुजफलानीत्यादि सुबोधम् । सङ्क्षुद्येति गुडेनालोड्य । अनुदिते भास्वतीत्यति प्रभाते । वाकुचिका सोमराज्यवल्गुज इति पर्यायाः ॥

वाकुचिका कर्षचूर्णं सुखाम्बुना पिबेत् । पीत्वा चातपे निर्वातोष्णे वा गर्भगृहे तिष्ठेदपराह्णे तद्वदेव स्नानमशनं च । यूषरसाभ्यां वा । तस्य त्रिसप्तरात्रप्रयोगाद्विगतकुष्ठइत्यादि समानं पूर्वेण ॥

त्वग्रोमकेशदशनान
नखांश्चमुक्त्वा पुनर्नवान लभते ।
स्वरवर्णबलोत्साहं
नवं वयो नष्टपालितं च ॥

वाकुचीचूर्णं प्रातः पीत्वा सायं तथैव स्नानमशनं च । यूषरसाभ्यां वाशनमुपयुञ्जीत। एवं त्रिसप्तरात्रमस्याः प्रयोगः । अनेन च पूर्वस्थितान् त्वगादीं स्त्यक्त्वा नवान् लभते स्वरादिकं च नष्टपालितं नवं वयश्च लभते ॥

पलानिदशवाकुच्या दशैवचफलत्रयात् ।
सप्तक्रिमिघ्नादयसस्त्रीणिद्वे गिरिसम्भवात् ॥
पुरपुष्करमूलाभ्यामाहरेत पलंपलम् ।
सूक्ष्मैलार्द्धपलं व्योषघनकेसरकुङ्कुमम् ॥
लोध्रत्वक्पत्रयष्ट्याह्व चित्रकंकार्षिकंपृथक् ।
शतंभल्लातकानां च सर्वं खण्डसमांशकम् ॥
चूर्णयेदथ तन्मात्रां भक्षयेत् पालिकीं पराम् ।
यथेष्टचेष्टो लभते वर्षाद्रासायनान् गुणान् ॥
सर्वरोगान् तिजयते त्वग्विकारान् विशेषतः ।
अर्शोभगन्दरश्वासकासपाण्ड्वामयाक्रिमीन् ॥
गुल्मप्लीहाऽश्मरीवर्ध्मप्रमेहारुचिपीनसान् ।
मन्दानलत्वंकृशतां शोफग्रन्थ्यर्बुदानपि ॥

पलानीत्यादिना खण्डसमः सुबोधः । अस्य मात्रा पालिकीपरा उत्कृष्टा । पलादूर्ध्वं नैवोपयोज्या । अथवा त्रिदोषाद्यपेक्षम् । यथेष्टचेष्टो निर्यन्त्रणः । रसायनगुणाः दीर्घायुस्मृत्यादय इहैवोक्ताः । ग्रन्थ्यर्बुदान्तान् विजयत इति सम्बन्धः ॥

वाकुचिकाफलानि गोमूत्रे सप्तरात्रं वासयेत् । ततोनिस्तुषीकृत्य छायायां विशोषयित्वा सुसूक्ष्मं च संचूर्ण्य त्र्यहंत्र्यहं क्रमशोभावयेत्त्रिफला क्राथेन कारवल्ली वाशा ब्राह्मी गुडूची भृङ्गराजस्वरसैः पृथक्पृथक् खदिरासनराजवृक्षपिचुमन्दक्राथैः ॥

तस्यपीतः प्रतिदिनं धात्रीफलरसाप्लुतः ।
कर्षः सर्वामयानहन्ति त्वग्विकारानविशेषतः ॥

वाकुच्या गोमूत्राध्युषितायाश्चूर्णं त्र्यहं त्रिफलाक्राथेन भावयेत् । ततः कारवेल्लादीनां पञ्चानां स्वरसैः क्रमेण त्र्यहं त्र्यहम् । ततः खदिरादीनां चतुर्णां पृथक्क्राथैस्त्र्यहम् । तस्यैवं भावितस्य वाकुचीचूर्णस्य कर्षो धात्रीरसेनाप्लुतःसन् पीतः सर्वामयान् हन्ति विशेषतस्त्वग्विकारान् ॥

असनखदिरयूषैर्भावितांसोमराजीं
मधुघृतशिखिपथ्या लोहचूर्णैरुपेताम् ।
शरदमवलिहानः पारिणामान् विकारां
स्त्यजति मितहिताशी तद्वदाहारजातान् ॥

असनेत्यादि । यूषशब्दो निर्यूहवाचकोऽसनखदिराभ्यां सम्बध्यते । तैर्भावितामनन्तरं च मध्वादिभिरुपेतां सोमराजीं शरदं संवत्सरं लिहानः परिणामे वार्द्धके भवान् विकारांस्त्यजति तथैव चाहारजातान् । तेन परिणामानाहारजातानुभयानपि त्यजतीत्यर्थः । शिखी चित्रकः ॥

तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्त्ति-
र्यःसोमराजीं नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां
ससोमराजीं वपुषातिशेते ॥

तीव्रेणेत्यादिना कृष्णतिलैः सह सोमराज्याः प्रयोगः सुबोधः । य एवं सोमराजीं खादेत् ससोमराजीं चन्द्रलेखां वपुषा कान्त्याऽतिशेते ॥

ये सोमराज्या वितुषीकृताया-
श्चूर्णैरुपेतात् पयसः सुजातात् ।
उद्धृत्यसारं मधुना लिहन्ति
तक्रं तदेवानु पिबन्ति चान्ते ॥

ते कुष्ठिनः पक्ष्मदरिद्रनेत्रा
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिका वा ।
विहायवैरूप्यमपास्यरूपं
पुनः प्ररूढा इव भान्ति वृक्षाः ॥

ये सोमराज्या इत्यादिना सोमराजीचूर्णयुक्त सुजातक्षीरोद्भवस्य नवनीतस्य तत्तक्रानुपानस्य प्रयोगः सुबोधः ॥

खदिरांभसापिबेद्वारविसेवी
तां तया यवागूं वा ।
गायत्रीजलसिद्धां
कुष्ठी तत्तोयकार्यकरः ॥

अथ वातां सोमराजीं खदिरोदकेन कुष्ठी पिबेत् । रविसेवी सूर्यतापसेवी । अथवा गायत्री जलसिद्धां खदिरक्राथसिद्धां यवागूं त-

येति सोमराज्या सह पिबेत् कुष्ठी तत्तोयकार्यकरः खदिरोदकस्नानादिक्रियःसन् ॥

गजलिण्डक्षारयुता
तत्क्षारपायिनो विलेपि भुजः ।
श्वित्राणि सोमराजी
प्रसह्य हन्यात् प्रलेपाच्च ॥

गजपुरीषक्षारेणयुता सोमराजी तत्क्षारपायिनो हस्तिपुरीषक्षारोदकपानशीलस्य पुंसो विलेपिका भुजश्च श्वित्राणि प्रसह्याक्रम्य हन्यात् । न केवलमेवं मुखेन प्रयोगाद्यावत् प्रलेपाच्च ॥

गोमूत्रे सप्तरात्रं शशिशकलफलं
वासितं लोळयित्वा
कुर्याच्छायाविशुष्कं पृथगिति च फलं
प्रापुनाटं च [१] शुष्कम् ।
अंशस्ताभ्यां तथांशः क्रिमिरिपुदहन-
स्फोटकृद्भ्यः सचूर्णो
गोमूत्रेणोपयुक्तः प्रमितहितभुजः
श्वित्रमाश्वेव हन्ति ॥

शशिशकलस्य सोमराज्याः फलं सप्तरात्रं गोमूत्रे भावितं लोळयित्वा निष्कुलीकृत्य छायाशुष्कं कुर्यात् । अनेनैव च विधानेन गोमूत्रे सप्तरात्रं वासितं प्रपुन्नाटफलं कुर्यादेतदुभयं सममेकोंश एष चूर्णो गोमूत्रेणोपयुक्तो यः प्रमितं हितं च भुङ्क्ते तस्याश्वेव श्वित्रं हन्ति । प्रपुन्नाट एडगजः । क्रिमिरिपुर्विडङ्गम् । दहनश्चित्रकः । स्फोटहेतुर्भल्लातकः ॥

१. [प्रापुनाटं सुपिष्टमिति च पाठः ॥]

इक्षुरगोक्षुरसिंही
व्याघ्रीपञ्चांगुलाम्बुना पीता ।
उपलमघनं घनं वा
रसाशिनां हन्ति वाकुचिका ॥

इक्षुराद्यम्बुना सोमराजी पीता उपलमश्मर्याख्यं घनं कठिनमघनं वा शर्करारूपं मांसरसाशिनो हन्ति । इक्षुरः काण्डेक्षुरकः । सिंही बृहती । व्याघ्री कण्टकारिका ॥

उष्णोदकेनपिष्टा
पीता च घृतान्विता जयेत् गुल्मम् ।
लघुपञ्चमूलसिद्धां
पेयामुपयोजयेज्जीर्णे ॥

उष्णोदकेन पिष्टा वाकुची घृतान्विता सती पीता गुल्मं जयेत् । अस्मिंश्च प्रयोगे जीर्णे लघुपंचमूलसिद्धां पेयामुपयोजयेत् ॥

कट्वङ्गकुटजयूषै-
रर्शांसि भगन्दरं च नाशयति ।
मेहान् मधैर्निगदै-
र्निषेविता वाकुची प्रबलान् ॥

अर्शोभगन्दरयोः कट्वङ्गकुटजकषायैः सेविता वाकुचीतौ नाशयति । कट्वङ्गः स्योनाकः, कुटजो वृक्षकः, मधैर्निगदैर्निर्दोषैर्निषेविता वाकुची प्रबलान् मेहान् जयेत् ॥

विष्किररसेनपीता
दशमूलरसेन वा गुळूच्या वा ।
अपतन्त्रकं निहन्या-
दायामं वा रसान्नभुजः ॥

विष्किररसादीनां त्रयाणामन्यतमेन पीता वाकुचीरमान्नभुजः पुंसोऽपतन्त्रकमायामं च निहन्यात् ॥

जठरेषु पिबेन्मूत्रै-
र्जलोदरे त्रैवृतेन यूषेण ।
शोफे पाण्डुव्याधा-
ववल्गुजं शीथ्वरिष्टाभ्याम् ॥

सूत्रैरुदरे त्रिवृता क्वाथेन जलोदरे श्वयथौ पाण्डुरोगे च शीथ्वरिष्टाभ्यां युक्तमवल्गुजं पिबेत् ॥

इक्षुरकादिक्वाथै-
र्वर्ध्मानि मूत्रेण वा गवां शस्तः ।
धारोष्णेन तु पयसा
युक्तः शोफज्वरौ हन्ति ॥

उष्णाम्बुना प्रयोज्यो
लूताकीटाखुसर्पदष्टेषु ।
कृमिहरचतुरङ्गुलयोः
क्वाथः कोष्णः क्रिमिणकोष्ठेषु ॥

अनन्तरोक्तैरिक्षुरकादिक्वाथैर्गोमूत्रेण वाऽवल्गुजो वर्ध्मानि शस्तः । व्याख्यातमन्यत् । कृमिण इति मत्वर्थीयो नः ॥

लेखामिन्दोः सघृतां
सुखाम्बुना पुत्रिणी भवति पीत्वा ।
पुष्पोदयेऽश्वगन्धा-
शृतेन पयसा च भुञ्जाना ॥

इन्दोर्लेखां सोमराजीं पुष्पोदये ऋतुकाले सुखाम्बुना पीत्वा योषित् सामर्थ्यात् पूर्वमपुत्रा पुत्रिणी भवत्यश्वगन्धाशृतक्षीरेण भोजनं कुर्वाणा ॥

वन्ध्यापि सप्ताहमिमं प्रयोगं
करोति या हर्षवती सुगन्धिः ।
प्रियंवदा सद्व्रतशौचयुक्ता
सूते सुतान् सा नियमात् गुणाढ्यान् ॥

या स्त्री हर्षवत्त्वादियुक्ता सती प्रयोगमिमं करोति सा वन्ध्यापि सती नियमादवश्यं बहुगुणान् सुतान् सूते ॥

स्निग्धैरुष्णैर्मधुरै-
र्हरति गदान्वातजान् युता पैत्तान् ।
तिक्तकमधुरकषायैः
कफजां स्त्रिफलारसमधुभ्यां च ॥

स्निग्धादिभिर्युता सोमराजी वातजान् गदान् हरति । तिक्तकादिभिर्युता पैत्तान् गदान् त्रिफलारसमधुभ्यां युक्ता कफजान् गदान् ॥

इति शमनी धन्येयं
विषगरभूतोपसर्गपाप्मघ्नी ।
गेहे स्थितापि रेखा
चान्द्रमसी किमुत कोष्ठस्था ॥

चान्द्रमसी रेखा सोमराजी गेहे भवने स्थितापि इति शमनीत्यादिगुणा किमुच्यते कोष्ठस्थानस्यादित्युपसृष्टिः ॥

मनुष्यमप्यागतमृत्युशासनं
प्रणष्टबुद्धीन्द्रियमल्पचेतसम् ।
अवल्गुजो मोक्षयते महाभया-
च्छ्रियं च मेधां च ददाति पुष्कलाम् ॥

मनुष्यमपि शब्दाद्योषितमप्यागतमृत्युशासनत्वादिगुणं महाभयादवलगुजो मोक्षयते। सुबोधम्। इति सोमराजीकल्पः ॥

॥ इतो वचा ॥

हैमवत्या वचायाः पिण्डमामलकमात्रं पयसालोड्य पिबेज्जीर्णे पयस्सर्पिरोदन इत्याहारः। एवं सप्तरात्रेण मेधावी भवति। सप्तभिः सप्तरात्रैः श्रुतधरो वर्षशतमजरइत्यादि समानं पूर्वेण ॥

हैमवत्या इत्यादि। हैमवतीति श्वेतवचाया नाम। शेषं व्याख्यासमम् ॥

इतरस्या अपि वचाया द्विपलक्वाथं पिबेत् जीर्णे पयः सर्पिरित्यादि समानं पूर्वेण। तच्चूर्णं वा क्षौद्रसर्पिर्भ्यां यथाबलमवलिह्यात्। जीर्णे पयः सर्पिरित्यादि समानं पूर्वेण ॥

इतरस्या इति कृष्णायाः। पयस्सर्पिरित्यादिशब्देनैव सप्तरात्रेत्यादि गृहीतम् ॥

वचा कल्कशतपाकं घृतद्रोणमुपयुज्य विशेषात् ग्रहोन्मादापस्मारगळगण्डमालाश्लीपदस्वरभेदविमुक्तः सर्वार्थेषु सिद्धिमान् वर्षशतायुर्भवति ॥

घृतद्रोणपाके कल्पपरिभाषया वचा योज्या यावच्छतं पाकानाम्। इति वचाकल्पः ॥

॥ इतो लशुनम् ॥

शीतवातहिमदग्धतनूनां
स्तब्धभग्नकुटिलव्यधितास्थ्नाम्।
भेषजस्यपवनोपहतानां
वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥

शीतेत्यादि। अतोनन्तरं शीतादिदग्धतनूनां स्तब्धास्थ्यादीनां च पुंसां भेषजस्य लशुनस्य विधिर्वक्ष्यते ॥

राहोरमृतचौर्येण लूनाग्रेपतिता गळात्।
अमृतस्यकणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥
द्विजानाश्नन्तितमतो दैत्यदेहसमुद्भवम्।
साक्षादमृतसम्भूतेर्ग्रामणीः सरसायनम् ॥
शीलयेल्लशुनं शीते वसन्ते च कफोद्बणः।
घनोदयेपि वातार्त्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥
रक्तपित्तभवारोगा जायन्ते रक्तपित्तिनः।

राहोर्गळादमृतचौर्येण हेतुना लूनात् भगवता विष्णुना छिन्नादमृतस्यकणा ये भूमौ पतितास्ते रसोनत्वं प्राप्ताः। अत एव हेतोस्तं लशुनं दैत्यदेहसमुद्भवं द्विजानाश्नन्ति। स च लशुनः साक्षादमृतसम्भवत्वाद्धेतोर्ग्रामणीः श्रेष्ठः रसायनम्। शेषं व्याख्यासमम्। ग्रीष्मलीला ऋतुचर्योक्तः शीतोपचारः ॥

मासः परोस्यरसकल्कनिषेवणाय
स्वच्छन्दमप्युपदिशन्तिनिमर्दकैस्तु।
षण्मासमन्यविधिना न तु शस्त्रमाहुः
पक्षप्रयोगमपिहीनतरं रसोने ॥

अस्य लशुनस्यरसस्य वा कल्कस्य वा निषेवणाय परउत्कर्षोमास इति वदन्ति। मासादूर्ध्वं रसो वा कल्को वा न योज्य इत्यर्थः। अपरे तु दोषाद्यपेक्षं स्वच्छन्दं यथेच्छं निमर्दकैः सह षण्मासमप्युपदिशन्ति। अतोन्येन वि-

धानेन नैव लशुनं शस्तमित्याहुराचार्याः । रसोने पक्षप्रयोगं हीनतरमाहुः । पक्ष एव हीनतरः प्रयोगः पश्चादवरस्त्वकिंचित्करः ॥

स्निग्धशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्कृताशयः ।
तदुत्तंसावतंसाभ्यां चर्चितानुचराजिरः ॥
तस्य कन्दान् वसन्तान्तानहिमवच्छकदेशजान् ।
आनीतानपरात्रौ तिमयेन्मदिरादिभिः ॥
तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितान्तवपीडितम् ।
मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन समन्वितम् ।
मद्यस्यान्यस्य कस्यचित् कषायस्य वा ।
तत्काल एवं वा युक्तं युक्त्यालोच्य मात्रया ।
तैलसर्पिर्मज्जक्षीरमांसरसैः पृथक् ।
क्वथेन वा यथाव्याधि रसं केवलमेव वा ॥
पिबेत् गण्डूषमात्रं प्राक्कण्ठनालीविशुद्धये ।
प्रततं स्वेदनं चानुत्रेरनायां प्रशस्यते ॥
शीताम्बुसेकः सहसा वमिमूर्च्छाभ्रमापहः ।
शेषं पिबेत् क्रमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥
विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ।
धारयेत्साम्बुकणिका मुक्ताकर्पूरमालिकाः ॥

स्निग्ध इत्यादि स्निग्धादिगुणः सन्निदमिदं कुर्यात् । शीतादिभिरुपस्कृताशयः संस्कृतकोष्ठः । तस्य लशुनस्योत्तंसैः शेखरैरवतंसैः कर्णपूरैश्चार्चिताः कलिताः मण्डिता अनुचरा अजिरं च यस्य प्रयोक्तुः सतथोक्तः । तस्य लशुनस्य हिमवद्देशजान् शकदेशजांश्च वसन्तगृहीतान् कन्दानपनीतत्वचः कृत्वा मदिरादिभिस्तिमयेदाभिषुणुयात् । सुबोधम् । सुरूढा सुजाता । अन्यस्येति मदिराशिष्टस्य । त्रिभागेनेति सम्बध्यते । तत्काल एव वा युक्तं न तु रात्रौ तिमितम् । युक्त्या मात्रया आलोच्य तैलादिभिः पृथग्युक्तम् । केवलमेव वा रसं स्वरसम् । गण्डूषमात्रं सूत्रोक्तलक्षणम् । शेषमिति पृथक्स्थापितात् । विदाहरक्षार्थं च शीतानुलेपनःसन् मुक्ताकर्पूरमालिकाः साम्बुकणिका अम्बुकणिकाभियुक्ता धारयेत् ॥

सहिमसलिलगर्भाश्चन्द्रशुभ्रा मृणालीः
कुवलयदलमाला हारयष्टीश्च लोलाः ।
स्तनतटविनिविष्टाश्चारुगात्र्यो दधाना-
स्तनुसरसविलिप्ता गाढमेनं स्वजेरन् ॥

एनं च लशुनप्रयोगिनं चारुगात्र्यो मनोहराङ्गलतिकाः स्त्रियो गाढं निबिडं परिष्वजेरन् । किम्भूता इत्याह । मृणालीर्दधानाः । किम्भूता मृणालीः सहिमं तुषारयुक्तं यत् सलिलं तत् गर्भे यासां तास्तथोक्ताः । अन्यच्च चन्द्रवत् शुभ्राः शशिधवलाः एवम्भूता मृणालीर्दधत्यः कुवलयमालाश्च दधत्यः लोलाश्चंचलाहारयष्टीर्मुक्तालताः स्तनतटविनिविष्टा दधत्यः ॥

नळिनीदळतालवृन्तवातैः
प्रगळद्वारिलवैर्जलार्द्रया च ।
दयिताकरपल्लवैश्च शीतै-
र्लशुनस्वेदकृतं क्रमं हरेयुः ॥

दयिताः कान्ता नळिनीदळवातादिना लशुनस्वेदकृतं क्लमं हरेयुः । जलार्द्रा सजलपटः ॥

कुडवोऽस्य परामात्रा तदर्द्धं केवलस्य तु ।
पलं पिष्टस्य तन्मज्ञः सभक्तं प्राक्च शीलयेत् ॥

अन्येनयुक्तस्यास्य लशुनरसस्य परामात्रा कुडुबः । केवलस्यास्य कुडुबार्द्धं । तस्य च सम्बन्धिनो मज्ञः पिष्टस्य परामात्रा पलं । तं च सभक्तं शीलयेत् अथवा भक्तात् पूर्वम् ॥

रसोऽग्निकल्पो मृदुनौजसो हि
संयुज्यमानः सहसैव तस्य ।
दाहातिसारारतिचित्तनाशान्
कुर्यादतस्तं त्वरितो न युञ्ज्यात् ॥

अतस्तं रसं त्वरितो न युञ्ज्याद्यतस्तस्य लशुनस्य रसोऽग्निकल्पस्तीक्ष्णः मृदुनाचौजसा सहसैव युज्यमानस्तद्गुणानुपमर्दयन् दाहादीन् कुर्यात् ॥

जीर्णशाल्योदनं जीर्णे शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।
भुञ्जीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥

तस्मिंश्च जीर्णे पुराणशाल्योदनं शङ्खादिवच्छुक्लं यूषादीनामन्यतमेन भुञ्जीत । धन्वचारिणो जाङ्गलाः ॥

दीप्ताग्निर्मण्डकान् खादेत् सर्पिर्मण्डोपसेचनान् ।
अखण्डमण्डलेन्द्वाभान्पुण्डरीखण्डमण्डितान् ॥
राजिकाशुकसम्पर्कान्निवर्तितगौरवैः ।
पिष्टकाचूर्णधवलैर्वध्रैः सौकरकैर्युतान् ॥

यश्च दीप्ताग्निः ससर्पिर्मण्डोपसेचनादिगुणान् मण्डकान् खादेत् । उपसेचनं शुष्कत्वनाशनम् । अखण्डमण्डलः परिपूर्णो यो सौ विन्दुस्तदाभां स्तत्सदृशान् पुण्डरीणां खण्डैः शशकलैर्मण्डितान् भूषितान् तथा सौकरकैर्वध्रैर्युतान् किम्भूतैर्वध्रैरित्याह कण्डनीकृतेन पिष्टकाचूर्णेन धवलैः राजिकादिसम्पर्केण विनिवर्त्तितगौरवैश्च ॥

मद्यमेकं पिबेत्तत्तु तृट्प्रबन्धे जलान्वितम् ।
गन्धमत्तकणद्भिर्यावक्त्रेन्दुबोधितम् ॥

अत्रचैकमेव मद्यं पिबेन्नानेकम् । तत्त मद्यं तृट्प्रबन्धे सति जलान्वितं पिबेत् । किंभूतं मद्यमित्याह गन्धेन सौरभेण मत्तारणन्तोऽलयो यस्मिंस्तत्तथोक्तम् प्रियावक्त्रेन्दुना च प्रतिबिंबितेन बोधितं परिपूरितशक्ति ॥

अमद्यपो यस्तु फलाम्बुतक्र-
मवन्ति सोमं च सुगन्धि शीतम् ।
सौवीरकं जाङ्गलजं रसं वा
तुषोदकं वा परिसेक्थिकां वा ॥

यस्त्व मद्यपः स एवंगुणमेव फलाम्बादिकं पिबेत् । परिसिक्थिका तनुपेया ॥

तत्कल्कं वा समघृतं घृतपात्रे खजाहतम् ।
स्थितं दशाहादश्नीयात्तद्वद्वा वसयासमम् ॥

तत्कल्कमित्यादि सुबोधम् । तद्वत् घृतवत् वसया समं वाश्नीयात् । [तद्वद्वा पयसा समम् । इति च पाठः ॥]

सद्यः पिष्टं सार्पिषासंयुतं वा
निर्यासेन स्वेनयुक्तं च कामम् ।
युञ्जीतैनं पूर्वकैरेवपानैः
कोष्णाम्भोभिर्वैषकल्पोतिवीर्यः ॥

अथवैनं लशुनं सद्यः पिष्टं सर्पिषा स्वेन रसेन वा संयुतं पूर्वकैरेव मद्यादिभिः पानैर्युक्तं कोष्णाभिर्वाद्भिर्यथेच्छं युञ्जीत । एष लशुनकल्पोतिवीर्यो भवति ॥

रसोनकल्कःसदृशाजसर्पिः
षण्मासमुर्व्यामुषितो निहन्ति ।
अभ्यङ्गपानाञ्जननस्ययुक्तो
मनोविकारान् विषमज्वरं च ॥

रसोनकल्कःसदृशेनाजेनसर्पिषा सह षण्मासमुर्व्यां भूमौ निखातस्ततोभ्यङ्गादिषु योजितो मनोविकारान् विषमज्वरं च निहन्ति ॥

समतैलं सशुक्तं वा यवराशौसमास्थितम् ।
वातरोगान् जयेत् खादन् घृतमांसोत्तराशनः ॥

अथवा समतैलं सशुक्तं शुक्तेनयुतं वा लशुनं संवत्सरं यवराशौ स्थितं खादन् पुरुषो घृतमांसोत्तराशनःसन् वातरोगान् जयेत् ॥

तैलसर्पिर्गुडसिताः पृथक्कुर्यात्तुलोन्मिताः ।
द्वेतुलेलशुनाच्छुद्धात् त्र्यूषणात् कुडवत्रयम् ।
पलंत्वचश्च तच्श्लक्ष्णं निहितं घृतभाजने ।
द्वेसमेयवमध्यस्थं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ॥

तैलादिकं घृतभाजने निहितं द्वे समे संवत्सरौ यवमध्ये स्थितं गुणैः पूर्वस्माद्रसायनादधिकम् ॥

क्षुण्णां क्षिपेत् कन्दतुलां तक्रस्यपलविंशतौ ।
गते च सप्तरात्रे तु तुलार्द्धमसितात्तिलात् ॥
धौतक्षुण्णात् पृथक्क्षौद्रघृतशुण्ठी चतुष्पलम् ।
अजाजीचव्यधान्याग्निद्विकृष्णाग्रन्थिदीप्यकान्
पलोन्मितांश्चतुर्जातात् पलमेकंसुचूर्णितम् ।
पृथक्पलाष्टकं तैलात्घृतात्क्षुण्डाच्चसर्षपात् ॥
पटूनिपञ्चक्षारौद्वौ दद्यात्तत्राक्षमानतः ।
एकादशाहं तद्धान्ये स्थितमश्नन् प्रगेप्रगे ।
गुणान्रासायनान्सर्वान्सम्प्राप्नोतिनिरामयः॥

क्षुण्णामित्यादि सुबोधम् । कन्दो लशुनकन्दस्तस्यतुलापलशतं ताम् । धौतक्षुण्डाद्विति तिलविशेषणम् । प्रगेप्रगे प्रातःप्रातः । रासायना गुणा दीर्घायुष्ट्वादयः ॥

द्विपञ्चमूलनिष्क्वाथे नल्वणे लशुनाढकम् ।
पिष्टंपर्युषितंवर्षं हन्ति वातकफामयान् ॥

द्विपञ्चमूलेत्यादि व्याख्यासमम् ।
[द्विपंचमूलं महद्ध्रस्वं च तस्य निष्काथे नल्वणे द्रोणे पिष्टं वर्षं पर्युषितं लशुनाढकं वातकफामयान् हन्ति ॥]

तत्कन्दकल्कस्वरसे घृततैलं पृथक्पचेत् ।
शीलयेच्च यथासात्म्यं दारुणानलपीडितः ॥

तत्कन्देत्यादि लशुनकन्दस्यरसे तत्कल्कं घृतं तैलं वा पचेत् तच्च यथासात्म्यं दारुणेन बलवतानिलेन पीडितो नरः शीलयेत् ॥

नवनीतसमांशं वा खादेत्तत्कल्कमर्दितो ॥

अथवा नवनीतसमांशं नवनीततुल्यं तत्कल्कं लशुनकल्कमार्द्दिती खादेत् ॥

विकंचुकप्राज्य रसोनगर्भान्
सशूल्यमांसान् विविधोपदंशान् ।
निमर्दकान् वा घृतशुक्तयुक्तान्
प्रकाममद्याल्लघुतुच्छमश्नन ॥

कुस्तुम्बरी जीरकभृष्टमुद्ग-
सौवर्चलश्लक्ष्णरजोवकीर्णैः ।
रसोनकन्दांकुरपत्रचित्रैः
सव्यञ्जनैर्नैकरसानुयातैः ॥

तत्कन्दसिद्धान् क्रमशो यूषक्षीररसान्पिबेत् ।
कफपित्तानिलाशङ्की यथास्वौषधसंस्कृतान् ॥

विकंचुक इति । अथवा स आर्द्दितीद्रव्यतो लघुमात्रया तुच्छमन्नमश्नन् निमर्दकान् प्रकाममद्यात् । किंभूतानाह विकंचुकं त्यक्तत्वक्प्राज्यं प्रभूतं रसोनं गर्भे येषां तान् । सह शूल्येन मांसेन ये वर्त्तन्ते तथाविधा नानाप्रकारा उपदंशा वटकबीजपूरादयो येषां तान् । तथा घृतेन च शुक्तेन च युक्तान् । केनाद्यादित्याह । व्यञ्जनैः । किंभूतैरित्याह । कुस्तुम्बर्यादीनां श्लक्ष्णेन रजसावकीर्णैः । तथा रसोनस्य कन्दादिभिश्चित्रैः तथा । नैकेन मधुरादिना रसेनानुयातैर्युक्तैः । तत्कन्दइत्यादि । कफाद्याशङ्की तत्कन्दसिद्धान तस्य लशुनस्य कन्देन सिद्धान् यूषादीन् क्रमशः पिबेत् । यूषं कफे क्षीरं पित्ते रसं वात इति क्रमार्थः । तांश्च यूषादीन् कफादिषु यथास्वैरौषधैः साधितान् ॥

कुशाश्वगन्धोद्भवचूर्णकीर्णं
सन्नस्वरो यष्टिमधूपधानम् ।
तैलेनगुल्मी खदिरेणकुष्ठी
खादेत क्रिमिघ्नैः क्रिमिमान् रसोनम् ॥

मांसादमांसैर्यक्ष्माणमर्शांसि कुटजत्वचा ।
हन्तिसः श्रेष्ठयामेहकासश्वासविलम्बिकाः ॥
अन्नस्वरूपविज्ञानात् स्वरूपमुपलभ्य च ।
यथायथं प्रयोगोस्य कार्यस्तं तं गदंप्रति ॥

कुशादिष्वश्वगन्धादीनां चूर्णादिना रसोनं लशुनं खादेत् । व्याख्यासमम् । मांसादमांसैरित्यादि । मांसादानां सिंहव्याघ्रादीनां मांसैः सहोपयुक्तं रसोनं यक्ष्माणं हन्ति । एवमग्रेपि हन्तीति सर्वैं रोगैः सम्बध्यते । अन्नस्वरूपविज्ञानाल्लशुनस्यगुणानुपलभ्य ततो यथायथं तं तं गदं किलासादिकं प्रति प्रयोगोस्य लशुनस्य कार्यः ॥

लशुनस्वरसात्प्रस्थान्द्वात्रिंशत्तिलतैलतः ।
द्वावपेतमलात् किण्वादष्टौपिष्टाच्चषड्यवात् ॥
मेषशृङ्गीभवात् काथाद्रोणंपूताच्चशीतळात् ।
स्नेहपात्रेतदेकध्यं निदध्याच्चशुचौदृढे ॥
क्रमात्तत्रपुनर्दद्यात् पिष्टं प्रस्थचतुष्टयम् ।
पक्षात्परामियंपेया सुरा वातविकारिभिः ॥

लशुन इति । लशुनस्वरसात् द्वात्रिंशत् । तिलतैलात् द्वौ । किण्वादष्टौ । पिष्टाद्यवात् षट् । प्रस्थान् । मेषशृङ्गीभवात् सर्पदंष्ट्रीसम्भूतात् काथात पूताच्छीताच्च द्रोणंचैकध्यं

कृत्वा शुद्धे दृढे च स्नेहपात्रे निक्षिपेत् पश्चात् परतः क्रमेण शालिपिष्टप्रस्थचतुष्टयं दद्यात् । सुबोधम् ॥

त्रिरात्रमुषितां धेनुं लशुनं खादयेत्ततः ।
क्षीरदध्याज्यमथितं ब्राह्मणस्यापि शस्यते ॥

त्रीणि लङ्घनानि धेनुं गां कारयित्वा नित्यं लशुनं खादयेत् । ततस्तस्याः क्षीरादिकं ब्राह्मणस्यापि शस्यत इत्याचार्यस्य देश.-सिद्धाः काश्मीरकाः । वयमेतन्नविद्मः । [लशुनं खादयेद्यस्तु स्वधर्मनिरतान् द्विजान् । वैद्यः पापस्य तस्याशु विल्वाग्रं खादयेन्नृप ॥]

पित्तरक्तविनिर्मुक्ते समस्तावरणावृते ।
शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात्परम् ॥

पित्तावृतं रक्तावृतं च वातं वर्जयित्वान्यस्मिन्नावृते वायौ शुद्धे वा वायौ लशुनात्परं द्रव्यं न विद्यते ॥

सुखाह्वानां विशेषेण प्रयोज्यो लशुनासवः ।
नारदेनोद्धवस्यैष वातभग्नस्यकल्पितः ॥

सुखाह्वानामित्यादि व्याख्यासमम् । उद्धवो नाम वृष्णीनां वंशजः ॥

आमांबुपानेक्षुविकारमत्स्य-
यानाध्ववातातपभाष्यचिन्ताः ।
स्वप्नं दिवाजागरणं निशासु
पिष्टं व्यवायं दधिचात्रनेच्छेत् ॥

अत्र च लशुनप्रयोगे आमाम्बुपानादि नेच्छेत् ॥

स्नेहकल्पविधानेन स्नेहयुक्तं प्रयोजयेत् ।
लशुनं स्नेहसंयोगात् गरीयान् जायते हि सः ॥

स्नेहकल्पः स्नेहप्रयोगः । स्नेहसंयोगादित्यादि स्नेहयुक्तप्रयोगे हेतुः । स इति लशुनः ॥

पित्तकोपभयादन्ते युञ्ज्यान्मृदुविरेचनम् ।
रसायनगुणानेवं परिपूर्णान् समश्नुते ॥

पित्त इत्यादि । अन्ते लशुनप्रयोगस्यावसाने । एवमिति विरेचनान्तेनानन्तरोक्तेन ॥

प्रियांबुगुडदुग्धस्य मांसमद्याम्लविद्विषः ।
अतितिक्षोरजीर्णे च रसोनो व्यापदे ध्रुवम् ॥

अम्ब्वादिप्रियस्य मांसादिविद्विषश्चाजीर्णेचातितिक्षोस्त्यक्तुमनिच्छतः पुंसो रसोनो ध्रुवं व्यापदे भवति ॥

पाण्डूदरोरःक्षतशोफतृष्णा
पानात्ययच्छर्दिविषव्रणेषु ।
पैत्ते विकारेक्षिगदेतिसारे
क्षामे शरीरे च सवर्जनीयः ॥

स लशुनः सर्वथा पाण्ड्वादिषु वर्जनीयः ॥

शिलित एष करोतिदुरापं
वह्निशरीरबलं सममेव ।
वाङ्मतिरूपगुणाढ्यसुतेप्सो-
स्त्रीपुरुषस्य च [१] बीजविशुद्धिम् ॥

१. [बीजसमृद्धिमिति च पाठः ॥]

एषः रसोनः शीलितःसन् सममेवैककालमेव वह्नेः शरीरस्य च दुरापं बलं करोति। यश्च । स्त्री वा पुरुषो वा वागाद्याढ्यं सुतं प्राप्तुमिच्छति तस्य बीजविशुद्धिं करोति ॥

अमृतकणसमुत्थं योरसोनं रसोनं
विधियुतमितिखादेच्छीतकालेसदैव ।
स नयतिशतजीवी स्त्रीसहायोजरान्तं
कनकरुचिरवर्णो नीरुजस्तुष्टिजुष्टः ॥

यः पुरुषो रसोनं लशुनं अमृतकणसमुत्थत्वादिस्वभावं रसोनं विलवणपंचरसमनन्तरोक्तेनप्रकारेण विधिना युतं शीतकाले सदैव खादेत् स वर्षशतजीवित्वादियुक्तो जरान्तं नयति । स्त्रीसहायशब्देन वृषत्वमुक्तम् । इति लशुनकल्पः ॥

॥ इतः पलाण्डुः ॥

रसोनानन्तरं वायोः पलाण्डुःपरमौषधम् ।
साक्षदिवास्थितं यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥

रसोनानन्तरमिति । वायोः पलाण्डुः परमौषधं रसोनानन्तरं लशुनसमम् । यत्र पलाण्डौ शकाधिपतेः शकनायकस्य जीवितं साक्षादिवस्थितम् ॥

यस्योपयोगेन शकाङ्गनानां
लावण्यसारादिविनिर्मितानाम् ।
कपोलकान्त्याविजितःशशाङ्को
रसातलं गच्छति निर्विदेव ॥

यस्य पलाण्डोरुपयोगेन हेतुना शकाङ्गनानां कपोलकान्त्या विजितः शशाङ्को निर्विदेव प्रतिदिनं रसातलं गच्छति । किम्भूतानामाह । लावण्यसारादि विनिर्मितानाम् ॥

स्निग्धाङ्गत्वं गौरता कान्तिमत्ता
वह्नेर्दीप्तिर्वर्ष्मपुष्टिर्वृषत्वम् ।
सम्प्राप्यन्ते यन्त्रणोद्वेगमुक्तै-
र्यस्याभ्यासाद्धारिदीर्घं सुखं च ॥

यस्य च पलाण्डोरभ्यासाद्यन्त्रणा हेतुनोद्वेगेन मुक्तैः पुरुषैः स्निग्धाङ्गत्वादि प्राप्यते तथा धारीत्यायुर्दीर्घमायुः सुखं चाप्यते ॥

अप्याहारे शीलितो दीर्घरात्रं
बल्यश्चक्षुष्यस्तर्पणःस्थैर्यकारी ।
तैस्तैर्योगैर्योजितोयं पलाण्डु-
स्तांस्तानातङ्कान् मेहिनामुच्छिनत्ति ॥

न केवलं च पृथक्प्रयोगेन यावदाहारेप्ययं पलाण्डुर्दीर्घरात्रं चिरकालं सेवितो बल्यत्वादिगुणो भवति । स च मेहिनां तैस्तैश्चिकित्सितोक्तैर्योगैर्योजितः संस्तांस्तान् मेहसहजानातङ्कान् रोगानुच्छिनत्ति नाशयति ॥

रसंरसोनवत्तस्य पीत्वाश्नीयात्तथैव च ।
सबीजपूरस्वरस मदिरामधुशीधुपः ॥

पलाण्डुरसस्य तु प्रयोगे च भोजनस्त च विधानं लशुनवत् । एतदुच्यते बीजपूरस्वरसाद्यनुपःसन् रसं रसोनवदिति ॥

मरतकमणिनीलं नाळमत्स्यातिबालं
परिणतशशिगौरं यच्चबीजं सुपिष्टम् ।
ससुरससुमुखाभ्यां प्राज्यमांसं सशुक्तं
मृदुधवळसुवृत्तैर्मण्डकैरात्तमूर्त्तिम् ॥

बहुशःशोभितं शुभ्रैः शशाङ्कशकलोपमैः ।
घारिकेण्डरिकावल्लैःक्षीरोदावयवैरिव ॥

यवमुद्गमाषगोधू-
मबहुविधविकारकल्पितान् भक्ष्यान् ।
कांबळिकरागषाडब-
सट्टकखळकान् सफलसारान् ॥

पटुसुरभिमधुरगन्धान्
धवळाक्षकधवळबहुलरसान् ।
खर्जूरडाडिमसिता
द्राक्षा पानानुपोभ्यस्येत् ॥

अस्य च पलाण्डोर्नाळं च बीजं च मण्डकैरात्तमूर्तिं गृहीतशरीरमश्नीयादितिसम्बध्यते । यवादीनां च बहुविधैर्विकारैः कल्पितान् भक्ष्यान् काम्बळीकादींश्च भोजनोपयोगिनः खर्जूराद्यन्यतमकृतपानानुपः सन्नभ्यस्येत् । मरतकमणिनीलमिति नाळविशेषणम । परिणतशशिगौरमिति सुपिष्टबीजविशेषणम् । सुरससुमुखौ हरितकविशेषौ । प्राज्यमांसमिति सशुक्तमिति चोभयविशेषणम । मृद्वादिकं मण्डकविशेषणम् । अन्यच्च किम्भूतं नाळं बीजं चेत्याह । बहुशोनेकवारं शुभ्रैः शुक्लैश्चन्द्रखण्डोपमैःघारिकादिभिः शोभितम् । ते च घारिकादयः शुक्लत्वात् क्षीरोदस्य दुग्धसिन्धोरवयवा इवेति प्रतिभासन्ते । घारिका माषादेभिर्दधिमिश्रैः कृताः सच्छिद्रा वटका वल्लाः शिम्बीजयवादीनां बहुविधैर्विकारैर्ये कल्पिता भक्ष्यास्ताः । काम्बळिकादयः सूत्रोक्तलक्षणाः । फलसारो दधित्थः । पट्वादिगुणगन्धानिलादि काम्बळिकादिविशेषणम् । धवळाक्षकेन पलाण्डुना धवळः शुक्लो बहुलश्च रसो येषाम् । खर्जूरादिभिः कृताः पानास्तथोक्ताः ॥

लभतेबलवर्णौजो वीर्यस्वरसौ मनस्यतेजांसि ।
क्षीणशकृद्रुधिरोपि च रसोनवत्तद्रसं पीत्वा ॥

तस्य च पलाण्डो रसं रसोनवत् रसोनरसमिव पीत्वा क्षीणशकृद्रुधिरोपि सन्नमलरक्तधातुरपि बलादीनि लभते । इति पलाण्डुकल्पः ॥

॥ इतः कुक्कुटी ॥

सुरासुरैःक्षीरसमुद्रमन्थे
गतास्तटान् येऽमृतविप्रुषःपुरा ।
बभूवतेभ्यः किलकुक्कुटीयया
व्रजन्ति देवत्वमिवाद्यमानुषाः ॥

पुरा कस्मिंश्चित् कालांशे सुरासुरैःक्षीरसमुद्रस्य मन्थने येमृतस्य विप्रुषस्तटान् गतास्तेभ्यः कुक्कुटीबभूव किलेत्यागमदर्शनाय । यया कुक्कुट्योपयुक्तयाद्य कलौ मानुषादेवत्वं व्रजन्तीवेति ॥

कुक्कुटाण्डनिभैःकन्दैः किञ्चित् कटुकपिच्छिलैः
स्निग्धैर्मरतकच्छायैःखर्जूरसदृशैश्छदैः ॥

अस्या लक्षणं कुक्कुटाण्डनिभैः कन्दैरित्यादिनाह । कटुकापिच्छिलैरिति कन्दविशेषणम् । स्निग्धैरित्यादि तच्छदानां विशेषणम् । कटुकः क्षारः ॥

निखिलरोगहरापि विशेषतो
जयतिदारुणमप्यनिलामयम् ।
गुदजगुल्मतमो विषनाशिनी
जनयतिस्थिरतां वपुषःपराम् ॥

सा च कुक्कुटी सकलरोगहरापि सती विशेषतोऽनिलामयं जयति च । न कश्चिदेवापि तु दारुणमपि । न च केवलं गुदजादिनाशिनी अपि तु वपुषः परा मुत्कृष्टां स्थिरतां जनयति ॥

कुटींप्रविश्यतत्कन्दान् भक्षयेत्घृतभर्जितान् ।
पयोनुपानं धारोष्णं तत्विष्टमसनाम्बुवा ॥

तन्मात्रवृत्तिस्तुभवेद्दशाहं
विंशत्यहं स्वादुभुगप्रमादी ।
जत्रूर्ध्वकोष्ठत्रिकसन्धिवात-
पाण्ड्वामयार्शस्तिमिराणि जित्वा ॥

वलीपलितनिर्मुक्तः स्थिरकेशद्विजश्रुतिः ।
मेधामतिस्मृतियुतो जीवेद्वर्षशतद्वयम् ॥

कुटीं प्रविश्येति वातातपनिषेधः । शेषं व्याख्यासमम् । तत्र च धारोष्णं पयोनुपानमिष्टमथवासनोदकम् । दशाहं तु तन्मात्रवृत्तिर्भवेदस्याः कन्दान्येव भुञ्जीत नत्वन्नादिकमिति । ततोनन्तरं विंशत्यहं स्वाद्वन्नभुगप्रमादी च स्यात् । प्रतिषिद्धानां सेवाप्रमादः । अनेन जत्रूर्ध्ववातादीन् जित्वा वलीपलितनिर्मुक्तत्वादियुक्तो वर्षशतद्वयं जीवेत् ॥

आपूर्यमाणचन्द्रप्रतिपदमारभ्यवर्द्धयेत्कन्दम् ।
एकैकं घृतभृष्टं प्राग्भक्तं पथ्यभुक्खादेत् ॥

भुञ्जीताल्पतरं दिनार्दितमृषिः
पक्षक्षये भक्षयन्
क्षीरंबीजकवारितक्रमथवा
पीत्वास्थितिं कल्पयेत् ।
मांसं प्राश्य तथा नखद्विजकचैः
शीर्णोत्थितैः कान्तिमान्
जीवत्यब्दशतत्रयं धृतिमति
स्मृत्यादिभिर्भूषितः ॥

आपूर्यमाण चन्द्रायां प्रतिपदि कुक्कुट्या एकं कन्दं घृतभृष्टं प्राग्भक्तं भोजनप्रारम्भे भक्षयेत् । ततः प्रत्यहमेकैकं कन्दं वर्द्धयेत् अन्नं च प्रत्यहमेव ह्रासयेत् । एतस्यानन्तरं पथ्यं भुञ्जीत ऋषिर्मुनिवृत्तिः सन्निति पक्षं चन्द्रवद्वृद्धिः । पक्षक्षये च कन्दं भक्षयन् क्षीरादीनामन्यतमं पीत्वा स्थितिं कल्पयेत् नान्नं भुञ्जीतेत्यर्थः । एवं मासं प्राश्य नखादिभिः पूर्वं शीर्णैः पश्चादुत्थितैर्युक्तः कान्तिमान् धृत्यादिभूषितोऽब्दशतत्रयं जीवति ॥

क्षीरेण कन्दचूर्णं
पिबन्यवागूं च परिणते मासम् ।
लवणस्नेहविहीनां
दृढदृग्जीवेच्छरद्द्विशतम् ॥

कुक्कुटीकन्दचूर्णं क्षीरेण पिबं स्तस्य च परिणतौ लवणस्नेहविहीनां यवागूं पिबेत् । एवं च मासं कुर्वन् पुरुषो दृढया दृष्ट्यायुक्तः शरद्विशतं जीवेत् ॥

तिमिरं क्षौद्रघृताभ्यां
पथ्यभुजस्तद्रजो जयेन्मासात् ।
कन्दत्रयं च भृष्टं
घृतेश्नतो भक्षितं वातान् ॥

तद्रजः कुक्कुटीकन्दाद्रजः क्षौद्रघृताभ्यां युक्तं मासप्रयोगात् पथ्यभुजः पुरुषस्य तिमिरं जयेत् । कुक्कुटीकन्दत्रयं घृते भृष्टं भर्जितं भक्षितं सदश्नतः पूर्ण भोजनं कुर्वतश्चशब्दान्मासप्रयोगाद्वातान् जयेत् ॥

तत्कन्दसूक्ष्मरजसा
त्रिभागगोधूमचूर्णमिश्रेण ।
पयसा पक्त्वा खादेत्
घृतपूरानान्त्रवृद्धिहरान् ॥

कुक्कुटीकन्दसूक्ष्मचूर्णेन गोधूमचूर्णत्रिभागेन क्षीरेण च कृतान् घृतपूरानान्त्रवृद्धिहरान् खादेत् ॥

त्रीन् कन्दकांश्च निशि भक्षयताज्यभृष्टान्
धात्रीफलांबुसासितं छगलीपयो वा ।
पेयं दृगामयजयाय निषेवितव्या
कामं च रोगशममात्र फलार्थिभिः सा ॥

त्रीन् कुक्कुटीकन्दकान् घृतभृष्टान् निशि भक्षयता पुरुषेण धात्रीफलाम्बुसहितं छगलीपयो वा पेयम् । किमर्थमित्याह । दृगामयजयाय । न केवलं चैष एवास्य रसायनप्रयोगो यावत् सा कुक्कुटीरोगोपशममात्रफलार्थिभिः पुरुषैः काममिच्छया निषेवितव्या । इति कुक्कुटीकल्पः ॥

॥ इतः कंचुकी ॥

क्षीरान्विताम्मूलकतुल्यकन्दा
सप्ताष्टपत्रासितरक्तकाण्डा ।
बिभर्त्तिया पल्लवमब्दशब्दात्
सा कंचुकी श्वेतपुर्वरेण्या ॥

क्षीरान्वितेत्यादिलक्षणाया ओषधिः सा कंचुकीति बोद्धव्या । सप्त वा अष्टौ वा पत्राणि यस्याः सा तथोक्ता अब्दशब्दान्मेघस्तनितात् पल्लवान् बिभर्त्ति वरेण्या श्रेष्ठा ॥

आषाढेकार्त्तिके वाऽत्तं तत्कन्दं शीतलेस्थितम्
अङ्गुष्ठपर्वद्वयसंपिष्टं क्षीरपलाष्टके ।
कुटीप्रवेशस्तं पीत्वा क्षीरमेव पिबेदनु ॥
क्षीरमेव च जीर्णेपि पेयां वा स्नेहभर्जिताम् ।
किञ्चिदुष्णामलवणां स्पृशेदुष्णांबुनो हिमम् ।
एकेन सप्तरात्रेण कुष्ठान्येवं नियच्छति ॥
सर्वव्याधीन् द्वितीयेन तृतीये न तु सर्पवत् ।
त्यक्त्वात्वचं ततो जीर्णां केशदन्तनखानपि ॥
धीमेधारूपवान् जीवेत् पञ्चवर्षशतानि च ।

आषाढ इति शीतलप्रदेशे स्थितमङ्गुष्ठपर्वद्वयसं अङ्गुष्ठपर्वप्रमाणं यस्य सोङ्गुष्ठपर्वद्वयसः तं प्रमाणे द्वयसच्प्रत्ययः तत्कन्दं कंचुकी-

कन्दं आषाढे कार्त्तिके वा मास्यात्तं गृहीतं क्षीरपलाष्टकेष्टपालिके क्षीरे पिष्टं ततस्तं च कन्दं कुटीप्रवेशः पीत्वानुक्षीरमेव पिबेत् । अस्मिंश्च जीर्णेपि क्षीरं पिबेत् पेयां वा घृतभर्जितत्वादियुक्ताम् । हिमं जलं न स्पृशेत् । एकेनेत्यादिना सप्तरात्रेषु क्रमेण गुणातिशयो व्याख्यासमः ॥

कंचुकीकन्दचूर्णं वा स्वेन क्षीरेण भावितम् ॥
गोक्षीरकुडुबेन्यस्तं कर्षं खण्डपलान्वितम् ।
पीतं सर्वामयान् हन्ति नखकेशस्थितानपि ॥

कंचुकीकन्दचूर्णस्य स्वरसभावितस्य कर्षं खण्डपलं चेतिगोक्षीराष्टपलेन पीतं नखकेशस्थितानपि सर्वामयान् हन्ति ॥

पीतं तत्स्वरसंचूर्णं तस्या मधुघृतान्वितम् ।
खादन्हिताशी सप्ताहं त्वग्दोषांस्तिमिरंजयेत् ॥

तस्याः कंचुक्याश्चूर्णं भावनया पीतकंचुकीस्वरसं मधुघृताभ्यामन्वितं हिताशी पुरुषः सप्ताहं खादन् त्वग्दोषांस्तिमिरं च जयेत् ॥

विडङ्गताप्यत्रिफला लोहकंचुकिजं रजः ।
सप्तरात्रत्रयं लिह्यान्मधुना संयतेन्द्रियः ॥
क्षीरेण भोजनं जीर्णे शालेर्लावरसेन वा ।
तथास्य काचतिमिरे सुकृच्छ्राः शिरसो गदाः ॥
मेधाविनः प्रणश्यन्ति गात्रं सुप्तं च बुध्यते ।
एष सप्तामृतश्चूर्णः सर्वव्याधिषु पूजितः ॥

विडङ्गादीनां सप्तानां चूर्णो माक्षिकेणैकविंशतिदिनं संयतेन्द्रियेण सता लीढः का च तिमिरे शिरोरोगांश्च नाशयति मेधां जनयति त्वग्दोषेण च सुप्तगात्रं बोधयति । नाम्ना सप्तामृतः सर्वव्याधिहरश्च ॥

पलं चूर्णस्यकंचुक्याः क्षीरप्रस्थे समावपेत् ।
स्नेहंदध्नस्ततो लिह्याज्जिताग्निः ससिता मधु ॥
शालेरन्नं पयःपानं मासमेनं प्रयोजयेत् ।
चतुर्गुणः परीहारः षोडशाब्दसमद्युतिः ॥
शतानि पञ्चवर्षाणां जीवेदेव इवोर्जितः ।

कंचुकीजात दध्नो नवनीतप्रयोगः सुबोधः । षोडशवर्षेण यूना समकान्तिःसन् देव इवोर्जयायुक्तः पञ्चशतवर्षाणि जीवति ॥

पचेत् पलानिद्रोणेपां कंचुक्याःपञ्चविंशति ।
अष्टांशशिष्टेतु घृतात् प्रस्थं क्षीरसमं पचेत् ॥
शङ्खपुष्पीवचाकुष्ठात्रिवृतामरदारुभिः ।
वरायष्टीसिताद्राक्षा महिषाक्षैः पलांशिकैः ॥
युक्तैः कमलकिञ्जल्क त्रिपलेन हिमेन च ।
क्षौद्राच्चतुष्पलं दद्यादेतन्मर्त्यामृताह्वयम् ।
चक्षुष्यं बृंहणं मेध्यं वर्ण्यं वर्षशतप्रदम् ॥

पचेत् पलानीत्यादिना मर्त्यामृतंनाम घृतं सुबोधम् । शङ्खपुष्पादिभिः पलांशिकैः पद्मकिञ्जल्कात् त्रिपलेन युक्तैरिति सम्बन्धः । अत्र च हिम इति शीतीभूते । महिषाक्षो गुल्गुलुः ॥

पचेत्पलानिकंचुक्यास्त्रीणिलोहात्सुचूर्णितात् ।
पलाशवीजाच्चत्वारि दशद्वे च फलत्रयात् ॥
अष्टादशशतावर्या बीजकस्यैकाविंशति ।
जीवन्त्याःषोडशैकध्यं पौर्णमास्यांविपाचयेत् ॥

वहेपां पादशेषे च पृथगर्द्धाढकेन च ।
पचेत् काञ्चिकमस्तुभ्यां घृतप्रस्थं पिचूनिमतैः ॥
शताह्वारुष्करवचा कुष्ठैलावल्हिङ्गुभिः ।
सौवर्चलान्वितैः पद्मकेसराद्यैस्त्रिभिःपलैः ॥
पञ्चभिःपद्मबीजानां पञ्चद्वादशकेन च ।
एतत् सोमामृतं पीत्वा यत्सोमोऽद्यापि राजते ॥

इदमुपयुज्य सर्पिरतिवीर्यमुदारगुणं
भवति सुवाक्सुधीः सुदृढसुवक्त्रःसुभगः ।
ग्रहमरकोपसर्गविषभीतिभिरधृष्यवपु
र्विजितजराज्वरो नयति वर्षशतद्वितयम् ॥

अष्टौपलानीत्यादिना सोमामृतं नाम घृतं भवति । यत् सोमः शशाङ्कः पुरा पीत्वा अद्यापि राजते । अतिवीर्यमुत्कृष्टगुणं चेदमुपयुज्य नरः सुवाक्त्वादियुक्तो भवति । ग्रहादिभिश्चा प्रधृष्यो विजित जराज्वरः सन् वर्षशतद्वयं जीवति । ज्वराव्याधयः । त्रिफलायाः प्रत्येकं पलचतुष्टयम् । इति कंचुकीकल्पः ॥

॥ इतो गुल्गुलुः ॥

दानवेन्द्रविजितान् पुरा सुरान्
भ्रष्टकान्तिधृतिधैर्यतेजसः ।
वीक्ष्य विष्णुरमृतं किला सृजत्
गुग्गुलुं बलवपुर्जयप्रदम् ॥

पुरा पूर्वं कस्मिंश्चित् काले दानवेन्द्रैर्विजितान् सुरान् भ्रष्टकान्त्यादीन् दृष्ट्वा विष्णुर्बलादिप्रदं गुल्गुलुममृतं किलासृजत् किलेत्यागमे ॥

अस्याप्यतः सुरगणाः किलधूपमुख्यान्
हित्वा वरागरुतुरुष्कहिमेन्दुदर्पान् ।
निर्दह्यमानवपुषोऽपि शिखां पिबन्तो
गन्धेन यस्य मुदिता दधति प्रसादम् ॥

अत उक्ताद्धेतोः सुरगणा दिवौकसोऽद्यापि विच्छेद वरा गरुवादीन् धूपमुख्यान् हित्वा त्यक्त्वा यस्य गुलगुलोः शिखा धूमलेखां पिबन्तो निर्दह्यमानशरीरा अपि परं प्रसादं दधति धारयन्ति ॥

सयोगवाही सशिवःसमार्वः
सर्वर्तुसेव्यः सुखशीलनीयः ।
हन्ताजरापाप्म मलामयानां
कर्ताग्निमेधास्मृति पाटवानाम् ॥

स इति गुलगुलुः । योगवाही योगेनैवसः प्रयुज्यते यदितर्हि स्वगुणानजहन् तस्य गुणान् गृह्णाति । शिवः श्रेयस्करः । सर्वेभ्यो हितः सार्वः । सुखेऽधम् । जरादीनां हन्ता । अग्न्यादीनां कर्ता ॥

गन्धोत्कटःसदाहे
स्निग्धद्रवपिच्छिलो विगतशल्यः ।
महिषाक्षः पुष्परागस्फटिकासितनीरदच्छायः ॥

यः पद्मरागरागो
यः कनकच्छेदपाटलो यो वा ।
जयतीन्द्रनीलममलं
भग्नोप्यनिकान्तिमत्वेन ॥

श्रेष्ठःप्रयोगोस्यतुला पलान्यैवाधिकं पिबेत् ॥

स च महिषाक्षो गुग्गुलुः श्रेष्ठः यो दाह उत्कटगन्धः स्निग्धादिरूपश्च । व्याख्यासमम् । अस्य च गुग्गुलोस्तुलापलशतं परं योगः । अत ऊनोपि दोषाद्यपेक्षया । प्रत्यहं च पलादधिकं नैव पिबेत् ॥

आत्रेयमुनिगीतश्च मन्त्रोयं कर्मसिद्धिकृत् ।
भगवान् पुण्डरीकाक्षो देवाश्च सपुरन्दराः ॥
आज्ञापयन्ति सम्यक्त्वां प्रभावं चादिशन्तितते ।
जरामरणदुःखेभ्यो यथातेभ्युत्थिताः सुराः ।
उपयोक्तुस्तथैवास्य भवत्वं हि महाबल ॥

भगवानित्यादिना श्लोकद्वयेनात्रेयमुनिगीतः कर्मसिद्धिकृदयं गुग्गुलुप्रयोगमन्त्रः सुबोधः ॥

पञ्चमूलस्य महतः क्वाथेन हितभोजिना ।
गुग्गुलुःशीलितोहन्ति सर्वान वातकफामयान्
लघीयसोपि तद्वच्च सुखोष्णेन जलेन वा ।
मस्तु धान्याम्लमद्यैर्वा वचादेः सलिलेन वा ॥

स च गुग्गुलुर्महतः पञ्चमूलस्य वा लघीयसो ह्रस्वस्य वा क्वाथेनोष्णाम्बुना वा मस्त्वादीनामन्यतमेन वा वचादेर्गणस्य सलिलेन क्वाथेन वा हितभोजिना शीलितः सर्वान् वातकफेन कृतानामयान् व्याधीन् हन्ति ॥

वरणादेस्तुबाधिर्यं दन्तकर्णशिरोरुजः ।
स्वरभेदोदरश्वासवर्ध्मान्तर्गुल्मविद्रधीन् ॥

वरणादेस्तुगणस्य सलिलेन शीलितो बाधिर्यादीन् विद्रध्यन्तानामयान् हन्ति । अन्तशब्दो गुल्मविद्रधीभ्यां सम्बध्यते ॥

वातपित्तास्ररोगेषु बृंहणार्थिनिचेष्यते ।
क्वाथेन वाजिगन्धाया जीवनीयगणस्य वा

अश्वगन्धायाः क्वाथेन जीवनीयगणस्य वा क्वाथेनयुक्तो गुग्गुलुर्वातपित्तास्ररोगेष्विष्यते । बृंहणार्थिनि च पुरुष इष्यते ॥

क्वाथेनोत्पलमृद्वीका रक्तचन्दनजन्मना ।
वातपित्तं निहन्त्येष पद्मकादिगणस्य वा ॥

एष गुग्गुलुरुत्पलादिजन्मना क्वाथेन पद्मकादिगणस्य क्वाथेन वा युक्तो वातपित्तं निहन्ति ॥

चव्यकुष्ठविडङ्गानां यवान्या नागरस्य वा ।
प्रसारिण्याश्च तोयेन गुग्गुलुः कफवातजित् ॥

चव्यादित्रयस्य वा यवान्यादीनां वा क्वाथेन युक्तो गुग्गुलु कफवातजित् ॥

त्र्यूषणाग्निघनवेल्लवराभि-
र्भक्षयन् समधृतं महिषाक्षम् ।
आशु हन्ति कफमारुतमेदो-
दोषजान् बलवतोपि विकारान् ॥

त्र्यूषणादीनां समानां नवसंख्यानामेकोभागः । द्वितीयो गुग्गुलोरित्येतत् भक्षयन् पुरुषो बलवतोपि कफादिजान् विकारानाशु हन्ति ॥

पटोलनिम्बात्रिफलागुडूची
गायत्रिरात्रिद्वयबीजकानाम् ।
क्वाथैः पृथक्पथ्यपरस्य हन्ति
मासेन घोरान् कफपित्तरोगान् ॥

विशेषाच्छोफवीसर्प दुष्टव्रणभगन्दरान् ।
शुक्रार्तवमनोदोष प्रमेहश्वित्रपाण्डुताः ॥

पटोलादीनां पृथगष्टभिः क्वाथैर्युक्तो गुग्गुलुः पथ्यपरस्य पुंसो घोरान् कफपित्तरोगान् हन्ति । शोफादीन् पाण्डुतान्तान्रोगान् विशेषाद्धन्ति । दोषशब्दो रोगपर्यायः शुक्रादित्रयेण सम्बध्यते ॥

पटोलारिष्टनिर्यूह पिष्टस्तुल्यरसाञ्जनः ।
गळरोगापची व्यङ्गग्रन्थिस्थौल्यकृमिप्रणुत् ॥

पटोलनिम्बयोः क्वाथेन पिष्टस्तुल्यरसाञ्जनो गुग्गुलुः गळरोगादिकं प्रकर्षेणनुदति ॥

शिलाजतुसमःपीतः पयसा वातशोणितम् ।
निवर्तयत्यतिबलं क्षीरमांसघृताशिनः ॥

शिलाजतुना समो गुग्गुलुः पयसा क्षीरेण पीतोऽतिबलं वातशोणितं क्षीराद्यशनशीलिनः पुंसो निवर्त्तयति ॥

रसेनपयसा मूत्रैर्वातपित्तकफापहः ।
ब्राह्मी मण्डूकशङ्खानां पृथङ्मेधादिकृद्रसैः ॥

मांसरसेनयुक्तो गुग्गुलुर्वातापहः । पयसा क्षीरेण पित्तापहः । मूत्रेण कफापहः । ब्राह्म्यादीनां पृथग्रसैर्युक्तो मेधादिकृत् आदिशब्देन स्मृत्यादीनां ग्रहणम् ॥

मागधिकाग्निकलिङ्गविडङ्गै–
र्बिल्वघृतैः सवरापलषट्कैः ।
गुग्गुलुनासदृशेनसमेतैः
क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः ॥

मागधिकादिभिश्चतुर्भिर्बिल्वघृतैः प्रत्येकं पलप्रमाणैस्त्रिफलायाश्च प्रत्येकं द्विपलैरेतैश्च सर्वैः सदृशेन समेन दशपलेन गुग्गुलुनासमेतैर्युक्तैस्ततश्च क्षौद्रद्रुतैः सकलामयानां नाशो भवति ॥

पिबेत् पलशतं योस्यविधिना नियतो यतिः ।
नाकालमृत्योर्न्नव्याधेर्न्नतस्यजरसो भयम् ॥

अस्य च प्रकृतस्य गुग्गुलोः पलशतं यः पुरुषो नियतो नियतेन्द्रियः यति ब्रह्मचारी च पिबेत् तस्या कालमृत्योर्व्याधेर्जरसश्च भयं न भवति ॥

कल्पयेदौषधैः स्वैस्वैर्व्याधिषुव्याधिनाशनैः ॥

सर्वेषु च व्याधिषु स्वैःस्वैश्चिकित्सितनिर्दिष्टव्याधिना शनैःसह गुग्गुलुं कल्पयेत् ॥

शिलाजतुविधानं च गुग्गुलोः सर्वमिष्यते ॥

अस्य च गुग्गुलोर्वक्ष्यमाणं शिलाजतुविधानमपि सर्वमिष्यते शिलाजतुवत् सोपि योक्तव्य इत्यर्थः ॥

गुणनिधिरपिकुर्यात् सोतिमात्रोपयुक्त-
स्तिमिरवदनशोषक्लीबताकार्श्यमोहान् ।
शमलशिथिलभावं देहरौक्ष्यं च तस्मा
द्जनिचरनिषेवीस्यान्नरोगेष्वमीषु ॥

स च गुग्गुलुः स्वभावेन गुणनिधिरप्युपकारनिधानमप्यतिमात्रोपयुक्तः संस्तिमिरादिकं गदं कुर्यात् । यतोस्य तिमिरादिकरणश-

क्तिर्विद्यते ततोमीषु तिमिरादिषु रोगेषु पुरुषो रजनिचरानिषेवी न स्यात् । रजनिचरो गुल्गुलुः । क्षीवता स्त्रीगमनाशाक्तत्वम् । शमलशिथिलभावो द्रुतपुरीषत्वम् । सर्वामयेषूक्तोप्येषु निषेधः । इति गुल्गुलुकल्पः ॥

॥ इतः शिलाजतुः ॥

ग्रीष्मेर्कतप्तागिरयो जतुतुल्यं वमन्ति यत् ।
हेमादिषट्धातुरसं प्रोच्यतेतच्छिलाजतु ॥

ग्रीष्माख्य ऋतौ गिरयः पर्वताः अर्केण भगवता गभस्तिमालिना तप्ताः सन्तो जतुतुल्यं यद्वमन्त्युद्गिरन्ति तच्छिलाजतूच्यते । किं ते वमन्तीत्याह । हेमादिषट्धातुरसं हेमादीनां सुवर्णरूप्यताम्रत्रपुसी सशस्त्राख्यानां षण्णां धातूनां रसं तच्च यथास्वं धातुबलैरेव विज्ञायते ॥

सर्वदोषप्रशमनं सर्वरोगविनाशनम् ।
शिलाभ्योयस्ययज्जातंधातोस्तत्तद्गुणंवदेत् ॥

तच्च सर्वं शिलाजतु सर्वदोषप्रशमनं सर्वरोगविनाशनं च । यस्य च हेमादिधातोः शिलाभ्यो यज्जातं तत्तद्गुणम् ॥

सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटुपाकतः ।
छेदनं च विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥

गोमूत्रगन्धि कृष्णं
गुल्गुल्वाभं विशर्करं मृत्स्नम् ।
स्निग्धमनम्लकषायं
मृदुगुरु च शिलाजतु श्रेष्ठम् ॥

सर्वं च तिक्तादिगुणम् । तत्र येषु मध्ये लौहं प्रशस्तम् । गोमूत्रगन्धित्वादिगुणं च शिलाजतु श्रेष्ठमिति विद्यात् । विशर्करं विगतशिलाचूर्णम् ॥

[प्रतिदोषं शिलाजतुभावनमाह ॥]

रास्नादशमूलबला
पुनर्नवैरण्डशुण्ठिमधुकानाम् ।
क्वाथेन भावितं त
द्विशेषतो वातरोगघ्नम् ॥

द्राक्षाभीरुपटोल
त्रायन्तिगुळूचि जीवनीयानाम् ।
निर्यूहेण सुभिन्नं
शस्तं पित्तामये सुतराम् ॥

क्रिमिजिद्वचा फलत्रय
करञ्जघनमुख्यपञ्चमूलानाम् ।
सहपञ्चकोलकानां
क्वाथेन कफामये भाव्यम् ॥

लघुपञ्चमूलशुण्ठी
द्राक्षा काश्मर्य वाजिगन्धानाम् ।
सगुळूचिशरबलानां
रसेन पित्तानिलगदेषु ॥

घनकुष्ठवचा त्रिफला
सुरदारुविळङ्गपञ्चकोलानाम् ।
रजनीमरिचातिविषा
युक्तानां वातकफजेषु ॥

पाठा पटोलनिम्ब-
त्रिफलाघनकुटच सप्तपर्णानाम् ।
त्रायन्त्यमृतातिविषा-
सहितानां पित्तकफजेषु ॥

रास्नेत्यादि । तच्च शिलाजतु सर्वदोषरोगघ्नमपि रास्नादिक्वाथेन भावितं विशेषेण वातरोगघ्नं भवति । द्राक्षादिक्वाथेन भावितं पित्तामये सुतरां शस्तम् । कफामये पञ्चकोलसहितानां कृमिजिद्वचादीनां क्वाथेन भाव्यम् । मुख्यपञ्चमूलं महत् । गुळूच्यादिसहितानां लघुपञ्चमूलादीनां रसेन क्वाथेन पित्तानिलगदेषु भाव्यम् । रजन्यादियुक्तानां घनादीनां क्वाथेन वातकफजेषु व्याधिषु । त्रायन्त्यादिसहितानां पाठादीनां क्वाथेन पित्तकफजेषु ॥

निचयेपिदोषबलतो
योगानेतान् विकल्प्ययुञ्जीत
विविधगणसङ्ग्रहोक्तै-
स्तै स्तैश्चगणैर्गिरेस्सारम् ॥

व्याधिव्याधितसाम्यं
समनुसरन् भावयेदयःपात्रे ।
प्राक्केवलजलधौतं
शुष्कं क्वाथैस्ततो भाव्यम् ॥

एतांश्च पृथग्दोषोक्तान् संसर्गोक्तांश्च योगान् सन्निपातेपि दोषबलापेक्षया विकल्प्य युञ्जीत । विविधगणसंग्रहाध्यायोक्तैश्च जीवनीयादिभिर्गणैः स्वे स्वेष्वेव विषयेषु । गिरेःसारं शिलाजतु । कथं युञ्जीतेत्याह । व्याधिसादृश्यंव्याधितसादृश्यं च समनुसरन्ननुगच्छन् । तच्च यदा भाव्यं तदायस्पात्र एव । तच्च प्रथममेव केवलेन जलेन धौतं शुष्कं च क्वाथैस्ततो भाव्यम् ॥

समगिरिजमष्टगुणिते
निष्क्वाथ्यं भावनौषधं तोये ।
तन्निर्यूहेष्टांशे
पूतोष्णे प्रक्षिपेत् गिरिजम् ॥

तत् समरसतां यातं
संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।
स्वैस्वैरेवं क्वाथै-
र्भाव्यं वारान् भवेत् सप्त ॥

समगिरिजमित्यादिना भावनाविधानम् । यावदेव शिलाजतुभाव्यं तावदेवौषधं पलमानेनाष्टगुणिते तोये निष्क्वाथ्यम् । अष्टांशे तस्मिन् निर्यूहे क्वाथे पूते उष्णे च गिरिजं प्रक्षिपेत् । तच्च शिलाजतुक्वाथेन समरसतामेकत्वं प्राप्तमनु च शुष्कं पुनरनेनैवविधानेन भावनारसं प्रक्षिपेत् । एवमेतेनप्रकारेण स्वैस्वैर्यथोक्तैः प्रत्येकं कषायैः सप्तवारान् भावयेत् ॥

अथस्निग्धस्यशुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ।
त्र्यहं युञ्जीतगिरिजमेकैकेन तथा त्र्यहम् ॥
फलत्रयस्ययूषेण पटोल्या मधुकस्य च ।
योगयोग्यं ततस्तस्य कालापेक्षं प्रयोजयेत् ॥
शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकम् ।
गुणान् समग्रान् कुरुते सहसा व्यापदश्चन ॥

अथेत्यादिना उपयोगक्रमः । आदावेव स्निग्धस्यानन्तरं कृतशोधनस्य तिक्तकैः सूत्रोक्तैरौषधैःसाधितं घृतं त्र्यहं युञ्जीत । ततोनन्तरं फलत्रयादीनां त्रयाणामेकैकस्य यूषेण क्वाथेन युक्तं गिरिजं क्रमण त्र्यहं युञ्जीत । एवं द्वाद-

शाहानि संस्कारः । ततोनन्तरं तस्य शिलाजतुनो योगं स्वस्थातुरविशेषवशेन कालमपेक्ष्य प्रयोजयेत् । एवमेतेनैव क्रमेण शिलाजं देहस्यात्युपकारकं भवति । समस्तांश्च रसायनगुणान् कुरुते । व्यापदश्च सहसा न कुरुते ॥

एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्षमर्द्धपलं पलम् ।
हीनमध्योत्तमोयोगः शिलाजस्यक्रमान्मतः ॥

तस्य शिलाजस्य हीनादिविशेषेण त्रिप्रकारो योगो मत आचार्याणाम् । एको हीनः द्वितीयो मध्यमः तृतयि उत्तमः एवं हीनादिविशेषेण । मात्राविशेषेण प्रत्येकं त्रिविधं कर्षमर्द्धपलं पलमिति । अत्रैकसप्ताहं हीनो योगः । त्रिसप्ताहं मध्यमः । सप्तसप्ताहमुत्तम इति क्रमार्थः । तथैव कर्षो हीनयोगः । अर्द्धपलं मध्यमः । पलमुत्तम इति ॥

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाह्वयम् ।
युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥
क्षीरेणालोडितंकुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलम् ।
हन्याद्रोगानशेषांश्च जीर्णे हितमिताशिनः ॥

संस्कृतमिति । संस्कृते स्नेहादिभिर्देहे यथादोषमौषधैः संस्कृतं शिलाजं ताम्रादिभिर्धातुभिः पृथग्यथायोगं मिश्रितैर्वा चतुर्भिर्वा युक्तं क्षीरेण चालोडितं प्रयुक्तं रासायनं फलं दीर्घायुष्ट्वादिकं जीर्णे हितं मितं च भोजनं कुर्वतः शीघ्रं कुर्यादशेषांश्च रोगान् हन्यात् ॥

व्यायामातपमारुतचेतः
सन्तापगुरुविदह्यादि ।
उपयोगादपिपरतो
द्विगुणं परिवर्जयेत् कालम् ॥

कुलत्थान् काकमाचीं च कपोतांश्च सदात्यजेत् ।
पिबेन्माहेन्द्रमुदकं कौपं प्रास्त्रवणाम्बुवा ॥

व्यायाम इत्यादि । अत्र च व्यायामादिकमशेषं प्रयोगात्परतो द्विगुणमपि कालं परिवर्जयेदपिशब्दात् प्रयोगेपि । कुलत्थादिकं च सदा प्रयोगात् प्रभृति यावज्जीवं त्यजेत् । तथैव च माहेन्द्रादिकमुदकं पिबेत् । माहेन्द्रमान्तरिक्षम् । [शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरूणि च । वर्जयेत् सर्वकालन्तु कुलत्थान् परिवर्जयेत् । तेह्यत्यन्तविरुद्धत्वादश्मनोभेदनाः परम् । लोके दृष्टास्ततस्तेषां प्रयोगःप्रतिषिध्यते ॥ इति चरकपाठः । व्याख्या । सर्वकालन्तु कुलत्थान् परिवर्जयेदित्यत्र तुशब्दोवधारणार्थे । ननु सर्वत्वं कालस्यकीदृक् । यावज्जीवमित्येके। अन्येत्वाचक्षते अत्यन्तविरुद्धत्वेपि रसायनस्यान्तवता फलेन भवितव्यं नात्यान्तिकेन । तस्मात् संवत्सरपरिहारः तस्यैतावानेवकालो यतः षडृतवस्तस्य विशेषणानि । कुलत्थानां शिलाजतुप्रयोगे विदाह्यादिभ्यो विशेषतो विरोधः तस्मात्तेषामेव वर्जनं यतस्तन्मय एव कायो भवति । कुलत्थाश्चाश्मविरोधिनः येन तद्रवेण ग्रावाणः सिक्ताः स्फुटन्ति । संवत्सराद्धि अत्यन्तदृढता कायस्यस्यादतः संवत्सरं परिहारः । इति जर्ज्जटः ।]

ज्वरीज्वरघ्नाम्बुदपर्पटादेः
क्राथेनरक्तीमधुयष्टिकायाः ।
शोषीरसैः क्रव्यभुगामिषोत्थै-
र्मायूरमांसैः पयसा च कार्श्ये ॥

मध्वम्बुना मेदसि सम्प्रवृद्धे
क्षीरेण पर्याकुलबुद्धिसत्वः ।
पाण्डवामयार्शोबुदरेसशोफे
पिबेच्छिलाजं महिषीजलेन ॥

ज्वरीत्यादेः शिलाजं पिबेदितिसम्बन्धः। व्याख्यासमम् । मुस्तापर्पटकादि यच्चिकित्सितउक्तं तस्य क्राथेन । रक्ती रक्तपित्तेन प्रवृत्तरक्तः । क्रव्यभुजो मांसाशिनः प्राणिनस्तेषां रसैः शोषी राजयक्ष्मी । पर्याकुलमेकरूपं बुद्धिः सत्वं च यस्य सः क्षीरेण । सत्वं मनः । पाण्डवामयादित्रये महिषीमूत्रेण ॥

अश्मवीरतराद्येन कुष्ठं खादिरवारिणा ।
विषं विषघ्नैरगदैर्हन्त्येवंतद्यथामयम् ॥

अश्मेत्यादिभिर्हन्तीतिसम्बन्धः । यथामयमिति रोगस्वरूपानतिक्रमेण ॥

शैलजत्रिकटुक्षौद्र क्षौद्रधातून् निषेवते ।
क्षीरौदनाशी यो जीर्णे यक्ष्मणानसबाध्यते ॥

शैलजादिकं सर्वं क्षौद्रेण सहितं यो निषेवते तस्मिंश्च जीर्णे क्षीरौदनाशी च भवति स राजयक्ष्मणा न बाध्यते ॥

सुभावितात्सारगणैस्तुलांपीत्वाशिलोद्भवात् ।
सारांबुनैव भुञ्जानः शालिं जाङ्गलजै रसैः ॥

व्यपोह्य मधुमेहाख्यमन्तकं रोगसङ्करम् ।
वपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ॥

सारगणोऽसनादिसारास्तैः सुभाविताच्छिलोद्भवात् तुलां पलशतं सारम्बुनैव पीत्वा शालिं जाङ्गलजै रसैर्भुञ्जानः पुरुषो मधुमेहाख्यं रोगसङ्करमन्तकं व्यपोह्य नाशयित्वा वपुरादिभिरुपेतोऽनामयश्च सन् वर्षशतं जीवति ॥

शिलाह्वात् षोडशपलं त्रिस्त्रिरेकत्र भावयेत् ।
वराया दशमूलस्य गुळूच्याः कर्कशस्य च ॥
बलाया मधुयष्ट्याश्च रसे गव्ये च वारिणि ।
क्षीरेसकृत्क्रमेणैवं सप्तकृत्वस्तथा पुनः ॥

काकोलियुग्मघनपुष्करवह्निरास्ना
मेदायुगर्द्धिचविका गजपिप्पलीनाम् ।
पाठाद्विजीवकनिकुम्भविदारियुग्म
वीरा वरी मधुकलांशुमतीद्वयानाम् ॥

पलिकानामब्द्रोणे
सिद्धानां पादशेषिते क्राथे ।
भावितमित्थं गिरिजं
द्विपलैश्चूर्णीकृतैर्युञ्ज्यात् ॥

कर्कटशृङ्गी धात्री
व्योषैस्तालीसपत्रकुडुबेन ।
चूर्णपलेनविदार्या
स्त्वक्षीर्याः कर्षयुग्मेन ।

द्विपलेन चतुर्जाता-
तैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च ।
द्विपलाददद्विगुणाभिः
कार्या गुळिकास्ततोक्षसमाः ॥

ताः शुष्का नवकुम्भे
जातीपुष्पाधिवासिते स्थाप्याः ।
तासामेकां खादेत्
प्रतिदिनमनुपानमत्रेष्टम् ॥

क्षीररसडाडिमाम्भो
मार्द्वीकसुरासवान्यतमम् ।
जीर्णेऽन्नलघुभोज्यं
यूषपयः पिशितनिर्यूहैः ॥

सप्ताहमात्रमेवं
सर्वाङ्गीनः क्रमात् भवेत् परतः ।
भक्तस्यान्ते प्राग्वा
गुळिकानविरुध्यते सैषा ॥

निरपायाभूरिफला
परिहारसुखोपयोजिता जयति ।
प्रबलमपि वातशोणित-
मूरुस्तम्भं ज्वरं दीर्घम् ॥

भगमूत्रशुक्रदोषं
प्लीहयकृद्रक्तपाण्डुहृद्रोगान् ।
वर्ध्मवमि गुल्मपीनस-
हिध्माकासारुचिश्वासान् ॥

विद्रधिमुदरं कुष्ठं
श्वित्रं जाड्यं क्षयं मदं मूर्च्छाम् ।
उन्मादमपस्मारं
मुखनेत्रशिरोगदांस्तांस्तान् ॥

आनाहमतीसारं
हलीमकं कामिलाग्रहणिरोगान् ।
ग्रन्थ्यर्बुदान सपिटकान्
भगन्दरं गण्डमालां च ॥

अतिकार्श्यमतिस्थौल्यं
स्वेदमथश्लीपदं गुदे कीलान ।
दंष्ट्राविषं समूलं
गरप्रयोगान् सुघोरांश्च ॥

अभिचारमरातिकृतं
दुःस्वप्नं भौतिकीं तथा बाधाम् ।
पाप्मालक्ष्मीं चेयं
गुळिका शमयेच्छिवा नाम्ना ॥

वृष्याऽऽयुष्याधन्या
कान्तियशःश्रीविबोधिनी मेध्या ।
कुरुते नृपवल्लभतां
जयं विवादे च वक्त्रस्था ॥

जितखलतिवलीपलिता
जीवयति सुखं शतद्वयं शरदाम् ।
वर्षद्वयप्रयोगा-
द्वर्षशतचतुष्टयं जीवेत् ॥

शिलाह्वादिल्यादिना शिवा गुळिका । षोडशपलं शिलाह्वात् त्रिफलादीनां षण्णां षट्सु काथेषु क्रमेण तत्रैकैकस्य काथे त्रिस्त्रिर्भावयेत् । भावनाकाथस्य चेहैव विधानमुक्तम् । तेन त्रिफलादिषट्कान्यतमद्रव्यं शिलाजतुसमत्वात् षोडशपलं कार्यम् । तत्र चाष्टगुणं जलं दत्वा क्वथितेनाष्टांशशिष्टेन तेन समं शिलाजतु भाव्यम् । तदनन्तरमेव च गोमूत्रेणैवं वारान् भावयेत् । अनन्तरं च क्षीरे सकृदेकवारं भावयेत् । मूत्रं क्षीरं च काथवच्छिलाजतुसममेव विज्ञेयम् । एवं क्रमेण त्रिफलादिकाथैरितिक्रमो व्याख्यातः । एवं द्वाविंशतिवारान् भावयेत् । ततः पुनः सप्तवारान् भावयेत् । केनेत्याह । काकोल्यादिकाथेन । खरनादे कर्कटशृङ्गी श्रावणी चाऽऽधिके पठिते । काकोलियुग्मं काकोली क्षीरकाकोळी च ॥ घनं मुस्तम्, वह्निः श्चित्रकः, मेदायुग्मं मेदा, महामेदा च । ते हि प्रसिद्धे । जीवकद्वयं जीवन्ती, जीवकं च । निकुम्भो दन्ती । विदारीयुग्मं विदारी, क्षीर विदारी च । वीराख्यता मिका, (महाशतावरी) वरी शतावरी, मधुफला द्राक्षा, अंशुमतीद्वयं सालपर्णी, पृश्निपर्णी च । इत्यमनेनप्रकारेण भावितं गिरिजं कर्कटशृङ्ग्यादिभिः पञ्चभिः प्रत्येकं द्विपलैर्युक्तयाद्योगं नयेत् । अत्र खरनादे पुष्करमूलमपि पठितम् । तालीसपत्रकुडुवादीश्च युञ्ज्यादिति सम्बध्यते । क्षीरशुक्ला तवक्षीर्योरेव पलं कर्षद्वयं च । तयोः पलान्युक्तानि खरनादे पञ्च । तैलादिभिश्च द्विपलादिद्विगुणाभिर्युञ्ज्यात् । द्विपलादेर्द्विगुणत्वम् । एवं च तैलादीनां द्वन्द्वात् स्त्रीलिङ्गैःसामानाधिकरण्यं स्यात् । तेन तैलं द्विपलं ततो द्विगुणं घृतं चत्वारिपलानि । ततो द्विगुणं क्षौद्रमष्टौपलानि । ततो द्विगुणा शर्करा षोडशपलानि । ततोनन्तरमक्षसमाः कार्षिका गुळिकाः कार्याः । तासां गुळिकानां मध्यात् प्रतिदिनमेकां गुळिकां खादेत् । अत्र च गुळिकायां दोषाद्यपेक्षं क्षीरादीनामन्यतममनुपानमिष्टम् । अत्र च लघ्वन्नं यूषादिभिरर्थात् कफादेषु भोज्यं तस्मिन्नजीर्णे । अजीर्णे वर्ज्यमित्यर्थः । पिशितनिर्यूहो मांसरसः । एष एव क्रमः सप्ताहमात्रं विधेयः । मात्रशब्देन दोषाद्यपेक्षमाधिक्यमपि प्रदर्शयति । परतश्च सप्ताहादिच्छया क्रमात् सर्वान्नीनो भवेत् न तु त्वरया । एषा च गुळिका प्राग्भक्तमप्युत्तरभक्तमपि न विरुध्यते । निरपाया अस्या मुपयुज्यमानायामपायो नाशङ्क्यते । एषा च परिहारसुखा यन्त्रणान्वितेत्यर्थः । एषाचोपयोजिता सती प्रबलमपि वातशोणितमुरुस्तम्भादिकं च जयति । दोषशब्देन रोगपर्यायेण भगादीनां सम्बन्धः । सुखादिगदांश्च तांस्तानिति स्वस्वाध्यायनिर्दिष्टान् । इयं च गुळिकानाम्ना शिवा पाप्मानमलक्ष्मीं च शमयेत् वृष्यादिस्वरूपा च । वक्तव्यस्या विवादे जयं च कुरुते । एषा च जितखलयादिका सती शरदां संवत्सराणां शतद्वयं पुरुषं सुखं जीवयति । अस्याश्च वर्षद्वयप्रयोगात् पुरुषो वर्षशतचतुष्टयं जीवेत् ॥

१. [मौतिकांस्तथा बोधान् इति च पाठः ॥]

नसोऽस्तिरोगो भुवि साध्यरूपो
जत्वश्मजं यं न जयेत् प्रसह्य ।
तत्कालयोगैर्विधिवत्प्रयुक्तं
स्वस्थस्यचोर्जां विपुलां दधाति ॥

शिलाजतूपसंह्रियते । भुवि सरोगः साध्यरूपः साध्यस्वभावो नास्ति । यं रोगमश्मजं जतु प्रसह्याक्रम्य न जयेत् । तच्चाश्मजं जतुकाले योग्यैश्च योगैर्विधिवच्छास्त्रविधिना प्रयुक्तं स्वस्थस्य चनीरोगस्यापि विपुला मूर्जां दधाति ॥

अमरमन्दिरमन्दरसम्भवा
च्छतपलं गिरिजादुपयोजय ।
यदि जरामयदुःखविवर्जितां
सुचिरमिच्छसिजीवितसन्ततिम् ॥

कमप्यधिकृत्योच्यते । त्वं यदिजरादिवर्जितां सुचिरं बहुकालं जीवित सन्ततिमायुषः समूहमिच्छासि तर्हि पलशतं गिरिजादुपयोजय । किम्भूतादाह अमरमन्दिरमन्दरसम्भवात् अमराणां देवानां यन्मन्दिरं वासवेश्मयो मन्दरःमुख्यो गिरिः तत्र सम्भवो यस्य तस्मात् ॥

दशगुणमुपयुङ्क्ते यः शतं शैलजाता-
ल्लघुहितमितभोजी वर्जयन् वर्जनीयान् ।
सततसमनुषक्तान् वर्जितान् वैद्यवृन्दै
र्विधमति सगदौघान् नेक्षतेचायुषोन्तम् ॥

यः पुरुषः शैलजातात् गिरिजाद्दशगुणं सहस्रं लघ्वादिभोजी वर्जनीयांश्च वजयन्नुपयुङ्क्ते स पुरुषो व्याधिसमूहान् विधमति नाशयति । आयुषश्चान्तं नेक्षते न पश्यति । किम्भूतान् गदौघानाह सततसमनुषक्तान् अजय्यत्वादनुबद्धान् वैद्यवृन्दैर्वर्जितांश्च ॥

समुद्भवामृतमन्थनोत्थः
स्वेदः शिलाभ्योमृतवान गिरे प्राक् ।
यो मन्दरस्याब्जभुवाहिताय
न्यस्तः सशैलेषु शिलाजरूपी ॥

पुरा अमृतमथने मन्थनगिरेर्मन्दरस्य श्रमस्वेदोऽमृतेनयुक्तः प्रथममुद्भूत । योमृतवान् गिरेः स्वेदः स एवाब्जभुवा ब्रह्मणा लोकहिताय शिलाजरूपेण शैलेषु हिमवदादिषु न्यस्तः । इति शिलाजतुकल्पः ॥

॥ इतराप्यः ।

सुवर्णशैलप्रभवो विष्णुना काञ्चनोरसः ।
तापी किरातचीनेषु यवनेषु च निर्मितः ॥
ताप्यां सूर्यांशुसन्तप्तो माधवे मासि दृश्यते ।
मधुरः काञ्चनाभासः साम्लोरजतसन्निभः ॥
किञ्चित् कषाय उभयः शीतःपाके कटुर्लघुः ।
शिलानिर्यासवच्चात्र कुलत्थादीन् परित्यजेत् ॥

सुवर्णशैलप्रवभः काञ्चनोरसस्ताप्यादिषु देशेषु विष्णुना निर्मितः । तापी मध्यदेशप्रसिद्धा तस्यां सूर्यांशुभिः सन्तप्तः स माधवे वैशाखे मासि दृश्यते । स च द्विविधः एकः काञ्चनाभासो मधुरश्च । द्वितीयो रजतसन्निभोऽम्लश्च । उभयोपि किञ्चित् कषायरसः कटुको

लघुश्च । शिलाजतुवच्च ताप्येपि कुलत्थादीन् परित्यजेद्वर्जयेत् ॥

नतन्निषेवी जरसाभिभूयते
न पन्नगैर्नापि गरैर्नवृश्चिकैः ।
न पाण्डुमेहज्वरशोफयक्ष्मभि-
र्न कण्ठनेत्रश्रवणत्वगामयैः ॥

यश्च तं निषेवते स जरसानाभिभूयते नापि पन्नगादिभिः ॥

सोदश्वित्कोमाक्षिकधातुःसघृतो वा
सक्षौद्रो वा क्षौद्रघृताभ्यां सहितो वा ।
साम्भस्को वा तैलयुतो वा विनिहन्ता
त्वग्दोषाणां सर्वविषाणां स गराणाम् ॥

सोदश्वित्क इत्यादि । व्याख्यासमम । माक्षिकधातुस्ताप्यः ॥

अक्षद्राक्षायोमलमुस्तामलकानां
सव्योषाणां पर्वतनिर्यासयुतानाम् ।
दत्वा तुल्यं माक्षिकधातुं मधुमिश्रं
लिह्यात्पाण्डुव्याध्यभिभूतः शिवमिच्छन् ॥

अक्षादीनां पर्वतनिर्यासेन शिलाजतुना युतानामेकोभागो द्वितीयो माक्षिकधातोः तन्मधुमिश्रं लिह्यात् । सुबोधम् ॥

अंशः शुण्ठ्या,लोहमलांशोबदरांशः
पिप्पल्यंशो माक्षिकधातुर्द्विगुणांशः ।
क्षौद्रं कामं कृष्णतिलानामपिचांशः
श्रेष्ठा पिण्डी पाण्डुविकारश्वयथुघ्नी ॥

शुण्ठ्यादीनां पञ्चानामेकएको भागो माक्षिकधातोर्द्वौ भागौ क्षौद्रं काममिच्छया योजयेदेषेप. पिण्डी श्रेष्ठा पाण्डुविकारश्वयथुघ्नी ॥

सायश्चूर्णमाक्षिकधातुं मधुमिश्रं
व्योषोपेतं पर्वतनिर्याससमेतम् ।
क्षीराहारो योवलिहानःप्रयताश्च
मृत्युद्वारं शोषमपोहत्यचिरेण ॥

अयश्चूर्णादियुक्तं माक्षिकधातुमवलिहानः क्षीराहारःसन् मृत्योर्द्वारभूतं राजयक्ष्माणमचिरेणापोहति । अयश्चूर्णादीनि पञ्चसमानि ॥

लोहं सर्पिर्माक्षिकधातुर्मधुमात्रा
धात्रीचूर्णं केसरमम्बुप्रभवानाम् ।
योगं कुर्यादेषसिताभागविमिश्र-
श्चक्षुर्घ्राणश्रोत्ररसज्ञानविबोधम् ॥

लोहादिचूर्णमम्बुप्रभवानां पद्मानां केसरं मधुमात्रा माक्षिकस्य स्तोकं एष योग एषां समेन सिताभागे न विमिश्रश्चक्षुरादीनां विबोधं करोति ॥

कृत्वैकस्थं माक्षिकधातुं त्रिफलां च
भ्राष्ट्रे पक्त्वा ये सहविष्कं विलिहन्ति ।
पथ्यादास्तान् वार्द्धकदोषानभजन्ते
मातुर्दोषास्तन्यनिवृत्तानिव बालान् ॥

माक्षिकधातुं त्रिफलां चैकेकस्थं कृत्वा मिश्रीकृत्य भ्राष्ट्रे पक्त्वा सघृतं ये पुरुषा अवलिहन्ति पथ्यादाः सन्तस्तान् वार्द्धकदोषा

जरादयो न भजन्ते । यथा मातुर्दोषास्तन्या-न्निवृत्तान् बालान् सम्बन्धित्वाभावान्न भजन्ते ॥

समश्नतो माक्षिकधातुचूर्णं
सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफला रजश्च ।
शनैः शनैर्यातिजराविनाशं
प्रत्यन्तवासादिव लोकयात्रा ॥

माक्षिकधातुचूर्णं त्रिफलाचूर्णं चैकीकृत्य सर्पिर्मधुभ्यां समश्नतः पुंसो जरा शनैः शनैर्विनाशं याति । यथा प्रत्यन्तवासात् गह्वरे निवसनात् लोकयात्रा विनाशं याति । इति ताप्यकल्पः ॥

॥ इतो वृद्धदारकः ॥

त्रिकोणकाण्डा सुबहुप्रताना
फलेषु पीता कुसुमेषु रक्ता ।
पत्रैःसदुग्धैर्मृदुरोमवद्भि-
स्ताम्बूलतुल्यैर्घनकन्दमूला ॥

पवनविवस्वदंशुवनितादिषुकामचरा
विविधमनःशरीरगदवृन्दनिवृत्तिकरी ।
भुवि परमौषधिर्महिषवल्लरीतिप्रथिता
क्वचिदपिवृद्धदारकइत्यन्त्रपिवेल्लरिका ॥

त्रिकोणकाण्डादिरूपा परमौषधी भुवि महिषवल्लरीतिप्रथिता क्वचिदपि वृद्धदारक इति क्वचिद्वेल्लरिकेति च । पवनादिषु कामचरा वातातपव्यवायादिषु इच्छावृत्तिरयन्त्रणा विविधानां मनोगदवृन्दानां शरीरगदवृन्दानां च निवृत्तिकरी ॥

वसन्ते संगृहीतानां शोषितानामनातपे ।
वृद्धदारकमूलानां तुलां संचूर्ण्यसर्पिषा ॥
आप्लाव्य घृतपात्रस्थां धान्ये पक्षमुपेक्षिताम् ।
लिह्यादनुपिवेत्क्षीरं जीर्णे क्षीरघृताशनः ॥
तत्प्रयोगाज्जराजीर्णो वृद्धो दारकतामियात् ।
भग्नास्थिर्गद्गदः पंगुः कृशोह्रस्वोन्यरूपताम् ॥
निरस्ताशेषदोषोत्थ नखभेदाद्युपद्रवः ।
अपस्मारग्रहोन्मादपाप्मालक्ष्मी विवर्जितः ।
दीप्ताग्निर्बलवान् वाग्मी जीवेद्वर्षशतानि षट् ॥

वसन्ते संगृहीतादिगुणानां वृद्धदारकमूलानां तुलां पलशतं संचूर्ण्य पश्चात् घृतेनाप्लाव्य घृतपात्रे स्थितां धान्यराशौ पक्षमुपेक्षितां पश्चादूर्ध्वं लिह्यात् । अनन्तरं च क्षीरं पिबेत् । जीर्णे च क्षीरघृताशनः स्यात् । तत्प्रयोगाद्वृद्धदारकप्रयोगाद्वृद्धः पुरुषो वर्णादीनामभितवानां सम्भवाद्दारकतां प्रतितरुणत्वमियात् । भग्नास्थ्यादिश्चान्यरूपतां यथास्थिताद्वैपरीत्यं याति । तेन भग्नास्थिः श्लिष्टास्थिर्भवति । गद्गदो मधुरवाक् । पंगु सुगति । कृशः स्थूलः । ह्रस्वो दीर्घ इति । निरस्ता अपास्ता अशेषा वातादिदोषोत्था नखभेदादयः सूत्रस्थानपठिता उपद्रवव्याधयो येन । अपस्मारादिवर्जितो दीप्ताग्नित्वादियुक्तश्च षड्वर्षशतानि जीवेत् ॥

चूर्णितैरश्वगन्धायाः संयुतं त्रिंशतापलैः ।
तत्तुल्यंदारकं प्राश्य पयसा सर्पिषाऽथवा ॥
जीर्णे पूर्ववदश्नीयाद्योजीवेत् सप्तमाः शतम् ।
वाजिवेगो गजप्राणः सुरूपो भास्करद्युतिः ॥

अश्वगन्धायास्त्रिंशत्पलस्य चूर्णेन तत्तुल्यमेव त्रिंशत्पलं वृद्धदारकसंयुतं पयसा सर्पिषा वा प्राश्य तस्मिन् जीर्णे पूर्ववदिति क्षीरघृताभ्यां यः पुरुषोऽश्नीयात् स समाशतं वर्षशतं जीवेत् वाजिवेगादियुतश्च भवेत् । भास्करद्युतिः सूर्यतेजाः ॥

अश्वगन्धेन संयोज्यौ वरीगोक्षुरकौ पृथक् ॥

अश्वगन्धाप्रकारेण वृद्धदारकप्रयोगे शतावरी योज्या । तद्वदेव गोक्षुरकोपि ॥

यो लिह्यात् सर्पिषा चूर्णं वृद्धदारकमूलजम् ।
सप्ताहं यूषभक्ताशी स्यात् स किन्नरतुल्यवाक् ॥

यो लिह्यादित्यादि । यः पुरुषो वृद्धदारकमूलजं चूर्णं सर्पिषा सह सप्ताहं लिह्याज्जीर्णे यूषभक्ताशी च स्यात् स किन्नरसमानवाक् स्यात् ॥

स्वरसेन शतावर्याः सप्ताहं भावितं च तत् ।
लिहानः पूर्ववन्मासं शतं जीवेन्महामतिः ॥

तच्च वृद्धदारकमूलचूर्णं शतावरीस्वरसेन सप्ताहं भावितं पूर्ववदिति सर्पिषा मासं लिहानो महामतिः सन् वर्षशतं जीवेत् ॥

लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां धात्रीस्वरसभावितम् ।
क्षीरेण वा पिबन्मासं शतं जीवेदरुक्सुधीः ॥
वृद्धदारकमूलानां रसं क्षीरेण यः पिबेत् ।
तत्कल्कसिद्धं सर्पिर्वा स जीवेन्नीरुजः शतम् ॥
पीतं वेल्लरिकामूलं गोमूत्रेण सहोषितम् ।
कुष्ठगुल्मोदरगरश्लीपदार्शांसि वर्जयेत् ॥

धात्रीस्वरसभावितस्य वृद्धदारकमूलचूर्णस्य मासं मधुसर्पिर्भ्यां लेहनं क्षीरेण पानं वा । व्याख्यासमम् । तत्कल्कसिद्धमिति वृद्धदारकमूलकल्कसिद्धम् । सहोषितं भावितम् ॥

पिप्पली त्रिफला दार्वी महौषधपुनर्नवाः ।
पृथग्दशपलाः सर्वैस्तुल्यांशो वृद्धदारकः ॥
धान्याम्लपीतस्तच्चूर्णो जीर्णे स्वच्छन्दभोजनः ।
श्लीपदामसरुङ्मेहगुल्मोदरगरान् हरेत् ॥

पिप्पल्यादीनि सप्त पृथग्दशपलानि सर्वैः समो वृद्धदारकः । सुबोधम् । आममरुदामवातः ॥

शौण्डी विश्वकराद्वीपि वेल्लमुस्ताः समांशकाः ।
तुल्यवेल्लरिकामूलाः साज्यक्षौद्रास्तथागुणाः ॥

शौण्ड्यादीन्यष्टौ समभागानि सर्वैः समं वेल्लरिकामूलम् । अस्याज्यक्षौद्राभ्यां प्रयोगः । तथागुणा इति श्लीपदादीन् जयेयुः । शौण्डी पिप्पली । वरा फलत्रयम् ॥

तत्फलात् स्वरसं कर्षं लिहंस्तुल्याज्यमाक्षिकम् ।
गव्यं पिबेदनु पयो माहिषं वा यथेष्टभुक् ॥
पक्षाहेन जयेत् कासान् सप्ताहेन त्वगामयान् ।
महाकुष्ठानि मासेन भवेन्मासद्वयेन तु ।
पञ्चवर्षशतायुष्को धीमेधाबलरूपवान् ॥

वृद्धदारकफलस्वरसस्य कर्षस्तावदेवाज्यं तावदेव क्षौद्रमिति लिहन् गव्यं पयोऽनुपिबेन्माहिषं वा पयः । व्याख्यासमम् ॥

वेल्लरीफलमूलानां पिप्पल्याश्चसमं रजः ।
वेल्लरीफलमूलोत्थस्वरसेनैव भावयेत् ॥

अमृतायारसेनानु ततः शुष्कं घृताप्लुतम् ।
निखनेत् घृतकुम्भस्थं करीषे बहुसञ्चये ॥

मासादुद्धृत्य तं लेहं यो वर्षमुपयोजयेत् ।
सहस्रायुः सजरसा सहसानाभिभूयते ॥

एकोभागो वेल्लर्याः फलमूलानां चूर्णस्य। द्वितीयः पिप्पलीरजसः । एतद्वेल्लरीफलमूलस्वरसेनैव भावयेत् । अनन्तरं गुळूचीरसेन भावयेत् । ततः शोषयित्वा घृतेनाप्लाव्य घृतकुम्भस्थं बहुसञ्चये करीषे गोमये निखनेत् । ततो व्याख्यासमम् । इति वृद्धदारककल्पः ॥

॥ कुष्ठस्य प्रयोग उच्यते ॥

कुष्ठचूर्णतुलां क्षौद्रघृतस्य द्वितुलान्विताम् ।
धान्यराशौ दिनशतं निहितामुपयोजयेत् ॥
सुगन्धिकायो दृक्श्रोत्रस्वरवर्णेष्वतीन्द्रियः ।
गतव्याधिजरो जीवेत् सप्तवर्षशतानि ना ॥

कुष्ठचूर्णपलशतं क्षौद्रपलशतं घृतपलशतं चैकीकृत्य धान्यराशौ दिनशतस्थितं ततः पुरुष उपयोजयन् सुगन्धिकायो भवति । दृगादिषु चातीन्द्रियोतिशयेनाश्चर्यभूतत्वात् । गतव्याधिजरश्च सप्तवर्षशतानि जीवेत् । इति कुष्ठस्य प्रयोगः ॥

एते च सर्वे प्रयोगाः कुटीप्रवेशमभिकृत्योक्ताः अतः स एवोपसंह्रियते ॥

कुटीप्रवेशःक्षणिनां परिच्छदवतां हितः ।
अतोन्यथा तु ये तेषां सौर्यमारुतिको विधिः ॥

क्षणिनामन्यप्रयोजनरहितानां परिच्छदवतां च कुटीप्रवेशो हितः । परिच्छदोनेकविधमुपकरणम् । अतो यथोक्तादन्यथा वैपरीत्येन ये क्षणिनः परिच्छदवन्तश्च न भवन्ति तेषां सौर्यमारुतिको विधिर्हितः । [कुटीप्रवेशः क्षमिणां परिच्छदवतां हितः इति चरकपाठः । कुटीप्रावेशिकवातातपिकयोर्विषयप्रदर्शनायाह । कुटीप्रवेश इत्यादि । क्षमिणां कृतक्षमाणां न पुत्रदारकुटुम्बधनपर्येषणापर्याकुलानामित्यर्थः । परिच्छदवतां सर्वोपकरणवतामिति यावत् । इति जर्जटः ।]

वातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।
सुखोपचारा भ्रंशेपि ये न देहस्यबाधकाः ॥

वातातपसहा इत्यादि । सुबोधम् ॥

शीतोदकं पयःक्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।
त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पीतं स्थापयेद्वयः ॥

शीतोदकादिकमेकैकं वा द्वे द्वे वा त्रीणि त्रीणि वा समस्तमेव वा प्राक्पीतं वयः स्थापयेत् जीर्णत्वाद्रक्षेत ॥

हरीतकीमागधिकाक्षधात्री-
श्चूर्णीकृता लोहरजोविमिश्राः ।
सर्पिर्मधुभ्यामदतः शरीरं
कालाग्रदूती न जरा दुनोति ॥

हरीतक्यादिकं मधुसर्पिर्भ्यां सहा दतो भक्षयतः पुंसः शरीरं कालस्याग्रदूती जरा न दुनोति नोपतापयति ॥

हरीतकीमागधिकाविडङ्ग
शशाङ्कलेखामलकच्छवीनाम् ।
सितोपलातैलघृतान्वितानां
रोगा न लेढारमभिद्रवन्ति ॥

हरीतक्यादीनां सितोपलाद्यन्वितानां लेढारं लिहानं पुरुषं रोगा नाभिद्रवन्ति नाभिधावन्ति । आमलकच्छविरामलकफलं त्याजितास्थि ॥

त्रिफलामसनोदकेन पिष्टां
रजनीं पर्युषितामयःकपाले ।
मधुना मधुरां लिहन् हिनस्ति
स्थविमानं जरसं गदांश्च सर्वान् ॥

असनोदकेन बीजकजलेन पिष्टां त्रिफलां रजनीं रात्रिमयःकपाले शस्त्रपात्रे पर्युषितां मधुना माक्षिकेण मधुरामापादितमाधुर्यां लिहन् पुरुषः स्थविमादिकं हिनस्ति नाशयति ॥

खदिरासनयूषभाविताया-
स्त्रिफलाया घृतमाक्षिकप्लुतायाः ।
नियमेन नरा निषेवितारो
यदि जीवन्त्यजराः किमत्र चित्रम् ॥

खदिरादिकाथभावितायास्त्रिफलायाः प्रयोगः सुबोधः ॥

असनस्वरसेन भाविताना-
मभयानां सविडङ्गतण्डुलानाम् ।
मधुलोहरजोघृताप्लुतानां
न हि लेढारमभिद्रवन्ति रोगाः ॥

अभयानामादौ विडङ्गतण्डुलैर्योजनमनन्तरमसनोदकेन भावनं ततो मध्वादिभिर्योजनम् । सुबोधम् ॥

बीजकस्य रसमङ्गुलिहार्यं
शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ।
शीलयत्सु पुरुषेषु जरत्ता-
स्वागतापि विनिवर्त्तत एव ॥

अङ्गुलिहार्यो योऽङ्गुल्या आहर्तुं शक्यते तम् । एवंविधं प्रयोगं शीलयत्स्वतिशयेनागतापि जरत्ता विनिवर्त्तते । वृत्तस्य नाम मनसि स्फुरत्येव ॥

दर्वीप्रलेपस्त्रिफलाकषायः
सितोपला तैलमधुप्रगाढः ।
सपिप्पलीनागरलोहरेणु-
स्तनोः सपत्नीं जरसं निहन्ति ॥

त्रिफलायाः कषायो घनत्वेन दर्वीप्रलेपः सितोपलादिभिः प्रगाढः पिप्पल्यादिभिर्युक्तस्तनोः शरीरस्य सपत्नीं जरसं निहन्ति ॥

फलत्रयत्र्यूषणचूर्णयुक्तां
द्राक्षां ससर्पिर्मधुशर्करां च ।
क्षीरानुपानं पुरुषा लिहन्तो
जीवन्ति निर्धूतजराविकाराः ॥

फलत्रयादिचूर्णयुक्तां सर्पिरादियुतां च द्राक्षां क्षीरानुपानं लिहन्तः पुरुषा निर्धूतजराविकारा जीवन्ति ॥

हरीतकीं सर्पिषिसम्प्रताप्य
समश्नतस्तत् पिबतो घृतं च ।
भवेच्चिरस्थायिबलं शरीरे
सकृत्कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥

सर्पिषि घृते हरीतकीं सम्प्रताप्यतामेव समश्नतस्तदेव च घृतमनुपिबतः शरीरे बलं चिरस्थायि भवति तथा यथा कृतज्ञे पुरुषे सकृदेकवारमेव कृतं यत् किञ्चित् साधु चिरस्थायि भवति ॥

आराञ्चितानां कलशं पुराणं
धात्रीफलानां मधुनश्च पूर्णम् ।
संवत्सरार्द्धं निहितं यवेषु
निषेवमाणो जरसं निहन्ति ॥

मृण्मयं पुराणं कलशमाराञ्चितानां बहुकालसञ्चितानां धात्रीफलानां माक्षिकस्य च पूर्णं यवराशौ संवत्सरार्द्धं षण्मासं निहितं निषेवमाणः पुरुषो जरसं निहन्ति । पूरणयोगेन षष्ठी । अत्र च यथाप्रयोगं गुणातिशयः ॥

धात्रीकृमिघ्नासनसारचूर्णं
सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ।
निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य
तारुण्यलावण्यमपि प्रणष्टम् ॥

धात्र्यादिकं निषेवमाणस्य तारुण्यं लावण्यं च प्रणष्टमपि भवति ॥

नवामलकशुक्तयो मधु घृतं रजश्चायसं
चतुष्टयमयोघटस्थमिति चूर्णितं वत्सरम् ।
क्रमेणलिहतः पयोनुपिबतश्च पथ्याशिनः
श्चिरंभवति जीवितंक्षयमुपैति पृथ्वी जरा ॥

नवानामामलकानां शुक्तयो दलानि मधु घृतमयोरजश्चेयेतच्चतुष्टयमर्थात् समं चूर्णकरणयोग्यं कालमयोघटे स्थितं ततस्तच्चूर्णितं क्रमेण स्तोकाभिवृध्या वत्सरं लिहतोऽनुपयः पिबतः पुंसः पथ्याशिनः सतो जीवितं चिरं भवति जरा च पृथ्वी विस्तीर्णापि क्षयमेति ॥

चूर्णं श्वदंष्ट्रामलकामृतानां
लिहन् ससर्पिर्मधुभागयुक्तम् ।
वृषस्थिरःशान्तविकारदुःखः
समाः शतं जीवति कृष्णकेशः ॥

विळङ्गसारं मधुकं च पिष्टं
भल्लातकक्काथमधुप्रगाढम् ।
अर्शांसि जन्तूंश्च जयत्युदीर्णान्
वह्निं च सन्धुक्षयति क्षणेन ॥

विळङ्गभल्लातकचित्रकाणां
गुडोत्तराणामभयान्वितानाम् ।
तैलेन चूर्णानि निषेवमाणान्
शरीरिणोनोपतपन्ति रोगाः ॥

श्वदंष्ट्रादिचूर्णं व्याख्यासमम् । विळङ्गसारादिकं विळङ्गभल्लातकादिकं च । गुडोत्तरं गुडाधिकम् । तैलेनोपयुज्यते ॥

विळङ्गभल्लातकनागराणि
येऽश्नन्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।
जरानदीं रोगतरङ्गिणीं ते
लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥

ये पुरुषा विडङ्गादिकमश्नन्ति ते जरानदीं लावण्ययुक्तास्तरन्ति । किम्भूतामाह । रोगतरङ्गिणीं रोगा एव ह्यवगाढत्वात्तरङ्गाः । जरोपशमे पुरुषस्य यतो लावण्यादिकं स्यात् ॥

विळङ्गकल्कं स्वरसेन धात्र्याः
क्षौद्रेण युक्तं च पिबेन्नरो यः ।
द्राक्षारसक्षौद्रपरिप्लुतं वा
विजित्य रोगान् स भवेच्छतायुः ॥

विळङ्गकल्कस्य धात्रीरसक्षौद्राभ्यां वा द्राक्षारसक्षौद्राभ्यां वा प्रयोगः ॥

चूर्णं समं मागधिकाकणानां
विडङ्गचूर्णेन सचित्रकेण ।
निषेवमाणो मधुतैलमिश्रं
वयःपरीणामजले न मज्जेत् ॥

मागधिकाकणानां पिप्पलीतण्डुलानां चूर्णं सचित्रकेण विडङ्गचूर्णेन समं चित्रकविडङ्गचूर्णसमं पिप्पलीचूर्णमित्यर्थः । वयःपरिणाम एव विनाशहेतुत्वाज्जलम् ॥

पुनर्नवस्यार्द्धपलं पलं वा
पिष्टं पिबेद्यः पयसार्द्धमासम् ।
मासद्वयं तत्त्रिगुणं समां वा
जीर्णोऽपि भूयः सपुनर्नवः स्यात् ॥

मूर्वाबृहत्यंशुमतीबलाना-
मुशीरपाठासनशारिबाणाम् ।
काळानुसार्यागरुचन्दनानां
वदन्ति पौनर्नवमेव कल्पम् ॥

पुनर्नवस्यार्द्धपलमित्यादि सुबोधम् । मूर्वाबृहत्यादिकं च ॥

शतावरीकल्ककषायसिद्धं
ये सर्पिरश्नन्ति सिताद्वितीयम् ।
तान् जीवितांध्वानमभिप्रपन्नान्
न विप्रलुम्पन्ति विकारचोराः ॥

ये शतावरीकल्ककषायसिद्धं सर्पिः सितया सहाश्नन्ति तान् जीविताध्वानमायुरेव पन्थानमभिप्रपन्नान् प्राप्य विकारचोरा न विप्रलुम्बन्ति न लुण्ठयन्ति ॥

पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं
घृतेनतैलेन सुखाम्बुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्यसस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥

पय आदीनामन्यतमेनार्द्धमासमश्वगन्धा पीता कृशस्य बालस्यवपुषस्तथा पुष्टिं विधत्ते यथा सस्यस्य सुवृष्टिः ॥

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुञ्चं
समश्नतः शीतजलानुपानम् ।
पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो
दृढीभवन्त्यामरणाच्च दन्ताः ॥

शिलाजतुक्षौद्रविडङ्गसर्पि-
र्लोहाभयापारदताप्यभक्षः ।
आपूर्यते दुर्बलदेहधातु-
स्त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥

दिनेदिन इत्यादि प्रयोगद्वयं व्याख्यासमम् । प्रकुञ्चः पलम् । पारदं शिलाजतु ताप्याभ्यां मर्दितुं योग्यं भवति । यथा शशाङ्कश्चन्द्रस्त्रिपञ्चरात्रेण पक्षेणापूर्यते तद्वदसावपि ॥

मधुमधुरसा लाजा भार्ङ्गी मधूकशतावरी
कमलकुसुमत्वक्षीरीभिःसमं जतु पार्वतम् ।
प्रचुरहविषालेहं लीढ्वा समृद्धसितोपलं
शिथिलजरसोमन्दातङ्का भवन्ति चिरायुषः ॥

मध्वादीनामेकोभागो द्वितीयशिलाजतुन इत्येतल्लेहं प्रचुरघृतं समृद्धशर्करं च लीढ्वा पुरुषाशिशिथिलजरसः स्वल्पजराः स्वल्पव्याधयश्चिरजीविताश्च भवन्ति ॥

गायत्रीशिखिशिंशपासनशिवा
वेल्लाक्षकारुष्करान्
पिष्ट्वाष्टौदशषड्गुणेम्भसि धृतान्
खण्डैः सहायोमयैः ।
पात्रे लोहकृते त्र्यहं रविकरै-
रालोळयन् पाचये-
दग्नौ चानुमृदौ सलोहशकलं
पादस्थितं तत् पचेत् ॥

पूतस्यांशः क्षीरतोंशस्तथांशौ
भार्ङ्गीक्षियासात् पिवर्यास्त्रयोंशाः ।
अंशाश्चत्वारस्तत्रहय्यङ्गवीना-
देकीत्येतत् साधयेत् कृष्णलौहे ॥

विमलया सितया मधुनाथवा
युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतम् ।
स्वरुचिभोजनपानविचेष्टितो
भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥

श्रीमान् निर्धूतपाप्मा वनमहिषबलो
वाजिवेगः स्थिराङ्गो
केशैर्भृङ्गाङ्गनीलैर्मधुसुरभिमुखो
नैकयोषिन्निषेवी ।
वाक्सिद्धाग्नीसमृद्धः सुपटु हुतवहो
मासमात्रोपयोगा-
द्धत्तेसौ नारसिंहं वपुरनलशिखा-
तप्तचामीकराभम् ॥

गायत्र्यादिना नारसिंहघृतम् । गायत्री खदिरः, शिखी चित्रकः, असनं बीजकम् । शिवा हरीतकी, अक्षकं विभीतकम्, एतान्यष्टावौषधानि समानि पिष्ट्वा एतेभ्यो मानेन षोडशगुणेऽम्भस्यौषधसमैश्च शस्त्रैर्धृतानि त्र्यहमादित्यतापेनालोळयन् चालयन् पाचयेत् । चतुर्थेह्नि तथाविधमेव चतुर्भागशेषं तन्मृदुनाग्निना पचेत् ततः परिपूतं क्वाथं गृहीत्वाऽनेन समो भागो क्षीरस्य देयः । क्षीरयुक्तेन तेनैव समो भृङ्गस्वरसात् भागः । क्वाथात्त्रिगुणः पिवर्याः शतावर्याः स्वरसः क्वाथाच्चतुर्गुणं हय्यङ्गवीनं ह्यो दोहस्य विकारो नवनीतम् । कृष्णलौह इति शस्त्रपात्रे सिद्धमतिशुद्धया शर्करया वा माक्षिकेण वा युतं प्रयोगस्य बलस्य वार्थे । अत्र च भोजनादिकं स्वरुच्या । पलश इति यथासामर्थ्यं मात्रा । भृङ्गाङ्गं भ्रमरशरीरम् । मधु

माद्वीकं तस्य पानात् सुरभिमुखः । असौ प्रयोक्ता पुरुषस्तु नारसिंहं वपुर्द्धत्ते । किम्भूतमाह । अनलशिखाभिरग्निज्वालाभिस्तप्तं यच्चामीकरं सुवर्णं तदाभम् ॥

हविरिदमतिप्रभावं
स्वमिववपुर्निर्मितं नृसिंहेन ।
नश्यन्ति यतो भीता
व्याध्याधिजरासुरा दूरात् ॥

इदमतिप्रभावं हविर्घृतं स्वमिव शरीरं भगवता नरसिंहेन निर्मितम् । यतो घृताद्व्याध्याद्यसुरा दूरान्नश्यन्ति पलायन्ते । यथा हि नरसिंहवपुषोऽसुरा दूरान्नश्यन्ति तथैवास्मात् घृताद्व्याध्यादय इत्यर्थः । आधयो मनोरोगाः ॥

भृङ्गप्रवालानमुनैवभृष्टान्
घृतेन यः खादति यन्त्रितात्मा ।
विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्ध-
दुग्धानुपस्तत्कृतभोजनार्थः ॥

मासोपयोगात् ससुखी जीवत्यब्दशतत्रयम् ।
गृह्णाति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रियः ॥

योऽनेनैवकल्पेन हय्यङ्गवीनविधानेन सिद्धं तैलमुपयोजयेत् । सतानेवानन्तरोक्तान् गुणानाप्नोति कृष्णकेशश्च जायते भवति ॥

काश्मर्याणांतुलांमासं स्थितांमधुघृतोक्षिताम् ।
उपयुज्य पयोन्नाशी चिरं जीवति कान्तिमान् ॥

काश्मर्याः फलानां तुलापलशतं या मधुघृताभ्यां सिक्ता सती मासं स्थिता तां पयोन्नाशी सन्नुपयुज्य चिरं जीवति कान्तिमांश्च भवति ॥

उक्तानीत्यादिना रसायनान्युपसंह्रियन्ते ॥

उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि
युगानुरूपाणि रसायनानि ।
महानुशंसान्यपि चापराणि
प्राप्त्यादिकष्टानि न कीर्तितानि ॥

तान्येतानि रसायनान्युक्तानि यान्यास्मिन् कलियुगे कर्तुं शक्यन्ते फलान्वितानि च भवन्ति । अपराणि तु येषां महान्ति फलानि शंसितानि प्राप्त्युपयोगाधिकारादिना यतोऽतिकष्टान्यतो न कीर्तितानि ॥

अमानुषाणामतिविस्मयानां
सत्कर्मणां यद्यपि तानि हेतुः ।
समूलकाषं तु कषन्ति देहं
भ्रंशाद्विधेस्ते न विवर्जितानि ॥

यान्यप्यमानुषाणां मनुष्यासम्भविनामत्याश्चर्याणामुत्कृष्टानां योगादीनां कर्मणां यद्यपि हेतुस्तथापि विधेः शास्त्रोक्तस्य भ्रंशाद्देहं समूलकाषं कषन्ति हिंसन्ति तेन हेतुना तान्यत्र विवर्जितानि ॥

युगस्वभावादित्यादिना रसायनफलानामलाभाशङ्का निवार्यते ॥

युगस्वभावाद्यदिचौषधीनां
क्रियासुशक्तिः परिकल्प्यतेल्पा ।
आयुर्बलादिष्वपि सा तथेति
यत्नान्निषेव्याणि रसायनानि ॥

यदि च जनेन युगस्वभावादौषधीनामल्पाशक्तिः क्रियासु परिकल्प्यते तर्ह्यायुर्बलादि-

ष्वपि सा तथेत्यल्पैव । तस्माद्रसायनानि द्रव्याणि यत्नान्निषेव्याणि । यदि हि कृतयुगसममेवाद्यापि आयुःस्यादौषधीनां च युगस्वभावादल्पवीर्यत्वं ततो युज्येत रसायनानामनिषेवणम् । यावता यथौषधयोल्पवीर्यास्तथायुरादीन्यपि सुतरामिति ॥

नचौषधीनामपिसर्वथैव
प्रभावहानिः परिकल्पनीया ।
फलंमयात्यू र्वमधस्त्रिवृत्तु
प्रत्यक्षतः कस्य न सिद्धमेतत् ॥

न च सुधिया औषधीनां प्रभावहानिः सर्वथेत्यवश्यं परिकल्पनीया । यन्मदनफलं वामयति त्रिवृत्तु विरेचयतीत्येवमादीन्यपि कस्य प्रत्यक्षसिद्धं न भवति ॥

अदेशकालेत्यादिना श्लोकद्वयेन रसायनानां सम्यग्विधाने यत्नः प्रदर्श्यते ॥

अदेशकालोपहितान्यसात्म्या-
न्यत्युष्णतीक्ष्णानि यथौषधानि ।
नाशं नयन्ते सहसैव देहं
सम्यक्प्रयुक्तानि तथैव वृद्धिम् ॥
जित्वा तस्मादिन्द्रियादीन् सुदुष्टान्
कालोपेतः श्रद्दधानो यथावत् ।
आयुःप्रज्ञातेजसां यद्विवृध्यै
वीर्योपेतं शीलयेदौषधं तत् ॥

औषधान्यदेशकालोपयुक्तादीनि यथैव सहसा देहं नाशं नयन्ति तथैव सम्यक् प्रयुक्तानि सहसा वृद्धिं नयन्ति प्रापयन्ति । यत एवं तस्मादसम्यगौषधविधाने विशेषहेतून् सुदुष्टानिन्द्रियादीन् शत्रून् जित्वा वशे कृत्वा काले श्रद्दधानः श्रद्धावान् यदौषधमायुरादीनां विवृध्यै वीर्ययुक्तं भवति तदेव यथावच्छीलयेत् ॥

उत्साहवीरैरित्यादिना रसायनप्रयोगे नियमपरत्वमुच्यये ॥

उत्साहवीरैरपि सर्वकालं
नरैरगम्यानि तपोदरिद्रैः ।
महार्णवानामिव दुस्तराणां
पाराण्यपाराणि रसायनानाम् ॥

यथा तपसा दरिद्रैः पुरुषैरुत्साहवीरैरपि दुस्तराणां महार्णवानामपाराणि पाराणि सर्वकालमगम्यानि भवन्ति तथैवापाराण्यनन्तानि रसायनानाम् । [उत्साहधीरैरिति च पाठः ॥]

रसायनानामुपयोगसम्पदा
कृतप्रसादैर्मलदोषधातुभिः ।
स्थिरं शरीरं क्रियते शरीरिणां
कुलं यथा सत्पुरुषैरधिष्ठितम् ॥

रसायनानां पथ्यामलकादीनां य उपयोगस्तस्यसम्पदा परिपूर्णतया कृतप्रसादैर्मलदोषधातुभिः कर्तृभिः शरीरिणां शरीरं स्थिरं क्रियते तथा यथा सत्पुरुषैराधिष्ठितं कुलम् ॥

दान्तेन्द्रियेण शास्त्रार्थं यथावदनुतिष्ठता ।
कियद्वा दीर्घदर्शित्वं नेन्द्रत्वमपि दुर्लभम् ॥

अथवा शास्त्रोक्तविधानेन रसायनफलावाप्तिः कियन्मात्रा । दान्तेन्द्रियत्वादियुक्तेन पुरुषेण इन्द्रत्वमपि न दुर्लभम् ॥

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।
यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥

यदि च रसायनस्यविधिभ्रंशाज्ज्वरादयो व्याधयो जायेरन् ततस्तेषामुत्पन्नानां व्याधीनां प्रकृतं रसायनं मुक्त्वा स्वं स्वमौषधं कार्यम् ॥ अध्याक्रान्तेत्यादिना जराविनाशप्रसङ्गेऽम्ला-दीनां सदैवोपयोगप्रतिषेधः क्रियते ॥

अध्याक्रान्ताऽयेम्लपटुक्षारकटूष्णै
र्द्रव्यैस्तीक्ष्णैः सन्निहिता तेषु जरत्ता ।
सन्धुक्ष्योग्निस्तैरुपजाते च विवर्ज्या
योगास्तेऽग्नौ धातुसमृद्धेः स हि मूलम् ॥

अम्लादिगुणैर्द्रव्यैर्येध्याक्रान्तास्तेषु जरत्ता जरासन्निहिता जरतोभावो जरत्ता । तैरम्लादिभिः क्रमेणाग्निः सन्धुक्ष्योऽर्थान्मिन्दीभूतः सन् । उपजातेचाग्नावाम्लादयो योगा वर्ज्याः । अतश्चाग्निः सन्धुक्ष्योयतोधातूनां समृद्धेः सम्यग्वृद्धेर्मूलं सः ॥

आयुर्योगाः साध्वपियुक्ता मृदुवह्नौ
नैरर्थक्यं यान्ति कृतघ्नेष्वुपकाराः ।
दीप्तेवह्नौ ते तु गुणौघैरपि तुच्छा
विस्तीर्यन्ते पात्रनिसृष्टा इव भोगाः ॥

मृद्वग्नौ तु पुरुषे नानाविधा योगाः साधु कृत्वापि युक्तास्तथा निरर्थकतां यान्ति यथा कृतघ्ने पुरुषे प्रयुक्ता उपकाराः । ते तु प्रयोगास्तुच्छाः । स्वल्पा अपि दीप्ते वह्नौ तथा विस्तीर्यन्ते यथा सत्पात्रे निसृष्टादत्ता भोगाः ॥

सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवणेन्द्रियम् ।
शान्तं सद्वृत्तनिरतं विद्यान्नित्यरसायनम् ॥
गुणैरेभिः समुदितः सेवते यो रसायनम् ।
सनिर्वृतात्मा दीर्घायु परत्रेह च मोदते ॥
शास्त्रानुसारिणीचर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्तिनः ।
बुद्धिरस्खलितार्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥

सत्यवादिनमित्यादि सुबोधम् । [अध्यात्मप्रवणानियोगप्रवणानीन्द्रियाणि यस्य तम् । एभिः सत्यवचनादिभिः समुदितः संयुक्तः परत्रान्यजन्मनि । अर्थेषु शब्दादिषु इति जज्झटः ॥]

गवा मृजुत्वेन कृतानुकारै
रनन्यवागाशयदेहचेष्टैः ।
स्थिरेन्द्रियायुर्ज्वलनैः सुशीलैः
सुवृद्धगोपैः समधिष्ठितेषु ॥
प्राज्याज्यदुग्धौषधिपादपेषु
हुम्भारवैर्वल्गितवत्सकेषु ।
मठप्रवेशेनविनापिसिद्धिं
व्रजन्ति गोष्ठेषु रसायनानि ॥

॥ इत्युत्तरे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥

गवामित्यादि । सुष्ठ्वतिशयेन वृद्धैर्गोपैः समधिष्ठितेषु गोष्ठेषु रसायनानि सिद्धिं व्रजन्ति । किम्भूतैर्गोपैरित्याह ऋजुत्वेन वा मस्वभावत्वेन गवां कृतानुकारैस्तथा अनन्यवागादिभिः येषामाशयेन चित्तेन समा वाग्देहचेष्टाचेत्यर्थः । तथा स्थिरेन्द्रियत्वादियुक्तैः सुशीलैः

साधुभिर्वृद्धगोपैः । किम्भूतेषु गोष्ठेष्वित्याह । प्राज्याज्यादिषु प्राज्यं प्रभूतमाज्यादि येषु तथा हुम्भारवैर्गोमुखाह्वानैर्वल्गितावत्सकायेष्विति । स्मिन्नध्याये श्लोकशतानि सप्तपञ्चादशदधिकानि ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे एकोनपञ्चाशोध्यायः ॥

॥ इति सप्तमं रसानाख्यमङ्गं सम्पूर्णम् ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ॥

वाजीकरणविधिः ।

उभयलोकहितत्वादेकान्तस्वस्थोपयोगित्वान्मङ्गलत्वाच्च तन्त्रे वाजीकरणाख्यस्याष्टमस्याङ्गस्यनिर्देशः । तत्प्रयोगदर्शनार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वाजीकरणविधिं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः इति यः ॥

वाजीकरणमित्यादिनास्य भङ्ग्या प्रयोजनमुच्यते ॥

वाजीकरणमन्विच्छेत् सततं विषयी पुमान् ।
तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितम् ।
अपत्यसन्तानकरं यत्सद्यः सम्प्रहर्षणम् ॥

यः पुमान् विषयीविषयेषु शब्दादिषु देहीचत्तोपयोगिषु हेतुषु सक्तः स वाजीकरणमुपायलक्षणमन्विच्छेत् । तत्र हि वाजीकरणे पुष्ट्यादिकं संश्रितम् । [वाजीकरणमित्यादि । वाजीवाश्वसधर्मा येन क्रियते तं अन्विच्छेत् कुतोनुरसायनात् । तस्य हि समुपचितधातोः प्रधानधातुपरिक्षयो माभूदिति । पुरुषग्रहणं बालात्यन्तवृद्धानेंरासार्थं न पुनः स्त्रीषण्डव्युदासार्थं तेषां वाजीकरणा प्राप्तेः । सततग्रहणं सदा सेवनं ज्ञापयति । यथा रसायनं प्रयुक्तं सर्वधातूनां पुष्टि मा दधाति नैवं वाजीकरणं तद्धि सततमुपयुज्यमानमाहारवच्छुक्रधातुवृद्धि मा दधातीति । प्रवर्त्तकं च धर्मं स्वर्गप्राप्तिलक्षणमाश्रित्यैतदुच्यते । यन्निवृत्तिकृते हि स उपदेशः । कोशकारो यथांशूनुपादत्तेवधप्रदान् । तथाग्निकल्पानर्थान् ज्ञो ज्ञात्वा तेभ्यो निवर्त्तत इति । नैश्रेयसिकं धर्ममाश्रित्य ब्रह्मचर्योपदेशः अयं चाभ्युदयिकमिति न परस्परविरोधाशङ्केति । इति जर्ज्झटः ॥]

॥ वाजीकरणं किमुच्यत इत्याह ॥

वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गनाः ।
भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येनयेनोपचीयते ।
तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्यौजस्करं परम् ॥

येन हेतुभूतेन पुरुषो वाजीवाश्वइवा प्रतिहतोऽङ्गना याति । येन च स्त्रीणामतिप्रियो भवति येन च धातुरुपचयं प्राप्नोति । तद्वस्तु वाजीकरणमित्युच्यते तद्धि परं देहस्यौजस्करम् ॥

साराहीत्यादिना स्त्रियाः प्रियत्वं प्रयोजनवतित्युच्यते तस्मादप्रियं भर्त्तारंकुलजापि स्त्री कदाचिच्छीलं कलङ्कयति ॥

सारो हि जीवलोकस्य स्त्री स्त्रीगुणसमन्विता ।
स्त्रियः साद्ध्व्यःप्रसुवते नरान् गुणमयानिव ॥
गोत्रवृद्धिकराह्येता गृहिण्यो गृहदेवताः ।
गृहं हि हीनमेताभिर्न्नश्रीमदपि शोभते ॥

जीवलोकस्यैषसारो यत् स्त्री स्त्रीगुणसमन्विता भवतीति । साद्ध्व्यः स्त्रियोगुणैरिवकृतान् नरान् प्रसुवते । एता इति साद्ध्व्यः स्त्रियः । गृहिण्यो भार्याः ॥

न तु ता अपि शोभन्ते जरसानुगता इव ।
पुंयोगेन विना स्त्रीणां स हि संवननं परम् ॥

ता अपि स्त्रियः पुंयोगेन विना तु तथा न शोभन्ते यथा जरसाऽनुगताः । स हि पुंयोगः स्त्रीणां परं संवननं वशीकरणम् । (पुरुषरहिताः स्त्रियः स्वतन्त्रत्वान्न इत्यर्थः ॥)

वाजीकरणनित्यस्य कामं कामं सिषेविषोः ।
न शरीरमवाप्नोति न वा रतिरतिः क्षयम् ॥

यः पुरुषो वाजीकरणनित्यस्तस्य काममिच्छया कामं स्त्रीसङ्गमं सिषेविषोरपि शरीरं क्षयं न प्राप्नोति । रतिरतिश्च क्षयं न नावाप्नोति ॥

अच्छायः पूतिकुसुमः फलेनरहितोद्रुमः ।
यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥

द्रुमो यथा अच्छायत्वादियुक्तः परिहार्यो निरुपकारश्च भवति तथैव निरपत्यो नरः ॥

अदृष्टपुत्रपौत्रस्य कुलतन्त्वन्तवर्त्तिनः ।
संसारसुखबाह्यस्य कीदृशं नाम जीवितम् ॥

अथवा येन पुत्रपौत्रमदृष्टं सः कुलतन्तोरन्ते वर्तते अत एव च संसारसुखात् बहिर्भूतस्तस्ये दृशस्य कीदृशं नाम जीवितं तज्जीवितमेव न भवतीत्यर्थः ॥

असम्बन्धोह्यपुत्रस्य नित्यमेव परः परः ।
सीदत्यस्यावसाने च गृहं सुस्थेप्यनायकम् ।
अतो वाजीकरायोगा निषेव्याः शुक्रवर्द्धनाः ॥

अपुत्रस्य हि परोन्यो विशिष्टेन सम्बन्धेन रहितो नित्यमेवपरः न तद्वित्तस्याश्रयोऽसाधारणसम्बन्धाभावादित्यर्थः । अस्य चापुत्रस्यावसाने वयोन्ते सुस्थेपि । धनादिसद्भावेप्यनायकं गृहमवसीदति । यत एव मतः शुक्रस्यवर्द्धना वाजीकरा योगा निषेव्याः ॥

कल्यस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ।
सर्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यवायो न निवार्यते ॥

कल्यस्यनीरोगस्य प्रत्यग्रवयसो वाजीकरणसेविनश्च पुंसः सर्वेषु ऋतुषु षट्स्वपि अहरहर्दिनेदिने व्यवायो मैथुनं न निवार्यते न निषिध्यते ॥

चिन्ताजराभ्यांशुक्रं तु व्याधिभिःकर्मकर्शनात् ।
क्षयंगच्छत्यनशनात् स्त्रीणां चातिनिषेवणात् ॥
शुक्रक्षयात् भयाच्छोकादविस्रम्भादसेवनात् ।
अतिहर्षादातिस्थौल्यान्मलोपचयतः श्रमात् ॥
स्त्रीणामकौशलादोषदर्शनादभिचारतः ।

मेढ्रामयात् सुमहतः क्रोधतोऽश्रमेकीर्त्तनात् ।
तृप्तस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ॥

चिन्तादिभिः शुक्रं क्षयं याति सञ्चितमप्यपचीयते । कर्मकर्शनाद्भ्रमनादिकर्मकृतेन कर्शनेन । शुक्रक्षयाद्धातुस्रोतःस्थितस्य शुक्रस्य क्षयात् शुक्राशयस्थितं शुक्रमुपक्षीयते । असेवा स्त्रीणाम् । स्त्रीणामकौशलं रहस्यव्युत्पत्तिः । दोषप्रदर्शनं स्त्रीणामेव । अक्षीणेऽपि शुक्रे तृप्तस्यापि पुंसः स्त्रियो गन्तुं शक्तिर्नोपजायते ॥

नहि जातबलाः सर्वे नराश्चापत्यभागिनः ।
बृहच्छरीराबलिनः केचिन्नारीषु दुर्बलाः ॥
सन्तिचाल्पाश्रयाः स्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः ।
नराश्चटकवत्केचिद्व्रजन्ति बहुशः स्त्रियः ॥
गजवच्चप्रसिञ्चन्ति केचिन्न बहुगामिनः ।
केचित्प्रयत्नैर्वाह्यन्ते वृषाः केचित्स्वभावतः ॥

नहीत्यादिना स्त्रीगमनशक्तेरनियमं दर्शयति । सुबोधम् । प्रयत्नेन रतिवाजीकरणादिभिः । [सबलाएवापत्यभागिनो जातबला अपि नापत्यभागिनः अजातबला अप्यपत्यभागिन इति प्रतिपादयन् सर्वान् बलविशेषानाह । नहि जातबला इत्यादि । बृहच्छरीराये मेदस्विनस्तेऽप्यल्पव्यवायाः । अल्पाश्रया अपि ये शुक्रसारा बलवन्तो बहुप्रजाः । केचिन् प्रयत्नैर्वाह्यन्ते औपनिषदादिकोक्तैः । वृषाः केचित् स्वभावत प्रकृत्यैवेत्यर्थः । इति जर्ज्जटः ॥]

तस्मात्प्रयोगान् वक्ष्यामि दुर्बलानां बलप्रदान् ।
सुखोपभोगान् बलिनां भूयश्च बलवर्द्धनान् ॥

तस्माद्ये दुर्बलास्तेषां लबप्रदादिगुणान् प्रयोगान् वक्ष्यामि बलिनां च भूयो बलवर्द्धनान् सुखोपभोगांश्च । [इदमत्रचिन्त्यते श्लेष्मप्रकृतेर्गुरुस्निग्धमधुरशीतानि सामान्यात् कफवृद्धिमा दधति कथं तेषां सुखोपभोगतेति । अत्र विधास्यत्यत्रैव । स्रोतस्सुशुद्धेष्वित्यादि यावत् क्लिष्टे यथावाससिरागयोगा इति । एतदुक्तं भवति कृतसंशोधनस्यापहृतकफपित्तस्यैधिताग्नेर्न्न दोषाय वाजीकरणयोगा इति उक्तं च क्षीणदोषस्य चापथ्यं नावश्यं दोषकृत् भवेदिति । अतिमन्दाग्नेस्त्वनिर्वाहितदोषस्यापरिणतानि दोषकृन्तिनान्यथा । योऽपि तत्र सामान्यात् कफलवः सोऽपि व्यवायादपचयिते । यथोक्तादधिकं निस्सृतं व्याधये सम्पद्यतएव । इति जर्ज्जटः ॥]

अथ स्निग्धविशुद्धानां निरूहान् सानुवासनान् ।
घृततैलरसक्षीरशर्करा क्षौद्रसंयुतान् ॥
योगविद्योजयेत् पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनाम् ।
ततो वाजीकरान्योगान् शुक्रापत्यबलप्रदान् ॥

अथेत्यादि । प्रयोगात् पूर्वमेव स्निग्धस्यानन्तरं वमनविरेचनाभ्यां शुद्धस्य निरूहाननुवासनयुक्तान् घृतादियुक्तांश्च क्षीरमांसरसाशिनां योजयेत् ततोनन्तरं शुक्रादिप्रदान् वाजीकरान् योगान् । [अथ स्निग्धविशुद्धानामित्यादिनै तदुक्तं भवति । शुद्धानामेधिताग्नीनां यथाबलं प्रयुक्तं वाजीकरणं यथावत् सिध्यत्यन्यथानर्थाय । वस्तयो घृतादिसहिताः क्षीरमांसरसाशिनां विधेयाः । इति जर्ज्जटः ॥]

शरेक्षुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ।
मूलानि कण्टकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ॥
मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ सूर्पपर्ण्यौ शतावरीम् ।
अश्वगन्धामतिबला मात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ॥
वीरां पयस्यां जीवन्तीं मृद्धिं रास्नां त्रिकण्टकम्
मधुकं शालिपर्णीं च भागां स्त्रिपलिकान् पृथक् ।
माषाणामाढकंचैतद्द्विद्रोणे साधयेदपाम् ।
रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ॥
दत्त्वाविदारी धात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ।
घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं पेष्याणीमानि चावपेत् ॥
वीरांस्वगुप्तांकाकोल्यौयष्टींफल्गुद्विपिप्पलीम् ।
द्राक्षां विदारीं खर्जूरं मधुकानि शतावरीम् ॥
तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक्प्रस्थेन योजयेत् ।
शर्करायास्तुकायाश्च पिप्पल्याः कुडुवेन च ॥
मरिचस्यप्रकुञ्चेन पृथगर्द्धपलोन्मितैः ।
त्वगेला केसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्राद्विकुडुवेन च ।
पलमात्रं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ।
तेनारोहति वाजीवत्कुलिङ्गइव हृष्यति ॥

शरादीनां कण्टकार्यन्तानां मूलानि । व्याख्यासमम् । शरः काण्डेक्षुः, वीरणमुशीरम् । वीराक्षीरविदारी, पयस्या क्षीरिका, त्रिकण्टको गोक्षुरकः । फल्गु काकोदुम्बरिकाफलम्, क्षौद्रस्य द्विकुडुवः षोडशपलानि । कुलिङ्गश्चटकः ॥

माषात्मगुप्ताबीजानामाढकं प्रसृतोन्मितम् ।
मेदाश्वगन्धर्द्धिवरी वीरा यष्टी द्विजीवकम् ॥
शूर्पेऽपां विपचेत्तेन पादशेषेण पाचयेत् ।
विदारीक्षुरसप्रस्थद्वयेनसदृशेन च ॥
सर्वैः क्षीरेण हविषो नवात् प्रस्थं शृतेत्र च ।
सिता क्षौद्रसिताख्यानां पृथग्दद्याच्चतुष्पलम् ॥
पलं कणात् पुरोभक्तं लिहंस्तत्पलपूर्वकम् ।
तरुणीष्वतृप्तासुप्रसभं रासभायते ॥

माषात्मगुप्ता बीजानां मिश्रीकृतानामाढकम् । मेदादिकं प्रसृतोन्मितमिति । सर्वैरिति क्वाथ विदारीक्षुरसैः सदृशेन समेन क्षीरेण । सुबोधम् । अस्य योगस्य भक्तात् पूर्वं प्रयोगः । पलपूर्वकं लिहं स्तत्घृतं पुरुषो याः पुरुषे अतृप्तास्तरुण्यस्तासुरासभायते रासभ इवाचरति ॥

मेदादिभिश्चकर्षांशैः शृतं बाष्कयणं पयः ।
सशर्कराक्षौद्रघृतं शुक्रवृद्धिकरं परम् ॥

मेदादिभिः पूर्वक्वाथनिर्दिष्टैर्जीवकान्तैः कर्षांशैर्बाष्कयणं पयः शृतं शर्करादियुक्तं परं शुक्रवृद्धिकरम् ॥

पयसा पायसस्तेन माषकण्डूकरीफलैः ।
वृष्यो वेगकरःसिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करः ॥

तेन च मेदादिसिद्धेन पयसा माषैः कपिकच्छूफलैश्च पायसः सिद्धो घृतादियुक्तो वृष्यो वेगकरश्च ॥

श्वदंष्ट्राया विदार्याश्चरसे क्षीरचतुर्गुणे ।
घृताढ्यः साधितो वृष्यो माषषाष्ठिकपायसः ॥

क्षीरचतुर्गुणे श्वदंष्ट्रादिरसे घृताढ्यः साधितो माषषाष्टिकपायसो वृष्यः शुक्रपुष्टिकरः ॥

मधूलिकामाषपर्णी सिता शृङ्गाटकं यवाः ।
स्वगुप्तामूलयष्ट्याह्व विदारीक्षुरकाः समाः ॥
सप्रियालाः कृतं चूर्णं पृथङ्मध्वाज्यषट्गुणम् ।
पादाभ्यामस्पृशन्भूमिं लिहन्काल्यमतःपिचुम्
लभते बलमुत्साहं स्त्रीश्च याति कुलिङ्गवत् ॥

मधूलिकादयः प्रियालान्ताः समास्तैश्चूर्णं पृथगिति मधुना षट्गुणेनाज्येनापि षट्गुणेन-युक्त मतःपरं पिचुं कर्षं काल्यं प्रभाते लिहन् पादाभ्यां भूमिमस्पृशन् पुरुषो बलमुत्साहं च लभते कुलिङ्गवच्च स्त्रीर्याति । मधूलिका यष्टि-मधुकम् । कुलिङ्गश्चटकः ॥

स्वगुप्ता क्षीरकाकोली विदारी जीवकद्वयम् ।
तिलाः सुलुञ्चिता भृष्टाः शर्कराज्यमधुप्लुतम् ।
तच्चूर्णप्रसृतंलीढ्वा गच्छतिप्रमदाशतम् ॥

स्वगुप्तादिकं सुलुञ्चितास्त्याजितत्वचो भृष्टास्तिलाश्चेत्यन्तमेतच्छर्कराद्याप्लुतं चूर्णं तस्य प्रसृतं पलद्वयं लीढ्वा प्रमदाशतं गच्छति ॥

प्रसृतं माषचूर्णस्य धात्रीस्वरसभावितम् ।
विदारी रजसोवापि लिहन् मधुघृतद्रुतम् ।
क्षीरानुपश्चटकवद्दशकृत्वो व्रजेत् स्त्रियः ॥

माषचूर्णस्य वा विदारीचूर्णस्य वा प्रसृतं धात्रीरसेन भावितं मधुघृताभ्यां लिहन् क्षीरा-नुपःसन् दशकृत्वो दशवारान् चटकवत् स्त्रियो व्रजेत् ॥

चूर्णंविदार्या बहुशः स्वरसेनैव भावितम् ।
क्षौद्रसर्पिर्युतं लीढ्वा प्रमदादशगच्छति ॥

विदारीचूर्णलेहः सुबोधः । बहुशोनेकशः । स्वरसेन विदारी स्वरसेन ॥

कृष्णा धात्रीफलरजः स्वरसेनैवभावितम् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढ्वायोऽनुपयः पिबेत् ।
स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ॥

कृष्णाफलानां धात्रीफलानां च चूर्णं स्व-रसेन कृष्णा धात्रीफलरसेन सुभावितं सत् शर्करादिभिर्लीढ्वायः पयोऽनुपिबेत् सोऽशीति-वर्षोपियुवेव परं हर्षं पाप्नोति ॥

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ।
पयोनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः सनाभवेत् ॥

मधुयष्टी कर्षप्रयोगः सुबोधः । नापु-रुषः । नित्यवेगः सदा वेगवान् ॥

कुळीरशृङ्ग्या यः कल्कमालोड्य पयसा पिबेत् ।
सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ॥

कर्कटशृङ्ग्याः कल्कस्य पयसा प्रयोगे य-सितादिभिरन्नमश्नाति स नारीषु वृष इवाचरति ॥

धान्यमाषरसः क्षीरं क्षौद्रमिक्षुरसो घृतम् ।
द्विमेदा जीवकयुगकाथश्चैकत्र योजितः ।
पीतः करोति पुरुषं प्रमदा शतगामिनम् ॥

धान्यमाषयोरेको रसः तत्समानि प्रत्येकं पञ्चक्षीरादीनि । एकत्र योजितो मिश्रीकृतः पीतः पुरुषं प्रमदाशतगामिनं करोति ॥

भल्लातकैश्चतुर्भिस्तु दुग्धस्यार्द्धाढकं पचेत् ।
पीतं करोति वृषतां सुजीर्णस्यापि देहिनः ॥

भल्लातकशृतक्षीरं सुबोधम् । दुग्धस्यार्द्धाढकं चतुःषष्टिपलानि । सुजीर्णस्य सुवृद्धस्यापि । (भल्लातकस्यारुष्करस्यमज्जा ॥)

स्वयङ्गुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ।
धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ।
उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावर्याश्च योजयेत् ॥

स्वयंगुप्तेक्षुरकयोरध्यण्डकोकिलाक्षकयोर्बीजस्यचूर्णं शर्करासहितं धारोष्णेन पयसा पीत्वा नरो रासभायते रासभइवाचरति । सुबोधम् । उच्चटा प्रसिद्धा । (महामुस्ता ॥)

सूप्यपर्णी द्विकाकोळी जीवकर्षभकैः शृतम् ।
लघुना पञ्चमूलेन द्विकाकोळीयुतेन वा ।
पयोतिवृष्यमभ्यस्य वृद्धोपि तरुणायते ॥

सूप्यपर्ण्यादिभिरृषभकान्तैः शृतं पय एकः प्रयोगः । ह्रस्वप ञ्चमूलेन काकोळीद्वययुतेन द्वितीयः ॥

क्षीरिणी च श्वदंष्ट्रा च फाणितं शर्करा मधु ।
गृष्टिक्षीरंनवंसर्पिरेतत् पुंसवनंपरम् ॥

क्षीरिण्यादिकं पुरुषेणोपयुक्तं परं पुंसवनम् । क्षीरिणी पयस्या ॥

अश्वत्थफलमूलत्वक्शृङ्गसिद्धं पयो नरः ।
पीत्वा सशर्करं शीतं कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥

अश्वत्थस्यफलादिचतुष्टयेन सिद्धं पयः पीत्वा कुलिङ्गवद्धृष्यति ॥

पयः पयस्ययासिद्धं शुक्रकृत्साज्यमाक्षिकम् ॥

पयस्यया सिद्धं पयः प्रयोगो व्याख्यासमः ॥

शतावरीकल्करसे पयो दशगुणं घृतम् ।
शृतं सपिप्पलीक्षौद्रशर्करं वृष्यमुत्तमम् ॥

शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थचतुष्टयम् ।
प्रस्थं घृतस्यशुक्त्यंशं द्राक्षामांसी परूषकम् ॥
जीवकर्षभ यष्ट्याह्व बला मेदा कशेरुकम् ।
प्रियाळबीजंकाकोळीयुग्मंचैकत्र पाचयेत् ।
पक्वपूतेक्षिपेच्चास्मिन् कुडुबांशां सितोपलाम् ॥
गृष्टिक्षीरालुपः प्राश्य तन्नारीषु वृषायते ।
विजयेत च वातास्रं पित्तास्रोरःक्षतक्षयान् ॥

शतावरीघृते घृताद्दशगुणं पयः पिप्पल्यादिकं सिद्धेदेयम् । द्वितीये शतावरीरसप्रस्थाद्ये द्राक्षादिकं शुक्त्यंशमर्द्धपलंचैकस्मिन् भाजने कृत्वा पाचयेदेतच्च घृतं वातास्रादिकं च जयेत् ॥

जीवकक्षीरकाकोळी स्थिराहंसपदी घनैः ।
षडीक्षुगण्डिका यष्टी मृणाळैः कार्षिकैः पचेत् ।
घृतप्रस्थं दशगुणे क्षीरे तत् बलपुष्टिकृत् ।
वन्ध्यानां पुत्रजननं शुक्रवर्द्धनशोधनम् ॥

जीवकादिघृतं सुबोधम् । हंसपदी विसग्रन्थ्याख्सा, कार्षिकं कर्षप्रमाणम्, घृताद्दशगुणं क्षीरम्, वन्ध्यानामप्रजानाम् । शुक्रवर्द्धनं शुक्रशोधनं च ॥

जलाढके स्वयंगुप्ता मूलात् पञ्चपलं पचेत् ।
पादशेषे च संचूर्ण्य कुडुबांशाः पृथक्क्षिपेत् ॥
स्वगुप्तामूलगोधूममाषेक्षुरकपिप्पलीः ।

सप्रियाळफलक्षौद्राः प्रस्थार्द्धं नवसर्पिषः ॥
सितोपलातुलापादं कुर्यात्तान् मोदकांस्ततः ।
मोदकं भक्षयित्वैकं षष्टिं व्रजति योषिताम् ॥

आत्मगुप्ता मूलात् पञ्चपलं जलस्याढके अष्टाविंशत्यधिके पलशते पचेत् तस्मिन् पादशेषे स्वगुप्तादिकं कुडुबांशं पृथक्क्षिपेत् । स्वगुप्तादीनां कुडुबश्चत्वारिपलानि क्षौद्रस्यकुडुबोऽष्टौपलानि । नवसर्पिषः प्रस्थार्द्धं षोडशपलानि । सितोपलायास्तुलापादः पञ्चविंशतिपलानि । प्रत्यहमेकस्य मोदकस्य भक्षणम् ॥

पलांशान् बृहतीव्याघ्री पृश्निपर्णी त्रिकण्टकान्
द्व्याढकेनाम्भसा पक्त्वा पादशेषे रसे स्थिते ॥
पलानि क्षीरकाकोळ्याः पञ्चमागधिका पलम् ।
स्वगुप्ता फलमूलानां माषाणामिक्षुरस्यच ॥
विदार्या मधुनश्चात्र कुडुबं कुडुबं क्षिपेत् ।
पृथग्द्वौमुद्गातिलयोर्घृते शष्कुलिकास्ततः ।
पचेदेकां ततः प्राश्य शतं व्रजति योषिताम् ॥

पलांशानिति । बृहत्यादिभिस्तिलशष्कुलिका सुबोधा । क्षीरकाकोळ्याः पञ्चपलानि स्वगुप्तामूलादीनां प्रत्येकं कुडुबः । मधुनः कुडुबो विदार्याद्विगुणः । मुद्गस्य द्वौ कुडुबौ निलस्य द्वाविति पृथगर्थः ॥

स्वगुप्तामूलचूर्णेन द्रुतेन पयसा कृताः ।
घृते सशर्कराक्षौद्रा भक्ष्यावेगशतप्रदाः ॥

पयसा द्रुतेन स्वगुप्ता मूलचूर्णेन घृते संस्कृताः सशर्कराक्षौद्रा भक्ष्या वेगशतप्रदाः ॥

माषात्मगुप्ता गोधूमशालिषष्टिकपैष्टिकान् ।
शर्करायाः विदार्याश्च चूर्णानीक्षुरकस्य च ॥
संयोज्यक्षीरसर्पिर्भ्यां घृते पूपलिकाः पचेत् ।
पयोनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वन्ति वृषतां परम् ॥

माषात्मगुप्ता गोधूमादिपैष्टिकान् शर्करादिचूर्णानि च क्षीरघृताभ्यामालोड्य घृते वटकवत् पूपलिकाः पचेत् सुबोधम् ॥

चूर्णमाषात्तिलाच्छालेर्विदार्याश्चससैन्धवम् ।
रसेनपुण्ड्रकस्येक्षोः प्लुतं वाराहमेदसि ।
पक्त्वाशष्कुलिकाःखादन्नारोहेत् षष्टिमङ्गनाः ॥

माषादीनां चूर्णं लवणेनयुक्तं पुण्ड्रेक्षुरसेनालोड्य सूकरमेदसि शष्कुलिकाः कार्याः । सुबोधम् ॥

मुखप्रियाणां स्निग्धानां फलानां मधुरात्मनाम्
फलानामात्मगुप्तायाः शालेर्माषात्तिलात् घृतात्
मुद्गात् गोधूमतश्चापि कुडुबं कुडुबं पृथक् ॥
चूर्णितैर्न्निस्तुषैस्तैस्तु क्षीरेणालोड्य मर्दितैः ।
पक्वां पूपलिकांखादन् स्त्रीषु हृष्यति वाजिवत् ॥

मुखप्रियाळादिगुणानां द्राक्षादीनां फलानाम् आत्मगुप्ता फलानां शाल्यादीनां च प्रत्येकं कुडुबः । एभिर्न्निस्तुषैश्चूर्णीकृतैः क्षीरेणालोड्य मर्दितैः पूपलिकाः कार्याः ॥

शर्करामाषगोधूम तुकाक्षीरीपयो घृतैः ।
पक्वा मुत्कारिकां खादेत् कृकवाकुरसानुपः ॥
मायूरंतैत्तिरंहांसमेवमेव रसं पिबेत् ।
अनेनाश्व इवोदीर्णो बली लिङ्गं समर्पयेत् ॥

शर्करादिभिः पक्का सुरकारिकां कृकवाकुरसानुपः खादेत् । कृकवाकुरसः कुक्कुटरसः । मयूररसाद्यन्यतमं वा पिबेत् । लिङ्गं मेढ्रं ॥

पिष्ट्वा वराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैन्धवे ।
कोलवद्गुलिकाः कृत्वा तप्ते सर्पिषि वर्त्तयेत् ॥
वर्त्तनस्तम्भितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौक्कुटे रसे ।
घृताढ्ये गन्धपिशुने दधिडाडिमसारिके ॥
यथानाभिन्द्याद्गुलिकास्तथा तं साधयेद्रसम् ।
तं पिबन्भक्षयंस्ताश्च बली बालेयवद्व्रजेत् ।
मांसानि बलयुक्तानि तथान्यान्यपि कल्पयेत् ॥

पिष्ट्वेत्यादि । सूकरमांसेन पिष्टेन मरिचसैन्धवयुक्तेन कृता गुळिकास्तप्ते घृते वर्तयेत् मनागग्निसन्तापं नयेत् । ततस्तेन वर्त्तनेनस्तम्भिता गृहीतकाठिन्याः कौक्कुटे रसे प्रक्षेप्याः । ततस्ता रक्षयन् साधयेत् । घृताढ्य इत्यादि रसविशेषणम् । बालेयो रासभः । कुक्कुटवच्चान्यान्यपि बलयुक्तानि मांसानि कल्पयेत् । [तप्ते सर्प्पिषि भर्ज्जयेत् । भर्ज्जनस्तम्भितास्ताश्च इति चरकपाठः । व्याख्या । तप्ते सर्पिषि भर्ज्जयेत् । भर्ज्जनस्तम्भितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौक्कुटे रसे इत्यस्यायमभिप्रायः । सर्प्पिषा तप्तेन नवनीतावस्थामतिक्रान्तेन । नवनीतावस्थायां हि सावशेषकाळेयावयवत्वादम्लानुगतं प्रयोगे नेष्यते । ननु सर्प्पिषीत्युक्ते तदेव गम्यते कथं पुनर्न्नवनीताशङ्केति । उच्यते । आचार्या नवनीतं घृतं जातमित्यस्तिनवनीते घृतव्यपदेशः । तस्मात्तदपनयनार्थमिति व्याख्यान्ति । तेन च तप्तेन ताः संहति मासादयन्ति । तथा न भिद्यन्ते द्रवे क्षिप्ताः । दधिडाडिमसारिक इति सारिके सान्द्रीभूत इत्यर्थः । दधि डाडिमाम्लमिष्यते नान्यच्छुक्तादि तस्य शुक्रक्षयहेतुत्वेनाम्नानात् । अम्लोम्लं पच्यते अम्लश्वपाकः शुक्रनाशनः । इति जर्ज्जटः ॥]

माषानङ्कुरितान्शुद्धान् निस्तुषान्साजहाफलान् ।
घृताढ्ये माहिषरसे दधिडाडिमसारिके ॥
प्रक्षिप्यसाधयेद्युक्त्या धान्यजीरकनागरैः ।
पीतो शुक्तश्च स रसः कुरुते शुक्रमक्षयम् ॥

अङ्कुरितत्वादियुक्तान् माषानजहाफलसंयुक्तान् माहिषमांसरसे घृतभूयिष्ठे दधिडाडिमप्रधाने प्रक्षिप्य साधयेत् । ससिद्धोरसः पीतो भुक्तश्चाक्षयं शुक्रं कुरुते । अजहा आत्मगुप्ता । [कुरुते शुक्रमक्षयमिति सन्तानप्रवृत्त्या अक्षयमित्युपचर्यते । इति जर्ज्जटः ॥]

हंसबर्हिणदक्षाण्डान् भृष्टांस्तप्तेन सर्पिषा ।
सुरानुपानान् यःखादेत्सतृप्तस्तर्प्पयेत्स्त्रियः ॥

हंसादीनां प्रत्येकस्याण्डान् तप्तेन सर्प्पिषा भृष्टान् सुरानुपानान् खादेत् ॥

आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीर्वा सुभार्जिताः ।
तप्ते सर्पिषियःखादेत् स गच्छेत् स्त्रीषुनक्षयम् ॥

आर्द्राणां मत्स्यमांसानां शफरीमांसानां च घृतभृष्टानां प्रयोगः सुबोधः । शफरी रोहितः । [मत्स्यशब्दस्य सामान्यवाचित्वेपि रोहितस्य ग्रहणं प्रधानकल्पनाश्रयणात् रोहितो मत्स्यानामिति । इति जर्ज्जटः ॥]

घृतभृष्टान्रसे छागे रोहितान् फलसारिके ।
अनुपीतरसान् सिद्धानपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥

रोहितान् डाडिमादिफलप्रधाने छागे रसे सिद्धान् घृतभृष्टान् रसानुपानयुक्तानपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥

घृतंमाषान् सबस्ताण्डान् फलाम्ले माहिषे रसे।
स्वादौ वा साधयेत् पूतं तद्रसं भर्जयेत् घृते ॥
ईषल्लवणितं युक्तं धान्यजीरकनागरैः ।
पीतः स वृष्यो बल्यश्च बृंहणश्च परं रसः ॥

घृतं माषान् बस्तानामण्डांश्च माहिषे डाडिमादिफलाम्ले वा रसे स्वादावेव वानत्वम्ले साधयेत् तं तथाविधं रसं पूतमीषल्लवणं धान्यादिभिर्युक्तं घृते भर्जयेत् । पीतः सरसः परं वृष्यादिगुणः ॥

चटकांस्तैत्तिरेतद्वत्तित्तिरीन्कौक्कुटे रसे ।
कल्पयेच्छिखिनो हांसे हंसान् वा शिखिजे रसे
तृप्तिं चटकमांसानां गत्वा योनुपयःपिबेत् ।
प्रभूतकालसंरुद्धाः सन्तर्पयति योषितः ॥

तैत्तिरे रसे चटकांस्तद्वदिति माहिषरसविधानेन कल्पयेत् । तद्वदेवेति तित्तिरीणां प्रयोगः कौक्कुटे रसे । व्याख्यासमम् । प्रभूतकालसंरुद्धाः बहुकालं पुरुषसंसर्गेण विनाभूताः ॥

घृताढ्यं कुक्कुटं शूल्यं शीतं खादेत् समाक्षिकम्।
पिबेच्चानन्तरं क्षीरं य इच्छेच्छुक्रमक्षयम् ॥

शूले कुक्कुटं बहुना घृतेन संस्कृत्य शीतीकृत्य क्षौद्रेण युक्तं खादेत् । अनन्तरं च क्षीरं पिबेत् । स एवं कुर्याद्यः शुक्रमक्षयमिच्छेत् ॥

पिप्पलीलवणैर्युक्तौ बस्ताण्डौ क्षीरसर्पिषा ।
साधितौ भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत् प्रमदाशतम् ॥
बस्ताण्डसिद्धे गोदुग्धे भावितानसकृत्तिलान् ।
यः खादेत्ससितान् गच्छेत् सः स्त्रीशतमपूर्ववत्

पिप्पल्यादिना छगलाण्डविधानं सुबोधम् । तथैव छगलाण्डसिद्धगोक्षीरभावितानां तिलानां प्रयोगः ॥

भुक्त्वा यो माषसूपेन घृताढ्यं षष्ठिकौदनम् ।
पयः पिबति जागर्त्ति कृत्स्नां रात्रिं स वेगवान् ॥

भुक्त्वेत्यादि । यो घृताढ्यं घृतभूयिष्ठं षष्टिकान्नं माषसूपेन सह भुक्त्वा पयः पिबति स वेगवान् सकलां रात्रिं जागर्ति ॥

आत्मगुप्ताफलं माषान् खर्जूराणि शतावरीम्।
शृङ्गाटकानि मृद्वीकां पचेत्तत् प्रस्तोन्मितम् ॥
क्षीरप्रस्थं जलप्रस्थमेतत् क्षीरावशेषितम् ।
शुचिनावाससा पूतं योजयेत् प्रसृतैस्त्रिभिः ॥
शर्करायास्तुकाक्षीर्याः सर्पिषोभिनवस्य च ।
तत्पिबेत्क्षौद्रसंयुक्तं भुञ्जानः षष्टिकौदनम्
तथा जरापरीतोपि पुत्रैः स परिवार्यते ॥

आत्मगुप्ताफलादिभिः क्षीरविधानं सुबोधम् । शर्करादीनां प्रत्येकं त्रयः प्रसृताः ॥

द्राक्षाखर्जूरखर्जूरीमस्तकान्यजहाफलम् ॥
पयस्याभीरुमाषांश्च मधुकानि च साधयेत् ।
तोयाढके पलांशानि पादशेषेण तेन च ॥
क्षीरप्रस्थं पचेत् क्षीरशेषेणाद्यात् घृतान्वितम् ।
षष्टिकान्नं सिताज्येन योगोयं शुक्रकृत परम् ॥

द्राक्षादीनां क्वाथेन क्षीरप्रस्थं पचेत् । क्षीरशेषम् । सिताज्यसहितेन तेन क्षीरेण षष्टिकान्नमद्यात् । अजहा आत्मगुप्ता ॥

जीवकर्षभकौ मेदा जीवन्ती श्रावणीद्वयम् ।
खर्जूरं मधुकं द्राक्षां विदारीं विश्वभेषजम् ।
शृङ्गाटकानि चपला नवं सर्पिः पयो जलम् ॥
घृतावशेषितं सिद्धं शर्करामाक्षिकान्वितम् ।
षष्टिकौदनसंयुक्तमुपयोज्यं यथाबलम् ।
तद्वृष्यं बलकृद्वर्ण्यं कण्ठ्यं देहस्य बृंहणम् ॥

जीवकादिसिद्धं घृतं शर्करामाक्षिकसहितं यथाबलं षष्टिकान्नप्रयोज्यं वृष्यादिगुणम् ॥

गृष्टिर्बष्कयणीनीरुग्रूर्ध्वशृङ्गी चतुस्तनी ।
सान्द्रस्वादुबहुक्षीरा रूपशीलसमन्विता ॥
इक्षुभिर्माषपर्णेन या सुपुष्टार्जुनेन वा ।
तत्क्षीरंससिताक्षौद्रघृतं पुंस्त्वयं रतिप्रदम् ॥

गृष्टित्वादिगुणयुक्ताया इक्ष्वादिना सुपुष्टाया गोः क्षीरं सितादिसहितं पीतं पुंस्त्वीयं रतिप्रदं च । गृष्टिः प्रथमप्रसवा । बष्कयण्यनवप्रसूता । [गृष्टिरेकवारप्रसूता तस्या उपचितधातुत्वात् पयोपि कारणानुविधानात् तद्वदेव भवति । पुष्टहणं चैतत् ज्ञापयति । सात्म्येनोपचितायाः क्षीरमपि ज्यायस्तामावहति । चतुस्तन्यादिभिर्विशेषणैः त्रिस्तनत्वविशालत्वविशङ्कटत्वादयो गवां दोषा इति । एवंविधा मङ्गल्या चतुस्तन्यादियुक्तेति । एवंविधायाः पयः प्रभावाद्वृष्यतामासादयति । माषपर्णेनेत्यत्र पर्णग्रहणेनैतज्ज्ञापयति । शुष्काः स्तम्बवन्तो न फलानीति । तान्यसात्म्यानि प्रायशो गवां तृणपर्णोचितत्वात् । तस्मात् माषपर्णेनेत्युच्यते । अन्यतृणपर्णपुष्टाया अपि क्षीरं वृष्यमुच्यते । माषपर्णादिभिर्वृष्यैः पुष्टाया नितरां वृषत्वमापादयति । अन्ये त्वन्यथा क्षीरत्रयमिति वर्णयन्ति । इक्ष्वादाया माषपर्णादाया अर्जुनादायाश्चेति । इति जर्जटः ॥]

शुक्लैर्जीवनीयाख्यैर्बृंहणैर्बलवर्द्धनैः ।
वयसः स्थापनैश्चैतत् पयः सिद्धं पृथक्पृथक् ॥
युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
पर्यायेणोपयोक्तव्यमिच्छता शुक्रमक्षयम् ॥

गोर्गृष्ट्यादिगुणयुक्तायाश्चैतत् पयः शुक्लैः शुक्लवर्द्धनैर्महाकषायसंग्रहाध्यायपठितैर्मेदाकाकोळीद्वयादिभिः जीवनीयाख्यैर्जीवन्तीकाकोळ्यादिभिः । बृंहणैर्वाट्यबलादिभिः । वयसः स्थापनैरमृतापथ्यादिभिश्च पृथक्पृथक्सिद्धमनन्तरं च गोधूमचूर्णेन घृतादिभिश्च युक्तं पर्यायेणेति क्रमेणोपयोक्तव्यमक्षयं शुक्रमिच्छता पुंसा ॥

मेदां पयस्यां जीवन्तीं विदारीं कण्टकारिकाम् ।
माषान्श्वदंष्ट्रां क्षीरीकां गोधूमान् शालिषष्टिकान् ।
तत्क्षीरेऽर्द्धोदके सिद्धान् कार्षिकानाढकोन्मिते ।
विसर्जयेत्पयश्शेषं तत्पूतं क्षौद्रसर्पिषा ।
सितया च युतं पीत्वा वृद्धोपि तरुणायते ॥

तत्क्षीरे तस्या गृष्ट्यादिगुणयुक्ताया गोः क्षीरे आढकोन्मिते अर्द्धोदके उदकस्यार्द्धेन युक्ते मेदादीन् कर्षांशान् दत्वा सिद्धान् पयश्शेषं कृत्वा तान् विसर्जयेत् । ततः पूतं तत्क्षीरं

क्षौद्रादियुक्तं पीत्वा वृद्धोऽतीतसप्ततिवर्षोऽपि तरुणायते तरुण इवाचरति ॥

मण्डलैर्जातरूपस्य सुतप्तैस्तत्पयःशृतम् ॥
सिद्धं पुंसवनं वृष्यं ससिताघृतमाक्षिकम् ।
रूप्यायस्ताम्रसीसानामयमेव पृथग्विधिः ॥

तत्पयस्तस्या गृष्ट्यादिगुणयुक्ताया गोः पयः सुतप्तैः सुवर्णस्य पत्रैः शृतम् । सिद्धमित्यादि सुबोधम् । सुवर्णवद्रूप्यादीनामपि चतुर्णामन्यतमस्य विधिः । [जातरूपस्य सुवर्णस्य-शुद्धस्येत्यर्थः । मण्डलैः पत्रैः शृतस्य पयसो विशिष्टशक्त्युत्पादः । तत्पयस्तस्या एवेक्ष्वादिपुष्टायाः । इति जर्जटः ॥

चूर्णिताः पिप्पली स्त्रिंशत् प्रकुञ्चे तैलसर्पिषोः ।
भृष्टाः सशर्कराक्षौद्राः क्षीरेणालोडिताः पिबेत्
अश्नंश्चषाष्टिकं क्षीरसर्पिर्भ्यां वाजिवद्भवेत् ॥

तैलघृतयोः प्रकुञ्चे भृष्टस्य त्रिंशत्पिप्पलीचूर्णस्य शर्कराक्षौद्रसहितस्य क्षीरेण पानं षष्टिकान्नस्य च क्षीरसर्पिर्भ्यामशनं वाजीकरणम् ॥

चन्द्रांशुशुभ्रं पयसा घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं भुञ्जानो ना वृषायते ॥

चन्द्रांशुवच्छुभ्रं षष्टिकस्यौदनं घृतभूयिष्टं शर्करामधुयुक्तं क्षीरेण भुञ्जानो वृषायते । ना-पुरुषः । (चन्द्रांशुकल्पमिति चरकपाठः । षष्टिकौदनस्य चन्द्रांशुकल्पत्वं तस्याप्यपेतकणमलस्याखण्डितधौतस्य ज्ञापनार्थम् । अन्ये तु गौरषष्टिकस्य प्रवरत्वात्तद्विशेषणार्थं चन्द्रांशुकल्पमिति सादृश्यान्नकल्पनेनेति । इति जर्ज्जटः ॥)

दध्नःसरेणसघृतो भक्षितः षष्टिकौदनः ।
सैलातुकोषणक्षौद्रः शर्कराढ्येन शुक्रकृत् ॥

शर्कराभूयिष्ठेन दध्नः सरणैलादियुतः षष्टिकौदनो भक्षितः शुक्रकृद्भवति । ऊषणं मरिचम् । [दध्नःसरं शरच्चन्द्रसन्निभं दोषवर्जितम । शर्कराक्षौद्रमरिचैस्तुकाक्षीर्या च बुद्धिमान् । युक्त्यायुक्तं सुसूक्ष्मैलं नवे कुम्भे शुचौ पटे । मार्जितं प्रक्षिपेच्छीते घृताढ्ये षष्टिकौदने । पिबेन्मात्रां रसाळायास्तंभुक्त्वा षष्टिकौदनम् । वर्णस्वरबलोपेतः पुमांस्तेन वृषायते ॥ इति चरके । दध्नः सरमित्यादि । षष्टिकौदनं भुक्त्वा रसाळाया मात्रां पिबेत् । रसाळा नाम दधिशर्करया सह पटमृदितं च-चतुर्जातककर्पूरमात्रयायुक्तं लोके रसाळेत्युच्यते । इति जर्ज्जटः ॥]

अध्यण्डामार्षभींचैव स्वयङ्गुप्ताफलानि च ।
पादलेपं नरः कृत्वा निशि वेगैर्न्नहीयते ॥

अध्यण्डादिभिः पादलेपो वाजीकरणः (नि) अध्यण्डेक्षुरकस्तैलकण्टकः कोकिलाक्षकः । आर्षभी ऋषभकाख्या । स्वयंगुप्ता आत्मगुप्ता । सैव कपिकच्छूः ॥

वर्षाभूमूलमृद्वीका स्वयङ्गुप्ताफलानि च ।
सिद्धश्चरणलेपोयं भुवं पद्भ्यां तु न स्पृशेत् ॥

वर्षाभ्वादिभिश्चरणलेपः सिद्धोऽप्रतिहतः । अस्मिन् कृते पद्भ्यां भुवं न स्पृशेत् ॥

घृतक्षीराशनो नित्यं निर्व्याधिर्नित्यगो युवा ।
सङ्कल्पप्रवणो नित्यं नरः स्त्रीषु वृषायते ॥

घृतक्षीराशन इति । नित्यं घृतक्षीराशनत्वादियुक्तो नरः स्त्रीषु नित्यं वृषायते । नित्यगो यः सदैव स्त्रियं याति । [सङ्कल्पप्रवणः कालानुध्यानाभिमुखः सङ्कल्पप्रवणस्तन्नित्यः । नरग्रहणं किं स्त्रीषु वृषायत इत्युक्ते गम्यत एव तथा स्त्रीग्रहणं च तत्रैव वृषायते नान्यत्रेति स्त्रीग्रहणमपि व्यर्थम् । उच्यते नरग्रहणं विना नपुंसकमित्येतत् ज्ञापयति । स्त्रीग्रहणं च सामान्येनैव स्त्रीति प्रवर्तते । इति जर्जटः ॥]

आत्मगुप्ताफलं माषा गोधूमः शालिषष्टिकम् ।
इक्षुरिक्षुरकः क्षीरं क्षौद्रं द्राक्षा सितोपला ॥
उच्चटा शरमूलानि विदारी सशतावरी ।
जीवनीयानि खर्जूरं मोचचोचफलानि च ॥
एभिर्भक्ष्याणि पेयानि लेह्यानि च घृतानि च
नित्यमासेवमानस्य स्त्रीषु हर्षो विवर्द्धते ॥

आत्मगुप्ताफलादिभिः कृतानि भक्ष्यादीनि सदा सेवमानस्य स्त्रीषु विषये हर्षो विवर्द्धते । इक्षुरकः कोकिलाक्षकः, उच्चटा प्रसिद्धा सहामुस्ता, श्वेतदुर्वारिका स्वल्पविटपः प्रायशो नदीतीरे दृश्यत इति सुश्रुतटीका । चूडाला चक्रलोच्चटा इत्यमरः ॥

जीवनीयघृतक्षीरमधुतैलसितारसैः ॥
रसक्षीराशिनः क्षिप्रं वृषं कुर्वन्ति बस्तयः ॥

जीवनीयादिभिः कृता बस्तयो रसक्षीराशिनं नरं क्षिप्रं वृषं कुर्वन्ति ॥

सिद्धवस्तिविकल्पोक्तान् बलशुक्रसुतप्रदान् ।
युञ्जीतवस्तीन् पुत्रार्थी पुत्रकामोदितं च यत् ॥

यस्तु पुत्रार्थी स सिद्धवस्तिकल्पाध्यायोक्तान् बलादिप्रदान् वस्तीन् युञ्जीत । तथा-यदपि किञ्चित् पुत्रकामीये शारीर उक्तं तदपि युञ्जीत ॥

इदानीमुक्तानुक्तवाजीकरणसंग्रहायाह ॥

यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्द्धनम् ।
मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥

यदित्यादि । यच्च किंचिन्माधुर्यादिगुणं वस्तु यच्च मनसो हर्षणं तत्सर्वं वृष्यमुच्यते । [ननु दध्यादन्यम्लत्वेपि शुक्रजननानि मध्वादीनि रूक्षाण्यपि । अतो यत् किंचिन्मधुरादेतद्विरोधीति । उच्यते । प्रभावात् । दधिमध्वादीन्यम्लरूक्षाण्यपि वाजीकरणानि । न केवलं गुणभावादेव द्रव्याणि कारणानि । किन्तु प्रभावादपि । द्रव्यप्रभावश्चाचिन्त्यः शास्त्रैकसमाधिगम्य एवेति न कश्चिद्विरोध इति जर्जटः ॥]

द्रव्यैरेवंविधैस्तस्मात् भावितः प्रमदां व्रजेत् ।
आत्मवेगेनचोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥

तस्मादेवंविधैर्मधुरादिगुणैर्द्रव्यैर्भावित उत्पन्नसंस्कारः सन् आत्मवेगेन च पुरुषसद्भावकृतेनोदीर्ण उत्सिक्तः स्त्रीगुणैश्च रूपचेष्टादिभिः प्रहर्षितः प्रमदां व्रजेत् । [द्रव्यैरित्यादि । अत्र भावितग्रहणेनैतत् ज्ञापयति यावत् सर्वात्मनान्वितं देहे द्रव्यं स्यात्तावत् गन्तव्यं न प्रयोगानन्तरमेवेति । ननु चात्मवेगेन चोदीर्ण इति व्यर्थः । नहि परवेगेनोदीर्णता सम्भवति । उच्यते । अयमभिप्रायः यावदिच्छयोद्भूत-

वेगः परां हर्षकाष्ठामारूढस्तावत् प्रमदां व्रजेत्। उक्तं च नानुद्भूतवेग इति । स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितो हावभावसंवाहनादिरित्यर्थः । इति जर्ज्झटः ॥]

इष्टा इत्यादिना स्त्रिया वृष्यत्वमुच्यते ॥

इष्टाह्येकैकशोप्यर्था हर्षप्रीतिकराः परम् ।
किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन प्रतिष्ठिताः ॥

अर्थाः शब्दादयो विषया य इष्टास्ते नियतमेकैकशः पृथग्भावेनापि स्थिताः परं हर्षप्रीतिकरा भवन्ति । किं पुनर्ये स्त्रीशरीरे संघातेन युगवत्प्रतिष्ठिताः । [सर्ववाजीकरणेभ्योपि स्त्र्यैव । वाजीकरणमुत्कृष्टमानन्दहेतुत्वादित्याह। इष्टाह्येकैकश इत्यादि । एकैकशोप्यर्था विषयाः शब्दादय इष्टाः परं हर्षप्रीतिकरा भवन्ति । एवमर्थानां प्रत्येकं हर्षप्रीतिकरणे सामर्थ्यं किं पुनः स्त्रीशरीरे ये संघातेन प्रतिष्ठिताः । ननु स्त्रीग्रहणेन पर्याप्तत्वात् शरीरग्रहणं किं । उच्यते । एकदेशानामात्ममनसां च व्यावर्तनार्थम् । आत्मन्यपि केचिद्व्यवस्थिता मनस्यपि केचित् । तस्माच्छरीरे ये प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । किंच । गुणगुणिनोरन्यत्वं चानेन प्रकाशितं भवति । इति जर्ज्झटः ॥]

रुचिभेदेन लोकस्य दैवयोगाच्च योषिताम् ।
तं तं प्राप्य विवर्द्धन्ते नरं रूपादयो गुणाः ॥

रुचिभेदेनेत्यादि । तथा रूपादयो योषितां ये गुणास्ते तं तं विशिष्टं नरं प्राप्य विवर्द्धन्ते । य एवैकस्य न किञ्चिदप्यनुरूपास्त एवापरस्यापरिमेया इति भवन्ति । अस्य च रागविरागस्य हेतुर्लोकानां रुचिभेदेन भिन्नरुचित्वम् । तच्च स्वभावात् । तथा दैवयोगतः यस्य तथाविधमदृष्टं भवत्येतदाहितमनोभिः सुतरां विचार्यम् । न किञ्चित् कल्पितं तदिति किञ्चिदपि प्रतिभाति ॥

तस्माद्या यस्य हृदयं विशतीव वराङ्गना ।
तुल्यस्वभावायाहारिमृजारूपगुणान्विता ॥
पाशभूतैर्वहन्त्यङ्गैर्लावण्यमिव मूर्तिमत् ।
आलपन्त्यमृतेनेव या गात्राणि निषिञ्चति ॥
पिबन्तीव च पश्यन्ती स्पृशन्ती लिंपतीव या ।
नित्यमुत्सवभूता या या समानमनःशया ॥
नयत्युत्सुकतां चेतो नित्यं सन्निहितापि या ।
यया वियुक्तो निस्त्रीकमरतिर्मन्यते जगत् ॥
प्रगल्भारतिसङ्ग्रामे स्वस्था लज्जामयी च या ।
बहुशोपिचयांगत्वा तत्पूर्वमिव गच्छति ॥
चरितैर्निर्विकाराया विकारैरिव निर्मिता ।
कान्तानुवृत्तिपरमा सा स्त्री वृष्यतमा मता ॥

यत एवं तस्माद्या वराङ्गना यस्य हृदयं स्वशरीरान्तः प्रियतया विशतीव सा वृष्यतमा मतेतिसम्बन्धः तुल्यस्वभावेत्यादेरेव एव सम्बन्धः । या तुल्यस्वभावा हारिमृजाद्यन्विता च हारिमृजा मनोहरा स्नानादिभिः । पाशभूतैस्सर्वाकर्षणयोग्यैरङ्गैर्युक्ता मूर्तिमदिव लावण्यं वहन्ती । या च लपन्तीगात्राण्यमृतेन निषिञ्चतीव । या च पश्यन्ती पिबन्तीव स्पृशन्ती लिम्पन्तीव । या च नित्यमुत्सवभूता सदा हृदयानन्दकरी । या समानमनःशया तुल्यकालोद्भवसुरतावसाना [सदैवतुल्यकामा इति

जज्जटः ।] या नित्यं सन्निहिता समीपस्थितापि चेत उत्सुकतां नयति उत्सुकता सोत्कण्ठत्वम् । यया वियुक्तो विप्रयुक्तोऽरतिः सन् सर्वं जगन्निस्त्रीकमेव मन्यते । या रतिसंग्रामे प्रगल्भासमर्था । स्वस्था निवृत्तरतिसंग्रामा लज्जामयीव यां च बहुशोऽपि गत्वा पुरुषोऽतृप्तः सन् प्रथममिव गच्छति । या च चरितैर्व्यवहारचेष्टादिभिर्निर्विकारा । शृङ्गारचेष्टासु पुनर्विकारैरिव निर्मिता । कान्तस्य चित्तानुवृत्तिप्रधाना सैवंभूता वृष्यतमा मताभिप्रेता । (या यस्य हृदयमित्यादौ बहुशो यायेति किम् । उच्यते । पृथगपि वृष्या द्वित्रादिभिर्वृष्यतरा सर्वैर्वृष्यतमेत्यस्यार्थस्य प्रापणार्थं यायेति बहुत्वम् । सौरूप्यमेकमेव पर्याप्तो गुणः प्रथमं यौवनमत्र द्वितीयश्च परिगृह्यते । लक्षणैर्बाह्यैरान्तरैर्विद्याविनयादिभिश्च यान्विता सा मताभिप्रेता वृष्यतमेति । इति जज्जटः ॥)

अपरे अमी भावाः परं वृषत्वं कुर्वन्तीत्याह ॥

अभ्यञ्जनोद्वर्तनसेकगन्ध
स्रक्चित्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।
सुगन्धिपुष्पोत्कररेणुकीर्णा
मृदुर्मनोज्ञा विपुला च शय्या ॥

प्राज्ञाः कलाज्ञा वशगा विनीताः
प्रियंवदाः प्रीतिकरा वयस्याः ।
विस्रम्भसत्त्वप्रकृतिक्रियैक्या-
च्छरीरमात्रेण पृथक्त्वभूताः ॥

कान्तावनान्ताः परपुष्टघुष्टा
रम्याः स्रवन्त्यः सततं स्रवन्त्यः ।
मद्यं मदामोदकरं विशेषा-
द्धृद्या प्रसन्ना सुरभिः प्रसन्ना ॥

शकाङ्गनागण्डतलाभिपाण्डु
ताम्बूलपत्रं परिवारशोभि ।
प्रसाधनं स्त्रीमुखपङ्कजानां
यदायुधं मूर्तमिवात्मजस्य ॥

अभ्यञ्जनेत्यादि । अभ्यञ्जनादयो नानाविधाः प्रकाराः । तथा मृद्वादिगुणा शय्या किम्भूता शोभनस्य पुष्पप्रकरस्य रेणुभिः कीर्णा । तथा वयस्याः । प्राज्ञत्वादिगुणाः । कलाश्चतुःषष्टिःकामतन्त्रप्रसिद्धाः तज्ज्ञाः विस्रम्भादीनामैक्याच्छरीरमात्रेण पृथग्भूताः । तथा वनान्ताः कान्ता मनोरमाः । तथा स्रवन्त्यो नद्यः सततमविच्छेदेन स्रवन्त्यो वहन्त्यः । तथा तन्मद्यं यन्मदं करोत्यामोदं च आमोदः सौरभम् । मद्येभ्यश्च विशेषात् प्रसन्ना सुरा किम्भूता हृद्या हृदयप्रीतिदायिनी सुरभिः सौरभ्ययुक्ता प्रसन्ना स्वच्छा च । तथा ताम्बूलपत्रम् । किम्भूतम् । शकाङ्गनानां यत् गण्डतलं गण्डप्रदेशं तद्वदभिपाण्डु तथा यत्ताम्बूलपत्रं परिवारेण पूगक्षारकर्पूरादिना शोभते । अन्यच्च किम्भूतं स्त्रीणां यानि मुखपङ्कजानि तेषां प्रसाधनं मण्डनं यत् परिवारशोभितमात्मजस्य कामस्य मूर्तिमदिवायुधं विजयहेतुत्वात् ॥

हिमाचलोद्धूनितदुग्धसिन्धु-
समुद्भवत्फेनचयावदातम् ।
सौधं सुधा शुभ्रतराः कराश्च
चन्द्रस्य कुर्वन्ति परं वृषत्वम् ॥

तथा सौधं हर्म्यपृष्ठमपि वृषत्वं करोति किम्भूतमाह । हिमाचले न तुषारगिरिणा उद्धूनितः क्षोभितो यो दुग्धसिन्धुस्तत उद्भूतो यः फेनानां च यो निचयस्तद्वद्वदातं शुक्लम् । तथा सुधातः सुभ्रतरा अत्यन्तशुक्ला ये चन्द्रस्य करास्ते च परं वृषत्वं कुर्वन्ति ॥

बन्धेनपूर्वोपहितेन पुंसः
खिन्नस्यवृत्तिः करणान्तरेण ।
संवाहनं स्पर्शसुखैः करैश्च
करोत्यपूर्वामिव मन्मथेच्छाम् ॥

तथा बन्धेन रतौ संवेशनप्रकारेणैकेन खिन्नस्य पुंसोऽन्येन करणेन वृत्तिर्या साऽपूर्वामिव मन्मथेच्छां करोति । तस्यैव बन्धखिन्नस्य स्पर्शसुखैः कान्ताकरैः संवाहनमपूर्वां मन्मथेच्छां करोति ॥

प्रायोगिकाधिकरणोदितचित्रचेष्टा
संशीलनोद्भवदनल्परसार्द्रचित्तः ।
वृष्योपयोगपरिबृंहितदेहधातु-
र्नारीमनांसि वशमानयति प्रसह्य ॥

तथा एवम्भूतः पुरुषो नारीमनांसि स्त्रीचित्तानि प्रसह्याक्रम्य वशमानयति । किम्भूत आह । प्रायोगिकाख्येधिकरणे कामशास्त्रे या विचित्राश्चेष्टास्तासां शीलनात् भवेद्योनल्पो रसः सुखाख्यस्तेनार्द्रं चित्तं यस्य स तथोक्तः । तथा वृष्याणामाहारादीनामुपयोगेन परिबृंहिता देहधातवो यस्येति ॥

तस्मान्नित्यं स्त्रीषु वाञ्छन् प्रियत्वं
वृष्यैर्योगैर्जातकामोपि कामी ।
सत्वं सात्म्यं देशकालौ च बुध्वा
चातुष्षष्ट्ये चेष्टिते व्याप्रियेत ॥

तस्माद्यत एवं ततः कामी वृष्यैर्योगैर्जातकामोपि स्त्रीषु प्रियत्वं वाञ्छन् सत्वादिकं बुध्वा वात्स्यायनोक्तायाः साम्प्रयोगिकायाः नखरदनादिभेदेन चातुष्षष्ट्ये चेष्टिते व्याप्रियेत ॥

वलयस्वनसंकुलमुष्टिरव-
द्विगुणीकृतमेखलिकानिनदः ।
चलनूपुरशब्दयुतोपि मुहुः
शममावहते न रतातिशयः ॥

वलयस्वनादियुक्तो रतातिशयो मुहुरपि सेव्यमानो न शममावहते ॥

सर्वार्थसिद्धिः प्रथमोनुरागः
शृङ्गारगान्धर्वकथाविशेषाः ।
सीत्कारगर्भं हसितं सहावं
छिन्नाक्षरं विभ्रमवच्च गीतम् ॥

सव्याजसन्दर्शितचारुगात्रं
वृत्तं प्रियाणामवलोकितं च ।
चूताङ्कुरं पुष्पफलं यथर्तु
विद्युत्प्रद्युोतितगर्जितानि ॥

विहङ्गभृङ्गस्वनितानुयातं
स्त्रीकूजितं भूषणशिञ्जितानि ।
काल यथास्वं वपुषश्च शुद्धिः
सङ्कल्पयोनेर्धुरमुद्वहन्ति ॥

सर्वार्थसिध्यादीनि सङ्कल्पयोनेः कामस्य धुरमुद्वहन्ति । सर्वेषामर्थानामिष्टानां सिद्धिः । सीत्कारगर्भं हसितमित्यादेः प्रियाणामिति स-

म्बध्यते । तथा सहावं हावेन युक्तं अनुरागभावसूचको हस्त्यादिविकारो हावः । तथा गीतं छिन्नाक्षरं ध्वनिप्रयोगबाहुल्यात् । तथा विभ्रमवत्‌विभ्रमोत्र विलास एव तस्य लक्षणम् । स्थानासनशयनानां हस्तभ्रूनेत्रकर्मणां चैव । उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टः स तु विलासः स्यादिति । तथा तासामेव वृत्तम् । किम्भूतमाह । सव्याजं कृत्वा सन्दर्शितं चारुगात्रं यस्मिन् । तथा तासामेवावलोकितम् । यथर्तु चूतांकुरादिकम् । विद्युत्वान् बलाहकः तद्द्योतितानि गर्जितानि । स्त्रीणां रतिसमये कूजितं पारावतादिविहङ्गमस्वनितेन भ्रमरस्वनितेन चानुगतम् । यथास्वं काल इति श्रावण इत्यादिना सूत्रोक्तप्रकारेण । वपुषो वमनादिना शुद्धिश्च ॥

स्रोतस्सु शुद्धेष्वमले शरीरे
वृष्यं यदाद्यं मितमात्तिकाले ।
वृषायते तेन परं मनुष्य-
स्तद्बृंहणं देहबलप्रदं च ॥

स्रोतस्सु वमनादिकर्मणा शुद्धेषु सत्सु शरीरे च निर्मले काले चाहारयोग्ये मनुष्यो यदाद्यं भोज्यं वृष्यं मितं परिमितं चात्तिभुङ्क्ते तेनाद्येन स परं वृषायते । तदाद्यं बृंहणं देहबलप्रदं चेति निर्व्यूढस्तन्त्रकर्तुरभिमतोर्थः ॥

तस्मात् पुरा शोधनमेव कार्यं
बलानुरूपं न च वृष्ययोगाः ।
सिध्यन्ति देहे कलुषे प्रयुक्ताः
क्लिष्टे यथा वाससि रागयोगाः ॥

तस्मादित्यादि यस्मादेवं तस्मात् पुरा पूर्वं बलानुरूपं शोधनमेव कार्यम् । क्लिष्टे वाससि यथा रागयोगा न सिध्यन्ति तथा कलुषे देहे वृष्ययोगाः ॥

उपदिष्ट इत्यादिना तन्त्रार्थो निराकाराकाङ्क्षी क्रियते ॥

उपदिष्टे विचित्रेस्मिन् वक्तव्यार्थानुरोधतः ।
कर्तव्यमेव कर्तव्यं प्राग्यात्रापिनेतरत् ॥

अस्मिन् विचित्रे नानारूपे स्त्रीसंयोगवशीकरणयोगोपायादिके वक्तव्यार्थानुरोधादुपदिष्टे सति यत्रागमादिभिः कर्तव्यं करणीयमित्याभाति तदेव कर्तव्यं कार्यम् ॥

अकर्तव्यस्योपदेशे वक्तव्यार्थानुरोधो यो हेतुकः स एवैतत् स्वरूपमित्यादिना व्यवस्थाप्यते ॥

एतत् स्वरूपं शास्त्रस्य यद्व्यापित्वेन वर्ण्यते ।
स्पृशतिन्यूनतादोषो महानव्यापिनि ध्रुवम् ॥

शास्त्रस्य ह्येतत् स्वरूपं यच्छास्त्रं व्यापित्वेन वर्ण्यते अव्यापिनि तु शास्त्रे ध्रुवमवश्यं न्यूनतादोषो महान् स्पृशति ॥

वीर्यहीनैरसम्पूर्णैः प्रयोगैरपि भूषितम् ।
अर्थानतन्त्रयत्तन्त्रं तन्त्रतामाप्नुयात् कथम् ॥

वीर्यहीनैरसम्पूर्णैश्च प्रयोगैरर्थात्तन्त्रविभूषणे हेतुभूतैर्भूषितमपि तन्त्रमर्थानतन्त्रयत्तन्त्रतामाप्नुयात् । एषा हि तन्त्रस्य तन्त्रता यत् तन्त्रितानामर्थानामनन्यापेक्षिता ॥

हंसबर्हिणदक्षाण्डा यद्यप्यत्यर्थशुक्लळाः ।
मुनयः सदया ब्रूयुस्तान्योगेष्वन्यथा कथम् ॥

अन्यथेति यद्यपि कश्चिन्न्यूनतादोषः परिहार्यो न स्यात्ततः सदयाः सुदूरं त्यक्त प्राणिहिंसाः कथमिव हंसाद्यण्डान् प्रयोगेषु ब्रूयुः ॥

कथं वा सर्वएवैते योगा रागाग्निदीपनाः ।
क्लिष्टसङ्कल्पजननाः प्रोक्ताः संसारवर्द्धनाः ॥

यदि च न्यूनतादोषः परिहार्यो न स्यात्ततः कथं वै ते योगाः रागाग्नेर्दीपना उत्तेजनाननिर्वापणाः सर्वं एव कामस्योद्दीपनाः प्रयोजिताः क्लिष्टस्य च सङ्कल्पस्य जननाः यत्नजे यस्य च संसारस्य वर्द्धनाः प्रोक्ताः ॥

त्रिकालदर्शिभिर्दिव्यैः सत्वदोषविवर्जितैः ।
पूर्वाचार्यैः कृतं वर्त्म कोलङ्घयितुमर्हति ॥

एतच्च वर्त्म त्रिकालदर्शिभिः पूर्वाचार्यैः कृतं कोस्मदादिर्लङ्घयितुमतिक्रामितुमर्हति । दर्शनं दर्शः त्रिकाले भूतभविष्यद्वर्तमानाख्ये काले दर्शो येषां तैः । दिविभवत्वादिव्यास्तैः । तथा सत्वदोषा रागद्वेषादयः तद्वर्जितैराचार्यैः ॥

प्रक्रान्ते सर्वथा सर्वमुक्तं भवति सूदितम् ।
नहि लेशाभिधानेन लभ्यः सर्वार्थसङ्ग्रहः ॥
तथा च गर्दभीक्षीरं मांसमश्वश्च हस्तिनाम् ।
महासागरतोयं च प्रोक्तं निरुपयोग्यपि ॥

सर्वथा प्रक्रान्ते सर्वप्रकारं वक्तुमारब्धे सति सर्वमेवोक्तं सूदितं भवति । न तु लेशोक्तम् । एतदेवोच्यते नहीत्यादिना । लेशाभिधानेन स्तोकोक्त्या सर्वेषामर्थानां संग्रहो न लभ्यो भवति । तथा च गर्दभीक्षीरादिकं निरुपयोग्यपि प्रवक्तव्यमेव ॥

तस्मात् न्यूनतादोषं परिहृत्यास्यतन्त्रस्य व्यापित्वमुच्यते ॥

अग्र्यत्वेपि विशेषेण भूरितन्त्रार्थसङ्ग्रहात् ।
सङ्ग्रहाद्यन्नबुध्येत तज्ज्ञानमतिदुर्लभम् ॥

अग्र्यत्वे साम्प्रतिकत्वेपि संग्रहादस्मात्तन्त्राद्यन्नबुध्येत तज्ज्ञानमतिदुर्लभम् । एवंविधस्यान्यस्योपायस्याभावात् । किम्भूतात् संग्रहादित्याह । भूरितन्त्रार्थसंग्रहात् प्रभूतानां तन्त्राणां सम्बन्धिनोर्थस्य संग्रहादेकत्रावस्थापनात् ॥

यथा प्रतिज्ञातमितिक्रमेण
वेदोयमष्टाङ्गनिधेर्निबद्धः ।
अभ्यस्यतोमार्गमिवार्य सत्यं
सञ्जायते स्वार्थपरार्थसिद्धिः ॥

यथेति । पूर्वं यथा प्रतिज्ञातं तथा क्रमेणाष्टाङ्गनिधेर्वेदोयमिति निबद्धः । यं निबन्धमभ्यस्यतः पुंसस्तथा स्वार्थपरार्थयोः सिद्धिः सञ्जायते यथामार्गाख्यमार्यसत्यमभ्यस्यतश्चत्वार्यपत्यानि दुःखं समुदायो निरोधोमार्गश्चेति सौगतप्रसिद्धलक्षणानि । एवं च पूर्वं प्रतिज्ञातम् । सर्वतन्त्राण्यतः प्रायः संहृत्याष्टाङ्गसंग्रहः । अस्थानविस्ताराक्षेप पुनरुक्तादिवर्जितः । हेतुलिङ्गौषधस्कन्धत्रयमात्रनिबन्धनः । विनिगूढार्थतत्वानां प्रदेशाना प्रकाशकः । स्वान्यतन्त्र-

विरोधानां भूयिष्ठं विनिवर्तकः । युगानुरूप सन्दर्भो विभागेन करिष्यत इति ॥

पितामहमुखोद्गीर्णमिमायुर्वेदवाङ्मयम् ।
जीवितारोग्यधर्मार्थसुखगौरवकीर्तिकृत् ॥
अलंकृतं युक्तिपदैः सद्रत्नैरिव काञ्चनम् ।
षट्त्रिंशतार्थदुर्गेषु भिषजां संक्रमैरिव ॥

पितामह इत्यादि । इत्यनेनप्रकारेणायुर्वेदवाङ्मयं पितामहस्य ब्रह्मणोमुखादुद्गीर्णं जीवितादिकृत्स्वरूपं षट्त्रिंशता युक्तिपदैर्युक्तिस्थानैरलंकृतं तथा यथासद्रत्नैः काञ्चनं सुवर्णमलंक्रियते । षट्त्रिंशता युक्तिपदैरिति संख्यासंख्येययोरव्यतिरेकापेक्षया निर्देशः । किम्भूतैर्युक्तिपदैरित्याह । भिषजामर्थदुर्गेषु संक्रमैरिव स्थितैः । यथा हि दुर्गा गजादिगुप्ताः परैरधिगन्तुमशक्याः संक्रमैः सेतुभिः शक्या भवन्ति तद्वद्येर्था भिषजामगम्यास्ते युक्तिपदैर्ज्ञातैर्गम्या भवन्ति ॥

तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोर्थः पदस्य च ।
प्रदेशोद्देशनिर्देश वाक्यशेषाः प्रयोजनम् ॥
उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ।
प्रसङ्गैकान्तनैकान्ताः सापवर्गो विपर्ययः ॥
पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ।
अतीतानागतापेक्षा स्वसंज्ञोह्य समुच्चयाः ॥
निदर्शनं निर्वचनं नियोगोथ विकल्पनम् ।
प्रत्युत्सारस्तथोद्धारः सम्भवस्तन्त्रयुक्तयः ॥

तत्रेत्यादिनायुक्तयः उच्यन्ते । वाक्यार्थानां योजनं युक्तिः याभिर्योजनाभिर्विना तन्त्रमसंबद्धं भवति । का युक्तयः । तत्र नेत्राधिकरणंनाम अधिकरणं प्रस्तावः सामान्येनोक्तमप्यर्थजातं यद्बलाद्विशेषेवस्थाप्यते तदधिकरणम् । यथा सप्ताहादौ वधं केचिदाहुरन्ये दशाहत इति वाक्यार्थः सामान्येन प्रवृत्तोधिकरणवशाज्ज्वराख्ये विशेषेऽवस्थाप्यते ॥ १ ॥ योगो नामयोगः सम्बन्धः स च पदार्थयोर्वाक्यार्थयोर्वा । तत्र पदार्थयोः साध्यसाधनभावेन । यथा रागादिरोगा इत्यादौ समूला इत्यस्यापास्ता इत्यनेन । वाक्यार्थयोर्यथा जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेदित्यस्य तेनोद्गारविशुद्धिःस्यात्ततश्च लघुता रुचिरित्यनेन ॥२॥ हेत्वर्थोनामयदेकत्रोच्यमानमन्यत्रापि तथैवोपयुज्यते । यथा तत्रैकैकत्र शाखायामित्याद्य वेध्योक्त्याशेषा वेध्या इति गम्यते ॥ ३ ॥ पदार्थोनामपदेनार्थोऽवगम्यते । यथा गुर्वादयो गुणशब्दादवगम्यन्ते ॥ ४ ॥ प्रदेशोनाम यत्रैकदेशस्योच्यमानस्यार्थस्य प्रसादादनुच्यमानोपि तच्छेष आपद्यते सः प्रदेशः । यथा कुकूलादिपाकक्रमेण लाघवातिशयोऽपूपानामुच्यमानानां प्रसादादनुच्यमानान्यपि कृतान्नानि तथावगम्यन्ते ॥ ५ ॥ उद्देशोनाम यत्रार्थानां शब्दमात्रेणैव कीर्तनमुद्देशः । ह्रस्वदीर्घा इत्यादयोऽष्टौ नेत्रदोषा इति शब्दमात्रेणाष्टौ कीर्तिताः ॥ ६ ॥ निर्देशोनाम यच्छब्दमात्रेण निर्दिष्टानां स्वरूपविशेषप्रदर्शनाय पुनः कीर्तनं निर्देशः यथा वस्तिव्यापदिद्रुतोत्क्षिप्त इत्यादिकमुद्दिश्य तेषु दोषं प्रदर्शयितुमनुच्छ्वास्यतु बद्ध इत्युच्यते ॥ ७ ॥ वाक्यशेषोनाम यस्मिन् वाक्ये एकदेशः शिष्यते व्याख्या कालेत्वनुच्यमानोप्या-

पतति स वाक्यशेषः । यथा रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता इत्यत्र उच्यत इति वाक्यशेषः ॥ ८ ॥ प्रयोजननाम यत् सम्पादयितुं क्रियाह्यारभ्यते तत्प्रयोजनम् । यथा सदोषेषु दोषशेषपाचनमग्निसन्धुक्षणं च सम्पादयितुमौषधपानमारभ्यते ॥ ९ ॥ उपदेशोनाम शुद्धस्याप्तवचनस्यकीर्तनमुपदेशः । यथा गर्भस्तुमातुः पृष्ठाभिमुखो ललाटे कृताञ्जलिः संकुचिताङ्ग इत्येवमादिः ॥ १० ॥ अपदेशो नाम प्रतिज्ञातस्य साधनहेतुरपदेशः । यथा अहितायोत्तरोत्तरं दुष्टा वातादय इत्यस्यां प्रतिज्ञायां दुष्परिहरत्वादिति हेतुः ॥ ११ ॥ अतिदेशो नाम अन्यसम्बन्धिनां धर्माणामन्यत्रावस्थापनमतिदेशः । यथा पालक्यासम्बन्धिनां धर्माणां चुचावव्रस्थापनम् ॥ १२ ॥ अर्थापत्तिर्नामयदेकस्मिन्नर्थे उच्यमाने अनुक्तस्याप्यर्थस्य बलादागमनं सार्थापत्तिः । यथा पक्वं जले जीर्णेष्वामं न पेयमित्युच्यमाने आभोजनादित्यनुच्यमानस्यापि सामर्थ्यादागमनम् ॥ १३ ॥ निर्णयो नाम उद्दिष्टानामर्थानामनुद्दिष्टेन निराकाङ्क्षत्वापादनं निर्णयः । यथा वर्त्मरोगविज्ञानीयोक्तानां रोगाणां वर्त्मरोगप्रतिषेधनिराकाङ्क्षत्वापादनम् ॥ १४ ॥ प्रसङ्गो नाम यदप्राकरणिकस्यापि वस्तुनः किञ्चित् सम्बन्धेन यत् कीर्तनं स हि प्रसङ्गः । यथा वमनप्रस्तावे धूमान्तैः प्रायः सर्वैरित्यादेरप्राकरणिकस्य कीर्तनम् ॥ १५ ॥ एकान्तो नाम यत् पक्षान्तरव्यावर्तकं तदेकान्तः । यथा दोषहेतुजत्वोक्तेर्निजत्वं न कदाचिदपि बाह्यहेतुजं व्याप्नोति ॥ १६ ॥ नैकान्तो नाम यदुच्यमानमप्यवश्यम्भावित्वेना नियतं स नैकान्तः । यथा ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तत इत्येतदुक्तमप्यवश्यम्भावित्वेना नियतम् ॥ १७ ॥ अपवर्गो नाम सामान्योक्त्यनुप्रविष्टस्य विशेषेणाकर्षणं सोपवर्गः । यथा मधुरं श्लेष्मलमित्युक्तावनुप्रविष्टेषु जीर्णशाल्यादिषु शब्देनाकर्षणम् । ॥ १८ ॥ विपर्ययो नाम उक्तस्यान्यथाभावो विपर्ययः । यथा निदाने क्तानामनुपशयो भवति तद्विपरीतानां चोपशयः ॥ १९ ॥ पूर्वपक्षो नाम परप्रतिज्ञातानुपपत्तिप्रदर्शनपरो वाक्यसमुदायः पूर्वपक्षः यथा षड्रसवादिनं प्रत्यनेकरसप्रतिपादकानि वाक्यानि ॥ २० ॥ विधानं नाम तन्त्रस्यकर्त्रा विशिष्टाया पदादिरचना कृता तद्विधानम् । यथा सर्वविरोधपरिज्ञानाव्यवहारोच्छित्तिर्माभूदित्यभिप्रायेणोक्तं न च तद्विज्ञानमेकान्तभद्रकामिति ॥ २१ ॥ अनुमतं नाम परपक्षस्य भिन्नस्याप्यङ्गीकरणमनुमतम् । यथा वस्तिविधाने कल्पनाया मतेषु दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत् प्रमाणयेदित्यङ्गीकरणम् ॥ २२ ॥ व्याख्यानं नाम सङ्क्षेपेणोक्तस्यार्थस्य विस्तरेणाख्यानं व्याख्यानम् । यथा सर्वरोगनिदाने तस्योपलब्धिर्निदानादिभिरिति सङ्क्षेपेणोक्तस्य त ेत्यादिना विस्तरेणाख्यानम् । अथवा स्फुटैः शब्दैरनभिहितं गुरुपारम्पर्यक्रमागतम् ॥ २३ ॥ संशयो नाम विरुद्धानां पक्षाणामनिश्चयः संशयः । यथा विषवेगसंम्भवपक्षेषु ॥ २४ ॥ अतीतापेक्षानामयत्रातीतं पदमपेक्ष्यसम्बन्धार्थता भवति सातीतापेक्षा । यथा स्वेद्यादयः स्नेह्या इत्युक्तेनत्वतिमन्दाग्निरित्यादेः स्नेह्या इत्यपेक्षते । यथा

च ज्वरे लङ्घनं कुर्वीतेति सूत्रोक्तं लङ्घनमपेक्षते ॥ २५ ॥ अनागतापेक्षा नाम यत्रानागतेनार्थेन सम्बन्धिता भवति सानागतापेक्षा । यथा ततो नावनगण्डूषेत्यादिना दिनचर्यायां नस्यादिविधयोपेक्ष्यन्ते ॥ २६ ॥ स्वसंज्ञानाम या स्वतन्त्रे एवमन्यस्मिञ्छास्त्रे न श्रूयते सा स्वसंज्ञा । यथा आपानोजेन्ताक इत्येवमादि । ॥ २७ ॥ ऊह्यं नाम यत् भिषजा स्वप्रज्ञया शब्देनानुक्तमपि व्यवस्थाप्यते तदूह्यम् । यथा द्रव्यं जह्यादयौगिकमिति यन्न यौगिकं तच्छब्देनोक्तमपि प्रज्ञया व्यवस्थाप्यते ॥ २८ ॥ समुच्चयो नाम एकस्मिन् विहिते तदविरोधेन तत्रैव द्वितीयस्य विधानं समुच्चयः । यथा वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेद इत्यादि ॥ २९ ॥ निदर्शनं नाम साध्यस्यैकदेशो दृष्टान्तो निदर्शनम् । यथा आमदोषेषु त्रिविधेषु लङ्घनपाचनशोधनानि दृष्टान्तः । (एवमन्यानपि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात् चिकित्सेदित्यादेः) ॥ ३० ॥ निर्वचनं नाम संज्ञयोक्तस्य तदर्थेन योजनं निर्वचनम् । यथा सूचीभिरिव गात्राणि भिद्यतीति विषूचिका ॥ ३१ ॥ नियोगो नाम क्रियाणां व्यापाराणां नियोगः । यथा भवता ऽ दमूर्च्छापरीतेनापि नैषा पिण्डिका विमोक्तव्येति ॥ ३२ ॥ विकल्पो नाम क्रमेण यौगपद्येन वा सम्भविनां पक्षाणां कीर्तनम् । यथा कुर्वीत लङ्घनं प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा ॥ ३३ ॥ प्रत्युत्सारो नाम यत्रोपपादि दर्शयन्तः परस्परमतानि निवारयन्ति । यथा गर्भिणी अष्टमे मासि क्षीरयवागूं सर्पिष्मतीं पिबेत् नेति खण्डकाप्यः गर्भस्य पैङ्गल्या बाधभयात् । अस्तु पैङ्गल्या बाधस्तथाप्येवं कुर्वती नीरुजं बलवर्णोपेतमपत्यं जनयतीति भगवानात्रेयः ॥ ३४ ॥ उद्धारो नाम यच्छास्त्रे चोद्यस्य समाधानम् । यथा चित्रकर्मगुणकृत् गुरुणो को बस्तिरित्यादि यावत् सर्वतः कथमपोहति दोषानिति चोद्यस्य स्तिमितमारुतवश्यमेतादित्यादि समाधानम् । ॥ ३५ ॥ सम्भवो नाम किमप्यन्यत्वादर्शनाद्येन नियमेन स्थाप्यते स सम्भवः । यथा सर्वरोगेषु हेतुलिङ्गौषधादीनां सामान्येनोक्तौ वातादिविशेषेणावस्थापनं सम्भवप्रसादाल्लभ्यम् । ॥ ३६ ॥ एवं तन्त्रयुक्तयः । यद्यपि भट्टारकप्रस्थानेन च परिप्रश्नव्याकरणव्युत्क्रान्ताभिधानहेत्वाख्याश्चतस्रोवशिष्यन्ते तथापि ता आचार्येण तन्त्रेणानिबद्धा इत्यत्र नोच्यन्ते । अथवा उक्तास्वेवान्तर्भाव्याः । अथवा तन्त्रयुक्तित्वमेव तासां नाङ्गीक्रियते । तत्र चाग्न्यतियोगोक्तौ वातादिविशेषेणावस्थापनं सम्भवप्रसादाल्लभ्यमेवमाद्युक्तम् ॥

सरसः सुप्तपद्मस्य रविदीधितयो यथा ।
यथा गृहस्य दीपाभास्तथा तन्त्रस्ययुक्तयः ॥
अधीयानोपि तन्त्राणि तन्त्रयुक्त्यविचक्षणः ।
नाधिगच्छतितन्त्रार्थमर्थं भाग्यक्षये यथा ॥

सरस इत्यादि सुबोधम् । तन्त्रयुक्त्यविचक्षणः एतासु षट्त्रिंशत्तन्त्रयुक्तिष्वसमर्थः तन्त्रार्थं नाधिगच्छति न प्राप्नोति यथा भाग्यक्षये धनम् ॥

वाक्यार्थयोजनादेता युक्तयस्त्विष्टसिद्धिदाः ।
असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधकाः ॥

लीनव्यत्यासलेशोक्तिगदितानां प्रकाशकाः ।
वाक्यन्यायोदधेःसारं गृहीत्वैवं व्यवस्थिताः ॥

एता युक्तयो वाक्यार्थस्ययोजनाद्धेतोः स्वेष्टसिद्धिं ददति । यानि चासद्वादिनामर्थासम्बन्धप्रदर्शनपराणि वाक्यानि तेषां प्रतिषेधकाः । लीनगदितानां व्यत्यासगदितानां लेशगदितानामुक्तिगदितानां च प्रकाशकाः । लीनं तद्यत् स्फुटं वक्तुं न पार्यते । व्यत्यासः परस्परविवर्तनम् । लेशोंऽशेन स्पर्शः । उक्तिर्वचनभङ्गिः । एताश्च युक्तयो वाक्यन्यायोदधेरसंख्यप्रकारसम्भविनो गेयस्येव ज्ञातयः सारं गृहीत्वा एवं व्यवस्थिताः । पदार्थयोजनास्तु व्युत्पन्नानां प्रसिद्धा एवेत्यत आचार्येण नोक्ताः । तासु च तत्रभवतो हरेः श्लोकौ ॥ संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सान्निधिः ॥ सामर्थ्यमौचीति देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इति । अनयोरर्थः येषां पक्षे अनेको गोशब्दो वागादिविषयस्तेषां विशेषावच्छेदे संसर्गादीनि हेतवः । येषामप्येक एव गोशब्दो वागाद्यनेकविषयाभिधानोऽनेकशक्तियुक्तस्तेषामपि शक्त्यनवच्छेदे संसर्गादीनि विशेषस्मृतिहेतवः । तत्र संसर्गो यथा । धेनुरानीयतामित्यत्र सर्वत्र प्रत्यग्रप्रसवाभिधायित्वाद्धात्वर्थसन्देहे स वत्सतरेत्यादिनोक्तः किशोरतराद्यन्यतमसंसर्गः । सन्देहविच्छेदे हेतुः । कचिद्विप्रयोगः । यथा करभरहिता धेनुरानीयतामित्युक्ते यैव निर्जातकरसम्बन्धा धेनुः सैव करभरहिताऽनीयते अन्यस्यास्तु करभरहितत्वाव्यभिचाराद्विशेषणं नोपपद्यते । कचित् साहचर्यं यथा शिला आनीयतां गन्धद्रव्याणि चेत्यत्र पेषणशिलैवानीयते । यथा रामलक्ष्मणावित्यत्र रामो दाशरथिरेवोच्यते । कचिद्विरोधः । यथा रामार्जुनावित्यत्रार्जुनः कार्तवीर्य एव । कचिदर्थः । यथा गोपालकमानयाध्यापयेत्यत्रार्थाद्यस्याध्यापनं सम्भवति स नाम्ना गोपालक आनीयते न गवां पाता । कचित् प्रकरणम् । यथा भोज्याङ्गेष्वम्लादिशब्दकेषूपसंह्रियमाणेष्वेतावदुच्यते सैन्धवमानयेति उक्ते च प्रदीयते लवणं न चाश्वादिकम् । कचिल्लिङ्गम् । यथा अक्ताः शर्करा उपनयेत्यस्मिन् वाक्ये कस्याप्यञ्जनद्रव्यस्य सम्भवे तेजो वै घृतमित्यस्मिन् वाक्यान्तरे दृष्टात् लिङ्गात् घृतसाधितत्वं शर्कराघुटिकाया अजिक्रियया निर्द्धार्यते । कचिच्छब्दान्तरसन्निधिः । यथार्जुनः कार्तवीर्यः रामो जामदग्न्य इति । कचित् सामर्थ्यम् । यथा अनुदरा कन्येत्युदरविशेषप्रतिषेधो गम्यते । अभिरूपाय कन्या दीयतामित्यत्रचाभिरूपतमायेति गम्यते । कचिदौचिती । तथा च केषाञ्चित् प्रयोक्तॄणामौचित्याच्छब्दस्य निन्दाप्रशंसाद्यभिधायित्वं गम्यते । यथा भद्रमुखेति दस्युराजसादौ । यथा वणिजो वाराणसीजित्वरा इति च वदन्ति । कचिद्देशः । यस्यैवशब्दस्य कचिद्देशे निन्दितवाचित्वं तस्यैवान्यत्र प्रशंसावाचित्वं प्रसिद्धमेवं रूपम् । कचित् कालः । यथा पूर्वाह्णे पच्यतामित्युक्ते विशिष्टसाधनैश्च विक्लित्तिर्गम्यते सा च विशिष्टसाधनादिशाचमगृहीत्वा पचनविशेषावगतिः । रात्रौ तु निद्राक्षयो गम्यते । क-

चिद्व्यक्तिः । यथा पुल्लिङ्गो धर्मशब्द आत्मगुणं वक्ति नपुंसकस्तु यज्ञम् । कचित् स्वरादयः । यथा अस्थण्डिलेष्वित्यत्र पूर्वपदप्रकृतिसाधारणतत्पुरुषावगतिरस्थण्डिलेष्वित्यत्रचान्तोदात्तेन बहुव्रीहिः । आदिग्रहणात् कचिद्विभक्तिः । यथा अर्द्धमर्द्धः अर्द्धमिति द्वितीयया कर्मप्रतीयते अर्द्ध इति प्रातिपदिकार्थमात्रम् । कचित्तद्धितः । यथा दात्तः कूपइत्यत्र तद्धिते न विपाशात उत्तरकूलभवत्वम् । दक्षिणकूलभवत्वं न कूपस्येति स्पष्टम् । कचिद्व्यञ्जनम् । यथा सुसिक्तमित्यत्र षत्वस्य भावाभावाभ्यां सुशब्दस्योपसर्गत्वं कर्मप्रवचनीयत्वं च गम्यते । एवमनेकमप्यूह्यमिति श्लोकार्थः ॥

एतदागमसिद्धत्वात् प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।
प्रयोज्यं मन्त्रवत्तन्त्रं तन्त्रज्ञानविशारदैः ॥

एतदिति । एतच्च तन्त्रं तन्त्रज्ञानविशारदैर्मन्त्रवत् सम्प्रयोक्तव्यं नात्र फलाभावशङ्का कार्येत्यर्थः । कुत इत्याह । आगमसिद्धत्वात् आगम एवास्मिन् प्रमाणम् । प्रत्यक्षफलदर्शनमधिकं प्रमाणम् ॥

पितामहेन लोकस्य स्मृत्वा तदिदमव्ययम् ।
अकालमृत्युरक्षार्थमलौहं वर्म निर्मितम् ॥

पितामहेनेत्यादि । व्याख्यासमम् । पितामहेन ब्रह्मणा अलौहं वर्म निर्मितं शस्त्रेण विना कारितम् ॥

सुज्ञातमेतदमृतं स्वस्थास्वस्थसुखास्पदम् ।
यथेप्सितफलाशेषपुरुषार्थप्रसाधनम् ॥

सुज्ञातं साकल्येन ज्ञातमेतत्तन्त्रममृतं स्वस्थानामस्वस्थानां च सुखस्यास्पदं स्थानम् । ईप्सितफलावाप्तिक्रमेणाशेषस्य पुरुषार्थस्य प्रसाधनम् ॥

इदं शास्त्रमदृष्टीनामेवमालोककार्यपि ।
मण्डलं भास्करस्येव न प्रकाशाय जायते ॥

इदं च शास्त्रमेवमालोककार्यपि अदृष्टीनामबुद्धिमतां प्रकाशाय न जायते । यथा अदृष्टीनामचक्षुषांभास्करस्यादित्यस्यमण्डलम् ॥

ध्रुवं वैद्येषु कल्याणमायुर्वेदानुसारिषु ।
इतरेष्वितरच्छस्त्रविषज्वलनकर्मसु ॥

आयुर्वेदानुसारिषु वैद्येषु ध्रुवमवश्यं कल्याणमुभयलोकश्रेयः । इतरेष्वित्यायुर्वेदाननुसारिषु इतरदित्यवश्यमकल्याणम् । किम्भूतेष्वित्याह । शस्त्रविषज्वलनकर्मसु शस्त्रविषाग्निरूपं मारणात्मकत्वात् कर्म येषामिति ॥

अज्ञकर्मणः शस्त्रादिसाम्यं दर्शयित्वा शस्त्रादित आधिक्यमपि प्रदर्शयितुमाह ॥

कुर्यात् प्रयुक्तं शस्त्रादि सशेषमपि रोगिणम् ।
न त्वेवं भेषजं मोहादनालोचितयोजितम् ॥

कुर्यादित्यादि । शस्त्रादि शत्रुणा प्रयुक्तं सशेषमपि रोगिणं कुर्यात् । यत् पुनर्भेषजमनालोचितयोजितमनालोचितमेव मोहाद्योजितं तन्न त्वेव सशेषं कुर्यात् ॥

सदा दोषौषधादीनि वीक्ष्य द्वादशतत्वतः ।
कुर्याच्चिकित्सितं प्राज्ञो न योगैरेव केवलैः ॥

तस्मात् द्वादशदोषौषधादीनि दोषदूष्य-बलकालानलप्रकृतिवयःसत्वसात्म्याहारावस्थौष-धानि तत्वतः परीक्ष्य प्राज्ञश्चिकित्सितं कुर्यात् । न तु केवलैरेव योगैः ॥

मात्रादिसम्यगज्ञात्वा यदृच्छाप्रतिपादितः ।
हिनस्ति व्याधितं योगो घृतमाक्षिकयोरिव ॥

मात्रेत्यादि । योगश्च मात्रा कालसंयोग संस्कारादिकं सम्यगज्ञात्वा यदृच्छयैव प्रतिपादितो व्याधितं हिनस्ति । यथा घृतमाक्षिकयोः समयोगः ॥

दृष्ट्वा विषेप्यमृततां घृतादौ मारणात्मताम् ।
शास्त्रतत्वं न विज्ञाय स दुरात्मा चिकित्सति ॥

यश्च दुरात्मा भवति सोवश्यं शास्त्रतत्वं विज्ञाय न चिकित्सति । विषे मारणात्मकेपि संयोगादिवशादमृततां दृष्ट्वा घृतादौ च रसायने मारणात्मकतां दृष्ट्वा ॥

सुगीतश्चैषकस्यापि महाश्लोको महात्मनः ।
वैद्याश्चाश्रुतशास्त्रार्था मूर्खाश्च प्रभविष्णवः ।
अकालमृत्यवोह्येते विचरन्ति महीतले ॥

सुगीतइत्यादि । व्याख्यासमम् ॥

लोभयन्त्यातुरं मूढा ये चित्रैः कर्मकौशलैः ।
तेभ्यो रक्षेत्सदात्मानमात्मा यस्मात् सुदुर्लभः ।

ये मूढा नानाविधैः कर्मकौशलैरातुरं लोभयन्ति तेभ्य आत्मानं सदा रक्षेत् यस्मादात्मा सुदुर्लभः ॥

ते घुणाक्षरवत्कश्चिदुत्तार्य नियतायुषम् ।
घ्नन्ति वैद्याभिमानेन शतान्यनियतायुषाम् ॥

ते मूढाः कश्चिन्नियतायुषं घुणाक्षरवत् काकतालीयवदुत्तार्य भिषजमात्मानं मन्यमाना अनियतायुषां शतानि घ्नन्ति हिंसन्ति । घुणैः कृमिभिर्भक्षिते काष्ठे यान्यक्षराणि दृश्यन्ते तानि तैर्बुद्धिपूर्वं न क्रियन्ते ॥

रोगार्तस्य विषण्णस्य यत्नलभ्यसुखायुषः ।
अवैद्यो निर्घृणःक्रूरो यः करोति भिषाग्जितम् ॥
पापस्य मृत्युदूतस्य दुर्मतेस्त्यक्तधर्मणः ।
नरो नरकपाती स्यात्तस्यसम्भाषणादपि ॥

विषण्णत्वादियुक्तस्य रोगार्तस्य अवैद्य एव यो निर्घृणः क्रूरत्वान् भेषजं करोति तस्य पापादिरूपस्य सम्भाषणादपि नरो नरकपाती स्यात् ॥

अतन्त्रीकृततन्त्रार्थाः शास्त्रमात्रोपजीविनः ।
राज्ञांप्रमादाद्राष्ट्राणि चरन्तिव्याधवृत्तयः ॥
तान् कालपाशसदृशान् वर्जयेच्छास्त्रदूषकान् ।
सेवेत शमविज्ञानज्ञानपूर्णान् भिषक्तमान् ॥

यैस्तन्त्रार्थो न तन्त्रीकृतः सम्यक् तन्त्रयित्वा बुद्धौ न निवेशितः ते व्याधवृत्तयो मृगमारका राज्ञां प्रमादाद्राष्ट्राणि चरन्ति । यदि पुनाराजानः प्रमत्ता न भवन्ति ततः कथमिव चरितुं लभन्ते । तान् कालपाशसदृशत्वादियुक्तान् वर्जयेत् प्राज्ञः । शमादिपूर्णांश्च भिषक्तमान् सेवेत ॥

अन्नपानानिपथ्यानि व्याधिनिर्घातमौषधम् ।
रसायनानि वृष्याणि प्राप्यन्ते वैद्यसंश्रयात् ॥

अराजका यथादेशा भर्तृहीना यथा गृहाः ।
आतुराद्यास्तथापादाः शोच्या वैद्यानधिष्ठिताः
प्राणाचार्यं बुधस्तस्माद्दयालुं विजितेन्द्रियम् ।
अश्विनाविव देवेन्द्रः पूजयेदादृतः सदा ॥

पथ्यान्यन्नपानादीनि साधु वैद्यसंश्रयात् प्राप्यन्ते । अराजका इत्यादि व्याख्यासमम् । यत एवं तस्मात् बुधः प्राज्ञो दयालुत्वादियुक्तं प्राणाचार्यमादृतः सन् सदा पूजयेद्यथा देवेन्द्र अश्विनौ पूजयतीति ॥

यज्ञस्य हि शिरश्छिन्नमश्विभ्यां सन्धितं पुनः ।
पातितादशनाः पूष्णो भगस्य च विलोचने ॥
राजयक्ष्मार्दितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ।
सोमान्निपतितो वज्री भुजस्तम्भे च दारुणे ॥
भार्गवश्चयवनः कामी वृद्धःसन् विकृतिं गतः ।
वीर्यवर्णबलोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥
एभिश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषगुत्तमौ ।
बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनाम् ॥
अश्विभ्यांसहितःसोमं प्रातः पिबति वासवः ।
सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यांसह मोदते ॥
अश्विनोः कल्प्यते भागो यज्ञेषु ब्राह्मणैरपि ।
अश्विनावग्निरिन्द्रश्च वेदेषु सुतरां स्तुताः ॥
वैद्याविल्यश्विनौ तस्मात् पूज्येते विबुधैरपि ।
अजरैरमरैर्नित्यं सुखितैरेवमादृतैः ॥
व्याधिमृत्युजराग्रस्तैर्दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ।
किं पुनर्भिषजोमर्त्यैः पूज्याःस्युर्नातिशक्तितः ॥

यज्ञस्येत्यादिनेतिहासेनाश्विनोः प्रभावकीर्तनम् । व्याख्यासमम् । भिषगुत्तमावश्विनौ महात्मनामिन्द्रादीनां भृशं पूज्यौ बभूवतुः । तस्माद्विबुधैर्देवैरप्यश्विनौ वैद्याविति पूज्येते । किम्भूतैर्विबुधैरित्याह अजरैरित्यादि एवंगुणैरपि । किं पुनर्मर्त्यैर्मानुषैस्तत्रापि व्याध्यादिग्रस्तैर्भिषजो यथाशक्तितो न पूज्याःस्युः । [यज्ञस्येत्यादि । यज्ञो ब्रह्मा । इन्द्रः सोमान्निपतितः सोममतीव पीत्वगतिविरेचित इत्यर्थः । एतैरन्यैश्चकर्मभिर्भिषगुत्तमावश्विनौ महात्मनामिन्द्रादीनां भृशं पूज्यौ बभूवतुः । प्रातः प्रातस्सवने शक्र अश्विभ्यां सहितः सोमं पिबति । सौत्रामण्यां च सहाश्विभ्यां शक्रो मोदते । देवैरप्यश्विनौ पूज्येते भिषगुत्तमाविति । किं पुनर्मर्त्यैर्व्याध्यादिग्रस्तैर्भिषजो नातिशक्तितः पूज्याः स्युर्यथाशक्ति पूज्याः । इति जर्जटः ॥]

शीलवान् मतिमान् युक्तो द्विजातिर्वेदपारगः ।
प्राणिभिःपितृवत्पूज्यःप्राणाचार्यःसहिस्मृतः ॥

शीलवत्वादिमान् वैद्यः प्राणिभिः पितृवत् पूज्यः स हि प्राणाचार्यः स्मृतो नान्यः । [स च भिषक् शीलवत्वादियुक्तो वेदपारंगतो गुरुवत् प्राणिभिः पूज्यः प्राणाचार्यो यतोऽत्राविति । इति जर्जटः ॥]

विद्यासमाप्तौ भिषजां द्वितीया जातिरुच्यते ।
न वैद्यो वैद्यशब्दं हि लभते पूर्वजन्मना ॥

विद्यासमाप्तावार्षं वा ब्राह्मं वा भिषजं ध्रुवम् ।
सत्वमाविशति ज्ञानात्तेन वैद्यो द्विजः स्मृतः ॥

विद्यासमाप्तावित्यादि । व्याख्यासमम् । आर्षं वा ब्राह्मं वा सत्वं कर्तृ विद्यासमाप्तौ भिषजं कर्मभूतमाविशति । [इदं चापरमपचितिकारणम् । विद्यासमाप्तावित्यादि । एतदुक्तं भवति । वैद्यो न द्विजः अपि तु विद्यासमाप्तौ वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तिः । तस्यां च सत्यां ज्ञानोदयः । ततो ब्राह्मं सत्वमार्षं वा ध्रुवमवश्यं ज्ञानादाविशति । तस्माद्वैद्यो द्वितीय इव जातो भवति वैद्यशब्दलाभात् । उक्तं च । यस्यां यस्यामवस्थायां वर्तते तस्यां तस्यां जात इत्युपचर्यते तेन द्विजातीया वैद्यजातिर्भवतीति । ननु च विद्यासमाप्तावित्यनेनैव च पर्याप्तत्वात् ज्ञानग्रहणं किम् । उच्यते । य एव विद्यासमाप्तौ ज्ञानवान् न पुस्तकस्थानीयः तं ब्रह्मसत्वमार्षं वा विशति । ननु च ब्राह्मं वार्षं वेति कस्माद्विकल्पः एकस्यैवकस्मान्न नियमः कृतः । उच्यते । ब्राह्मणस्य वेदार्थपरिज्ञानादायुर्वेदार्थपरिज्ञानात् ब्रह्मसत्वानुप्रवेशसांसिद्धिकत्वाच्च ब्रह्मसत्वमाविशति वैश्यमार्षमिति यथासंख्येन प्रत्येतव्यमिति । मनुनाप्युक्तम । वैद्यस्तु वैश्यो वा ब्राह्मणोपि वा उच्यतेस्याप्यन्यसत्वप्रापणार्थमथापि वा इति । इति जर्जटः ॥]

नावध्यायेन्नचाक्रोशेदहितं न समाचरेत् ।
प्राणाचार्यं बुधः कश्चिदिच्छेन्नायुरनश्वरम् ॥

तं च बुधः आयुरनश्वरमिच्छन् नावध्यायेत् अवध्यानमहितकल्पनम् । न चाक्रोशेत् प्राणाचार्यम् । [अभिध्यानमहितचिन्तनमिति जर्जटः ॥]

भिषगप्यातुरान् सर्वान् स्वसुतानिव यत्नवान् ।
आबाधेभ्योभिसंरक्षेत् ज्ञानं धर्ममनुस्मरन् ॥

भिषजापि सर्व आतुराः स्वसुता इव पाल्याः ॥

कुर्वते ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यविक्रयम् ।
ते हित्वा काञ्चनं राशिं पांसुराशिमुपासते ॥

ये मनुष्या वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यस्य विक्रयं कुर्वते ते स्वर्णराशिं त्यक्त्वा पांसुराशिमुपासते सेवन्ते ॥

रोगाख्यान्दारुणान्पाशानन्तकान्तिककर्षिणः ।
यश्छित्वा यच्छति प्राणान्दाता नास्त्येव तत्समः ॥

किञ्च । वैद्येन समो दाता नास्ति । यो रोगाख्यान् दारुणान् पाशान् छित्वा प्राणान् यच्छति ददाति । किम्भूतान् पाशान् अन्तकस्य मृत्योरन्तिकं निकटं ये कर्षन्ति तान् ॥

न जीवितप्रदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ।
तस्मादुपाचरेत् स्वेन स्वेनानि स्वतपस्विनः ॥

न जीवितप्रदानादित्यादि व्याख्यासमम् । जीवितप्रदानादन्यद्दानं न विशिष्टम् । यस्मा-

देवं तस्मान्निखिलान् तपस्विनश्च स्वेन स्वकीयेन स्वेन धनेन वैद्य उपाचरेत् । [परो भूतदया धर्म इति मत्वा चिकित्सिते । वर्तते यः स सिद्धार्थः सुखमत्यन्तमश्नुते । इति चरकः । भूतदया च परो धर्म एवं ज्ञात्वा चिकित्सिते यो वर्तते सिद्धार्थः सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते । इति जर्ज्जटः ॥]

सत्त्वार्थमीहमानस्य वैद्यस्यैवं महामतेः ।
वर्तन्ते सन्निधानेन नियतं सिद्धिदेवताः ॥

एवं सत्त्वार्थं नत्त्वात्मार्थमीहमानस्य चेष्टमानस्य महामतेर्वैद्यस्य सिध्याख्या देवता: नियतं सन्निधानेन वर्तन्ते ॥

कचिद्धर्मः कचिन्मित्रं कचिदर्थः कचिद्यशः ।
कर्माभ्यासःकचिच्चेतिचिकित्सानास्तिनिष्फला
नित्यमादरवान् वैद्यस्तस्मादार्तानुपाचरेत् ।
प्राणान्सहात्मनःकीर्त्यानिहन्त्येषामनादरात् ।

कचिद्धर्म इत्यादि व्याख्यासमम् । एषा मार्तानां प्राणान् निहन्तीति सम्बन्धः ॥

सर्वत्र मैत्री करुणातुरेषु
निरामदेहेषु नृषु प्रमोदः ।
मनस्युपेक्षापकृतिं व्रजत्सु
वैद्यस्य सद्वृत्तमलं तनोति ॥

सर्वत्र मैत्र्यादिकं वैद्यस्य साधुवृत्तं पर्याप्तं विस्तारयति । आतुरविषये करुणा । निरामदेहेषु स्वस्थेषु प्रमोदः ॥

सामिषेणापि चित्तेन जीवितोच्छेदकारिणः ।
योनिहन्त्यामयान्वैद्यःसोपिकेनोपमीयताम् ॥

यो वैद्यः सामिषेण सलोभेनापि चित्तेन जीवितस्योच्छेदकारिण आमयान् निहन्ति सोपि केनोपमीयताम् ॥

किमुतनिरामिषेणमनसा करुणा मृदुना
कृपणविशिष्टयोः सदृशमादरमुद्वहता ।
अतिगुरुबोधिसत्वचरितंसततंविदध-
च्छमयति रोगजालमपियोतिविरोधिमिथः ॥

यो वैद्यः करुणामृदुत्वादिगुणेन मनसा मिथः परस्परमतिविरोधि रोगजालं शमयति सः किमुत । आमिषं भोग्यवस्तु, कृपणः क्षुद्रः, विशिष्टः कृपणादन्यः । तयोरुभयोरपि सममादरमुद्वहता । किम्भूतो वैद्यः यः सदैवातिगुरुबोधि सत्वानां चरितं विदधत् ॥

अतिविरोधि रोगजालमित्येतदेवदाहः शूलमित्यादिना प्रदर्श्यते ॥

दाहःशूलं तृडाध्मानं क्षुत्क्षामत्वमरोचकम् ।
कःप्राकृतो जयेद्रोगान् नित्यमन्योन्यरोधिनः ॥

दाहेतिशीता क्रिया शूले सा स्वल्पापि महाविकारकरी । एवं तृडादिष्वपि यथायथं विरोधो वाच्यः ॥

मारुतामग्रहोन्मादमदान् सुसदृशाकृतीन् ।
कोजानीयाच्चिकित्सेद्वादूरभिन्नक्रियाक्रमान् ॥

मारुतादींश्च सुसदृशलक्षणान् सुदूरविभिन्नक्रियाक्रमांश्च को बालिशो यथावस्तु जानीयात् । ज्ञात्वा वा कश्चिकित्सितुं शक्नुयात् ॥

प्राणाचार्यं वेदपारं प्रयातं
बुध्यायुक्तं पूजयेन्नित्यमस्मात् ।
यस्मिन्यस्य प्राणयात्रानि बद्धा
तस्मै यच्छन् को धनानां धनायेत् ॥

प्रणाचार्यमिति । अस्मात् कारणादायुर्वेदपारंगतं बुध्या युक्तं च प्राणाचार्यं नित्यमेव धनदानादिना पूजयेत् । यस्य धनिनो यस्मिन् प्राणाचार्ये सर्वा प्राणयात्रा निबद्धा स्थिता तस्मिन्यच्छन् धनानि को मूढो धनानां धनायेद्व नाशं कुर्यात् । धनायेदित्यशनायादिसूत्रे निपात्यते ॥

आयुर्वेदं श्लोकलक्षेण पूर्वं
ब्रह्माम्नासीदग्निवेशादयस्तु ।
कृत्स्नज्ञेयप्राप्तसाराः स्वतन्त्रा-
स्तस्यैकैकं नैकधाङ्गं वितेनुः ॥

पूर्वं ब्रह्मा श्लोकानां लक्षेणायुर्वेदमाम्नासीत् । तस्मादग्निवेशादयः कृत्स्नज्ञेयप्राप्तसाराः स्वतन्त्राश्च सन्तस्तस्यायुर्वेदस्यकाय बालाद्यङ्गमेकैकमनेकधा वितेनुरिति स्थितम् ॥

भिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे
पितामहोनामधरोस्मि यस्य ।
सुतोभवत्तस्य च सिंहगुप्त-
स्तस्याप्यहं सिन्धुषु लब्धजन्मा ॥

भिषग्वर इति । मे तन्त्रकर्तुर्वाग्भटनामा पितामहो भिषजां ज्येष्ठोभूत् । यस्याहमस्मि नामधरः । तस्य वाग्भटस्य सिंहगुप्त नामा सुतोभवत् । तस्यापि सिंहगुप्तस्याहं सुतः सिन्धुदेशे लब्धजन्मा ॥

समधिगम्य गुरोरवलोकितात्
गुरुतराच्च पितुः प्रतिभां मया ।
सुबहुभेषजशास्त्रविलोचनात्
सुविहिताङ्गविभागविनिर्णयः ॥

समधिगम्य इति । मया च अग्निवेशादिकृतायुर्वेदाङ्गविभागविनिश्चयो रचितः । कथमित्यबाह । अवलोकिताख्यादाद्गिुरोः प्रतिभां बुद्धिविकासं समधिगम्य । न केवलं तस्मादेव गुरोर्यावत् गुरुतराच्च पितुः । किम्भूतात् पितुराह । सुबहु भेषजं यच्छास्त्रं तदेवाशेषार्थपरिज्ञानहेतुत्वाद्विलोचनं यस्य ॥

पूर्वोक्तमेव वदता किमिवोदितं स्या-
च्छ्रद्धालुतुष्टिजननं न भवत्यपूर्वम् ।
सङ्क्षिप्तसंशयितविस्तृतविप्रकीर्णः
कृत्स्नोर्थराशिरिति साधु स एव दृष्टः ॥

मया च स एवाग्निवेशादिप्रणीतोर्थराशिः कृत्स्नः सर्वः साधु कृत्वा च दृष्टो निबद्धः । यतः पूर्वोदितमविशिष्टमेव वदता न किञ्चिदुदितं भवति । अत्यन्तापूर्वं चोच्यमानं श्रद्धालूनां तुष्टिजननं न भवत्यतः स एव साधुदृष्टः । यतस्तेषामग्निवेशादीनामर्थराशिः सङ्क्षिप्तसंशयितत्वादिदोषयुक्तः अतथाभूतोपि प्रतिभात्यतः स एव मया साधु दृष्टः ॥

आयुर्वेदोदधेः पारमपारस्य प्रयाति कः ।
विश्वव्याध्यौषधिज्ञानसारस्त्वेषसमुचितः ॥

एष चास्मत्तन्त्रो विश्वस्य जगतो व्याधीनामौषधानां च सार उत्कृष्टो भागः समुचितः। कृत्स्नस्य त्वायुर्वेदसागरस्यापारस्यानन्तस्य कः पारं प्रयाति ॥

स्मृत्वेत्यादिना आत्मतन्त्रस्योपादेयतामाचष्टे ॥

स्मृत्वेदमुदितं पूर्वं श्रुत्वेदानीं द्वयोः पुनः ।
स्मर्तुः श्रोतुश्च सुतरां श्रद्धातुं कस्य युज्यते ॥

इदं चार्थजातमेकेन ब्रह्मादिना स्मृत्वोदितं पूर्वकाले चोदितम् । अन्येन त्वस्मदादिना श्रुत्वोदितमुक्तं सम्प्रति चोक्तम् । एतयोरुभयोः कस्य श्रद्धातुं युज्यते । असाक्षात्कारत्वे समे एकस्योपरि कः पक्षपातः । अथवा उभयोः श्रद्धातुं कस्य युज्यत इति काका येन श्रुत्वेदानीं चोक्तं तस्यैव श्रद्धातुं युक्तं न त्वितरस्य । यस्माद्यथानुभवावस्थास्मृतिर्दुरुपपादा । कस्यापि कालातिक्रमात् संस्कारभ्रंश इति । कण्ठोक्त्या तु सममेवानौद्धत्येन श्रुतं भविष्यतीत्यूर्ध्वमेतीत्यादिना प्रदर्श्यते ॥

अथवा श्रुतमप्येतत् स्मर्तुरेव क्रमागतम् ।
अभिधातृविशेषेण किं तथापि प्रयोजनम् ॥

अथैवं कश्चिदाह यदद्यतनस्य श्रुतं तत् स्मर्तुरेव सम्बन्धिनः क्रमादायातम् । तत् स्मर्तुर्दोषाभावसूचनान्मया कृतेपि भ्रमादिविनाशख्यापनमेव । एवमात्मन एव परमसाधुत्वं वर्णितं भवतीति । एवमपि भवता कृतेस्मिन्नश्लीलादिदोषाशङ्का स्यादित्यत आह अभिधात्रिति । अभिधातृविशेषेण किं प्रयोजनं भवति । प्रामाणिकेन ह्यर्थक्रियाभिनिवेष्टव्या ॥

ऊर्ध्वमेति मदनं त्रिवृताधो
वस्तुमात्रक इति प्रतिपाद्ये ।
मद्विधो यदि वदेदथवात्रिः
कथ्यतां क इव कर्मणि भेदः ॥

अत्र चोर्ध्वमेति मदनमित्यादौ वस्तुमात्रे प्रतिपाद्ये यदि मद्विधो वदेदथवात्रिर्वदेत् कथ्यतां कर्मणि को विशेषः ॥

साध्वसाध्विवधि विवेकवियुक्तो
लोकपङ्क्तिकृतभक्तिविशेषः ।

बालिशो भवति नो खलु विद्वान्
सूक्त एव रमते मतिरस्य ॥

साध्वसाध्विति विवेकरहितो लोकपङ्क्त्यैवैकत्र कृतभक्तिविशेषो बालिश एवैवं भवति न तु विद्वान् । अस्य तु विदुषः पक्षपातेन विना सूक्त एव मती रमते ॥

इति मुनिवचनानां जीवितोपाश्रयाणा-
मभिलषितसमृद्धौ कल्पवृक्षोपमानाम् ।

यदुदितमिह पुण्यं कुर्वतो मेनुवादं
भवतु विगतरोगो निर्वृतस्तेन लोकः ॥

इत्येतेन निरशेषतन्त्रोक्तप्रकारेण मुनिवचनानामनुवचनं कुर्वतो मम यत् पुण्यमुदितं सञ्जातं तेन पुण्येन लोको विगतरोगो निर्वृतश्च भवतु । किम्भूतानां मुनिवचनानामाह । जीवितस्यावष्टम्भकानां तथा कल्पवृक्षसदृशाना-मभिलषितसमृद्धाविति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां शशिलेखाख्यायामुत्तरे पञ्चाशोऽध्यायः ॥

॥ इत्यष्टमं वाजीकरणमङ्गं सम्पूर्णम् ॥

॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टाङ्गसङ्ग्रहे षष्ठमुत्तरस्थानं सम्पूर्णम् ॥

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

सूत्रस्थानम् ।

शुद्धपत्रिका ॥

		पृष्ठः	पंक्तिः	खण्डः
मूलं.	कुर्याद्विलेखनच्छेदभेदास्फोटनमर्दनमित्यनन्तरं "नाकार्येपि च कार्येपि मुखाङ्गनखवादनं" इत्यपि योजनीयम् ॥	२१	७	पूर्वः
मूलं.	आमोरुस्तम्भजठरकुच्छ्रालसकदण्डकान्— इत्यनन्तरं "तृष्णा प्रमीलकालस्थग्रहण्यर्शोभगन्दरान् । प्लीहविद्रधिविद्रधिसर्पमदात्यया-सपीनसान्" । इति योजनीयम् ॥	३०	१३	उत्तरः
व्या-	येनाभिवृष्टमित्यतः पूर्वं— 'ननु गङ्गाम्बु न ज्ञायते । कतमत्तदित्यत उच्यते । येनाभिवृष्टमिति' । इति योजनीयम् ॥	३२	३	उत्तरः
व्या-	शारिका प्रतुदेष्वित्यनन्तरं— 'श्वाविद्गोधे बिलेशयेषु । गृध्रमृगाधिपौ प्रसहेषु' । इति योज्यम् ॥	५०	३१	पूर्वः
व्या-	येनैव मद्येनेत्यतः पूर्वं — 'वर्षासु वातकोपकाले शतलं मधुशस्यते । इति कालस्वभावद्रव्यशक्तिविशेषः' इति योजनीयम् ॥	६१	२	उत्तरः
व्या-	भीतः सभय इत्यतः पूर्वं— 'तीव्रः शीघ्रोत्पत्तिविनाशो भयवेगत्रासः' इति योज्यम् ॥	६४	१२	उत्तरः
व्या-	इति हस्माहुरात्रेयादयोमहर्षयः इत्यनन्तरं— 'एककार्यकराणामौषधानां योऽर्थं कार्यकरः सोऽग्र्यः' इति योज्यम् ॥	१०९	१५	पूर्वः
मूलं.	वायोरशीतिर्विकाराः इत्यनन्तरं— "चत्वारिंशत् पित्तस्य । विंशतिः श्लेष्मणः । तत्र वातविकाराः" इति योज्यम् ॥	१४९	१२	उत्तरः
मूलं.	हिताहितयोस्तुल्यदर्शी स्यादित्यनन्तरं— "त्रिविधाश्च पुनर्व्याधयो मृदुमध्याधिकमात्रभेदेन । तत्राल्पलक्षणा मृदवः । मध्यलक्षणा मध्याः । सम्पूर्णलक्षणास्त्वधिकमात्राः । ते पुनः सुखसाध्यादिविशेषेण चतुर्द्धा प्रागुपदिष्टाः । सुबहुशोपि च भिद्यमाना व्याधयोनिजागन्तुतां न व्यभिचरन्ति" । इति योजनीयम् ॥	१६३	२	उत्तरः
व्या-	प्रधानादुत्तरकालमुपक्रमेत इत्यनन्तरं— अथवा बलवन्तमुपद्रवं प्रधानमविरोधयन् प्रथममेवोपक्रमेत' । इति योजनीयम् ॥	१६७	२६	पूर्वः

		पृष्ठः	पङ्क्तिः	खण्डः
मूलं.	ग्रीष्मवर्षाकालयोस्तु इत्यस्यस्थाने— "शरद्ग्रीष्मयोस्त्वन्तरे । इति योज्यम् ।।	१७२	३	पूर्वः
व्या—	उत्कृष्टस्थौल्यादिकान् सत इत्यनन्तरं— 'संशोधनैरौषधैर्लङ्घयेत् तथामदोषाद्यार्तान् मध्यस्थौल्यादिकान् सतः' इति योज्यम् ।।	१७८	२१	उत्तरः
व्या—	पुनरुष्णोदकं पिबेदित्यनन्तरं— 'उष्णोदके पीतेऽपि पुनः पिबेदित्यर्थः । तेन' इति योजनीयम् ।।	१८८	६	पूर्वः
व्या—	य एवेत्यादिमूलतः प्राक्— 'अनन्तरमनुवासनस्य विषयप्रतिषेधावुच्येते । य एवेत्यादिना' । इति योजनीयम् ।।	२१४	१९	पूर्वः
मूलं.	न रात्रौ प्रणयेद्बस्तिं स्नेहोत्क्लेशो हि रात्रिजः— इत्यनन्तरं— 'स्नेहवीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरम्" । इति योज्यम् ।।	२१६	२५	उत्तरः
मूलं.	गार्भिण्या इत्यतः पूर्वं— "दत्तवस्तीनां विवृतस्रोतस्तया अतिव्याप्त्या श्वासकासादीन्" । इति योजनीयम् ।।	२२६	२०	पूर्वः
मूलं.	तस्य स्वास्थ्येन योगम् । जाड्यरसाज्ञानारुचि इत्यनन्तरं— प्रसेकोपलेपैरयोगम् । मुखशोषपाकक्लमारुचि" । इति योज्यम् ।।	२३४	८	पूर्वः
मूलं.	पक्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशालेपनं इत्यनन्तरं— "आश्च्योतनद्रव्यै"रिति योज्यम् ।।	२३६	१	पूर्वः
मूलं.	पायावित्यतः पूर्वं— "तद्वदेव कर्णेऽष्टांगुलनवांगुले द्वे" । इति योज्यम् ।।	२४४	२२	पूर्वः
व्या—	बन्धप्रतिषेधः इत्यनन्तरं— 'तथा क्षारदग्धादयश्च' । इति योज्यम् ।।	२६७	१८	उत्तरः

शारीरस्थानम् ।।

व्या—	यच्च शुक्लमित्यनन्तरं— 'व्यापकमपि मज्जप्रभृतिषु विशेषतः स्थितं'— इति योजनीयम् ।।	२७६	१८	पूर्वः
व्या—	कुटजादिकाथं इत्यनन्तरं— 'पिबेत । क्षीरिवृक्षप्रवालानां काथं समाक्षिकम्' । इति योजनीयम् ।।	२८०	२	पूर्वः
मूलं.	सक्थिश्चशतमित्यनन्तरं— "तथा बाह्वोः इति योज्यम्" ।।	३२८	१७	पूर्वः
मूलं.	__ यो इत्यनन्तरं— 'रक्षोभिस्सह नृत्यन्नप्सु मज्जति स उन्मादेन । यो नृत्यन् प्रेतेन ह्रियते' इति योज्यम् ।।	३६७	५	उत्तरः

अस्य पुस्तकस्य मुद्रापणार्थं कृतद्रव्यदानानामुदारचरितानां नामसंख्याशंसिनी

पट्टिका ॥

१	१०९० वृश्चिके २० दिने विहितराज्याधिकारत्यागः सर्. श्री रामवर्म जि. सि. एस्स्. ऐ. जि. सि. ऐ. इ. कोच्चिमहाराजः	क	२००	००
२	परीक्षित्त् कुञ्ञुण्णित्तम्पुरान् ।	क	१५०	००
३	कोच्चुण्णित्तम्पुरान् ।	क	१५०	००
४	करप्पुरंतेय्काट्ट नारायणन्नम्पूतिरि।	क	३००	००
५	गोपालदेशिकाचारि सर्वाधिकारि ।	क	७५	००
६	मुण्टोळि नीलकण्ठन्नम्प्यार ।	क	१५०	००
७	पालियत्तु वलियच्चन् ।	क	१५०	००
८	चेरानेल्लूर कर्त्ताव् ।	क	१५०	००
९	इक्कण्टत्तु कुञ्ञनवारियर ।	क	१५०	००
१०	एळेटत्तुतय्काट्ट नारायणन्मूस्स् ।	क	१००	००
११	टि अनुजन दिवाकरन्मूस्स् ।	क	१००	००
१२	पटतोट्ट अनुजनम्पूतिरिप्पाट्ट ।	क	७५	००
१३	चुनङ्ङनाट्टु काञ्ञूरु नम्पूतिरिप्पाट्टु	क	७५	००
१४	देशमङ्गलत्तु काञ्ञूरुमनय्क्कत्तनिन्न् ।	क	७५	००
१५	एटप्पिळ्ळि राजाव् ।	क	७५	००
१६	माङ्कायित् पणिय्कर ।	क	७५	००
१७	अय्यनाट्टपारायि तरकन्	क	७५	००
१८	वरिय्काश्शेरि नम्पूतिरिप्पाट्टु ।	क	५०	००
१९	किळिळमङ्गलत्तु नट्टुवत्तुमनय्क्कत्तनिन्न्	क	५०	००
२०	अकिरियात्तु नम्पूतिरि ।	क	५०	००
२१	उमयूरु कृष्णवारियर ।	क	१५०	००
२२	तृक्कोवित् वारियत्तु उळ्ळवारियर ।	क	१५०	००
	आके	क	२६७५	००